Türk Tarihi

RIZA NUR

TOKER YAYINLARI

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:1-2)

Yayına Hazırlayan:

TOKER YAYINLARI YAYIN KOMİSYONU

Tamamı 14 cilt olan bu eserin 12 cildi, T.C. Maarif Vekâleti'nin 54 numaralı yayını olarak 1924-1926 senelerinde Osmanlı harfleriyle bastırılmıştır. Toker Yayınları; eserin, Maarif Vekaleti'nin yayınladığı nüshalarını esas alarak; **Yalçın Toker, Hasan Tuncay** ve **Ahmet Özdemir**'in görev aldıkları Yayın Kurulu'na gerekli sadeleştirmeleri, dip notlu açıklamaları, resim ve harita ilâvelerini de yaptırarak bu büyük eseri Türk kültürüne yeniden kazandırmıştır.

Not: Milli Mücadele dönemini anlatan 13 ve 14. ciltler yerine hazırladığımız Ek ciltler, yazarın Hatırat'ından derlenerek «Millî Kıyam-Millî Mücadele'nin İçyüzü» adı ile basılmıştır.

© **Copyright** Toker Yayınları - İstanbul-1994

TOKER "GENEL DİZİ" No. 168-169
"TARİHİ ESERLER
DİZİ"Sİ No:1-2

■

TOKER YAYINLARI
Ankara Cad. 46
Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 5223309

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No)
ISBN 975-445-022-6

Dizgi: Toker Teknik Servisi
Baskı: Çetin Matbaacılık
Cilt: İlker Ciltevi
İSTANBUL-1994

GENEL FİHRİST

BİRİNCİ CİLT:

Turan, Türk Urukları, Türk'ün Tarihi.
Turan yâni Türk Yurdu (Türklerin Vatanı)
Eski Türk Tarihi veya Millî Devir
Yeni Türk Tarihi
Türkler'in Bugünkü Durumu
Türkler'in Kurdukları Devletler
Anayurt Türk Devletleri

İKİNCİ CİLT:

Hun İmparatorluğu
Avar İmparatorluğu
Cengizliler İmparatorluğu
Aksak Timur İmparatorluğu
Uygur Devleti

ÜÇÜNCÜ CİLT:

Türkiye Devleti
İlk Sülâle: Selçuklu Hanedânı
İkinci Sülâle: Osmanlı Hanedânı

DÖRDÜNCÜ CİLT:

Cumhuriyet Dönemi
Karahıtaylar
Samanlılar
Gazneliler
Havarezmşahları
Atabeyler
Karakalpaklar
Akkoyunlular
Ruslar'ın Orta Asyasa'yı İstilâsı

BEŞİNCİ CİLT:

Kırım Hanlığı
İran Türk Devletleri
Dışarıki Yurt Türk Devletleri
Çin'de Türk Devletleri

ALTINCI CİLT:

Gazneliler
Babürlüler İmparatorluğu
Kazak Hanlığı
Hindistan Türk Devletleri

YEDİNCİ CİLT:

Hindistan Türk Devletleri (Devamı)
İngiliz Hind İmparatorluğu
Hindistan'da Dinler
Hindistan Medeniyeti
Kitap-Bilig

SEKİZİNCİ CİLT:

Afrika'da Türk Devletleri
Mısır Türk Devletleri
Makedonyalılar
Romalılar
Binazslılar
Acemler
Müslümanlar Dönemi
Dolunlular Dönemi

DOKUZUNCU CİLT:

İhşidliler
Fatihîler
Atabeyler
Eyyublular
Kölemenler
Türkiye (Osmanlılar)

ONUNCU CİLT:

Türkiye Zamamında Mısır
Fransız İstilâsı
Türkiye 2. Bölüm
Kavalalılar 3. Bölüm

ONBİRİNCİ CİLT:

Mısır Türk Devletleri (Devamı)
Kavalalılar ve Mısır Milliyetçiliği
Aşağı Mısır-Yukarı Mısır

ONİKİNCİ CİLT:

Trablus, Tunus, Cezayir, Sudan Türk Devletleri
Türk Mitolojisi
Türk Dini
Türk Takvimi
Türk Adları
Türk Irkı
Türk Tarım, Sanat ve Ticareti

ONÜÇ VE ONDÖRDÜNCÜ CİLT

Milli Kıyam (Milli Mücadelenin İç Yüzü)
Cumhuriyet

İÇİNDEKİLER

(1 ve 2. CİLT)

Önsöz 11

Birinci Bölüm

Turan Türk Urukları, Türkün Tarihi (Genel Bakış) 13
Turan yâni Türk Yurdu (Türklerin Vatanı) 15
(Dağları, Irmakları, Denizleri, Gölleri, Çölleri, Kıpçakları)
Turan Nesli Köken ve Urukları 32
Türkün Tarihi, Türk Tarihinin Kaynakları 53
(Türk Tarihinin Başlangıcı, Türk Tarihinin Dönemleri)
Eski Türk Tarihi, yahut Milli Dönem yahut Töre ve Yasa Dönemi 57
Yeni Türk Tarihi yahut Dini Dönem yahut Müslümanlık Dönemi 75
Doğu Egemenliği 97
Merkez Egemenliği 103
Batı Egemenliği 106

Taze Türk Tarihi yahut Yeniden Doğuş ve Uyanış yahut İkinci Milli Dönem 112
Devrim 112
Bilimsel Türkçülük 117
Dünya Savaşı 125
Mondros Ateşkesi 127
İstanbul Hükümeti 128
İstanbul'da Millet Meclisi 129
Ayaklanma 131
Ankara'da Hükümet Kurulması 133
Sevr Antlaşması 136
Zafer ve Barış 144
Yeni Türkiye'nin Yaptıkları ve Üstün Nitelikleri 146

Türklerin Bugünkü Durumları 151
Tatarlar 151
Çuvaşlar 152
Başkırtlar 152
Kazaklar 153
Kırımlılar 155
Kafkasya 155
Azerbeycan 156
Türkistan 157
Turan yahut Türkistan 163
Batı Türkistan 163
Doğu Türkistan 165

İkinci Bölüm

Türklerin Kurdukları Devletler 175
Anayurt Devletleri, Hiyong-Nu İmparatorluğu 178
Teoman Tanju 179
Mete Tanju 179
Kiyo Tanju 180
Kiyun-Çin Tanju 181
Yişisiye Tanju 182
U-Goey Tanju 183
Osöliu Tanju 183
Kiyulihu Tanju 183
Çiyeti Heeu Tanju 184
Huloko Tanju 184
Huyentu Tanju 185
Hiyuliu Kiyuen Kiyu Tanju 186
Tuşitang Tanju 186
Huhansiye Tanju 187
Feoçulu Vijoti Tanju 188
Tesiyemi Sio Tanju 188
Tesiye Moçe Tanju 188
Uçuliyeu Joti Tanju 188
Oluvijoti Tanju 189
Hoto-Olheşi-Tao Joti Tanju 189
Ponu Tanju 190

Kuzey Huyung-Nu Devleti 190
Güney Huyung-Nu Devleti 191
Tukyu İmparatorluğu 197
Tümen Kağan 198
Hola (Kolo) Kağan 198
Topo Kağan 199
Şapolio Kağan 200

Doğu Tukuyu Devleti 203
Sopolio Kağan 203
Moho Kağan 203
Tulan Kağan 203
Pukiye Kağan 204
Kimin Kağan 204
Şipi Kağan 205
Çulu Kağan 206
Kiyeli Kağan 206
İlteres Kutluğ Kağan 209
Meçu Kağan 210
Bilge Kağan 212
İçin Kağan 214
Tanglı Kağan 214

Batı Tukyu Devleti 217
Bulgar Devleti 221
Bulgar Harabeleri 225
Bulgarların Yokoluşu 228
Küçük Bulgarya 228

İKİNCİ CİLT İÇİN SUNUŞ 233

Topalar 234
Veyler veya Go'eyler 235
Siyenpiler 236
Vuhuanlar 237
Cücenler 238
Yüşiler 241
Hun İmparatorluğu 244
Avar İmparatorluğu 252
Cengizliler İmparatorluğu 255
Cengiz Kaan 259
Havarezm Şahların Bitişi 274
Cengiz'in Ölümü 287
Cengiz Han'ın Hatunları, Kumaları, Oğulları 289
Cengiz Örgütleri 290
Milli Yönetim Örgütü 290
Askerî Örgüt 292
Cengiz Yasası 293
Cengiz Oğulları Devri: 294
Öğetay Kağan: 295
Mangu Kağan: 308
Kubilay Kağan: 310
Cengizliler İmparatorluğunun Çökme Dönemi ve Sonu: 314
Kıpçak Devleti **321**
Altınordu Devleti: 323
Cuci Han: 323
Batu Han: 323
Sartık Han: 324
Ulakçı Han: 324
Burke Han: 325
Mengü Timur Han: 325
Tedem Mengü Han: 326
Tela Buğa Han: 326
Toktay Han: 326
Muhammet Özbek Han: 327
Canı Han: 328
Birdi Han: 329
Abdullah Han: 329
Toktamış Han: 330
Timur Kutluğ Han'ın Yarlığı: 331
Uluğ Mehmet Han: 333
Küçük Mehmet Han: 333
Seyyit Ahmet han: 334
Altınordu Devleti'nin Çöküşü: 334

Kazan Hanlığı veya Tatar Hanlığı 340
Alim Han: 340
Uluğ Mehmet Han: 341
Mahmut Han: 341
İbrahim Han: 341
İlham Han: 342
Mehmet Emin Han: 342
Mamuk Han: 343
Abdüllatif Han: 343

Şeyh Ali Han: 344
Sahip Giray Han: 344
Safa Giray Han: 345
Can Ali Han: 346
Otamış Giray Han: 348
Siyun Bige: 349
Yadigar Han: 354

Çağatay Oğulları 360
Hindistan'da AksakTimur'a kadar Çağatay Kolu 361
İlhanlılar Devleti 362
Kulahu Han: 362
Abaka Han: 373
Sultan Ahmet Tagudur İlhan: 377
Argun İlhan: 380
Gayhatu İlhan: 383
Baydu İlhan: 385
Gazan İlhan: 387
Olcaytu İlhan: 397
Ebu Said İlhan: 402
Arpa İlhan: 408

Tevaif-i Müluk 409
Timurlular İmparatorluğu 413
Aksak Timur Han: 413
Tüzikât-ı Timur: 432

Uygur Devleti 434
Uygur Ülkesinin Sınırları: 434
Batı Uygur Hanlığı: 438
Uygur Medeniyeti: 441
Yusuf Has Hacip 448
Kutadgu Bilig'den Parçalar: 451

ÖNSÖZ

Dünyada en çok iftihar ettiğim şey, Türk yaratıldığımdır. Bu kadar tarih okudum, Türk kadar kahraman, mert, iyi yürekli, zeki ve sağduyu sahibi insan, Türk kadar büyük ve yüksek bir tarihe sahip millet görmedim. Bu kadar millet tanıdım, bugünkü uygarlık dünyasında en yüksek mevkiye çıkmak için gerekli olan yetenekleri kendinde ve yurdunda toplamış olanını görmedim. Türklük bende sönmez, tükenmez bir aşktır. Her sevginin üstünde bir sevgi halinde gönlümde, göğsümde yaşar. Bütün varlığımı kavrayan bu ilahî ateşin beni yakması pek tatlıdır; yaktıkça bana zevk, sevinç verir. Yalnızca o beni yaşatır. Türk yaratılışımın şükrünü ne türlü ve nasıl bir hizmetle ödeyebileceğimi bilmiyorum. Belki bu gönül borcumu birazcık öder umuduyla bu eseri yazıyorum...

Yaşayabilmesi için, bir milletin her şeyden önce kendini bilmesi gerekir; kendini bilmek için de tarihini bilmelidir. Her nasılsa henüz kendimizi bildirecek bir tarih yazılmamıştı. Bu ise milletimiz için en büyük bir ihtiyaç, en zararlı bir eksik, en hayatî bir sorundu. Biz kendimizi, tarihimizi Osmanlılık ile başlar sanacak kadar gaflete düşmüş insanlardık. İşte bu tarih kitabını özellikle okullar ve gençler için yazıp kendilerini bilsinler ve başkalarına bildirsinler diye Türklere, Türk yavrularına armağan ettim. Bu eser her şeyden önce «milli eğitim» içindir.

Bu eser bilginler için değil, onlardan önce ihtiyacımız olan halk içindir. Yalnız bilginlerin anlıyabileceği eserler olan, Avrupa bilginlerinin eserlerini tercüme herhalde gereklidir. Ancak bunlardan önce halkı, halkın ihtiyacını düşünmek kutsal bir görevdir. Bilginler yabancı kitaplardan da istediklerini öğrenebilirler. Avrupa bilginlerine gıda verecek kitap yazmak milletimiz için bir iftihar vesilesi olmakla beraber, onlardan önce Türk halkının gıdasını düşünmek borcumuzdur. Türklüğe ilişkin herhangi bir Avrupa eserinin çevirisi bir Türk beyni, gözü ve eli ile yazılmadığından pek o kadar yararlı olmaz. Bazılarında bulunan ve sırf bizi sevmediklerinden aleyhimize uydurdukları ya da aynı amaçla bazı gerçekleri değiştirdikleri sayfalar ise büsbütün zararlıdır. Bununla beraber bilginleri de doyuracak sayfalar bu eserde vardır.

Bu kitabın mükemmel olduğu iddia edilemez. Mükemmel bir Türk Tarihi yazmak bugün için mümkün olmayan bir şeydir. Ne zaman Çin'de ve Avrupa'da, her dilde Türkler üzerine yazılmış kitaplar top-

lanır, Türkçe'ye çevrilir ve Türk yurtları gezilerek ayrıntılarına kadar iyice incelenirse, belki o zaman bir derece yanlışsız bir Türk Tarihi yazılabilir. Türk Tarihini iyice aydınlatıcı belgeler henüz tamamen bilim dünyasına sunulmamıştır. Birçok belge inceledim, Kafkasya ve Rusya'da yaptığım geziden de pek yararlandım. Ancak bu inceleme yetersiz oldu. Gezi incelemesi bir yılda ve bir kişi ile biten işlerden değildir. Fakat şunu söyleyebilirim ki, Türk'ün bugünkü nesli için bu kitap yeterlidir. Hem de pek yararlıdır ve pek gereklidir. Bu eser bir temel oluşturacaktır. İnşallah bu temel üzerine daha mükemmellerinin yazıldığını görmek sevinci bana da kısmet olur.

* *
*

Gerçi şimdiye kadar gerek Avrupa'da, gerek Doğu'da Türk'ün tarihine ait eski ve yeni bazı kitaplar yazılmış ise de henüz Türk Tarihi bir araya toplanmamış ve bir ayırım yapılmamıştı. Bu eser bu görevi görmüştür.

Bir de bu eserde şimdiye kadar Arapça ve Farsça olan tarihî adlar ve terimler Türkçeleştirilmiştir. Mesela **Selçukîler - Selçuklular; Abbasîler - Abbaslılar** olarak yazılmıştır. Ayrıca canlandırılması gereken birçok Türkçe kelimelere de yer verilmiştir. Böylece bu kelimeler yayılacak ve dilimiz zenginleşecektir.

Her milletin, her sınıfının kültür derecesi bir değildir. Bilimsel kitapları herkesin anlaması mümkün olmaz. Fakat bir takım gereksiz kelimelerle bir dili anlaşılmaz hale sokmak yanlıştır ve kabahattır. Bilginler için olan kitaplar bile sade olmalıdır. O kitapların fikrini, ruhunu anlamayanlar bile dilini, kelimesini anlamalıdır. Halk kitlesinin anlayamayacağı bir biçimde kitap yazmak abes ile uğraşmaktan başka nedir? Kitaplar özellikle milletleri eğitmek ve kültürlerini yükseltmek için yazılır. Bu kitabın dilinin halkın dili gibi olmasına dikkat edilmiştir.

Eser 3 bölümdür:

Birinci Bölüm: Turan (Türk Yurdu), Turan nesli, Türk Tarihi (Genel Bakış olarak Eski Türk Tarihi, Yeni Türk Tarihi, Taze Türk Tarihi).

İkinci Bölüm: Türklerin Kurdukları Devletler (Anayurt Türk Devletleri, Dışarki Yurt Devletleri).

Üçüncü Bölüm: Türklüğe Ait Konular (Türk mit(*) bilik vb...)

Bu esere Mısır'da 1917'de başlamıştım, 1921 sonlarında Ankara'da bitirdim. Basılması ancak şimdi kısmet oldu.

1340 (1924) **Doktor Rıza Nur**

(*) **Mit:** Geleneksel olarak yayılan ya da toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, tanrı, tanrıça, evrenin doğuşu ile ilgili imgesel, alegorik bir anlatımı olan halk öyküsü. Örneğin Ergenekon efsanesi bir mittir. (Toker Yayın Komisyonu.)

BİRİNCİ BÖLÜM

TURAN, TÜRK URUKLARI, TÜRKÜN TARİHİ

(Genel Bakış)

TURAN

yani

TÜRK YURDU

(Türklerin Vatanı)

Türkler ülkelerine il, yurt, vatan, toprak (tofrak) derler. **İl** kelimesi **millet** anlamına da gelir. Biz Osmanlı Türkleri bu kelimeyi aslında olduğu gibi esre değil, üstün(*) okuruz. Mesela «**Rumeli**» deriz ki «Rum yurdu» yani «Romalılar yurdu» demektir. Bununla beraber kelimeyi yine «**Rum İli**» biçiminde aslına uygun yazarız. Demek ki kelimenin aslını yazım sırasında korumuşuz.

Türklerin ilk yurtları Pamir Yaylası'nın kuzeyi olan Issık Göl, Yedi Su ve Yeşil Irmak'ın dirseği içindeki «**Ordu**»dur.

Türk Yurdu çok geniştir. Bu kadar geniş bir yurda dünyanın hiç bir milleti sahip değildir. Yurdumuz Asya'nın bütün kuzey yarısını ve Avrupa'nın bir bölümünü kaplar. **Turan** diye eski İranlılar Maveraünnehir, Türkistan, Kaşgaristan (Kaşgar) gibi çitlere demişlerse de bunlarla beraber daha birçok ülkeleri içine alan bu geniş yurdun hepsi birden Turan'dır.

Kuzey Sınırı: Buzlarla örtülü olan «Donmuş Kuzey Denizi» (Bahr-i Müncemid-i Şimali)'dir.

Doğu Sınırı: Japon Denizi'dir.

(*) **Esre:** Arap yazısında, bir ünsüzün dar, düz ve kısa okunacağını gösteren işaret. **Üstün:** Arap yazısında bir ünsüzün geniş, kısa ve düz okunacağını gösteren işaret. Okurlar bu eserin eski yazı (Arap harfleri) ile yazılmış ve basılmış olduğunu gözönünde tutmalıdırlar. (Toker Yayın Komisyonu.)

Güney Sınırı: «**Pekin**»[1] in 200 kilometre kadar aşağısından ve denizden başlayan bir hat ile, «Tibet»[2] i kuzey ve güney olarak iki bölüme ayıran, Karakurum'un ve «Pamir»[3]in güneyinden, Himalaya Dağlarından Afganistan'ın kuzey bölümünün altından, Horasan'ın güneyinden, Elbruz Dağı ve onun güney eteklerindeki Tahran'ın güneyinden, Azerbaycan'ın[4] güneyinden, Bağdat üzerinden Fırat'ı izleyerek gelen ve Fırat'ın büyük dirseğinden Halep'in güneyinden geçip oradan Asi Irmağı'nı tutarak Antakya'nın güneyinde «Re'sül'hani» de Akdeniz'e varan hat ile Akdeniz ve Adalar Denizi'dir(*)

Batı Sınırı: Selanik'ten başlayıp Vardar Irmağı boyu, sonra Morava Suyu ile Tuna'ya varıp oradan Macaristan'ın batı sınırını dolaştıktan sonra kuzey doğuya doğru yürüyen ve Kiev'in aşağılarından, «Kazan» ile Moskova arasından kuzeye doğru dönerek «Finistan» (Finlandiya)nın batısında Baltık Denizi'ne ve oradan İsveç ve Norveç'in doğusundan Donmuş Kuzey Denizi'ne varan hattır.

İşte bu pek geniş toprak Türk'ün asıl vatanıdır. Türk, tarihinin bilemeyeceği kadar çok eski günlerden beri burada doğup büyümüş,

---

1 - «Pekin» Çince aslında **Peking**'dir. «Kuzey Başkenti» anlamındadır. **King** Alman ve İngilizler'de kral, Çinlilerde **başkent** anlamına gelir. Bu benzeyiş dikkat çekicidir. Bu kenti Türkler kurmuşlardır. Türklerce adı «**Hanbaluk**»dır. Baluk **arkeik** (eski) Türkçe'de **kent** demektir. Bu durumda «**Han Kenti**» olur. Demek ki **Hanbaluk** Ruslar'ın **Çargrad** deyimine eşittir. Türklerin bir kısmı «baluk»u, «balık» diye telaffuz eder. Eski Türkler, Pekin'e «**Tumgaç**» da derlerdi. Kül Tigin anıtında «**Tavgaç**», Kutadgu Bilig'de «**Tapgaç**» diye yazılıdır. Bizanslılar Türklerden alarak Altıncı Yüzyılda Pekin'e «**Tavgast**» derlerdi.

2 - Türkler Tibet'e «**Tangut**» derler. Tibetliler Turan neslindendir. Beden yapısı bakımından, eski görenek ve inanışlarca, ahlakca Türklere çok benzerler. Dilleri bizimki gibi yapışıcı (iltisaki) dır. Cümle düzenleri bizimki gibidir. Biraz da Çince gibi hece biçimine girmiştir. Böyle olmakla beraber, bağımsız bir dil durumunu almıştır. Demek ki, Turan cinsinden olan Tibetliler sonradan Çin etkisiyle başkalaşmışlardır.

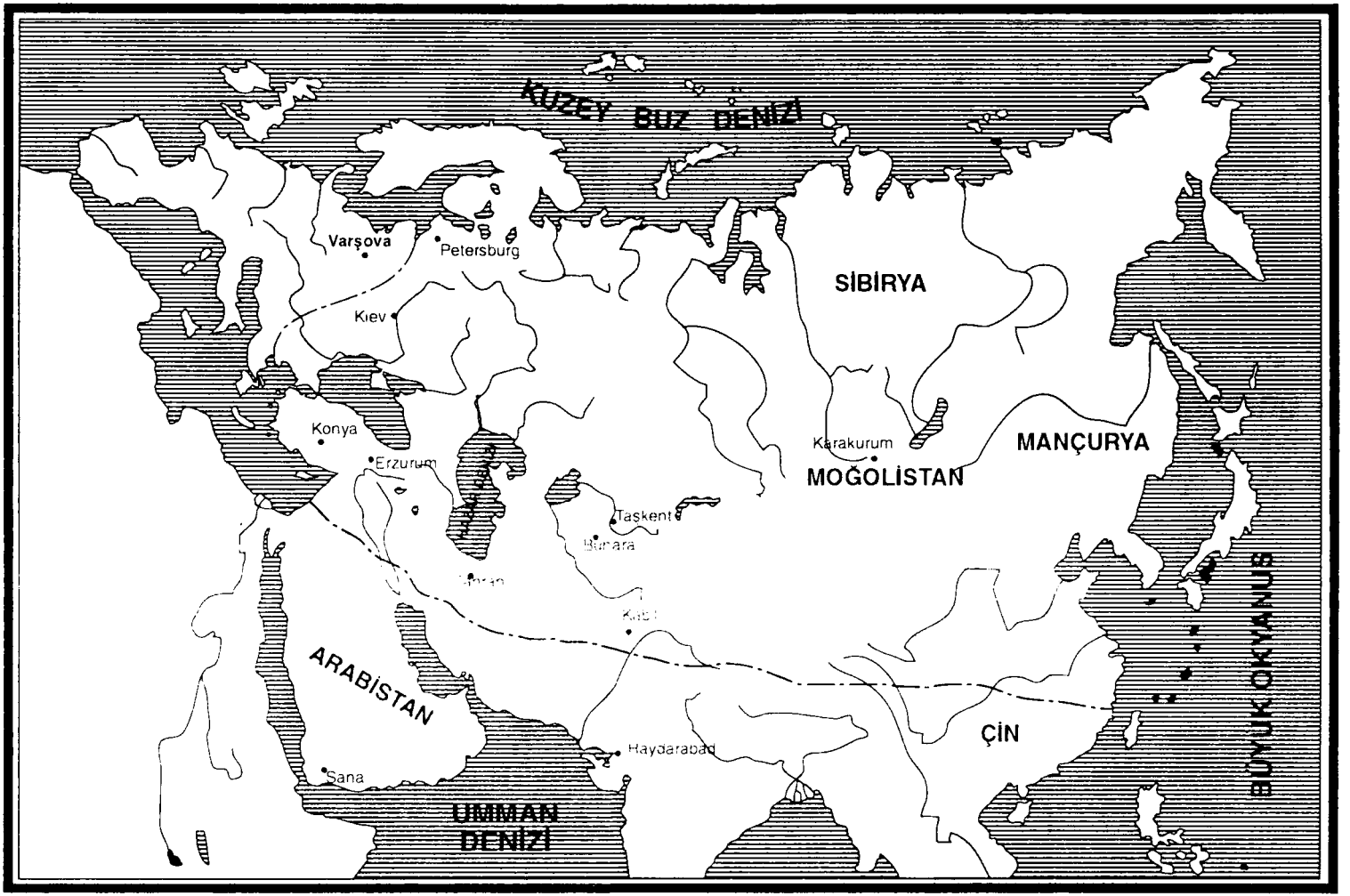
3 - **Pamir:** Arkeik Türkçe'de düz, eğimsiz ev üzerine, dam denilir. Aslı «**pam-yer**»dir. Pamir'e Farslar «**Dam-ı Dünya**» yani «dünyanın damı» derler. Fransızlar Pamir'e «**Causse**» de derler ki bu Fransızca'da tereyağı yapılan yayık demektir.

4 - **Azer** kelimesinin aslı «**Hazar**»dır. Hazar'ı Araplar Hazer diye yazmışlardır. Bununla beraber Araplar bu kelimeyi bizim gibi «Hazer» okumayıp «Hazar» diye okurlar. Hazar, Türkçe arslan familyasından olan hayvanlara denir. Bu adla bir Türk kabilesi vardır. «Azerbaycan Türkleri» denilen Türkler bu kabiledendir. Hazarlar çok eskiden beri burada otururlardı. Tarihleri ancak İ.S. İkinci yüzyıldan beri bilinmektedir. Araplar Kafkasya'ya geldikleri zaman, buralarda bir Hazar Hanlığı bulmuşlardı. Hazar Hanlığı'nın Rusya Yahudileri ve Hazar Türklerinden oluşan nüfusu 4 milyondur. Bunlar (Hazar Türkleri) halen Musevi dinindedirler ve kesinlikle İbrani ırkından değildirler. Çünkü eski zaman'da Yahudi dini her yana yayılmıştı. Rus Yahudileri arasında halen dili Türkçe olan Yahudiler de vardır.

«Hazer Denizi» de adını Hazar'dan alır. Eskiden Batılı'lar Azerbaycan'a «**Atro-patene**» ve Meydiye «**Midia**» derlerdi. Bu topraklar Baku'dan Hemedan'a kadar uzanır. Biz bugün bunu Türkçe şivesiyle «Azerbaycan» (**) yazıp okumalıyız.

(*) Adalar Denizi: Ege Denizi. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) Günümüzde Azerbaycan olarak yazılıp okunmaktadır.

BÜYÜK TURAN HARİTASI

burada yaşamıştır. Bu topraklar Türk'ün öz yurdu, atalarından kalma malı, mirasıdır. Bu toprakta Kore (Mançuristan-Mançurya), Hıtay[5], Kara Hıtay[6], Moğolistan, Sibir (Sibirya)[7], «Bişbaluk»[8], «Altı Baluk»[9] «Fargana»[10], Pamir, «Buhara»[11], Hıyve, Maveraünnehir[12], Havarizm[13], Horasan[14], Azerbaycan, Türkistan[15], Kıçpak Çölü (Deşt-i Kıpçak),

---

5 - **Hıtay** kelimesini Araplar ve Fars tarihçiler «Hata», «Hatay» tarzlarında yazmışlardır. Burası şimdiki Pekin'in bulunduğu yer olup, koyu Türk ülkelerinden biri idi. Şimdi Çinleştirilmişlerdir. Onları, milliyetlerini öğretip uyandırmak gerekir. Buraya «Huten» de derler. Bu Hıtaylar Çin'de Liyaü Hanedanlığı'nı (İ.S. 907) oluştururlar. Bunlar imparatorluğu kaybettikten sonra Yeşil Öküz taraflarını elde edip yine egemen olmuşlardır.

6 - **Kara Hıtay**; (Hitay); Hitay'ın güneyindeki bölgedir.

7 - Burayı Ruslar, Köçüm Han adındaki bir Türk'ün elinden almışlardır. **Sibir** ahalisi çeşitli Türk şiveleri konuşan Türklerdir. Rus istilasından beri Rus ve Alman göçmenleri de gelmiştir. Halen burada 5 milyon Türk ile 6 milyon Rus ve Alman yaşamaktadır. «Sibir» sözcüğünün aslı Türkçe'dir.

8 - «**Biş Baluk**», eski Türkçe olup «biş», «beş» demektir. Yani «Beş Şehir». Bizanslılar buna aynı anlama gelecek biçimde «Pentapole» demişlerdir. Buraya «Çungarya» da denirdi.

9 - «**Altı Baluk**», yani «Altı Kent». Buna «Altı Şar» da derler. «Şar» da «baluk» gibi eski Türkçe'de «kent» anlamına gelir. Bizanslılar, bu kente aynı anlama gelecek biçimde «Hexapole» demişlerdir. Buralar şimdi «Türkistan-ı Çini» denilen Kaşgar taraflarıdır. «Kaşgarya» denilmektedir.

10 - **Fargana**, aslı «Bargana»dır, ve «barmak» mastarından gelir. «Barmak» bizim şivede «varmak» dır. Çinliler «Lon», Yunanlar «Pontos» demişlerdir.

11 - **Buhara**'nın adı eski Araplarca «Soğadiane»dir. Eski Türkler buraya «Soğd» ve halkına «Soğdak» derler. Maveraünnehr'e de bu adı verirlerdi. Arapça kitaplarda «Soğd» biçiminde yazılıdır. «Buhara», «mücemmi-i ulema» (bilginlerin toplandığı-yer-) anlamındadır. Söylentilere göre de aslı «Buğ-ara» olup «Ziynet-i Hüda» anlamındadır. Sonra «Buhara» biçimini almıştır.

12 - «**Maveraünnehir**» deyimi Araplarındır. «Amu Derya» ile «Sir Derya» arasındaki bölgeyi kapsar. Eski Batılılarca adı «Transolisiyan»dır.

13 - «**Havarizm**» Osmanlı Türkçesinde «Harzem» diye okunursa da, doğrusu «Havarizm»dir. Hazer Denizi'nin Doğu sahilindeki bölgedir. Buralara «Türkmenistan» da derler. Ravzatü'l-Ebrar'a(*) göre İran Şehinşahı Keyhüsrev ile Turan Padişahı Efrasiyab arasında çıkan bir savaş sonucunda Şehinşah «in havarizmi-bud» demiş ve bundan dolayı o bölgeye «Havarizm» adı verilmiştir. Bu Farsça cümle bir «h» ilavesiyle «bu savaş isterdi» demekmiş. Yine aynı kitap, «Havarizm»in bir bucak adı ve eski adının Cürcaniye olduğunu, oraya Türklerce «Ürgenç» dendiğini belirtiyor.

(*) **Ravzatü'l-Ebrar:** (Erdemli Kişiler Bahçesi) IV. Mehmet dönemi şeyhülislamlarından Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin (1591-1658) eseri. Adem'den, IV. Mehmet'in tahtta çıkış (1648) tarihine kadar geçen olayları konu edinir. (Toker Yayın Komisyonu.)

14 - Horasan'a Batılılar «Hirkani» (Hyrkanie) derler Farslar Doğu Horasan'a «Buhter zemin», Batı Horasan'a «Taharistan» da demişlerdir. Belh havalisi bu ülkeye dahil olup Batı Horasan'ın merkezidir.

15 - Türkistan, şimdiki Taşkent dolaylarıdır.

Kırgızistan, Kazakistan [16], Başkıristan[17], Tataristan[18], Finistan[19], Kafkasya (Dağıstan, Çeçenistan, vb.) Anadolu, Mezopotamya, Kırım, Estonya, Besarabya, Ulahya[20], Bulgarya[21], Trakya ve Makedonya (Osmanlı Türklerince ikisi birden Rumelidir) Macaristan[22] ülkeleri vardır.

Bu ülkelerde Turan nesli, bu neslin çeşitli urukları[23], yani çeşitli Türk urukları oturmaktadırlar. Bu urukların bir bölümü Müslüman olup ırklarını iyice korumuşlardır. Bir bölümü Hıristiyan kalmıştır. Hıristiyanların bir bölümü Türklüklerini ya da Türkçe olan ana dillerini korumuşlarsa da, bir bölümü de dillerini ve asıllarını unutmuşlardır. Şimdiki Rusların büyük çoğunluğu bu Türklüğünü unutan Hıristiyan Türklerden oluşmuştur. «**Fin**»ler yani Finlandiya Türkleri ile Macarlar Hıristiyan olmuşlarsa da, Türklüklerini unutmamışlardır.

Bu urukların bir bölümü de Budizm ile Türk'ün asıl millî ve en eski dini olan Şamanlıkda(*) kalmışlardır.

---

16 - Merkezi Orenburg kentidir. Elli yıl öncesine kadar şaman idiler. Ruslar el'an onlara şamanî derler. Tatar tacir ve hocaları tarafından Müslüman olmaları sağlanmıştır. **Kazaklar** eski Türk göreneklerinden çoğunu korumuşlardır. Şiveleri Çağatayca gibidir ve en saf Türkçe'dir.

17 - **Başkıristan**'a Başkurdistan, Başkırdistan da derler. Ural Dağları yönündedir. Orta Çağ'da bunların memleketine «Büyük Macaristan» denirdi.

18 -**Tataristan**, Kazan taraflarıdır.

19 - **Finlere**, **İbn-i Haldun** da kitabında Türk deyip «Fimark» adını verir. Şimdiki Finlandiyalılardır.

20 - **Ulahlar** bir kuvvetli söylentiye göre Türk ırkından olup asıl adları «Ulak»dır. «Ulak» Türkçe «bir şeyi götüren, ulaştıran» demektir. Bu kelime asıl Türkçe'de bugün kullandığımız posta dağıtıcısı demektir. Sonraları ve özellikle Latinlerle karışarak şimdiki hale gelmişlerdir.

21 - Tuna'nın, Sırbistan'ın doğusundaki bölümüdür. Bulgaristan, Sırbistan, Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'nın hepsine birden «**Balkan**» ya da «Balkanlar» denir. Balkan kelimesi Türkçe olup dağlık yer için kullanılır.

22 - Biz **Macaristan**'a «**Ungarya**» (Hüngrie), Macarlar'a da «Engurüs», «Oğrıyan» deriz. Avrupalılar ise «Hungruva» derler. Bu kelimenin «On Uygur»dan bozulma olduğunu söyleyenler vardır. Fakat Macarlar, Uygurlardan olmayıp Başkırdlar'dandır ve oradaki eski Macaristan'dan şimdiki Macaristan'a gelip yerleşmişlerdir. Kelimenin aslı «Hun-Yugur»dur. Çünkü Macarlar Hun ve Yugur'dur. Macarlara «Meçer» de derler. Meçer adının şimdiki Mişer adına pek benzemesi dikkati çeker.

23 - **Uruk**, Türkçe kabile, ırk demektir. Arapça'nın ırk kelimesi bizim «uruk» kelimesinden alınma olsa gerektir. Arapça'da hatta fasih kısmında da Türkçe'den alınma çok kelime vardır.

(*) **Şamanlık:** Şamanlık, genelllikle Sibirya kavimlerinin dinsel inanışlarına verilen addır. Çok geniş bir alana dağılmış olan Şamanlık, Türk-Moğol kültür tarihinde önemli bir yer tutar. Şaman inanışına göre evren üç bölümden oluşur: Gök, yeryüzü, yeraltı. Aydınlık alemi olan ve değişik katlardan meydana gelen gökte, en büyük ruh olan Ülgen (ulu) ile başta karısı ve çocukları olmak üzere kendisine bağlı iyi ruhlar yaşar. Yeryüzü, insanoğlunun bulunduğu yerdir. Yeraltı ayrı katlar halindedir. Burada korkunç Erlik bütün alemin iyi ve kötü ruhların etkisi altında bulunduğuna inanır. Ruhlarla ilişki kurmak gücü yalnız şamanda bulunur. Şaman Türkçe'de kâhin anlamındadır. Böylece şaman insanlarla ruhlar arasında aracılık kuran kişidir. Şaman ata veya akrabasının ruhlarından aldığı kuvvet ve ilhamla iyi ruhların yararlı etkilerini sürdürmeye veya yerine göre, kötü ruhların zararlı faaliyetlerini önlemeye çalışır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Budist olanların da bir bölümü dil ve dinlerini unutmamışlar, bir bölümü ise tamamen unutmuşlardır. Bu son bölüm, Çinlileşmiş olan Türkleri oluşturur.

Türk yurdunda iki sınıf millet daha vardır:

1- Turan neslinden, fakat dili bizden ayrılmış ve asıllarını unutmuş milletler.

2- Büsbütün yabancı milletler.

Birinci sınıfta Kürtler, Lezgiler, Çeçenler ve öteki Dağıstanlılar, Çerkezler, Gürcüler, Hıristiyan Kazaklar, Bulgarlar, Ulaklar vardır. Bunların hepsi azınlıkta ve küçük küçük milletlerdir. İkinci sınıfta Ermeniler (Türk olan Gregoriyenler hariç), Rumlar (Türk olan Ortodokslar) azınlıktadırlar. Farslar, Ruslar, Çinliler vardır. Ermenilerle Rumlar azınlıktadırlar.

Turan yurdunu bir yandan Ruslar, öte yandan da Çinliler, bir ucundan da Farslar kemirmişler, kemirip girdikleri topraklarımızda temsil yoluyla çoğunluk sağlamışlardır. Bu ikinci sınıf milletler başka diyarlardan gelip içimize girmişler ve Türk ırkında bir yabancı cisim gibi kalmışlardır.

Eski Doğu Türkleri; asıl Türk yurdunu ikiye bölerlerdi. Birine «Öz Yurt», diğerine «Çitler»[24] derlerdi. Çitler: Kaşgar ve Altay'dan itibaren batı bölümdü. Türkistan ve Horasan dolaylarına «İran Çitleri» denirdi. Bu büyük Turan Yurdunda, Türk Vatanında koca koca dağlar, büyük ırmaklar, denizler ve göller, kumdan ibaret çöller, geniş «Kıpçak»[25]lar vardır.

---

24 - **Çit** eski Türkçe'de bahçe, bostan gibi yerleri sınırlandırmak için birbirine geçmiş kuru dal, dikenli bitki, çalı çırpıdan yapılmış engel anlamına gelir.

25 - Türkçe «**kıpçak**» geniş bir denizi andıran çayıra yani ot biten düzlüğe denir. Asıl sözlük anlamı da içi boş ağaç demektir. İbni Battuta(*) kitabında kıpçağa: «içinde bina, ağaç olmayan güzel ve yemyeşil bir denizdir» diyor. Uzay anlamına da gelir. Fransızlar buna «Steppe» derler. Step aslında Rusçadır. Steplere son zamanda bizde «Bozkır» denmeğe başlanmıştır. Bu kıpçakların tarihte ve Türk hayatında büyük önemleri vardır. «Kıpçak», deyimdir.

(*) **İbni Battutta:** Arap gezgini. (Tanca 1304-1369) Genç yaşında (1325) Hacca gitmek üzere ülkesinden ayrıldı. Yolculuğu sırasında din ve hukuk işlerinden anlayan biri olduğu için itibar gördü, büyük kişilerle tanıştı. Antakya, İran, Irak, Mardin'i dolaştı. Mekke'ye gitti. Yemen'den Afrika'ya geçti. Arabistan'a döndü, Suriye'den Alanya'ya geçti. Bütün Anadolu'yu gezdi. Kırım'a, oradan Güney Rusya'ya ulaştı. Bulgaristan'ı ve İstanbul'u gördü. Horizm, Maveraünnehir, Horasan ve Afganistan'da bulundu. Hindistan'a ve Çin'e gitti. Seyahatnamesinin adı Tuhfet-ün Nuzzar fi Garaib-il-Emsal ve'l-Acaib-il-Efsar (Garip seferler ve Tuhaf Örneklerle Karşılaşanların Armağını)'dır. (Toker Yayın Komisyonu).

DAĞLARI:

Doğudan itibaren Büyük Altay[26], Küçük Altay, Pamir Yaylasını oluşturan dağlar, Tanrı Dağı[27], Aladağ, Kepet[28] Dağı, Kut Dağı[29], Tarhan Dağı, Bin Dağ[30], Ural Dağları, Kaf Dağı (Kafkas Dağları), Ararat Dağı, Pont Dağları, Toros Dağları, Balkanlar, Karpat Dağları'dır.

Baykal Gölünden itibaren Altay ile Pamir Dağları kuzeydoğudan, güneybatıya doğru ilerleyip Türk Yurdunun bu bölümünü, kuzey ve güney olmak üzere iki eğik araziye ayırır. Bu dağlardan çıkan ırmakların bir bölümü kuzeye, öteki bölümü güneye akar. Bu dağlar bin iki yüz ile bin dokuz yüz metre yüksekliğindedir. Bu sıradağlar arasında geçilebilir boğazlar vardır. Tanrı Dağı ile Altay Dağı arasında geniş bir geçit bulunur.

Doğu bölümünü batı bölümünden ayıran ve Tanrı Dağı güneyindeki sıradağların da geçitleri vardır. Tanrı Dağı bir başka dağ ile «V» şeklinde birleşir. Bu dağa Çinliler «Nan-şan» derler ki anlamı «Güney Dağı» demektir. Bu iki dağın birbirine en yakın olan yerine Çinliler «Çung ling» demişlerdir. Türkler buna «Gök Art» derler. «Ling» Çince geçitli tepe, «çung» gök demektir. «Art» arkeik Türkçe'de dam çatısı demektir. Bu kelime böyle yüksek geçitlere ad olmuştur. Türkler sarp geçitlere «Davan», dağların verdikleri geçilmesi kolay olan hafif çöküntülü yerlere «bel» derler. Ural ve Altay Dağlarında altın, gümüş, bakır, kurşun ve kömür madenleri vardır.

IRMAKLARI:

Yeşil Öküz (Yeşil Irmak): «Öküz» eski Türkçede «büyük ırmak» demektir. Buna Çinliler «Huvang-Hu», Moğollar «Hara Muran» yani «Kara Irmak» derler. Büyük bir dirsek yaparak Japon Denizi'ne akar. Bu dirseğin içindeki araziye en eski zamanlardan beri **«Ordu»** adı verilir. Halen de öyledir. İşte bu Ordu, Türklerin ilk ocaklarından biridir. Ve Çin tarihinin hemen her döneminde bu ad'a rastlanır.

Sarı Irmak: Pekin çevresini sular, Gobi Çölü'nün güney sınırını çizer. Batılılar buna Fleuve Jaune derler.

Yeni Çay: Batılılar Yenisay «Yenissei» derler. Bunun nedeni Kaşgar Türkçesi'nde «ç» harfi, «s» verdiğinden dolayıdır.

Uruhtun Çayı.

Yedi Irmak.

Çu-Çu: Türkçede iyi su demektir.

---

26 - **Altay**'ın aslı «Al Tayğa»dır. «Al»ın anlamı bilinmektedir. «Tayğa» eski Türkçe'de «orman» demektir. Türklerin bu ünlü dağı al renkte görünürmüş, ormanlık imiş, ondan bu adı almış.

27 - **Tanrı Dağı**'na Çinliler «Tiyen-Şan» derler. Çince'de aynı anlama gelir. Çinliler bu adı Türkçe adı Çinceye tercüme ederek vermişlerdir. Türkler buna «Altın Dağ» da derler.

28 - **Kepet**, eski Türkçe'de semer demektir.

29 - **Kut** (koute) diye okunur. Türkçe kudret, kutsal anlamlarına gelir.

30 - Türkler, Himalaya Dağları'na **«Bin Dağ»** derler. Asya'nın en yüksek yeridir.

Turgay Suyu: Turgay bizim eski Türkçe Toygar «çayır kuşu» demektir. Fransızlar «Alouette» derler.

İrtiş Irmağı.

Enba Suyu.

İli Çayı: «İli» Türkçede ünlü demektir.

Yayık Irmağı: Bu Ural Irmağıdır. Türkçe'de Yayık'tır. Batılılar «Oural» derler. Tatar ve Kırgız şivesince «Cayık» dır.

İdil Irmağı: Bu Volga Irmağı'dır. Türkçesi «idil» olup Çağatay şivesince «İtil»'dir.

Tuna: Bu bizim «Don» dediğimiz çaydır. Buna eski Türkler Ton, Tin, ya da Tona derlerdi. Asıl Tuna'ya da bu adı verirlerdi.

Kuban Suyu: Kuzey Kafkasya'dadır.

Gür Irmağı: Buna Fransızlar «Cour» derler. Güney Kafkasya'dadır. Tiflis'ten geçer.

Aras Irmağı: Buna Fransızlar «Araxe» derler. Güney Kafkasya'dadır.

Amu Suyu: Buna «Amu Derya» da derler. Araplar «Ümm-ü Derya» (Deniz Anası) demişlerdir. Ümmü kelimesini Amu'dan almışlardır. Araplar bu ırmağa «Ceyhun» adını da vermişlerdir. Bu suya eski batılı coğrafya bilginleri Oksus (Oxus) derlerdi. Öküz de derler. Batılılar «Oksus»u «Oğuz»dan değil «öküz»den almışlardır. Bu ırmak başında «Kızılsu» adıyla anılır. Kızılsu'ya Farslar, Türkçe'den çevirerek «Sörh ab» demişlerdir. Eskiden (on altıncı yüzyıl başlarında) Hazar Denizi'ne akarken, şimdi Aral Gölü'ne akmaktadır.

Sir Suyu: Buna «Sir Derya» da derler. «Sir» parlak demektir. Araplar «Seyhun» adını da vermişlerdir. «Hücend» suyu ya da «Yençu» ırmağı da derler. «İnci» demektir. Eski batılı bilginlerince adı Yaksart (Yaxartes)'dir. Fargana (Ferğana)'dan çıkar, Aral Gölü'ne akar. **Strabon**(*) Kuzgun Denizi'ne, Araplar Aral Gölü'ne aktığını söylerler. Demek sonradan yatağını değiştirmiştir. Amu ve Sir suları Maveraünnehri sularlar.

Çatkal Su: «Çatkal» Türkçe'de «dere dibi» demektir. Ruslar bu kelimeyi «Çotkal» yapmışlardır. Çünkü Ruslar bir kelimeyi alınca «A» sesini «O», «O» sesini «A» yaparlar. Mesela konyağa, «kanyak» derler. Daha doğrusu onlardaki ses «A» ile «O» arasındadır.

Tarım Irmağı: Lop bataklıklarında akar ve orada kaybolur. «Tarım» Türkçede «tarımak» mastarından gelir, «ziraat» demektir. Eski Türkler çiftçiye «tarançı» (bizim şiveye göre «tarancı») derlerdi. Büyük beyler ve zenginler büyük çiftliklere sahip olduklarından onlara ve onlardan sonra da soylulara ad olmuştur. Tarım Irmağı'na «Kaşgar-ı Derya» da derler.

Etrak Irmağı: «Etrak» Arapça'da «Türk»ün çoğuludur. Bu suya Araplar bu adı vermişlerdir. «Türkler Irmağı» demektir.

(*) **Strabon:** Yunan coğrafyacısı. Tarih ve Felsefe ile de uğraştı. (Amasya, İ.Ö. 65 - İ.S. 23) Roma İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünü dolaştı. Historika Hypomnemata (Tarihsel Anılar) adlı bir eser yazdı. Ancak bu eser kaybolmuştur. (Bugün ancak 43 ciltlik eserden 19 parçası bulunmaktadır.) Geographumena ya da Geographika (Coğrafya) adlı eserinin büyük bölümü günümüze ulaşmıştır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Karasu, Aksu: Bu iki ırmak Buhara'dadır. Kara Göl'den geçerler. Bunların ikisine birden Türkler «Yençu» yani «inci» derler. Farslar çeviri yoluyla «Zerafşan» (altın saçan) adını vermişlerdir.

Özü: Şimdiki Rusya'da olup Karadeniz'e akar. Türklerin «Özü» dedikleri bu ırmağa halen «Dinyeper» denmektedir.

Tuna: Macaristan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya'dan geçer.

Meriç: Trakya'dan geçer.

Vardar, Morava: Makedonya'dan geçerler. «Morava» «mor ovadan» gelme Türkçe bir addır. Oraların eski halkı olan Kuman Türklerinden kalmadır. Nitekim orada «Koman ova» adından türeyen Komanova kenti vardır.

Dicle, Fırat: Doğu Anadolu'dan geçip Mezopotamya'ya girerler.

Sakarya, Kızılırmak, Yeşilırmak: Anadolu'nun kuzeyini sularlar.

Seyhan ve Ceyhan: Adana'yı sularlar.

DENİZLERİ:

Japon Denizi.

Donmuş Kuzey Denizi.

Hazar Denizi: Araplar bu denize «Bahr-i Hazer» dedikleri gibi «Bahr-i Harez», «Bahr-ı Cürcan», «Bahr-ı Dilim», «Bahr-i Taberistan» da demişlerdir. Türkler bu denize «Kuzgun Denizi» de derler. **Cengiz Han**'dan 1200 yıl önce de bu denize Türklerin Kuzgun Denizi dedikleri Çin belgelerinde görülmektedir. Bu deniz adını, sahillerinde Hazarlar Türkleri'nin oturmasından almıştır.

Kara Deniz.

Azak Denizi: Avrupalı'lar buna «Azof Denizi» derler.

Marmara Denizi.

Adalar Denizi (Ege Denizi).

Akdeniz.

GÖLLERİ:

Baykal Gölü.

«Kökü Nor» : Moğol şivesince «Gök Göl» demektir.

Balkaş Gölü.

Ala Göl: Arkeik Türkçe «Ala Köl»dür. Fransız kitapları buna «mor sulu göl» (Le lac aux eaux violettes) derler.

Aral Gölü: «Aral», eski Türkçe'de «Orta» demektir. Bir de «Cezair-i müctemia» anlamına gelir. Zaten bu gölde birçok adacıklar bulunduğundan bu adı almıştır. Denizden 48 metre yüksektir. Türkler buna Sir Irmağı dolayısıyla «Sir Gölü», Havarizm'e izafeten «Havarizm Denizi» de derler. Mavi Deniz de denir.

Kara Göl: Bataklık halindedir.

Issık Göl: Çağatay'ca «İsiğ Göl» diye yazılır. Bizim şive ile «Isı Göl»; yani sıcak, ısıcak göl demektir. Bu gölün suyu sıcaktır. Soğuk kış aylarında bile bu göl donmaz. Bu göle Moğollar «Timurtu Nor» derler ki, «demirli göl» demektir.

Urmiye Gölü.
Van Gölü.

Sibir (Sibirya): Kuzey bölümlerinde üst tabakaları buz olan bataklıklar vardır. Türkler buna «Tundura» derler. Bu bataklıklarda buz, yazın da erimez. Fakat yaz aylarında çok miktarda cibin ve zararlı hayvancıklar türer.

«Cibin» Türkçe'de sivrisinek ve bu türden olan hayvanlara denir. Hâlâ kullanmakta olduğumuz «cibinlik» kelimesi bundan gelir. Araplar cibine «numûs», cibinliğe «numûsiye» derler. Batı Sibirya'nın tunduraları çevresinde Türklerden «Ostiyak»lar oturur.

ÇÖLLERİ:

Gobi Çölü: Buna «Kubi» de derler. Moğalistan'dadır. «Gobi», «uzay» anlamına gelmektedir.

Kara Kum, Kızıl Kum, Ak Kum, Batak Kum: Bunlar Maveraünnehir'dedir. Bunlara «Deşt-i Kıpçak» genel adını da verirler. Anlamı, «Kıpçak Çölü» demektir. Bu çöller Arabistan'ın çölleri gibi olmayıp üstünde ot biter.

KIPÇAKLARI:

Kıpçakların en önemlisi Kuzgun Denizi'nin doğu ve kuzeyindedir. İkincisi Gobi'dir. Kıpçak olsun, Gobi olsun ikisi de Türkçe'de «uzay» anlamına gelir. Bunlar geniş ve içinde çayır yetişen düzlüklerdir. Batı Kıpçak, Havarizmistan ve Türkmenistan denilen yerdir. Doğu Kıpçak Moğolistan'dadır. Bu ayrıca Gobi adını da alır. Bu denizler gibi geniş çayırlıklar, Türk'ün o ünlü seferlerinde süvarilerinin atlarını beslemişlerdir. Buralar Türk'ün dünya kurulalıdan beri at oynattıkları er meydanlarıdır. Kazak olan, yani topluluktan, asıl millet kitlesinden ayrılıp kaçan Türklere yüzyıllarca sığınak ve dolaşma yeri olmuşlardır.

Türk Yurdu, coğrafya açısından doğu, ortà, batı adıyla üçe ayrılmalıdır. Bu ayrılma Asya'nın Doğu Asya, Orta Asya ve Batı Asya bölünmesine de uygundur. Avrupalılar Doğu Asya'ya «Ekstreme Orient» derler.

Biz de «Aksa-i Şark» yerine «Son Doğu»(*) demeliyiz. Yine Avrupalılar Batı Asya'ya «Proche Orient» derler. artık biz «Şark-ı Karib» sözünden vazgeçip «Yakın Doğu» demeliyiz. Batı Asya'ya Avrupalıların yalnızca Doğu dedikleri de görülür. Demek ki bizce Son Doğu, Orta Doğu, Yakın Doğu ve Avrupa'nın doğusu da «Doğu» olmalıdır. İşte bu terimleri böylece tesbit etmeliyiz.

(*) **Son Doğu:** Dr. Rıza Nur'un bu konudaki önerisi gerçekleşmiştir. Her ne kadar «Aksa-i Şark»'ın yerini «Son Doğu» sözü almamışsa da, bu gün (çok eskiden beri) Uzakdoğu terimi kullanılmaktadır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Türk Yurdu arzbilik[31] açısından iki tabakadan oluşmuştur.

Altındaki tabaka billurlaşmış kayalardan ibarettir. Bunun üzerinde tortusal bir tabaka vardır. Bu tabaka en üstteki tabakayı oluşturur. İşte bu tabaka Türk Yurdu'nda yeryüzünü, yeryüzünde Türk toprağını meydana getirir. Bu tabaka bizim dünyamızda, bizim vücudumuzun derisi ile eşdeğerdedir.

Orta ve Doğu Asya'da bu toprağın ötesinde berisinde yüze çıkmış birtakım granit ve kütleler, bazı yerlerinde kum alanları görürüz.

Bu toprağa yerbilimciler Laos (Loess) derler. İşte Türkler asıl buna «toprak» eski şiveye göre «tofrak» diyorlar. Bu toprak gözenekli kildir. Kuruyunca toz haline gelir. Islanınca çamurumsu olur. Islanır, yolcular ve sürülerle çiğnenir de sonra bir de güneşte kurursa sertleşip taş gibi olur. İşte bu kil, sellerle gidip Türk'ün ırmaklarını sarıya, kızıla boyar. Bu ırmaklar taştıkları çayırlara renklerini ve adlarını verirler. Irmakların suyu ile taşınan topraklar, bu çayırların üzerinde verimli bir tabaka oluştururlar. Nil Irmağı'nın Mısır'da yaptığı budur. Nil'in bereketi taşıdığı topraklardan gelir. Mısır'da bu toprağa «husb» denir. Türkler bu toprağa mil ve cilim adlarını verirler. Hala Sinop köylerinde de bu adları verirler. Ve su bastırarak araziyi millerler. Türkler evlerini bu topraktan yaparlardı. Yaptıkları kanalların, arkların kenarlarını, bu çamurlarla düzeltirlerdi. En eski zamanlardan beri, Türk tarancıları, Sarı Su, İli, Tarım, Sir, Amu ırmakları kenarlarında ve aralarında çiftliklerini sulamak için büyük kanallar yapmışlar, ekin ekmişler, meyve ağaçları yetiştirmişlerdir. Türk köylüsü işte bu topraklara kök salmıştır. Dünyanın hiçbir yerinde bu tarancılar kadar toprağına yerleşmiş, onu sevmiş ve savunmuş bir halk yoktur. Türkler topraklarını o kadar severler ki, Türk Ululanından **Ebulgazi Bahadur Han**[32] **«Şecere-i Türk»** adlı kitabında, «Cenab-ı Hak ilk adamı topraktan yarattı» der. Yazın kuraktan bu topraklar toz haline gelir. Yolculardan, at ayaklarından gözleri kör edecek kadar çok toz kalkar. Bu toz göz pınarlarında yaşla yoğurulup çamur olur. Ağaçlar ve herşey tozla örtülür. Toprak rengine bürünür. Doğu ve Orta Asya'da bu tozda yaşayabilen «Cide» adında

---

31 - Avrupalıların «jeoloji» terimini, Türkçe'ye «arzbilik»(*) diye çevirdim. Türkçe bilik «loji» kelimesini tam olarak karşılamaktadır. Bu yoldan hareket ederek yabancı dillerdeki bilim terimlerinin Türkçe karşılıklarını bulmamız kolaylaşır. Bu konuda benim yanlışımı çıkarmak isteyenlere, yaklaşık 900 yıl önce yazılmış Türkçe eserlerde bu terimin kullanılmış olduğunu hatırlatırım. «Jeolog» karşılığı olarak da «arzbilgiç» diyebiliriz. Bu yolu kabul edelim ve genelleştirelim.

(*) **Arzbilik:** Dr. Rıza Nur'un dilimize girmiş yabancı kelimelerin Türkçe karşılıklarının bulunması yolundaki temennisi büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Jeoloji kelimesi için yerbilim, jeolog kelimesi için de yerbilimci kelimeleri üretilmiştir. (Toker Yayın Komisyonu.)

32 - **Ebulgazi,** bundan 200 yıl kadar önce yaşamış bir «Hiyve» Hanıdır. Bahatur Çağatayca, bahadır şeklinde yazılır, «dır» hecesi «ötüre» okunur. Türkçe bir kelimedir. Arkeik Türkçe'de «Pağatur» olup bahadur «bahadır»ın aslıdır. «Batur» biçimini de almıştır. Bu kelime Türklerden «bahadır» şeklinde Farslara, oradan aynı biçimde bizim Osmanlı Türklerine geçmiş ve bizim kelimenin aslının Farsça olduğu hakkındaki gafletimize neden olmuştur. **Ebulgazi**'nin bu eseri önemli bir eserdir. Çağatay şivesinden bizim şiveye çevirdimse de henüz bastırmak kısmet olmadı. Vaktiyle **Vefik Paşa** da çevirmişse de, O'nunki yarım kalmıştır.

bir nev'i ağaç vardır ki, her tarafta görülür. Çayırlıklarda ise bu toza rastlanmaz.

Türk Yurdunda çukur yerler yazın pek sıcak olur. Çay kenarlarındaki yarlarda bir çeşit küçük karga, bir çeşit şahin, baykuş yaşar. Bu yarlar kerpiç gibi sert olup çökmezler. Bu toprak tabakası bazı yerde yalnız kil olarak kalmıştır. Bu alanları ırmak suları etkileyememiştir.

Bazı yerlerde toprak kumla karışmış, oynak olmuştur. Kayar, çöker, durur. Bu oynayan yerlere Türkler «Barkan» adını vermişlerder. Barkan, Çağatay şivesi olup bizim şivece «Varan»dır.

Kıpçakların bazı yerleri çıplak olur. Buna Türkler «takır» derler. Boş demektir. Bizler «takar»ı kullanmıyoruz. Ancak bu kelime «tam takır» deyimi ile halen dilimizdedir. Takırlarda hiç ot bitmez. Takırların toprağı yalnız kil ya da tuzlu kildir. Kıpçıkların bazı yerleri çukur ve çamurludur. Buna «batkak» derler. Çağatayça «batkak» Osmanlı şivesinde «batak» demektir. Bataklıkların sazlık olan yerlerine «kamış» adını verirler.

Kızıl Kum ve Kara Kum'da bitki yetişir. Özellikle «Saksavel» denilen ve boyu dört metreye kadar varanları pek çoktur. Hiyve taraflarında Saksavel'e Şaşan derler. Bu ağaçlarla beraber «Sayvaniye»(*) ve «Baklagiller» ailesinden bitkiler de vardır. Saksaveller o kadar serttir ki, balta ile güç kesilir. Buna rağmen kırılması pek kolaydır. Bu kumların ötesinde berisinde takırlar ve barkanlar vardır. İşte bu yerler kel gibi dazlak ve çıplaktır.

Çayırlıkların adları konusunda da Türkçe pek zengindir. Eğer çayırlık günlerce gidilecek derecede geniş ise «Kıpçak» denir. Pek küçük bir alan ise «otlak» adını alır. Otlaktan büyük ise «çayırlık» denir. Çayırlığa Kırgız Türkçesinde «tatır» derler, çiçeklenmiş çayırlığa «ölenek» denir. Çayırlıktan büyük ise «dala» adını alır. Dala Türkçe'de «geniş» demektir. Yoğun dikenlerle örtülü olan yerine «töğay» derler. Takırlar tozlu olursa «yalgın»lar ortaya çıkar. Yalgın «serap»ın Türkçesi'dir.

Türkler çukur ve nemli olan yere «şanda» derler. Dağların böğründe iki kadem kazıldığı zaman su çıkan mağaramsı yerlere «sayır» derler. Eğer suları fena ise sayırlar «buridu» adını alırlar. Eğer su hemen toprağın yüzünde ise «kuybur» denir. Yabani katırlar kuyburlara gelip ayağı ile eşerek su çıkarır ve içerler.

Harap ve perişan ettiğimiz; Arapça ve Farsça yüzünden atıp unuttuğumuz, dilimizin şu zenginliğine, güzelliğine hayran olmamak mümkün değildir. Böyle bir zenginlik hiç bir dilde yoktur. Dilimize hayran olan «**Leon Kahun**» «Türkçe coğrafya adlarınca o kadar zengindir ki, bunların hepsinin Fransızca karşılıkları yoktur» diyor. Fakat Türkçe O'nun dediği gibi, yalnız eşya adlarında zengin değildir. Türkçe, soyut adlarda da pek zengindir. Bu yönü de, Alman Türkbilimcisi (Türkolog) «**Müller**» söylüyor.

(*) **Sayvaniye:** Aynı noktadan çıkan eşit uzunluktaki sapçıkların ucunda bulunan çiçek topluluğuna verilen ad. (Toker Yayın Komisyonu).

Kıpçaklar'da «bağırlak» adında büyük bir kırlangıç vardır. Bu kuş çok hızlı uçar, uçarken ok uçması gibi bir ses çıkar. Ayrıca ceyran (ceylan), sarığ teke (sarı teke - uzun boynuzludur), kutas (yabanî öküz, kuyruğu at kuyruğu gibi olur), yabani eşek, kulan (yabani katır), yabani at, kaplan, «maral» denilen bir çeşit büyük geyik (maral dişisi, boğu erkeğidir), yak[33], pamir, arğab[34], yurğa, kukmet, cura, at vb. hayvanlar vardır.

Fergana taraflarında çam, ardıç, ceviz, akça ağaç, huş ağacı, elma[35], yabani kayısı, badem vb. ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. Bugün bu ormanlar kaybolmaktadır. Başka taraflarda büyük ormanlar, meşe, yabani zeytin vb. vardır. Altay taraflarında, çam, söğüt, kavak[36] vb. ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. Batı Sibirya'da büyük ormanlar vardır. Bunlara «Tayğa» derler. Tayğa arkeik Türkçe'de «orman» demektir.

Leylaklar, Türklerin çok sevdiği türlü renkte laleler ve her çeşit çiçekler vardır. Siyah kumlarda «zülhabr»[37] denilen bir ot biter. Bu otun lezzetli meyveleri olur. Türkler bu meyveleri yerler, ya da kavurup döverek ununu çaya karıştırırlar. Oralarda «hargana», «budargana» adında başka bitkiler de vardır.

Kıpçaklar yazın pek sıcak olurlar. Sıcaklık gölgede 40 dereceye çıkar. Yazın korkunç sıcak rüzgarlar eser. Bunlara «gern sal» derler, «gern» Farsça'dır, «sıcak» anlamına gelir. «Sal» ise eski Türkçe «rüzgar» demektir. Rüzgar estiğinde havayı ince bir toz kaplar. Bu rüzgardan sonra serinlik olur. Turan'ın bu gern sal'ı tıpkı Mısır'ın «semum» denilen sam yeline benzer.

Kıpçaklarda, şiddetli rüzgarlar eser. Tozdan kasırgalar olur. Bu kasırgalar barkanları öteye beriye iter. Geceler ise serindir.

Yurdumuzun Doğu Asya ve Orta Asya bölümünde, batısının kuzey bölümünde, kış pek şiddetlidir. Sibir, yılın çok zamanında karla ve buzla örtülüdür. Göller ve ırmaklar donar. Yalnız Tanrı Dağı'nın kuzeyinde bulunmasına rağmen suyu sıcak olan Issık Göl donmaz.

Kıpçaklarda kışın öyle sert rüzgarlar eser ki yerlerdeki karı bin parça edip toz halinde havaya uçurur. Bu hengamede ortalık kapkaranlık olur. İnsan yolunu şaşırır ve kar altında kalır. Böyle bir havada kentlerde bile evini kaybetmemek için herkes evine bir ip bağlar ve yakın bir yere giderken bu ipi tutarak gider. Bu durum «Omsk» taraflarında pek ünlüdür. Kazan'da bir defa beş gün süren kar fırtınası sırasında yüz kadar insan ve birçok hayvan ölmüştür.

---

33 - **Yak:** Türkçe «yabani deve» demektir. Çağatay şivesince deve'ye «tive» derler.

34 - «**Arğab**» diye Türkler büyük boynuzlu bir çeşit yabanî koyuna derler.

35 - İstanbul'lular «elma» derlerse de Türkçe'nin ses uyumuna göre yanlışlığı ortadadır. Buna bütün Türkler, hatta Macarlar «alma» derler, doğrusu budur. İlk hece hafif üstün ise o vakit Sinop'lular gibi «elme» demek gerekir.

36 - «Kavak»a Çağatayca «Terek» derler.

37 - Bu kelime Arapça olacak; Türkçe'sini bulamadım.

Fergana'da esen soğuk ve sert rüzgara Türkler «buran» adını vermişlerdir. Buna «hay derviş» de derler. Nedeni de bir defa dervişler böyle bir rüzgara tutulmuşlar, birbirlerini kaybetmişler, buluşmak için «hay derviş» diye diye can vermişler. Buran, kasırga gibi döndüğü burduğu için can ve mal kaybına neden olur. Bu rüzgar «taban»ları, hayvan sürülerini şaşırtıp deli gibi derelere koşturur. Hayvanlar su da boğulurlar. Bu rüzgar daha da şiddetli olursa «kara buran» adını alır. Moğolların ve Tonguzların ülkelerinde böyle kar karsırgaları olur. Bu kar hotumları simsiyahtır. Moğollar bu buranlara «burağan», Tonguzlar «buru karan» derler. «Karan», «muzlim» demektir. Finler, yani Finlandiyalılar bu buranlara «puru» demektedirler. Görülüyor ki çeşitli Türk uruklarına ait bu kelimeler hep bir kökten türemiştir. Aralarında az bir şive farkı vardır. Hepsinin de bizim dilimize benzediği göze çarpmaktadır.

Avrupalılar «bu soğuk ve sert rüzgarlara dayanmak için insan demirden olmalıdır» diyorlar. Demek ki, Türkler demirdendir. Onlar yüz bin kere bu rüzgarlarda dolaştılar. Buranların altında koşup dünyayı fethettiler. Yeryüzünü başka biçimlere soktular. Bu demir insanlar hâlâ oralarda dolaşıyorlar.

Kafkasya, Azerbaycan ve Anadolu oldukça ılıman iklime sahiptir.

Ta eski dönemden beri Türk Yurdunun Maveraünnehir, Türkistan, Havarizm, Horasan, Fergana, Kaşgar'dan oluşan bölümü «Turan» adıyla anılmaktadır.

Hatta «**Kutadgu Bilik**» sahibi bile kitabında kendilerine «biz Turanlılar» diyor. Kutadgu Bilik Kaşgar'da yazılmıştır. Buralara özgü olarak Turan adını en çok kullananlar Farslardır. Fars kitapları Turan, İran deyimleri doludur. Onlar daima İran'a düşman olarak bir Turan görmüşlerdir.

Farsların Turan dedikleri bu yerlere eskiden beri Çinliler «Hiyonğnuların çitleri» yahut «Tukyuların çitleri» derlerdi. Bu ülke Çinlilerin tarifince Doğuda Hovang-Ho ve İli ırmakları, batıda Amu suları arasında idi. Yani Farsların Turan dedikleri kıtalara tevafuk eder. Çinlilerce «Hiyonğnu» ve «Tukyu» Türk demektir. Bu adları verdiklerinin nedeni, bu adlardaki Türk devletleridir. «Çit» ise Türkçe sınır demektir. Çünkü Çin'in tanıdığı Türkler, Çin'in kuzeyinde Kara Hıtay, Hıtay, Ordu ve Moğalistan'da idi. Çinliler bunları iyi tanıyorlardı. Bunların batısında olan Türkleri «Sınır Türkleri» diye anıyorlardı. Avrupalıların ve Bizanslılar'ın **Scythe** (skit) dedikleri Türkler, Farsların Turanına ait Türklerdir.

Bunlar şimdi Rusya'nın güneyinde, Kafkasya'da, Ulahya ve Bulgaristan'da, Anadolu'da çeşitli devletler kurmuşlardır. Scythe kelimesi bizim Türkçe «çit» kelimesinden gelir. Bunu bizde «İskit», «Sit», «Sekit» ve «Çiğit» biçiminde yazanlar ve başka biçimde yorumlayanlar hata ederler. Halen Anadolu'da tarlaların çevresine yapılan çalıdan duvarlara «çit» denmektedir. Çitin Moğolcası «çete»dir. Fransızca kelimedeki «C», «S» harflerinin «Ç» sesini verirler. «Çiğit» ise doğrudur. Türkçe inceldikçe «g»ler kalktığından çit kelimesinin ilk aslının «çiğit» olması akla gelir.

Turan, gerçekte yalnız bu kıt'a değildir. Farslar daha ötesini, yani Doğu Asya'yı bilmediklerinden, yalnız Turan nesli'nin yerleştiği ve yaşadığı bölgeleri gördükleri için oralara Turan demişlerdir. Asıl Turan bu konunun başında gösterdiğimiz sınırlar içindeki geniş yerdir. Buna bugünkü yeni adla «Yeni Turan» diyorlar. Biz «Büyük Turan» diyoruz.

İşte bu yurt, bu Turan içindeki bütün Türk uruklarının bir bayrak altında birleşmesi yolundaki kutsal düşünceye Avrupalılar Neo-turanizm, Panturanizm diyorlar.

Bugün Büyük Turan şu ülkelerden ibarettir:

Ordu, Hıtay, Kara Hıtay, Uyguristan (Çin Türkistanı), Moğolistan (Gobi), Mançuristan (Mançurya), Sibir (Altayistan, Yakutistan), Samuedistan, Eskimoluk[38], Türkistan, Buhara, Türkmenistan (Havarizm, Hıyve tarafları), Anadolu Türkmenistanı (İskenderun, Antalya ve Halep tarafları), Horasan, Başkıristan, Kırgızistan, Kazakistan, Kalmukistan, Dağıstan, Kumukistan, Azerbaycan (Kuzey, ya da Rusya Azerbaycan'ı ve Güney ya da İran Azerbaycanı olmak üzere iki bölüm), Kaçaristan (Tabaristan), Türkiye (Anadolu, Mezopotamya, Doğu Trakya ya da Rumeli), Yeni Tataristan (Bağdat ile Musul arası), Tataristan (Kazan, Kırım), Finistan (Finlandiya), Macaristan, Bulgarya, Batı Trakya (Rumeli, Makedonya).

Türkler, çok eski zamanlarda Altay'dan çıkıp Doğu'ya gittiklerinde, denizle karşılaşınca batıya ve güneye dönmüşlerdir. Türklerin Turanına, yani Çin Denizi'nden Viyana kapılarına, Balkan ötelerine, Donmuş Kuzey Denizi'nden Hindistan'a, Fars'a ve Arabistan'a kadar olan bu geniş yurda Rus, Sırp, Bizanslı gibi milletler derme çatma ufak topluluklar halinde gelmişlerdir. Bunlar asalak ve mikrop gibi beslenerek Türk bedenine zarar vermişlerdir.

Turan'ı başlıca dört milletin kemirdiğini söylemiştim. Bu milletler, Çinli, Rus, Acem ve Bizanslılardır. Çinliler Kara Hıtay, Hıtay, Moğolistan ve Çin Türkistanı (Kaşgar, yani «Uygur yurdu»nu) ülkelerine katmışlardır. Bunlardan Kara Hıtay ve Hıtay'ı tamamile, Moğolları kısmen kendilerine benzetip Çinlileştirmişlerdir. Ruslar Ordu, Sibirya, Türkistan, Buhara, Türkmenistan, Kırgızistan, Başkıristan, Tataristan, Kazakistan, Dağıstan ve Azerbaycan'ı ülkelerine katmışlardır. Bunlardan Tataristan ile Kazakistan'ın büyük bir bölümü kendilerine benzetip Ruslaştırmışlardır. Farslar asıl yurtları olan ta güneyde Basra Körfezi sahilindeki Fars'tan gelip Horasan ile Tahran çevresini işgal ederek buradaki Türkleri kısmen Farslılaştırmışlardır. Bizanslılar Anadolu'yu kemirmişlerdir. Böylece bugünkü Yunanistan'a geçici bir hizmet yapmışlardır. Bugün Yeni Tataristan'ı İngilizler, Anadolu Türkmenis-

38 - Eskimolar Türk'tür. «Eski», bildiğimiz eski'dir. Bir gün İsviçre'de bir sinemada Eskimolar'la ilgili bir film gösteriliyordu. Filmde kayıklarına «kayak» dediklerini yazıyordu. Orada bulunan birkaç Türk, buna hayret edip bana sormuşlardı. Bizde de, onlarda da bu kelime aynı «kaymak» kelimesinden türemiştir. Biz «kaymış şey» olarak «kayık»; onlar «kayan araç» olarak «kayak» diyorlar. Onlarınki daha doğrudur.

tanı'nı Fransızlar ellerine geçirmişlerdir.(*) Oralar bir süre bu yönetimlerde kalırsa Türkler yok edilecek, Türklük oralarını da kaybedecektir.

Bu bilgi ve politik durumdan çıkan sonuç ve ilke şudur: Türklerin de «**İrredentası**» vardır. Bu üç milletin zulüm ve yok etme eylemine hedef olan bu toprakları kurtarmak gerekir. İrredenta bir milletten olup da, yabancı bir devletin egemenliği altına geçenlerin, kendi milletinin devleti yönetimine tekrar geçmesi gerekliliği demektir. Bunun taraftarı olanlara «**İrredentacı**» ve bu ilkeye «**İrredentacılık**» diyebiliriz. Yüzyılımız milliyet yüzyılıdır. Bir milleti oluşturan halkların din ve mezhep (Sünnilik, Şiilik gibi) farklarına bakılmaz. Her devlet ve millet, artık milliyeti ile yaşayabilmektedir. Din, bir olursa daha iyidir. Henüz din ve törelerini koruyan Türkler, federasyon halinde birleşmeli, sonra bu büyük kuvvetler ile birlik olan millettaşlarını uyandırmalı ve kurtarmalıdır. Türk'ün hayat ve sürekliliği buna bağlıdır. Bu dava, en kutsal davadır ve her genç Türk'ün gönlünde en büyük ihtiraslar ve heyecanlarla yaşamalıdır.

* *
*

Türk Yurdu, bir millet ve büyük bir devlet için gereken her çeşit ürüne ve hammaddeye sahiptir. Arap'ın yurdu gibi çöl ve kısır, ya da bazı milletlerinki gibi fakir ya da eksiği olan bir yurt değildir. Mesela Mısır, tarımda zengindir; fakat kömür ve madenden yoksun olduğundan kendisinde sanayi türeyemez. Bu konuda başka ülkelere muhtaç kalır. Hatta gün olur, bu madenleri dışardan da getiremez. Araçsız ve taşıtsız kalır, bunlar olmadan kuvvetli devlet kurulamaz. Yabancıların tutsağı olunur.

Mesela: İngiltere kömüre sahiptir ve sanayi ülkesi olmuş, fabrikalarla dolmuştur; fakat toprakları tarıma elverişli değildir, milletini besleyemez. Bir gün olur insanları aç kalabilir. Başka ülkelerin ekmeğine muhtaçtır. Oysa Tanrı, Türk Yurdu'nun sevgili topraklarına bunların hepsini birden bağışlamıştır. Önce Türk Yurdunun her yeri tarım için çok uygundur. Her türlü zahire ve meyve, hem de en nefisleri onun her tarafında bol bol yetişir. Her türlü ehli hayvanlar, eti lezzetli koyunlar orada sürü sürü dolaşır. Öte yandan, Anadolu ve Azerbaycan zahire anbarıdır, keza pamuk ve ipek yetiştirirler. Deniz, ırmak ve göllerinde en nefis balıklar vardır. Baku'nün havyarı dünyanın her tarafında aranılan ve satılan eşsiz bir yiyecektir. Türkistan'da tarım sanayi kurulmuştur. Oranın pamuk ve ipeği bir servettir. Keza bu yurdun ormanları çok büyüktür. Bu kutsal toprakların üstü böyle olduğu gibi altı da definelerle doludur. Bu yurdun her tarafında, platin, altın, gümüş, bakır, demir, kömür, petrol vb. madenler vardır.

(*) Kuzey Irak, Musul, Kerkük yöreleri. - Kitabın yazıldığı tarih göz önünde bulundurulmalıdır. (Toker Yayın Komisyonu).

Yüzyılımızda toplumsal örgütlenmeye ve politik gereklerine göre bir milletin bugünü ve geleceği milli ekonomi bakımından incelenir. Ve bu ölçü ile ölçülür.

Bir millet, büyüyebilmek için sanayiye ve fabrikalara muhtaçtır.

Bunun gerçekleşmesi için de toprağında zengin madenler bulunmalıdır. Bu madenlerin en önemlileri maden kömürü, petrol ve demirdir. O Ulu Tanrı'ya bin şükür ki, bizim yurdumuza bunları bereketli bir biçimde vermiştir. Mesela Baku'nun petrolleri ülkemizi örtecek kadar çok fabrikaları, ağ yapacak kadar çok demiryollarında trenleri işletir. Kömürlerimiz de pek boldur. Toros Dağlarındaki o saf ve kilometrelerce uzanıp yatmış dağ halindeki demir madenleri, Ergani vb. bakır madenleri ülkemizi fabrikalar ve lokomatiflerle doldurur ve hatta evlerimizi bile bütün demirden yapar. Bu toprakların bu millete ekmeğini de vermesi üstüne üstlük cabadır. Tarım ürünleriyle ünlü olan Mısır'ın toprağının derinliği yalnızca bir karıştır ve bu ülkeye zengin tarım ürünlerini toprağın bu bölümü sağlar. Bizde kaç karış toprak, kaç Mısır var?. Mesela Adana. Sonra topraklarımızın zenginliği yalnız yüzeyden bir karış olan derinlikte değil, altına gidebildiğin kadar git, türlü defineler yatıyor. Yeryüzünde de denizler gibi yeşil ormanların güzel yaprakları dalları sallanıyor. Bu yurt dünyanın en erdemli yurdu, bundan dolayı Türk dünyanın en mutlu milletidir. Bizde her şey var. Geleceğimiz parlaktır. Haydi Türk çocukları çalışın! Bu hazineleri işletin! Türk'ün yıldızı parlasın!

Kitabımızın bu konusu güzel ve büyük monografi konusudur. Bu monografi ile Türklük için gerekli ve önemli bir eser ortaya çıkar. Millet, Türk coğrafya bilginlerinden bunu, hem de Türk adları ile yapılmasını bekler.

TURAN NESLİ

KÖKEN VE URUKLARI

Yazarlar, dünyadaki milletleri «**Turani**», «**Ari**», «**Sami**» diye ayırırlar. Avrupalılar, İranlılar, Ermeniler **Ari** neslinden olup bunlara «**Hind-i Cermani**», «**Hind-i Avrupai**» adlarını verirler. Araplar ve İbraniler **Sami** ırklarındandırlar. Biz Türkler ise **Turani** neslindeniz. Yani Turanlıyız. Bütün Turanlılar, bütün Türklerdir. «**Türk**», çeşitli Turan nesli olan milletlerin genel adıdır. Ancak bugün Türk adı ile anılanlar, Turanlıların özellikle Ural - Altay toplumundan olanlardır. Yoksa Japonlar bile Turan neslindendir.

Türkler çeşitli kabile ve aşiretlerden oluşur. Bu kabile ve aşiretler ayrı ayrı adlar alırlar. Türkçe'de kabileye «**Uruk**» denir. Yani yeryüzünde birçok Türk urukları vardır. **Türk**, «türe» ya da «türemek» kökünden olsa gerektir.

Türklere Çinliler **Hiyong-nu, Tukyu;** İranlılar **Turanî;** Araplar **Elguz** (Guz), **Hemec, Yecüc ve Mecüc, Goğ-Magoğ, Cuz Macuz** (onlarda «c»lerin «g» telaffuz etmelerine göre «Guz-Mağuz»)[39], **Heytıl** (çoğulu: Heyatle), **Türk** (çoğulu: Etrak), Yunanlılar ve Bizanslılar **Iskit** (Çit), **Eftalit,** eski milletlerden bir bölümü **Hun** adlarını vermişlerdir. «Hiyonğ-nu», Çince vahşi ya da yaban domuzu demekmiş. Arapların kendilerinden başka milletlere acem, Yunanlıların «barbar» anlamına «varvarus» demeleri gibi, Çinliler de Türklere böyle demişlerdir.

Türklerin Kökeni:

Bu konuda üç kaynak vardır: Oğuz, Uygur, Moğol... Oğuz söylentisini **Oğuzname,** Uygur söylentisini **Alaeddin Cüveyni**'nin(*) **«Tarih-i Cihan Güşaye»**'si, Moğolların'ın efsanelerini ise

39 - Halen Mısırlılar Türk'e «Guz», «Türki», «Rumi», «Osmanlı» da derler. «Yecüc-Mecüc», «Goğ-Magoğ», «Cuz-Macuz» hepsi birdir.

(*) **Alaeddin Cüveyni:** Alaeddin ata (Melik, Cüveyni) İlhanlı devlet adamı ve tarihçi (1226-1283). Moğol valilerinden Bahaeddin Cüveyni'nin oğlu. İran'da Hülagu Han'ın maiyetine girdi. Tarih-i Cihan Güşaye (Cihan Güşaye Tarihi) adlı eseri Moğol tarihinin değerli kaynaklarındandır. (Toker Yayın Komisyonu).

Reşidüddin Tabib'in(*) «**Cami-üt Tevarih**»'i kaydetmiş ve bugüne ulaşmıştır. Bunların en millî ve doğrusu Oğuz söylentisidir. Uygurlar'ınki hurafelerle doludur. Moğollar'ınkinde ise İsrail çocuklarına ait kitaplardan aktarılan masalımsı olaylar pek çoktur. Bunun da nedeni **Cami-üt Tevarih**'in Moğollar'ın İran'ı istila ettikleri zaman yazılmasıdır ve İran'lı yazarların İsrail hurafeleriyle dolu olmalarıdır.

Bunu üç söylenti halinde taksim edelim.

1 - Tarihî söylenti ve şecere;

2 - Mit-Bilik'lik (esatiri, mitolojik) ve Masallık[40] (Légendare) söylenti ve şecere;

3 - İl-Bilik'lik (etnoğrafik) söylenti ve şecere;

1- Tarihî Söylenti ve Şecere: Bu şecere eski tarihlerde de görülür. İslâmiyet'ten sonra yapılmış olmak gerektir. Ve esasen İsrail'e ait bir söylentidir. Çünkü **Hazret-i Adem**'in yaratılmasından başlar. **Nuh**'a gelir ve şöyle devam eder:

Tufan her tarafı basacağı zaman **Hazret-i Nuh** oğullarını, inanç sahibi seksen kişiyi, her çeşitten bir çift hayvanı gemisine alıp boğulmaktan kurtarmıştır. Gemi Cudi Dağına oturmuştur. Sular çekildikten sonra karaya çıkıp, oğullarından her birini yeryüzünün bir tarafına göndermiştir. **Nuh**'un üç oğlu ve üç gelini vardı. Oğullarından «**Yasef**»i(**) Kuzey Kutbu'na yolladı. **Yasef**, İtil ve Yayık ırmakları kenarlarında gelip yerleşti. **Yasef**'e bazıları Peygamberdir, der. **Yasef** oralarda sekiz evlada sahip olmuştur. Bu sekiz çocuktan en büyüğünün adı **Türk** idi. Diğerlerinin adları **Hazar, Saklap, Urus, Mink** (Ming), **Çin, Kımarı, Tarih** imiş.

Hazar, Hazar Denizi bahsinde izah ettiğimiz kelimedir. **Saklap**, Araplarca «**Suklep**» diye yazılan ve «İslav» anlamına gelen kelimedir. Arapça çoğulu da Sukalibe'dir. «**Urus**», «Rus»tur. «**Ming**», bir Moğol uruku olan «Mangut»dur. **Yasef**, sağlığında **Türk**'ü baş yapıp öteki çocuklarına «Bu sizin padişahınızdır, sözünden çıkmayınız!» demiştir.

Türk aile reisi olmuştur. Çadırı ilk icat eden **Türk**'tür. Ailesini çadırlarla barındırmıştır. **Türk** pek akıllı bir kişi idi. Türk görenekleri-nin çoğu bundan kalmadır.

---

40 - **Lik, lık** Türkçe'de alet edatı olduğu kadar ilgi edatıdır da. Arabın ve Fars'ın «y»sine, Fransızların «que»na karşılıktır. Türkçe'de nisbet edatı yok diyenler ve bunun için Arap ve Fars'ın ilgi edatını alanlar hata eder. Bunu kullanıp hızla alışmalıyız. Kullandığımız halde farkına varmadığımız bir çok örneklerden bir tanesi «cibinlik»tir. «Cibin», Türkçe'de sivrisinek ve benzeri haşarattır. Tıpkı Araplardaki sivrisinek demek olan numüs'dan cibinlik demek olan numusiyenin türetilmesi gibi. Keza «güzellik», «göze mensup» demektir. «Dünyalık» aynı şeydir.

(*) **Reşidüddin Tabib:** İlhanlı devlet adamı ve tarihçi (Hemedan 1248-Tebriz 1318). Hekimlik yapan bir aileden geldiği ileri sürülür. Hemedan'da tıp okudu. Gazan Han'ın hizmetine girdi. Tıp, tarih, uygarlık tarihi, politika, devlet yönetimi, felsefe ve din konularında eserler yazdı. Başlıca eserleri: Cami-üt Tevarih (Tarihler Derlemesi), Asar-u Ahya (Eserler ve Diriler) Miftah-üt Tefsir (Tefsir Anahtarı), Letaif-ül-Hakayık (Gerçeklerin Hoşa Gidenleri), Münşeat-i Reşidi (Reşid'in Nesir Yazıları) vb. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Yasef:** (doğrusu Yafes) olacaktır.

Babasından sonra çevresini dolaşıp Issık Göl denilen yeri beğendi ve orada oturdu. Dört oğlu olmuştur. Büyüğünün adı **Tutnik** (Tutuk)'dur. **Türk,** oğlunu baş yapıp kendisi uzaklara gitmiştir.

Tutuk da pek akıllı imiş. Türk göreneklerinin bir bölümü de bundan kalmıştır. Farsların «pişdadiyen»lerinden «**Kiyaniyan**»'ın çağdaşı imiş. **Tutuk** bir gün av yapıp geyik vurmuş, geyiği ateşte kızarttırmış, yerken et elinden düşmüş, alıp tekrar yediğinde eti daha lezzetli bulmuş ve o topraktan aldırıp yemeklerde kullandırmış. Bu toprak «tuz» imiş. Böylece insan hayatında pek rolü olan tuz mutfağa girmiştir. Yani tuzu **Tutuk** adında olan bu Türk keşfetmiştir. **Ebulgazi** «Aş'ğa tuz salmakını o çıkardı» (Aşa tuz koymayı o buldu) diyor.

Tutuk ölünce yerine oğlu «**İlce Han**», onun yerine oğlu «**Dib Bakuy**» Han geçti. «Dib» bahtyeri, «Bakuy» millet ulusu demektir. Onun yerine oğlu «**Geyük Han**» geçmiştir. **Geyük Han** da bir süre yaşadıktan sonra oğlu «**Alınca Han**»'ı yerine koyup «halk vara duran yere» (ahrete) gitti. **Alınca Han** zamanında yurt mamur, millet mutlu olmuştur.

Artık **Türk**'ün zürriyeti çoğalmış, evlat ve torunları üremiş, bunlardan **Turan Nesli,** Türk'ün çeşitli urukları türemiştir. **Ebulgazi** diyor ki: Özbeklerin bir meseli vardır; «İt semirse igesini kapar» Yani köpek semizlerse sahibini ısırır. Bu zamana kadar Türkler Müslümandı. Mutluluk kendilerini doğru yoldan çıkarttı. Putperest oldular. Bu da bir Türk göreneğinden çıkmıştır. O görenek şudur: Türkler o vakitler ailelerinden ya da öteki sevdiklerinden biri ölünce onun yerine bir kurçak (Türkçe heykel, bebek demektir.) yapıp evlerinde saklardı ve «bu filanın heykeli» diyerek onu sevmekten ve yemek yiyecekleri zaman ilk lokmalarını önüne koymaktan, kurçağın yüzünü gözünü silmekten, kendi gözünü ona sürmekten, onu öpmekten, nihayet onun önünde yere kapanmaktan hoşlanırlardı. İşte bunu yapa yapa artık putperest olmuşlardı.

2- Mitbiliklik ve Masallık Söylenti ve Şecere: Şecere masallarda görülür. Bu söylentiye göre Türk Şeceresi söyledir ve Türk'ün dördüncü karın torunu Alınca Han'dan başlar:

Alınca Han'ın ikiz oğlu olmuş; Büyüğünün adı **Tatar Han,** küçüğünün adı **Moğol Han**[41] imiş. **Tatar Han** yetmiş iki bin ailenin başında idi. **Tatar Han**'ın yerine oğlu **Buka** (Boğa) **Han,** O'nun yerine oğlu **Yelince Han,** O'nun yerine oğlu **Atlı Han,** O'nun yerine oğlu **Atsız Han,** O'nun yerine oğlu **Ordu Han** geçti. Türklerden ilk içkiye düşkün olan kişi bu **Ordu Han**'dır. Onun yerine oğlu **Baydu Han** geçti. Bu zat düşüncesiz idi. Şimdiye kadar **Tatar** ve **Moğol** çocukları arasında hiçbir düşmanlık olmamışken **Baydu, Moğol** oğullarına düşmanlık etti ve zamanında Tatarlar'la Moğollar arasında savaş oldu. Bu savaşlar sırasında **Baydu** öldü. Yerine oğlu **Sevinç Han** geçti. Savaş bunun zamanında da sürdü. Bu savaşlarda daima Moğollar üstün gelirdi. Nihayet **Sevinç Han** Moğolları yendi.

---

41 - «Moğol» kelimesinin aslı «Mung-ol»dur. «Mung», kaygı, «Ol», sade dil demektir. O halde «Moğol», kaygılı sade-dil demek oluyor. Avrupalılar Moğol'a, Mongol derler. Demek bizden çok onlar kelimenin aslını koruyabilmişlerdir.

Bu yenilgi üzerine Moğollar **Ergenekon**'a girdiler. Bu noktaya yine gelmek üzere **Moğol Han** bölümüne geçiyorum.

Moğol Han'ın dört oğlu olmuştur. Bunlar **Kara Han, Uz Han, Kaz Han (Ebulgazi**'de «**Güz**»dür; fakat Çağatayça «**Kuz**» okunur), **Kurhan. (Ebulgazi**'de «**Gür**» biçimindedir. Çünkü Çağatayça'da «kef» bizdeki «kaf» sesini verir. Arapçada da öyledir.)

Gür, yani **Kur Han,** Uygurlar ülkesinde büyük bir imparatorluk tesis etmiştir. **Moğol Han**'ın yerine **Kara Han** geçti. **Kara Han** yazı, şimdi Uludağ ve küçük Dağ denilen Ar Dağ ile Kar Dağda geçirir, kışın Sirderya boyuna ve Karakum'a gelirdi. Bütün ülkeye egemendi.

Kara Han'ın büyük karısından **Oğuz Han** adında bir oğlu olmuştur. Bu **Oğuz Han** hakkında mitolojik, masallık bir çok ve olağanüstü söylentiler ve kerametler vardır. Bu **Oğuz** Türklerin en eski milli menkibelerinin kahramanıdır. Milli destanlarımıza konu olmuştur.

Asya'nın ilk ve en büyük cihangiridir. Bu çocuk Ay ve Gün'den güzelmiş. Üç gün üç gece anasının memesini emmemiş ve gece düşünde anasına Tanrı'nın birliğini öğütlemiş, anası Tanrı'nın birliğini kabul edince meme emmiş.. Moğollar bir yaşına gelinceye kadar çocuklarına ad koymazlar, bu vakit gelince düğün ve şölen yapıp ad korlardı.

Kara Han büyük bir toy (Türkçe şölen demek) yapıp milletine sun saldı. (davet etti demektir) Düğünde çocuğu ortaya getirirler. **Han,** davetli beylere «Bu oğlum bir yaşına girdi adını koyun!» der. Hepsinden önce çocuk «benim adım **Oğuz!**» der, herkes bu harikaya sanek (hayran) kalır. **Oğuz** büyür, **Kara Han** kardeşi **Uz Han**'ın kızını **Oğuz**'a verir. Yine bu çağlarda **Hazret-i İbrahim** de Irak ve Suriye'de Tanrı'nın birliğini yaymaya çalışıyordu. **Oğuz** karısı olacak kızı Tanrı'nın birliğine çağırır, kız kabul etmez. **Oğuz** da onu reddeder. **Kara Han**'a oğlunun kızı sevmediğini haber verirler. Bu sefer **Kuz Han**'ın kızını verir. O kızla da aynı durum yaşanır.

Oğuz bir gün ava çıkar. Avdan dönerken Amcası **Kuz Han**'ın kızını su kenarında çamaşır yıkayan fakir kızların yanında görür, çağırıp Tanrı'nın birliğini onaylarsa kendisi ile evleneceğini söyler. Kız da: «Sen ne dinde olursan, ben de öyle olurum» der. **Oğuz** babasından bu kızı ister.

Kara Han büyük bir düğün yaparak bu kızı **Oğuz**'a verir. **Oğuz** bu kızla çok yıllar yaşar. Bir gün **Oğuz** uzak bir yere ava gitmişti. **Kara Han** aile halkı ile yemek yeyip duruyorlardı. **Oğuz**'un anasına oğlunun ilk karılarını sevmeyip sonuncusunu neden sevdiğini sorarlar. O da «gelinler daha iyi bilirler!» der ve gelinlerden büyüğü olup biteni anlatır. **Kara Han, Oğuz**'un dinden çıkmasına çok kızıp beylerini «künkaşe» (görüşme demektir. Masdarı: «künkaşmak»dır.) çağırır. **Oğuz**'u avda iken tutup öldürtmeye karar verirler. **Kara Han** hemen millete, ava çıkacağım tez gelsinler diye adam çıkartır. Oysa durumu haber alan küçük gelin da önce davranıp **Oğuz**'a olayı haber verir. **Oğuz** da hemen adamlar salıp «babam beni öldürtecekmiş, onu seven ona gitsin, beni seven benim tarafıma gelsin» der..

Halkın çoğu **Kara Han**'a gider. **Kara Han**'ın kardeşlerinin birçok oğlu vardı. Bunların hepsi birden **Oğuz** tarafına geçerler. **Oğuz** bunlara

«Uygur»[42] adını verdi. **Oğuz**'un askerleri azdı; fakat yapılan savaşı **Oğuz** kazandı.

Kara Han yaralı olarak kaçtı ve başından almış olduğu yaradan yolda öldü. **Oğuz Han** böylece tahta çıktı. İlk işi milletini dine çağırmak oldu. Kabul etmeyenleri kesip oğullarını tutsak aldı. Ele geçmeyenler çevredeki Han'lara kaçtılar. Önemli bir bölümü Hıtay'da «Timur Kazık» tarafında, yani Curcit (Çurçet) ülkesinde oturan **Tatar Han**'a sığındı. Curcit büyük bir yurt idi. Birçok kentleri, köyleri vardı. Hintliler ve Tacikler buraya Çin derlerdi. **Oğuz Han** Tatarlar üzerine yürüyüp onları bozdu. Bu cenkte **Oğuz Han** askerlerinin aldığı ganimet o kadar çoktu ki «kölük» ile taşımak mümkün değildi. («Kölük» Türkçe «yük hayvanları» demektir. Sinop'ta halen kullanılır).

Askerlerden biri o zamana kadar bilinmeyen arabayı icat etti. Birçok araba yapıp ganimeti taşıdılar. Bu arabaya «kank» adını koydular. Nedeni de yürürken kank, kank diye ses çıkarmasıdır. Bizim kağnı bu kelimeden meydana gelmiştir. **Oğuz** bu adama **Kanklı** adını verdi ki Kanklı Uruku bu adamın neslidir. Demek arabayı da ilk icat eden Türkler'dir. Tatarlar'a dinini kabul ettirdi.

Sonra Hıtay, Kara Hıtay, Tangut (Tangut'a Tacikler Tibet derler) ve Çin'i zaptetti. Sonra Tonguzlar üzerine yürüyüp önce yenildi, fakat sonra onları da yenerek dinini kabul ettirdi.

Bu söylentiler gösteriyor ki **Oğuz Han** Türklerin milli Peygamberidir. Ancak adı Sami milletlerde Peygamberler listesine geçmemiştir. Yalnız İbrani kitapları ve **Tevrat**, **«Torğ»** diye kendisinden sözederler. Bu kitaplar onun altı oğlu olduğunu, bunlara buldukları bir yay ve üç oku bölüştürdüğünü, yayı alanlara **Bozok**, üç oku alanlara **Üçok** adını verdiğini yazmaktadırlar. Bu olay başka kaynaklara göre aşağıdaki biçimde anlatılır:

Oğuz Han sonra Maveraünnehir üzerine yürüyüp bütün Türkistan'ı da zaptetti. Daha sonra Afganistan'ı ve «Gur» denilen ülkeyi aldı. Gur Dağlarında çok soğuk kış olduğundan askerinin bir bölümü öldü. Yaz gelince kaybolan askerlerinden bir bölümü gelip Han'a ulaştı. Bunlar ordunun dümdar[*] bölümünden idi. Bir gece fazla kar yağmış, oldukları yerden kımıldamayıp kalmışlardı. Atları, develeri ölmüş olduğu halde **Oğuz Han**'ı buldular. **Oğuz Han** bunlara **«Karlık»**, «Karluk» (bizim şivece **Karlı**) adını verdi. **Karluk Uruku** bunların neslidir. Oradan Hindistan üzerine yürüdü. Hind-i Çini'ye girdi.

---

42 - «Uygur» Türkçe «yapışır», «uyar anlamındadır. Nitekim süt, yoğurt yapılınca Çağatayca «süt uyundu» derler. O vakit «katığ» olur. «Katığ» bizdeki «katı» dır. Orta Asya'da yoğurt'a «katık» derler. Yoğurt olunca sütteki küreyvat birbirine yapışır. İşte «uyundu», «yapıştı» demektir. Keza «imam'a uydum» denir ki, imam otursa oturulur; kalksa kalkılır. Bu örnekler kelimenin anlamını iyice açıklar. Bu kelimenin kökü «uy» mastarı «uymak»tır. Eski, bugünkü uygur şivesinde «gur» isimlerden sıfat yapan edattır. Menfisi «magrur»dur. Yiyip doymak anlamında doymaktan «tuygur», doymak bilmeyen adam manasına olarak «tuymagur» kelimeleri vardır. Demek ki Uygur: uyar, munis, muti, uygar medeni; uymagura: munis olmayan, vahşi demektir. Gerçekten öteki Türkler göçebe ve savaş içinde iken Uygurlar yerli ve sakin idiler.

(*) Dümdar: Artçı. (Toker Yayın Komisyonu.)

Direndi ise de bir yıl cenkten sonra yenildi ve ülkesi **Oğuz**'un eline geçti. Sonra Horasan'ı alıp İran'a girdi. Bu hareket sırasında askerden biri geri kalmıştı. Tutup **Oğuz Han**'a getirdiler. Han geri kalmasının nedenini sordu. Asker «yiyeceğim azdı, ordunun sonundan geliyordum, karım doğurdu, açlıktan anasının sütü çocuğa yetişmedi. Suyun kenarında bir sülün yakalamış bir çakal gördüm. Çakala değnekle vurdum. Çakal sülünü bırakıp kaçtı. Ateş yaktım. Karım için sülünü kızartıyordum, beni yakaladılar» dedi. **Oğuz Han** buna **Kal-Aç** adını verdi. Bundan Kalaç Uruk'u türedi. Bu isim Türkçe kitaplarda «**Kalaç**», Arapça kitablarda «Hılc» diye yazılmaktadır. Bu uruk çoğunlukla Maveraünnehir'de, Horasan ve Irak'ta bulunmakta idi.

O zaman İran'da Pişddadiyen'den **Huşenk** adında bir şehinşah vardı ve İran anarşi içinde idi. Oradan sonra **Oğuz Han Kıpçak** adındaki serdarını bir ordu ile Rus, Ulah, Macar ve Başkırd'lar üzerine Don, İtil ve Yayık suları boylarına gönderdi. **Kıpçak** oraları zaptedip oturdu. **Kıpçık** nesli bu zatın neslidir. **Cengiz Han** zamanına kadar bu üç ırmak boyunda Kıpçak'tan başka millet yoktu. Bu nedenle buralara «Deşt-i Kıpçak» (*) adı verilmiştir.

Nihayet **Oğuz Han** Azerbaycan, Anadolu, Irak, Şam, Arabistan ve Mısır'ı da zaptetti. Araplarda devlet yoktu. Her zaman olduğu gibi şeyhler tarafından yönetilen bir sürü aşiret vardı. **Oğuz Han** zaptettiği yerlerin her birine birer **daruğa** atadı. Daruğa Türkçe askeri vali demektir.

Bu **Oğuz Han** yeryüzünün tamamına yakın denecek kadar bir bölümünü zaptetmiş ve ilk beş Türk Urukuna adlarını vermiştir. 116 yıl saltanat sürmüştür. Bu yıllar şimdiki yılın süresinden az ve Türklere özgü bir takvime göre olsa gerektir. Mısır'ı zaptetmiş olan bu ulu Han'ın torunları orada «Hiksos» denilen Firavun sülalesini kurmuştur. **Hazret-i İbrahim**'in karısı **Sara** ile beraber bu sülale zamanında Mısır'a gittiğine ve **İbrahim**'in milattan 4000 yıl önce yaşadığına göre **Oğuz Han** milattan 4000 yıl önce dünyaya gelmiştir. **İbrahim**'in Mısır'a olan gezisi, **Sara**'nın güzelliği dolayasıyla Firavun tarafından elinden alınması, bunun üzerine Firavun ve Saray halkı Tanrı'nın gazabına uğrayarak cinsel organlarının yara çıkması sonucu düşmeleri (frengi ve yumuşak şangırı) ve sonra Firavunun **Sara**'yı **Hacer** adındaki cariye, koyun ve deve gibi armağanlarla **İbrahim**'e iade etmesi, **İbrahim**'in dönüp Kudüs çevresinde Beytüllahim yanında Kudüm denilen yerde çakmak taşından bir keserle (Hadis: İhtiten **İbrahim** bilkudum) kendisini sünnet etmesi ve sünetten sonra **Sara**'dan ve **Hacer**'den birer oğlu olduğu Tevrat'ta yazılıdır.

Oğuz Han'a bazı yazarlar hayali bir kişi derler. Ve bazıları da onu daha yakın tarihlerde gösterirler. Ancak bunlar doğru değildir. Mesela **Girar de Rialle**, 1875 yılında yazdığı **Orta Asya Üzerinde Anı** adındaki eserde **Oğuz Han**'ı İ.Ö. yedinci yüzyılda gösteriyorsa da **Oğuz** çok daha eskidir.

(*) **Deşt-i kıpçak**: Deş ekilmemiş ova anlamındadır. Deşt-i kıpçak, Dinyester ile İrtiş arasındaki geniş stepe verilen addır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Oğuz Han ölmeden önce Suriye'de iken devletini oğulları arasında bölüştürmüştür. Bu bölüştürmeyi şöyle yapmıştır. Doğu ve Batıdaki çöllere gizlice bir adam göndererek, batıda yarısı toprağın üstünde kalmak üzere üç altın ok, doğudaki çöle de aynı biçimde bir altın yay gömdürmüş. Sonra oğullarını çağırıp, «Benim işim çok, av yapıp getirin» demiş. **Gün, Ay, Yulduz** (Yıldız) adındaki büyük oğullarını doğudaki çöle, **Gök, Tağ** (Dağ), **Tingiz** (Deniz) adındaki küçük oğullarını batıdaki çöle göndermiştir. Oğulları avda okları, yayı bulup bir çok avla beraber **Oğuz Han**'a getirmişlerdir. O da bu avlarla bir şölen verip yay ve okları oğullarına bölüştürmüştür. Yay üç parça edilip büyüklerden her biri bir parça ve küçüklerden her biri bir ok aldılar. Bu taksim devletin bölüştürülmesidir.

Oğuz Han böyle dünyayı zaptettikten sonra başkenti olan Türkistandaki Yas kentine dönmüştür. Orada bir kurultay kurmuş[43] oğullarına, «Siz üç büyüğünüz altın yay buldunuz, yayı bozup paylaştınız. Sizin adınız **Bozok** olsun, sizden gelen çocuklara kıyamete kadar **Bozok** desinler.. Üç küçüğünüz üç ok buldunuz, sizin adınız **Üçok** olsun. Sizden gelenlere dünyanın sonuna kadar **Üçok** desinler. Bu buluşunuz Tanrı'dan olup insandan değildir. Bizden önce geçen atalar «yay»ı padişah, «ok»u bir padişah yanına gelen elçi sayarlardı. Onun içindir ki yay, oku ne tarafa gönderse o tarafa gider. Şimdi ben öldükten sonra Bozok neslinden kim değerli ise millet onu padişah yapsın. Dünya batıncaya kadar daima Bozoklar'dan bir iyisi padişah olsun. Diğer Bozoklar onun sağında otursunlar.

---

43 - Kurultay Türkçe Millet Meclisi ya da âyan demektir. Fakat bugün Orta Asya Türkleri bu kelimeyi kongre karşılığı olarak kullanmaktadırlar. Bu güzel kelimeye yerini verip canlandırmamız gerekir. Mesela Ayan Meclisine «Altın Ev», Millet Meclisine «Gümüş Ev», «Ak Ev» denebilir. Bunlar da eski deyimlerimizdir. **Ebulgazi Bahadur Han** bu kurultay için şunları yazmıştır: «**Oğuz Han** ulu bir toy hazırlığını görüp bir büyük çadır kurdurdu. Bu çadırın bütün direklerinin başlarını altın kaplatmış, yakut, zümrüt, firuze ve inci ile süslemişti. Bu düğünün niteliğiyle ilgili şu şiiri söyleyip dururlar:

Bir iv tikti altundın ol Şehriyar
Kim ol ivden felek ivi kıldı ar.
Tukuz yüz yılkı ve tokuz ming koy öltürdü.
Bulgaridin toksan tokuz havuz kıldırdı.
Tokuzığa ırak, tonsanığa kımız toturtdu.
Darça Nökerlerin çakrıb kılturttu.

Bu şiir aslında şive ve yazıma göze buraya alınmıştır. Bizim şiveye göre şöyledir:

Bir çadır dikti (kurdu) altından ol şehriyar
Ki o çadırdan felek çadırı kıldı ar.
Dokuz yüz at, dokuz bin koyun kestirdi,
Deriden doksan havuz yaptırdı.
Dokuzuna rakı, doksanına kımız dolduttu.
Bütün itbaını (subay ve yardımcılarını) çağırıp getirtti.

Yararlıkları görülmüş olan nökerlerine ödül olarak kentler verdi, çeşitli iyilikler yaptı.

Üçoklar çadırın solunda otursunlar ve kıyamete kadar nökerliğe[44] razı olsunlar" demiştir ve çok öğütler vermiştir.

Görülüyor ki, **Oğuz** Moğol'dandır. Biz de hep Oğuz'danız. Demek Türk ve Moğol birdir. **Oğuz Han**'ın koyduğu yasa, «töre» adıyla Onbeşinci Yüzyıla kadar bütün Türklerin yasası, ya da yeni yapılan Türk yasalarına kaynak olmuştur. Oğuz töresi'nin bir kısmı **Yazıcıoğlu Ali Çelebi**'nin «**Selçukname ve Tevarih-i Al-i Selçuk**» adlı eserinde vardır.

Oğuzdan sonra **Gün Han** geçti. Irkıl Hoca'yı vezir yaptı. Bu kişi pek bilgili idi. **Han**'a «Siz çoğaldınız, 24 türe (Türkçe «Prens» demektir) oldunuz, babanızın size bıraktığı yer pek büyüktür. Hepinizin ağzı bir olursa bu yerler sizde kalır. Eğer ağızlarını bir etmezseniz ulça yurdunuz (patrimoine)(*) da, bayrı (sonradan zaptolunan yer) yurdunuz da gider. Hatta canınız da, malınız da» dedi. Han: «babama da siz künkaş (öğüt) verirdiniz, sözünüzü tutarım.» dedi. Bunun üzerine bir Kurultay kuruldu. **Oğuz**'un ve oğullarının hatunlarından (eşlerinden) olan 24 prens arasında ülkeyi bölüştürdüler. Kuma[45]lardan olan çocuklara da durumlarına göre bir şeyler verdiler. Bunun üzerine **Oğuz**'un kurultay Çadırı tekrar kuruldu. Bu çadıra **Altın Ev** denirdi. Bunun sağ ve soluna altışar **Ak Çadır** (örga) kurduruldu. Bunların sağına ve soluna kırk kulaç boyunda birer direk diktirildi. Bu direklerden sağdakinin ucuna bir altın takug (küre), soldakinin ucuna bir gümüş takug takılı idi. **Han** yarlığ (ferman) buyurdu. Bozoklar nökerleriyle beraber atlandılar ve çaparak (atları koşturarak) altın takuga, Üçoklar da aynı biçimde gümüş takuga ok attılar. Vuranlara **Han** ödüller verdi. Babası gibi dokuz yüz yılkı(**) ve dokuz bin koyun kestirdi. Dokuz bolgar deri havuza rakı, doksan havuza kımız doldurtup kırk gün kırk gece düğün edildi. **Gök Han** evleneceği zaman İni'si (Türkçe «küçük kardeş» demektir) **Ay Han**'ı yerine geçirdi. Sonra **Yıldız Han,** sonra **Mingli Han** padişah oldu.

Mingli de nice yıl et yiyip, kımız içip, Ak as (Hermine), Kara kiş (Zibline), (bunlar bir çeşit makbul kürklerdir) giyip, Ay ve Gün gibi güzelleri sevip, yel gibi yürük atlara binip nihayet öteki dünyaya gitti. Yerine **Deniz Han** tahta geçti. **Oğuz Han**'ın oğulları **Gün Han, Ay Han, Yulduz Han, Gök** (sema) **Han, Tağ Han, Deniz Han**'dır. **Tengiz Han**'a **İl Han** da derler. «İl» Türkçe millet, ülke demektir. Bu kelime «il» olmayıp belki de «İli»dir. Çünkü «İli» Türkçe ünlü demektir. İli, kişi adı için daha uygun düşmektedir. Hem Türklerde **İli Han** ve **İlhan** adları vardır. Bir söylentiye göre ise **İl Han, Deniz Han**'ın oğludur, ikisi ayrı kişilerdir. **Gökhan Han** Osmanlıların, **Deniz Han** Selçukluların atalarıdır. Demek ki bu iki soy da **Oğuz Han** neslindendir. **Oğuz Han** da, **Moğol Han**'ın oğullarındandır.

---

44 - **Nöger** (nöker): Subay, padişah yardımcısı demektir. Bütün Azerbaycan'da hizmetçi anlamında kullanılmakta ve «nöker» diye söylenmektedir.

(*) **Patrimoine:** Fransızca olan bu kelime Türkçe'de miras demektir.

45 - **Kuma:** Bir adamın ilk eşinden sonraki eşleridir. Bu eşlerden her biri ötekine «benim kumam» der. Bunu **Baron de Maison** «odalık» diye çevirmiştir, ancak doğru değildir. Kuma halen Sinop'ta kullanılan bir kelimedir.

(**) **Yılkı:** At, at sürüsü. (Toker Yayın Komisyonu.)

İl Han Moğollar'a egemen olduğu bir zamanda, **Tatar Han'ı Süzünic Han (Sevinç** demektir) ile büyük bir savaşa tutuşmuştur. Şimdiye kadar Moğollar, Tatarları bir düziye yenerlerdi; Türk İllerinde Moğolların oku geçmeyen, kolu yetmiyen yer yoktu. Pek kuvvetli idiler. Bu sefer Tatar Hanı **Sevinç Han,** Kırgızlar'dan kömek (yardım) istedi ve onlarla birleşti. Toplanıp Moğollar üzerine yürüdüler. Savaş şöyle cereyan etti: Moğollar çadır ve mallarını bir yere yığıp etrafına ör (hendek) kazıp oturdular. **Sevinç Han** geldi. On gün cenk oldu. Ve her gün Moğol kazandı. Tatarlar künkaştılar. Moğolu hilesiz yenmenin mümkün olmadığını söyleyip bir sabah yalandan kaçmaya başladılar. Moğollar bunlar kaçıyor sanarak oradan çıktılar. Tatarların arkasına düştüler. Tatarların da istedikleri bu idi. Hemen dönüp vuruşmaya başladılar. Moğollar bozguna uğradı. Tatarlar, Moğolları o kadar kırdılar ki bir aile bile kurtulmadı. Böylece Oğuz İmparatoruğu bitmiştir.

Savaş alanından ancak **İl Han**'ın küçük oğlu **Kıyan Han** («**Kıyan**» Moğolca «sel, çığ» anlamındadır) ile **İl Han**'ın küçük kardeşinin oğlu «**Noktuz**» karılarıyla beraber kurtulmuşlardı. Bunlar tutsak olup bir bölükten olan iki adamın payına düşmüşlerdi. On gün sonra bu iki kişi bir gece karılarıyla beraber atlanıp kaçtılar. Yolda askerlerinden kaçaklara rast gelip dört türlü mal yani at, deve, sığır ve koyun aldılar. Ancak korkudan yurtlarına gidemediler. Belirsiz bir yere doğru gittiler.

Bu dört kişi dağlar aşarlar, Dereler geçerler, nihayet sarp dağlar arası[illegible] bir argalının (yabani koyun) yaptığı izden yürüyüp dağın üstüne çıktılar. Dağın öteki yüzüne düştüler. Oralara iyice göz gezdirdiler ve gördüler ki, içi uçsuz bir geniş yerdir. Kendilerinin geldiği yoldan başka yol da yoktur. Bu yol da öyle bir yol ki, bir deve, hatta keçi oradan bin korku ile yürüyebilir. Ayağı biraz kaysa bin parça olur. Orada akarsular, bulaklar (Türkçe «kaynak» demektir), çaylar, türlü otlar, çayırlıklar, meyveli ağaçlar, türlü türlü avlar var. Cennet gibi bir yer. Oraya yerleştiler. Tanrı'ya şükür edip yazın mallarının sütünü, kışın etini yediler, derisini giydiler. İşte bu cennet gibi yerin adı ünlü «**Ergenekon**» dur. Bu adı kendileri koydular. «Ergene» Türkçe dağbeli, «kon» Türkçe konak, oturulan yer anlamındadır. Bazıları «kun» telaffuz ediyor ve «uçurum» anlamını veriyor, **Bahadur Han** ise: «Tiz ve ötgür demektir ve dağın kırı idi» diyor. Bazıları da «kon» «koyun»un aslı olduğunu sanıyor. Macarlar **Ergenekon**'a «Örek Hun» derler ki «eski yurt» demektir. Bu kelimenin «Hun» ile bir ilişkisi olsa gerektir.

Saldırılara karşı korunabilen bu yerde **Kıyan** ile **Nukuz** torunları çoğalır, Kıyan oğullarına **Kıyat** adını verirler. Nukuz oğullarının bir bölümüne **Nuzuklar,** öteki bölümüne **Dürligen** dediler. Sel anlamında olan bu Kıyan'ın çoğulu Moğolca Kıyat'tır. «At» Moğolca çoğul ekidir. **Kıyan,** sert bir adam olduğundan bu adı almıştı. Bu iki adamdan umaklar, uruklar türedi. «Umak», sünkak yani kemik, soy demektir. Türkler birbirine «hangi umaktansın?» derler ki «hangi ırktansın» demektir.

Bunlar dört buçuk yüzyıl içinde o kadar ürerler ki artık bulundukları yere sığmazlar. Kendilerinin güçlendiklerini farkederler. Birbirlerine, «Atalardan işitirdik, bizim dışarda yurdumuz varmış, Tatarlar baş

olup öteki illerle birleşerek urukumuzu kırmışlar, yurdumuzu almışlar. Şükür o kadar çoğaldık ki artık dağ içinde kapanıp kalmaya gerek yoktur. Buradan yol bulup çıkalım. Kim dostum derse onunla görüşelim, kim düşmanım derse onunla güreşelim» derler. Yola koyulurlar, fakat dağların arasından çıkacak bir yer bulamazlar. Yol ararken **«Bozkurt»** adında bir demirci bir tarafta dağ halinde bir demir madeni bulur; gelir, «eritsek yol olur» der. Bunun üzerine beyler oraya gidip gördüler, bu fikri doğru bulup millete odun ve kömür vergisi saldılar. Demir dağın üstüne ve iki yanına odun ve kömür yığılıp, yetmiş deriden körük yapıp, yetmiş yere koydular. Kömür ve odunu ateşleyip körüklerin hepsini birden işlettiler. Demir dağı erittiler. Böylece yüklü deve geçecek kadar açılan yoldan geçip Ergenekon'dan çıktılar. İşte bugün Moğollarca pek büyük bir bayramdır. Çünkü kabal (zindan)dan çıkıp, ata yurduna geldikleri gündür. Her yıl o günde bir parça demiri ateşe koyup kızıl dereceye getirirler. İlk önce Han, bir kıskaçla bu demiri tutup bir örs üzerine kor ve çekiçle vurur. Han'dan sonra beyler aynı şeyi yaparlar. Türklerde Demir ayini böyle başlamıştır. Bu dört yüzyıl içinde onlardan yedi nesil gelip geçmiştir.

Bu en eski zamanlardan beri demir Türklerde kutsaldır. Hititlerde de öyledir. Bunların ilk padişahları **Topal Kaan** demircidir. Türklerin inançlarına göre demir kutsal beş unsurdan biridir. Bizanslılar zamanında da demir Türklerde kutsaldı. Türkler içine giden bir Bizans seliri bu demir kutlama törenini görmüştür. Yine bundan dolayı **Cengiz Han**'a Avrupa'da o zaman «Tatarların büyük imparatoru» derler ve demirci olduğunu söylerlerdi. Bugün yani yirminci yüzyılda demirin uygarlıkta olan önemini, insana hizmetini ve uygar dünyadaki değerini görünce Türklere hayran olmamak ve takdir etmemek elden gelmez. Koca Türkler en eski zamanlarda bu değeri bilmişlerdir.

Ergenekon'dan çıktıkları zaman Moğolların padişahı **Kıyan** neslinden ve Kurlas Uruk'undan **Börteçine (Burtaçina)** idi. Atalar yurduna gelince **Burtaçina** çevreye elçiler gönderip geldiklerini bildirdi. Bazı iller dost, bazıları düşman oldular. Tatarlar da düşman olanlar arasında idi. O zaman yine Tatarlar Türk uruklarının en kuvvetlisi idi. Moğollar, Tatarlarla vuruştular. Moğollar üstün gelip Tatarları iyice kırdılar. Böylece Moğollar 450 yıl sonra atalarının öcünü aldılar. Bundan sonra Tatarlar yerine Moğollar Türk illerinin hepsine baş oldular. Bu uruktan olmayan Türklerin çoğu artık kendilerine Moğol deyip Moğollara koştular.

Moğolca ve arkeik Türkçe'de **Burtaçina** «bozkurt» demektir. «Çina» kurt, «Burta» boz anlamındadır. **Burtaçina** neslinden **Kuy Maral, Biçin Kıyyan, Tımac, Sam, Savcı, Timurtaş, Mingli Hoca, Yulduz** adında padişahlar geldi. **Yulduz Han**'ın bir oğlundan **Dobun Bayan** adında bir oğlan, diğer oğlundan **Alankova** adında bir kız dünyaya geldi. Bu oğlanla bu kız büyük bir düğünle evlendirildi. **Yulduz Han** ölünce **Dobun Bayan** Han oldu, **Alankova**'dan iki oğul bırakarak otuz yaşında öldü. Demek **«Alankova Bozkurt**'un torunlarındandır. **Alankova**'ya **«Nurlugova»** da derler. **«Gova»** arkeik Türkçe'de «dişi geyik» demektir. Yani **Alankova, «Alageyik»dir.** Bu geyik bizimkiler gibi olmayıp doğu, orta ve batı fakat özellikle Türk Yurdunun kuzey bölümüne özgü iri bir

geyiktir. Erkeğine «buğu» denir. Her ikisine birden genel ad olarak «maral» derler.[46]

Millî mitbiliğimize göre bu kız İsa'nın anası **«Meryem ana»** ve **Yuda**'nın anası **«Sakyamuni»** gibi babasız bir çocuk dünyaya getirmiştir. Bu çocuğun onuncu torunu **Cengiz**'in atasıdır.

Türk ve Moğol ayrıdır diyenlere Bozkurt şeceresi de güzel bir örnektir. Çünkü bunlar Ergenekon'a giren **İl Han**'ın ve kardeşinin çocuklarıdır. Gerçi **İl Han** Moğol Hanı idi ise de kendisi **Oğuz** neslindendir. **Oğuz** da Moğol olan Türk'tür. Yani **Ergenekon**'da türeyen nesil yalnız Türk'tür. Moğollar da Türkler gibi atalarının **Bozkurt** olduğunu söylemektedirler. Demek ki, Türk ve Moğol **Bozkurt**'un çocukları olup hepsi kardeştirler. Zaten tarihler, bu iki uruku daima birbirine karıştırmışlardır...

Kocası öldükten sonra **Alankova** pek küçük olan çocuklarına bakacağını, çocuklar büyüyünceye kadar millete baş olacağını, büyüyünce devleti oğullarına tapşuracağını (teslim edeceğini) söyliyerek kendisini isteyen bu kadar Han ve türelerden hiçbirine varmadı. Birçok yıl geçti. Bir gece çadırında yatarken seher vakti uyandı. Çadırın deliğinden bir nur girdi. Bu nurun içinde ak yüzlü, sarı saçlı, koyu mavi gözlü bir insan vardı. Bu adam çadırın içine indi. Bunu **Bahadur Han** şöyle anlatıyor: «Seher vaktinde uygandı. Tüneklikdin (çadırın tepesindeki delikten) bir yaruk (nur) nemirse (şey) gelip girdi. Günday (gündüz gibi) gördüğüm yarukning içinde bir kişi şekli ak sarı, gözleri şehla evining içine tuştı.» **Alankova** korkup yanındaki kadınları uyandırmak için bağırmak istedi. Dili tutuldu, sesi çıkmadı. Kalkayım dedi, kol ve ayaklarının canı gitti; fakat aklı yerinde idi. Ol nurdan doğan insan yavaş yavaş **Alankova**'ya yanaştı ve koynuna girdi. Sonra yine aynı delikten çıkıp gitti. **Alankova** düşündü, taşındı; bu macerayı söylesem kimse inanmaz deyip sustu. Fakat bu nur beş altı gün sonra tekrar geldi. Bu durum böyle sürdü. Oysa ilk geceden **Alankova** gebe kalmıştı. Gebeliği beş aylık olunca, aile ve millet anladı. Bundan kızan millet toplanıp bu durumu **Alankova**'ya sordular. **Alankova** olup biteni anlattı ve ekledi: «Bana er gerek olsa varmaz mı idim? Beni millet padişah yapmıştır. Bu milleti ve iki oğlumu, kendimi nasıl rezil ederim? Böyle akılsızca bir işi asla yapmam. Çadırımın dışında geceleri saklanıp yatın, Tanrı beni utandırmak istemiyorsa bu nuru size de gösterir. Bir de doğacak çocuk diğer insanlara benzemiyecektir. Ondan sonra anlıyacaksınız ki Tanrı'nın bunda bir hikmeti vardır.» **Alankova**'nın doğruluğunu bildikleri için çoğu bu sözlere inandılar. Fakat bir bölüm halk geceleri çadırı bekledi. Gerçekten gece bir nur gökten gelip çadıra girdi, biraz sonra çıkıp gitti. Fakat bunlar nurdaki insanı görmediler. Bununla beraber **Alankova**'nın sözlerinin doğruluğuna herkes inandı.

---

46 - Zaten bu biçim, Türkçe'ye özgü bir zenginliktir. Dilimizde bir hayvanın genel adı, sonra erkek ve dişisinin adı, yavrularının adı vardır. Üzülerek belirteyim ki, bunların çoğunu unutmuşuz. Burada şunu ekleyelim: Bazı kitaplar maralın dişi geyik'in adı olduğunu söylemektedirler. Maral, Türk şiirinin güzellik simgesidir. Pek çok Türk şiir ve türküleri maraldan söz ederler ve sevgililerini marala benzetirler.

Alankova'nın üç oğlu vardı. Üçüncüsünün adı **Budancar Munak**'tır. **Alankova**'dan sonra bu çocuk han olmuştur. **Cengiz Han** bunun neslinden gelmiştir.

Bu lejand Türk ve Moğol lejantıdır. Bundan başka iki lejanad daha vardır ki, biri sırf Türk lejandı, öteki Türk-Çin lejand'ıdır; fakat ikisi de birbirine uymaktadır. Sırf Türk lejandını Çinliler İ.S. altıncı yüzyılda yani İslamiyet ile Buda dini ve Moğol imparatorluğu'ndan önce şöyle rivayet ediyorlar: «Türklerin atası parçalanmış birçok kabilelerdir. Türklerin familya adı «A-se-na», «Asse-na»dır. (Asena, eski Türkçe ve Moğolcada «çene», «çina» yani «kurt»tan başka bir şey değildir). Çin İmparatorlarından «**Tay-Vu**» Türkleri bozdu. Kurtlar (yani Türkler)dan beş yüz aile kaçtı. Bunlar uzun yıllar Tiyen Şan (Türklerin «Altın Dağ» dedikleri dağ) dağında oturdular. Orada demircilikle uğraştılar ve demirden atlar yaptılar.» Bu söylentiye göre Ergenekon «Altın Dağ» yani Tanrı Dağı demektir.

Öteki Çin yazarları da şöyle diyorlar: (Yani Türk ve Çin lejandı): «Türklerin ataları Batı Denizi (Hazar Denizi) sahillerinde bir devlet kurmuşlardı. Çevre hanlardan biri bunların kökünü kırdı. Yalnız bir asker kaldı. Kalan asker genç bir adamdı. Han bunu, ellerini ayaklarını kestikten sonra bir bataklığa attı. Bir dişi kurt bu gence yiyecek getirirdi. Nihayet genci doğuya doğru götürdü. Bir yüksek dağa çıkarıp bir mağaraya koydu. Orada çayırlıklarla dolu bir ova vardı. Dişi kurt bu gençle birleşip orada on çocuk doğurdu. Bu çocukların birinin adı **Asena (Kurt)** idi. Bu **Kurt** Türklerin padişahı oldu. «**A-Hiyen-Şe**» adında biri bunların başına geçip, hepsini o mağaradan çıkardı.

İlbilik Söylenti ve Şeceresi: Bu etnolojik bilgiye göre Türkler, Turan nesli olarak çeşitli uruklar halinde yerleşmişlerdi. Çin'in kuzeyinde bilinmeyecek, eski bir zamanda göçebe ve birçok uruktan oluşan bir millet olarak yaşıyorlardı. Çinliler bunlara «Hiyong-nu» diyorlardı. İşte bu millet Türk'tür. Hiyong-nu çeşitli söylentilere göre Türkçe vahşi yaban domuzu ve «Asi köleler» demektir. Bu son anlama göre Türklerin köle olduğu görüşüne varılamaz. Çünkü Çinliler her milete kendilerince bir ad verirler. Mesela bugünkü Avrupalılardan «Kankuei» yani «kula vahşiler», Türklerden bugünkü «Tangut»lara «Batı Vahşileri» diye söz ederler. Kula Türkçe sarı ile kırmızı arasında bir renktir. İşte basit gerçek budur. Bu uruklardan birçok han gelmiş, büyük devletler kurulmuş, böylece Türk tarihi bugüne kadar yürümüştür. Çinliler doğal olarak kendilerine yakın olan Türkleri bilip, batıdakileri bilmiyorlardı ve onlardan sözetmemişlerdir.

Çeşitli söylentilerde bir gerçek vardır. Bu söylentilerin ve şecerelerin hepsi de birbirine benzer, hemen hemen aynı şeylerdir. Bunlara göre gerçeğin şöyle olması gerekir. Tarihin bilemediği zamandan beri bundan önceki bölümde gösterdiğimiz Turan'da birçok uruklardan oluşan bir Türk Milleti vardı. Bunlar birbirleriyle sürekli cenk ederlerdi. Çeşitli ve büyük İmparatorluklar kurmuşlardı. Padişahlarından **Bozkurt** adında biri Türklerin hayatında büyük bir rol oynamış ve adını milletinin hafızasına yazmış ve kutsal olmuştur. Demek ki, cenkten doğmuş ve fetih için oluşmuş yiğit bir millet olan Türkler çeşitli uruklardan kurulu,

bir asıldan türemiş ve üremiş olan dünya kurulalıdan beri yeryüzünde oturmaktadır.

Türk Urukları: Türkler millete «İl», Fransızların «Communaute» dedikleri şeye «Budun», avama «Karabudun» derler. İli uruklara, yani kabile ve aşiretlere bölerler. Bir politik birlik kuran Türk milletini yönetim ve toplumsal bakımlardan bölümlere ayırıp büyüğüne «ulus» derler. Uluslar oymaklardan, oymaklar «evlek»lerden, yani ailelerden oluşur. Bin çadıra birden «güren» derler.[47]

Türklerde önce beş uruk meydana gelmiştir: **Uygur, Kıpçak, Kanklı, Kalaç** (Kalaş), **Karluk.**

Uygur kelimesi eski Türkçe'de de, Moğolca'da da, Mançoca'da da vardır. Osmanlı Türkçesinde mevcut olan «uymak» mastarı da Uygur gibi aynı asıl olan «uy» kökündendir. Uygur, Türkçe uygur kelimesi karşılığı olmuştur. Kıpçak ise kır adamı, bedevi anlamına gelir. Kanklı, arabalı demektir. Kalaç, **Leon Cahun**'a göre «kılıç» demektir. Oysa **Ebulgazi** «Aç kal» anlamındadır diyor. Bizanslılar İ.S. altıncı yüzyılda Kalaç'ı «Hılyate» biçiminde yazarlardı. Bana kalırsa kılıç olması daha doğrudur. Karluk, bizim şive ile karlı demektir. Çağatayça'nın «luk», «lık», «lük», «lik» ekleri bizde «lu» «li» biçimindedir. Çinli'ler buna «Kululu», Araplar «Harluh» «Harlıhiye» derler. Bu beş uruk ayrı ayrı cinsler olmayıp hepsi de Türk, hepsi de aynı millettendir. Bazı durumlarına ve niteliklerine göre bu adları almışlardır. Kanklılar ve Kalaçlar, Kıpçak'ta oturmuşlar, sonradan Oğuz urukunu oluşturmuşlardır. Oğuz Uruk'una «Dokuz Oğuzlar» da derler. Buna göre Oğuzlar'ın içinde çeşitli Türk urukları bulunduğu anlaşılır. Sonra bu uruklar çoğalıp türlü adlarda Türk il ve urukları meydana gelmiştir. Onlar da şunlardır: Karayet[48], Naymanı, Tangut, Ongut[49], Kongrat, Negrin (Megrin), Kemkemcüt, Urmangut, Tatar, Uyrat, Turgaut, Kurıtulas, Tumal, Bulgaçin, Keremuçin, Tulengut, Urasut, Kostemay, Turkak[50], Mergit (Megrit), İgiras, Uyknut, Karatut, Kurlas, İlcigin, Urmavt, Konkuma, Arlat[51], Kilkit, Baday, Kışlık, Oyşan, Yulduş, Kinkit, Durban, Cuyrat, Celayir, Barlas, Hıtay,

47 - Türklerdeki bu oymak (omak), soy, boy gibi adlardaki örgüt burada yeterince açıklanmıştır. Bu bilgiler ve araştırmalar güzel bir eser halinde işin ustası tarafından toplanıp yazılırsa milli bir hizmet ve bugünkü kurulacak örgütümüze esaslı bir yardım olur.

48 - **Karayet:** Türkçe kitaplarda «Girayet» yazılır. Fransızca'da da böyledir. Ancak telaffuz Türkçe'ye özgü olan ahenge uygun değildir. Bu kelime Türkçe aheng ile okunursa «Karayet» olması gerekir. Çağatayca yazıma dikkat edilirse «g», «k» okunur. Zaten Araplarda kendi «g»lerini bizim «k» gibi telaffuz ederler. Halen Kırım'da Karayet adıyla dilleri Türkçe, duaları ve Tevratları İbrani harfleriyle ve yeni Türkçe yazılmış olan Yahudiler vardır. Bazıları bu kelimeyi kıraatten gelen, kırai diye Arapça sanırlar, ancak bu görüş de yanlıştır. Doğrusu Karayet'tir ve bu Uruka mensup Yahudi dinini kabul etmiş Türklerdir. Bunlara Karayman da derler ki «man» Türkçe insan anlamındadır.

49 - Hıtaylar Sedd-i Çin'e «Onğu» derlerdi. Buraya Türkleri bekçi dikmişlerdi. Oğuldan oğula bu Seddi bekliyenlere «**Ongut**» dediler ki «Sedci» demektir.

50 - **Turkak:** «Sakcı», yani muhafız, koruyucu demektir.

51 - **Arlat:** Ananın sevgili oğlu demek.

Kara-Hıtay, Peçenek[52], Çermis[53], Mançu (Mançuryalı), Yakut, Altaylı, Teleüt[54], Tonguz (domuz), Ostiyak, Samuet, Lapon, Eskimo, Vogol, Ulak, Macar[55], Saka[56], Sarmat, Yuşi[57], Çuvaş, Mişer, Ar, Mukşi, Mordova, (Çuvaş, Mordova, Mukşi, Çermış milletlerine genel ad olarak «Vak» derler).

---

52 - Bu kelime «Peçen»den gelir. Avrupalılar «Patzinake», Araplar «Becenk» derler. Araplar'ın bu «kaf»ları bizim «kef» gibi okunur. **Ebulgazi** bunları Moğol urukundan sayar. Oğuz boylarındandırlar. İdil ve Yayık ırmakları kenarında otururlardı. Bir aralık Hazar'a saldırdılarsa da üstün gelemediler. Bunun üzerine bir bölümü İ.S. 884 yılında aşağı inip Azak Denizi'nin kuzeyine gelmişlerdir. Oranın halkı olan Macarlar'ı göçe zorlayarak Don ile Tuna arasında şimdiki Romanya ile Transilvanya'nın bir kısmını ve şimdiki Rusya'nın bütün güneyini ellerine geçirmişlerdir.

Bunların kuzeyinde Rus dukaları, batısında Macar ve Lehler, Hazarlar, güneyinde Bulgarlar ve Bizans vardı. Bunlarla sürekli savaştılar. Nihayet İ.S. 1122'de Bizans İmparatoru **Yuanis Komnenos** tarafından vurulan darbe ile yok olup gittiler.

53 - Türkçe adları «**Çermis**», «Çermiş»dir. Bunlar halen Bulgar kenti harabesiyle Kazan kenti çevresinde otururlar. Batısında «Çuvaş», «Münş» ulusları, doğusunda Başkırdlar vardır. «Çuvaş», oralarda halen «müslüman» anlamına kullanılır. Finler müslümanlara «Suvas» derler ki bu kelime «Çuvaş»ın Fin şivesidir.

54 - «**Teleüt**» «Tele» demektir. Sonda «t» Moğolca çoğul ekidir. Bunlara Farslar «Abtele», yani «su telesi, su kenarı telesi», Bizanslılar «Eftalit», Araplar «Heyatila» derler ki bundan amaçları **Orta Asya Türkleri**'dir.

55 - **Macarlar**'a Osmanlı tarihlerinde «Engürüs» denir. Bu kelime «Hungarus»tan gelir. Bu da «Hun» kelimesinden ortaya çıkmıştır.

56 - Bunlara «**Sak**» da derler. İsa'dan 7-10 yüzyıl önce Tiyen-Şan'ın batısında oturan Türkler'dir. «Skolon» ve «Sarmat» da denilen «Saru (Sarı) Matlar», «Mesaced» denilen «Alanlar» Sakalar'dan ayrılma kollardır. Bu kollar Kafkasya ile şimdiki Avrupa Rusu olan bütün Doğu Avrupa'da ve Balkanlarda oturmuşlardır.

57 - Türklerden **Yuşiler** kısmen Soğd'a, kısmen de Sind Irmağı'na gelmişlerdir. Birinciler İ.Ö 130'da bir hükümet kurdular. Hanlarına «Hakan» derlerdi. Devletleri, beş yüzyıldan çok devam etti. İkincilerden «Kuşan»lar Sind'de İ.Ö. 50'de bir hükümet kurdular. Bu hükümet üç yüzyıl kadar yaşadı. Yine bunlardan olan Kabil'in İslam'dan önce son Türk hükümdarı olan Hakanı «Padişah **Kiturman**»dır.

Gagavuz, Kuman[58], Komak, Haytal[59], Apar[60], Bulgar, Kırgız[61], Kazak, Kıpçak[62],Tele veTürkmen, Başkır (Başkurt), Hun[63], Akhun, Çit (Scytte,)

58 - **Kumanlar:** Halis Türk uruklarından olup Asurlar zamanında (İ.Ö. 1118 - 1093) Anadolu'da Trabzon sahillerine kadar uzanan bir bölgede yaşadılar. Bazı tarihçilere göre Anadolu'da İsa'dan 3000 yıl önce yaşamışlardır. Mükemmel bir uygarlıkları vardı. Başkentleri Kayseri'nin güneyinde bugün harabesi bulunan «Komana» kenti idi. Asurlularla yaptıkları uzun cenklerden zayıf düşüp kısmen göç etmişler, Kafkasya, şimdiki güney Rusya, Romanya ve Bulgaristan'dan geçerek, çeşitli sürelerle oralarda oturarak, nihayet Rumeli'ne gelmişlerdir. Bizans, Kumanlarla ittifak ederek bunlardan askerlikte yararlanmış, düşmanlarını kumanlar'a tepeletmiştir. Kumanlar Trakya'dan ta Priştine ve Manastır'a kadar olan yerlerde oturuyorlardı. Vardar ve Morova boyları tamamen onların idi. «Komanova» kentini onlar yapmışlardır. «Koman-ova» demektir. Morava «mor ova» demektir. Ergene Irmağı adı da bunlardan kalma olmalıdır. Nihayet Kumanların Bizanslılar ile arası açılmış ve Bizans'ın kurduğu dolaba düşerek perişan olmuşlar, çekilip Macaristan'a geçmişlerdir. Orada Hıristiyan olmuşlardır. Bunlar dua kitaplarını Türkçe yazmışlardır. Bu kitaplardan hatt-ı mehi halen biri Peşte, diğeri Venedik Kütüphanesinde olmak üzere iki nüsha mevcuttur. Bir süre sonra saf Türkçe olan dillerini unutup Macarlar'a karışmışlardır. Bunların yazıları hatt-ı mehidir. Komana harabelerinde bu yazı ile yazılmış tabletler çıkmaktadır.

59 - **Haytal**'lara Araplar ve Farslar «Heytıl» (çoğulu: Heyatile), Bizanslılar «Akhun» ve «**Eftalite**», Çinliler «Yerta», Hintliler «Huvan» derler. Bunlar Toharistan'da saltanat kurdular. İ.Ö. 50'de Hindistan'a saldırdılar. Çok kereler İran'a da saldırdılar. İran Şehinşahlarından **Nuşirevan** bunlarla savaşarak onları İran'dan uzaklaştırdı. İ.S. 550'de saltanatları öteki Türkler'in eline geçmiştir.

60 - **Aparlar** Alanların komşusu idi. Bu kelimenin aslı Oğur'dur. Avrupalılar «Apar», «Avar» ve «Var» şekline sokmuşlardır. Bunların bir bölümü Türklerin önünden kaçıp Balkan'a gelmiş, Bizans İmparatorunu vergiye bağlamış. (İ.S. 584'te) Filibe ve Edirne kentlerini işgal etmiştir. (İ.S. 587). Bunlar Fransa'nın güneyine kadar varmışlardır. Şimdiki Nis kentinin yanında Var Irmağı vardır. İ.S. 779 yılında ortadan kalkmışlardır.

61 - «**Kırgız**» kelimesi Tiyan-Şan'daki Kırgızların söylentisine göre «kırk kız»dan doğma bir kelimedir. Bunların masalına göre Kazak hanlarından **Sağın Han** zamanında Han'ın kızı, öteki kızlarla bir dere kenarında geziyormuş. Hepsi kırk kız imiş. Han'ın kızı suyun üstünde bir ak köpük görmüş ve eli ile dokunmuş, diğer kızlar da dokunmuş, hepsi de gebe kalmışlar. Bundan kuşkulanıp kızan Han, kızların hepsini bir dağa sürmüş, Orada doğurmuşlar, bunlardan Kırgız uruku ortaya çıkmış. Bundan dolayıdır ki Kırgızlar kendilerinin Kazak olduklarını iddia etmektedirler.

62 - Araplar bunlara «Kıfcağ», «Hıfşak», «Hıfşağ» derler.

63 - «**Hun**» kelimesinin Orhun Irmağının adından geldiğini söyleyenler de vardır. Çinlilerin «Hiyong-nu»'daki «Hiyong» kelimesi de «Hun» kelimesine benzer.

Hitit[64], Dolan, Kumuk, Kalmuk[65], Avar[66], Çeçen[67], Hazar (Azerbaycanlı, Azeri), Nogay[68], Kara Nogay, Kabartay, İnkuş, Çerkez, Gürcü, Burcalu (Burcalı), Karapapak, Acar (bunların memleketlerine «Acara» derler), Kürd, Avşar, Osmanlı, Özbek, Sart.

Bu halde hepsi bir araya toplanınca Türk Urukları şunlardır: Türk, Hazar, Fin, Mancu, Moğol, Tatar, Oğuz, Uygur, Karayet (vb. yukardaki liste). «**Divan-ı Lügat-it Türk**'e göre Onuncu Yüzyılda Türk Urukları şunlardır: Buha, Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Dokuz Oğuz, Yimak, Başkurt, Basmıl, Kay, Yebaku, Tatar, Kırgız Karluk, Kalaç, Çiğil, Tohsı, Yağma, Bograc (Iğrak), Cermen, Cemil, Uygur, Tangut, Hıtay, Maçin.

Hunlar Hazarlardandır. Bunların bir bölümüne Ak Hunlar denir. Bizanslılar bunlara Eftalit derlerdi. Roma'yı yok edip Paris kapılarına kadar dayanmış olan **Atilla** (buna bazıları «**Atalay**» bazıları «**Atlıhan**» derler. Avrupalılara göre **Atilla**'dır) adlı kişi Hunlardandır. İşte bütün milletleri önlerinden kaçırarak Avrupa tarihlerinde «Genel Göç» ve «Barbarlar saldırısı» diye anılan olayı ortaya çıkaranlar Batı Hunları'dır. Sekizinci Yüzyıla kadar Ermeniler Kafkasya'nın ve şimdiki Rusya'nın Kıpçaklarına «Hun» demişlerdir. Ermeniler Azerbaycan ve Meydiye Kalaçlarını ise o zaman Türk adıyla anarlardı. Çitler'in bir bölümüne ise eski Batılılar «Allofit» adını vermişlerdir.

---

64 - Bunlara İbraniler ve Araplar «Haysi» derler. **Tevrat**'ta bu adla anılırlar. Bunlara «Hati» ve «Halet» de derler. Yazarların çoğu **Hititlerin** Türk olduğunu, bazıları da olmadığını söylerler. Oysa **Tevrat**'ta ve Mısır Tarihlerinde bunların «**Tobal kayın**» «**Saru Kino**» adında padişahları bulunduğu, merkezlerinin «Karkamış» olduğu Firavunlardan **İkinci Ramses** ile savaşıp bir anlaşma yaptıkları yazılıdır. «Tubal», bizim «Topal»dır. Arapçada «p» olmadığından «b» yazılmıştır. «**Dairet-ül Maarif**»'te **Elbistani** de bu kelimenin Türkçe olduğunu belirtiyor. «Kayın» ise «demirci» anlamına Arapçaya girmiş «kaan» kelimesinin bozulmuş biçimidir. Zaten kitaplar bu adamın topal olduğunu, ilk demiri keşif edip ondan araçlar yaptığını, İbranilerle bu araçları cariye ile değiştiğini yazmaktadırlar. «Saru» ise «Sarı»'nın eski şeklidir. «Karkamış»'da Türkçe bir kelimedir. Bunlar da Hititlerin Türk olduğunu belirlemektedir.

65 - «**Kalmuk**», «kalmak» mastarından gelir. «Kalanlar» demektir. Bizim şivece «kalmık»tır. Bunlar İ.Ö. 1630'da Çungaryadan 50.000 hane olarak hicret edip Don ve Volga nehirleri arasına yerleşmiş ve bir hanlık tesis etmişlerdir. Dinleri Buda dinidir.

66 - **Avarlar**'a «Abar», «Var» da derler. Tuna boyunda mevcudiyetlerini Bizans tarihçileri haber vermişlerdir. Bunlarla beraber «Alan»lar da vardır. Bunlara Avrupalılar «Alen» (Alain) ya da «Alani» derler. Eski Türkçede «dağlı» demektir. Halen Dağıstan'da bulunan şimdiki Lezkiler'dir.

Alanlar Kafkasya'ya ve Hindistan'da Ganj Nehri'ne kadar yayılmışlardır. Yunanlar bunlara «Masaket» (masaced) ya da «Asya İskit (çit)'leri» derler. Hunlar bunları Kafkasya'dan çıkardığından İspanya'ya kadar gidip orada bir hükumet kurmuşlardır. Alanlar'dan «Yasa» uruku ise şimdiki Dağıstan'da yerleşip kalmıştır. Kafkasya'da kurdukları devlet **Cengiz** istilasına kadar yaşamıştır. İslam tarihlerinde «Alan», «As» adlarıyla anılan kavim işte bu «Yasa» urukudur.

67 - **Çeçenler** bir söylentiye göre eski Cücen Türk Uruku soyundan öteki bir söylentiye göre Finlerdendir.

68 - **Nogaylar** bir süre asılları ve eski adları olan «Uygur» diye anılmışlardır. Bunlar Turfan taraflarından gelip Volga Irmağı'nın güneybatısına yerleşen Türklerdir.

Bizanslılar Macarlar'a çok zamandır «Türk» adını vermişlerdir. Macarlar'a Sekizinci Yüzyılda Kıpçaktan gelen ve saf Türk olan Komutanlar da katılmıştır. Yakutlar Kuzey Sibirya'da, Çermişler batıdadır. Moğollar, asıl Türk urukları ile Tonguz'ların birleşmesinden ortaya çıkan nesildir.

Tatarlar, Türk'lerle Mançular'ın birleşmesinden üreyen uruktur. Şimdiki Tatarlar ise esasen Bulgar'dır.

Kongrat'lar Türklerle Tatarların birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Halen Hiyve Hanlığı'nda bulunan Kongrad kentini bunlar kurmuşlardır. Günümüzde bile Kırgızlar ve Özbekler arasında Kongrat adında aşiretler vardır.

Nayman uruku, arı Türkçe konuşan bir uruktu. «Nayman» Moğolca «sekiz» demektir. Çünkü bunlar sekiz aşiretten kurulu bir konfederasyon idi. Halen Kırgızlar ve Özbekler arasında Nayman adlı aşiretler ve bu aşiretlerin armalarında Arapça 8 rakamı vardır. Arı Türkçe konuşur, uruk adını Moğolca'dan almış, sonraları da Arap rakamlı arma taşır olmuştur.

Kerayitler, halen Moğollar arasında «Girey» adıyla vardırlar. Tele'ler, yani Tele Türkleri bugünkü Havarizm'deki Türkmenlerdir. Kanklılardan «Gey Kanklı» çocukları Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmuştur. «Gey» Oğuzlar'dan «Kayı» urukuna mensuptur. Bu uruku **«Kayı Han»** yönetirdi. Demek Osmanlı Hanedanı **«Geyhan»** çocuklarıdır. Oğuzlar'ın en saf Türklerindendir.

«Kırgız», Türkçe bir kelime olup «seyyar» demektir. Bir Türk masalına göre de bu kelime «kırk kız»dan gelirmiş. Eski zamanlarda doğu Türkleri birbirleriyle sürekli savaş içinde idiler. Zayıf düşen, düşmandan, yani öteki bir Türk urukundan kaçan uruk ya da onun bir bölümü, Orta Asya'ya Kıpçaklar'a veya batı Asya'ya gelir sığınırdı. İşte böylece Nayman, Kerayit gibi uruklardan gelip toplanan Türkler bugün Kırgız adıyla ayrı bir uruk, bir topluluk oluşturmuşlardır. Kırgızlar'da halen Kıpçak, Uygur, Kerayit armaları taşıyanlar vardır.

«Kazak» Türkçe bir kelime olup milletten, sürüden ayrılan demektir. «Kazamak» mastarından gelir. «Ak» ise alet ve mekan edatıdır. Bunlar da kendi Uruklarından bir nedenle ayrılıp Kıpçaklar'a firar eden Türklerdir. Bunların çoğu Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırılmış, bir bölümünün dili ve milliyeti de unutturularak Ruslaştırılmıştır. Onlarda Türklük'ten yalnızca bir ad, yani Kazaklık kalmıştır.

İranlılaşan Türkler, Türk uruk adlarını kaybedip «Tacik», «Sart» (Ruslar «eclaf» anlamına geldiğini ileri sürüyorlarsa da bundan amaçları toplumda ayrılık çıkartmaktır) ve «Toğmak» (yerli demektir) adlarını almışlardır.

Türk Urukları eskiden beri iki bölümdü:

1 - Uygur: Sabit, uygar.

2 - Kıpçak: Göçebe, bedevi.

Uygar olanlar en çok Uygurlardır. Zaten uygar olduklarından onlara Uygur adı verilmiştir. Uygurlar en eski zamanlardan beri kentler kurmuşlar, ovalarda oturmuşlar, uygarlıkla uğraşmışlardır. Hükümet yö-

netiminde bürokrasiде şöhretleri vardır.

Göçebe olan uruklar yazın sıcaklarında ovalardan dağlardaki yaylaklara çıkarlar, kışın ovlara, kışlaklara inerlerdi. Halen böyle yaşayanlar vardır. Orta Asya'da da bu yaylak ve kışlak deyimleri halen vardır. Göçebelerin bazıları hırsızlık bile yaparlardı. Bunlara «basmacı» adını verirler. «Basmacı», basıp soyan kişi demektir. Bu nedenle ora Türkleri bu benzetmeyi söylerler:

«İl oğrusız bolmas
Tağu börüsüz bolmas»

Yani, «millet hırsızsız olmaz. Dağ kurtsuz olmaz» demektir.

Türkler kendi milletlerini ikiye ayırıp öz yurtta olanlara «İçerki Budun», çitlerde olanlara «Dışarki Budun» derlerdi.

Dünyada hiç bir şey sabit olmadığı, her şey ve hayat değişmeye ve ölüme mahkum olarak bir evrime bağlı olduğu gibi, Türk urukları da aynı doğa hükmüne boyun eğerek çoğalmış, azalmış, kimi dünyadan silinmiş, kimi ad değiştirmiş, kimi birbirine karışıp başka bir ad almış, kimi yeniden doğmuştur. Bugün mevcut Türk urukları şunlardır:

Uygurlar, Moğollar, Mançolar, Hıtaylar, Peçenekler, Eskimolar, Çermişler, Yakutlar, Tonguzlar, Laponlar, Altaylılar, Dulan (Kıpçak urukundan olup anı Türkçe konuşurlar), Başkırlar, Tatarlar (Kazanlılar), Mişerler, Çuvaşlar, Kırgızlar, Kazaklar, Finler, Karayetler, Teleütler, Şurlar, Sağaylar, Karagaslar, Abakan Çulumlar, Kızıllar, Uryanhaylar (Sayan), Özbekler, Sartlar, Kulçalar, Tarancılar, Türkmenler, Azerbaycanlılar (bunlara Kafkas Türkleri de derler), Kaçarlar, Kara Papaklar, Burcalılar, Avşarlar, Osmanlılar, Kırımlılar, Macarlar, Bulgarlar, Kürtler, Dağıstanlılar, Kumuklar, Kalmuklar, Nogaylar, İnkuşlar, Çeçenler, Kabartaylar, Çerkezler, Gürcüler.

Şunu da bilmek gerekir ki bu liste tam değildir. Bugün büyük Türk yurdu gezilse mevcut olan daha birçok urukların adları ortaya çıkacaktır.

Altay, Teleüt, Şur, Sağay, Karağas, Abak, Çölim, Kızıl, Yakut, Uryanhay urukları bugün genel adla «Sibir Tatarları» diye anılmaktadırlar. Özbek, Sart, Kulça, Tarancı, Kırgız, Kazak, Türkmen urukları Orta Asya'ta oturmaktadırlar.

Moğollar bugün Buryat, Tonguz, Kalmak, İstak (Ostiyak), Çukça, Kilan uluslarını içine alır. Moğolistan'da dağınık biçimde Türkçe konuşan uruklar vardır. Eskiden Türk ulu ailesine dilce, ahlakça, dince dahil olan bütün bu uruklar, bugün artık dil, görenek ve din açısından kaynaşmış olmayıp, çeşitli ve karışık durumlarda bulunmaktadırlar.

Coğrafi durumdan, yabancılarla ilişkilerden ve politik bağlılıklardan dolayı şivelerinde ortaya çıkan farklılıklara rağmen Türk dilini koruyan uruklar şunlardır:

Uygurlar, Altaylılar, kısmen de Horasanlılar, Soğdaklar, Başkırlar, Tatarlar, Mişerler, Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar, Kazakların bir bölümü, Azerbaycanlılar, Nogaylar, Kara Nogaylar, Kumuklar, Burcalılar, Karakalpaklar, Karapapaklar, Kaçarlar, Avşarlar, Osmanlılar (Osmanlılar tamamen Türkmendir). İran'da ve Afganistan'da birtakım uruklar vardır ve onlar da bu listeye girerler.

Kırgızlar «Ulu yüz», «Orta Yüz», «Kiçi Yüz» adıyla üç bölümdür. «Kiçi»,

bizim şivece «küçük» demektir.

Bu urukların dilleri asıl Türkçe olup, Çağatayca, Azeri ve Osmanlı adıyla üç şiveye ayrılır. Bu şiveler doğuda Çince'den, kuzey ve kuzeybatıda Rusca'dan, güney ve güneybatıda Farsça'dan, yine güney ve güneybatıda Farça ve Arapça'dan etkilenmişlerdir. Yani bu Türkçeye bu dillerden kelime ve kurallar girmiştir. Tatarca Çağatayca'dır.

Moğol dili, kural bakımından Türkçe'ye benzer ve kelimelerinin yarıya yakını ortak olmakla beraber başka bir dil haline geçmiştir. Fince ve Macarca, yapısıyla tıpkı Türkçe gibi ve birçok ortak kelimelere sahip oldukları halde, bunlar da ayrı ayrı diller haline gelmişlerdir. Bulgarca eski ve yeni birçok Türkçe kelimeleri içermekle beraber Slavca olmuştur. Bulgarlar Slavlaşmış, ana dillerini de kaybetmişlerdir.

Kürtlerin dillerinin yarısı Türkçe, yarısı Farsça'dır. Bu Türkçelerin birçoğu bizim bile bugün unutmuş olduğumuz eski Türkçe'dir. Kürtler eski Türklerin Farslarla kaynaşmalarından ortaya çıkmış bir Turan neslidir. Kürtlerin aile hayatlarında, göreneklerinde eski Türklerinkine benzer çok şeyler vardır. Bugün Kürtlerin içinde Kürt denilen birçok Türk aşireti de vardır. Mesela Dersimliler, «Zaza»lar **Celaleddin-i Harezmşah** (*) soyundan olan Türklerdir. Adı geçenin türbesi de ordadır.

Kürt kadrosuna sokulan bu Türk aşiretleri üç sınıftır:

1 - Dillerini henüz unutmayanlar.

2 - Dillerini unutup milliyetlerini unutmayanlar.

3 - Dillerini ve milliyetlerini unutanlar.

Sonra bütün Kürt aşiretlerinin reisleri, beyleri Türk'tür. Anadolu'da göçebe olan her halka «Kürt» adı verildiğinden, yani «Kürt» göçebe anlamında olduğundan gezici bir çok Türkler de Kürt sınıfına alınmıştır. Eski Avar Türkleri oldukları halde Dağıstanlıların dilleri de bambaşka bir dil halini almıştır. Çeçenlerin dilleri de başka bir dil olmuştur. Çerkezler tarihin bilemediği bir zamanda Baykal Gölü çevresinden gelmiş Turan neslinden bir millettir. Halen oralarda Çerkezlerin asılları vardır. Batı tarihçilerinin bir çokları gibi Arap tarihçilerden **Kalkaşendi** ile diğerleri de Çerkezler'in Turan neslinden oldukları bildirirler. Çerkez **Yusuf İzzet Paşa** da «Kafkasya Tarihi» adındaki pek yanlış ve acemice yazılmış olan eserinde Çerkezlerin Hititler'den olduğunu söylemiştir. Yusuf İzzet Paşa da istemiyerek Çerkezlerin Turan neslinden olduğunu itiraf etmiştir. Çerkezler'de on iki yıllık bir dönem olan Türk Takvimi'ne, Türk insan adlarına, bazı Türk göreneklerine rastlanır. Keza Çerkezler'de «Beştan» adında (İ.S. 1555) bir kabile vardı. Bu Türk adıdır. Halen Türk adlı Çerkez kabileleri vardır. Fakat bunlara rağmen dilleri hiçbir dile benzememek üzere bizimkinden tamamıyla ayrılmıştır. Avarlar'ın, Çerkezler'in, Çeçenler'in dillerinin başka biçimler almaları, yerlerinin bütün büyük göçlerin ve seferlerin güzergahı olup bu urukların uzun zaman çeşitli milletlerle ilişki kurmuş olmalarından ileri gelmiştir.

(*)**Harezmşah Celaleddin:** Harezmşahların son hükümdarı. Ölümü 1231. Babası Alaeddin Tekiş, annesi Hintli bir cariye olan Ayçiçek Hatun idi. Moğolların baskınından kaçıp sığındığı bir dağda bir Kürt tarafından öldürüldü. Harezmşahlar, Onbirinci Yüzyıl'ın sonlarında Harezm'de kurulan ve 1230'da yıkılan bir Türk İmparatorluğudur.

Çerkezlerin Türkler'den ayrı bir nesil olduklarına delil olmak üzere Çerkezlerin güzel, Türklerin çirkin olduklarını Çerkezcilerin ileri sürmeleri ve buna karşı Osmanlı Türklerinin güzelliği söylendiği zaman da onların başka milletlerle karışarak ve özellikle Çerkez kızlarla islah edildiklerini anlatmaları çocukça bir iddiadır. Önce bizim gibi Türkmenlerin de Çerkezlerden güzel ve hem de kemikli ve düzgün bir vücuda, büyük bir yüze, dürüst bir kafaya sahip oluşlarını, Orta Asya ile Türkistanlıların güzel insanlar olduklarını, Türk güzelliğinin eski Fars ve Arap şairlerince pek çok övüldüğünü, Türkler'de sarı saçlı ve mavi gözlü insanlar da olduğuna eski tarihlerin tanıklık ettiğini, bizim öteki milletlerle iddia edildiği kadar karışmadığımızı, Anadolu halkının İsa'dan 4000 yıl öncesinden, yani tarihin kaydedilemediği günden beri Turan nesli olduğunu, Çerkezler'in bizim aramıza henüz elli yıldır geldiklerini, Çerkez kızı alan Türklerin yalnız İstanbul ile birkaç Anadolu kenti ile sınırlı kaldığını, bu kadar az zamanda elli bin kişilik Çerkez kitlesi ile, on iki milyonluk koca bir ırkın islah edilemiyeceğini, Çerkezlerin esasen güzel olmayıp belki Abazaların güzel olduğunu, Çerkez kafatasının yozlaşmış biçimde bulunduğunu söylerim. Türklerden yalnız Tatar adındakilerin bir bölümü çirkin değil, başka biçimdedir. O da Çinlilerle karışması sonucudur. Yoksa onlarda da ne güzeller var.

Kabartaylar, Tatarlarla Çerkezlerin birleşmelerinden türemişlerdir. Biçimce daha çok Tatarlar'a benzerler. Bunlara Tatar kabilesinden biri demek daha doğrudur. Gürcülerin dili de Avar ve Çerkezler hakkında söylediğimiz nedenlerden dolayı büsbütün başka bir dil olmuştur.

Bu uruklar dinlerine göre şöyle sıralanırlar:

1 - Müslüman: Uygurlar, Başkırlar, Kazaklar'ın bir bölümü, Tatarlar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Osmanlılar, Azerbaycanlılar, Kumuklar, Dağıstanlılar, Çeçenler, Kabartaylar, Kürtler, Çerkezler. Bunlar da ikiye ayrılıp bir bölümü Sünni, bir bölümü Şii olmuşlardır.

2 - Hıristiyan: Finler, Macarlar, Bulgarlar, Gürcüler.

3 - Yahudi Dini: Hazarlar, halen Türkistan'da dili Türkçe olan Yahudiler vardır.

4 - Buda Dini: Moğollar..

5 - Şaman Dini: Altaylılar, Kalmuklar, Mançurlar ve öteki bazı Sibir Türkleri.

Altaylılar'ın bir bölümü hâlâ eski Türk milli dini olan Şaman dininde, bir bölümü de hıristiyandır. Kazaklar'ın çoğu Hıristiyan, bir bölümü Müslümandır.

Besarabya'da dili ve dini değiştirilmiş iki milyondan çok Türkmen vardır. Bunların aydınları bile halen kendilerinin Türkmen olduklarını bilmemektedirler. Ruslar ve Avrupa'ya giden misyonerler bunları Hıristiyan yapıp duruyorlar. Türk Yurdunun kemirilmiş bölümlerinden, bütün unsurları ile Türk olan Turan'da Ermenistan adıyla yabancı bir ad, Ermeni adıyla yabancı bir millet vardır.

Bütün bu bilgilerden anlaşıldığına göre Turan nesillerinin bugün bazıları asıl Türklük'ten o kadar uzaklaşmışlardır ki, bunların da o ne-

silden olduğuna hükmetmek güçleşmiştir. Oysa İ.S. Altıncı Yüzyılda bütün Turan nesilleri her bakımdan birbirinin aynı idiler diyen yazarlar vardır.

Bütün Türk uruklarını toplamak ve her yüzyıla göre ayırmak ve bölmek, şive ve dinlerine göre sıralamak, çeşitli haritalarla yerlerini göstermek, adların politik ve etnolojik olanlarını ayırmak pek gerekli ve önemlidir. Bu da önemli ve pek uzun bir çalışmaya bağlıdır. Fakat bu yapılırsa büyük, pek güzel bir monografi ortaya çıkar. Türklüğe büyük bir hizmet olur. Böyle bir eser bir adama yetişecek kadar büyük bir onurdur.

TÜRK'ÜN TARİHİ

TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI

Türkler en eski zamanlardan beri Doğu, Orta ve Batı, Asya'da mevcut idiler. Fakat her üç bölümün de ilk hayatları, tarih kayıtlarına hemen hemen geçmemiş gibidir. Doğu Türkleri hakkında bir miktar bilgiyi, Çin kayıtları ve tarihinde buluyoruz. Bu konuda batı derlemelerinde bilgi yoktur. Orta Asya Türkleri'nin en eski tarihleri bilinmiyor dedik. Araplar İran'ı fethettikleri zaman bütün Fars eserlerini ve edebiyatını yok etmemiş olsalardı bu konuda belki İran kitaplarında bilgi bulunurdu. Batı tarihleri ancak Anadolu ve Kafkasya'daki Batı Türkleri hakkında eski bilgileri vermektedir. Bizanslılar'da Çit Türkleri hakkında çok az bilgi vardır. Fakat bu bilgi de İsa'dan önceki yıllara pek uzanmaz. Anadolu ve Kafkasya Türk milletleri hakkında **Tevrat**'ta da bir miktar bilgi bulunmaktadır. **Tevrat** mesela «Haysi»ler adıyla Hititlerden söz eder. Fransız «**Mas-pera**»da «Urartu»lar, «Kumuk»lar, Çitler gibi Anadolu'da İsa'dan çok önce saltanat sürmüş Turan milletleri devletlerinin haritalarını yapmış ve biraz sözetmiştir. Arapça ve Farsça'da da bu Türkler hakkında bilgi veren eserler vardır. Fakat bütün bu eserler de Bizanslılarınki gibi İsa'dan önceki yılların çok gerisine uzanmaz. Araplar, Farslar ve Bizanslılarca Kaf Dağı (Kafkasya Dağları) dünyanın son sınırı sayılırdı. Yukarı tarafta birşey olduğu bilinmez ve Kaf Dağı devler, cadılar, perilerle dolu sanılırdı. Hatta Bizanslılar ve Araplar Türk Yurdunu «Karanlıklar Ülkesi» diye anlatırlardı. Hâlâ bu masal bizde vardır. Araplar Türkler'e, Çince bir Türk uruk adını dillerine göre bozarak «**Yecüc ve Mecüc**» adını vermişler, bunların gelmesi ile kıyamet kopacağı inancını ortaya atmışlardır. Bununla beraber İsa'dan az önceki ve sonraki Türk tarihine ilişkin Bizans, Arap ve Fars dillerinde kaynaklar vardır. Fakat bu eserler eksik, hatta Türkler hakkında birtakım iftira ve ayıplarla doludur. Bunun nedeni de bu milletlerin Türklere yenilmiş olmalarıdır. Milletler, kendilerini yenenler hakkında daima fena şeyler yazmışlardır. Bu da çok doğaldır. Şunu ekleyelim:

Arap dilindeki tarihçilerin bilgileri genel olarak İsa'dan sonraya aittir. Türklüğe ilişkin Çağatayca'da bazı eserler vardır. Türklerin Müslümanlık döneminden, özellikle Cengiz İmparatorluğu'ndan itibaren Türklükle ilgili açık ve seçik, ayrıntılara inen bilgi kaydedilmiştir.

Asya'da hâlâ Türkler'in dilinde yaşayan masalların, türkülerin bazılarında da Türk tarihine hizmet edebilecek bilgi vardır. Türkler ma-

sallarında milli kaynaklarını ve tarihlerini her milletten daha güzel korumuşlardır. Onların masallarındaki milli öykülerin tarihle uygunluğu çok başarılıdır. Türk bilimci **Radloff** Türk türküleri, Türk'ün mitolojisi ve yazısı hakkında oldukça bilgi vermektedir. İlk zamana ilişkin bilgiler hurafelerle karışık ise de her milletinki böyledir. Bu konuda en önemli bilgi veren ise «arkeoloji»dir. Son kırk-elli yıldır Doğu ve Orta Asya'da yapılmakta olan kazılar Türkler'e ilişkin çok değerli bilgileri ortaya çıkarmaktadır. **Orhun**'da keşfedilen **Kül-Tegin** yazıtı bunların arasındadır. Bu kazının sürmesini temenni edelim. Bunlardan önemli bilgiler çıkacağı umut olunur. Son zamanlarda Avrupa arasında Türkler hakkında merak uyanmış, bu konuda büyük çabalar gösterilmiştir. Türkler'in tarihlerine ilişkin yapılan bu ayrıntılı incelemeler «Türkoloji», yani «Türkbilim» adıyla yeni bir bilim ortaya çıkarmıştır. Bununla da mühim Türk bilgiçler yetişmiştir.

Finlandiya'da, Rusya'da, Macaristan'da, Almanya'da, Fransa'da ünlü Türkbilimciler vardır. Bu bilginlerin çalışmaları sayesinde Türk tarihi mükemmel bir hale doğru önemli aşamalardan geçmektedir. Rusya'da **Radloff** gibi bilginler önemli eserler yayınlamışlardır. Bugünkü Türklük akımının anası yerinde olan bu bilginin bu konuda Rus, Alman dillerinde önemli bir koleksiyon oluşturan eserleri vardır. Ayrıca Farsça önemli eserleri bulup Rusça veya Fransızca çevirileriyle beraber basmışlardır. Macar bilginleri Türkler arasında seyahat etmişler, Çağatayca kitaplar yazarak basılmasına yardımcı olmuşlardır. «**Vamberi**» de bu yoldan hareket ederek güzel eserler yazmıştır. Hasılı Petersburg Kütüphanesi bu eserler yönünden pek zengindir. Moskova ve Petersburg Etnografik Müzeleri de Türklükle ilgili pek önemli eşya ve kıyafetleri sergiliyor. Berlin ve Londra müzelerinde Türklüğe ait kitap ve antika önemli eserler vardır. Viyana'nın «Hoffmuzeum»u ile Venedik'in müzesinde ise Osmanlı Türklerine ait çok önemli şeyler vardır. Berlin'deki müze de zengindir. Ayrıca Peşte Kütüphanesi'nde de Türklüğe ilişkin eserler vardır. Türklerin en eski tarihleri için Çince'de yapılacak inceleme pek önemlidir.

Şunu da ekleyelim: Türk tarihini ortaya çıkaracak olan Türk bilginleri, kaynak konusunda pek zor durumdadırlar. Çünkü bu kaynaklar genellikle Türk'e düşmanlık etmiş milletlerin malıdır. Onları hem taraf tutarak yazmışlardır, hem de kendi olaylarını anlatırken, asıl değil, ayrıntı olarak Türklerden söz etmişlerdir. Eğer Türk kendi eliyle kendi tarihini yazmış olsaydı, ya da yazdıkları elimize gelse idi, her halde çok değişik ve ilgi çekici bilgilerle karşılaşırdık. Böyle olduğu halde bile Türk'ün nice erdemleri, kahramanlıkları, başarıları ve övünülecek işleri inkar edilememiştir.

Nice yazar gördüm ki, eserlerinin sahifelerinden Türk'e garaz yağıyor. Ne kadarı Türk olduğunda kuşku olmayan bir uruku, bir devleti Türk göstermemek için türlü saçmalar uydurmaya gayret etmişlerdir. Burada daima müteessir olduğum bir noktayı da izah etmeden geçmiyeceğim.

Bizim bilginler «bilim tarafsızdır» kuralını takip ediyorlar. Pek doğrudur. Onu tatbik etmeli. Mevcut kaynaklarda özellikle son Avrupa eserlerinin yazarları arasında tarafsız olanlar vardır. Fakat çok defa devletler yazarlara, politik çıkarlarına uygun biçimde kitaplar yazdırmışlardır. Bu yöntem eskiden olduğu gibi bugün de mevcuttur. Hele Ruslar bu yöntemle istatistikler yapmışlar ve kitaplar yazmışlardır.

Bunları daima gözününde tutmak ve ona göre alıntı yapmak gerekir. Garip olan şudur: Bazı bilginlerimiz Türklük aleyhindeki bir iddiayı müdafaa etmek için iddia sahibinden daha büyük gayret gösteriyorlar. Lehimizdekini red için onlardan ileri gidiyorlar. Bu bize yakışmayan bir gayretten başka bir şey değildir.

Milletini sevenlere, Türk gayreti güdenlere önemli bir görev düşmektedir: Önce Çince, Rumca, Arapça, Farsça, Rusca, Fince, Macarca, Almanca, Fransızca, İngilizce, Çağatayca Türklüğe ilişkin ne kadar eser varsa bir kütüphane halinde toplamalı ve hepsini Türkçe'ye çevirmelidir. Ayrıca Avrupa müzelerini, Turan'ı, hatta Türklerin saltanat sürdükleri Hindistan'ı, Çin'i, İran'ı, Irak'ı, Suriye, Mısır, Sudan, Tunus, Cezayir, Kırım ve Rusya'yı takım takım dolaşıp ne görülürse yazmalı, ne bulunursa almalıdırlar. İşte bunlardan önemli bir Türk Tarihi, bundan da azametli bir Türk Milleti çıkacak ve dünyanın anlayıp teslim edeceği bu azameti sayesinde bu millet yeryüzünde sonsuza kadar yaşayacaktır. Çünkü Türk nesilleri gidecekleri yolları bunlarda görecekler, hayat ve mutluluklar için bunlardan büyük dersler ve ibretler alacaklar, demir gibi sağlam olacaklardır. Hiç olmazsa şimdilik bir bibliyografi monografisi yazılsın.

TÜRK TARİHİNİN BAŞLANGICI

Türkler Doğu, Orta ve Batı Asya'da pek eski zamanlardan beri var olduklarından ilk tarihi beşiklerinin bunlardan hangisi olduğunu tayin etmek önemli bir meseledir. Anadolu ile Kafkasya ve Irak'ta, Hititler, Kumuklar, Kumanlar, Çitler İsa'dan çok önce saltanat sürmüşlerdir. Asurlulardan önce Mezopotamya'da Türk saltanatı (Elamlar, Sümerler) vardır. Fakat bunların hakkında gereği kadar bilgi ve ayrıntılı açıklamalar yoktur. Aynı zamanda Haysiler'in Türk olmadığını söyleyenler de vardır. Böylesine fakir ve üzerinde birlik sağlanamamış bir bilimin kaynağını bugün Türk tarihine kaynak yapmak doğru değildir.

Orta Asya hakkında da ayrıntılı açıklamaları içine alan eski bilgilere sahip değiliz. Demek, bugün Türk tarihi buradan da kendisine kaynak bulup yürüyemez.

Doğu Asya Türkleri hakkında ise Çin belgelerinde oldukça eski ve bir ölçüde ayrıntılı bilgi vardır.

Bu duruma göre Türk tarihini Doğu Asya Türk Yurdundan başlatıp yürütmek zorundayız.

TÜRK TARİHİNİN DÖNEMLERİ

Türk tarihini dönemlere ayırmak için henüz bir çalışma yapılmamıştır. Kanaatimce bugün elde en iyi ölçü ve bölünme için en uygun sınır müslümanlıktır. Çünkü Müslümanlık Türk hayatını başka bir biçime sokmuş önemli bir etken ve ulu bir devrimdir. Müslümanlık Türk tarihinin «dönemeç (dönüm) noktası» olmuştur. Böylece Türk tarihini, **«Eski Tarih»** adıyla Müslümanlıktan önceye ilişkin bir bölüme ve **«Yeni Tarih»** adıyla Müslümanlıktan sonraya ilişkin öteki bir bölüme ayırabiliriz. Ancak Türkler bir anda Müslüman olmayıp yüzyıllarca süren yavaş bir hareketle İslamiyet'i kabul ettiklerinden, hatta halen Şaman, Buda ve Hıristiyan dinlerinde Türkler de bulunduğundan bu

bölmenin zor ve sakıncalı olduğu görüşünü taşıdığımı da belirteyim. Türk milleti, Ermeni milleti gibi ufak bir millet değildir. Sonra onlarda Hıristiyanlığın kısa bir zaman içinde yayılması gibi Müslümanlık bizde hızla yayılmamıştır. Ayrıca Türk tarihini yalnız din unsuru ile dönemlere ayırmak da pek doğru olmasa gerek. Moğol İmparatorluğu'nda Buda, Hıristiyan ve Müslüman dinlerinin bir arada var olması ve buna rağmen eski Türklüğün de tüm gelenek ve görenekleriyle sürmesi bu imparatorluğa ayrı bir özellik verir.

Bununla beraber Türk tarihinin «Genel Bakış» adı altında her dönemini, her dinde bulunduğu zamanı, bir defada ve genel bir biçimde anlatacağım. «Genel Bakış»ı da «Eski Türk Tarihi» ve «Yeni Türk Tarihi» diye iki bölüme ayıracağım. Bu iki bölümün birbiriyle olan sınırı Müslümanlık olacaktır. Demek ki: Müslümanlıktan sonraki bölüm «Yeni Türk Tarihi»ni oluşturacaktır. Ayrıca **Cengiz** gibi **Aksak Timur** da Türklerin, hatta yalnız Türklerin değil, bütün dünyanın en önemli askerî ve politik bilgelerinden, devrimci kişilerinden ve zamanları Türk tarihinde kendi adları ile anılan dönemler olduğundan «Genel Bakış»da bu iki Türk büyüğünün günlerinin önemli bir yer tutması elbette gerekecektir. Osmanlı Meşrutiyeti, Dünya Savaşı'ndan sonra yaptığımız «Kurtuluş Savaşı» ve Rusya'daki bütün Türklerin uyanması ile başlayan Türk tarihi, «Taze Türk Tarihi» olacaktır. Bu hesapça, Türk tarihi üç bölümdür. En sonra da Türklerin oluşturdukları çeşitli devletleri ayrı ayrı yazacağım. Bütün bunların incelenmesinden Türk hayatı her türlü niteliğiyle açıkca anlaşılacak ve okuyanlara muhakeme yapabilmek için yeterli fikri verecektir.

Türk tarihini bilinen sisteme göre, yani Eski Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ diye dönemlere ayırmadım. Bu sisteme göre tarihi dönemlere ayırmak Avrupa'ya uygun düşebilir. Türk ve Müslüman hayatı ise başkadır. Kendisine göre ayrı bir bölünme olması gereklidir. Türkler İstanbul'un fethine kadar değil, belki günümüze kadar Orta Çağ hayatı yaşamışlardır. Benim Türk tarihi için yaptığım bölümler çok uygundur. Ancak Eski, Yeni, Taze deyimlerim Eski Türk Tarihi, Orta Türk Tarihi, Yeni Türk Tarihi biçiminde olabilirdi. Ve bu da pek güzel düşerdi. Fakat uyguladığım birinci yöntem bana daha hoş gelmiştir.

Mümkün olsaydı Orta ve Batı Asya'daki Türklerin de en eski tarihleri, hiç olmazsa doğudakiler kadar bilinseydi! Bütün Türkler hakkında başlangıçtan sona kadar güzel bir biçimde, olaylar üzerinde toplumsal, politik ve felsefi bir «Genel Bakış» yürütürdük.

Ondan sonra, Türklerin kurdukları devletlere geçip, Hiyong-nu, Tukyu, Hitit, Kuman, Cengiz, Aksak Timur, Türkiye gibi. İmparatorluk ve devletleri birer birer ve ayrıntılı olarak yazardık. Her devletin sonuna da o devleti kuran Türklerin uygarlık, kültür ve sosyolojisini bağımsız bir konu halinde eklerdik. Türklere ilişkin gerekli bilgi bir gün elde edilip her devlet ve konu hakkında güzel ve büyük monografiler yazıldığı zaman Türk tarihi bu düzen ve biçimi alacaktır sanırım. Fakat şurası önemlidir: Bu monografiler Türk eli, kelime ve dili, dimağı ve gözüyle yazılmalıdır. Hem de Avrupalılar bize değil, biz onlara kaynak olmalıyız. Onlardan önce davranmamızın önemi çoktur.

ESKİ TÜRK TARİHİ

yahut

MİLLÎ DÖNEM

yahut

TÖRE VE YASA DÖNEMİ

(Genel Bakış)

Bu konuya girmeden önce şunu söyleyeyim: Müslümanlık dönemine kadar olan Türk tarihi hâlâ pek karışıktır. Tarihçilerin fikirleri birbirine zıttır. Her yazar bir türlü demiştir. Bu zamanın orijinal kaynakları masallar, Çin tarihleri, Farsça ve Çağatayca kitaplar, dilbilim ile ilgili yeni ayrıntılar ve biraz da eski eserlerdir. Hele adlar! Çinliler yabancı adları büyük çapta bozarlar. Bu tarihe ait Türk adlarını da öyle bozmuşlardır. En iyi kaynaklar Çin tarihleridir. Bu nedenle konuda geçen adlar tamamen bozuktur. Bunları Çin tarihlerinden Avrupa tarihlerine geçirenlerin de herbiri bir türlü telaffuz ederek bir defa daha bozmuşlardır. Avrupa kitaplarından bize geçerken bir defa daha bozulmuştur. Mesela «ts» «Ş» veya «Ç» olması gerekirken «Tsoung» «Tusung» biçiminde, «Scythe» «İskit» biçiminde yazılmıştır. «C» harfi «Y»den önce «S» sesi verir. Olsa olsa latin şivesi ile «Ç» olur. Bu Türk adlarının bugün asıllarının bulunması imkansız bir haldedir. İnsan bu bölümleri okurken kendisini Çin tarihi okuyor sanıyor ve esere bir türlü ısınamıyor.

Türkler, Tarihin karanlıkları içindeki zamanlarda mevcut idiler. Pek mağrur olan Çinliler bile Türklerin kendileri kadar eski bir millet olduğunu söylemişlerdir.

En eski zamanlarda bile Çin'in kuzeyinden Hazar Denizi taraflarına kadar yayılmışlardı. Eğer bu eski ve büyük millet, yani Turan nesli , bazı tarihçilerin dedikleri gibi, tarihin en eski ve karanlık zamanlarında Altay'dan doğmuş ve yayılmış ise en önce Midyalılar (Medler) şimdiki İran'ın kuzeyine gelmişlerdir. Onlardan sonra Çin'e, Hint'e, İran'a, Anadolu'ya, Mezopotamya'ya, Irak'a, Suriye ve Mısır'a, şimdiki Rusya ve öteki Orta Avrupa'ya doğru gitmişlerdir.

Türklerin bu hareketleri başka bir deyişle göçleri doğudan batıya doğru iki yoldan olmuştur. Biri kuzey yoludur ki Kapçak ve Kuzgun Denizi'nin kuzeyinden Avrupa'ya girer. Öteki güney yoludur ki güzergahı

şimdiki Afganistan'ın kuzey bölümleri, Horasan ve İran'dır. Bu yoldan geçen kollar Kuzgun Denizi'nin güneyinde ikiye ayrılıp biri Kafkasya'dan geçerek kuzey yoluna çıkmış, öteki kol şimdiki güney İran, Mezopotamya ve Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya dallar vermiştir. Türklerin güney yolları, İran'da kuvvetli İran Şehinşah İmparatorlukları kurulduğu zaman tıkanmıştır. Fakat İran, Arap istilası ile Müslüman olduğu zaman Türklerle barışmış ve dolayısıyla, Türkler bu yoldan çok işlemişlerdir.

Türkler bu güçleriyle İsa'dan önce Çin'de çeşitli İmparator hanedanları meydana getirmişlerdir. Mesela Türklerden **Hiya Sülalesi** İ.Ö. 2205 yılında Çin'de imparator idiler. Hindistan'da da hükûmetler kurmuşlardır. Ezcümle «**Saka**»lar Ganj Irmağı boyunda 7-8 yüzyıl kadar oturmuşlardır. Devletleri İsa'nın doğumuna kadar devam etmiştir. Yine Türklerden «**Masagetesler**» İran ile savaşmış, bunlardan Kraliçe **Tomiris** oğlunu bu savaşta öldüren **Şehinşah Keyhusrev**'den öc almak için saldırıp **Keyhusrev**'in ordusunu bozguna uğratmış ve ölüler arasında bulunan **Keyhusrev**'in başını kestirip kan dolu bir tulumun içine koyarak «şimdi kana doy» demiştir.

Midya'lılar (Medler) şimdiki İran'ın ilk milleti, devletleri de ilk devletidir. Bunlar Hazar Denizi'nden şimdiki Irak, Fars ve Basra Körfezi'ne kadar uzanmışlardır. Mıhi (mismari) yazıyı, yani çivi yazısını ilk bunlar icat etmiştir. Asurlularla uğraşmışlar, dört yüzyıl saltanat sürmüşler, İranlılar tarafından yokedilmişlerdir. İranlılar bunları İranlılaştırıp bitirmişlerdir. İran Uygarlığı, Med Uygarlığı üzerine kurulmuştur. Demek o muazzam denilen İran Uygarlığı'nın esası Türk Uygarlığı, bugün İran denilen yer de Türk Yurtları'ndan biri, yani Turan'dır.

Anadolu'ya geçen Türkler Karadeniz havzasında Moskay, Sapir, Kolhida, Halip, Tuble (Tobaln olmalı), güneye doğru Hitit, Kuman, Kumuk devletlerini kurmuşlardır. Yâni Anadolu'da en eski zamanlardan beri Türk Yurdudur.

Irak'a gidenler ise Elam ve Sümerler (Sumir)'lerdir. Bunlar da orada devletler kurmuşlar, uygarlıklar yaratmışlardır. Elamlar şimdiki dağlık Kürdistan taraflarında Summerler Elcezire'de idiler. Yeni incelemelerimin sonucuna göre dilleri Türkçe ile ilişkili olan Elamların uygarlığı Geldanilerinkinden yüksekti. Başkentleri Sus kentidir. İsa'dan 25 yüzyıl önce buralarda idiler. Bunları Asurlular yok etmiştir. Summerler ise İsa'dan 4000 yıl önce oralarda olup, önemli bir uygarlık meydana getirmişlerdir. **Oğuz Han**'ın, **Hazreti İbrahim**'in, Mısır'da **Hiksoslar**'ın hepsi bu tarihe tesadüf etmektedir. **Hiksos** denilen Firavun sülalesi Türk'tür. Nitekim yeri geldiğinde göstereceğiz. Ur, uruk adında şehirleri vardı. Bu iki kelime de Türkçe'dir. «Ur» hendek, «Uruk» kabile demektir. Bunların da yazıları çivi yazısıdır. Bunlar da Orhun yazısı gibi sağdan sola doğru sıralayarak dikine satırlar halinde yazı yazarlardı. Dinleri de (yer, gök, vb.) Şamanlık dini gibidir.

Yukarıya doğru Finler, Samuedler, Eskimolor, Laponlar, Estonyalılar Donmuş Deniz'e kadar çeşitli yerlere yayılmışlardır. Eskiden Altay ve onun kuzey taraflarında oldukları bilinen Finler, bu yeni yurtlarında büyük bir devlet kurmuşlar, altın ve başka madenlerle çeşitli yemek kapları yapmışlardır.

Estonyalılar'a Ruslar «Çud» derler. Çud yazısı bunların adı ile söylendiğinden bunlarla ilişkisi açıktır.

Çit (İskit)ler bütün Karadeniz havzasını egemenlikleri altına almışlardır. Buralara çok zaman Çitistan (İskitiye) denmiştir. Etnolojileri hakkında bilgileri karışık olan Çitler, «**Dara**»(*), **Makedonya**'ya geçtiği zaman onunla çarpışmışlardır. Önemli bir merkezleri şimdiki Kiyef (Kiev) idi. Devletleri 7 asır kadar sürdükten sonra yine Türklerden Sarumat (Sarmat)lar tarafından yokedilmiştir.

Sarmatlar Don boylarında idiler. Bunlar İ.S. beşinci yüzyılda «Got»lar tarafından tarihten silinmiş, sonra Gotları'ı Hunlar yokedince, Sarmatlar Hunlara karışıp adları tarih sahnesinden çekilmiştir.

Yine Türkler'den Araplar'ın «As» dedikleri Alanlar Midya'yı almışlar, Cermanya ve Pirene dağlarına kadar varmışlardır. Bizanslılarla da çarpışmış olan bu koldan yalnız «Yasa» Uruku şimdiki Dağıstan'da bir küçük devlet halinde Cengizliler istilasına kadar kalmıştır. «Alan» Türkçe'de meydan, ağaçsız dağ tepesi demektir.

Eski Türk tarihi için en verimli kaynak Çin tarihleri demiştik. O kaynağa yani Doğu Türklerine geçelim.

Çinliler Türklere **Hiyong-Nu** derlerdi. Hiyong-Nu'nun Çince yazılışı «Hun-Nu» okunabilirmiş. O halde Türkçe «Hunluk» olabilir. Eski Çin belgelerinde Orhun Çayına «Kon» adı verilmektedir. Demek Hiyong-Nu'lar buraların halkı ve Hunlar bunlardandır. «Hiyong» da «Kon» şekli varmış. «Kon» koyun demekmiş. Eski Türkçede ne olduğunu bilmiyorum. Fakat Çağatayca'da koyun «Koy»dur. Eğer «Kon» koyun demekse, bunların asıl Türkçe adlarının «Koyunlular» olması doğrudur. Böyle değilse «Koyunlu» deyimi yanlıştır. Bu, nereden çıktı ve neden moda oldu anlaşılamamıştır.

Sonraları ise Çin Seddi'nin kuzeyinde bulunan Türklere **Tukiu** (Toki-ou) adını vermişlerdir. Tukiu, Türk demekmiş. Çünkü Çince'de «R» yokmuş. Türklere Bizanslılar «Türkoy» demişlerdir. Bizans döküntüsü olan Rumlar halen «Türkos» demektedirler. Yunanlar ve Bizanslılar çeşitli Türk uruklarına da, çeşitli adlar vermişlerdir. Bu adlar asıl Türkçe adların büyük ölçüde bozulmasından oluşmuştur. Yunan ve Fars tarihçileri Çit Türklerine **Saka** adını vermişlerdir. Roma'lı **Pelin** de bu adı vermiştir. Türkler Çin'e «Çin», güney Çin'e «Maçin», Bizans'a «Taçin» derlerdi.

Çinliler İ.S. Birinci Yüzyıldan itibaren Türk ülkelerinden Kaşgarya ve Çungarya'yı «Yollar» adıyla anmışlardır. Kaşgarya'ya «Nan-Lu» yani «Güney Yolu», Çungarya'ya «Pe-Lu» yani «Kuzey Yolu», daha kapsamlı olarak «Tiyen Şan nan-lu» yani «Tanrı Dağı Güney Yolu», «Tiyen Şan pe-lu» yani «Tanrı Dağı Kuzey Yolu» da derlerdi.

(*) **Dara:** Pers Kralı (İ.Ö. 521-485). Hystaspes'in oğlu. İ.Ö. 521'de isyan ve karışıklıkları bastıran Dara kral oldu. Babil, Susiana, Dedya eyaletlerini geri aldı. Sınırlarını Kuzeybatı Hindistan'a kadar genişletti. Kuzeyden sürekli ülkesini tehdit eden bozkır göçebelerini yerinde ezmek için sefer hazırladı. Anadolu ve Boğazlar üzerinden kuzeye çıkmak üzere batıya yöneldi. İ.Ö. 513'te İstanbul Boğazı'nı geçip İskitler üzerine yürüdü. Kayıplar vererek geri dönmek zorunda kaldı. İ.Ö. 492'de Trakya üzerinden orduları Yunanistan ile savaştı. İ.Ö 490'da tekrar orduları Yunanistan'a saldırdı. Atina üzerine yürüdü. Atinalılar Persleri Marathon'da yendiler. Böylece Yunan-Pers savaşları başlamış oldu. Dara Yunanistan'a yeni bir sefere hazırlandığı sırada vergilerin ağırlığından yakınan köylülerin ayaklanması sırasında Mısır'da öldü (İ.Ö. 485). Cesedi İran'a götürülüp Persepolis yakınındaki Nakşi-Rüstem kayalıklarındaki anıt mezara gömüldü. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu yollar doğu ile batı (Doğu Asya ve Avrupa) arasında ulaşımı sağlayan yollar ve özellikle ipek yolları idi. Güney yolu dağ eteklerinden geçer ve bu nedenle sakince bulunurdu. Tarımdan Sir-derya'ya varır, oradan Fergana'ya geçmek için Muztağ (Buzdağı demektir), Terek Davan (Türkçe kavak kapısı demektir), geçmek gerekirdi. Türkler işte bu Tarım vadisinde yabancı dinlere karşı, yani önce Buda dinine, Mazdeizm'e, sonra Hıristiyanlığa ve Müslümanlığa karşı büyük mücadeleler vermişler, bunların istila ve yayılmalarına karşı durmuşlardır. Kendi milli dinleri olan Şaman dinini savunmuşlardır. Yine bu vadide en eski zamanlarda «Hami», «Turfan» ve «Hoten» kentlerini yapmışlardır. Bu yol iledir ki İsa'dan çok önceki zamanlardan beri Türkler Afganistan'a Hindistan'a girmişler, oralarda devletler kurmuşlardır. Kuzey Yolu Çin'den itibaren Batıya doğru Beşbaluk'tan İli ve Çu ırmaklarından Sir Derya'ya ve böylece Türkistan'a geçer. Türkler işte İsa'dan önceki ve sonraki zamanlarda bu yolu izleyerek Avrupa'ya, İran'a ve Partlar'a saldırırlardı. O zamanın Doğu Asya Türkleri Beşbaluk'tan itibaren Batı Türkleri'ne «Çitler» adını verirlerdi. Türk uruklarının İsa'dan on üç yüzyıl önce, yani böyle pek eski bir zamanda konfederasyon halinde birleşip güçlü bir devlet kurdukları belirtiliyor.

Bu devlet **Hiyong-nu** ve **Tukiu**'lardan öncedir, belki onların başlangıcıdır. Bunların padişahlarına Çinliler «**Çen-Yu**» yahut «**Tan-Yu**» ve ünvanlarına «**Çeng-li-koto**» derlerdi. Çinliler Türkçe kelimeleri anlaşılmıyacak derecede bozduklarından bu kelimelerin aslı «**Tanrıkut**»tur.[69] Bu tarihi gerçekleri dikkate almayıp Türkler'de **Oğuz** adında biri olmadığını ileri sürerek ve bunu efsane sananlar elbette hata ederler. **Oğuz** bir çok dillerde vardır. Ancak hayatına efsane karışmıştır. Bu da böylesine eski zamanlarda yaşamış devlet adamlarının hepsinde görülür ve doğaldır. Buna göre **Çeng-li-koto**'lardan ve İsa'dan kırk yüzyıl önce yaşamış olan **Oğuz** vardır. Fakat bu hangi urukdandır, orası kestirilemez.

Türklerin Çinlilerce **Hiyong-Nu** diye adlandırıldıkları zamandan önceki politik ve toplumsal hayatları bilinmemektedir. Bu adı aldıkları zaman ise İmparatorluklar kurmuşlardı. Kendilerine özgü uygarlıkları ve orjinal dinleri (Şamanlık) vardı. Fakat o dönemler de karanlık içindedir. Tarihçilerin[70] Türkler hakkında o dönemle ilgili olarak verebildikleri

---

69 - **Kut:** Kudret ve kutsal anlamına gelir. Bu kelimeye bakılınca «Kut» kelimesini Arapların Türklerden aldıkları anlaşılır. Zaten Arapça'da ve Farsça'da, Türkçe'den alınma pek çok kelime mevcuttur. Hatta biz Osmanlılar cahilliğimiz yüzünden Türkçe'den bu dillere alınmış kelimeleri asılları Arapça ve Farsça diye tekrar dilimize ve onların telaffuzu ile almışızdır. Mesela Farsça'da «ümit» ve «ayağ» kelimeleri vardır. Buz de bunları dilimize almışız, o şive ile okuruz. Oysa «ayağ» Türkçe'de ayaklı kadeh'e derler. Ümidin ise aslı Türkçe'de «umut»tur. Türkçe'de bu kelimenin Um, Ummak gibi asılları olup Farsça'da «ümit»ten türeyen başka kelime bulunmadığından, kelimenin Türkçe olduğuna ve Türkçe'den Farsça'ya geçtiğine kuşku yoktur.

70 - Biz **tarih** kelimesini «Histoire» anlamına da kullanmışız. Arapça'da ve bizde başka birkaç anlamı vardır. Biz Araptan evvel bu dediğim anlamda kullanmışızdır. Nitekim «müverrih» kelimesi biz Osmanlı Türklerinin icatlarındandır. Bu da üç yüzyıldan beri böyledir. Ondan önceki kitaplarımızda yoktur. Fransızca kelime «Historya»'dan gelir. Yunanlılar'ın bu «Historya» kelimesi Latinler tarafından alınmıştır. Onlardan Avrupa dillerine geçmiştir. Bu nedenlerle «müverrih» yerine Türk'ün diline kolay ve kuralına daha uygun olan «**tarihçi**»yi kullanıyorum.

bilgiler, yalnızca Çin'e yakın olan Türklerden, Roma ve Bizans'la ilişki kuran bölümden, yani Çitler'den söz etmekten ibaret kalmıştır. Onlar da yeterli değildir. Bu bilgiler Çin ve Bizans tarihlerinden çıkan bilgilerdir.

Çin kayıtlarına göre Çin'in kuzeyinde ilk Türk devleti **«Hiyong-Nu»** devletidir. O kayıtlar bu devletin İ.Ö. 2000 yılından beri varolduğunu göstermektedir. Bazı söylentilere göre de bu devlet İsa'dan on üç yüzyıl önce kurulmuştur. Yani bu Türk Devleti, Çin devletleri kadar eskidir. Bu devletin yeri Yeşil Irmağının dirseğindeki Ordu taraflarıdır. Demek bilinen ilk Türk devleti olarak bunu alacağız. **Hiyong-Nu**'lar hayvan besler, onunla geçinirlerdi.

Çin tarihçilerinin söylentilerine göre bunlar sözünün eri, tükürdüğünü yalamayan insanlardı. Çocuklarını binicilik ve nişancılık talimleriyle eğitirlerdi. Sürekli Çinlilerle çarpışır ve zengin Çin'i talan ederlerdi. Zora gelirlerse Çin Ordusunu çöle çekip işini bitirirlerdi.

Bu devletten dört yüzyıl sonra yine aynı yerde Çinlilerin **Tukiu** dedikleri Türk İmparatorluğu kuruldu. Bu Devlet İ.Ö. 220 yılından beri oldukça bilinmektedir. Bu tarihte bu devletin Hanı **Teoman** adında biridir. Gevşek bir padişahtı. Oğlu **Mete** ise gayretli, tedbirli, hele büyük bir Türklük ve yurt çıkarı güden bir kişi idi. Babasını tahttan indirip yerine geçti. Demek bu ülkede bilinen ilk milliyetçi Türk Hanı da **Mete**'dir. **Mete**'nin bütün emeli nerede ve ne kadar Türk varsa hepsini bir bayrak altına toplamaktı. Başlangıçta mükemmel bir ordu kurup, onun örgütlenmesini sağladı. Milleti askeri talimlere tabi tutararak mükemmel bir ordu ortaya çıkardı. İyi bir ok icat etti. Çin üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Tatarlar engel oluyorlardı. Kendisinden sevgili atını, şunu bunu, hatta karısını istediler. Hepsine razı oldu; fakat sonunda toprak istediler. Buna **Mete:** «Her şey verilir. Yurt parçası verilemez. O, benim değil, milletindir. Ben veremem!» cevabını verdi. Çin'den önce Tatarların üzerine yürüyüp onların işini bitirdi. Sonra Çinli'lerin büyük bir ordusunu kuşattı. Çinli'lerin eline düşmüş olan Türk yurtlarını kurtardı. Sonra Batı'ya yürüyüp Volga'ya dayandı. Kore'den Volga'ya kadar bütün Türk uruklarını Türk Tuğu altında birleştirip büyük bir imparatorluk kurdu. **Mete Han, Yuşi Han**'ın başını kesip kafatasını şarap kasesi yapmıştır. Mete İ.Ö. 174'te öldü.

Oğuz Han'ın bu **Mete** olduğunu söyleyenler vardır. ancak bizim incelemelerimize göre bunların yaşadıkları zamanlar değişiktir ve **Oğuz** daha eskidir.

Bütün bu eski zamanlarda Türkler hiç durmadan, Çin'e akın ederlerdi. Orada Han, İmparator olurdu. Zengin Çin, Türkler'i sürekli kendisine çekmiştir. Türkler Çin'in üzerine zenginliği için sürekli seferler yaptıkları gibi, zayıf düştükleri zamanlarda da Çin'e kendilerini koruması için giderlerdi. Bu zayıf uruklar Çin İmparatorlarının hizmetine girer, ordularında askerlik yaparlardı. Kızdıkları zaman da talan edip geri dönerlerdi. Hizmetlerine girdikleri zaman Çin İmparatorlarına ana, baba derlerdi. Türkler, Çin milletine daima **İli Tavgaç** yani Şanlı Millet adını vermişlerdir. Türklerin kendi memleketlerine ise kimse giremezdi. Çin orduları kaç defa Türk yurduna girmişlerse -en sonuncu sefer hariç olmak üzere- hiçbirinde geri dönememişler, hepsinde de yok olup git-

mişlerdir. Çinli'lerde bu acıları, yenilgileri dile getiren bir çok şarkı hâlâ vardır.

Çinli'ler Türklerden pek rahatsız idiler. Türk akınlarına karşı ne yaparlarsa yapsınlar, Türkleri durduramıyorlardı. Nihayet buna karşı **Çin Setti** adıyla bilinen, dünyanın yedi harikasından biri sayılan uzun ve kalın duvarı inşa etmişlerdir. Türkler bu set'e **Durkuk,** Hıtaylılar **Ongu** derlerdi. Buna İslamiyet'ten sonraki doğu tarihçileri **Seddi-i İskender** derlerse de bu deyim çok cahilcedir.

Çin Setti'ne İsa'dan 214 yıl önce başlanmış, Yaşıl-Ögüz' (Huvang-Hu) ırmağının dirseği içindeki Ordu'nun güneyine yapılmıştır. On yılda bitirilmiştir. Bir ucu denizdedir. On bin «lis», yani üç bin kilometre boyundadır. Yapımında 4 milyon işçi çalışmış, bunun dört yüz bini ölmüştür. **Durkuk** beş yüz bin askerle korunurdu. Set yapılmıştı ve Türklere karşı müthiş bir engeldi. Fakat onu kim koruyacaktı. Türk kahramanlarına karşı dayanmak için yine Türk gerekti. Kendileri bu işi başaramıyorlardı. İşte bu nedenle Çinli'ler para ile bir bölüm Türkleri muhafız alıp bu Durkuk'u bekletmişlerdir. Bu muhafızlara yıllık ücret verirlerdi. Bu askerler kendilerine **Ong-Tutuk** derlerdi. Tutuk, tutulmuş para ile hizmete alınmış demektir. Ong ise ya ordu, ya da sağ taraf anlamına gelir. Bu halde Ong-Tutuk para ile tutulmuş ordu demektir. Ya da Ong set anlamına geldiğine göre Ongut «setçiler» olabilir. **Ebulgazi**'ye göre «Ongu» Çince set demektir. Set bekçisi ise Ongut'tur. İşte bu kelime (Ongu) sonraları «Ongut» olmuş, bu adla bir Türk Uruku ortaya çıkmıştır. Bu sayede Çinliler bir ölçüde güvenliklerini sağlamışlarsa da yine zaman zaman Türkler bu setti de aşmışlardır.

Ordu, oradaki Türklerinin merkezini oluşturuyordu. Ordu'nun sağ ve sollarında iki çit vardı. Bu çitler sağ ve sol kanatları oluştururlardı. Pelu sol kanata düşerdi. İşte bu nedenle Pelu mançoları halen **Solongu** adını taşırlar. Bu kelime eski Türkçe'de sol kanat demektir. Zaten kelimede, sol hecesi vardır.

İsa'dan önceki zamanlarda Çinli'lerle böyle temasta bulunan Türkler İranlılar'la da temasta bulunmuşlardır. Fakat bu temasların doğruluğu açık ve seçik olarak henüz bilinememektedir. Türk Yurdunu Çinli'ler son döneme kadar fethedemedikleri gibi, İranlılar da edememişlerdir. Çinli'ler de, İranlılar da birkaç Türk yurduna girmişlerse de bu işgal geçici olmuştur.

İsa'dan yedi yüzyıl önce Türkler Çin'e saldırıp Moğolistan'la sınırdaş olan **Kansu** kıtasını almışlardır. Türkler'de Kansu adı vardır. Nitekim Mısır'da devlet kuran **Kansu Gavru** bilinmektedir.

İsa'dan üç yüzyıl önce Çin'de, **Çin** veya **Şin** hanedanını kuran büyük imparator **Hovangti** beş yüzyıldan beri parça parça bir halde bulunan Çin İmparatorluğunu bir bayrak altına topladıktan sonra Türkler'in topraklarına saldırmıştır. Yeşil Irmağın o büyük dirseği içindeki, Türkler'in Ordu, Çinli'ler'in Şansi dedikleri Türk Yurdunu alıp Türkler'i Çitler'e, yani Kuzgun Denizi ötelerine atmıştır. Türkleri uzaklaştırdıktan sonra Ordu'nun altına, daha önce de söylediğimiz meşhur Çin Setti'ni İ.Ö. 214-204 yılları arasında yaptırmıştır. **Honangti,** başkentini Ordu'da yaptı ise de Çin'in soyluluk hevesleri ile bu başkent orada kalamadı.

Çin yeniden sekiz krallığa ayrıldı; fakat yine **Hovangti** adında ve Ordu'lu başka biri krallıkları yeniden birleştirdi. Bundan sonra Çin'de, İ.Ö. 121 yılında **Han** hanedanı kuruldu. Bazı söylentilere göre bu hanedanlık Türktür. Bu hanedan zamanında Çin, Türklere saldırdı. İ.Ö. 108 yılında Çitlere kadar Türk yurtlarını ele geçirdi. Türkleri silah ve eğitim gücüyle Çinlileştirmeye çalıştı. Çin o zamandan bugüne kadar sürekli olarak Türkleri Çinlileştirmekle uğraşmış ve bu işte pek başarılı olmuştur. Bu sayededir ki Hıtay gibi Türk yurtları bugün Çinleşmiş bulunuyor. Bir aralık Moğollar da Çin'de İmparator olmuşlardır. Onlar da kendi hemcinslerini Çinleştirmek gibi büyük hata işlemişlerdir. İ.Ö. 104 yılında Çinli'ler Kuzeybatı'yı işgal etmek istemişlerse de Kıpçaklarda Kırgızlar arasında orduları yok olmuştur.

İ.Ö. 51 yılında Ordu'daki Türk Hakanı Çin'in başkentine gidip Çin İmparatoru'nu Türk adetince «baba» tanımış, ondan bir ad istemiştir. O da ona bir Çin adı vermiştir. Bu tarihten itibaren oradaki Türk Hanları biri Çince, öteki Türkçe iki ad taşımışlardır. Bundan sonra da yine o Türkler Çin'e karşı savaşmaktan vazgeçmemişler, fakat bu sefer savaşı rütbe, para ve İmparatorluğa hak iddiası için yapmışlardır. Bu yöntem ve adet yüzünden İslamiyet zamanında da Türkler Halifeleri kendilerine baba yapmışlar, onlardan ad almışlardır. Daha doğrusu Halifeler onlara ad vermişlerdir. Türklerde Arap adları da bu yolla başlamıştır. Sonra Müslüman olunca kendi o güzelim adlarını terkedip Arap ve Fars adlarını almışlardır.

İ.Ö. 46 yılında milli Çin politikası kesin bir başarıya ulaşmıştır. Çitler işgal edilerek Doğu Türkleriyle Batı Türkleri arasına bir engel konmuş, Türkler iki parçaya ayrılmıştır. Bu sırada Türklerin Hanı büyük kardeşiyle kavga ediyordu. Büyük kardeşi hakkı olan mirası, yani taşınmaz mallarını (başkent Ordu'yu) istiyordu. Nihayet sekiz uruku kendisine uydurup ve gidip Çin İmparatorunu kendisine «baba» yaparak ondan ad istedi. İmparator da bu isteği kabul edip, bunları Çin Setti boyuna yerleştirmiştir.

Türkler öteden beri sürülerinin ürünlerini Çinlilere satarlar, onlardan kumaş ve yemek kapları alırlardı. Bu zamana ait bir Türk ve Çin parası mevcuttur. Bu paranın bir yüzünde Çin, öteki yüzünde arkeik Türk (Paleo-Türk) yazısı vardır.

Türkler Çinli'lerin «Tutuk»ları, yani maaşlı memurları olmadıkları zaman Çin Settinin yukarı taraflarını yağma ederlerdi.

İ.S. 372 yılında Çin İmparatoru **Ming-ti** Ordu Türklerine büyük bir darbe vurmaya karar verdi. Bozgundan sonra Türkleri uzak seferlere göndermeyi, böylece onları meşgul etmeyi tasarladı. Gerçekten **Ming-ti** Türklere bu darbeyi indirdi. Türkler savaşta iki defa karşı saldırıya geçmişlerse de bozguna uğramışlardır. Bozgundan sonra Çinliler Türkleri batıyı istilaya yönelttiler, kalanlarını da yok etmeye başladılar. Beşbaluk Uygurlarını güneyden, Tatar ve Tonguzları kuzey ve doğudan soydaşlarının üzerine yürüttüler.

Türkler savaşa devam ettilerse de yine yenildiler. Bir kısmı Kıpçak'a kaçabildi ve orada Kırgız ve Kazaklara karıştı. Bu Kırgız Kazaklar sonraları (İ.S. Beşinci Yüzyıl) Ural ve Volga arasına geçtiler. Oradan Kuban,

Don ve Tuna'ya kadar yayıldılar. Yayık ve İdil arasında Yuğur yaylasındaki Finli'leri itaat altına aldılar. Tuna'ya kadar olan araziyi ele geçirdiler. İşte bunların hepsi Hun, Hun-Yuğur, Abar, Peçenek, Uz (Oğuz), Kuman (Kobani, Komani de derler, bunlar Kuban'dan gelenlerdir) adları altında büyük fetihler yapacaklardır. Peçenek, Uz ve Kumanlara Kıpçak, Türkmen ya da Terek Türkleri de denir. Bunların hareket üsleri Kafkasya'nın kuzeyindeki ovalarda Kama, Volga ve Terek ırmakları ve çevresiydi. Bunlar Macarlarla[71], Başkırları, Bulgarları, Abarları, yani bütün bu Türk Uruklarını alıp batıya saldırırlardı. Hun Türkleri arasında Kanklı ve Kalaçlar da vardır. Bunlara sonraları Ruslar, «Türkmen» demişlerdir. Ruslar eski yazılı kaynaklarında Peçenek, Türk, Türkmen ve Kumanların bir familyadan olduklarını belirtirler. Hatta «Hun» denilen Türklerin içinde Çinlerin «Tiele», Moğolların «Teleut», Avrupalıların «Ak Hun», Bizanslıların «Eftalit» yahut «Eftelit, abdelit», Farsların «Abtele» yani «Su telesi» dedikleri Türk uruku da vardır. Halen Elbruz Dağı ile Kuzgun Denizi'nin güney sahili arasında bulunan Telişler bunlardandır. İşte Avrupa'da Hun genel adını alanlar bunlardır. Bunlar İ.S. Altıncı Yüzyılda İran'a saldırdılar. Bu uzun savaşta üstün geldilerse de daha sonra zayıf düşmüşlerdir.

İran'da bir isyan «Part»ların yerine Sasanileri geçirmişti. Part'lar İran'a Hazar Denizi çevresinden gelmişlerdir. Turan nesline yakın, daha doğrusu Turanlı bir millet idiler. Ordularının büyük bölümünü Türkler oluşturuyordu. İran'a Türk göreneklerini sokmuşlardı. Orada dört yüzyıl egemen olan Partları Romalılar, pek gururlu olduklarına rağmen kendilerine eş tutuyorlardı. Partlar'ın bir savaş tekniği vardı. Bunlar savaşırken bozguna uğramış gibi kaçarlardı. Düşmanları kaçıyor diye arkalarına düşerdi. O zaman hem kaçar, hem vururlar düşmanı bitirirlerdi. Bu, Avrupa dillerinde Alapart deyiminin doğmasına neden olmuştur. Bu deyim onlarca «kaçar gibi gösterip adamı tepelerler, böyle kaçmaya inanmamalı» anlamına gelir.

Çinliler'in elinden kurtulan bir bölüm Türk de Altay Dağları'na sığındılar. Bunlar, orada gizli, sulak bir çayırlık buldular ve orada yerleşip çoğaldılar. İşte **Ergenekon** denilen yer burasıdır. Ve oraya Çinliler'e mağlup olarak sığınmışlardır. Bu söylenti şecerelerin söylentisine ters düşer. Çinliler Türkleri batıya sürükledikleri zaman Hazar Denizi'ne kadar dayandılar. Eğer İmparatorları Çin komutanını geri çağırmasaydı Partları ve Romalıları da vuracaktı.

İ.S. 308 yılına kadar Çin Setti ile Yeşil Irmağın dirseği arasında olan Türk Yurdu, yani Ordu, Çinliler'in elinde kaldı. Türkler sürekli olarak Çinlileştirildi. Moğollar'ın bugünkü yüz ve beden biçimleri bu Çinlileştirmenin sonucu olması gerektir. Yoksa Türkler Çinliler'e benzemezler. Orta Asya halkının biçimi bizim Anadolu Türkleri biçiminden başka değildir. Yalnız Tatarlar kısmen Moğollara benzerler. Demek onlarda Çinlileştirme eylemine uğramışlardır.

71- Macarca'ya İ.S. Sekizinci yüzyılda Kuman ve Kıpçak Türkçelerinden ve daha sonra da Osmanlı Türkçesinden çok sayıda kelime girdiği tespit edilmiştir. Macarlarda yedi uruk vardır. Bundan dolayı onlara **Heto Macar** denir. Heto Türkçe yedi demektir ve eski şivede yetu'dur. Macarların heto kelimesiyle ilişkileri çok dikkat çekicidir. **Tarhan** ünvanı da, Macarca'da üçüncü rütbe olarak kullanılır.

Toku-Hun Türkleri Tibet'te devlet kurmuşlar ve bu devlet İ.S. 312-663 yılları arasında egemenliğini sürdürmüştür. Tibet'te çok zaman Türk Hanlıkları görülmüştür. İ.S. 308 yılından itibaren Çin İmparatorluğu'nun kuzeyinde, yani Çin Setti ile Yeşil Irmağın büyük dirseği arasında bulunan yarı Çinlileşmiş Türkler, orada bulunan İmparatorluğu elegeçirdiler. Derken Türkler asıl Çin'i de zaptedip, orada milli Türk hanedanları ve Türk İmparatorluğu kurdular. Demek bu sırada kuzeyin Türkler'i ile Güney Çin'in hayatı birbirine karışmıştır.

Sasaniler aleyhine Türklerin kini müthişti. Çünkü Sasaniler, Türk Yurdu'nda fetihler yapmak istiyorlardı. Bu sırada Türklerin durumu da iyi değildi. Bir taraftan Çin onları asıp kesiyordu, bir taraftan da Türkler birbirini yiyordu. Tele Türkleri, Sasaniler'le var güçleriyle çarpışıyor, Horasan ve Midya'da savaşlar birbirini izliyordu. Bu savaşlarda Türkler Ceyhun'u defalarca geçip İran'a dalıyorlardı. Bunlara engel olmak için Sasaniler'den **Erdeşir,** (İ.S. 226-238) Çinliler'i taklit ederek Horasan'da Çin Setti biçiminde bir duvar yaptırdı. Türk Kağanı **Mokan Han** Sasaniler'den **Adil** lakabıyla ünlü olan **Nuşirvan**'a (İ.S. 531-579.) bir ticaret anlaşması yapmak üzere elçiler gönderdi. Han'ın amacı Midya'ya ipek geçirmekti. Midya yani şimdiki Azerbaycan en eski tarihlerden beri Türk idi. Demek Doğu Türkleri Çin'den ya ihsan, ya da güç kullanmak yoluyla aldıkları ipekleri dışardaki Maveraünnehir'le Horasan'ın Tele ve Soğdaklarına veriyor, bunlar da Midya'daki soydaşlarına götürmek için İran'dan izin istiyordu. **Mokan Han**'ın Sasaniler Şehinşahı'na gönderdiği elçinin yanında bir ipek kervanı da vardı. İranlılar ipekleri yakmayı, elçileri zehirlemeyi tasarladılar. Öldürecekleri elçiler için sıcak ve kuru olan İran havasına dayanamadılar diyeceklerdi. Gerçekten de Türkler İran'da çok ölüyorlardı. Kendilerinde bu konuda bir inanç doğmuştu. Bunun için bir şöyle derlerdi. «Horasan'da vebadan ölünüyor, deprem de üste caba!» İranlılar bu inançtan yararlanmak, bununla hainliklerini kapatmak istiyorlardı. Türkler bu tuzağa gelmediler. Dönüp İranlıların bu alçaklığını Kağan'a anlattılar. Oysa Şehinşah **Husrev Nuşirvan** dışardaki budundan kız almış, yani Türklere akraba olmuştu. Bu budun Tele idi ve **Husrev** Teleler'e dayanıyordu. Kız Horasan Telelerinden **Prenses Kayan** idi. **Bumin Kağan** Çin İmparatoru'nun kayınbabası idi. Doğu'dan Batı'ya kadar Türklerin Hanı idi. Bu katil Fars Kralına bir ders vermek gerekti.

Kağan İran üzerine yürümek istedi; fakat Çin'den korkuyordu. Acele Çin'e dönmek zorunda kaldı. Nihayet Çin ve Taçin ile görüşmeler yaptı. Yeşil Irmak'la Tuna arasındaki polis görevini üstlenmek üzere Çin, Türk, Taçin arasında bir ittifak yapmayı tasarladı. Bu **Han** işte böyle büyük bir politik plan düşündü. Bu planı daha sonra Türk Hakanları asla unutmamıştır. İttifak Çin'in ihtilalleri, Bizanslıların ikiyüzlü politikası yüzünden gerçekleşmedi. Ancak sonraları **Cengiz Han** bunu kılıç ve kanla fiilen yaptı. **Kağan** Çin'e dönünce **Nuşirvan** önünü boş buldu. Soğd ve Fergana'yı elegeçirdi. Türkler Sasaniler'den **Hürmüzad** (İ.S. 590) zamanında İran'a girip bunun intikamını aldılar. Fakat İran Başkomutanı **Behram Çubin** bu akını durdurdu. Sonra **Tumşehu Han** (İ.S. 619-628) İranlıları Soğd ve kısmen Horasan'dan çıkararak, **Husrev Perviz**'i egemenliği altına aldı. Kısa bir süre sonra Arap istilası başladı.

Sasani hanlarından **Badkulu Behram Cubin, Şehraz** ile son Sasaniler Hanı **Yezdgürd**'ün Sadrazamı **Buda Han** oğlu **Necir Han** Türk idiler. **Efrasiyab**(*) tabakasına Türkler «**Tunga**» derler ve bunlar Türktürler.

Orta Asya'da Tukiu İmparatorluğu İ.S. Altıncı Yüzyılda sürekli Sasaniler ile savaşmış ve üstün gelmiştir. Bu İmparatorluk İ.S. 581'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunların başkentleri Tiyan Şan'ın ayağında ve şimdiki Aksu kentinin biraz kuzeyinde idi. Hanlarına «Kağan» denirdi. Bu Kağanların çadırının kapısı doğuya bakardı. Kapının sırmalı perdesinin üstünde bir kurt başı bulunurdu. Bu kurt başı urukların arması idi. İlk zamanlarda Şaman dininde, sonra kısmen Mazdak (**) mezhebinde idiler.

Firdevsi'nin **Şehname**'sinin destanları işte bu savaşlara, İran'ın Turan'a saldırısına ilişkindir. Pek tuhaf bir şey ki bu vakadan asırlarlarca sonra **Firdevsi**'ye **Şehname**' yi ağzına mücevher doldurarak yazdıran Türk Hanı **Gazneli Mahmut**'tur. Buna rağmen **Şehname** İran milli destanı olarak yazılmıştır. Gazne Sultanı Türk'ün zararına olarak, İran'ın Araplar tarafından yok edilmiş olan milli destanlarının, unutulmasını **Şehname** ile önlemiştir.

Türkleri Horasan'dan püskürten Sasani kahramanı **Behramgür**'ün zaferlerine rağmen Sasaniler Şehinşahı **Firuz**, Amu Derya ile Sir Derya arasında yok edilmiş, Tele Türkleri bir taraftan Bizans'a bir taraftan Irak yönünden gelen Araplara karşı savaşmak zorunda kalan Farsları arkadan vurmaya başlamışlardır. Fakat bu sırada birşey Farsların imdadına yetişmiştir. O da daha önce belirttiğimiz gibi Çinli'lerin Türkleri batıya doğru uzak seferlere yöneltmeleridir. İşte bu olayın bu zamana rastlaması İran'ı kurtarmıştır. Türkler Çinli'lerin düzeni ile Çin, Taçin arasındaki yolu açıyorlardı. İşte Doğu Türkleri bu yolu aça aça ve çeşitli Türkleri ezerek sonunda Tele Türklerini bozguna uğratmışlar ve Sogd'u elegeçirmişlerdir.

Doğu Türkleri'nin Batı Türklerini, yani Hunları batıya itmeleri Hunlar'ın meşhur istilalarına neden olmuştur. İ.S. 400 ya da 430 yılında Avrupa'yı alt-üst edip telaşa veren meşhur **Atilla**, seferlerini icra etmiş, Paris kapılarına kadar dayanmıştır. **Atilla** İskandinavya'dan, Ren Irmağı'na kadar Almanya, Dakya ve Galya'ya girmiş, güneyden Triyeste'ye varmıştır. Bizans'ı vergiye bağlamıştır.

(*) **Efrasiyab:** Şehname'de ve öteki bazı Farsça eserlerde sözü geçen İranlıların geleneksel Turan kahramanı. Türkçe kaynaklardaki adı Alp Er Tunga'dır. Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacip eserlerinde Alp Er Tunga'yı Taciklerin Efrasiyabı olarak gösterirler. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Mazdak:** İranlı din sapığı. Mobed'lerin (ateş rahiplerinin) aşırı tutuculuğunun zanaatkarlar üzerinde yarattığı kinden yararlanarak sosyal devrime yönelen bir doktrin reform gerçekleştirmeye çalıştı. Yalnız İyi'nin duyarlık sahibi ve özgür olduğunu, Kötü'nün ise kör ve cahil olduğunu ileri sürüyordu. Bu ilkelerden hareket ederek havanın, suyun ve ateşin paylaşıldığı gibi, paranın ve kadının da paylaşılmasını öngören ortaklaşmacı bir ahlak görüşü ortaya koyuyordu. Öğretici halk sınıfları tarafından benimsendi. Ancak aydın çevrelerde tartışmalara neden oldu. İ.S. 529 yılında çıkan kargaşalıklar sonucu Hüsrev Anuşirevan'ın Mazdak'ı idam ettirmesine yol açtı. Müritleri ancak Onuncu Yüzyıl'da ortadan kalktı.

Atilla, Roma'ya gelmiş, Papa'nın ricası üzerine şehire dokunmamıştır. Nihayet Fransa'da «Şalon»'da toplanan Avrupalılar ve Romalılar, Hunların kuvveti karşısında geri çekilmiştir. (İ.S. 451). Büyük bir ziyafette çok içki içen **Atilla** 453 yılında ölmüştür. Vefatından sonra oğulları arasında kavga çıktığı için, elegeçirilen bu geniş topraklar daha sonra ellerinden gitmiştir. Hunlardan «Lan»lar denilen kısım Pirene Dağlarına yerleşip kalmışlardır. Demek orada bir Türk Uruku vardır. **Larousse** sözlüğünde bu dağlarda «Basek» adıyla bir Turan neslinin bulunduğu da yazılıdır. Buna göre orada bizden bir kısım olacaktır.

Hun denilen ve bu seferi yapan Türk askeri post giyer, başlarına boynuz takarmış. Bu konuda bilgi bulup toplamak ve yazmak, bu seferlere ait Türk tarihi sayfalarını bir monografi ile canlandırmak milli görevlerimizdendir. Doğu'dan gelen Türklerin önünden Bizanslıların Eftalit dedikleri Türkler, **Varhan** ve **Hoti Han** adında iki reisin yönetiminde kaçmışlardır. Bu iki kelimeden ortaya çıkan Bizanslılarca «Var Honit» denilen Uygur ve öteki Türkler bunlardan başkası değildir. Bu Türkler Avrupa'ya girdikleri zaman Avrupalılar onlara: «Avar» ya da «Var» adını vermişlerdir. Bunlar o zaman Triyeste'ye kadar varıp bütün Tuna boyunu, Makedonya ve Trakya'yı elegeçirip büyük bir devlet kurmuşlardır. Avar kelimesi «yukarı» anlamına gelir. Avarlar, Bizans İmparatoru **Justinyen** zamanında Bizans üzerine yürüyüp İstanbul'a kadar gelmişlerdir.

Soğd ve Horasan, Türklerle İranlılar arasında yüzyıllar boyunca sürekli kavgalı olmuş, birinden diğerine geçip durmuştur. Bu topraklar esasen Türk yurdu iken, İran denilen Fars yurdu, Basra Körfezi'nden başlayıp ancak Tahran güneyine kadardır. Ancak İran, fethetme hırsı ile bu saldırıyı yapmış ve bu savaşları çıkarmıştır.

Çinli'lerin teşviki ile gelen Türklerin Hanı **İli** («Meşhur» anlamındadır) **Han**'dır. **Tukyular**'dan olan **İli Kağan** Türk tarihi belgelerinde «**Tümene**», Çinli'lerce, «**Tümen**» Moğollarca «**Dotumen**» denilen kişinin halefi **Mokan Han**'dır. **İli Kağan** yani **Mokan Han**'a Türkler **Bumin Kaan**, Çinliler «**Bumokan**», Bizanslılar «**Visabul**», «**Zabul**» derlerdi. **İbnülesir** ise «**Sicbur**» demiştir. Asıl adı **Tekin** ise de Çinli'lerden Çince **Mokan** adını almıştı, Tekin Türklerde hanın en küçük kardeşlerine verilen ünvandır. Bunun zamanında Türk İmparatorluğu birlik olmuştu. Beş krallığa bölünen Çin, bu birliği yok edemedi.

İli Kağan'ın anısı Türkler'de uzun zaman kalmıştır. **Bilge Kağan** İ.S. 731 yılında onun anısına bir yazıt dikti. Orhun yazısıyla yazılı kitabesinde ondan **Akıllı Han** diye söz ederek şöyle der: «Doğu'da dağın sık ormanına, Batı'da Demirkapı'ya dayandı. Yasaları, bu devletleri kurdu. Bilgindi, Kahraman idi. Budunları da doğru insanlardı. Öldüğü vakit yas tutmak için bütün (dışardaki milletler) Doğu'ya kadar geldiler. Bunlar Çinli'ler, Tibetliler, Parpurimler, Kırgızlar, Üç Kurikanlar, Otuz Tatarlar, Hıtaylar'dır. Ağladılar... Ne kahraman Kağan idi.»

Burada dikkat edilecek bir deyim var: «**Dışardaki Milletler**». Türkler kendi milletlerini ikiye ayırırlardı. Devletin asıl merkezinde olanlara «**İçerdeki Budun**», çevresinde olanlara «**Dışardaki Budun**» derlerdi. Bu adet Çinli'lerde de vardır. Hatta bizden Ruslar'a da geçmiştir. Kurikânlar, Tatarlar, Hıtaylar saf Türk oldukları halde **İli Kağan** Devletinde çevrede bulunduklarından «**Dışardaki Budun**» adını almışlardır.

Kağan Kül-Tegin Orta Asya Türklerine yardım için doğudan gelip

Buhara'yı istila etmiş olan Arap komutanı **Kuteybe**'yi «Demirkapı» da bozguna uğratmıştır.

İ.S. 731 yılında **Kül Tegin** ölüp yerine kardeşi **«Bilge Kağan»** geçti. Orhun Abideleri'nin önemli bölümünü diken bu kişidir. İ.S. 734 yılında dikildi. **Bilge Kağan**'dan sonra bu Türk İmparatorluğu çok yaşamadı.

Bu uygar ve milli Türk İmparatorluğu arazisinin esas kısmı Altay Dağları arasında idi.

Bu anıtlardaki yazıları **Yoluğ Tegin** adında biri yazmıştır. Bu yazıların nesir ve şiir bölümleri vardır. Yazıları Sibir Türk yazısıdır. Bugün «Orhun yazısı» deniyor. Bazı anıtlarda bu yazı ile beraber Çin yazısı da vardır. **Yoluğ Tegin**'in Abide'de bulunan bir şiiri şöyledir:

«Yiğirmi kün oturup
Bu taşga bu tamga kop
Yoluğ Tegin bitidim
Bunca bitik bitikme
Min Kül Tegin atısı
Yoluğ Tegin bitidim.»

İli Kağan Tele'leri ezmişti ama Türk oldukları için yurtlarından kovmamıştı. Tele'ler **İli Han**'a itaat etmişlerdi. Bunları **İli Kağan** içerdeki, bazan dışardaki budunlardan saymıştır. Bununla beraber Tele'lerin bir bölümü Amu Derya'nın güney yakasına geçip İranlılar'a bağlanmışlardır. Fakat Sasaniler'in dinî ve millî baskıları bunlara, ta Çin'e kadar varan Türkler'le olan arkadaşlıklarını anımsatmıştır. Aynı zamanda Nasturî Hıristiyanları da İran'da pek fazla baskı altında kaldılar. Bunlar Ortodoks olan Bizans'tan kovulduklarından İran'a gelmişler, Türk Yurduna da girmişlerdi. İ.S. 503 tarihinde Merv Metropolidi Semerkant'ta bir papalık kurdu. Nasturiler Semerkant'tan Beşbaluk'a kadar ilerlediler ve birçok Türkü Hıristiyan yaptılar. Bu Hıristiyan Türkler paralı asker olarak İran'a doldular. Nasturilere türlü eza ve cefa eden İranlılar bu Türk Nasturilere dokunmaya cesaret edemediler. Bu Türklerin alınlarında dövme Haç vardı. İran Ordusunda böylece gezerlerdi. Nasturiler Türkler'e İran'ın fenalığından, Bizans'tan, Roma servetinden, Roma'da ipeğe büyük değer verildiğinden söz ederlerdi. Böylece Türklere, Çin'den ipek alıp Taçin'e satmak fikrini verdiler. 545 yılında Türk imparatoru **«Tay-çu»** Çinliler'e bir elçi göndermiş, Çinliler elçinin ayak basmasıyla kendilerini kutlayarak «Bugün büyük bir devletin elçisi bize geldi. Devletimiz mesut olacak.» demişlerdir. İ.S. 550 yılından beri **Çeü** Hanedanı İmparatorlarından olan Çin İmparatoru **«Vuçi»**, 568 yılında Türkler'den bir prenses ile evlendiği için Türkler'e armağanlar verirdi. Onlara her yıl bir çok eşya ile birlikte yüz bin ton ipek de verirdi.

Türkler Ermeniler'le ilişkili idiler. Hatta İ.S. 617 yılında Tele Türkleri Ermenileri egemenlikleri altına almışlardı. Ermeniler ticaret için Kaşgar taraflarına kadar giderlerdi. Hele Hazar Türkleri Ermenileri daima ezdiler ve egemenlikleri altında tuttular.

Daha önce de söylediğimiz gibi Türk Elçisi Bizans'a 568 yılında İmparator **Jüstinyen** zamanında gelmiştir. Bu Türk elçi Horasanlı **Man-**

yak[72] adında biri olup Bizans'a armağanlar ve ipek getirmiştir. Elçinin bir itimatnamesi, bir de Bizanslıların deyimi ile Çit yazısı ile yazılmış mektubu vardı. Bu mektup bugün Orhun yazısı denilen Türklerin eski yazısı ile yazılmıştır. Son zamanlarda Sibir ve Moğolistan taraflarında yapılan kazılarda elde edilen yazıtlar üzerinde bulunmuş ve işlenmiştir. O zaman Bizans'ta bu yazıları okuyabilen, bu eski Türkçeyi bilenler varmış. Mektuplar okunduktan sonra, imparator elçiyi huzuruna kabul etmiştir. **Manyak** Türklerin dört komutanlığa ayrılmış olduğunu, bunların milli ve tek bir sulta (otorite) altında konfederasyon halinde olduklarını anlatmıştır. Türk elçisi İmparator'un iki sorusuna cevap verirken Tele'lerin Dışardaki Budun olarak Türk Kağanı'na bağlı olduğunu, Abarların ise isyancı Türkler olup yirmi bin kişiden ibaret bulunduklarını söylemiştir. Abarlar'ın Kağan'a tabi olup, yalnız bir bölümünün isyancı olduğunu Bizanslı **Teofilakt** (Theophylacte) de bildirmektedir. Nihayet Türk Elçisi geliş nedeninin savunmaya ve saldırıya karşı bir anlaşma yapmak olduğunu ve Türklerin Bizans düşmanlarına karşı hazır olduğunu söylemiştir. Bu sayede Bizans'la Türkler arasında dostluk kurulmuştur. Elçi aynı zamanda Çin pazarını Bizans'a bırakıyordu.

Yolların Türkler tarafından korunacağını, ham ipeği Çin'den alıp Bizans'a getireceklerine dair söz veriyordu. Bunlara karşılık yolu kapıyan İran'a, birlikte saldırmayı öneriyordu. İsyancı Abarlar Türklerce en büyük cinayeti işliyorlardı. Çünkü Türktüler. Elçi bunların da iki Devlet tarafından cezalandırılmasını istiyordu. Taçin'e ipek göndermek isteyen Türkler'e sınırdaş olan Farsların engel olmaları bu ziyaretin nedeni idi. Bizanslılar usul ve adetleri üzerine bunu anlamamazlıktan geldiler. Türk Kağanını ve gücünü araştıracaklardı. Fakat gerçekte Abarlar Hakanı ve Sasanilerin Şehinşahı ile çatışmaktan korkuyorlardı. Nihayet **Zemark (Zemarque)**ın başkanlığında Türk Hakanına bir Elçilik Kurulu gönderdiler. Bu kurul Türklere ulaştığı zaman **Mokan Kağan** ölmüş, küçük kardeşi **Tegin** İran üzerine yürüyordu. Hakan, Bizans Elçisini Çu ve Sirderya arasındaki «Talas» (Traz) kentine götürdü. Kendisini karşılamaya gelen İran elçilerine kötü davrandı. Bizans Elçisi'ni ikna için her şeyi yaptı. Fakat Bizanslı'dan bir şey elde edemedi. Bir söylentiye göre ise **Mokan Han** ölmemişti. Elçi'yi Başkenti olan Altay'daki Akdağ'da kabul etti. Elçi'ye armağanlar ve çok güzel bir Kırgız cariye verdi. Bundan sonra Bizans'a Türklerden bir ikinci Elçilik Kurulu gitti. Bu kurulun başkanının adı «**Tağma**», rütbesi Tarhan idi. Yani bu elçiye **Tarhan Tağma** derlerdi. **Manyak** (Manyah)'ın oğlu da elçi ile beraberdi. Alanlar ülkesine, oradan Kameş'e geldiler. Gemiye binip Trabzon'a çıktılar ve karadan İstanbul'a vardılar. Sonra Bizanslılar ikinci bir kurul gönderdiler. Bu kurulun başında asker olan «**Valantino**» vardı. Artık Türkler bu ikinci kurula önem vermediler. Çünkü bunları ciddi saymadılar. Bununla beraber Bizanslılarla Türkler, yani Yukarı Asya arasında ilişki kurulmuş oldu. Artık içerdeki budundan, dışardaki budundan, ya da Çinli olsun Türk yurttaşı olan herkes ticaret yapmak üzere Taçin'e, Taçin'in Başkenti olan İstanbul'a geliyordu. Hatta İstanbul'a gelmiş olan Türkler, ülkelerini görmek isteyen yüz altı kadar Bizanslı'yı Elçi **Valantino** ile birlikte götürmüşlerdi.

---

72 - **Manyak:** Türkçe «prens, değerli» demektir. Halen Kırgızlar prenslerine «Manap» derler. Manap kelimesi, Macar **Vamberi**'ye göre «manyak»tan bozulmadır.

Bunlar o akıllı **Mokan Kağanı** ölmüş bulmuşlar, oğullarının herbirinin birer cahil kağan olduğunu görmüşlerdi. Elçi **Valantino** da Türk İmparatorluğu'nun bunalım içinde ve sekiz parça halinde olduğunu görmüştü. (İ.S. 575).

Valantino Kırım, Azak Denizi, Kırgızistan vb. ülkelerden geçerek bu sekiz parçadan birisinin ordusuna varmıştı. Ordu o vakit Türklerce «Ordugâh» (başkent) anlamına gelirdi. Bu Ordugah **Türgiş Kağan**'ın idi. Türgiş eski Türkçe'de hem uruk, hem kişi adıdır. Sekiz Kağandan en kıdemlisinin adı **Arslan** idi. Altın Dağ'da olup içerdeki buduna hükmeden Kağanın adı ise **Tarduh** idi. **Bihak** büyük ünvanını alan **Bumin (Mokan) Kağan**'ın ölümünde doğu parçalar **Bumin Han**'ın küçük kardeşine kalmıştı. Türkler, Moğollar, Çinli'ler buna «**Topo**» yahut «**Dobo Han**» derlerdi.

Dobo Han iyi bir baştı. Çinliler kendisine bol para veriyorlardı. Budaizm dinini kabul etti. Zorla kaçırılmış olan bir Buda Papazı Türklerin arasında bulunuyordu. Bu adam **Doba Han**'a Çinli'lerin Budaizm dininde oldukları için böyle zenginleştiklerini söyledi. Bunun üzerine **Doba Han** bir Budizm «pagod»ı, yâni manastırı yaptırttı. Doba Han'ın yüz bin okçu askeri vardı. Çin'deki imparator onunla kız alarak akrabalık kurmaya can atıyor ve bu konuda birbirleriyle yarışıyorlardı. Bu yüzden **Dobo Han**'a pek çok paralar, hediyeler verirlerdi. **Dobo**'nun buna rağmen elleri bağlı idi. İmparatorluğun Çin'in manevi etkisi altında erime tehlikesinde olduğunu görüyordu.

Batı Türkleri kendilerinin doğudan kovulmuş olduklarını kabul ediyor ve bu yüzden Taçin (Bizans) ile birlik olmak istiyorlardı. **Türgiş Han Valantino**'yu eliboş gelmiş görünce O'na şöyle dedi: «Siz Romalıların on dili ve yalnız bir tane hilekarlığı var. Türkler yalan söylemezler. Sizin kralımsı şeyiniz Abar ve Hun gibi kölelerimizle anlaşmıştır. Onlar benim kırbacımı görür görmez yerin dibine kaçarlar. Onlara kılıç çekmeye tenezzül etmem; onları benim itaatli Türklerim atlarının ayakları altında solucan gibi ezerler.» Sonra Bizanslıları Türk Elçisini kötü yoldan, yani İran civarından ve Kafkasya'dan göndermekle suçladı. «İyi yoldan, yani Kıpçak'tan gönderilmeli idi.» dedi.

Türklerce o zaman Kıpçak: Tuna, Dinyeper ve Volga taraflarıdır. İntikam almak için Kırım'ı istila, Bosforus'u (Yani Kale Boğaz'ı) zaptedeceğini **Valantino**'ya bildirdi. Gerçekten **Valantino** Bizans'a dönünce **Boka Han** (Bizans kitapları buna **Bohanus** derler) adında bir Türk komutanının Kırım'ı istila, Bosforus'u elegeçirdiği haberi gelmiştir. İşte Türklerle Bizanslılar arasında böyle ilişki olmuştur.

İ.S. 589 yılında yeniden Çin İmparatorluğu bir bayrak altında toplandı. Çinli'ler bazı değişiklikle Budaizm dinini kabul ettiler. Bunun Türkler'in üzerinde etkisi oldu.

İ.S. altıncı, ve yedinci yüzyıllarda Türk İmparatorluğu doğudan itibaren Don Irmağına ve Kırım üzerlerine kadar yayılmıştı. Güney sınırları Tibet ve Horasan idi. Kuzeyden «Yering Yarku» ülkesi ile sınırdaştı. Batıda Hun enkazı kendilerine, yani yeniden asıllarına karışmıştı. Kırım, Volga ve Kafkasya'daki şimdiki Türkler Hun kalıntılarıdır.

Valatino'nun dönüşüyle Türk ve Bizans ilişkisi kesilmiştir. Çünkü Türk Kazak ve Kırgızlarından (bunlar asi Tele'lerdir) İstanbul korkuyor, bu nedenle İran'ı Türklerle paylaşmaya cesaret edemiyordu. Elbette!.. Türklerle karşı karşıya geleceğini hesap ediyor, Türkler'den doğal olarak

korkuyordu. İ.S. Altıncı Yüzyıl'dan Sekizinci Yüzyıl'a kadar olan Türk Tarihi çok iyi bilinmektedir. Töton (Alman) dilinde yazılmış anıtlardan daha eski olmak üzere Türk dilinde yazılmış anıtlar vardır.

YAZITLAR

Bu anıtların en önemlisi Türk yazısıyla bir tarafı Türkçe, öteki tarafı Çince yazılı olan bir yazıttır. Bu yazıt İ.S. 17 Ocak 733 tarihinde yapılmıştır. Bir takım binalara ait olan bu yazıt 1889 yılında kuzeybatı Moğolistan'da Küçü Çaydam ile yukarı Orhun arasında keşfedilmiştir. Helsingfor Üniversitesi profesörlerinden **Thomsen** fosil Türkçe denilebilecek yazıyı okumayı başarmıştır. **Radloff** bu yazıların fotoğraflarını, matbaa harfleri ile aynını ve çevirisini yayınlamıştır. Bu yazı Türk'ün eski orijinal ve milli yazısıdır. Bu yazıt Çinler tarafından **Mekliyen Han,** Türkler tarafından **Bilge Han** denilen Tukyu'lardan bir Türk Hakanı tarafından kardeşi **Kül Han** adına dikilmiştir. **Kül Han, Kutluk Han**'ın oğludur. Kül arkeik Türkçe'de «çiçek» demektir. Kül sağır kaf olarak Farsça'ya geçmiş olsa gerektir.

Yazıtta bir başka yazı daha vardır ve **Yuluğ Han** tarafından babası **Bilge Han** adına yazılmıştır.

Kül Tigin ve **Bilge Han**'lar, yani bu iki kardeş adına yazılan bu yazılardan, İ.S. yedinci ve sekizinci yüzyıllarda yaşamış olan Türkler ve onların Altay'la Çin Setti ve Kingan Dağları arasında kurdukları devletler hakkında fikir edinilebilir. Türkler o zaman kısmen çiftçi idiler, kısmen kentlerde otururlardı. Kağan adında bir başkanın yönetimi altında bulunurlardı. Kağan arkeik Türkçe'de bilgin demektir. Kağan'dan «Kaan», «Hakan», «Han», kelimeleri türemiştir. Türkler'de üç çeşit padişah ünvanı vardır: En büyüğü Kaan olup imparator karşılığıdır. Daha az büyük bir devlet padişahı Hakan'dır. Daha küçük devlet padişahına Han denir. Bu da kral karşılığıdır. Türkler prensliğe «Beylik» ve onun padişahına «Bey» derler. Şehzadeye «Töre» denir. Bundan başka Han, bütün padişahlara da ünvandır. Kağan milleti iyi yönetirse tebaası çoğalır, fena yönetirse azalırdı.

Bu Kağanın babası **Kutluk**'a (Kutluk bizim şivece «Kutlu» anlamına gelir ve mutlu demektir.) **«El-Teres»** derlerdi. Bu kelime «millete hayat veren» demektir. Uygurlar Hanlarına bundan çok sonra aynı anlama gelen **«İdi Kut»** demişlerdir. Kağan'ın anasına ise **«El (İl) Bilge»** (millet bilgini, milleti bilen anlamındadır) derlerdi.

Yazıtta «Tokuz Oğuz»lara «Türk Oğuzlar»da denmektedir. Yazıtta Kağana bağlı uruklar da yazılıdır. Onlar da şunlardır: «Tarduş», «Teles», «Oğuz», «Kuru Han», «Tatar», «Hıtay», «Tatabı», «Karluk».

Yazıtta **Bilge Han,** babası **Kutluk** için şöyle der: «Yedi yüz kişi toplayarak bir millet, bir Kağan ortaya çıkardı ve Türk Milletine hayat verdi.» Yazıtta «Öze Tangrı» (Tanrı'nın eski söylenişi) deyimi vardır ki «Yüksek Gök» demektir. Yine orada şöyle deniyor: «Beyler ve Türk Budunları Oğuzlar, İşidin! Türk Budunu! Sen yukarda olan gök, ayak altına alınmadığı, aşağıdaki yer delinmediği halde; dururken sizi kim yok etti?»[73]

73 - Yazıtta bu cümlelerin orijinali şöyledir: «Oğuz Beyleri, Budun Eşidin! Üze Tangrı basmasar, asra yir telinmeser, Türk Budun İlgin Türigin kim artardı.» Bu cümleler bizim şiveye oldukça yakındır. Hele bununla bizimkinin bir dil olduğu apaçıktır.

Yine şöyle denmektedir: «Yukarda Türk Tângrısı ve Türklerin mukaddes «Yer-Su»ları böyle yapmış, böyle demiş: Türk milleti yok olmasın, Türk milleti yeni hayat bulsun diye babam **Elteres Kağan**, anam **Elbilge Hatun**'u Tangrı tepesinden tutup yukarı kaldırdı. Babam Kağan'ın 27 er ile cenge çıktığını duyunca şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş. Derlenip yetmiş er olmuş, Tangrı güç verdiği için babam kağan kurt, düşmanı koyun gibi olmuş, düşmanlarına karşı Öne (Doğu'ya), Arkaya (Batı'ya) ordusunu yönelttı. Bir çok adamlar ona katıldı. Millet Türk Yasasını unutmuş olduğundan babam onları atalarının yasasına götürdü, milleti savaşçı kıldı».

O zaman Türk Tanrısının oluştuğu unsurlar (Gök, Yer, Ateş vb.) Türk ana toprağının simgesidir. Ayrıca Türklerin o zamanda toplumlarının ve yasalarının ana unsuru savaştır.

Bilge Kağan bu yazıtta ele geçirdiği yerlerden söz ederken, bazen Uygurlar diyor. Fakat çok defa da Beşbaluk, Altıbaluk kentlerini zaptettiğini söylüyor. Bunlarda uruk başı, (aşiret reisi) soydan gelen bir temsilcidir. Fakat bunlar ya seçilmiş bir komutandı, ya da Kağan tarafından atanan bir memurdu.

Bilge Kağan şöyle diyor: «Beyler ve milletin bireyleri adaletsiz davrandıklarından Türkler battılar. Ünlü imparatora (Çin İmparatoru) mahkum oldular. O zaman millet sızlandı. Türklerin Karakemikleri (halkı) şöyle diyorlardı: Biz düzenli millet idik. Millet ve üstünlüklerimiz nerede? Hangi kağana aklımızı, kuvvetimizi vereceğiz: «Yer-Su» (Tanrı) bu cahil milletin yok olmasını istemediği zaman **Kutluk Kağan** ona bağımsızlığını da iade etti. Sonra Teles, Tarduş uruklarını düzenledi ve onlara bir «Yabgu Şad»[74] verdi. 47 sefer, 20 cenk yaptı. Bir Kağanlık kurdu. Fakirleri zengin, azı çok etti. Amcam Kağan olunca o da yasa üzere onları yönetti. O Tarduşlar'ın Şad'ı idim. Beraber Öne (Doğu'ya) doğru «Yeşil Irmak»'ın «Şandır Ong» ovasına sefer yaptık. Sonra Arkaya (Batı'ya) doğru Demir Kapu'ya (Semerkant ile Belh arasındadır) kadar, keza Şakırgızların ülkesi olan Gökmen'e kadar sefer yaptık.

Sonra kötü günler geliyor. Savaştan bir ganimet elde edilemiyor. Kağan Milletini besleyemiyor. Böyle olunca da ünlü İmparator'a tabi oluyorlar. Kendilerini Çin İmparatoru'na satıyorlar, Çin'in paralı askeri oluyorlar. Bu konuda bu yazıt «Çinli Bilgin, Türk Kahraman. Bir kahraman bilgine saldırmaz. Çinli'ler mütevazi ve ağırbaşlıdır. Kuvvet bulduğum dağların sevgili ormanlarında değerli şeyler yok. Ünlü İmparator hububat, ilaç, altın, gümüş ve ipek verdiğinden onunla müttefik oldum.» diyor.

Türkte Kağan, bilgin ve «Elteres» ünvanı ile milleti canlandıran olduğundan o «galip Türk Milleti»nin yüce askeri hakimliği, savaş yasasının yasavulu (muhafızı), askeri itiatın ruhudur. Milletin azameti onun eline verilmiştir.

Kağan, yine o yazıtta şöyle der: «Türk Milletinin adı, şöhreti silinmesin diye milletler veren Tangrı beni bizzat Kağan yaptı. İçinde gıda, dışında elbise olmayan millet fakirleri, çıplaklarının üstüne çıkarıldım.

74 - **«Şad»** eski Türklerde prens ünvanıdır. Veliaht olduğunu da söyliyenler vardır. **«Yabgu»** ise şad'dan sonra gelen ünvandır. Pek az zaman öncesine kadar Osmanlı Türklerinde «Şadi» biçiminde mevcuttu ve mübaşir demekti. Bu kelimeye Arapça diyenler aldanır. Araplara bizden geçmiş olmalıdır. Çünkü bizde Araplarla temastan önce vardır.

Ben Kardeşim **Kül Tigin**, iki şad beraber, babamız ve amcamızla Türk Milletinin kazandığı öğün (şan) yok olmaması için konuştuk. Ben Türk Milleti için gece uyumadım. Gündüz rahat etmedim. Çıplak millete elbise verdim, fakir milleti zengin ettim. Milleti çoğalttım. Hanın kudretini artırdım; erdemli milleti onurlandırdım. Tangrı yardım etti. Türk milleti çok kazandı.»

Şu yazılara bakınca insan hemen haykırarak şöyle der: «Aman yarabbi! Türk Milleti o vakit ne kadar milliyetini, Türklüğünü sever ve onun yalnız refah ve mutluluğu için değil, şöhreti, şanı için de ne kadar çalışırmış. Türk'ün Hakanları milleti için gece uyumaz, gündüz rahat yüzü görmezlermiş. Bugünkü biz çocuklarına ne olmuş?!.. Mısır Firavunları, İran Şehinşahları, Asurlu Hükümdarlar, Bizans İmparatorları insanları yalnız kendi kişiliklerinin şanı için savaş meydanlarında sürü sürü boğazlamışlar ve boğazlatmışlarken Türk Hakanları milletin şanı için savaş etmişlerdir.» Yine bu yazılara göre Türkler yurtlarının kötü yerlerini bile ilahi bir sevgi ile sevmişlerdir. Bir şey vermiyen ormanlarını canla başla seviyorlar, onun onurunu düşünüyorlarmış. Türkte on iki yüz yıl önce görülen bu yurtseverlik ne yücedir! O yüzyıllarda olduğu gibi ta ötedenberi de Türk'ün korumaya çalışacağı putları yoktu. O yalnız toprağının korunmasına bütün varlığı ile sarılırdı. Öldürür, ölür, sade iyi asker şanı için ölürdü. Türkte Omak[75] hali yoktu. Uruklar birleşir millet olurdu, yani bir bayrak altında bir Ordu olurdu. Milleti Hakan beslerdi. Ne vakit besleyemezse uruklar dağılır, başka Hakan bulurlardı.

Türklerde uruklar çoğunlukla komutanlarının adını taşırlar. Osmanlılar, Özbekler, Çağataylar, gibi. Yazıttaki adları da böyledir.

Yazıtta kahramanların yanında savaşta olan at adları da vardır. Türkler atlarını sever, onlara ad verirlerdi. **Cengiz Han** ordusunun atlarında görülen aynı adlar bu yazıtta da görülür. Kağan, yazıtta kardeşinin saldırılarından söz ederken her saldırıda bir atı öldükten sonra: «Türk Beyleri nasıl saldırırlar, bilirsiniz ya!» diyor. Bu ne kahramanca öğünme! Türklerdeki bu kahramanlık duygusu nedir? Yazıtta Türgişlerin Kağanı'nın Türk Milleti'nden olduğu, isyan ettiğinden kendisinin, beylerinin, nökerlerinin tamamen yokedildiği, keza onlara yedi uruk verip kağan yaptıkları **Bars Bey**'in de isyan ettiğinden yokolduğu, uruklarının köle edildiği yazılıdır.

Yazıtta Türgişlerin Kağanı'nın Türk Milleti'nden olduğu yazılır. Çin kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Bu memur sınıfları o zamanki Türk

75 - Bizde son zamanlarda Fransızca «-klan» kelimesini, Arapça olan «Semiye» kelimesiyle çeviri yapmışlardır. Oysa Türkçe «Omak» varken buna gerek yoktur. Artık deyimlerimizi Arapça, Farsça değil Türkçe koymalıyız. Bizi yokeden ataların bu eski usulüne halen devam etmek, mezarımızı elimizle kazmaktır. Hala bu yolda gidildiğini üzülerek görüyorum. Bu, Türkçe'de kelime olmadığından değil, eski fena alışkanlıktandır. Türkçe Arapça'dan zengindir. Değil dersek onu zenginleştirmek görevimizdir. Sanki «klan»a Araplar semiye mi demişlerdir. Bu yanlış yöntemden, tarzdan, «mefkure!» gibi kelime uydurmak işinden vazgeçmeliyiz. Uyduracaksak, Türkçe uyduralım. Oymak, umaktan türemiş olsa gerektir.

devletinin kuruluşu hakkında biraz bilgi veriyor demektir. Yazıtın Kağanı: «Ben 29 yıl Kağanlık görevi yaptım.» diyor. Yani buna görev diyor. Yazıtta **Büyük Kağan**'ın emrine tabi Kağan'lar vardır. Bu Kağanlardan sonra «**Şad**»lar, onlardan sonra sıra ile «**Şad-put**»lar, «**İdikut**»lar, «**Tigin**»ler, «**Buyruk**»lar (Bunlar o zamanın Türklerinde prens ünvanı idi), **Tarhan**[76]lar gelir. Keza «**Tamgacı**» (şimdiki mühürdarlar) «**Sübaşı**»[77], **Topukçu**[78]lar vardır. Yazıtta böyle sivil ve askeri ünvanlar, memuriyetler çok iken, hiç ruhani memur ünvanı görülmez. Yine yazıtda gösteriyor ki Türkler'de millet iki bölümden oluşuyordu: «Beyler ve Budun»lar. Budun Fransızların «Commuauté» dedikleri şeyse de **Leon Kahun** «budun»u çoğunlukla «peuple», «nation» kelimeleri ile çevirmiştir.

Yine yazıta göre Türklerde hiyerarşi hissi her şeyden üstündür. Bu konuda Türkler özgürlüklerinden bile fedakârlık etmişlerdir. Hükûmet yönetiminde bürokrasi egemendi. Attan inince bürokrat olurlardı. O zamanın insanları arasındaki ilişkilerin ve işlemlerin zorluğunu bilenler, işbitirme becerisinin ne kadar yüce, bir milletin mutluluğu için ne kadar gerekli olduğunu bilirler. Bunların Türk'te bulunduğunu görerek elbet en büyük takdirleri yağdırırlar. Bu hasletleri varken Türkler elbet yine en büyük millet olacaklardır. Halen Anadolu'da bozulmamış olan aile disiplini bu büyük atalardan kalan paha biçilemeyecek kadar değerli olan mirasımızdır. Türk ailesinde küçük büyüğe kesin bir saygı ve sevgiyle bağlıdır. Türk çocukları bu hasletinizi muhafaza ediniz! Siz ve Türklük bunlarla yükselecektir.

İşte bu yazıt o yüzyıla ait Türk tarihine, Türk görenek ve yöntemlerine, Türk devlet yasalarına, Türk sosyal hayatına ilişkin epeyce bilgi vermektedir. Eğer «eski eser bulma» işi çoğalırsa Türk Tarihi zenginleşir.

Bu yazıt yazıldığı zaman; İslamiyet yeni ortaya çıkmış, fakat daha oralara kadar ulaşmamıştı. Çin'in Budaizm dinini kabul etmesi Türklerin de bir kısmının Buda dinine girmesine neden olmuştur. Farslarla temas sonucu, Türklere bu dönemde ve sonra Müslümanlığa kadar Mazdak, Maniah, Zerdüşt ve Kibr (Mecusi) dinleri de girmiştir. İsa'dan sonra ise Farsların zülmünden kaçan Nasturi Hıristiyanlar Orta Asya'ya ve Kaşgarya'ya kadar bütün Çitlere yayılıp oralardaki Türkleri Hıristiyan yapmışlardır. Papalar tarafından İslamiyet'in ortaya çıkışından önce ve sonra Türkleri Hıristiyan yapmak için misyonerler gönderilmiştir.

Bu dinler Türk hayatında önemli etkiler yapamamışlardır. Çünkü Türkler bu dinlerin hepsine de hatta kendi milli dinleri olan Şamanlığa da o kadar önem vermiyorlardı. Onlarda egemen olan, onları itaat ettiren, onları yöneten, onları erdeme yürüten «Yasa», «Tur» (Töre), askerlik ve askerlik düzeni, yurt sevgisi, yurt, millet, ün, yiğitlik için ölmek onuru, disiplin ve bu konudaki diğer pek sıkı yöntem ve kurallardı.

---

76 - **Tarhan:** Türkçe asıl «zira» demektir. Beylere toprak malikaneler verildiğinden sonraları onlara «Tarhan» ünvanı olmuş. Nihayet bu ünvan asilzadelere verilmiştir. Tarhanlar imtiyazlı idi. Vergi vermezler. Han'ın yanına izinsiz girip çıkarlar, kabahat işlerlerse dokuz kabahata kadar ceza görmezlerdi.

77 - **Sübaşı:** «Kumandan» demektir. Bu bizim dediğimiz gibi subaşı değildir. «Sü», «sülemek» mastarından gelir. «Sülemek» Türkçe «sefer yapmak» demektir. Bu halde «Sübaşı», sefer reisi demektir.

78- Bizce «**Tapucu**» olup arazi işlerine bakan mülkiye memurudur.

YENİ TÜRK TARİHİ

yahut

DİNÎ DÖNEM

yahut

MÜSLÜMANLIK DÖNEMİ

(Genel Bakış)

Miladî (İ.S. = İsa'dan sonra) Yedinci Yüzyılda Araplar, İslamiyet'in ilk dinç çabasıyla atılıp İran'ı yok ettiler, Sasanileri bitirdiler. İran'ın ne kadar eski derlenmiş ve yazılmış eseri varsa hepsini yakıp yıktılar. Tarihi ve kültürüyle beraber hayat ve uygarlığın bir ufak eserini bile bırakmamak şartıyla eski İran'ı her şeyi ile tarihten sildiler.

İran'ın bu yıkılışı Türklerin göçünü kuzeyden çok İran'a çevirdi. Kuvvetli bir İran yüzünden güçleşmiş olan Küçük Asya ve Suriye'ye olan Türk göçü kolaylaştı. Oysa bu Anadolu'ya göç ve akın hareketi, kuvvetli İran zamanında **«Çit Yolu»** ile yani Amu Derya ve Hazar Denizi kuzeyinden oluyordu.

Öte yandan İran'ın İslam oluşu bu dinin Türk yurduna girmesine yol açtı. İslamiyet İran'dan Horasan'a, Maveraünnehir'den Fergana ve Kaşgar'a kadar ulaştı.

Türkler önce İslamiyet'e karşı şiddetli bir direnişe geçti. Fakat kısa süre sonra müslüman oldular. Türkler Müslüman olunca da, İslamiyet'in kahramanı kesildiler. Şimdiye kadar Avrupalılar'la Çin'in arasında köprülük eden Türkler, artık Orta Çağ'ın Haçlıları tarafından çıkarılan din savaşlarında Avrupalılar'a karşı durdular. Haçlıların başarısızlıklarına neden oldular. Bu kanlı savaşların saflarında bir Arap, bir İranlı bile yoktur. Avrupalılar'ı o zamanlar Asya istilasında başarısızlığa uğratanlar yalnız başlarına Türklerdir.

Türkler bu kahramanlıkları ile İslamiyet'i, İslamiyet ile beraber Arap kavmini ve varlığını muhakkak bir bitişten kurtarmışlardır. Yoksa Türkler olmasaydı bugün Arap'ın yalnız dini değil, ne dili, ne kendisi kalırdı. Ancak Dünya Savaşı, çeşitli olaylarla şunu ispat etmiştir: Arap kavmi, vicdanında bundan ufak bir şükran bile saklamamış, İslamiyet'i

kahramanca bu kadar yıl korumuş, hatta Hindistanlara, Viyanalara kadar yayan biz Türklere, din kardeşlerine, Hıristiyanlar safına geçerek hıyanet etmiştir. Yani bu yeni **Haçlılar Akını**'nda Eh-i Salip ordusuna gönüllü yazılmıştır. O sel bu sefer durdurulamamıştır. Gerçekten Asya'nın zinde, en cevval ve yetenekli milleti Türktür. Asya deyince Türk'ü anlamak gerekir. Asya'nın politikasını ve tarihini öğrenmek için mutlaka Türk'ü öğrenmek gereği vardır. Avrupa'ya Hunlar, Avarlar, Cengizler, Osmanlılarla başarı ile saldırmışlardır. Avrupa akınını ise yine Türkler durdurmuştur. Hatta bugün de öyledir. «**Anadolu İstiklal Savaşı**»mız olmasa idi, Asya için her şey bitmişti. Bugün Anadolu'da önemli bir istihkam duruyor demektir. Avrupalılar'da Türk'ten «irsi bir korku» vardır. Hint'te, Mısır'da olan bir hareketi İngilizler Türk'ten bilirler. Gerçekten Fransızlar'a karşı Suriye isyanlarında önemli güçlükler çıkaran İskenderun çevresindeki bir avuç Türk değil midir?

İşte artık Türk, «Müslüman Asya»nın «Hıristiyan Avrupa»ya karşı tek canlı temsilcisi ve savunucusu, eskiden yalnız Asya'nın iken şimdi İslam dünyasının da başı oldu.

Arap istilası İ.S. Yedinci Yüzyılın ikinci yarısında cereyan ediyordu. Bunlara karşı ilk safta duranlar Türkmenler'di. Tukyu Kaanı **İli Han**, doğudan gelerek İran sınırlarındaki Teleler'e, Fergana ve Türkistan Türkleri'ne yardım edememiş, onları Arap istilasından kurtaramamıştı. Çünkü Hıtay Türkleri kendisinden ayrılıp bağımsız bir devlet kurmuşlar, Karluk ve başka Türklerle Çin Setti boyu için savaşıyorlardı. Kağan için oraya gitmek zorunluluğu doğduğundan, batıya bakamıyordu.

Zaten bundan önceki konuda da söylediğimiz gibi eskiden beri bu Set boyu Türklerin sevdikleri ve ele geçirmek için birbirini yedikleri yerdi. Zira oraya sahip olan, Çin İmparatorundan bol para alırdı. Eğer para alamazsa onu kolayca vururdu. Fakat bu sefer de Çinliler Hıtayları onlara musallat ederdi. Böyle olunca Kuzey Türkleri Çin İmparatoru'na sığınırlar, daha sonra dürüst hareket edip ve hizmet vererek ondan para alırlardı. Bu durum ortaya çıkınca bu sefer Çinliler kuzey Türklerini Hıtay Türkleri üzerine saldırtırlardı. İ.S. Yedinci Yüzyıl sonlarında Çinliler kuvvetlendiler, Türkler elli yıl Çin egemenliği altına kaldılar; Çinlilere Türk beylerinin oğulları köle, kızları besleme oldular.

Hıristiyanlık Türk Yurduna, Horasan yoluyla ve Dördüncü Yüzyıl'da girmişti. İ.S. 503 yılında Herat ve Semerkant'da kiliseler yapılmıştı. 713-820 arasında Karakurum'a, 1000 yılında da Gobi içlerine kadar Hıristiyan misyonerleri gönderilmiş, Hıtay Türkleri hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Budizm dini ise Altıncı Yüzyıl'ın son yarısında Çinliler aracılığıyla girdi. Bu zaman **Mokan Kağan**'ın saltanatına rastlar. İşte böylece Moğol konfedarasyonuna giren Türk urukları kısmen Hıristiyan, kısmen Müslüman, kısmen Budist idiler.

Bu açıklamalardan sonra Türk İllerinin Araplar tarafından istilasına geçiyoruz.

İ.S. 635 yılında Araplardan **Saad İbni Ebu Vakkas** Kadisiye'de İranlıları bozguna uğrattı. **Hilal Bin Al Kame**'de İran Komutanı **Rüstem**'i **(Zaloğlu Rüstem)** perişan etti. Farsların dilenciler, serseriler, kertenkele yiyenler dedikleri Araplar, Farsların kutsal bayrağı olan **Direfşi**

Gaviyni'yi almışlardı. Hicretten 30 yıl sonra, yani on beş yıl içinde bütün İran müslüman oluyor, Araplar artık Amu Derya'yı geçip Maveraünnehir'e varıyorlardı. Arapların İran'ı istilaları bu kadar az zamanda ve pek kolay olmuştu. Bu istila önünde İran Şehinşahı **Yezdgürt (Yezdcert)** eski düşmanı olan Türklere kaçmıştı. O, Türklerin iyilikseverliğini ve konukseverliğini biliyordu o güvenle Türklere sığınmıştı. Gerçekten güveninde yanılmadı. Türkler kendisini çok iyi karşıladılar.

651 yılında **Hazreti Osman** zamanında **İbni Kerayiz** komutasındaki Arap Ordusu Maveraünnehir'e girmiştir. İlk olarak Türklerle Arapların karşı karşıya gelmesi, Merv'de **Ehnef bin Kays** komutasındaki Arap ordusu ile Batı Türklerinin Hanı **İ-pi-tu-lu Han** komutasındaki Türk askeri arasında gerçekleşti. Han savaşmadan çekilip gitmiştir. Türklerle Araplar arasında ilk savaşı yapan ise Arap Horasan Valisi **Abdullah bin Ziyad**'dır. Şunu bilmek gerekir: Arapların bu Türk Yurdunu zaptetmeleri **Remane**'leri (beş metre boyunda bir Arap mızrağıdır) sayesinde olmamıştır. Bu zaferi o zaman Türk Yurdunda mevcut olan anarşiye borçludurlar. **Leon Kahun**'un dediği gibi, «Yoksa onlar bu işi kargı ile başaramazlardı.» Sözün kısası Türk Yurdundan bir bölüm Araplar tarafından elegeçirildi.

Türkler **Muaviye** zamanında Arap Valisi **Rebi bin Ziyat Elharsi**'ye karşı ayaklandılarsa da **Yezid bin Muaviye** zamanında Arap komutanı **Müslim bin Ziyat** Havarizm ve Buhara'yı zaptetti.

701 yılında Emeviler tarafından Irak Valiliğine **Haccac bin Yusuf** atandı. Bu atamanın nedeni Türkistan'ın (Buhara ve Havarizm'in kuzeyindeki Türk Yurdu) fethi idi. Bu sırada Türkler 30 bin Müslümanı öldürdüler. Bunun üzerine **Haccac, Abdurahman bin Mehmet bin Eşasi** komutasında 40 bin kişilik bir ordu gönderdi. **Eşasi** ile **Haccac**'ın arası açıktı. **Haccac** Türk Kağanı'na «bir milyon askerle geleceğim» diye bir tehdit mektubu gönderdi ise de tehdidi suratına atıldı. Bu Kağan'a Araplar «**Rutbil**» diyorlar.

KUTEYBE DÖNEMİ

Araplar kelimeleri Çinliler ve Yunanlılardan daha müthiş bozan, dili başka dile dönmeyen bir millettir. Aslından pek çok bozulduğu şüphesiz olan bu adın aslı bulunamamıştır.

703 yılında **Haccac** Horasan Valiliği'ne **Kuteybe bin Müslim'ül Bahili**'yi atadı. **Kuteybe** 706 yılında Buhara'yı; 710'da Semerkant'ı zaptetti. 712'de Araplar ilk defa Buhara'da bir cami yaptılar. Camiyi yapan yine bu Vali **Kuteybe**'dir. Adına Kuteybe Camii derler. Orada ilk namaz Fars dili ile kılındı. Nitekim Endülüs'te de Araplar İspanyolca Kur'an okumuşlardır. Mısır'da da önce Arap dilinin o zamanki ilkelliğinden uzun süre devlet işlerini Kıpti dili ile yürütmüşlerdir. Türkler camiye gitmezlerdi; gitseler de silahlı giderlerdi. Teşvik için Araplar cuma namazına gelenlere adam başına iki «dirhem»[79] verirlerdi. **Kuteybe** baktı ki

79 - Dirhem bir çeşit Arap parası olup Araplar bu kelimeyi Yunan'ın «Drahma» kelimesinden almışlardır.

bununla da olmuyor, zora, zülme başladı. Halkın silahını aldı, evlerine ordusunun en seçkin askeri olan Suriye Nasirilerini koydu. Türklerin Müslümanlığı kabul etmesine bu Nasirilerin çok etkisi oldu.

Bu zat Semerkant'da da cami yaptırdı. Semerkant'ın putlarını yakıp altın ve gümüşünü aldı. Kardeşi **Abdullah Bin Müslüm'**i oraya Vali atadı ve O'na şu tenbihte bulundu: «Bir müşrik(*) buraya girerse elini çamurla, kendisine çamur kuruyuncaya kadar izin ver. Çamur kuruyunca onu orada bulursan aman dilenmesine fırsat vermeden elini kes. Müşrik halkın üzerlerinde bir bıçak ya da demir araç bulursan onları öldür!»

Şimdi Araplar asıl Türkistan'ı fethetmek istiyorlardı. Fakat artık Türklerle açıkta savaşmak gerekiyordu. Türk kılıcının karşısında dayanmak mümkün değildi. Türkler Araplara önem vermiyorlardı. Onları adi insanlar sayıyorlardı. Hatta Türklerin Hakanı, beylerine şöyle bir haber göndermişti: «Arapların ellerine biraz bir şey verilirse döner giderler!» Bu sırada Türklerin dörtte üçü Şaman ve Budist idi. Kentlerde rahat yaşamak istiyen az bir bölümü Zerdüşt olmuştu. Bir bölümü de Hıristiyanlığı kabul etmişti. Hıristiyan, Şaman, Budist her ne olursa olsunlar her şeyin üstünde onların inanışlarına göre bir Tanrı, ondan sonra «Beş unsur» vardı. Bu milli din esası, girdikleri her dinle beraber yaşıyordu. Müslümanlığı ise bir türlü anlayamıyorlardı.

Arapların, Türklerin hiç hoşuna gitmemesinin nedenleri, önce onların savaş adamlarını, yani Türkleri para ile asker tutmamaları idi. Bu savaş sanatını, yani Türklerin soydan gelen ve Allah'ın kendilerine verdiği sanatı bizzat kendileri yapıyorlardı. İkincisi, Zerefşan'da Maveraünnehir'in sağmal ineğini kendi hesaplarına sağmalarıdır. Sonra da Araplara güvenilmiyordu. Onlarda hiyerarşi de sıfırdı. Din adına yemeye, içmeye kadar karışıyorlar, zulüm ve yağmalar yapıyorlardı.

Araplardan nefret eden Çit Türkleri, Doğu Türklerinden durmadan imdat istiyorlardı. Fakat Türkler doğuda birbirini gırtlaklıyordu. Araplar ise Türklerin bilmedikleri iki kuvvetle yürüyorlardı: Din ve toplum zihniyeti. **Kuteybe** durmuyor, Türk-Fars arasına nifak sokuyor, eski nifakı alevlendiriyor, bu iki milleti birbirine düşürüyor ve bundan yararlanıyordu.

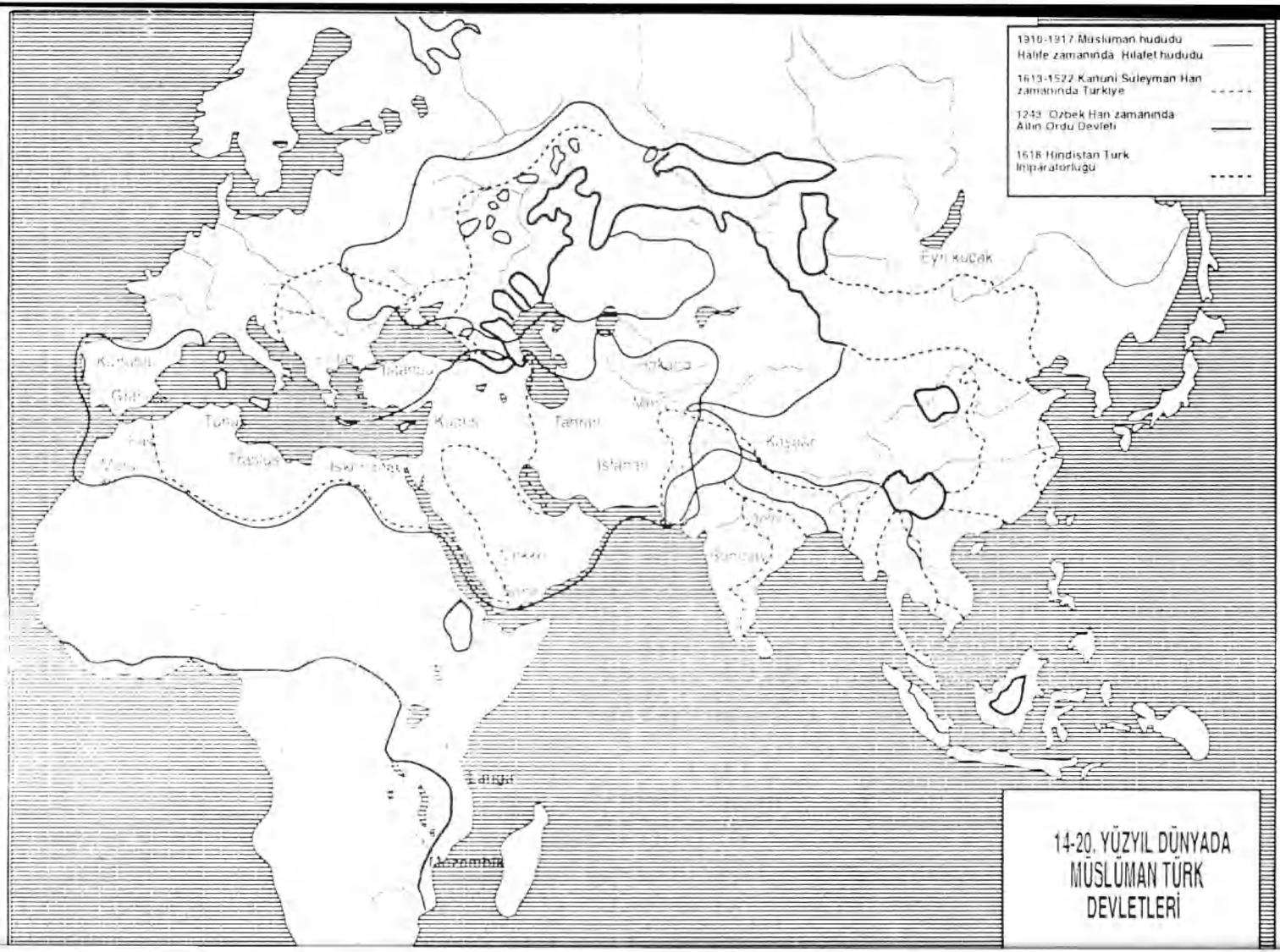
İşte bu sırada Türkler Çin'e sığınmışlardır. **Kül Tigin** Anıtı da bu sırada dikilmiştir. **Kül Tigin Han** bu Arap istilasından kaygılanmış, Türkleri bir bayrak altına toplamaya çalışmıştır. Fakat Arap istilasına karşı bir şey yapmaya zaman bulamadı. Araplar çitlerin bir bölümünü elegeçirdi.

Tekrar edelim Arapların Orta Asya'ya girmelerini kolaylaştıran bir neden vardır. O da o sırada Orta Asya Türklerinin «Tarhan» adı altında birtakım beyler tarafından yönetilmesi, yani Turan'ın çökme durumunda bulunmasıdır. İşte bu kötü durum, Arapların Orta Asya'yı zaptetmelerine neden olmuştur.

Artık Farslar, Soğd halkı, yani **Kül Tigin**'in dediği gibi Suğdaklar, Teleler, Ak Hunlar Arapların egemenliği altında yaşıyorlardı.

(*) **Müşrik:** «Şirk»den, Tanrıya ortak koşan. Birden fazla Tanrıya inanan. (Toker Yayın Komisyonu).

1910-1917 Müslüman hududu
Halife zamanında Hilafet hududu
1613-1522 Kanuni Süleyman Han zamanında Türkiye
1243 Özbek Han zamanında Altın Ordu Devleti
1618 Hindistan Türk İmparatorluğu
Uzunmehmet
14-20. YÜZYIL DÜNYADA
MÜSLÜMAN TÜRK
DEVLETLERİ

Kuteybe bin Müslim Buhara'dan öteki taraflara doğru akınlara başlamıştı. **Kuteybe** sefere gittikçe kent Türkleri eski dinlerine göre ibadet ederlerdi. İran'ın Farsları da «Ateşgede»lerini yakarlardı. Araplar gelince müslüman gibi görünürlerdi. Bununla beraber Türkler zamanla müslümanlığa alışıp gerçek müslüman oldular. Gitgide Buhara büyük bir müslümanlık merkezi oldu. Buhara, Avrupa'da Hıristiyanlık merkezi Roma ile karşılaştırılırsa bu Asya kentine de «Asya'nın Müslümanlık Merkezi» demek gerekir. Yani artık Müslümanlık, ağırlık merkezini Hicaz Çölünden, Suriye'de, Irak'ta biraz durduktan sonra Buhara'ya nakletmiştir. Bu Türk kenti, İslamiyet ve bilimin gelişme merkezi, Müslümanlığın başkenti olmuştur. Bu Türk kentinden İslam Dünyası'nın en büyük bilginleri yetişecek ve burada Türk-Müslüman uygarlığı doğacak büyüyecek ve yaşayacaktır.

Bağdat da kısa süre içinde politik açıdan değilse bile toplumsal bakımdan Türklerin eline geçerek bilim ve uygarlık yolunda Buhara ile beraber ve belki onun arkasından yürüyecektir.

Araplar Türk Yurdunun bu bölümlerinde eski dinleri, milli eserleri yoketmek için tam iki yüzyıl çalışmış ve güreşmiştir. Kimbilir bu sırada bugün bize pek gerekli olan ne kadar milli, kültürel Türk hazineleri de yok olmuştur.

Arapların istilası sırasında Buhara'da yalnız kent ve çevresine egemen olan bir Türk kadını Hakan idi. Arapça kitaplar bunu **Hatun** diye anarlar. «Hatun», Türkçe kadın ünvanı ve adıdır **Hatun**'un kocası **Buhar Hüda** yahut **Bahar Hüdat** adında çok zengin bir Hıristiyan idi. Oranın en büyük papazı idi. **Hüdat** Buhara'da o zaman hükümdar demekmiş. Asıl adı **Hüdavend-i Buhara** olsa gerektir ve «Buhara Beyi» anlamına gelir. Bazı kitaplar ise **Hatun Han**'ın kocasının adının **Bendun** olduğunu yazmaktadırlar.

Arapların geldiği zaman Buharalılar Hıristiyan ve Mecusi(*) idiler. Buhara Hıristiyanlıkca kutsal bir kentti. Müslümanlıkta merkez ve kutsal bir kent olmadan önce Hıristiyanlıkta da kutsal ve önemli bir merkez olmuştu. Adeta «Asya Vatikanı» yerine geçmişti. Mecusiler Buhara'da her yıl **Nevruz**(**) töreni yaparlardı. O günü **Keykavus** oğlu ve Turan hükümdarı **Efrasiyab**'ın damadı. **Siyavuş**'un mezarı üzerinde bir horoz kurban ederlerdi. **Efrasiyab** Turan'ın, yani Orta Asya'nın mitolojik hükümdarı idi. Buharalılar **Siyavuş**'un ölümüne ilişkin Sağular (mersiye, Sağucu: mersiyeci demektir) yazmışlar, bu Sağular bestekarlar tarafından bestelenmiş, her yerde söylenmiş ve çalınmıştır. **Narşhı** (Narşahi biçiminde okunur) 943 yılında Buhara'da yapılan caminin kapılarında insan ve başka şeylerin resimlerinin bulunduğunu, bazılarının bozulup silinmiş olduğunu, camiin kapılarının Buhara çevresindeki köşklerden getirilmiş olduğunu, camiye cuma günleri yalnızca fakirlerin iki dirhemi almak için gittiklerini söyler.

(*)**Mecusi:** Zerdüşt dininde bulunanlar. Ateşe tapan ya da bunlara mensup olanlar, bunlarla ilgili olanlar. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**)**Nevruz:** Farsça yeni gün demektir. Eski İran Takvimine göre yeni yılın ve ilkbaharın başlangıç günü (22 Mart). Nevruz günü, kırlara çıkılarak eğlenceler düzenlenir. İranlıların yılbaşı (22 Mart) günü düzenledikleri tören.

Roma'da Hıristiyanlık önce fakirler dini olduğu gibi Buharada da Müslümanlık başlangıçta fakirler dini olmuş, zenginler Müslümanlığa yanaşmamıştır.

Araplardan önce Buhara bir derece İranlılaştırılmıştı. O dönemde de Buhara dinî bir başkent halini almıştı. Oysa askeri başkent ve ticari pazar Semerkant idi. Hatta Türkler bir kelime oyunu yaparak Semerkant'a «Semiz kent» derlerdi. Bugün bu kente Semerkant (Samarkand) deniyor. Türkçede hafif «de», «kent», ağır «da», «kand, köy» anlamına gelir. Halen Azerbaycan Türkleri köye «kent» derler. Anadolu'da hesapsız «kent» adlı köyler vardır. Bu kent tıpkı Avrupalıların «Burg, Bourg» kelimesi karşılığıdır. Hamburg, Petersburg gibi... Kent canlandırılması gereken bir kelimedir. Buhara Türkçe «kutsal yer» demekmiş, ya da «Buğ ara»dan gelip «Tanrı zineti» anlamında imiş. İran'lılar Buhara'ya yaptıkları gibi, Semerkant'ı asla İranlaştıramamışlardır. O zaman Semerkant at koşularıyla ünlüydü.

Araplar gelmeden önce Maveraünnehir'de bir ihtilal çıkmış, halkın zengin bölümü Doğu Türkleri ve Türkistan'a kaçmıştır. **«Buğa» (Buka), «Buğu»** (büyük erkek geyik demektir) adında bir kişi ihtilali bastırmış, göç eden Türkleri yurtlarına tekrar getirmişti. Bu **Buğu** ailesi daha sonra Maveraünnehir tarihinde önemli bir rol oynamıştır. İslam Tarihçileri **Buğu**'nun oğluna **Şir-i Kişver** adını veriyorlar. Oysa bu kişinin asıl adı **«İl Arslan»**dır. Bu Farsça ad da bunun hemen aynen çevirisidir.

Araplar gelmezden kısa bir süre önce **Buhar Hüdat (Buhar-ı Hüda)** ölmüş, memede bir çocuk bırakmıştı. Hatun, **Verdan Hüdat** ile evlenmiş ve bu çocuk adına yönetimin başında bulunuyordu. Çocuğun adına İslam tarihçileri, **Töğşad (Tuğşad);** bazı kitaplar **«Toğşad»**, bazıları **«Toğmaşad»** derler. Şad'ın Türklerde bir prens ünvanı olduğunu biliyoruz. **«Tuğma»** «yerli ve asil» anlamına gelir. Eğer doğrusu **Töğşad** ise «Tuğ» ve «şad» kelimelerinden oluşmuştur. «Tuğ», bildiğimiz tuğ'dur.

Araplar Buhara'ya geldikleri zaman Türkleri iki sınıf halinde bulmuşlardı.

1 - Beyler ve zenginler.

2 - Fakirler.

Yani eskiden beri Türkler'de soyluluk (aristokrasi) vardı. Bir de İran'ın etkisi ve İran yöntemince ülke beylik arazilere bölünmüş ve fukara sahip olma hakkından yoksun edilmişti. Araplar ise fakir koruyucusu ve zenginlerin düşmanı olarak görünüyorlardı. Mülkiyet hakkının genel olarak ortadan kaldırılmasını, yani komünizm propagandası yapıyorlardı. Böylece iki sınıfı birbirine düşürüyor, fukarayı kendi taraflarına çekiyorlardı. Fakat gerçekte zenginleri soyup fukaraya da hiçbir şey vermiyorlardı.

ANARŞİ VE FESAT SİLAHI

Bu Arap komünizmi ülkeyi alt üst etmeye başlayınca ve anarşi getirince nihayet Türk soyluları Doğu Türkleri'ni çağırmışlardır. Türkler ve yerli Farslar silahlandılar «Soğd» Hanı **Turhan** (Araplarca **Tarhun) Han** baş olup **Bilge Han, «Guri Ganun»**, (Guri Ganum, **Kurı Han,** Araplarca

Gur Nağanum) vb. Türklerden bir ordu toplayan **Kül Tigin Han** atlıları ile birlikte Semerkant'ta Arap Komutanı «**Suretü bin Ebu Bahriddaremi**'yi bozguna uğrattı. Kendisini de öldürdü. Yazıtta bu da yazılıdır. Araplar kitaplarında bu savaşta Türkler'in sayısında çok mübalağa ederler. **Kuteybe** savaştan kaçınıp bir yere kapandı. Çevresine hendekler kazdırdı. Oradan, bir taraftan Türkler arasına, diğer taraftan Türk ve Fars arasına fesat tohumu saçmaya başladı. Nihayet **Hayyan-ül Nabti** adında bir Yahudi, **Turhan**'dan gizli bir görüşme istedi. Görüşmede Yahudi **Turhan**'a «Hükümdarlığı kaybedeceksin, biliyor musun? Kış geliyor. Biz çekilmeye mecbur olacağız. Biz burada oldukça bizimle meşgul olacaklar. Eğer biz gidersek derhal seni vuracaklar. Soğd zengin bir ülke. Ülkede o Türklerin gözleri var.» dedi. Bu sözleri dinliyen **Turhan,** Yahudi'den ne yapmak gerektiğini sordu. O da, «Ne yapılacak! **Kuteybe** ile barış yap ve Türkler'e **Halife** ve **Haccac Kuteybe**'ye imdat göndermiş, geliyormuş de! Böylece felaketten yakanı kurtarırsın.» dedi.

Bunun üzerine **Turhan** çekilip gitti. Yani Arap tuzağına düştü. Bunu gören Farslar da dağılmışdı. Kalan diğer Türkler de biraz bekleyip dağıldılar. Yolda ne bulursa yağma ederek kızgınlıklarını bunlardan aldılar. **Kuteybe,** dört ay kuşatma altında kalmıştı. **Kuteybe**'nin kurtuluşu için bütün camilerde Kur'an okunuyor, her yerde toplu dualar yapılıyordu.

Bu fitne ile Araplar düşman ordusunu dağıtmış, **Hatun**'u da tek başına bırakmışlardı. Artık duruma egemendiler. Hemen hendeklerden çıkıp çevreye saldırdılar. Dağılanların kimini tutsak ettiler, kimini kılıçtan geçirdiler. Kaçanların bir kısmı Beykent'e sığındı. Araplar kenti yıkmaya başlayınca fazlaca para verip barış istediler. Araplar kente Vali bırakıp döndüler. Ancak Araplar kentten beş kilometre kadar ayrıldıkları sırada isyan ederek valiyi öldürdüler. Ve askerlerinin burunlarını kestiler, cesetlerini ateşte yaktılar. **Kuteybe** geri dönüp bir ay kuşatmadan sonra 706 yılında kenti fethetti. Halkı kılıçtan geçirdi ve kaleyi yıktı. Çocukları alıp götürdü. Burada Araplar pek bol, pek değerli mal yağma ettiler.

Kuteybe, yine fitne tohumları ekmeye başladı. **Turhan**'ın kardeşi ile olan kavgasından yararlandı. **Turhan**'ı da 4 bin askeri ile birlikte tutsak aldı. **Turhan**'ı kardeşine teslim etti. Askerlerinin önüne, arkasına, sağına, soluna biner kişi dizdirtti. Kendisi ortada, bu kadar kahramanın boyunlarını vurdurdu. Zavallı **Turhan** intihar etti. Yerine anlaşma gereğince oğlu geçirilecek iken **Kuteybe,** kardeşi **Abdullah**'ı Soğd'a Emir olarak atadı. Arapların ticaret merkezi olmasından dolayı «Medine-tüt Tüccar» dedikleri Beykent halkının isyanının nedeni **Kuteybe**'nin Valisinin itibar sahibi bir Türk'ün kızına tecavüz etmesidir. **Kuteybe** kardeşi **Salih** ile **Nasr bin Seyyar**'ı Fergana üzerine gönderdi.

Hatun üzerine pek çok şeyler yazan Araplar şöyle diyorlar: «**Hatun**'un yalnızca çizmeleri yirmi bin dirhem değerinde idi.» O vakte kadar nalından başka bir şey görmeyen baldırı çıplakların gözünde çizme önemli bir şeydir. **Hatun,** o kadar güzelmiş ki anlaşma yapmak için **Said bin Osman** ile karşı karşıya geldiği zaman bu dindar müslüman şaşalayıp yere düşmüş, kadına aşık olmuştur. Bu aşk üzerine nice şiirler, türküler yazılmış ve uzun zamanlar halk arasında terennüm edilmiştir. **Narşahi** bu konuda şunları yazıyor: «Kadının sevgisine sahip

olmak için **Said** bir kırmızı çadır yaptırıp içine dev gibi bir zenci koymuş, zencinin çevresine ateş yaktırmış, davet olunan **Hatun** içeri girip bunu görünce korkusundan bayılmış, ayıldığı zaman kendisini **Said**'in koynunda bulmuş» Şu Arap Emir'inin bu vahşi yöntemine, bu yöntem ile sevdiği kadını elde etmesine diyecek yok!. Kızgın çölde donsuz büyümüş, kumdan ve verimsiz bir manzaradan başka birşey görmeyerek gelişebilmiş bir kafada yaşayan aşk, elbet bu kadar kuru ve vahşi olacaktır.

Araplar silaha güvenerek Türkler'le başa çıkamayacaklarını acı tecrübelerle artık pekala anlamışlardı. Bu nedenle ayrılıkçılık ve fitne silahına eskisinden çok sarıldılar. **Hatun**'un veliahtı olan tek çocuğunun, köleden doğma bir piç olduğu propagandasını da yaptılar. Türklerin bir kısmı bunun Arap planı olduğunu bilemeyerek **Hatun**'dan kuşku etmeye başladılar. Farslar da Arap tarafına geçtiler. Nihayet halk kadının namusundan şüphe etti. Kadıncağız bu durum karşısında üzülerek yurdunu terketti. Böylece Buhara'da pek basit bir biçimde kalmış olan Türk egemenliğinden de kurtuldular.

Türkler bu duruma düşünce Araplar, Soğd taraflarına gelmiş olan Çinlilerle karşılaştılar. Bu sefer sahnede Türk, Çinli, Arap üç kişi vardı. Bu durum bir yüzyıla yakın bir süre devam etti.

Asıl Türkler'e inen darbenin müthişi Çinliler'in, Araplar'la ilişkiye girmesiyle oldu. **Kuteybe, Hübeyze bin Meşmuh Elkilabi**'yi Çin'e elçi gönderdi. Çinliler 755 yılında ücretli Arap askeri tuttular. Dört bin asker Çin'e gitti. Türklerin milli sanatı son bulma tehlikesine düştü. Çinliler'in bundan amaçları Türkler'e Çin kapısını kapıyarak onları batıya yönelmek, Bizans ile halifeler üzerine saldırtmak, bu vesile ile Çin'den kovmak ve saldırılarından kurtulmaktı.

Araplar artık Çin'i zaptetmek istiyorlardı. Bunun için yine Türk Yurdu'nda ve doğuya doğru istilayı sürdürüyorlardı. Fakat Fergana'da «Nan-lu» kapılarında Türkler Araplar'a büyük bir direniş gösterdiler. Araplar, Çin'in istilasını pek hevesle istiyorlardı. Çin'in servetini biliyor, onu yağma etmek istiyorlardı. Türkler Sir Derya çevresindeki dağlara çekilmişler, ormanlar arasına girmişlerdi. Çöle alışkın olan Araplar bu karanlık ormanlara girmekten korkuyorlardı. Oralarda ateşe tapan muğların (mage, mugan: ateşe tapanların, Zerdüşt dinin papazları) yaptıkları kalelerin harabeleri halen mevcuttur. Bunlar oralarda İslam istilasına karşı savunma yapıyorlardı. Bu konuda birtakım bilgi vardır. Bunlardan biri kısaca şöyledir: Karavan baş (Kervanbaşı olmalı) muğların başı imiş. Dört yüz savaşçısı varmış. İbadet sırasında da Müslümanları basıp öldürmüş. **Sefid Bulan** adındaki kutsal bir kızın türbesi şimdi ziyaret yeri olmuştur. Çünkü bu kız o şehitlerin cenazelerini yıkayıp gömmüş ve bu türbeyi de Araplar yaptırmıştır. Halen durmaktadır.

Ancak bu savunma da Arapların istilasını durduramadı. Çünkü Türk'ün kılıcı Arap'ın entrikasını kesemedi. Bu entrika daima Türk'ün kılıcını kırıyordu. Araplar Kaşgar'ı zaptedip Tibet'e kadar girdiler. Tibet'in Budistlerinden bazılarını Müslüman yaptılar. Araplar, Çinliler ve inatçı Türkler üzerine saldırmak için, Tibetliler'i elde ettiler. Onları ilk

önce Uygurlar'ın üzerine saldırttılar. Uygurlar, Araplar'ın güney yolunu elde etmekte olduklarını, bunun kendilerine ne kadar zararlı olduğunu anlayıp Çin'in hizmetine koştular. Altı Baluk'u istila eden Tibet'lileri oradan süpürdüler. Bu Türk usulü süpürge darbesini yiyen Tibet dağlıları bir daha oralara saldırmaya cesaret edemediler.

Bu sırada para alamamak yüzünden Karluklar Çinliler'den memnun değildiler. Uygurlar, Kırgızlar sürekli savaşmaktan halsiz düşmüşlerdi. Naymanlar, Tibetliler'in Lama'ları (Budaizm Dini papazı; en büyükleri Dalay Lama'dır) aracılığıyla Budaizm Dini'ne girmişler, Çinliler'in, Hıristiyan olan Karayetler'e yaptıkları yardımları çekemiyorlardı. Yine bu sırada Türkler bazen Çinliler'in lehine, bazen aleyhine, ara sırada birbirleriyle cenkleşiyorlardı. **Bilge Kağan,** Yazıtı'nda, Tibetliler, Tangutlar ve Uygarlarla olan savaşlarını yazmaktadır.

Çinliler, Türklerin yardımı ile Tibetliler'i on defa bozguna uğratmışlardı. Fakat sonunda Türkler arasındaki kavgadan yararlanıp Tibetliler Çin Ordusunu perişan ettiler. Yeşil Irmağı geçip Singan Başkenti'ni yağmaladılar. Eğer Türkler işe müdahale etselerdi, Tibetliler bu işi beceremezlerdi. Fakat Türkler Arap askeri tuttuklarından dolayı Çinlilere kızgındılar ve bu yüzden savaşa aldırmadılar. Bereket versin ki Uygurlar bu işin sonunda kendilerinin zararlı çıkacaklarını anladılar ve Çin'e yardım edip Tibetliler'i cezalandırdılar.

İşin sonunda Araplar oralardaki Türkler'le baş edemiyeceklerini anlayıp entrikayı da, her şeyi de bıraktılar ve çekildiler. İ.S. Sekizinci Yüzyıl sonunda Çin'e giden Araplarından hiç kimse kalmadı. Bunların orada doğup büyüyen oğulları zengin olmuş, keyfe dalmışlardı. Böylece Çin'de askerlik sanatı yine Türkler'e kaldı. Bu sırada Bağdat taraflarında Türkler'in sanatına, yani askerliğine yeni pazarlar açılmış bulunuyordu.

Kuteybe de, kardeşi **Abdurrahman** da zalimdiler. Türkler'e olmayacak zulüm ve vahşetleri yapmışlardır. Hatta **Nizk** adındaki Türk Tarhanı kendi maiyetlerinde çalışmışken, zulümlerinden isyan etmeye mecbur olmuştu. **Kuteybe**'nin Orta Asya'daki harekatı on yıl sürmüştür. Bu sırada Batı Türk Hanlığı'nın hanı **Suku Han**'dı.

Kuteybe katledildi. Yerine **Vekıy' bin Esved,** sonra **Yezid bin Mehleb bin Ebu Safre** atandı. Bu üç Arap yaptıkları her kıyımda on bin, kırk bin kadar Türk'ü öldürdüler. Bundan sonra **Said bin Abdülaziz, Seyyid-ül Harşi** vali atandı. Yüz on üç yıllık bir uğraş sonunda Maveraünnehir Arapların eline geçti.

KAĞIT YAPIMINI ÖĞRENDİLER

Bu kötülükler arasında Arapların, Semerkant'ı elegeçirmeleri uygarlık için nimet olmuştur. Çünkü orada Araplar pamuktan kağıt yapmasını öğrenmiş. Bu Türk sanatını İspanya'ya ve Avrupa'ya öğretmişlerdir. O zamanlar Çinliler kağıt yapımında usta idiler. Fakat Çinliler kağıdı ipekten yaparlardı. Pamuktan kağıt yapımı, yalnız Türk icadıdır. Çünkü pamuk Maveraünnehir'de çok bol yetiştiriliyordu.

Şimdiye kadar Türk, Çin'in malını Taçin'e götürmek için İran'a güm-

rük vermek zorundaydı. Bu sınırı bir türlü söküp geçememişti. Ya da Türkler mallarını Kuzey yolunda Altay Kağanı'na itaat etmeyen ve oradan kaçan Kırgız - Kazaklar arasından bin tehlike içinde geçiriyorlar, Don'a ve Tuna'ya varıyorlardı. Bu serüven sırasında çoğunlukla güçlerinin sayesinde ordu komutanı, han ve büyük kağanlar oluyorlardı. Eğer yolda ortaya çıkan bir engelle başa çıkamazlarsa, oraya aylıklı asker yazılıyor, milli sanatlarını icra ediyorlardı. Mesela Rusya'da Onbirinci Yüzyıla kadar Türkler asker yazılmışlardır. Hatta İ.S. 945 yılında Ruslar, Bulgarları yenebilmek için atlı Türk askeri getirtmişlerdir. 1096 yılında **Nestor**'un tuttuğu Rus kayıtları Tele ve Ak Hunlardan ilk defa olarak Türkmenler diye söz eder. **Nestor** «**İsmail**'in 12 oğlu oldu. Türkmenler, Peçenekler, Torklar (Türkler), Kumanlar yani Bolovtslar onlardandır.» diyor.

İran'ın Müslüman olması Türkler'e yüzyıllardan beri kapalı olan İran sınırlarını artık kaldırmış, bu geçitin kapılarını kırmıştı. Türkler mallarını bu yoldan geçirmeğe başladılar ve tıpkı eskiden Çin'e girdikleri gibi bu sefer de İran içine daldılar. Araplar Asya istilasından zorda kalıp vazgeçince, Tibetliler'e yamyam diye iftira ve hakaret etmişler ve Türklerle anlaşmayı uygun bulmuşlardır.

Türkler, Araplar'ı çok iğrenç yaratıklar olarak görüyorlardı. Fakat Arap cinsi atlar bu iyi, saf savaş adamı Türkler'in ağızlarının suyunu akıtıyordu. Arap'ın tazısı da Türk'ü imrendiriyordu. İşte bundan dolayı halen Türkmenler cins atı «Beydu» («Bedevi»den gelir), iyi tazıyı da «arap» diye çağırırlar. Tuhaf! Halen Sinop'ta çocuklar köpekleri çoğunlukla «arap arap» diye çağırırlar. At ve tazının Türkler'ce ne kadar makbul olduğu bilinmektedir. Türkler iyi ve sevimli bir şeyi halen «tazım» diye severler. Tazı kelimesi, atik davranışı da ifade eder.

Sonraları Türkler, Araplar'a «Tacik» demeye başladılar. Araplara nefretleri arttıkça bu adı daha çok kullandılar. Ermeniler bütün Müslümanlara ve bilhassa İran Müslümanlarına «Tacik» derlerdi. Hâlâ Ermeniler biz Türkleri aşağılamak için Tacik derler. Bu kelime «Dacik», «Tacik» biçimlerinde de telaffuz olunur. İhtimal Türkler'in o zaman Araplar'a «Tacik» demeleri, Ermeniler'den alınmadır. Onlara bakarak Araplara bu adı vermişlerdir. Çünkü Türk Yurdu'na Ermeni tacirleri gider ve Müslümanlara «Tacik» derlerdi. Halen Buhara'da Türklerden «Tacik» (Dacik) adıyla bir sınıf vardır.

Eskiden beri bir atı, bir yayı, bir sadakı (ok kesesi), bir kılıcı, yolda yemek için iki düzüne koyunu olan Türk, ailesiyle beraber iş bulmaya çıkardı. Serüven peşinde gezmeyi seven bu millet şimdi de böylece küheylan ve tazısı bol olan ülkelere akmaya başladı. Türkler sürü sürü Bağdat'a gelip halifelere hizmet sundular. Oradan Taçin'e «Rum» dendiğini öğrendiler. Araplardan sonra Selçuklular da Bizanslılara «Rum» derlerdi. Bizans'a da «İklim-i Rum» adını verirlerdi. Hatta Araplar ve diğer müslümanlar sonraları Anadolu Selçuklularına da «Rum» demişlerdir. Bu kelime «Roma» ya da «Rome»den gelirdi.

Artık **İli Han** yoktu. Hıtaylar Çin'e sahipti. Uygurlar en iyi kentleri yakalamışlardı. Onların yerlerinden kımıldamaya ihtiyaçları yoktu.

İran çevresindeki Tele, Kalaç, Kanglı ve öteki bütün Türkler'e, Halife

nezdine gidip «kul» (şimdiki Azerbaycanlılar memura kul, memurluğa kulluk derler. Bu deyim eskiden bizde de vardı) yazılmak kalmıştı. Türkistan taraflarında Halifeler hakkında olağanüstü güzel öyküler anlatılıyordu. Türk'e askerlik sanatı için Çin yerine şimdi Taçin tarafı da çekici geliyordu. O nerede olsa başarılı olacağını biliyordu. Çünkü koluna güveniyordu.

Abbaslılar (Abbasiye) Devleti'nin kurulması bu çekiciliği ve dolayısıyla göçü de çok artırdı. Abbaslılar Devleti, Arap değil, bir İslam Devleti'dir. Ancak Abbaslılar, Hicaz halkına da, yok ettikleri Emeviler'e bağlı kalan Suriye halkına da güvenmiyorlardı. Ayrıca Abbaslılar Devleti, kendi aileleriyle Alevi aileler arasındaki çekişmeden ve Irak halkının Alevileri sevmesinden dolayı Iraklılara da güven duymuyordu. Ancak Horasan'a dayanıyor ve oradan kendilerine asker sağlıyordu. Zaten zenginlik Araplara gevşeklik getirmişti. Bu yüzden savaş yapamıyorlardı. Abbaslılar sayıca az Bizans ordularına hep yeniliyorlardı. Bereket versin Horasan askeri işi düzeltiyordu. Abbaslılar zamanında Bizanslılar'ı yenen ve Ermenileri cezalandıran hep Türk askerleridir. Zaten bu devleti meydana getiren **Ebu Müslim** de bir Türk'tü. **Ebu Müslim** kendisinin **Buhtu** neslinden olduğunu, kendisine ondan meşhur Oğuzname'nin irsen kaldığını söylerdi. Halifelerin hizmetine giren Türkler, ülkelerinde Müslümanlığa karşı direnip savaşmışken şimdi kolaylıkla müslüman oluyorlardı. Zaten Türkler Semerkant'ta, **Suret bin Ebu Bahrüddarmi**'yi (bazı yerlerde **Sure bin Ebu Bahrelharmi** biçiminde yazılmıştır) yirmi bin Müslüman askeriyle beraber bir tane kalmamak şartiyle kestikleri, Fergana Arap Valisi **Nasir bin Seyyar** ile uğraştıkları sırada, Suriye'de Halifeler Ordusunda müslümanlığa hizmet eden Türkler de bulunuyordu.

ESİR TÜRK GENÇLERİ

O zamanlar esir ticareti geçerli olduğundan Orta Asya'da, özellikle Havarizm'de esir tacirleri güzel, dinç Türk gençlerini toplayıp Halifelere satıyorlardı. Halifeler de bunları asker yapıyorlardı. Bu güzel, yiğit Türk gençleri çabucak ordulara komutan, saraylara büyük memur oluyorlardı. Güzellikleri sayesinde Haremin ilgisini çekiyorlar ve oranın koruması altına alınıyorlardı. Bu Türkler arasında başvezir, komutan, mabeyinci, olanlar bile vardı. Mesela **Mütevekkil Alallah**'ın Veziri **Fettah ibni Hakan ibni Otuc** adlı bir Türk'tür. **Müstein-i Billah**'ın Veziri **«Atamış»** keza Türk'tür. Türkler bir yandan da Arapçayı öğrenip bilim üzerinde çalışıyorlar ve bilgin oluyorlardı. Abbaslılardan Halife **El Mu'tasım** zamanında Irak'ta Türkler o kadar çoğaldı ki yeni başkent olan Samara[80] onlar için yapılmış, orada Türkler bütün mahalleleri işgal etmişlerdi. (İ.S. 833)

Türkler, Arap halkını hiç sevmezlerdi. Onlara hakaret ederlerdi. Bağ-

80 - Aslı Arapça «ser men ra» diyorlar. «Gören sevindi» demektir. Bence Kafkasya'nın kuzeyinde de bu ad'da bir Türk kenti olduğundan kelimenin Türkçe olması muhtemeldir. Zaten Bağdat'daki Samara, **Mutasım** zamanında Türkler tarafından inşa edilmiştir. Bu da bu görüşü doğrular.

Bağdat caddelerinde atlarını dolu dizgin salıverip önüne çıkan Arap'ı çiğnerlerdi. Halife **Mu'tasım** Türkler'e pek iyi bakardı. En iyi araziyi onlara verirdi. Fergana ve Horasan askerlerini de akrabalıkları dolayısıyla onların yanına koymuştu. **Ahnas** adındaki bir Türk'e Kerk Samara'yı vermişti. Bu kent şimdiki Kerkük olsa gerektir. Ahnas, esasen Taşkent'in kuzeyinde bir kenttir ve Moğollar onu 1219 yılında yıkmışlardır. Bağdat'a gelen Türkler Kalaç, Tele ve Kanklılardı. Alanlar sonraları gelmeye başlamışlardır. Demek eskiden Çin'e, ataları olan Sas ve Masajetler de nasıl İranlılar'a ve Partlar'a askerlik etmişlerse, onun gibi bunlar da Arap Halifelerin ordularında askerlik yapıyorlardı.

Bu tarihten sonra Türkler'i kendisine çeken bir başka ülke de Mısır'dı. Venedikliler onları gemilerle Mısır'a götürüyorlardı. Bu Türkler sonraları orada padişah olacak ve Kölemen adını alacaklardır. Arapça kitapların **El-Memluk-ül Bahriye** (Deniz Kölemenleri) dedikleri bunlardır.

Emevi Arapları, Maveraünnehir'i sağmal inek gibi sağmışlar, Horasan'ı da müthiş bir biçimde soymuşlardır. Çöllerden Arap serserileri, hırsızlar, yol kesiciler, cinayet ya da ağır bir suç işleyip kaçanlar, oralara doluşurlar ve zengin olmak için her çareye başvururlardı. Aynı zamanda halifeler, valiler ve memurlar hep oradan çöplenirlerdi. Hatta öyle olmuştu ki, o zamanlar bu Türk Yurtlarına «Halifelerin Çiftliği» adı verilmişti. Bu soygunculuklar ve türlü zulümler Türklerin Araplar'a olan nefret ve kinini doğal olarak artırıyordu. Aynı zamanda Suriye ve Irak'ta fırkalar meydana gelmiş, Sünnilik, Şiilik doğmuştu. Halk Emeviler aleyhine kışkırtılıyordu. İşte bu sırada **Ebu Müslim** Şiilik kuvvetiyle Horasanlıları Emeviler aleyhine ayaklandırdı.

Emeviler aleyhine **Ebu Müslim-i Horasani** tarafından siyah isyan bayrağı kaldırıldığı zaman Horasan ve Maveraünnehir'den Müslüman ve Müslüman olmayan Türkler **Nasir bin Seyyar**'dan öç almak için akın akın koşup geldiler. **Ebu Müslim**'in bayrağı altına girdiler. Horasanlı **Ebu Müslim** 16.000 kişilik bir Ordu ile Emevilerin Horasan Valisi **Nasir bin Seyyar**'ı bozguna uğrattı, Türkmenlerin Başkenti olan Merv şehrini aldı. Oradan Bağdat üzerine yürüyüp Emevilerin son hükümdarı **Mervan-ül Humar bin Muhammed**'in 120 bin kişilik ordusunu bozguna uğratıp Emeviler'e son verdi. İşte bu sayede Abbasiler Devleti kuruldu. İlk Abbaslı Halife **Ebu'l Abbas-ı Seffah** siyah elbise giymeyi yasa haline koymuştu. Siyah elbise itaata, ak elbise muhalefete işaret olmuştu.

Demek Abbaslı Devleti'ni kuranlar Türkler'dir. **Ebu Müslim,** Horasanlı bir Türk'tür. Asıl adı **Abdurrahman,** sanatı ise kayışçılıktır. Saraç çıraklığı yapmıştır. Daha sonra Bağdat'ta kurulan o parlak İslam uygarlığı, varlığını Türkler'e borçludur. Zaten onu geliştiren de kılıçlarıyla, bilimleriyle Türklerdir. Abbaslı Devleti'ne Arap Devleti denemez. Çünkü bütün asker, subay, komutan, en büyük memurlar Türk'tü. Halk da Türk, İranlı ve Geldani nesilleri idi. Bir Alman yazarına göre, esasen oranın halkı Araplaştırılmış ya da Farslaştırılmış Turan neslidir. Gerçekten Irak ve Elcezire'de İsa'dan çok önce ilk halk güneyde Akadlar, kuzeyde Sümerler olmak üzere Turanlılar'dır. Sami milletler oralara daha sonra gelmişlerdir. İşte bu Akadlar, Sümerler eski Geldani ve Asur

uygarlıklarını kurmuşlardır. Bu kadar sınıf arasında yalnız halifeler Araptı. Onlar da çoğunlukla Türk, Fars kızlarla evlenirler, kanları Turan ve İran kanıyla karışık olurdu. Mesela **Harun-ür Reşid**'in karısı ve **Me'mun**'un anası **Meracil** Türk'tü. **El-Mutezıd Billah**'ın hareminde Türk cariyeler dolu idi. **El Muktezi Billah Çiçek** adında, **El Müsteğfi Billah** da **Altın** adlı birer Türk cariyeden doğmuşlardır. **El' Nasreddin** ve **El Mustansır Billah**'ın anaları da Türk'tü.

El Mu'tasım Türk göreneklerini sever ve bunları uygulardı. Zamanında **Babek-i Hurremi** sorunu çıkmıştır. Hurremiler Batıniler'den önemli bir koldur. Hiziptir. Merkezleri kuzey Azerbaycan'dır. Varlıkları yirmi yıl kadar sürmüştür. Bunların reisi Arapça kitaplara göre **Babek**'dir. Araplarda «P» harfi olmadığından bu yazım biçimini almıştır. Aslı **Papak**'dır. Bu adam sanıldığı gibi İranlı olmamalıdır.

Türk olması pek güçlü ihtimaldir. Çünkü önce yerleri Türk yurdu'dur. Sonra kelimenin asıl yazılış biçiminin «Papak» olması gerekir. Bu kelime «Kalpak» anlamında Türkçe kelimedir. Eski Türkler «Kaf» yerine «Kef» kullanırlar ve ona «kaf» sesleri verirlerdi. Aynı zamanda bugün o taraflarda «Kara Papak» adıyla Türkler vardır ve belki bunların torunlarıdır. Abbaslılar **Bermekiler**'e(*) Acem derlerdi. Bu da Arapların kendinden başka olanlara Acem demelerinden mi? Bana göre çok Türk, Acem sanılmıştır. Çünkü Abbaslılar zamanında vezirlik gibi işleri de Türkler yapıyordu.

Sözün kısası Türkler en büyük makamları işgal ediyorlardı. Abbaslılar tarihinde şöhretleri çok olan **Büyük Buğa, Küçük Buğa**[81] ve benzerlerinin saygınlıkları Halifeler'inkinden daha büyüktü.

Hacibler[82], Valiler'in çoğunluğu Türk'tü. Mısır Valisi **Ebu Salih Yahya bin Davut Nişaburi** Türk'tü. Bu yüce kişi Mısırlılar'a «Gece kimse dükkanın kapamak zahmetini çekmesin; kimin bir iğnesi kaybolursa ben veririm» demiş ve gerçekten söylediğini öyle yapmıştır. Her yer Türk valilerinden memnundu.

(*)**Bermekiler:** Abbaslı İmparatorluğu'nun ünlü vezirlerini yetiştiren İranlı aile. Meydan Larousse'a göre Belh kentindeki Budha'cı Tapınağının rahipleri soyundan gelirler. Ailenin tespit edilebilen en eski bireyi **Bermek,** Halife Abdülmelik'in sarayında görev aldı. Oğlu Halid, Abbaslıların hilafeti ele geçirmek için giriştiği savaşlara Ebu Müslim'in emrinde katıldı. Bağdat'ın kuruluşunda Halife Mansur'un danışmanlığını yaptı. Daha sonra Musul Valiliği'ne atandı. Oğlu Yahya (739-805) Harun-ür Reşid halife olunca geniş yetkilerle vezirlik makamına getirildi. Yahya'nın küçük oğlu (Fazıl'ın kardeşi) Cafer (767-803) Halife Harun-ür Reşid'in kendisine gösterdiği yakın ilgiden yararlanarak yönetimine verilen eyaletleri vekilleri aracılığıyla yönetti ve kendisi Bağdat'ta oturdu. Bermeki Ailesi'nin uzun süren iktidarı sırasında biriktirdiği servet İmparatorluk içinde kazandığı etkinlik, itibar ve şöhret, Harun-ür Reşid'i bu aile hakkında bazı önlemler almaya yöneltti. Daha sonra Cafer öldürüldü ve oğulları Yahya ile Fazıl'ın da bütün görevleri geri alındı. Böylece İslam tarihinin en ünlü vezir ailesi ortadan kaldırılmış oldu. (Toker Yayın Komisyonu.)

81 - Buna **«Şarabi»** lakabı verilmiştir.

82 - «Haciblik» rütbesi Abbaslı halifeler'den ikinci Halife **Ebu Cafer-ül Mansur** tarafından ihdas edilmiştir. O zamana kadar Halifenin yanına izinsiz girilirdi. Bu Halife, yanına girenleri bekletti ve izin istemeleri kuralını koydu. «Hacib» o zaman perde çavuşu idi. idi. Zaten anlamı da budur. Bu memurluğa ilk atanan **Hammade** adında bir Türk'tür.

EBU MÜSLİM HORASANİ

Orta Asya, özellikle Özbekler ve Anadolu Türkleri **Horasanlı Ebu Müslim**'i büyük bir milli kahraman sayarlardı. Hakkında yazılmış destanlar ve kitaplar vardır. Bir de **Ebu Müslim Divanı** adıyla eski şivemizle yazılmış bir divan vardır. Böyle destanlar pek çoktur. Bunlar bir zamanlar Türklüğü eğiten ve Türk gençlerini yetiştiren edebiyatımız idi. Bu destan ve kitapları Fars hurafelerini atarak, daha milli bir biçimde yazmak Türk yazarlarının en büyük görevlerindendir. Arap'ın darbesiyle ölmüş olan İran milleti İ.S. Sekizinci Yüzyıl sonunda canlanmaya başladı. Müslüman olan İran, eski mitolojisini İslamiyet'e aşılamak yolunu tuttu. Bu durum İslamiyet'i bozuyor, başka kalıba sokuyordu. Bunlar «Peygamberin henüz doğmamış ve fakat ilerde doğacak olan oğlu **Mehdi** adıyla gelecek, sonsuz hayatı başlatacaktır» inancını yayıyorlardı. **İmam Ali**'yi kutsal sayıyorlardı. **Hazreti Hüseyin** bir Sasani Şehinşahının kızı ile evlenmişti. Böylece İmamet'in (Halifeliğin) iki bakımdan O'na ait olduğunu iddia ediyorlardı. Bu inanç doğrultusunda Hazreti Hüseyin Irak'a davet edilmiş, o da bu çağrıya uymuş ve meşhur **Kerbela Olayı** ortaya çıkmıştı. Farslar bu olay üzerine türlü ağıtlar, türlü destanlar yazmışlardır. Böylece İslam'da Şiilik doğmuştur. Biz Anadolu Türkleri de sünni olduğumuz halde Kerbela ağıtları ve destanları yazmışızdır. Bu inanç yavaş yavaş bazı değişikliklerle Türkler arasına da girip ve başka eski inançlarla da karışıp Türkler'de Sünnilik'ten başka Alevi'ler, Kızılbaşlar ve nihayet Bektaşileri ortaya çıkarmıştır.

Irak ve İran'da Hariciler[*] ortaya çıkarlarken, aynı zamanda da 767

Çünkü bilgi ve tecrübe istiyen bu işleri Türk'ler iyi görürlerdi. Sonraları sadrazamlara «Hacib» denmiş ve bu ünvan bütün Müslüman devletlerde birkaç yüzyıl kullanılmıştır. Bugün İngilizler'in elinde Irak'ta kurulan Arap hükümeti eski Arap geleneklerini canlandırmak istediğinden bu ünvanı kullanmaya başlamıştır.

[*]**Hariciler:** Hazreti Ali ile Muaviye arasındaki anlaşmazlığı gidermek için hakem atanmasına karşı çıkanlar. Hazreti Ali ile Muaviye arasında yapılan Sıffin Savaşı'nda (658) Muaviye'nin orduları geriliediği bir sırada, Amr ibnül As askerlerin mızraklarına Kur'an-ı Kerim sayfalarını astırarak «Siz ve biz birbirimizi yok ettikten sonra sınırları kim koruyacak. Aramızda Allah'ın Kitabı hakem olsun» diye bağrışmalarını sağladı. Hz. Ali askerlerinin baskısı karşısında savaşı durdurmaya, her iki taraftan seçilecek birer hakemin verecekleri karara göre hareket etmeye razı oldu. Bunun üzerine çoğu Temim kabilesinden olan bir grup, Allah'tan başka kimsenin hüküm veremeyeceğini, yalnız Allah'ın hükmünü dinleyeceklerini (La hükme illa li'llah) söyleyerek hakem tayinine karşı çıktılar. Daha sonra ordudan ayrılarak Küfe kasabalarından biri olan Harura'da toplandılar. Daha sonra bir bölümü Hz. Ali'nin ordusuna geri döndü ise de savaşı Muaviye kazanınca Abdullah bin Vehb er-Rasibi'nin evinde toplandılar ve O'na biat ettiler. (21 Mart 658) Hariciler, halife olarak Abdullah bin Vehb'i tanıdıklarını ilan ettiler. Harici mezhebinin esasları şöyledir: 1- İnanan haram ve kuşkulu şeylerden sakınandır. 2- Harici olmayan bütün Müslümanlar dinsizdir. 3- Doğru yoldan ayrılan devlet başkanına karşı ayaklanmak vaciptir. 4- Kusursuz ve güçlü inanan bir kişi, siyah bir esir bile olsa devlet başkanı olabilir. 5- Hz. Ali hakem atama olayında yanılmıştır. Hükmü ancak Allah verir. Hakem atamasına razı olanlar kafirdir. 6- İbadetlerin makbul olması için beden temizliğinin yanısıra kalp temizliği de gerekir. (Toker Yayın Komisyonu.)

yılından itibaren **El-Mukanna** (Peçeli Peygamber) ve **Sefid Damgan** (Sefid: beyaz, Damgan: daman yani etek anlamındadır. Sefid Damgan ak giymiş, ak etekli demektir) denilen adamın fitnesi ve yandaşları türedi.

Bu mezhep, Keş taraflarında ortaya çıktı. Mezhebi kuran **Haşim bin Hekim** adında biridir. Yüzünü yeşil bir peçe ile örterdi. Peygamberlik iddiasında bulunuyordu. Bir ordu kurmuş ve bu orduya Oğuz Türkleri de dahil olmuştu. Bu fitne 780 yılına kadar sürdü. **Ebu Müslim**'i Abbaslılar alçakça öldürmüşlerdi. Kendilerine bir devlet veren bu büyük kişiyi böyle katletmeleri aleyhlerine bir topluluk oluşturdu. Bunlar da bu yeni topluluklara katıldı.

Bu iki mezhep sosyalist mezhebi gibi idi. Bunların neticesi bu iki ülkede anarşi çıktı. Sonra da bu anarşiyi bastırmak için baskı rejimi doğdu. Bu da Türkler'in hoşuna gitti. Çünkü şiddetli bir yönetim Türklerin töresine uygundu. Eski düşmanları olan İranlılar Şii oldukça onlar daha koyu bir Sünni oldular. İslamiyet'e büyük bir aşkla hizmet ettiler.

Artık Buhara'da Müslümanlık son derece ilerlemişti. Bu konuda tarihi olaylar, yeni yeni masallar doğuyordu. Bu masallardan biri şudur:

Evliyadan **Polvan Ata** (Havarizm taraflarında «Pehlivan» böyle telaffuz edilir) puta tapan Havarizm Hanı'nın hizmetine girer. **Polvan Ata**'nın kolunu bükebilen yokmuş. Bunu işiten Hint hükümdarı, Havarizm Hanı'na gayet iri bir pehlivan gönderir. Hint pehlivanı bütün Çin ve Taçin'in pehlivanlarını yenmişmiş.

Havarizm Uluları, halkı toplar. Yenilenin başı kesilmek şartıyla **Polvan Ata**'ya güreşmeyi önerir. **Polvan Ata** kabul eder. İki pehlivan güreşirler. **Polvan Ata** güreşten bir gün evvel müslümanların gizlice toplandıkları mescide gider. Orada bir fakir ihtiyar kadının şöyle dua ettiğini işitir: «Allahım, oğlumu arkası henüz yere gelmemiş olan **Polvan**'a yendirme. Başka evladım yok. O'nun kollarının kuvvetiyle geçiniyorum.» **Polvan,** buna üzülür ve ağlar. O da içinden aynı duayı eder. ertesi gün meydana çıktığı zaman bir anda Hint pehlivana yeniliverir. Han **Polvan**'ın kafasının kesilmesini emreder. O anda **Polvan**'ın altına gaipten bir at gelir. Bir vurup atı sıçratarak orada bulunan bir uçuruma uçurtur. Çöle gider. Bunu gören Havarizm Hanı hemen imana gelir.

İşte bunun gibi Türk menkıbelerinin bir bölümü, Bağdat'taki Türkler'in «Binbir Gece» (Elfülleyleti Velleyleti) masallarının arasına da girmiştir.

HALİFELERİN ACİZLİĞİ

Türkler Çin'de yaptıkları gibi Bağdat'ta da aylıkları verilmeyince isyan ediyorlardı. Abbaslı Halifelerini tahttan indirip bindiriyorlardı. Hele bu Devletin son döneminde Abbaslı halifeler Türklerin ellerinde köle, kukla, oyuncak gibiydiler. Halifeler, onların istediklerinden başka şey yapamaz duruma gelmişlerdi. Halife **El-Mütevekkil Alallah** zamanında bir olay olmuştur: Türk askerine aylıkları verilmemiş, Türkler gelip Halife'nin çadırını kuşatmışlar, paralarını istemişler. Halife ister istemez «peki» demiş. Bunun üzerine Türkler: «Şimdi davulları çaldırın ve Irak seferine hareketi bildirin!» deyip paralarını almadan yola düşmüşler. Paralarını getirenler bir süre kendilerine yetişememişler, yetişince parayı

kabul ettirememişlerdir. İşte Türk onuruna güzel bir örnek...

Yine işler Türklerin Çin'de son zamanlardaki gibi oluyordu. Aynı şey Bağdat'ta da başlarına geliyordu. Çin İmparatorları gibi halifeler de Türklerden usanmışlar, onları Batı'ya doğru fethe yöneltip kurtulmak istemişlerdi.

Böylece Halifeler Türkleri «İklim-i Rum» üzerine saldırttılar. Onlar da Bizanstan toprak ve kale, Halife'den de ünvan ve onur almak için Dokuzuncu Yüzyıl sonlarında Anadolu'da savaştılar. Bu tatlı işi haber alan Türkler, artık ta Çin sınırlarından itibaren akın akın geliyorlardı. Sanki, Türkler tamamen İran'a ve Anadoluya göç ediyorlardı. O zaman Selçuklulardan önce Türkler Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır. Mesela 962 yılında **Ebu Süleyman-ül Türki** adında biri, Türk gönüllüleri ile beraber, Tarsus'da bekçi idi.

İranlılar iyice uyanmaya başlamışlardı. Bunlardan **Çömlekçi oğlu Yakub** (Yakub ibni Leys) Güney İran'da ayak takımının başına geçip 877 yılında Bağdat üzerine yürüdü. Halife telaşa düşüp **Yakub**'a elçi gönderdi. **Yakub** pek hasta idi. Elçiye kılıcını ve yiyeceği olan bir ekmek kabuğu ile birkaç soğanı gösterip «Git! Efendine söyle» dedi, «Yaşarsam bu kılıç sorunu çözümler der. Yenersem istediğimi yaparım. Yenerse işte yiyeceğim. Ne kaybedeceğim. Ne o, ne de servet benim gibi bir adamı etkileyebilir.» Savaş oldu. Halife'nin Türk askerleri galip geldi. **Çömlekçioğlu**'nun elinde yok olmak tehlikesine düşen Halifeliği Türkler kurtardılar.

Acemler, Türk tehlikesini görüyorlardı. Halife ile Türkler aleyhine ittifak ettilerse de bu ittifak devam edemedi; fakat bir müddet sonra (894) Ferganalı **Samanoğlu İsmail** (İsmail bin Saman) Havarizm'i ele geçirdi ve Türkistan'a kadar girip Türkler'den henüz Hıristiyan olanları kılıçtan geçirerek Müslümanlığı kabul ettirdi. **İsmail, Leysoğlu** (ibn-i Leys) ile İran'ın güneyinde doğmuş olan **Demokrasi**'ye de saldırıp, onu da bitirdi. **İsmail, Yakub İbn-i Leys**'in oğlu **Amr bin Leys**'i yakalayıp Bağdat'a Halife'ye gönderdi. (902-903). Halife, **İsmail**'e ödül olarak bütün İran'ı çevresiyle beraber verdi. İşte bunlar Samanlılar (Samaniler)dir. Bu olay ile güya İran aristokrasisi üstünlük kazanmıştı. Gerçekte ise İran'ı ezeli düşmanları olan Türkler almıştı. Turan ile İran eskiden beri birbirine düşmandı. Şimdi Türkler sünni, Farslar Şii olmuş, yeni bir mezhep düşmanlığı da eski milliyet düşmanlığına eklenmişti. **Leysoğlu**'nun devletine **Al-Safar, Beni Leys** adlarını verirler. Bu devlet 33 yıl yaşamıştır.

Samanlılardan **İsmail**'in ölümünden sonra (907) yine Güney İran'da Sistanda milli isyan çıkmış, milli demokrat hükümetler kurulmuştu. Bunları yok etmek için Türk askeri getirmek gerekiyordu. Bu da Türkler'in boyunduruğu altına girmekti. Gerçekten de öyle oldu; fakat sonra Türk komutanlarından «**Alp Tekin**» adında biri Samanlılar saltanatına kızıp Gazne'ye yerleşti. Doğu, batı, kuzey ve güney'in bütün yollarını tuttu. **Alp Tekin**'in sekiz yüz askeri vardı. Samanlı Sultan her ne kadar asker gönderdi ise de **Alp** az sayıdaki askerleriyle hepsini yendi. **Kahun**'a göre «Alp», arkeik Türkçe'de «Olub»dır. Sonradan «Uluğ» (yani «Ulu») olmuş. Bu kelime yanlış olarak «p» ile yazılırsa da doğrusu «b»dir.

Alp Tekin'le, Alp Tekinliler Devleti; **Sevük Tekin**'le Gazneliler Devle-

ti meydana geldi.

Bu sırada doğuda da Şatu Türkleri iş görüyordu. Bunlardan **Li-Tsun-Hiyu** adlı kişi 923 yılında Çin'de İmparator oldu. Ve hanedanına «**Sun-Tanğ**» adı verildi. Nihayet bu hanedanın hükümdarı saltanatının elinden gittiğini gördüğü zaman bütün ailesiyle beraber kendisini ateşe atıp yaktı. (936).

Yine Şatu Türklerinden ve Çin generallerinden **Liyeu-Çi-Yuen** Çin'de İmparator olup **Kuzey Han** hanedanını (949) meydana getirdi.

Şatu Türklerinin Çin İmparatorlukları 979 yılında sona erdi.

Samanlılar zamanında Maveraünnehir'de kör şair **Rudgi** meşhur Farsça kaside ve gazellerini yazmıştır. **İbn-i Sina** felsefe ve tıp okutuyor, Arapça ciltlerle kitap yazıyordu. Maveraünnehir bir bilim merkezi olmuş, Türkler'den büyük bilginler yetişmişti. Fakat bu bilginler eserlerini, Arap olmadıkları halde, Arapça ya da Farsça yazdılar. İranlı olup Farsça yazanlara diyecek yoksa da Türk olup da Türkçe yazmayarak Arapça ve Farsça yazanlar elbette büyük hata işlemişler, Türklüğe karşı bilmeyerek hiyanet etmişlerdir.

Bu sırada Selçuklular türemişlerdir. Samanlılar, Selçukluları önce Pelu Türkleri, **Pek Hakan İlik**'in Uygurları gibi Doğu Türkleri aleyhine kullandılar. Çünkü bunlar Müslüman, onlar Hıristiyan, puta tapan ve budist idiler. Son Selçuklular **Gazneli Sultan Mahmut**'a (Sultan Mahmud-i Gaznevi) hizmet ettiler. Hal böyle iken Gazne Hakanı Selçuklular'ın askerlerinin çokluğundan korktu. Önce bunlar aracılığıyla Doğu Türklerini uzaklaştırdı. Ancak daha sonra bunlardan biri **Nan-lu**'da, öteki Havarizm'de olmak üzere iki düşman ortaya çıktı.

Sultan Mahmut Han durmuyor, Hindistan'a akın ediyor, büyük ve şanlı zaferlerle Müslümanlığı Hindistan'a yayıyordu. Türklük Afganistan'dan Hindistan'a yeniden giriyordu. Böylece atalarımızın Hindistan'a İsa'dan önceki saldırıları ve oralarda devletler kurup yerleşmeleri olayı tekrarlanıyordu. Sonra **Babür Şah** bu ikinci işgal olayını tamamlayacaktır.

Hicret'in(*) Dördüncü Yüzyılında Altı Baluk'a da müslümanlık girdi. Yani Uygurlar Hıristiyanken (şimdiki Kaşgar) Müslüman oldular. Çin'e giden Müslüman kervanları buralardan geçtikçe Uygurları Müslüman yaptılar. O zamanki Müslüman tacirleri bugünkü Hıristiyan misyonlerleri gibi idiler. Koyunlarında **Kur'an,** sürekli propaganda yaparlardı. İlk olarak bu tacirlerden biri Kaşgar Hakanı'nın on iki yaşında olan veliahtını müslüman yaptı (945). Veliahtın adı **Buğra** idi. «Buğra», Türkçe «Aygır deve» demektir. **Buğra** tebaasından çok kimseyi Müslüman yaptı. İsa'dan sonra Onuncu Yüzyıl'da Uygurlar müslüman idiyseler de **Buğra Han** bütün hayatında yine kendisi gibi müslüman olan Selçuklularla savaştı. Böylece Selçuklular doğudan Uygurlar, batıdan da Havarizmliler tarafından sıkıştırılıyorlardı. Güneylerinde de **Gazneli Sultan Mahmut** aleyhlerine çalışıyordu. Selçuklular bütün bu zorluğu yenip Orta Asya, İran, Irak ve Kafkasya'yı zaptederek büyük bir devlet kurdular.

(*)**Hicret:** 15 Temmuz 622'de Hazreti Muhammet'in Mekke'den Medine'ye göç etmesi. Bu olay Hicri takvimin başlangıcı olmuştur. (Toker Yayın Komisyonu).

Bağdat'taki halifeler derhal bu arslanların koltuğuna sığındılar. Koca halifeler, kadınlar gibi, kuvvetli ve onurlu erkeklerin korumasına ihtiyaç duyacak durumda idiler. Bu yiğit kişilerin korumalarına karşılık dini birtakım ünvanlar verir, dualar ederlerdi. Dini, keselerine konmuş birkaç fülş-i ahmer(*) sanıp, çıkar gördükleri insanlara birer, ikişer dağıtırlardı. Onlarca din, bir geçim sanatı olmuştu. Hatta Selçuk hükümdarı **Tuğrul Han**, ayrıca Halife **El-Kaim Biemrillah**'ın kızını da almıştır.

İşte bu dönemde vezir **Nizamülmülk** Anadolu'da meşhur **Siyasetname**'yi **Buğra Han**'ın Has Hacib'i (veziri) **Yusuf** da Kaşgar'da meşhur **Kutadgu Bilig**'i yazmışlardır. **Yusuf Has Hacib** bu eserini hükümdar için yazmıştır.

Bu eserden anlaşıldığına göre o zamanlarda Kaşgar Türkleri çoktan Müslüman olmuş idiyse de İslamiyet orada henüz Türk töre ve milliyetini yıkamamıştı.

Artık İran, Türk ile dolmuş, Türk'ün egemenliği altına geçmiş, baştan aşağı Türkleşmiş bulunuyordu. Türkler Irak'a da yerleşmişler, Anadolu'ya da geçmişlerdi. Bütün bu yerlerde yeni dağılmalar ve toplanmalar meydana geldi ve birçok Türk devleti kuruldu. Hele İran tamamen Türk devletleri egemenliği altında kalacaktır. Türkler arasında bu zamanın baş egemeni Selçuklulardır. O sırada merkezde, güneyde ve batıda hemen bütün Türk Yurtlarına onlar sahipti.

Kutadgu Bilig ve **Siyasetname**'den anlaşıldığına göre, On birinci Yüzyıl'da Türkler'in birbirinden farklı iki topluluğu oluşmuştu. Bu topluluklardan biri Doğu'da yani Beş Baluk, Altı Baluk gibi Doğu Türkistan'da idi ve biraz Çin etkisi altına girmişti. Ancak eski Türk ırkını ve Türk'ün pek yüce ve mukaddes olan milliyet duygusunu asla kaybetmemişlerdi.. Öteki topluluk ise Batı'da yani İran, Irak ve Anadolu'daki Selçuklu Devleti idi. Bu büyük topluluk ise tamamen İslam kurallarına bağlı, Arap, İran, hatta Bizans ve Yunan etkisi altındaydı. Selçuklu Devleti'nde Türklük duygusu zayıflamıştı.

Arasıra bir iki Türkçü Ulu hükümdar ortaya çıkmasaydı, Selçuklular belki de Fars olup gideceklerdi. Bu büyük hakanlardan biri **Alp Arslan**'dır.

Selçuklular hükümdarı bu **Alp Arslan** savaşmayı çok seviyordu. Hem askerlerini beslemek, hem de Müslümanlığa hizmet için Bizans'a seferler yapmak gerekiyordu. Bizans İmparatoru **Diyojen** ile savaşa tutuştu. Bu savaş, **Malazgirt Savaşı** adıyla tarihte meşhurdur. Bizans Ordusu, içinde Türk bulunan, birtakım göçebe aşiretlerinden ve Franklardan oluşuyordu. Selçuklularınkine oranla pek büyük bir orduydu. Savaşı **Alp Arslan** kazandı; Bizans ordusu kılıçtan geçirildi, dağ taş leşle doldu. İmparator tutsak edildi. **Alp Arslan,** İmparator'a gayet iyi muamele etti. Türk usulünce güvence olmak üzere kızını oğlu **Melikşah**'a istedi, İmparator razı olup düğün yapıldı. İşte böylece Selçuklular kendilerini Türk Töresi'nce Bizans'ın varisi saymışlardır. Zaten bir yeri fethetmeye karar verdikleri zaman Türkler oraya ya kılıçlarını uza-

---

(*)**Fülf-i ahmer:** Kırmızı, bakır sikke.

tırlar da oranın hükümdarının kızını alırlardı. **Alp Arslan,** oğlunu Semerkant'a götürüp orada da oğluna Türk Hakanı'nın kızını ikinci karısı olarak aldı.

Alp Arslan pek genişlemiş olan Devletini koruyabilmek için doğu ve kuzey sınırlarında özellikle Havarizm'de uğraşıyordu. Havarizm'de bir **Yusuf** türemişti. **Alp Arslan**'a yorgunluk veriyordu. Sonunda **Yusuf**'u yakalatmış, huzuruna getirtmişti. **Yusuf, Alp Arslan**'ı hançerledi. Yerine geçen oğlu **Melik Şah** zamanında ise Selçuklular Devleti en büyük sınırlarına kavuşmuştu. Bir taraftan Hindistan içerlerine, bir taraftan Yemen'e, İstanbul kapılarına, Türkistan'a dayanan bir koca İmpara-torluk kurulmuştu. **Melik Şah**'ın yerine **Sancar Han** geçti. İşte bu sırada kuzeydoğudan, Çin sınırlarından yeni bir Türk tufanı kopmuş Selçukluların başına kara bela olmuştu. Bu tufan Kara Hıtay Türkleri tufanıdır.

Bu sırada **Gazneli Sultan Mahmut** Hindistan ile meşgul bulunuyordu. Kara Hıtay Türkleri Çin'i zaptetmişlerdi. Kara Hıtaylar şimdiki Mançuri'de ve çevresinde yaşıyorlardı. Bu Kara Hıtayların bir bölümü de Batı'ya atılıp Kazak olmuşlardı. On ikinci Yüzyıl'da Çin İmparatoru bulunan Kara Hıtay Hakanı da Çin'deki saltanatını kaybederek (1120 yılında) Kazak olup Batı'ya gelmiş bulunuyordu. Çinliler bu aileye **«Yelu»** derler. Bu kelimenin «Yulluğ» (Yuluk)'dan bozma olması sanılmaktadır. Kırgızlar onu «Ulu ta» yani «büyük dağ» ya da «tay» diye adlandırarak kendilerine Han yapmışlardı. Halen Özbek ve Kırgızlar arasında Hıtay adı vardır. Kara Hıtay **Çang,** Yelu Hanedanı zamanında, «Peçeli»yi koruması altına aldığı zaman Peçeli'deki Yen kenti Başkentleri oldu. Bugünkü Pekin işte bu «Yen» kentidir.

Dokuzuncu Yüzyıl'da Kara Hıtay hanedanının toprakları Mavi Irmağa kadar varmıştı. Kara Hıtaylılar ülkede tek egemen idiler ve Pekin'de politika gereği bir Çin İmparatoru bulunduruyorlardı. Bu tıpkı Selçukluların Bağdat ve Irak'ta egemen iken Bağdat'ta kudreti karınca kadar olmayan bir Halifeyi tutmaları gibidir. 1101 - 1125 yılları arasında Pekin'de, Çin İmparatoru Hıtay Türk'ü **Yelu Taşi** (Yelu Taçi) idi. Bu imparator bilgin bir kişiydi. Bilimi, edebiyatı son derece himaye ederdi. Bizzat kendisi doktora sınavı vermiş, akademiye kabul edilmiş, bir başka akademi de kurmuştu. Böylece Çin'e bir çok hizmetler vermiştir. **Yelu Taşi** kelimesindeki «Taşi», «Tayşı», diğer bir telaffuzla «Tayçi»'dir. O zamanki Türkler doktora imtihanı verip doktor olan bilgine «Tayçi» derlerdi. Bizim şivece «Tayci»dir. Bu kelimenin aslının Çince olduğunu söyleyenler vardır; fakat sonundaki «ci» edatının Türkçe olduğundan kuşku yoktur. Canlandırılması gereken bir kelimedir.

Yelu Taçi Çinlilerle bu kadar karışıp, birlikte olmasına rağmen tamamiyle Türk kalmıştı. Zamanında Tonguzlar gelip Çin'i zaptederek, **Kin** hanedanını başa geçirdiler. **Tayci** de hiçbir şey söylemeksizin (Kara Hıtay Devleti konusuna bakınız) atına binip birkaç yüz atlı ile birlikte Kazak olmuş (1120) Kırgızlar'ın yanına gelmiştir.

«Kin» Çince altın demektir. Moğollar kurucu olan kişiye «Altın Han» derler. Demek Çin'de yeni kurulan Kin hanedanı ve saltanatı da Türk'tür. Bugünkü Çin İmparatorları da Tonguz hanedanındandır. «Mançu» (Mançuryalı) ataları da Tonguz Türkleridir.

Yelu Taci'yi Kırgızlar büyük bir sevgi gösterisiyle kabul etmişlerdi. **Yelu Taci** yedi Türk kenti beyleri ile on sekiz göçebe urukun başkanlarını toplayıp şu nutku verdi:

«Atalarım büyük bir devlet kurmuşlardı. Bu devletin başına atalarımdan dokuz İmparator geldi geçti. Çok çektiler. Şimdi Kin'ler halkımızı kesip duruyorlar. Ben davamızın doğruluğuna dayanarak sizin yardımınızı istiyorum. Ortak düşmanın işini bitirelim, İmparatorluğumuzu yeniden kuralım.»

Bu topluluk on bin atlıdan kurulu bir ordu hazırladı. Türkler yüzyıllardır Çin'i talan ettikleri gibi bu ülkeyi dış düşmana karşı da savunuyorlardı. İçerdeki ihtilalleri, anarşileri hep Türkler bastırıyordu. Çünkü Çin onların «Süt anası» idi. Sütünü emiyorlardı. Böyle sütlü ineğin ölümü işlerine gelmezdi.

KARA HİTAYLAR

İşte bu **Tayci**'nin küçük yeğeni **Cengiz Han**'a mabeynci olmuş, Türk hukukunu toplayıp yazmış ve **Cengiz**'e **«İmparatorluk at üstünde kuruldu, ama at üstünde yönetilemez»** demiştir. Bilgin **Tayci**'nin sayesinde Türkler'de bir uyanıklık hasıl olmuştu. Artık İran'a parça parça gitmiyor, Millet halinde gidip yerleşiyorlardı. Onlar İran'ı ve bütün Kuzey Asya'yı hep savunmuşlar, bu topraklara kanlarını bol bol dökmüşlerdi. Demek ki bu yerler onların hakkı idi. Şimdi her nerede Türkçe söyleyen bulurlarsa aralarına alıyorlardı. Aralarına katılmayanları asi sayıyorlardı. Asinin ise Türk Töresi'nde cezası idamdı. Böylelerini hemen idam ediyorlardı. Bu sayede Kara Hıtaylar Pelu ve Nanlu'yu, Uygurlar ülkesini zaptettiler. Müslüman Türkler de bunların kendi dillerini konuştuklarını görünce karşı çıkmadılar.

İşte bu yeni Kara Hıtay İmparatorluğu karşısında Selçuk Hükümdarı **Sancar**'ın durumu sarsılmıştı. Nihayet **Sancar Han,** Kara Hıtay Hanı **Kur** (Gur) **Han** tarafından tamamıyla mağlup edilerek İmparatoruğun önemli bir bölümünü kaybetti.

Gazneli Sultan Mahmut ölünce Bağdat'taki Halife korkudan titremeye başlamıştı. Çünkü halifelere, düşmanlarından kendilerini koruyan Sultan Mahmut'un ölümü pek ağır gelmişti. Halifeler din adına uğraş veren bir koruyucudan yoksun kalmışlardı.

Bu sırada ise Abbaslılar Devleti ve Halifeler o kadar zayıflamış, o kadar kudretten düşmüşlerdi ki artık etkinlikleri Bağdat (Dar-ül İslam), Samarra kapılarından dışarı çıkamıyordu. Hatta bu iki kent arasındaki yolun asayişini bile sağlayamıyorlardı. Fakat Sünnilerin kendilerine saygıları vardı. Onlar da bundan yararlanmasını biliyorlardı. Bu saygıyı ellerinde bir etkinlik unsuru olarak kullanıyor ve ondan güç alıyorlardı. Bundan önce de dediğimiz gibi bunu geçim aracı yapmışlardı. O koca halifelerin sanatları artık böyle işler yapmaktı. Nerede biraz kuvvet sahibi biri türerse, ona hemen menşur (ferman) veriyorlar, böylece bir miktar para çekiyorlardı.

Türeyen sergerdelere de bu Halifeler gerekliydi. Çünkü biraz para vererek hutbelerde adlarını okutarak, saltanatlarını bunlara tasdik ettire-

rek hükümdarlıklarını dinen yasal kılıyorlardı. Zaten tasdik etmeseler de onlar Halifelerin üzerine yürüyüp istediklerini zorla kabul ettiriyorlardı. Bu da İslam Dini'nin yaralanmasına neden oluyordu. Umurlarında mı? Ceplerine para gerekliydi!... İşte İslamiyet bu adi Halifelerin elinde iki mangır için satılıyor, şunun bunun hükümdarlık hırsına alet oluyordu. Böylece İslamiyet hakarete uğruyordu. Bir taraftan da Türklük, Müslümanlık kuvveti ufak ufak parçalar halinde parçalanıyordu. Yeni türemiş, birkaç dağ zaptetmiş eşkiyalardan bile para ile veya kılıç ile bu Halifelerden adlarının hutbelerde okunmasına fetva alanlar vardı. Yani bu halifeler birer adi fetva ve ferman taciri, tefeci haline gelmişlerdi.

Gazneliler ve Selçuklular gibi büyük Türk Devletleri beylerine, komutanlarına, yararlığı görülen adamlarına, emektarlarına, zeamet, timar, arpalık adıyla kaleler ve yerler veriyorlardı. Başlangıçta bundan çok yararlanıyorlardı. Bu sayede devletin ileri gelen kişilerine gayret geliyordu. Fakat bu durum sonraları merkezin kuvvetini azaltmış, merkezin güçsüz hükümdarları da bu zayıflığı artırmış, beylerin kuvvetini çoğaltmıştı. İşte bu iki etken o zamanki Türklüğün politik yapısında bir güçsüzlüğün doğmasına neden olmuş ve merkezin zayıflamasına yol açmıştı. Bu bir anarşi, parçalanma ve bağımsızlıkları hortlatma evrimiydi. İşte böylece bu beyler birer birer bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Beyler bağımsızlıklarını halifelere onaylatarak yasal kişilik de kazanıyorlardı. Bu beylerin bir kısmı kendilerini güçlendirmek için manevi nüfuzdan da yararlanma yoluna gitmişlerdi. Bunun için soylarını din bakımından saygıdeğer bazı kişilere, hatta Peygamber'in torunlarına kadar uzatmışlardı. Şeyhlik yapmak isteyenler, yeni türediler bu konuda düzmece şecereler hazırlatırlardı. İşte böylece bugün bile ailesini Peygamber soyuna götüren şecere sahipleri vardır. Fakat bunların arasında tabii ki soylu Türk aileleri de vardır.

Demek bu yüzyılda Müslüman Türk Devletleri'nde çürüme ve dağılma çabaları, işini başarıyla görmüş ve bu eylemi tamamlama noktasına gelmiş bulunuyordu. Artık bu devletlerin çökmeleri kaçınılmazdı. İşte bu durumun doğal sonucu olarak Türkistan, Buhara, Havarizm, Kıpçak, İran, Afganistan, Kafkasya ve Anadolu'da Atabek, Eyublu, Artıklı, Danişmendli, Karamanlı gibi bir sürü Türk devletleri doğmuştur.

Bu sırada Farsların ise isimleri okunmaz. Türkler'in gözünde Taciktir. Onlar kesilir, angaryaya koşulur kimselerdir. Hem de Kuzey İran'da Türk nüfusu Fars nüfusuna çok üstün duruma gelmiş bulunuyordu. Eskisi gibi yine oralar Türkleşmişti, yani aslına dönüyordu.

Öte yandan Doğu ve Kuzey Türk Yurdu'nda uyanma, birlik olma fikirleri başlamış, birleşme hareketleri göze çarpıyordu. Ortada ise büyük bir kuvvet kalmamıştı. Her taraf perişandı, Türk'ün birleşme hareketine engel olacak hemen hiçbir neden yoktu. Nihayet bu durum öyle bir noktaya gelmişti ki, eğer Türkler'in içinden herhangi bir zeki ve cesur biri çıkar da kendisini «Han» ilan edebilirse koca bir İmparatorluk kurardı. İnsanların yapısındaki birçok kişisel hırs buna engeldi ve kişilerin çıkarları söz konusu olduğu için birinin ortaya çıkıp kendisini Han ilan

etmesi pek kolay birşey değildi. Bunun için zeka, bilim, sebat özveri, çalışma, uğraşma gerekirdi. Sonra bütün Türkleri birleştirmek için uruklar arasında istekleri tatmin etmek gerekliydi. Uruklar arasındaki çekişmeleri gidermek ve bu çekişmelerden doğacak direnişleri kırmak şarttı. Yani tedbirli, becerikli, başkalarına karşı özveride bulunmasını bilen bir adam gerekliydi. Bu sırada işte **Cengiz Han,** o zeki, yiğit ve becerikli adam olmuş ve ortaya çıkmıştır.

Tarihte Türk hayatı, Türk Dünyası bu dönemden itibaren dikkat çekici ve çok açık bir özellik gösteriyor. Türklükteki bu özellik egemenlikler ortaya koymaktır. Bu andan ta günümüze kadar üç egemenlik ortaya çıkmıştır. Bunun birincisi Doğu Türkleri'nin, ikincisi merkez yani Orta Asya Türkleri'nin, üçüncüsü Batı Türkleri'nindir. Birincisi **Cengiz** egemenliği, ikincisi **Aksak Timur** egemenliği, üçüncüsü Türkiye (Osmanlı) egemenliğidir. Bunlardan en az süren merkez, en çok süreni ve hâlâ devam edeni Batı egemenliğidir.

Bu egemenlikler sırasıyla ve özetle şöyledir:

1 - Doğu Egemenliği.
2 - Merkez Egemenliği
3 - Batı Egemenliği.

Bunlara şu adlar da verilebilir:

1 - Moğol yahut **Cengiz** Egemenliği.
2 - **Aksak Timur** Egemenliği.
3 - Türkiye veya Oğuz ya da Türkmen Egemenliği.

DOĞU EGEMENLİĞİ

Türkler ta tarihin kaydedemediği günlerden beri büyük imparatorluklar ve devletler kuruyor, bazen Asya'nın bütün kuzey yarısını bir devlet halinde birleştiriyor, bazen Türk Yurdu'nda çeşitli kağanlar, hakanlar birer devlet kuruyordu. Bazen imparatorlukları Pekin'den, Mançuri'den Mısır'a kadar **(Oğuz Han),** bazen Hindistan'a, bazen Kırım'a ve Tuna'ya hatta Roma'ya ve Paris kapılarına kadar (Hunlar) varıyordu. Bazı durumlarda da Çin'de, Hindistan'da ve Mısır'da şanlı Türk saltanatları kuruyorlardı.

Bu büyük karışıklık, bu sürekli oluşum ve dağılmalar sırasında bu devletleri kuranlar çeşitli Türk urukları idi. Bazen her uruk kendi hesabına bir devlet kurardı. Bazen de bu uruklardan bir öteki bütün urukları da bayrağı altında birleştirmeye muvaffak olup koca bir İmparatorluk ortaya çıkarırdı.

Hemen hemen her uruk bir defa kendi egemenliği altında bir saltanat kurmuş, Doğu'dan Batı'ya kadar Türk Yurdu'nda ne kadar Türk urukları varsa onları kısmen veya tamamen egemenliği altına almıştır. Böyle kurulan büyük İmparatorluklarda bazen Ordu Türklerinin, bazen Oğuzlar'ın, bazen Tele Türkleri'nin, bazen Kara Hıtaylılar'ın, bir aralık Uygurlar'ın, bir aralık Gazneliler'in, bir aralık Karluklar'ın, bir aralık Havarizmliler'in, bir aralık Selçuklu'ların, sonra da Altın Ordu, Çağatay ve İlhanlılar'ın, Osmanlılar'ın başta oldukları görülür. Bu durumda o

devletler, kendisini yönetenlerin adları ile anılırlar.

İşte şimdi Moğollar baş oluyor, koca bir Türk saltanatı kuruyorlar, böylece Cengiz Han İmparatorluğu ortaya çıkıyordu. Bu zamana kadar Moğollar hiç baş olmamışlardı. Hatta adları bile belli değildi. Öteki urukların emri altında savaşmışlar, kurulan Türk Devletlerine hizmet etmişlerdi. Bu sefer kendileri baş oluyor, öteki bütün Türk uruklarını peşine takarak sürüklüyordu.

Cengiz Han

Timuçin yani **Cengiz Han** gençliğini büyük güçlükler ve uğraşmalarla geçirerek yetişmiş kahraman, pek tedbirli ve ayrıcalıkları olan bir kişiydi. On üçüncü yüzyıl başlarında Türk urukları arasındaki çarpışmalar, Çinliler'in maddi ve manevi baskıları, bu harika kişiyi ortadan kaldırmamış aksine daha da olgunlaşmasına neden olarak ortaya çıkarmıştır. **Cengiz Han** büyük bir Türk Devleti kurmuş, bütün Türk uruklarını Tuğ'unun altına toplayıp sağa, sola, öne, arkaya saldırıp Çin'i, Orta Asya'yı, Afganistan ve İran'ı, Anadolu ve Kafkasya'yı, Macaristan da dahil olmak üzere bütün şimdiki Rusya ve Lehistan'ı zaptetmiştir. **Cengiz Han** Çinlilerin Hiyong-Nu ve Tukyu dedikleri Türklerin büyük saltanatının mirasçısı, sahibi ve daha sonra canlandırıp güçlendiricisi olmuştur. Böylece **Cengiz Han,** Türk Tarihi'nin bilinen bölümüne göre dördüncü büyük Türk İmparatorluğunu kurdu.

Oğulları bu koca İmparatorluğu bölüştüler. **Çağatay** ve hanedanı Orta Asya'da, **Batu** ve hanedanı Kıpçak ve Kırım'da, **Kulahu (Hulagu, Hülagü)** İran'da saltanat sürdüler. Bu devletler Karakurum'da, eski Türk Başkentindeki asıl Kağanlığa bağlı idiler. Fakat biraz sonra Kaanlık merkezi Pekin'e nakledilerek Çinlileştirildi ve orada adı ve izi kalmayıp gitti. Oğullarının kurdukları Hakanlıklar bağımsız birer kuruluş oldu.

Cengiz Han'ın ordusu tamamen saf Türklerden oluşuyor ve yönetimde de yalnızca Uygur Türkleri görev alıyordu. Moğol Uruku bu kitle içinde azınlıkta kalıyordu. Bu küçük azınlık da **Cengiz**'den sonra kısa bir süre içinde tam Türkleşmiş, saf Türk olup bitmiştir.

Bu sırada Batı ile Doğu arasında Cengiz İmparatorluğu sayesinde üç yol ortaya çıkmıştır;

1 - Pelu, yani Biş (Beş) Baluk yolu; Kuzey yolu.
2 - Nanlu, yani Altu Baluk; Güney yolu.
3 - Deniz, yani Hind'i Çini ile Basra Körfezi yolu; Deniz yolu.

Moğol İmparatorluğu büsbütün Çin'e dalınca kuzeydeki Altay, Kutdağ, Karadağ gibi ana topraklardan, Uygur, Karluk, Kanglı gibi ana uruklardan ayrılmış oldu. Başkent'in Pekin'e gitmesi Karakurum taraflarının halkını yeniden göçebe yapmıştı. Bu büyük hata Çinliler tarafından yapılmış, bu parlak Türk İmparatorluğu'na öldürücü bir darbe olmuştur.

Cengiz Han ne Hıristiyan ve ne de müslümandı. Ordusunu ve memurlarını oluşturan Türkler'in bir kısmı Şamanlıkta, bir kısmı Budaizm Dini'nde, bir kısmı Hıristiyan, bir kısmı Müslümandı. Kısa bir süre sonra oğulları zamanında Müslümanlık diğer dinleri ortadan kaldırıp, genel bir din halinde onların yerini aldı.

Bir taraftan da eski Turan ve İran çekişmesi tekrar doğuyordu. Fakat bu sefer iki taraf da bir cinsten, yani İran da Turan gibi Türk'tü. İkisi de savaşçıydı. Soğd Türk hanları, İran Türk Şahları'nın büyümesini çekemiyorlardı. Hıristiyanlık Bişbaluk'ta, Sogd'da, İran'da her yerde kaybediyor, yerine İslamlık kuvvetleniyordu. Türkler durmadan müslüman oluyorlardı. Almalık ve Kaşgar taraflarında Hıristiyan mezarlarından başka canlı Hıristiyan kalmıyordu. Bu mezarlar halen oralarda durur. Bu Hıristiyan Türk mezarlarında bazı hayat öyküleri, tarihler ve şu adlar yazılıdır: «**Almalıklı Papaz Corc.**», «**Dindar Kadın Kutlu.**», «**Süryani Kilisesi Ziyaretçisinin kızı Terim.**», «**Pazak Tekin oğlu Sandayok.**», «**Genç kız Maryam** (Meryem).» gibi...

MİSTİZME YÖNELİŞ

İslamiyet mistisizme dönüşmüştü. Orta Asya'da yani Soğd ve Horasan'da tarikatlar, mezhepler birbiri ardınca doğuyordu. Özellikle Sofilik, Halvetilik, Nakşibendilik Orta Asya ve bu dönemin ürünüdür. Bu tarikatlara bağlananlar Dünya işlerini hiçe sayıyorlar, onu ihmal ediyorlardı. İşte bu mistisizm döneminde ve On üçüncü Yüzyıl'ın başı ile sonu arasında Orta Asya'da meşhur Türk şairi **Ahmet Yesevi** yetişmiştir. Şiirlerinin ruhunda büyük bir vecd, dini bir kendinden geçiş ve dünyayı unutma vardır. Bu şairin dili arkeik Türkçe değil, aksine bizim dildir. Tamamıyla bugünkü biçimde değilse de herhalde **Aşıkpaşa** dilinden farksız gibidir. Zaten biz Osmanlı Türkleri Anadolu'ya gelip bu saltanatı kurarken Orta Asya'dan edebiyatla ilgili ürünler getirmişiz. Yani başımız, dimağımız Orta Asya'ya bağlıdır. İşte bu nedenle yalnız Osmanlı Türkleri edebiyatını inceleyecek bilginler bile oradan, **Hoca Ahmet Yesevi**'den başlamalıdırlar. Daha öteleri araştıracaklar da Orta Asya'da Kaşgar'a ve Ordu taraflarına varmalıdırlar.

On dördüncü Yüzyıl'a «Asya'nın İmam, Şeyh ve Derviş Asrı» adını vermek gerekir. Tasavvuf Orta Asya'da **Ahmet Yesevi** ile iyice kökleşmiştir. Böylece türlü türlü masallar, pirler, evliyalar meydana gelmiştir. «**Arslan Baba**», «**Korkut Ata**», «**Çoban Ata**» bunlar arasındadır. **Korkut Ata** «**Dede Korkut**» olup esasen eski ve milli Oğuz masalı kahramanlarından, Oğuzların gözünde saygın ve ozanlar piri sayılan kişidir. **Arslan Baba**'nın İslamiyet'i öğrenmek ve incelemek için Arabistan'a gidip **Hazreti Ebubekir** ile görüştüğü söylenir. İşte bu yüzyıl

Türk'ün gelenek ve laik[83] kurumları ile çarpışan, onu ezen, yokeden, bugünkü durumumuzu hazırlayan meşhur yüzyıldır. Pirler, şeyhler, dervişler, seyitler bu milli töreyi yıkmak için kolları, paçaları sıvayıp çalışmışlardır. Arap istilası zamanında Arap'ın yapamadığını şimdi Türkler kendi eli ile yapıyorlardı. Bu hareket Türk milliyetini yıkmak demekti ve yıktı. Türk kültürünü söndürüp yerine Arap kültürü koymak demekti ve koydu. Bu **mistisizmin** asıl kötülüğü Türk Milletini dünya işlerine kayıtsızlığa, tembelliğe yöneltmiş olmasıdır. Din ve milliyet ayrı, ayrı şeylerdir. Din, milliyet çerçevesi içine konur ve öyle korunur.

İyi birleştirilip yönetilseydi bunların ikisi de birbirine zarar vermeden beraberce gidebilirlerdi. Nitekim **bugün, dinin milliyeti yıkmayıp aksine onu takviye ettiğini ve koruduğunu** birçok milletlerde görüyoruz. İşte bugünkü Ermeniler bunun en açık örneğidir. Bu adamlar Tesalya'dan Ararat'a geldikleri günden İ.S. Dördüncü Yüzyıl'a kadar puta taparlardı. O Yüzyılda Hıristiyan oldular. Hıristiyanlık sayesinde bugüne kadar Ermenilik mevcut kaldı. Yüzyıllar boyunca politik bakımdan Ermenilik ölmüşken, kiliselerin dört duvarı içinde yaşadı. Yirmi beş yıldır kiliseden çıkıp dünyaya varlığını gösteriyor. Bizim din adamlarımız ise milliyetimizi öldürdü. Ermeni din adamları milliyetlerini büyük bir özenle ve dikkatle bağırlarında besleyip nazlı nazlı yetiştirdi. Rumlar da Ermeniler gibidir.

Bu yüzyılda Orta Asya'da camiye gitmeyenler yönetim tarafından sokakta kırbaçla dövülmeye başlanmıştır. Yasa Yamenleri (mahkemeleri yerine Mehakim-i Şeriye (Şeriye Mahkemesi) konmuştur. Eskiden Yasa Mahkemeleri'nde hakimlere Türkçe olarak «yargucu» (diğer bir telaffuzla «alagurcu») derlerdi. Önce Mehakim-i Şeriye'de aynı adla kullandılarsa da bir süre sonra «yargucu» yerine kadı, hakim adı kondu.

Havarizm Sultanları, milli teşkilatı kaldırmayıp laik yamenlerle yargucuları sürdürdüler. Aynı zamanda Mehakim-i Şeriye ile kadıları kurdular. Yönetimleri laik idi ve dini kurumlara da yer veriyordu. Akla uygun düşeni de budur.

Yine çoğunlukla bu yüzyıl içinde Maveraünnehir'de mantık aldı yürüdü. Yunan'dan Arap'a geçen mantık bizi bugünkü mantıksızlığa soktu, bıraktı. Yine bu yüzyılda Orta Asya'da önemli fıkıh bilginleri yetişti. Bunlar İslamiyet'in buyruklarını düzenlediler, aydınlattılar ve tamamladılar. Böylece dine büyük hizmetlerde bulundular. Fergana'da **Sitacı**, Buhara'da **Havend** aileleri bu konuda yükseldiler. **Sitacılar**'dan meşhur şair ve dinî yorumcu **Cemalüddin Sitacı** (1142'de ölmüştür) **Havendler**'den **Fahrettin Havend** ve **Molla Taceddin Havend** (1329'da

83 - Bu kelimeyi bir zat «**ladini**»[*] diye yanlış tercüme etmiş, bu da yanlış anlaşılmalara neden olmuştur. Ben Büyük Millet Meclisi kürsüsünde yaptığım açıklamada bunun «**nâsutî**» olduğunu söyledim. **Tanzimat** döneminde «**cismanî**» diye tercüme edilmiştir ki doğrudur. Nasutilik, **Lozan Konferansı**'ndaki savunma esaslarımızdan biri idi ve bizim çok başarılı olmamızı sağlamıştır. Çünkü bugün dünyanın bütün devletleri böyledir. Bu kelime hiç bir zaman dinsizlik demek değildir.

[*]**Ladini:** Din dışı. **Nâsutî:** İnsanlık ve insanlara ait şeyler. **Cismanî:** Cisme ve bedene ait. Din ve din işlerinden gayri olan. (Toker Yayın Komisyonu.)

olmuşlardır. Bunlara «**Sadr-ı Şeriat**» İslam bilgini ünvanı verilmiştir. Buhara artık bir bilim merkezi olmuştu. Eskiden putperestlikte kutsal bir din merkezi idi. Hıristiyanlıkta da öyle olmuştu. Şimdi Müslümanlıkta da dini bir merkez halini aldı. Fakat bu sefer aynı zamanda Bilim Başkenti oldu. O zaman Buhara halkının yalancılığı ünlü idi. Hatta Havarizm'de bir Buharalı'nın mahkemede tanıklık yapması geçersizdi. İşte Buhara, böyle dini bir saygıya sahip olmuştur. Buhara camiler, tekkeler, ziyaret edilen türbelerle dolmuştur. Bunlara birçok vakıflar yapılmıştır. İslam Bilginleri Hanlardan büyük nüfuza sahip olmuşlardır.

Tuhaf olan şudur: Bütün bu işler olup dururken Müslüman olan **Gıyaseddin Burak Han**'ın oğlu **Sultan Nikebay Beki Han** tekrar İslamiyet'i terketmiştir. Fakat nihayet 1320 yılında **Çağatay**'ın onuncu torunu **Burak** Buhara'da «Ak Keçe»ye oturmadan önce müslüman oldu ve **Alaeddin** adını aldı. «Ak Keçeye oturmak» Türklerde tahta çıkmak demektir. Eski Türkler'de tahta geçerken yapılan törende hükümdar bir Ak Keçeye oturtulur ve keçe uçlarından tutulup üç defa kaldırılırdı. Bu görenek Buhara ve Hiyve Hanlarında son zamana kadar kalmıştır. **Acem Hüsameddin** adında bir kişi **Burak**'ın imamı idi. Burak bu adamın elinde tutsak gibiydi. Türkler **Hüsameddin**'i çekemezlerdi. Ona «**Yağı**» adını vermişlerdi. «Yağı», Türkçe «düşman» demektir. Yabancı anlamına da gelir. «Yav» da aynı anlamdadır. Bundan dolayı bu adama «**İmam Hüsameddin El-Yağı**» denmiştir. Bu adam **Sultan Alaeddin**'e pek sert muamele eder, O'nu sürekli ibadet etmeye zorlardı. Sert söylediği zaman **Alaeddin** ağlamaktan başka bir şey yapamazdı. Buna da Türkler kızardı. **İbni Batuta** bu konuda şunları anlatır: **Sultan Alaeddin** her zaman namazını camide mihrabın yanında kılardı. Bir gün namaz başlamadan **Sultan**'ın bir «nökeri» gelip mihrabın önüne bir seccade serer, **İmam Hüsameddin**'e «Padişah abdest alıyor, şimdi gelecek, namaza başlamayıp beklesin, dedi» der. **Hüsameddin** sert sert «İbadet Allah için mi, **Alaeddin** için mi?» diye nökeri azarlar. Müezzine emredip namaza başlar. İki rekat kılınca Sultan gelir. En arkada halkın ayakkabılarını koyduğu yerde namaza durur, namaz bitince iki rekatı ikmal eder. Mihrabın yanına yerine geçer. Bir tarafında **Hüsameddin**, bir tarafında Şeyh varmış. **Batuta**, İmam'ın yanına oturur. **Gıyaseddin, Batuta**'ya: «Memleketine gittiğin zaman bir Fars dilencinin Türklerin Sultanına nasıl muamele ettiğini anlat!» der.

Demek Müslümanlık da bu iki milletin çekişmesini silememiştir. Havarizm, Maveraünnehir'den önce, tamamıyla Müslüman olmuştur. Orda da her yer dini ilkelerle dolmuştur.

BUZUNOĞLU'NUN İSYANI

Bir Fars dilencisine tahammül edemiyen Türkler nihayet isyan ettiler. **Gıyaseddin**'i devirdiler. İsyan, Almalık Hıristiyanları arasında başladı; fakat saf Müslüman Türk soyluları da duraksamadan ayaklanmaya katıldılar. İhtilalciler isyanın başına **Buzun oğlu** adında birini geçirdiler ve kendisini Han tanıdılar. **Buzun oğlu** bir müslüman Türk'tü.

İbni Batuta şöyle diyor: «**Buzun oğlu** müslümansa da kafirdir. **Alaeddin** onların soyu olan lânetlenmiş **Tengiz(Cengiz)**in yaptığı yasa kitabına aykırı hareket ediyordu. Türkler buna kızıyorlardı. Bu kitaba «**El-Yasak**» diyorlardı. Bu El-Yasak yasasının bir maddesi var ki, onlara yılda bir defa toplanmayı emrediyor. **Gıyaseddin;** bu toplanmayı o sırada yasaklamıştı. **Buzun** bu yıllık toplanmayı yeniden kurdu.» **Batuta**'nın verdiği bilgiye göre, **Gıyaseddin** Türk Parlamentosu olan Kurultay'ı kaldırmıştı. Demek ki ülke istibdatla yönetiliyordu. Bu baskı yönetimi de hükümdarın değil, şeyhlerin elindeydi. Demek Türk milli teşkilatının ruhu ile özgürlük eş şeylerdi. Arap **Batuta** bu isyana kızıyor ve küfür damgası vuruyorsa da, Türklerin ayaklanmalarının özgürlük için başkaldırma olduğu anlaşılıyor. O yüzyılda gelenekleri milliyetleri özgürlükleri ve halk yönetimi için kan döken bu atalarımızı son kuvvetimizle takdir, onlarlarla iftihar ederiz. Türklerin tarihinin bilinmediği zamanlardan beri, Kurultaylarıyla meşrutiyet rejimine göre yönetilmiş olmaları bizim için bütün dünyaya karşı öğünecek, göğüs kabartacak onurlarımızdandır. Uygar Fransa bu özgürlük davasını ancak günümüzden bir yüzyıl önce yapabilmiştir. Zavallı Avrupa bu yönetime daha yeni kavuşmuştur. Araplık bu gibi güzel yöntemlerimizi harap ve yok etmeseydi meşrutiyeti son zamanda Avrupa'dan almak zorunda kalmazdık.

Bir süre sonra Horasan'da **Halil** adında biri, Heratta, Gurlular hükümdarlarından **Sultan Hüseyin** ile ittifak edip ondan aldığı büyük müslüman ordusu ile Maveraünnehir'e geldi. **Buzun**'un vezirini elde edip onun hiyaneti ile **Buzun**'u yakaladı. Bir yay kirişle boğdurdu. Bununla beraber **Halil** de «**Yasak**»a uydu. Maveraünnehir ve Horasan'daki Müslüman Türkler, Hıristiyan Almalık ile puta tapan Bişbaluk üzerine hücum ettiler. **Sultan Halil,** Hıtay ve Çin sınırına vardı; fakat Çin'deki **Cengiz**'in torunlarından son imparator **Toğun Timur** bir ordu gönderip **Halil**'i geri çekilmeye zorladı. Türkler Almalık'ta Vezir **Hüdavendzade**'ye isyan ettiler. **Halil** direnemeyip veziri geri çağırdı, idam etti.

Müslüman Türkler **Halil**'i nankör tanıdılar. Ve **Halil** hükümdarlıktan düştü. Almalık'taki Çağatay hanedanı yine iş başına geçti. İslamiyet yine zaafa düştü. Arapçılar yine, bu zamanlarda da Türklerin çoğunluğunun -müslüman oldukları halde- kadınlarını çarşafsız gezdirmelerine, domuz eti yemelerine, Kurultay'a uymalarına tahammül edemediler ve fırsat gözlediler.

İran, Müslümanlıkta ilerlemişti. Şimdiki Rusya Türkleri de, hiç direnmeden Müslüman olmuşlardı. Müslümanlık Kıpçaklar'da da hızla yayılıyordu. Din Turan ve İran çekişmesini daha çok şiddetlendirmişti. Hatta bütün Turan Müslüman olunca İran sünniliği bırakıp Şii olmuştur. Bu Şiilik İran'ın Araplığa direnmesi için ortaya çıkmış ise de Türk düşmanlığı da bunun doğmasına neden olmuş ve ona karşı da bir silah olarak kullanılmıştır.

Hülagu Bağdat'ı alıp Halife neslinin kökünü kazıyınca İslamiyet'i bitirmiş olduğunu sanmış, hatta fıkıh bilgini **Rızeddin Ali**'nin Bağdat'ın istilası günlerinde Bağdat'ta: «Kafir alim oldukta, zalim mümine müreccahtır (tercih edilir).» diye verdiği fetva da bu görüşü kuvvetlendirmişti.

Yine bu görüşle **Hülagu** «**Tekrit**»in zaptında Hıristiyanların kilise yaptıkları camileri Müslümanlara iade etmişti. Halep'in zaptında «Sofi»ler tekkesine dokunmamıştı. Bu tekke iltica edenlere kurtuluş yeri olmuştu.

Hülagu aldanıyordu. İnen darbe İslamiyet'i yok edememişti. Mısır'da iki yalancı tanıkla adi bir kişi Halife neslindendir diye Halife yapıldı. Hele **Hülagu**'nun komutanı **Kit Boğa**'nın, Ayın Calut'da Mısır Sultanı Müslüman ve Türk **Beybars**'a yenilmesi Müslümanlığı hem bunların, hem de Haçlıların elinden kurtarmıştı. Bir süreden beri yeni durum ortaya çıkmış ve Haçlılar (yani Avrupa) örs, **Hülagu** çekiç olmuştu. Müslümanlık örsün üstünde, çekicin altında bulunuyordu. Bu zafer Müslümanlığı iki demir arasından almıştır. İş bununla da kalmayıp müslümanlık saldırgan bir biçime de girmiştir. **Beybars** Müslüman olan Kıpçaklar'la, yani Altın Ordu Hanlarıyla **Hülagu** aleyhine bir ittifak yapmış, böylece bir cihat (din uğruna yapılan savaş) açmış ve bu sefer o Hülagu'yu örsle çekiç arasına almıştır. **Hülagu** neslinden **Gazan** müslüman oldu ve **Gazan** ile «**Yasak**» bitti.

Bu Yüzyıl Maveraünnehir'de Türk Beylerinin birbirini yemesiyle geçmiştir. Ancak Farslar ortaya çıktıkca bu birbirini yiyen Türkler birleşmişlerdir. Türkler'de Farsları sevmemezlik hâlâ devam ediyordu. Maveraünnehir derebeylik halini almıştı. Bunlardan **Hüseyingert** adında biri **Gazan Han** zamanında Horasan'da Farslara dayanarak birçok yer zaptetmiş, nihayet Buhara üzerine yürümüştü. Ancak 1333 yılında Yengi Kent (Yeni köy) tarafından üne kavuşmuş olan **Kazgan Bey**'in yönetiminde bütün **Barlas** vb. birleşip **Hüseyingert**'i tepelemişlerdir. Bu kelime doğu kitaplarında «gürt» biçiminde yazılıdır. Bunlara Kürt'tür diyenler de vardır. Selçuklulardan **Sancar** hanedanından olduğu söylenir.

On dördüncü yüzyıl önemli bir olaya sahne olmuştur. Şehr-i Sebz (Çimenli kent) denilen ve soyluların yaşadığı Keş (Geş) kentinde 1336 yılında (13 Şaban'da, salı akşamı) meşhur **Timurlenk** doğmuştur.

Cengiz Han her şeyi bitirdiği gibi Havarizmşahlar Devletini de bitirmişti. Oğulları da **Selçuk** Hanedanını bitirdiler. Bu felaket üzerine Türk Yurdu'nun semasının batı kısmında yeni bir saadet yıldızı parladı. Kayı hanlar'dan **Kara Osman** ve oğulları Selçuk Hanedanıyla birlikte çökmüş olan Türk Yurdu'nu yeniden dirilttiler. Türkler (Osmanlı Türkleri) alabildiğine büyüyor, kuvvetleniyordu. Fakat bu genç ve yiğit arslan (Osmanlı İmparatoruğu) bir Topalın tekmesiyle yere serilip ölecek bir hale gelecekse de, sonuçta yeniden kalkıp daha büyük olacaktır.

MERKEZ EGEMENLİĞİ

Sonradan **Timurlenk** ve **Aksak Timur Han** adını alan **Timur** olağanüstü bir insandır. Hiçbir şey değilken yalnızca zeka, tedbir, bilim ve kahramanlığı ile çok güç şartlar altında büyük bir imparatorluk kurmuştur. Bazı zaman isyan ve ihtilal düzenlemiş, bazı zaman eşkiyalar gibi dağlarda dolaşmıştır. Bazen yirmi-otuz kişi ile bin kişilik bir kuvvetle savaşıp üstün gelmiş, bazen yalnız başına kalıp hırsızların eline düşmüştür. Sonunda Çin'den İdil boyuna, Karadeniz, Adalar Denizi ve Akdeniz'e kadar varıp Afganistan'ı, İran'ı, Hindistan'ın bir kısmını, Suri-

ye, Anadolu ve Kafkasya'yı alarak Orta Asya ile birleştirip koca bir Türk İmparatorluğu yaratmıştır.

İşte bu kişi, hoca ve şeyh takımlarını politik araç yaparak onlarla birleşmek zorunda kalmış ve Türk töre ve yasasını, sözün kısası Türk milliyetini yıkarak Arap geleneklerini Türkler'in arasında iyice ve kesin biçimde yerleştirmiştir. Hayatı meraklı bir roman halinde olan ve din için milliyetini yıkan bu kişi ne gariptir ki savaşlarını en çok Türk ve Müslümanlar üzerine yönelterek en kuvvetli Türk Devletlerini yok etmiş ve bozguna uğratmıştır. Osmanlılar da bundan nasibini almıştır. Timur, sel gibi Türk ve Müslüman kanı akıtmıştır.

İşte bu kişi bu yüzyılda Orta Asya'nın politik, toplumsal, dini, bilimsel durumunu değiştirmek gibi büyük bir iş görmüştür. Örgütçü olan **Aksak Timur Han** sivil ve askeri önemli örgütler kurmuş ve bir de **Tüzükat-ı Timur** adıyla bir eser yazmıştır. Zamanında Orta Asya bir bilim ve uygarlık merkezi olup bir çok bilgin, şair yetişmiş, ülke imar ve ihya edilmiştir. Zamanının önemli bir olayı da Türkçe'ye gerekli ilgiyi göstermesidir. Bu sayede Orta Asya'da Türkçe şiirler ve eserler yazılmaya başlamıştır. Yasa aleyhindeki hareketine göre bu da tuhaftır. İşte bu **Timur** ile, Türk milli duygusu zamanımıza kadar zihinlerden uçmuş gitmiştir.

Timur

On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Orta Asya'da bilimsel ve uygar büyük bir hareket ortaya çıktığını söylemiştik. Bu yüzyıllarda Buhara, Semerkant, Belh, Merv, Hocent birer bilim ve uygarlık merkezi olmuştur. Türklerden büyük büyük şairler, hekimler yetişmiştir. Bu uygarlık Türk insanına iftihar duygusu verecek noktalara erişmiştir.

Ancak bu bilgin ve şairler eserlerini Arapça, Farsca, yazmak gibi büyük bir hata işlemişlerdir. Bu nedenle Türk'ten fazla Arap ve Fars kültürüne yani bu iki millete hizmet etmişlerdir. Bunun nedeni dinin her türlü düşüncenin üstünde yer tutmuş olmasıdır. Zavallı Türkçe öksüz gibi kalmıştır. Arapcılığın bizi nasıl harap ettiğini Türk oğulları görsünler! Eğer bu bilginler o ünlü eserlerini Türkçe yazsalardı hem Türk dili olumlu yönde büyük bir değişikliğe uğrar, hem de Türk kültür hazinesi büyük zenginliklere sahip olurdu. Özellikle bu kültür ürünleri Arap ve Fars kütüphanelerini zenginleştirmiştir. Bugün halen bütün Avrupa bilginleri, herkes, hatta biz Türkler bile bu eserleri Arap ve Fars'ın malı, bu bilginleri de Arap ve

Fars sanıyoruz. Bu millî hareketi ve uygarlığı incelerken Avrupalı bilginler, Arap ve Fars milletlerine büyük büyük onur payı çıkarıyorlar. Arap ve Fars el malı ile, yani Türk malı ile onur ve saygı kazınıyor. Artık bilmek gerekir ki, Arap bilimi ve uygarlığı denilen bilim ve uygarlığı, çoğunlukla Türk beyinleri ortaya çıkarmışlardır. Arap bilimi ve Arap uygarlığı deyimleri pek yanlıştır.

Bu yüzyıllarda Orta Asya'da yetişen yazarların biri bizzat **Timurlenk**'tir. O'nun **Tüzük**'ü iyi bir eserdir. Bu esere **Tüzükat-ı Timur** derler. Tüzükat'ın aslı «tüzük»tür. Tüzük Türkçe yasa demektir. Bizim şivece de tüzüktür. Düzmek mastarından gelir, düzülmüş demektir.

Bugünkü dilimize göre düzeltilmiş demek olur. Bu Türkçe kelimeyi Arapça çoğul yaparak tüzükat biçimine sokmuşlardır. Bu eser o zamanki Türk teşkilatı hakkında bilgi vermesi bakımından çok önemlidir. **Timur**'un torunu **Halil** Farsça şiirler yazmıştır. Yine oğullarından **Uluğ Bey** gökbilimi (astronomi) ve başka konularda önemli eserler yazmıştır. Gözlemevi (Rasathane) kurup gözlemle uğraşmıştır. **«Gürgani Cedveli»** adında bütün dünyada son yüzyıla kadar kullanılmış olan **Zic** düzenlemiştir. Bu konudaki eseri de birçok dillere çevrilmiş ve eskiden Avrupa'da bile okullarda okutulmuştur.

Dilbilgisi ve fıkıh bilgini **Teftazani** ile en büyük Arap sözlüğünü yazan kişi, dilbilgisi ve fıkıh bilgini, düşünür ve ahlakbilimci şair olan ve **Mevlana Abdurrahman Cami, Süheyli** ile birlikte **Timur**'un manzum hayatını yazan **Hatfi, Buhari** hiciv ustası **Molla Binav, Şeybani-name** ile Türkçe **Leyla ile Mecnun**'u yazan **Fuzuli, Şah ve Derviş** adlı manzum romanı yazan **Hilali,** hem tarihçi, hem şair, hem de ahlakbilimci ve Türk bilginlerinden olan **Ali Şir Nevai,** bestekar **Kul Mehmed, Şeyhi** ve **Hüseyin,** ressam **Behzad, Şah Muzaffer,** ahlakbilimci **Hiyveli Hüsami Abdullah Ehrar, Mevlana Fasiheddin, Molla Ebu Gafur,** coğrafya bilgini **Hami,** tarih yazarı **Nisavi, Reşiddettin, Abdürrezak, Mir Havend;** düşünür, hekim, fıkıh ve matematik bilgini **Farabi** ve **İbni Sina** gibi birçok büyük adamlar yetişmiştir. İşte bu Türk bilim adamları Arap ve Fars edebiyatını ve kültürünü geliştirmiş ve canlandırmıştır. Yine bu dönemde yetişen ve Kur'an'ı en iyi yorumlayan **Zemahşeri,** hadisler hakkında en doğru eseri düzenleyen **Buhari** Türk'türler. Buhari'nin eseri **Buhari-i Şerif** adıyla İslamiyet'te Kur'an'dan sonra gelen en değerli kitapdır.

Bin şükür ki **Hoca Ahmet Yesevi'nin** girişim ve çalışmalarıyla pek az olmakla beraber Türkçe eserler de yazılmıştır. Türk şairi **Mir Ali Şir Nevai** hemen bütün eserlerini Türkçe yazmaya çalışmış, Türk kültür hazinesi için deve yükleriyle kitaplar meydana getirmiştir. Şiirleri çok değerlidir. Orta Asya'da okunur.

Bugün bu eserler Türk dili noktasından pek değerli belgelerdir. Burada Müslümanlık döneminde Türkçe başlangıçta Uygur harfleriyle yazılmış, daha sonra (1450'de) Uygur harfleri yerine Arap harfleri konmuştur.

Bu dönemde Orta Asya'da, özellikle Buhara ve Semerkant kentlerinde pek önemli binalar yapılmıştır. Bunların en ünlüleri Çinili Köşk, Taht Sarayı, Sırça Saray, Balık Havuzu, **Şair Ali Şir Nevai**'nin bahçesi

ve köşkü, Han Çarşısı, Kağıt Fabrikası, çamaşırhane, medrese, cami, Oniki Kule vb.

Burada çok önemli bir noktayı belirtmek gerekir: **Ali Şir Nevai** politikaya karıştırılmış, vezir bile olmuştu. Fakat o politikayı sevmezdi. Doğuştan şairdi. Yalnız sanatla uğraşmaktan zevk alıyordu. Zamanın hükümdar ve devlet adamları bunu ve **Nevai**'nin değerini biliyorlardı. **Nevai**'nin hükümetten çekilmesine izin verdiler. Geçim derdiyle uğraşmasın ve daha rahat çalışabilsin diye de kendine para verdiler. Bir de şairliğine uygun büyük bir köşk ve bahçe yaptırdılar. **Nevai** bu köşk ve bahçede çalıştı.

İşte orada o önemli eserlerini ortaya koydu. **Nevai,** kendi yaradılışına uygun bir çevre bulmuş, geçim derdinden kurtulmuştu. Yalnız edebiyata dalıp çalıştı. Köşkü, bahçesi şair ve yazarlara toplanma yeri oldu. Bu şaire bu bahçeyi ve köşkü verenler, onu geçim derdinden kurtaranlar Türk'e, ve genel olarak şiirimize ne büyük, ne yüksek bir hizmet etmişlerdir. Zaten bir milletin bu gibi kişileri böyle himayeler görmezlerse o millette büyük adam az yetişir ya da hiç yetişmez.

Eski yüzyılların en büyük bilginleri genellikle hükümdar ve vezirlerin himayeleriyle yetişmişlerdir. **Firdevsi**'ye **Şehname,** sini ağzına mücevher doldurularak, **Ömer Hayyam**'a **Rübaiyat**'ı Selçuk Devleti hazinesinden geçimi sağlanarak yazdırılmıştır.

Bu devrede müzik ve resim de çok gelişmiştir. Hele minyatür sanatı pek ilerlemiştir.

Bugünkü Osmanlı müziğinin makam adlarının bir bölümü hâlâ Orta Asya'nın **Hüseyin** gibi ünlü bestecilerinin adlarını taşımaktadır.

BATI EGEMENLİĞİ

Timur Han'dan sonra Türk tarihi en önemli sayfalarını Osmanlı Türkleri'ne ayırmak zorundadır. Yani Osmanlı Türk'ü Egemenliği başlamıştır. İşte şimdi de Türklerin Osmanlı Uruku parlak, büyük, düzenli, sağlam bir devlet kurmuştur.

Cengiz Han'a kadar Türklüğün ağırlık merkezi Doğu Asya idi. **Cengiz**'den sonra ise bu ağırlık merkezi Asya'nın doğusundan ortasına geçmişti. **Timur Han**'dan sonra da Batı Asya'ya geçmiş, Türkiye ve Anadolu, Türklüğün ağırlık merkezi ve odak noktası olmuştur. Türkler bu dönemlerde İran'da, Don ve İdil boylarında, Kırım'da, Kafkasya'da, Balkanlar'da, Irak, Suriye ve Mısır'da hatta Hindistan'da güçlü saltanatlar kurmuşlardı. İran, Mezopotamya, Irak ve Suriye'de sayısız Türk atabeyleri devletleri, küçük küçük prenslikler, karınca yuvası gibi kaynıyordu. Buralarda Türkler önemli savaşlar yapıyor, büyük zaferler kazanıyor, bir taraftan da yeni bir Türk Uygarlığını ortaya çıkarıyorlardı.

Anadolu'da **Selçuk Hanedanı** yerine geçen **Osmanlı Hanedanı** kendilerine Selçuklulardan kalan ve harap bir durumda olan Türk Devletini yeniden canlandırıp düzenli, sağlam ve dinç bir devlet meydana getiriyorlardı. Bilim ve sanat adamlarını koruyarak bu Devleti o yüzyıla göre en uygar bir biçime sokuyorlardı.

Osmanlı'dan himaye gördükleri için, her taraftan akın akın bilim

adamları Anadolu'ya geliyorlar burada bilimsel harekete katılıp, kuvvet veriyordu. Ancak bu Hanedanda da (Osmanlı) Türk Milliyeti inancı yoktu. Bu devlet temellerini yalnız din üzerine atıyordu. Bizans'la sürekli ilişki halinde olması ve Avrupa'daki fetihleri, Müslümanlık çabalarını zayıflatmamakla beraber milliyet duygusunu söndürüyordu.

İşte bu sırada **Timur Han** ortaya çıkmış, Türk devletlerinin çoğunu bir müslüman Türk birliği bayrağı çevresinde toplamıştır. Fakat bu bayrak ancak **Timur**'un hayatıyla dikili kalabilmiş, ölümü ile yıkılıp altındakiler dağılmışlardır.

Timur'un fetihlerinin sonucu ancak Türk Dünyası'na darbe olmaktan, bu dünyada bir zayıflama dönemini yaşatmaktan öteye gidememiştir. Bu darbenin en önemli payı ise Altın Ordu Devleti ile Osmanlı Devleti'ne isabet etmiştir. Pek güzel esaslar üzerine daha başlangıcında büyük bir dirlik ve yetenek göstermiş olan Osmanlı dönemi bu darbeyle adeta çökmüş ve yok olmuştu.

İşte **Timur** darbesinin etkisiyle Orta Asya'da, İran, Kafkasya, Irak ve Suriye'deki Türkler'de, Anadolu'da açıkça bir zayıflama dönemi başlamış, anarşi doğmuş ve bu anarşi bütün Türk Yurdu'nu kaplamıştır. Bunların sonucu da Türklükte büyük bir çöküntü olmuştur. Orta Asya; bu anarşi ile yüzyıllarca ve Rus istilasına kadar çalkalandığı gibi, hâlâ süren derin bir tutuculuğun ve cahilliğin kucağına da düşmüştür.

Timur darbesi sersemliği geçer geçmez, Osmanlı devleti kendini toplayıp yeniden canlanmıştır. Osmanlı padişahları Avrupa'da ilerlemeye, Avrupalılar'ı titretmeye başlamışlardır. Lehistan'ı, Macaristan'ı ele geçirip Viyana kapılarına gelmişler, **Kızıl Elma**'ya(*) dayanmışlar, Adriyatik Denizi'ne varmışlardır. **Yavuz Sultan Selim** ise Avrupa'nın fethinin yanlışlığını görüp Devleti bu yoldan çevirmek istemiş, Doğu'ya Türk Yurdları'na varmak planını uygulamıştır. İşte bu Hanedandan yalnız bu koca Türk Hakanı eski Türk İmparatorlukları ve **Cengiz**'in Türk milliyetçiliği politikasını uygulayıp bütün Türkleri bir bayrak altına toplamak amacını gütmüştür. **Mete**'lerden, **Kül Tegin**'lerden ve **Cengiz Han**'dan sonra Türkçülük ve Pantürkizm onurunu bu ulu **Yavuz**'a vermek gerekir. **Yavuz** bu işi başarıyla yürütebilmek için Müslümanlık Dünyası'nı da ele almayı düşündü. Ve bu amaçla Suriye'yi zaptedip o-

---

(*) **Kızılelma:** Nerede olduğu ya da olacağı belirtilmeyerek, yeryüzündeki bütün Türklerin birleşip kuracakları ideal ülke. Bütün Türklerin biraraya toplanması ülküsü. Kızılelma, dünya egemenliği ülküsüne bağlı olarak halk kitlelerine ve askerlere adı ve efsanesiyle yayıldı. Osmanlılarla birlikte ortaya çıktı. Ayasofya'nın önünde dikili bir sütun üzerinde at üstünde bulunan Justinianus heykelinin elinde kızıl bir küre ya da altından büyük bir elma vardı. İmparator'un dünyayı elinde tuttuğunu gösteren bu küre dünya egemenliğini tılsımının yazılarını taşırdı. XIV. yüzyıl'da heykelin ve kürenin (kızılelma) düşmesi, birçok ülkenin Türkler tarafından fethine ve imparatorluğun çöküşüne bir işaret sayıldı. Dünya egemenliğini temsil eden bu heykelin Anadolu'yu gösterdiği, İmparator Justinianus'un «Beni yıkacak kimse buradan gelecektir» dediği hakkında bir söylenti vardır. **Ziya Gökalp**, Kızılelma'yı Türkçülük akımının ülküsü olan Turan ile birleştirirdi. 1914'te **Kızıl Destan** adlı şiirine şu beyitle başladı: «Düşmanın ülkesi viran olacak - Türkiye büyük Turan olacak.» (Toker Yayın Komisyonu.)

radaki Türkleri çevresinde toplamış ve oradan Mısır'a ulaşmıştır. Mısır'daki Türkleri de kendisine katmış ve **Emanat-ı Şerife**'yi[*]de alarak **Halife** olmuştur. Ondan sonra Azerbaycan üzerine yürümüştür. Azerbaycan yoğun bir Türk halkını barındırdığından Kuzgun Denizi Türk Yurtları'nın adeta merkezi ve aktarma noktası olduğundan bu koca Hakan 16. yüzyıl'da buranın önemini taktir etmiştir. Bu amaçla **Çaldıran Zaferi**'ni kazanmışsa da ne çare ki arslan bir «şir pençe»nin[**] pençesinden güçsüz düşüp dünyadan gitmiş, planı da yarım kalmıştır.

Osmanlı Türkleri ta Fas'a, Habeşistan'a kadar da dayandılar, Yemen'i ve bütün Irak'ı da aldılar.

Her yüzyılda bir Türk Urukunun yıldızı parlıyor demiştik. Parlayan uruklardan bazılarına bütün Türkleri bir bayrak altına toplamak mutluluğu nasip olmuştu. Osmanlı Uruku bu nasipten yoksun kalmıştır.

Eğer Yavuz'dan önce ve sonra gelen Osmanlı padişahları fetihlerini, Tuna'ya dayandıktan sonra, Avrupa yerine Doğu'ya yöneltselerdi ya da Tanrı **Yavuz**'a ömür verseydi bu uruk da o mutluluğa sahip olurdu ve bugün Türklük başka ve ayrıcalıklı bir yerde bulunurdu.

Osmanlı Uruku'nun parlaklığı zamanında öteki Türklerin yıldızları sönüktü. Osmanlılar hepsinin ilerisinde bulunuyorlardı. Bu dönemde Selçuklular Hanedanı zamanında olduğu gibi Osmanlı devleti bilim, sanat merkezi olmuştu.

Osmanlı Uruku'ndan büyük bilginler, şairler, yazarlar ve fıkıh bilginleri yetişiyordu. Oysa Türk Yurdu'nun öteki bölümlerinde -Altın Ordu dışında- ufak tefek hanlıklardan başka bir şey yoktu. Halk, her gün cahilliğe doğru bir adım daha ilerliyordu. Birbirini yiyor, çöküntüye ve tükenmeye doğru sürükleniyordu.

Çin, İran, Afgan ve Rus Türk Yurdu'nu, önlerine düşen kenarlarından kemiriyorlardı. Altın Ordu da az zamanda aynı duruma düşmüştür. Ester Han hanlığı da (1554) **İvan Grozni** tarafından yokedilmiştir. Türkistan, Sibir, Buhara, Hıyve, Kafkasya ve Kırım da Rusların eline düşmüştür. Ne çare ki Osmanlı Uruku'nun yıldızının parlaklığı da iki, üç yüzyıldan çok sürmeyip sönmeye başlamıştır.

Orta Asya Türklerini yiyen tutuculuk Osmanlı Türklerini istila etmiş, bu tutculuk ve onun kardeşi olup beraber gelen cahillik bu Türkleri de yemeye, böylece Osmanlı Devleti'ni de tükenmeye doğru sürüklemeye başlamıştır. Bu acı ve tehlikeli işi gören ruh, iğneden ipliğe, içmeden uykuya kadar herşeyi dinde aramak, her gelişmeye ve her yeniliğe -tuhaf ve yanlış bir bakış ile -dine zararlı görerek- din adına saldırmak ve engel olmak istemiştir.

(*) **Emanat-ı Şerife:** (Kutsal Emanetler) İslam dini ve tarihi bakımından büyük önem taşıyan kişilerden kalan bazı kişisel eşyalar ile hatıralara verilen ad. Kutsal emanetlerin toplanması Hz. Peygamber zamanında başladı. Kutsal emanetler'in Osmanlı Devleti'ne geçişi 1517 Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında oldu. Halifeliğin kaldırıldığı 1924 tarihine kadar Kutsal Emanetler Osmanlı nizam ve usullerine göre saklanmaktaydı. Halen Topkapı Sarayı Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

(**) **Şir Pençe:** Aslan pençesi demektir. Patoloji'de derialtı hücre dokusunun ve yağ bezlerinin iltihabından ileri gelen çıban topluluğunun adıdır. Çıban genel olarak sınırlı, sert, parlak, gergin, sıcak, çevresine doğru açık kırmızı, tepede morumsu renktedir. Şiddetli, sürekli yakıcı ve sancıyan ağrılar yapar. Genişleyince tehlikelidir.

Bütün bu tükenişin, bütün bugünkü sefalet ve felaketlerimizin esas özeti budur.

Bununla beraber Osmanlı Türkleri'nin çöküş ve tükenişlerine birkaç önemli neden ve etken daha vardır:

1 - Kendilerini Hıristiyanlığa karşı İslam setti yapmalarıdır. Türkler böylece bütün Hıristiyan Avrupa'nın düşmanlıklarını üzerlerine çekmişlerdir. Bu nedenle Hıristiyanların tokmakları yüzyıllarca kafamızda patlamıştır.

2 - Türk Milliyeti duygusunun olmaması ve Türk milliyetçiliğinin devletin politikasına temel yapılmamasıdır. Çünkü her buldukları milleti yalnız dilleri ve dinleriyle aynen muhafaza etmek değil, hatta onlara kuvvet vermişlerdir.

Mesela **Fatih** Rumlar'a fazla olarak mezhebsel ayrıcalıklar da vererek devlet içinde devlet ihdas etmek gibi büyük bir hata yapmıştır. Ülkeyi bir cinsten yapacak yerde bir Babil Kulesine(*) döndürmüşlerdir. Bu durumdan Türk'ün ve bu Devlet'in çektikleri yazmakla biter tükenir şeyler değildir.

Selçuklular Anadolu'da ne kadar yabancı millet ve din bulmuşlar ve muhafaza etmişlerse Osmanlılar da bunları aynen muhafaza etmişlerdir. Temsil nedir, bilmemişlerdir. Bu unsurlar ise fırsat buldukça bu Devlet'in binasının bir taşını çekip almışlar, sonunda bu duruma düşmesine neden olmuşlardır. **Şeyhülislam Zembilli Ali Efendi**'nin(**) Rumları Müslüman yapmak isteyen **Yavuz Han**'a Müslümanlık adına karşı çıkışları ünlüdür. Bu yabancı ve zararlı unsurların kalmasına Türkçülüğün yokluğu neden olmuştur. İşte bu yüzyıllarda yabancılara Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma olanakları vererek tükenmesine neden olmuşlar ve bu uğurda durmayıp çalışmışlardır. Bu kötü bahtlı zihniyetin bir nedeni de Devlet'e vergi verecek bir Hıristiyan uyruklar sınıfının varlığına gerek duyma budalalığıdır. Ne yazık ki bu da bir Arap yöntemidir.

3 - Dini, hükûmet işlerine karıştırıp devletin laik yapılmamasıdır.

4 - Padişahların cahil ve sefahat düşkünü, baskıcı rejimden yana olmalarıdır.

(*) **Babil Kulesi:** Tevrat'a göre Nuh'un torunlarının gökyüzüne ulaşmak amacıyla yaptıkları kule. Ayrıca içinde çeşitli dillerin konuşulduğu yer anlamındadır. Büyük bir karışıklığın hakim olduğu, kimsenin kimseyi dinlemediğinden hep bir ağızdan konuştuğu toplantı anlamına da gelir. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Zembilli Ali Efendi:** Osmanlı Şeyhülislamı (Karaman doğumlu- İstanbul 1526). Önce Karamanlı Hamza'dan ders gördü. Sonra İstanbul'da ünlü hoca Molla Hüsrev'in derslerine girdi. Bursa'da Hüsameddin'den şer'i bilimleri okudu. İlk önemli görevini Edirne'de Ali Bey Medresesi'nde yaptı. II. Bayezid döneminde şöhrete ulaştı. Birçok Anadolu medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra Şeyhülislam oldu (1502). Yavuz Sultan Selim döneminde şöhreti gibi nüfuzu da arttı. Hakseverliği ve sessizliği ile hükümdarı etkisi altında bıraktı. O'nun sert ve şiddete dayanan bazı davranışlarını yumuşattı. Zembilli diye anılmasına neden şudur: Evinin penceresinden aşağı bir Zembil sarkıtırdı. Müşkülleri olanlar dertlerini yazarak bu zembilin içine bırakırlardı. O da cevaplarını yazıp aynı zembille aşağı sarkıtırdı. Döneminde Şeyhülislamlık vezirliğin çok üstünde bir makam haline gelmişti. Yirmi beş yıldan fazla bu görevde kaldı. (Toker Yayın Komisyonu.)

5 - Türk yerine Sırp, Rus, Ulah, Rum, Ermeni, Arap, Arnavut, Gürcü ve Çerkes gibi milletlerden aldıkları çocukları yetiştirip devlet işlerini onların eline vermeleridir. Onlar ise Türk olmadıklarından Türklüğü unutturmak ve ezmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Yalnız Müslümanlığa sarılıyorlardı. Bunun için de tutuculuğa kuvvet veriyorlardı. Devletin önemli mevkileri ellerinde olduğundan bu işte kolaylıkla başarılı oluyorlardı.

6- Rus Ortodoks Kilesesi de Bizans'ın intikamını almakla meşguldü. Bu intikam duygusuyla ve Türkleri Ruslaştırmak hırsı ile Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli savaşıyordu. Bu da tükenişin nedenidir.

Bu dönemde Türkleri; Çinliler Çinleştirir, Ruslar Ruslaştırırken bir taraftan da Müslümanlık nedeniyle Irak, Suriye ve Mısır Türkleri'nin birtakımı dillerini unutmuşlar, Araplaşmışlardır. Aynı durum Rumeli Türkleri'nde de olup birçok Türk Arnavutlaşmıştır. Hatta hiç bir zaman Arnavut olmamış Manastır, Uhri, Üsküp ve Priştine dolayları halkı biz Türklere Arnavut diye tanıtılmıştır.

Bu yıllarda Türklük dev adımlarla politik ve kültürel bakımdan çöküntüden yok olmaya doğru gitmiştir. Tutuculuk ve cahillik bütün Türkleri bürümüştür.

Son yüzyılda artık Osmanlı Devleti'nden başka bağımsız bir Türk Devleti kalmamıştır. O da pek zayıf düşmüştür. Kendisinden hergün bir ülke koparılıyordu. Hem de bağımsızlığı yarım yırtıktı. Altın Ordu gitmiş, Buhara, Hiyve Hanlıkları Ruslar elinde sözde birer beylik olmuştu. Kırım ve kazan Hanlıkları'nın yerinde yeller esiyordu. Moskova'dan Karadeniz'e kadar olan Türkler ve kısmen de Kafkasya Türkleri Ruslaştırılmıştı. Kaşgar, o ünlü Bişbaluk, o uygar Uygurlar Çin boyunduruğuna girmişti. İran'ın Türk Şahları Türklüğünü unutmuş, şiiliğe üstünlük kazandırmak amacıyla İran'ı anarşiye yöneltmekteydiler. İşte Türkler'in bu durumda bulundukları bu son yüzyılda Avrupa'da **Sömürge Politikası** ortaya çıkmıştır. Bu politika Afrika ile beraber, Asya'nın ve Türklüğün de büyük bir felaketi olmuştur.

Avrupa'nın uygarlığı arttıkca, zulmü, katilliği, soygunculuğu da artmıştı. Avrupa güzel ülkelerimizi ele geçirip yurdumuzu çiftlik yapmak, bizi köle gibi hem de her gün hakaret ederek çalıştırmak, kazancımızı elimizden alıp Avrupa salonlarında, balolarında, kadınlar, kumarlar ve içki sofralarında yemek hevesine düşmüş, kanlı oyunlarla bu politikayı izlemeye koyulmuştu. Bu bir hırstır. Kuvvetli insanların uğradıkları doğal bir hastalıktır. Bununla beraber şunu da hatırlamak gerekir: Güçlülerin zayıfları ayak altına alması her gün gördüğümüz dünyanın doğal adetidir. «Büyük balığın küçük balığı yemesi» doğa yasası gereğidir. Zayıf yok olmaya mahkumdur. Toplumlarda zayıflığa yol açan mikrop cahilliktir. Biz cahil olmasaydık Avrupalılar bu işi yapamazdı. Avrupa aynı zamanda Müslüman düşmanıydı. Eski Müslümanlık ve Hıristiyanlık mücadelesini asla unutmuyorlardı. Haçlılar intikamını almak istiyordu. Hem de ekonomik açıdan buna muhtaç ve mecburdular. Sözün kısası kabahat onların değil, bizimdir.

Avrupalılar bu sömürge politikasını uygulamak için ellerinde, yüzlerinde: **uygarlaştırmak, insanlığa hizmet etmek,** gibi iki maske kul-

lanıyorlardı. Bu fetihleri insanlık ve uygarlık adına yaptıklarını, ülkeleri uygarlaştırmak için istila ettiklerini söylüyorlardı. Bu, demir leblebiyi, zehir hapı, şekerle örtmek, yutturmak demekti. Oysa Avrupa'nın iddia ettiği gibi insanlık için hizmet ve uygarlık amacından eser olmadığı bütün hareketlerinde açıkça görünüyordu. Güzel sözleri eylemlerine asla uymuyordu. Bize uygarlık getirmiyor, yalnızca fuhuş, türlü içki düşkünlüğü, frengi gibi hastalıklar, türlü dolandırıcılık ve ahlaksızlıklar getiriyorlardı. Buna karşılık milletimizin özelliklerini yok ediyorlar, bizim rahatımızı, paramızı alıp gidiyorlardı.

Bunu şimdiye kadar hiçbir Türk, hiçbir Müslüman anlıyamamış, Avrupa hilekârlarının tatlı yalan sözlerine aldanmışlar ve kendilerini kaptırmışlardı. Fakat aldanmasalar da onlar uygarlıkları sanatları, ticaretleri sayesinde yok edici savaş araçları icat etmiş, bunlarla ve zekalarıyla bizleri ister istemez sömürge haline koymuşlardı. Bizler ise cahilliğimiz, sanatsızlığımız, tembelliğimiz nedeniyle Avrupalıların istilasına karşı koyamıyorduk.

Şunu çok açık biçimde ortaya koymak gerekir: Bu Osmanlı egemenliği, bu Osmanlı ancak manevi olabilmiş, maddi bir hale konamamıştır. Bu da Osmanlı Türkleri'nin büyük hatalarındandır. Bütün Türkleri bir bayrak altına toplamaya, bütün Türkler'deki kültürü değişmez ve sürekli kılmaya çalışacak yerde Osmanlılar bir taraftan susamış arslanlar gibi Afrika çöllerinde boş yere bir serap peşinde koşmuşlar, diğer taraftan Avrupa'ya dalıp koçlar gibi, fakat hiç gereksiz yere, kafalarını Viyana kalelerine vurup durmuşlardır. Sonra da kafaları yara ve kan içinde oturmuşlardır. Ne yazık ki kendi dillerini Arap ve Farsların ayakları altına atmış ve yalnız onların dillerine değer vermişlerdir. Milleti fakirlik, sefalet, cahillik bürümüştür. Türk bu durumdayken Osmanlı Devleti'nde devrim ve meşrutiyet olmuş, Türklük için yeni bir dönem başlamıştır.

TAZE TÜRK TARİHİ

yahut

YENİDEN DOĞUŞ VE UYANMA

yahut

İKİNCİ MİLLİ DÖNEM

(Genel Bakış)

DEVRİM:

1877 yılında Türk - Rus Savaşı'ndan sonra Ruslar'ın Elminski Okul sistemi ile Türkleri Ruslaştırma eylemi Rusya'da Türkler ve Tatarlar arasında yankı uyandırmıştır. Bu eylem sonucu Türkler arasında milli ruh belirmeye başlamıştır. 1900 yılından bu yana Rusya Türkleri'nde uyanma belirtileri iyice görülmektedir. O zamana kadar derin uyku içinde olan bu Türkler arasında okumaya hevesli olanlar çıkarsa, bunlar Rus okullarında okuyor ve sonunda Ruslaşıyordı. Rus okullarında okuyanlar Türklük için kazanılmış değil aksine kaybedilmiş oluyordı. Ruslar olanca kuvvetleriyle Türkler'in, kendileri için okul açmalarına, aydınlanmalarına engel oluyorlardı. İşte bu durum karşısında Kırım'da **İsmail Gaspıralı**(*) adında çok saygıdeğer bir kişi çıkarak, ne

(*) **Gaspıralı İsmail Bey:** Türk düşünürü, pedagog ve gazetecisi (Kırım-Bahçesaray 1851-1914) Babası Gaspıralı olduğu için bu adla anılır. İlk öğrenimini Hacı İsmail Efendi'nin yanında yaptı. Akmescit Rus Ortaokulunu ve Voronej Rus Askeri Okulu'nu bitirdikten sonra Moskova Askeri Lisesi'ne gönderildi. Burada karşılaştığı Slavcılık ülküsü ve Türk Düşmanlığı kendisini etkiledi. Türk milletine karşı ilgisi arttı. Girit Savaşı'na katılmak üzere okuldan kaçtı. İstanbul'a giden vapura binerken yakalandı ve Kırım'a gönderildi. Askeri Lise'yi bıraktı. Bahçesaray'da Zincirli Medresesi'nde Rusça öğretmenliği, Demirköy Türk Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Daha sonra Paris'e giderek (1872) iki yıl kaldı. Rus yazarı Turguniev ile tanıştı ve onun müsveddelerini temize çekti. Fransızca-Rusça tercümeler yaptı. **Avrupa Medeniyeti'ne Bir Nazar-ı Muvazene** (1874) adlı broşürde Fransa'daki izlenimlerini ve düşüncelerini yazdı. Kırım'a döndü (1875). Bahçesaray Belediye Başkanı seçildi (1879). Türkçe gazete çıkarmasına izin verilmeyince Genç Molla takma adıyla Rusça **Tayrida** Gazetesi'ni yayımladı (1881). Öğretim sisteminde yenilik yanlısı olan İsmail Bey'in kendi buluşu **usuli cedit** (yeni usul) okutma sistemi Türkler arasında kabul edildi. **Tercüman** gazetesini yayınladı ve dünya Türklerini birleşmesi ilkesini **«dilde-fikirde-işde birlik»** sloganı ile gazetesinin başlığının altında yaşattı.Türk lehçelerinin birleştirilerek sadeleştirilmesi ve ortak bir Türk edebi dilinin meydana getirilmesi düşüncesini savundu. İstanbul'a geldi (1909). Konferansları geniş ilgiyle karşılandı. (Toker Yayın Komisyonu.)

yapıp yapmış, okullar açmış, Bahçe saray'da **Tercüman** adında bir gazete yayınına başlamıştır. Bu gazete Rusya'nın her tarafındaki Türkler'e gidiyor önemli bir uyanma duygusu veriyordu. Bu duygu o kadar büyüktür ki, buna bakarak Rusya'daki bu uyanma hareketinin başı, ilk etkili kişisi **İsmail Gaspıralı**'dır demek gerekir.

Rusya'nın 1904 yılındaki devrimi ise bu uyanma hareketini pek şiddetlendirmiştir. Kazan'da Tatarlar faaliyete geçmiş, yayına başlamışlardır. Artık Türk ve özellikle Tatar tarih ve dili üzerine kitaplar, gazeteler basılıyor, milli ve yurt şiirleri yazılıyor ve okullar açılıyordu. Orenburg'da, Ufa'da Mişerler ve Başkırdlar yayına başladılar. İçlerinde bilginler yetişti. Orenburg'da **Mehmet Remzi** adında bir kişi 1908 yılında **Telfik-ül Ahbar ve Telkih-ül Asar fi Vekayi-i Kazan ve Bulgar ve Müluk-ül Ettar** adıyla Arapça değerli bir eser yazdı. Bu eseri Rus hükümeti hemen yasaklayıp toplattı.

Tatarlar da halk şivesince İdil Boyu Edebiyatı adı verilecek bir edebiyat kurdu. Bu edebiyat içinde Kırım'a özgü ve daha çok bizim şivemeze benzeyen bir şube de vardır. Bunun kurucuları bilginlerden **Şahabeddin el-Mercani, Musa Carullah, İsmail Gaspıralı** ve karısı **Zehra Hanım**, Kazanlı **Abdülkayyum el-Nasırî, Kadı Rızaeddin, Fatih Kerim, Fatih Emir Han, Yarullah, Beygüf, Zeki Velidi**(*) **Ayaz İshakyef, Kırımlı Sabri Ayvazof** gibi yazarlardı. Aralarında **Abdullah Tokayef, Derdmend, Abdülhamid Gaffuri** gibi şairlerde bulunuyordu. Kazan'da **Maksudof**'un (Sadri Maksudî Arsal) **«Yıldız Gazetesi»** ile **«Beyan-ül Hak»**, **«Yalid Yüled»**, **«Tan»**, **«Tan Yıldızı»**, Orenburg'da **«Şura»**, **«Vakit»**, Tomsk'ta **«Tomsk»**, Esterhan'da **«İdil»** gazeteleri çıkarıldı.

Keza Azerbaycan'da Gence'de önemli bir düşünce akımı başladı. **Mirza Celil** tarafından Tiflis'te **Molla Nasreddin** adıyla olayları ve kişileri yeren, önemli bir gazete, **Mehmet Ağa Şah Tahtenski** tarafından **Şarkî Rus** yayınlandı. **Molla Nasreddin**'in konularını **Ahıskalı Ömer Faik** düzenliyordu. **Ömer Faik** İstanbul'da öğrenim görmüştü. Azerbaycanlı şair **Sabir** de Molla Nasreddin'de yazı yazıyordu. Bu gazetinin yazıları, hele karikatürleri pek mükemmeldir. Molla Nasreddin halkın kötü göreneklerini ve cahilliğini eleştirmeye başladı. **«Nur Gazetesi»** yayımlandı. Bakü'de **Hüseyin Zade Ali Bey, Feyüzat** adıyla bir gazete çıkardı. Feyuzat yeni makalelerle halkı aydınlandırmaya çalıştı.

(*) **Zeki Velidi Togan:** Türk tarihçisi (İsterlitamak Kantonu Başkırdistan 1890-İstanbul 1970). Kazan'da Türk tarih ve Arap edebiyatı dersleri verdi (1909-1910). Kazan Üniversitesi'nde ve Fergana'da tarihî ve etnografik araştırmalar yaptı. Fergana'da Kutadgu Bilig'in bir nüshasını buldu. Ufa'da tarih öğretmenliği yaptı (1914-1915). Rus Parlamentosu olan Duma'da, Ufa ile müslümanlarının temsilcisi olarak politik hayata atıldı (1917). Rusya Kurucular Meclisi üyesi (1917), Sovyet Başkırdistan Cumhuriyeti Harbiye Bakanı (1919-1920), Başkırdistan Devlet Bakanı (1920) oldu. Rusya yöneticileriyle arası açılınca Türkistan'a geçti, buradaki bağımsızlık mücadelesine katıldı. Paris'e oradan Berlin'e gitti. Türkiye'ye gelince (1925) İstanbul Darülfununu Türk Tarih Müderrisliği'ne (profesör) getirildi. Viyana'da 1939'da İbn Fadlan's Reiseberichte (İbni Fadlan'ın Seyhatnamesi) adlı teziyle felsefe doktoru oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İstanbul Üniversitesi'ne tarih profesörü olarak döndü. (Toker Yayın Komisyonu.)

Hüseyinzâde Ali ile **Ahmet Ağaoğlu**(*) Hayat, **Haşim Bey** Taze Hayat, **Ahmet Ağaoğlu** İrşad ve Terakki, **Oruncof** İkbal ve Güneş gazetelerini yayınladılar. Ayrıca Ekinci adında bir gazete de çıkarıldı. Bunların masraflarını Baku'nun milyoneri **Hacı Zeynelabidin Takıyef** veriyordu. Azerbaycan'da **Ölüler, Arşın Mal Satan, Leyla ile Mecnun** gibi tiyatro eserleri yazıldı. **Ölüler** Şiilik safsatalarını gösteren önemli bir tiyatro eseridir. **Arşın ile Mal Satan** görmeden evlenmeyi eleştirir ve alaya alır. **Leyla ile Mecnun** bir bölümlü opera olup oldukça güzel bestelenmiştir. Bestekarı Azerbaycan'lıdır. Bu arada **Doktor Neriman Nerimanoğlu**'nun piyeslerini de belirtmek gerekir.

Doktor Hüseyinzade Ali , Mirza Celi, Ömer Faik adlarındaki bu üç kişi Azerbaycan'da pek büyük düşünce akımı yarattılar ve Türklüğün uyanmasında önemli bir rol oynadılar. Büyük bir devrim yaptılar. Gerçi Azerbaycan'da eskiden beri şair ve yazar yetişmekte idi. Mesela **Molla Penah Vakıf** adında dili pek düzgün, usta bir şair yetişmişti. Fakat bunlar halkta devrim düşüncesi uyandıramamışlardı. **Sabir** adında pek değerli bir şair çıkmış ve halkı aydınlatmaya başlamıştı. **Sabir**'in **Hophopname**'si meşhurdur. Fakat asıl bu üç kişi Azerbaycan'ı başka bir duruma koymuşlardır. **Ali Bey** bizim Askeri Tıbbiye Mektebi'nde yetişmiş, orada öğretmen olmuş Azerbaycan Türkleri'nden bir kişidir.

Gerek İdil boyu, gerek Azerbaycan olsun bütün bu yayım hareketlerine dikkat edilirse görülür ki hepsi de Osmanlı Türkleri şivesine doğru yürümüşlerdir.

Bu düşünce hareketi ve **Resulzade Emin** gibi kişiler sayesinde bugün Azerbaycan'da derin bir biçimde Türklük duygusu yerleşmiştir. Kadınlar örtünmeyi kaldırmaya, çarşafsız sokağa çıkmaya başlamışlardır. Çarşafla bile olsa erkeklerle beraber tiyatroya gidebilmekte ve onlarla yanyana oturabilmektedirler. Şu devrimin büyüklüğü geçmişteki olaylar anımsanırsa çok daha iyi anlaşılır.

(*) **Ahmet Ağaoğlu:** Gazeteci, fikir adamı, profesör (Azerbaycan Şuşa 1868-İstanbul 1939). Öğrenimini Şusa, Tiflis ve Paris'te yaptı. Paris'te Fransız gazete ve dergilerine yazılar yazdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle tanıştı. Tiflis'e döndükten sonra milli uyanış hareketi çalışmalarında bulundu. Rus makamlarına karşı Türk halkının haklarını savunmak için yayımlanan Rusça **Kapsi** ve Türkçe **Şarki Rus** gazetesine yazılar yazdı. Bu yıllar Azerbaycan'ın en karanlık yıllarıydı. Rusya'da 1905 devriminden sonra Azeri aydınlar, Türkçe gazete, dergi yayımlamaya; okul, dernek gibi kurumlar açmaya çalıştılar (1906). Zerdabi ile Hayat gazetesini kurdu. İrşad, Terakki ve Füzüyat'ı yayımladı. Böylece Azerbaycan uyanış hareketi ikinci aşamasına giriyordu. Türklerin haklarını savunacak Difai (Savunmaya ait) adlı politik bir dernek kurdu. 1909'da İstanbul'a geldi. İttihat ve Terakki Fırkası'na girdi. Hikmet, Sebilürreşat ve Jeune Turc (Jön Türk) gazetelerine Fransızca yazılar yazdı. Tercüman-ı Hakikat gazetesine başyazar oldu. Türkçülük akımına katıldı. İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri ile birlikte Malta'ya sürüldü. 1923'ten sonra Büyük Millet Meclisi'nde Kars Milletvekili olarak bulundu. Ankara Hukuk Fakültesi'nde Hukuk-ı Esasiye dersleri verdi, Hakimiyet-i Milliye gazetesinde başyazarlık yaptı. Bütün kültür ve politika hayatını Türk milliyetçiliği, fikir hürriyeti için mücadele ile geçirdi. Bilimsel ve politik eserleri vardır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bundan on, on beş yıl önce Baku'de bir müslüman içki içemezdi, kızını okula gönderen bir molla sokakta öldürülmüştü.

Bugün operasına varıncaya kadar, (her ne kadar ilkel ise de) Baku'de Türk tiyatrosu kurulmuştur. Şimdi Türk kadınlarından sanatçı yetiştiriyorlar. Bu duruma göre beş on yıl içinde Azerbaycan'da mükemmel bir Türk tiyatrosu meydana gelecektir.

İstanbul'da ticaretle uğraşan Azerbaycan Türkleri çoktur. Bunlara ve kısmen Tebriz tarafından olan Türkler'e bizim gafil İstanbul'lular Acem derler. Onlarca «men» diyen her adam Acem'dir. Oysa Dünya'daki bütün Türkler «men» der. Yalnız biz Osmanlı Türkleri «ben» deriz.

Rusya Türkleri'ndeki bu tarihî, edebî, millî her çeşit yayın, ani ve baş döndürücü bir hızla meydana gelmiştir. Bunun nedeni ve etkeni şüphesiz Rusya'daki devrimlerdir. Fakat bundan önce önemli bir noktayı incelemek gereklidir. Acaba bu milli ruh nasıl doğmuştur? **Gaspıralı**'lar **Hüseyinzade**'ler ve öteki Türk düşünürleri bu ilhamı nereden almışlardır?

MİLLİ RUHUN DOĞUŞ KAYNAĞI

Hiç kuşku yok ki Yüzyılın, milli bir yüzyıl olması, Avrupa'nın esasının milliyet üzerine kurulması bunda önemli bir paya sahiptir. Ve yine Rusların milliyet sahasına dökülmeleri, Rusya'daki öteki milletleri Ruslaştırmak için sarfettikleri çabaların yankısı da doğal olarak bu ilhamın doğmasında rol oynamıştır. Fakat yüzyıllardan beri çizme altında aşağılanan, cahilliğin en derin karanlık kuyularına düşen, atalarından ve atalarının görkemli tarihinden, bilim ve savaş alanındaki başarılarından hiçbir şey bilmiyen, varlığını unutan insan kitleleri bu gibi olaylardan kolay kolay ders alabilir mi? Elbette alamaz.

Bunun başka bir etkeni vardır ve asıl etkeni budur. O da **Radloff** ve benzeri Türkbilimcilerinin eserleridir. Tesadüfün bu eserleri okuttuğu İdil boyu, Azerbaycan ve Kırım aydınları arasında hemen büyük bir uyanış meydana gelmiştir. Bu eserleri okuyan aydınlar, o eserlerde Türklüğün görkemli geçmişini görmüşler, o büyük tarih önünde heyecanlara düşmüşler, hemen o tarihin canlandırılması düşüncesini algılamışlardır. Bundan da Milli Ruh doğmuştur. «Tarihi olmayan milletler bir şey olamaz» derler. Gerçekten tarihleri milletleri yaşatır. Yabancı bilginlerin gözönüne koydukları Türk Tarihi Türk aydınlarına ders, ruh ve maneviyat vermiş, onların dimağlarındaki vicdan idraki merkezlerine yaşamak ihtimal ve hakkını duyurmuş ve Türk'ün mutluluğuna giden büyük yollar açmıştır. Türk aydınlarındaki bu kendinden geçme hali öteki Türk dimağlarına yayılmış ve büyük bir aşk halini almıştır.

Bütün bu hareketler bazı özverili gençlerin üstün çabalarına rağmen Ruslar'ın baskısı yüzünden iyi sınırlı bir halde kalıyordu. İşte bu sırada Osmanlı Devleti'nde devrim oldu. Ülke meşrutiyetle yönetilmeye başlandı. Verilen özgürlük sayesinde basın herşeyden söz edebildi. Halk Avrupa'ya gidebildi. Bunlar milletin gözünü açtı. Bu devrime kadar Türklükle hiç alakası olmayan, milliyetten hiçbir duygusu bulunmayan

Osmanlı Türkleri'nde de bu duygular uyanmaya başladı. Evvelce Avrupa'ya öğrenim görmeye giden her Osmanlı-Türk genci kozmopolit olarak dönerken, artık şiddetli milliyetçi olarak yurda dönmeye başladı. Rusya'dan bize gelmiş olan **Ali Hüseyinoğlu**(*) ve **Yusuf Akçura**(**) beyler gibi kişiler de Türklüğü aşılıyorlardı. Türklük şimşek hızıyla Türk gençlerinin kalplerini istila ve zaptetti. Rusya'da on, on beş yıldır cılız bir halde kalan Türklük uygun bir zemin olan Osmanlı Devleti'nde sihirli bir çabuklukla büyüyüp gürbüz bir yiğit halini aldı. Bunun doğal sonuçları olarak **Pantürkizm** ve **Panturanizm** davaları doğdu. **Türk Ocakları, Türk Yurtları** gibi Türklük dernekleri kuruldu. Dildeki, Arapça ve Farsça kelimeler ayıklanarak öz Türkçe yazılmaya doğru önemli adımlar atıldı. Türklüğe dair eserler, gazetelerde makaleler yazıldı. Türkçülük için seçkin bir rehber yetişti. Bu rehber saygıdeğer bilgin **Ziya Gökalp**'tır.

Bu bilgin kişi Türkçülüğün bizde bilimsel kurucusudur. **Köprülüzade Fuad Bey** gibi bir başka bilgin çıkıp Türklüğe ilişkin eserler yazmaya başladı. **Necib Asım bey** bunlardan daha önce başlamış Türklüğe hizmet etmiş bir yazardır. Milli Eğitim Bakanlığı okullarında Türklük duygusunu uyandıracak girişimlerde bulundu. Çocuklara milli şiir, türküler, marşlar öğretildi.

Osmanlı Devleti'nde bu milliyet duygusunun ortaya çıkışında en önemli neden Türk tebaası olan Rum, Ermeni, Arnavut ve Arapların meşrutiyetin verdiği özgürlükle yüzlerinden maskelerini atıp açıktan açığa milliyet davası yapmaları ve milliyet üzere kulüpler açmaları, Türk'e hakaret yağdırmaya başlamalarıdır. Bu hakaretlerden, bu vefasızlıklardan etkilenen Türkler'e, iç güdüleri Türklüklerine sarılmak gereğini hissettirmiştir.

Bunun güzel bir delili **Türk Ocağı**'nın kurulmasıdır. Tıbbiye Mektebi'nde Arap öğrencilerin milli bir cemiyet kurup Türk öğrencilere hakaret etmesinden etkilenen Türk öğrenciler gizli gizli Karacaahmet Mezarlığı'nda toplanarak dertleşmişler ve **Türk Ocağı**'nı kurmuşlardır. Bu sayfaya şu cümleleri eklemekten bir türlü kendimi alamıyorum: Eski-

---

(*) **Ali Hüseyinoğlu:** Hüseyinzade Ali. Türkçülük fikrinin önderlerindendir. Fikirlerini şu slogan içinde sistemleştirmiştir: **"Türk kanlı, İslâm imanlı, Batı kıyafetli olalım.."**

(**) **Yusuf Akçura:** Türk politika adamı ve tarihçisi (Simsar 1879 - İstanbul 1935). İstanbul'da Harbiye Mektebi'ne girdi. Kurmay sınıfına ayrıldı. Bu sırada tutuklanarak Yıldız Sarayı'nda sorguya çekildi. Taşkışla Divanı Harbi'nde askerlikten çıkarılarak ömürboyu kalebentliğe mahkum edildi. Fizan'a gönderilmek üzere Trablusgarp'ta beklediği sırada, orada kalmasına ve rütbesinin geri verilmesine karar çıktı. Bir süre sonra Paris'e kaçtı. (1899). Siyasi İlimler Okulu'na girdi. Rus-Japon Savaşı'nda (1905) Rusya'nın yenilmesi ve Meşrutiyet'in ilanı üzerine büyük umutlarla Türkçülük fikrini yaymak için Rusya'ya gitti. Kazan'da Medrese-i Muhammediye'de tarih, coğrafya ve Türk edebiyatı dersleri verdi. Takibata uğrayınca İstanbul'a geldi. Türk Derneği'ni kurdu. 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti'nin ve mecmuasının kurucuları arasına girdi. Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet'in ilanından sonra kendisine Türk kültürü ve tarihinin tetkikine verdi. Türk Tarihi Tetkiki Cemiyeti'nde milli tarihimizin aydınlatılmasına çalıştı. Eserleri arasında yer alan «Türkçülük» Toker Yayınları arasında yayınlanmıştır. (Toker Yayın Komisyonu.)

den aynı sıralarda oturduğumuz tıbbiyeliler meşrutiyeti yapan cemiyetin esasını kurdukları gibi,Türklüğün esasını kurmak görevi ile bağlı olan Türk Ocağı'nı da yaratmışlardır. Bu hizmetlerini Türk Milleti asla unutmayacaktır. Türk'ün bu seçkin çocukları Türk'e daha çok hizmet etsinler.[84]

Türkiye'deki bu şiddetli hareket Azerbaycan'ı ve Türkistan'ı hemen etkiledi. Oralardan Türk gençleri öğrenim yapmaya geldiler. Bu gençlerin ülkelerine dönüşleriyle oralardaki milliyet duygusu kuvvetlendikçe kuvvetlendi.

BİLİMSEL TÜRKÇLÜK:

İlk defa On dokuzuncu yüzyılda Turan kavimleri hakkında tarih, etnoloji ve dil bilimi noktasından incelemelere başlanmıştır. İlk önce Macarlar kaynaklarını araştırmışlar ve kendilerinin Turanî olduklarını bulmuşlardır. Bir Macar bilgini bu araştırmanın Macarlar için onur olduğunu söylemiştir. Macarlar'dan sonra Finlandiyalılar, onlardan sonra Almanlar, Ruslar, Fransızlar ve İngilizler köklerini araştırmaya başlamışlardır.

Türklük hareketinin bütün Dünya'da en önemli etkeni, belki de başı, birincisi saygıdeğer bilgin **Radloff**'dur. Türk bilimine önemli açılma ve yayılma hareketi sağlamıştır. Moskova'da Akademi ve Etnografik Asya Müzesi müdürü olan bu kişi, bundan yarım yüzyıl kadar önce eski ve yeni Türkler, Türklerin tarih, uygarlık ve dilleri üzerine incelemelere başlar. Doğu ve Orta Asya'da, Sibir'de, Kırgızlar arasında bizzat dolaşarak Türklerin muhtelif uruklarını, yaşayış ve göreneklerini inceler, türkülerini toplar, oralarda Türkçe ve yazma bazı eserler bulur. Birçok milli elbiseler, eşya, araç, silah, toplar. Bu sermaye ile dönüp Türkler üzerine Almanca ve Rusça büyük ve önemli eserler yazar. Bugün takdirlerle seyredilen Moskova'daki müzeyi kurar. Bu müzede her Türk Uruku'nun siması, kıyafeti, eşyası, silahı izlenmektedir. Bir kısım camekanlarında tefleri, çıngırakları ve yüzlerinde maskeleriyle gayet dikkat çekici şamanlar vardır. Petrograd Etnografik Müzesi ise daha zengindir. Rusya'da Türkçülük'te uzman **Barthold** gibi başka bilginler de vardır. Diğer taraftan Finlandiya'da Helsingfor'da da Türkler üzerine incelemeler başlar. Finlerin Türk olması bu konudaki incelemelerimizin nedenidir. Finlandiya'nın Türklüğe çok önemli hizmeti olan saygıdeğer bilgini **Thomsen**'dir. Fransızlar'dan **Deguinnes** o zamana kadar Avrupa'da meçhul olan Türk Tarihi'nin eski bölümlerini Çin tarihlerinden alıp bilim dünyasına sunmuştur.

Macarlardan meşhur **Vambery** İstanbul'a gelmiş, Orta Asya'da seyahat etmiş, Türklüğe ait eserler yazmıştır. Aynı zamanda Almanlar'dan **Müller** ve daha birtakım bilgin, inceleme ve araştırma yaptı. Orhon'da yapılan kazıda keşfedilen yazıtlar ise bu incelemelere büyük bir ışık tuttu. **Petersburg,** hâlâ durmayıp incelemelerini sürdürüyor, eski Türkçe yazma kitaplar bulup bastırıyor. Bu kitapların en önemlileri **Kutadgu**

84 - Bugünkü Türk Ocakları'nı ise daha yararlı bir duruma getirmek üzere düzeltme gereği vardır.

Bilig ve **Şecere-i Türk**'dür. Bu eserler Türkler'in aslını ve Türklüğü daha açık olarak meydana koymuştur. Ayrıca Türklüğü işleyen Farsça ve Arapça eserler de elde edilip Leiden, Leipzig gibi çeşitli yerlerde asılları ve tercümeleri bastırıldı. Çin tarihleri karıştırılıp Türklere ilişkin bilgiler bulundu; Fransa'da **Leon Cahun** adındaki bilgin de bütün bu eserleri inceleyip **Türk-Moğol Tarihine Giriş** adıyla önemli bir eser yazdı. **Cahun**'dan önce **D'Ohsonne** da Moğollar üzerine Fransızca bir eser yazarak Türk tarihinin iki yüzyıllık bir bölümünü başarılı biçimde aydınlattı. **Bloche** de bir eser meydana getirdi. İşte daha birtakım bilginlerin çalışmalarıyla Avrupalıların «**Türkoloji**» dedikleri ve benim «**Türk Bilik**»(*) dediğim yeni bir bilim doğdu.

İşte asıl bu Türkbilikçilerin çalışmaları sayesinde Türk Dünyası'nda Türklük duygusu başlamış, Türkler'de ve bütün Dünya'da Türklüğün büyüklüğü anlaşılmış, Türklük sevilmiştir. Demek Pantürkizm ve Panturanizmi müsteşrikler(**), yani yabancılar doğurmuştur. Bu sistemler politik değil, bilimsel olarak doğmuştur ve bilime dayanırlar.

Bu bilginler özetle, Orhon yazısını çözümleyen Finlandiya'lı **Thomsen;** Rusya'daki bilginlerden **Radloff, Barthold,** Macar bilginlerinden **Vambery,** Almanlar'dan **Von Klug, Müller;** Fransızlar'dan **Deguinnes, D'Ohsonne, Cahun;** İngilizler'den **Kep** gibi bilginlerdir. Bu bilginler Türk'ün tarih, uygarlık ve kültürünü bulup yazmışlar ve Türkler'e büyük bir yurtları ve kalabalık bir milletleri, büyük, şanlı ve onurlu bir geçmişleri olduğunu göstermişler, çeşitli Türk uruklarına birbirlerinin varlıklarından haber vermişlerdir. Bunu gören Türk Gençliği gözünü açmış, bu konuda incelemelere başlamış ve Türkler'in uyanması, birleşmesi, kuvvetli bir devlet kurması düşüncesini ortaya koymuştur. Bunun üzerine başlangıçta Rusya'daki ve sonra Osmanlı Devleti'ndeki Türkler'de bu düşünceler yayılmaya başlamış, bu konuda yayın yapılmış, örgütler kurulmuştur.

Türkler bugünkü milli uyanıklıklarını özellikle **Radloff**'la **Deguinnes** ve **Cahun**'a borçludurlar. Bu bilginlerin adına Türk Yurdu'nun her tarafında heykeller dikilse yeridir. Moskova'da Radloff'un yirmi beş yıl çalıştığı bir odası ve o odada yazı masası vardır. Müze, bu odayı bütün eşyası ile muhafaza ediyor. Bu odayı ziyaret ve **Radloff**'un asılı olan resmini saygıyla seyrettim.

Nihayet böylece doğan, bilinen Türklük, ortaya çıkan Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği'nin büyümesine Osmanlı Devleti'ndeki devrim büyük bir etken olmuş, bu duygu ve gayret Türk Gençlerinin dimağına esaslı bir biçimde yerleşmiştir. Artık bu büyük duygu ihtiyarları ve köylüleri de kazanacaktır. Nitekim başlamıştır. İşte bu verimli ve mıknatıs gibi çekici yüce duygu Türkleri uyandıracak, cahilliklerini giderecek, modernleştirecek, yine büyük bir millet yapacaktır. Nitekim Yunan Ordularını denize döken, İtilaf Devletleri'ne Lozan'da lehimize bir barışa imza koydurtan işte bu yüce ve dinç ruhtur. Şimdiden eserleri görülmüştür.

(*) **Türkbilik:** Türkbilim, Türkoloji. **Türk bilikçi:** Türkbilimci, Türkolog. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Müsteşrik:** Doğu ülkeleri ve en çok da doğu milletlerinin tarih, din, dil ve edebiyatları ile uğraşan batılı bilgin, orientalist.

Burada bizim Türkçülerden ve sözetmek gerekir. Devrimci **Ali Süavi**(*) adını da anmak bize bir görevdir.

Bu kişi Radloff'lardan habersiz olarak bütün Türklerin milliyet duygusundan tamamen yoksun oldukları zamana tesadüf eden Avrupa'daki kaçak hayatı sırasında yaptığı yayınlarda Türklük duygusu ile çalışmıştır.

Fakat bunun öyle pek bilgince bir çalışma olmadığını da itiraf etmeliyiz. **Ahmet Vefik Paşa**(**), **«Tarih-i Alem»** sahibi **Süleyman Paşa**(***) bizde önemli Türkçülerdir. Hem bunlar bilinçli ve bilimsel Türkçülerdendir. Ancak bu üçü de duygularıyla halkı etkileyememişlerdir.

(*) **Ali Suavi:** Gazeteci, yazar (İstanbul 1839-1878). Resmi okullarda ve cami derslerinde okuyarak yetişti. Bursa, Simav ve Filibe'de öğretmenlik yaptı. Sofya ve Filibe'de devlet memurluklarında bulundu. İstanbul'da Filip Efendi'nin çıkardığı Muhbir Gazetesi'nde yazı yazdı. Vaazları ile büyük şöhret kazandı. Mısır Valisi İsmail Paşa hakkındaki bir yazısı üzerine gazete kapatıldı ve Kastamonu'ya sürüldü. Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Paris'e kaçtı. Namık Kemal ve Ziya Paşa ile birlikte Londra'da Muhbir'i çıkarmaya başladı. Gazetenin başına "Muhbir doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar" cümlesini koydu. Abdülhamit tahta geçip Meşrutiyeti ilan edince (1876) İstanbul'a döndü. Camilerdeki vaazlarıyla yine dikkat cekmeye başlayınca göz hapsinde tutuldu. Çırağan Vakası'nın hazırlayıcısı olan Ali Suavi, bu olayda V. Murad'ı tekrar tahtta çıkarmak için beş-altı yüz kişiyle Saray'a saldırdı. Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa tarafından sopa ile öldürüldü. Türk Tarihi ile ilgili fikirleri önemlidir. Ulum Gazetesi'ndeki Türk makalesinde Türk Tarihi'nin bir zafer ve istilalar zincirinden ibaret olmadığını söyler. Arap ve Fars gramerinin Türkçe içinde kullanılmasına ilk itiraz ve böylece «dilde Türkçülük» yapan Ali Suavi'dir. Darbe teşebbüsü sebebiyle kendisine «meczub» damgası da vuranlar çoktur. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Ahmet Vefik Paşa:** Türk devlet adamı, yazar (1823-İstanbul 1891). 1857'de Adliye Bakanı, 1860'da Paris Elçisi, 1861'de Evkaf Bakanı, 1862'de Darülfunun'da Hikmet-i Tarih hocası ve müfettiş oldu. 1864'te Bursa halkının şikayeti üzerine azledildi. Bu dönemde Molière, Fezleke-i Tarih-i Osmani ve Micromega çevirilerini yaptı. Daha sonra Rusumat Emini (1871), Sadaret Müsteşarı (1872), Maarif Bakanı ve Devlet Şurası üyesi oldu. Mizacı bu memuriyetlerde uzun zaman kalmasına imkan vermedi, açığa alındı (1872-1877). Bu dönemde de Lehçe-i Osmani'nin (Osmanlı Lehçesi) ilk kısmını yayınladı. Petersburg İlim Akademisi'ne muhabir aza oldu (1875). İlk Mebusan Meclisi Başkanlığı'na getirildi. Aynı yıl vezir, Edirne Valisi, daha sonra Ayan Meclisi üyesi oldu. Dahiliye Bakanı ve Başbakanlığı altında ve aynı yıl azledildi (1878). 1879'da atandığı Bursa Valiliği 1881'e kadar sürdü. 30 Kasım 1882'de ikinci defa Başbakan atandı. Üç gün süren bu görevinden sonra ömrünün sonuna kadar Rumelihisarı'ndaki yalısında bilimle meşgul oldu. Kısas-ı Enbiya ve Mecelle'si ünlüdür.

(***) **Süleyman Paşa:** Türk Komutanı ve yazarı (İstanbul 1838-Bağdat 1892). Türk devletleri tarihinin okul kitaplarında yer almasını ve okutulmasını sağladı. Tanzimat döneminin büyük Türkçüleri arasında yer aldı. Tarih anlayaşını dil alanında da uyguladı; Türklerin dilinin Osmanlıca değil, Türk dili olduğunu savundu. Başlıca eserleri: **Mebaniü'l İnşa** (Edebi Bilgiler Kitabı), **Tarih-i Alem, İlm-i Sarf-ı Türkî** (Türkçe Gramer Bilgisi Kitabı).

Fikirleri yazdıkları kitaplarda kalmıştır. **Süleyman Paşa, Deguinnes**'den ilham almıştır. **Necip Asım Bey**'in(*) Türkçülüğü **Cahun**'un(**) kitabının aydınlatmaları sonucudur. Bunlardan sonra Türk ruhlu şiirleriyle gençlere Türk ruhu aşılayan Türk Şairi **Mehmet Emin Bey** (***) çok değerlidir. Burada bana azap veren bir konuyu açıklamak gereğini hissediyorum.

Son zamanlarda bizde **Leon Cahun,** «şarlatan, bilimi bozan, eseri yalnız bir şiir» gibi sözlerle nitelendirme modası vardır. **Cahun** için bu nitelendirmeyi eskiden aleyhimizde Tan gazetesinde yazı yazan bir Fransız da yapıyordu. Amacı Türk'ü düşürmekti.

(*) **Necip Asım Bey:** (Yazıksız soyadını almıştır.) Türk dil bilgini (Kilis 1861- Kadıköy/İstanbul 1935). 1880 yılında Harp Okulu'ndan piyade teğmeni olarak mezun oldu. Askeri Rüştiyelerde ve Harp Okulu'nda Türkçe, Fransızca tarih dersleri verdi. Albay olarak emekli oldu. Meşrutiyet yıllarında İstanbul Darülfununu'nda Türk Tarihi ve Türk Dili Tarihi müderrisliği yaptı. Büyük Millet Meclisi'nin 3. döneminde Erzurum Milletvekili olarak çalıştı. II. Abdülhamid döneminde Türkçeci olarak ün yaptı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. Türk Yurdu Dergisi'nin yazarları arasında bulundu. 1890'dan başlayarak Osmanlıca'nın grameri üzerine birçok eser verdi. Anadolu diyalekleri üzerinde çalıştı. Dil bilimi ve Ural-Altay dilleriyle de uğraştı. Tarihi Osmani Encümeni üyesi olarak Türk Tarihi alanında çalışmalar yaptı. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Léon Cahun:** Fransız yazarı ve tarihçisi (1841-1900). Fransız Mili Eğitim Bakanlığı'nca 1878, 1880 ve 1881 yıllarında Doğu ülkelerinde inceleme gezilerine gönderildi. Bu yıllarda Türk Moğol dili ve edebiyatı alanlarında geniş çaplı çalışmalar yaptı. Doğu bilimleri kongrelerine bildiriler sundu. Doğu'da yaptığı gezilerde daha çok Türk Tarihi, Türk dili ve özellikle Orta Asya Türkleri ile ilgili araştırmalarda bulundu. Bu araştırma ve incelemelerini Introduction à l'Histoire de l'Asie, les Turcs et les Mongoles (Asya Tarihine Giriş, Türkler ve Moğollar) adı altında yayımladı (1896). Ayrıca Türkler üstüne Hassan le Janissaire (Yeniçeri Hasan), La Bannière Bleue, Aventures d'une Musulman, d'un Chrétien e d'un Paien à l'Epoque des Croisades et de la Conquète des Mongoles (Mavi Sancak, Haçlı Seferleri ve Moğol Saldırısı Zamanında Bir Müslüman, Bir Hıristiyan ve Bir Putperestin Başından Geçenler) adlı iki roman yayımladı. Bu eserin ikincisi 1912'de "Gök Sancak" adıyla Necip Asım, 1933'te "Gök Bayrak" adıyla Galip Bahtiyar tarafından Türkçe'ye çevrildi. Cahun XIX. Yüzyıl sonlarında başlayan ve XX. Yüzyıl başlarında hızlanan "Türkçülük, Milliyetçilik, Turancılık" akımları üzerinde derin etkiler yaptı.

(***) **Mehmet Emin Yurdakul:** Türk şairi (1869-1944). Beşiktaş Rüştiyesi'ni ve İdadisini bitirdi. Bir süre Mülkiye ve Hukuk mekteplerine devam etti (1890). Fazilet ve Asalet adlı küçük eserinin beğenilmesi üzerine Rüsumat Kalemi'ne memur oldu. Rüsumat Evrak Müdürlüğü'ne getirildi (1893). Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında (1897) ilk şiirlerini yayımladı. Cenge Giderken şiiriyle ününü sağladı. Meşrutiyet'ten sonra Bahriye Bakanlığı Müsteşarlığı'nda (1908), Hicaz (1909), Sıvas (1910) ve Erzurum Valiliklerinde (1911) bulundu. Ziya Gökalp'ın ortaya attığı Türkçülük akımını benimsedi. Türk Yurdu Dergisi'nin kurucuları arasına katıldı. Osmanlı Millet Meclisi'nde Musul Milletvekilliği yaptı. Şiirlerinde hece veznini kullanarak halkın diliyle yazma çığırını başlattı. Yurt ve millet konularını duygusal bir dille işledi. Türkçe Şiirler adlı kitabında bu dönemin değer yargılarına karşı çıkarak milli bir edebiyat anlayışıyla, milliyetçiliği ileri sürdü.

Bu, böyle bileolsa bu sözleri söylemek bize düşmez. Oysa bu saygıdeğer kişinin eseri olağanüstü eserlerdendir. Evet, bazı yanlışlıkları vardır; fakat hangi yazarda hangimizde hata yok. Kusursuz, yanlışsız Türk tarihi yazmak bugün kime nasip olabilir? Bu, henüz doğuş halinde olan bir bilimdir. Kaldı ki **Cahun**'un bir becerisi vardır hiç kimsenin yazmadığı «generalite» yazmış olmasıdır. **Cahun**'un çok önemli noktalar bulup gördüğüne, onları iyi değerlendirdiğine inanıyorum. Mevcut şimdiki belgelere dayanarak Türk tarihine genel bakış ancak bu kadar yazılabilir. Yine belirtelim eseri şairane değildir. Evet onda yüksek bir heyecan vardır. Bu heyecan da yerindedir. Türk'ün tarihinin yüceliğini görünce heyecana düşmüş ve eserlerini heyecanla yazmıştır. O yücelik her duygulu kalbi heyecana getirecek durumdadır. Sanırsınız ki **Cahun** o eserini özellikle Türlüğü yükseltmek, Türkleri uyandırmak için yazmıştır. Böyle olması da bizim için nimet olmuştur. Türkiye gençlerinin çoğu bu eserle heyecana düşmüşlerdir. Türklüklerini bu eserle sevmişlerdir. Onu gençlerimize heyecan vermekten alıkoymayalım. Onun Türklüğe ettiği hizmet pek büyüktür. Böyle bir kişi ancak Türklüğün saygısına ve minnettarlığına layıktır.

Yavuz Sultan Selim ise Türkçülerin serdarıdır. Bu yüce fikri kılıcıyla tatbike çalışmış olan kutsal bir insandır. **Yavuz**'un yanına İran Şahı **Nadir Şah**'ı da yazmak gerekir. O da ona yakın bir Türkçüdür. Bunlardan önce politika ve kılıçla Türkçülük yapanlar **Oğuz Han, Mete Han, Mokan Han, Bilge Kağan, Cengiz Han**'dır. Bunlar «**Nerede Türk varsa birdir, bir bayrak altına toplanmalıdır**» görüşüyle hareket etmişlerdir.

Son zamanın bilimsel akımını, yayınını yönetenler **Ziya Gökalp** ve **Köprülüzade Fuad** beylerdir. Bu iki bilgin önemli yayınlar çıkarmışlardır. Son günlerde ise bu sahada Darülfünun müderrislerinden **Şemseddin Bey**'i (Günaltay) görmekteyiz.

Burada şunu söylemek gerekir. Herkese hakkını vermek bir milletin, her bireyin kutsal görevidir. Ve böylelikle millete hizmet edenler çoğalır ve çalışır. Orenburg'da çıkmış olan Vakit Gazetesi yazarı **Yusuf Akçora Bey** Türklüğe hizmet edenlerdendir. **Yusuf Akçora** Mişer'dir(*). İstanbul'da öğrenim görmüş Türk Yurdu örgütüne ve yayınlarına hizmet etmiştir.

Bu açıklamalardan sonra Türkbiliminden doğan bilimsel terimleri ve politik akımları ve mezhepleri burada açıklamaya ve tespit etmeye sıra gelmiştir.

Bu terimler şunlardır:

1 - Panturanizm.
2 - Neo (yeni) Turanizm.
3 - Turanizim.
4 - Pantürkizm.
5 - Türkizm.
6 - Büyük Turan.
7 - Turan.

(*) **Mişer:** Orta ve Doğu Rusya'da yaşayan Türk topluluğunun bir boyu. (Tokcer Yayın Komisyonu.)

Görülüyor ki bu terimler hep Avrupa'ya aittir. Buna bir de Pan-Türkmenizm eklenmelidir.

Düşüncelerime göre Turan ve Türk kavimlerinden sözeden bilime Avrupalılar «Türkoloji» derler. Biz «**Türkbilik**» demeliyiz. Bu terime gerek vardır.

Eğer Türk ve bütün Turan kavimlerinin özel durumları genel biçimde ifade edilmek istenirse O'na «Turanizm» denir. Biz buna «**Turancılık**» demeliyiz. Eğer bu yalnız Türk'e ait olursa Türkizm denir. Biz **Türkçülük** demeliyiz. Panturanizm bütün Turan nesillerinin politik birliğini ifade eder. Buna **Panturancılık** diyebiliriz. Eğer bu yalnız Türk şubesine ait olursa Pantürkizmdir. Buna **Pan-Türkçülük** diyeceğiz. Bu durumda Neo Turanizm terimine gerek yoktur. «**Büyük Turan**» aslında bir olup da zamanla, adeta dil bakımından bile başka bir millet haline gelmiş olan Moğol, Macar, Eston ve Finlerin ülkelerinin dahil olduğu genel yurda denir. Bu, baştaki Harita'da gösterdiğimiz sınırlardır. **Turan** ise Türkçe konuşan urukların yurdunu içermelidir. Bunlar Doğu ve Batı Türkistan, Sibir, Başkırdistan, Kazakistan, Mişer ve Tatar Yurdu, Kırım, Kafkasya, Horasan, Afganistan ile İran'ın kuzeyi, Anadolu ve Trakya'dan ibarettir.

Pantürkmenizm bile bir politik sistem olacak durumdadır. Çünkü Anadolu, Kafkasya, Kuzey İran, Doğu ve Batı Türkistan Oğuzlar, yani Türkmenler tarafından iskan edilmiştir. Bunların dilleri bir birlik halindedir.

Tatarlar, Kırgızlar gibi uruklar ise, eğer Türk kültürünü yakın zamanlarda birleştiremezsek, Moğollar, Macarlar, Finler gibi olmaya doğru gidip duruyorlar. Yani kaybolacaklardır. Ruslar bu uzaklaşma hareketini şiddetle teşvik etmekte ve kolaylaştırmaktadırlar.

Bu sistemleri güdenlere Avrupalılar «Panturanist» derler. Biz «panturancı» diyebiliriz. Bu halde bizim için «Türk Bilik», «Türk Bilgiç»; «Turancılık», «Turancı»; «Türkçülük», «Türkçü»; «Türkmencilik», «Türkmenci»; «Panturancılık», «Panturancı»; «Pantürkçülük», «Pantürkçü»; «Büyük Turan», «Turan»; «Pan-türkmenci» terimleri meydana gelir. Ve ihtiyaca yeterlidir. Politik sınıflardan yalnız ülkemizdeki Türk milliyetseverliğine «Türkçülük», Bütün Türkmenlerin birliğine «Pan Türkmencilik», Genel Türklük birliğine «Pantürkçülük», Genel Turan Birliğine «Panturancılık» terim olurlar.

Bence terim bütün kuvveti ülkemize vermeli, sınırlarımız dışındakilerle uğraşıp gücümüzü dağıtmamalıyız. Ülkemiz gövdedir; esastır, yapılacak çok iş vardır. Fakat Türkçülük başlangıçta sunulan bir unsurdur. Bu kadar bir nüfusla ne Türklük ve ne ülkemiz bu yüzyılda yaşayamaz. Bir devlet ve millet yaşamak için 40-50 milyonluk bir nüfusu bulmalıdır. Ve bu nüfus birbirine uyumlu bireylerden oluşmalıdır.

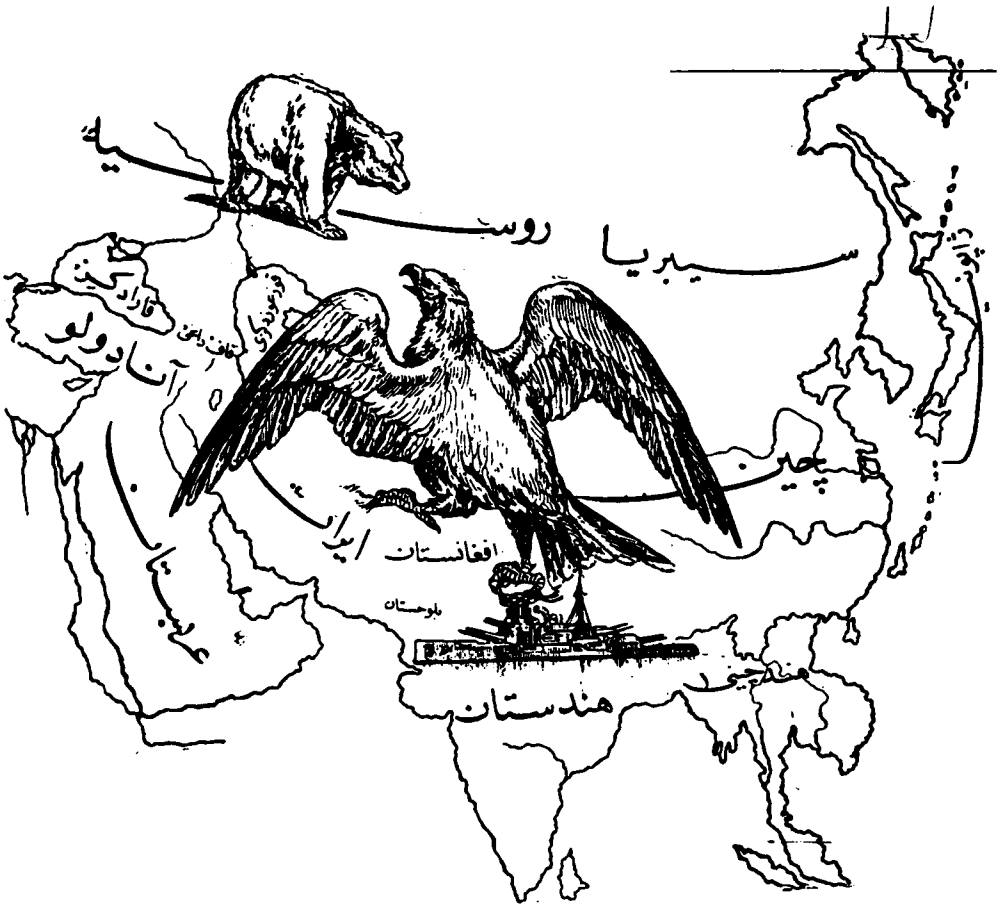
Çeşitli unsurlarla Müslümancılığın, Osmanlılığın ne feci bir biçimde iflas ettiğini gördük. Bunun için amaç Pantürkçülüktür. Düşünceme göre Panturancılık hayaldir; hiç olmazsa dördüncü aşamadır. Kademelerin doğal sırası şöyledir: Türkçülük, Türkmencilik, Pantürkçülük, Panturancılık.

Bir pantürkçünün dikkate değer bir şiiri ve tasviri bu doktrini üç kıta ve bir resimle yoğun biçimde tarif etmiştir:

Türkiye'den bir gün uçar Oğuz Han'un sunguru;
Varır Kuzgun Denizi'ne, durur gökte, şan satar.
Kanat gerer; Yasar yurdu, Mişer, Başkırt ve Tatar,
Kırgız, Kazak, Türkmen, Hazar, Özbek hatta Uyguru.

Başı kutba uzanarak Ak Ayı'yı yakalar,
Der: «Yetişir; güzel, nazlı Türk İline İlişme!»
Pençesiyle cenubtaki Albiyonu yakalar,
Sarsar da der: «Çekil! Sakın, Türk İline İlişme!»

Bu her iki azgın mahluk yere batar; gün doğar.
Türk illeri aydınlanır, artık başlar yeni gün
Türk Yurdu'na ilim, sanat, servet, refah nur yağar.
Ten can bulur, ruh yükselir, olur büyük bir düğün

Bu dönemde Avrupa ve Rusya, Türklerin uyanma belirtileri göstermelerinden kuşkulanarak Türkiye aleyhine olanca kuvvetleriyle dolaplar çevirmeye ve göz açmasına meydan vermemeye gayret ettiler. Makedonya'da, Arnavutluk'ta, Arabistan'da isyanlar çıkarttılar. Nihayet Balkan İttifakını yaptırıp Osmanlı Devleti'ni mağlup ettiler. Çünkü Osmanlı Devleti'nin kendini toplaması sömürge politikasına büyük bir darbe, Rusya Türklerine dayanak olurdu. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin meşrutiyetçileri de iflas ettiler. İttihat ve Terakki'nin içinden çıkan tekelci bir grup ülkeyi sıkıyönetimde ve başarısız bir biçimde yönetti. Koca Osmanlı Devleti'ni ortada bir neden yokken ve bir çıkarı olmadığı halde, yalnız Almanya'nın ela gözleri için, sonucu Osmanlı Devleti'ne felaket getiren bir savaşa soktu. Milleti boş yere kırdılar. Türlü israflar, rüşvetler ve yolsuzluklar yapıldı. Gereksiz yere yapılan harcamalar sonucu devlet büyük borçlar altına girdi.

Osmanlı Türkleri pek bön insanlardı. Çünkü cahildiler, Avrupa'nın uygarlığına ve insancıl davranışlarına ciddi ve samimi bir biçimde inanmışlardı. Hele İngiliz'i yalnız uygarlık, insanlık, adalet için çalışır, mazlumları himaye eden bir millet sanırlardı. Bu da **Şinasi** ve benzeri gibi o dönem şairlerimizin işi idi. Onlar bize Avrupa'yı cennet, insanlarını melek gibi göstermek hatasını işlemişlerdi. Bu telkin Türk'ten benliğini silmiş, kendisini pek aşağılık gördürmüş, Avrupalıyı baş tacı ettirmiştir. Bu zihniyet, Türk'ü iki taraflı yıkmıştır. Önce benliğini kaybettiğinden sendelemiş, sonra Avrupalılar'ın muzır propagandalarına değer verdirmiştir. Milli olmayan, yabancı taklidi edebiyat böyledir. Nitekim İran ve Arap edebiyatı da bize ne fena şeyler yapmıştı. Bu önemli nokta henüz irdelenmemiştir. Bilinmesi gerekir. Dünya Savaşı ve onu izleyen ateşkes bu görüşlerin ne kadar yanlış, ne kadar uyduruk olduğunu ispat etmiştir. Ateşkes sonucu ülkemize giren İngiliz ve Fransızlar'ın ne olduğunu halk gözleriyle görüp anlamışdır. Memleketleri İngiliz sömürgesi halinde yaşayan Hintli'ler ve Mısırlılar arasında uzun yıllar sonucu ortaya çıkan nefret biz Türkler'de ateşkes zamanında bir yıl içinde bütün acı sonuçlarıyla meydana çıkıverdi.

Dünya Savaşı Türkleri, özellikle Osmanlı Türkleri'ni esasından sarsıp milyonlarca şehit vermelerine Osmanlılar'ın yurtlarının ortalama onda yedisini kaybetmelerine neden olmuştur. Ancak bu büyük felaket Osmanlı Türkleri'nin uyanmasına yaramıştır. Türklük duygusu taşkınlık derecesinde artmıştır. Ata sözü: «Bir musibet bin nasihattan evladır». Çok çektik, fakat çok çabuk öğrendik. Bu musibet olmasaydı bu uyanıklığı, bu dünyayı anlamayı elli yılda başaramazdık. Avrupalılar, kabahatli düşürmek için bizi Milliyetçilik, Panturancılık, İslam Birlikçiliği yapmakla ve Avrupalı düşmanı olmakla suçlarlar. Şunu bütün dünya bilsin ki Dünya Savaşı ateşkesine kadar bizde bunlar, hele Avrupa düşmanlığı hiç yoktu. Aksine onlara Tanzimat'tan beri yazarlarımızın telkin ettikleri bir saygı ve sevgi vardı. Fakat ateşkesten sonra bunları bizde kendileri doğurtmuşlardır. Şunu da söyliyelim: Milliyetçilik neden kabahat oluyor? Kendilerinde olunca iyi bizde olunca fena? Bunun nedeni ortadadır. Çünkü onların çıkarına ters, bizimkine uygundur. Milliyetçilikle Türkler uyandı ve kurtuldu. Artık Avrupa bizi köle gibi kullanamıyacak. Meşhur İslam birliği taraftarı **Cemaleddin Af-**

ganî'nin bu konuda pek anlamlı olan bazı fikirlerini, hisse kapmak için buraya alıyorum. Merhum şöyle diyor:

«İslamlar ülkelerinden Avrupalıları, Hıristiyanları kovmalı. Avrupalılar kendilerindeki milliyetçilik ve yurtseverlik dedikleri şeye Doğu'da tutuculuk derler. Batı'da kişinin özsaygısı, milli gururu, milli onuru dedikleri ve saygıdeğer buldukları şeylere Doğuda şovenizm adını verirler. Batı'da milli çabaları teşvik ederler, Doğu'da ise bunun adına «kısenofobi» derler. Avrupalılar'a aldanmamalı. Avrupalılar birleşmiş olarak Müslümanlığı tahriple meşguldürler. Müslümanlar da birleşmeli, uyanmalı, eğitime ve sanata sarılmalı. Bu Avrupalı'lardır ki, Türkler İstanbul'u alınca «din elden gidiyor!» diye korkup eğitim ve sanata sarılmışlardır. Böylece Doğu'ya üstün gelmişlerdir. Müslümanlar Sünnilik ve Şiiliği kaldırmalıdırlar. Yazı ve imlayı iyileştirmeli, dinde yenilik yapılmalıdır. Haçlı zihniyeti halen sürmektedir. Asya ve Avrupa sorunu vardır. Onlar bizim servetimizi almak, yurdumuzu sömürge ve bizi köle yapmak istiyorlar. Onlar Müslümanlara millet demezler. Onların gözünde hukuken bir şeyimiz yoktur. Bize vahşi derler. Müslümanlar arasına anlaşmazlıklar sokarlar. Osmanlı Devleti'ni Müslümanlığa direk olduğundan yıkmaya çalışırlar. Japonlar da «Din gidiyor!» diye gayrete gelip uygarlaştılar. Türk Müslümanlık direği olduğundan bütün Müslümanlar ona ve Pantürkizm'e hizmet etmekle yükümlüdürler.»

DÜNYA SAVAŞI:

«**İttihat ve Terakki**» Hükûmeti, ileri gelenlerinin beceriksizliği, cahilliği, bencilliği yüzünden, Almanlar tarafından sürüklenerek dünyayı iki cephede toplayan büyük savaşa girdi. İttihat ve Terakki hükümeti Almanlar'la devlete yararlı bir anlaşma yapmadan savaşa atıldı. Gerçi onlar zor durumda idiler. Çünkü Osmanlı Türkleri'nin savaşa girmemesi belki mümkün olmayacaktı. İngilizler asıl düşmanımız olan Çar Rusyasıyla anlaşmışlardı. Ruslar İstanbul'u istiyorlardı. İngiliz ve Fransızlar İstanbul'u Ruslar'a vaad etmişlerdi. O vakitki hesaba göre, İstanbul gidince Anadolu da doğal olarak gidecekti. O zaman Osmanlı Devleti'nin yerinde yeller esecekti. Ancak bu yöneticiler savaşa girmek için acele etmeyip her iki tarafı kollamak üzere beklemeli, iyi fırsatı gözlemeliydi. Bu fırsat ortaya çıkardı. Belki de savaşa girmeye gerek kalmazdı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemesinde büyük çıkarları vardı. Büyük ticaretler olacak, ülkeye servet akacaktı. Üç milyon Türk ölmeyecekti. İki taraf da bize saygı gösterecekti. Her iki taraf savaştan bitkin çıktığı zaman büyük ve arslan gibi bir ordu elimizde bulunacaktı. Yunanlı'lar Anadolu'ya gelemeyecekti. Sözümüz dünyada dinlenecekti. Biz savaşa girmeyince Rusya bu hale düşmeyecek ve savaş uzamayacaktı. **Antant**(*) da savaş-

(*) **Antant:** Anlaşma, politik anlaşma, devletlerarası işbirliği, devletlerarası anlaşma anlamına Latince kökenli Fransızca bir kelimedir. Eserin yazarı Dr. Rıza Nur burada Antant Kordiyal'den söz etmektedir. Bu deyim Fransız Kralı Louis Philippe ile İngiltere Kraliçesi Victoria ve Guizot ile Aberdeen tarafından bu iki ülke arasında kurulan dostça ilişkileri belirtmek için önce İngiltere Kraliçesi'nin nutuklarında geçti. Antant Kordiyal deyimi 1904'te yeni İngiliz-Fransız yakınlaşmasını belirtmek için kullanıldı. Antant Kordiyal ruhunu İngiltere ile Fransa bu tarihten itibaren sürdürdüler ve son iki dünya savaşında daha da kuvvetlendirdiler. (Toker Yayın Komisyonu.)

tan galip ve aynı zamanda dinç çıkıp Türkiye'yi paylaşamayacaklardı. Ya da tarafsız kalarak Boğazlar'ı kapayabilecektik. Rusya, yine aynı felakete düşecekti. Kısacası bu önemli ve karşıt ihtimaller karşısında yalnızca bekleme durumunda kalınacaktı.

Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türk'ü harikalar göstermiş ve bütün ülkeleri hayrete düşürmüştür. Dünya'nın en büyük devletleriyle savaşa tutuşmuş; Kafkasya'da Rusya; Irak, Suriye ve Çanakkale'de İngiliz ve Fransızlarla karşılaşmış, onlarla arslanlar gibi döğüşmüştür. Çanakkale Savunması'nda yaptığı askeri harikalar, zaferler tarihte eşsizdir. Çanakkale'de bir taraftan karadan, yeryüzünden ve lağımlarla yer altından; bir taraftan uçaklarla havadan demir ve ateş yağdığı halde düşmanlarına üstün gelmiştir. Dünya Savaşı'nın en meşhur çarpışması Verdün'de olmuştu. Fakat orada Çanakkale'deki gibi zırhlılar yoktu. Çanakkale'de mümkün olan her türlü savaş araçları düşman tarafından birleştirilmişti. Bizim ise silahlarımız yüzde on kadardı. En önemli silahımız Türk'ün göğsü idi.

Bundan başka askerlerimiz Romanya'yı istilâ etmiş, Galiçya'da Rus generali Brosilof'un önünde mağlup olan Avusturya ve Alman ordularını ve Viyana'yı kurtarmış, İtalya istilâsına katılmış ve Makedonya'da savaşmıştır.

İşte Osmanlı Türkleri bu kadar büyük başarı göstermişler, bu da savaş zamanında bile, düşmanlarımız tarafından onaylanmış ve takdirle karşılanmıştır. O zamanki dostlarımızdan Almanya'nın Başvekili **Betman Holveg** Reichstag'ta(*) bir nutukta, «Türkler bu savaşta büyük bir savaşma yeteneği göstermişlerdir.» demiştir. İngiliz Başbakanları da şunları söylemişlerdir: «Türkler bu savaşta gösterdikleri başarı ile politik hayatta yeralma hakları olduğunu ispat etmişlerdir. Trakya, İstanbul ve Anadolu Türk Yurdu ve Türklerin beşiğidir.» Fakat İngilizler bu sözlerini sonra tutmamışlardır.

Harp sırasında düşmanlar, ordularıyla bize her taraftan saldırdıkları gibi içimizden de fesat çıkarmaya çalışıp Ermeni ve Rumlar'ı kışkırtmışlardır. Ermeniler genel bir kıyım ile kentleri yakmışlar, köyler yıkmışlardır. Türkleri topluca öldürmüşler, Rus tarafına geçip gönüllü Ermeni taburları kurmuşlar ve Rus saflarına katılmışlardır. Bir taraftan da «İntikam Taburları» adıyla kurdukları çetelerle Suriye'de Fransız Ordusuna katılmışlar, onlarla beraber bize karşı savaşmışlar ve vahşi bir biçimde saldırmışlardır. Tutsaklarımızın hepsini kesmişlerdir. Girdikleri yerlerde katliam, yağmalar yapmışlar, evleri köyleri yakmışlar ve yıkmışlardır. Kadın ve kızların ırzına geçmişler, Türkler'i burda, kol, kafa olarak parça parça edip duvarlara asmışlardır. Üzerlerine kasaplar gibi «okkası on paraya!» yazılı etiketler yapıştırmışlar, çocukları canlı canlı kaynar su dolu kazanlara atıp pişirmişlerdir.

Ermeniler'in çete halinde veya Rus Ordularına katılarak Sivas civarına kadar Doğu Anadolu'da kestikleri Türk sayısı yarım milyondan aşağı değildir. İstiladan kaçarak yüzde altmışı soğuk, açlık, keder ve hastalıktan telef olduğundan bütün cephelerde ölenleri de hesap edin-

(*) **Reichstag:** Alman Parlamentosu. (Toker Yayın Komisyonu.)

ce şehit sayısı üç milyona çıkmıştır. Ermeniler'in Kars, Erivan, Nahcıvan ve Azerbaycan'da kestikleri Türkler bu hesaba dahil değildir.

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin başındakiler bilerek ya da bilmeyerek millete fenalıklar etmişlerdir. Zamanlarında zulüm ve yolsuzluk son dereceyi bulmuştur. Bunlardan bir bölümü önemli servetler yapmışlar, namuslu İttihatcıların da yüzlerini karartmışlardır. Kişilikleri zayıf olanlar da kimseyi dinlemeyip kendi başlarına hareket ederek millet için büyük zararlara neden olmuştur. Nihayet **İttihat ve Terakki Cemiyeti**'nde bir değişiklik olmuş, çoğunluğu oluşturan namuslu kişiler bir araya gelmiş, hizipçiler ise saf dışı edilmişlerdir. Böylece yapılan bir kongre sonucu **İttihat ve Terakki Cemiyeti** feshedilerek tarihe gömülmüştür. Şunu da söyliyelim, İttihatcılar bu ülkede milliyet duygusunu uyandırmak, milli ekonomiyi milli kurumları geliştirmek için büyük iyilikler de yapmışlardır.

Bu savaş Türkiye'ye türlü büyük felaketler, salgın hastalıklar getirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle nihayet buldu. Mondros Adası'nda bir ateşkes yapıldı.

MONDROS ATEŞKESİ:

Bu ateşkesin yedinci maddesi üstü kapalı olarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerinde müdahale kapısını açıyordu. Ateşkesi **Rauf Bey** İngiliz Amirali **Kaltrop**'un baskısı ile Hükümet'ten talimat gelmeden Müttefiklerin verdikleri sözlü güvenceye inanarak imza etmişti. Bu konuda Millî Mücadele sırasında **Rauf Bey**'den bizzat, «Bizi aldattılar!..» sözünü birkaç defa işitmişimdir. Oysa imza edilmeseydi İngilizler'le Fransızlar arasındaki çekişmeden dolayı daha iyi şartlarla bir ateşkes yapmak mümkündü. Bu güvenceye göre müttefikler Türkiye'yi işgal altına almayacaklardı; fakat Avrupalılar'ın sözlerine değil, imzalarına bile inanmamak gerekir. Nitekim ateşkesin imzasından sonra İtilaf Devletleri İstanbul'a girdiler. Donanmalarını denizlerimize getirdiler. Büyük ordularını yurdumuza soktular. İstanbul'u işgal altına aldılar. Bu işgal güya resmen yoktu; fakat fiilen mevcut olmuştu. Sonra da ateşkesin yedinci maddesi sayesinde Fransızlar Adana'yı işgal ettiler. İngilizler yavaş yavaş İzmit, Eskişehir, Ankara, Konya, Samsun, Sivas, Trabzon ve Erzurum'a kadar asker soktular. Türkiye'yi büsbütün zayıflatacak, anarşi çıkaracak her türlü önlem, propoganda ve dolap çevirmeye koyuldular. Bağımsızlık vaadiyle Çerkes, Rum gibi çeşitli unsurları, çeşitli mezhep sahiplerini Türkler aleyhine kışkırttılar. Ordularımızı dağıttılar, elimizden silahlarımızı aldılar. Bizim silahlarla Rum ve Ermenileri silahlandırdılar. Hükümete ve Türk milletine türlü hakaretler yaptılar. Hele Yunan ordu ve donanmasını da beraber getirmeleri dayanılacak hakaretlerden değildi. Rumlar ve Ermeniler şımarıp yüzlerindeki maskeyi attılar. Türk'ü yoketmek, bağımsızlıklarını ilan edip Türk'ün yerine geçmek olan niyetlerini meydana döktüler. Aleyhimize yapmadıkları bir şey kalmadı. Bu iki millet İngilizler'e asker ve memur da yazıldılar. Onları her gün Türk aleyhine kışkırttılar. **Fener Patrikhanesi** Bizans bayrağını açmış, İstanbul'un Yunanistan'a verilmesi için açık açık çalışmıştır.

İstanbul'da İngiliz zulmü müthişti. Geceleri baltalarla Türk evlerinin kapılarını kırıp içeri girdiler, yağmalar yaptılar, ırza tecavüz ettiler. Bu işlere çoğunlukla Rum ve Ermeni askerleri önayak oluyorlardı. Sokaklarda subaylarımıza olmadık hakaretleri reva gördüler. Rumlar Ayasofya Camisi'ni kilise yapmaya kalkıştılar. İstanbul'un Yunan'a ilhak olunması için olağanüstü çaba sarfettiler. İngilizler Türk'te ne buldularsa Rum'un, Ermeni'nin malıdır diye elinden alıp onlara verdiler. Bir bölümünü de «souvenir» (hatıra) diye kendileri aldılar. Bu hareketleriyle İngilizler ve Fransızlar bütün Türk Milletini kendilerinden soğutmuşlardır. Hatta Anadolu Hıristiyanları bile bunlardan soğumuşlardır. Çünkü arada onların da malına, karı ve kızına tecavüz ediyorlardı. İngiliz ve Fransız askerleri sokaklarda yalnız Müslümanların değil, Hıristiyan kadınlarının da memelerini sıkmak, onlara edeb yerlerini göstermek, evlerinde zorla oturmak, kira vermemek, bir de ev eşyasını satıp parasını ceplerine indirmek, körkütük sarhoş olmak, gelene geçene sarkıntılık etmek gibi çirkin şeyleri bol bol yapmışlardır. Oysa sözde buralara Hıristiyanları muhafaza etmek için geliyorlardı. İngilizler bir aralık Kafkasya'ya da pençe atmışlar, Batum'a inip Baku'ye kadar da gitmişler, oradaki **Türk Cumhuriyeti**'ni yok etmişler ve Kars çevrelerini Ermeniler'e teslim etmişlerse de nihayet çekilmeye mecbur olmuşlardır. Türkler'in bu dönemdeki hayatları ateşten gömlektir. Bütün umutlar yok olmuş, boyunlar bükülmüş, herkes bir köşeye çekilmişti. Hele bunların ve özellikle Rum ve Ermeniler'in hakareti Türkler'e pek güç geliyordu. İstanbul'daki aydın gençlik de umutsuzluğa düşmüştü. Bazıları hiç olmazsa bir şeycikler kurtarabilmek için İngiliz ve çoğunluğu Amerika mandası istiyordu. Bunlar hep şaşkınlık belirtisi idi.

İSTANBUL HÜKÜMETİ:

Felaketin en büyüğü İstanbul'da ateşkesten beri gayet fena bir kabinenin kurulmuş olmasıdır. **Damat Ferit Paşa** adında biri Sadrazam olmuş, İngiliz'den İngiliz, Rum'dan, Ermeni'den ziyade Rum ve Ermeni kesilmişti. Bu adam bu düşmanların çıkarlarına onlardan çok hizmet ediyordu. Hareketiyle Osmanlı Devletini ölüm çukuruna gömüyordu. Padişah olan **Sultan Altıncı Mehmed Vahideddin Han, Ferid Paşa**'yı tutuyordu. **Ferid** onu İttihatçı umacısıyla korkutup avucuna almış, böylece ittihatçıları tepelemek manevrasıyla ülkeyi tepeliyordu. **Ferid** sersem bir adamdı. Padişah ise pek cahil bir insan olmakla beraber hilekar ve fena huylu bir kimseydi. **Ferid**'i, böyle umacıları vesile ederek asıl kendisi yönlendiriyordu. Aynı zamanda İngilizler'i dayanak noktası olarak bulmuş, kendisini onların kucağına teslim etmişti. İngilizler bu uğursuz padişahı(*) yurdumuzun zararına kukla gibi oynatıyorlardı. **Ferid**'e kalbleri paslanmış tenekeden, gözlükleri çıkar camından yapılmış olan **Ali Kemal, Miralay Sadık, Mustafa Sabri, Said Molla** ve iki yüz kişilik bir yardakçı grubu da katılmıştı.

(*) Bu fikirler Dr. Rıza Nur'a aittir. Toker Yayınları tam karşı fikri ileri süren Necip Fazıl Kısakürek'in «Vahdettin Vatan Dostu» adlı eserini de yayınlamıştır.

Bunlar işte meşrutiyet tarihimize bir leke olarak **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**'nı kuruyorlardı. Bu Partinin namuslu kesimi çoktan ayrılmış ve parti birkaç yüz kişilik bir azınlığın tekeline geçmiş bulunuyordu. Bunlar İngiliz'den para alıyorlar ve onlara casusluk ediyorlardı. Halk bu partiye iğrenerek bakıyordu. Padişah mabeyincilerine varıncaya kadar Sarayını Çerkes ve Abazalarla doldurmuş, kötülüklerine araç olarak onları kullanıyordu.

Ferid Paşa Türk Tarihinin Osmanlı bölümünün en uğursuz, en hain bir siması olmuştur. Bu kişiyi yakından tanırım. Uzun boylu, öğrenimi orta derecede, zekası sınırlı, sağduyusu, mantık ve muhakemesi gayet bozuk ve yanlış; fakat çok mağrur, çok kendini beğenmiş, kendi görüşünü en isabetli sanan, baskıcı ve hükmeden, hiçbir yöntem ve yasaya uymayan, davranışlarını yasaların üstünde sayan bir adamdı. Sadrazamlığı zamanında bütün işleri kabine arkadaşlarına danışmadan kendi kararı ile görmüştür. Bir mesele hakkında görüşme açıldıktan sonra karar verilse bile O, tutar kararın taban tabana karşıtı olan kendi fikrini uygulardı. Her işin yalnızca fantazisinde olup; dışı süslü, fakat içi boş uzun vazodan ibaretti. Paris'te Barış Konferansı'nda Fransa Başbakanı **Klemanso**'ya verdiği muhtırayı ne bakanların, ne müşavirlerin ve ne de kendisiyle beraber Barış Konferansı'na katılan delegelerden **Tevfik Paşa** ve başkalarının görüşlerini almadan vapurda bizzat kendisi yazmıştır. Muhtırayı bir Fransız subayına düzelttirerek vermek gibi bir aptallık yapmış ve Konferans'ta Toros Dağları'ndan aşağıda Türk mevcut olmadığını, Türkler'in bir milyon Ermeni kestiğini söyleyecek kadar cahillik ve alçaklık göstermiş, buna karşı olarak da Fas'a kadar yer isteyecek derecede bönce davranarak Konferans'tan kovulmuştur.

Padişah bu adama pek bel bağladığından **Ferid** arada bir hatalarıyla tutunamıyacak hale geliyor, düşüyor, pek az sonra Padişah onu yeniden iktidara getiriyordu. Bütün bu işlerin ipleri İngilizler'in elinde idi. İngilizler Padişah'ı, **Ferid**'i ve bunlarla Hükümeti, Çerkesleri, Rum ve Ermenileri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı ele geçirmişler, bir de politik araç olarak kullanmak üzere bir **İngiliz Muhibler Cemiyeti** kurdurmuşlardı. Türk'ten başka ne kadar dolandırıcı ve namussuz bulmuşlarsa hizmetlerine almışlar, casusluk ettiriyorlardı. Gerçi böyle bir tükenme sırasında Türkler'den İngilizler'e casusluk ve hizmet edenler olmuşsa da bunlar istisna oluşturan kişilerdi.

İSTANBUL'DA MİLLET MECLİSİ:

Bu sırada seçim yapılarak İstanbul'da bir Millet Meclisi toplandı. İngilizler'in bundan amaçları Türkiye'ye kabul ettirecekleri anlaşmayı süngü altında bu meclise, yani millet'e imza ettirmekti. Oysa bu meclis **«Misak-ı Milli»** (Milli And) adıyla çok önemli bir tarihi belge yapıp dünyaya yayınlamıştı. Bu Meclis önemli bir iş yapmışsa o da bu Misak-ı Milli olmuştur. Onu yazan Komisyon'da üye bulunduğum için orada geçen görüşmeleri biliyor ve şunları söylemeye kendimi yetkili sayıyorum: O görüşmede takdirle anılacak bir yurtseverlik, bir millet duygusu ve özveri egemen olmuştur. Ortaya konulan görüşlerden ve fikirlerden, Os-

manlı Devleti'nin o günkü durumu iyice kavradığı görülüyordu. Ancak Suriye'yi de Misakı-Milli sınırı içine sokmak isteyen bir azınlık vardı. Ama çoğunlukla bu fikri yendik. Bu Misak-ı Milli, esasen Erzurum Kongresinde başlamış, Sivas Kongresi'nde geliştirilmişti. Bu Meclis onu tamamladı, tesbit ederek bütün dünyaya duyurdu. Meclis, bu Misak-ı Milli ile Türkler'le meskun olan topraklardan vazgeçemiyeceğini politik, ekonomik ve sağlıkla ilgili her çeşit kapitülasyonlar gibi devletin tam bağımsızlığını zedeleyecek hiçbir şartı kabul edemiyeceğini ilan ediyor ve buna ant içiyordu. Bu and'ın Milli Hareket'teki rolü, hele dış ilişkiler ve anlaşma görüşmelerindeki yararları o kadar çoktur ki, sayılamaz ve anlatılamaz. Meclisten, istediklerinin tamamen aksinin ortaya çıktığını gören İngilizler, Meclisi dağıtma kararına vardılar.

Nihayet İngilizler İstanbul'u resmen işgale karar verip bir sabah erkenden (16 Mart 1920) postahaneyi, telgraf ve telefon merkezlerini tutmuş, Köprü'den ve denizden geçişleri kesmiş, donanmasını İstanbul çevresine dizip toplarını İstanbul'a çevirmiştir. Bu sırada Millet Meclisi'ine de birkaç asker sokup milletvekillerinden on beş kadarını tutuklatmıştı. Bu işgal sırasında da İngilizler tarafından evler basılıp, yağmalar ve çirkin eylemler yapılmıştı. Birçok Türk yurtseveri tutuklanıp Malta'ya gönderildi. Birçok kimse de İzmit çevresinde kamplar yapılıp oralarda hapsedilidi.

Bu durum ve şartlar altında Meclis'in devamı mümkün olamayacağı düşünülerek ve İngilizler'in istediklerini zorla onaylatmaya kalkışmalarından korkularak, Millet Meclisi'nin son oturumunda verdiğim bir önerge oybirliğiyle kabul edildi. Meclis tatil edildi. Böylece bu tarihi protesto İtilaf Devletleri'ne ve bütün dünyaya duyurularak görüşmeler durduruldu. Bu sırada sadrazam olan **Salih Paşa** ile İçişleri Bakanı **Hazım Bey**, Adliye Bakanı **Celal Bey** ve arkadaşları, susmaktan, sabır tavsiyesinden, ağlamaktan ve bir protesto notasından başka birşey yapamamışlardır. Zaten başka bir imkan da yoktu. Bunun üzerine yurtseverler ve milletvekillerinden bir bölümü gizli gizli Ankara'ya doğru kaçmaya başladılar. Milletvekilleri aralarında Ankara'ya bir kurul göndermek istiyorlardı. Hükümet de bu fikre katılıyordu. Benim de dahil olduğum dört kişilik bir kurul seçildi. Kurul, Ankara'ya hareketinden önce Hükûmet'e isteğini öğrenmek üzere gitti. **Salih Paşa** ve Müşir **Fevzi Paşa**(*) hazır bulunuyordu. Talimatın ne olduğu hakkındaki soruya, **Salih Paşa** şu sözlerle cevap verdi: «Ben de bilmiyorum arkadaşlarım ne der? Özeti şu ki biz düşersek pek zararlı bir Hükümet gelecek, buna engel olmak gerekir. Bu da bizim yerimizde kalmamızla mümkün olacak. Her dakikamız Devlet için bir kârdır. Sizin hareketiniz bunu temin edecek. İttifak Devletleri sizin hareketinizden umutlanacaklar. Çünkü oradakileri ikna ederek direnişlerinden vazgeçirteceksiniz sanacaklar.» Kurul hareket etti. İngiliz işgali altında bulunan İzmit'e geldiğimiz zaman İstanbul gazetelerinde bizim «**Hey'et-i Nasıha**»(**) olduğumuz ilan ediliyordu.

(*) Mareşal Fevzi Çakmak.

(**) **Heyeti Nâsıha:** Ankara'da kurulmakta olan Mustafa Kemal hükümetine (B.M.M.) nasihat ederek bu girişimden vazgeçirmek üzere gönderilenlerden oluşan heyet.

Bunu garip bulduksa da İstanbul Hükümeti'nin işgal kuvvetlerini kandırıp umutlandırmak istediğini anladık. Bu Kurul'dan gerçekten hizmet hasıl olmuş, **Ferid Paşa**'nın tekrar iktidara gelmesi bir ay daha gecikmiştir.

AYAKLANMA:

Anadolu, ateşkesten biraz sonra zaten uyanmaya başlamıştı. Her tarafta yurt savunması kaygıları yürekleri depreştiriyordu. Anadolu'ya müfettiş olarak giden **Mustafa Kemal Paşa** Samsun ve Amasya'dan itibaren direniş hazırlamaya başlamıştı.

Erzurum ve Trabzon illerinin Ermeniler'e verileceği anlaşıldığından oraların halkı telaşlanmıştı. Erzurum'da da bir kongre hazırlanıyordu.

İngiliz ve Fransızlar İzmir'i Yunan'a vermiş, **Ferid Paşa** Hükümeti'nin de hıyanet ve yardımıyla bu kent savunmasız hale getirilmiş, Yunan kolayca İzmir'i işgal etmişti. Yunanlı'lar gerek işgal günleri, gerek sonraları oralarda toplu cinayet işliyorlar, yağmalarında ve Türk ırzına saldırıda büyük canavarlıklar gösteriyorlardı. Saldırıya uğramamış ev, yağma edilmemiş dükkan kalmıyordu. Palikaryalar sokakta Türkler'in feslerini alıp ayak altında çiğniyor, Müslümanların Allah'ına küfür ediyor, Kur'an yapraklarını abdesthanelere asıyor, kadınların çarşaflarını çıkarıp zorla «**Zito Venizelos!**» (Yaşasın Venizelos) diye bağırtıyor, türlü hakareti yapıp eğleniyorlardı.

Bir defa Yunan askerleri süngülerini takıp Kordon'da (İzmir Limanı'nın rıhtımı) bulunan pek kalabalık olan halkın üzerine saldırmış, onları süngü ile zorlayıp denize dökmüştür. Yalnız bu olayda denize düşüp boğulan Türkler'in sayısı üç bindir.

Bu vahşet halkta ani bir galeyan, bir savunma duygusu uyanmasına neden olmuş, silah bulabilenler dağa çıkmış, böylece Yunan'ın önünde kendiliğinden oluşan bir cephe meydana gelmişti.

Bunların başında **Demirci Efe**(*) bulunuyordu. Bu asker ve başları, okuma yazma bilmeyen, ancak yürekleri yurt aşkı ile dolu olan, Yunan'a Türk kızlarına yaptığı saldırılardan dolayı kin besleyen kişilerdi. Sağdan soldan birtakım aydın yurtsever gelip bunlara katılıyor, yönetim ve düzenlerini sağlıyordu. Balıkesir'de, Uşak'ta ve o çevrelerde çeşitli savunma cemiyetleri teşekkül ediyor, halk yurt savunması için canından, malından veriyordu. Adana ve Urfa tarafları da Fransızlar tarafından işgal olunmuş, Türkler ayak altına alınmıştı. Dünya'nın her tarafından Ermeniler Adana'ya dolup Ermeni Krallığı kurmak hayaline kapılmışlardı.

(*) **Demirci Mehmet Efe:** Milli Mücadele'ye katılan Türk efelerinden biri (Nazilli Pirlibey Köyü 1885-1959). Babası gibi demirciydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında bir Ermeni subayının onur kırıcı hareketi üzerine askerden kaçarak dağa çıktı. 200 kişilik kuvvetiyle eşkıyalığa başladı. Ödemiş, Denizli, Aydın çevrelerinde tanındı. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e giren Yunanlara karşı Milli Mücadele'ye katıldı. Kuvvetleriyle 10 Temmuz'da Umurlu'daki Cephe Komutanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in emrine girdi. Refet Bey'in (Bele) düzenli orduya katılma çağrısına uymayarak dağa kaçtı. Daha sonra teslim oldu. Ankara Hükümeti kendisini affetti. (Toker Yayın Komisyonu.)

Türkleri asıp kesmeye, bu zavallılara türlü zulüm ve hakaret yapmaya başladılar. Bu da oralardaki halkın galeyanına neden oldu. Birkaç yurtseverin önderliğinde dağa çıkılarak bir cephe kuruldu. Elde silah ve para olmamasına rağmen büyük kahramanlıklar yapıldı. Fransızlar'a karşı yapılan bu savaşlarda Küçük Türkmenistan (İskenderun civarı), Urfa ve Antep Türklerinin kahramanlıkları dillere destan olmuş. Antep zafer sonunda «**Gazi Antep**» adını almıştır.

Erzurum Kongresi toplanmış, **Mustafa Kemal Paşa**'nın başkanlığında görüşmelerini yapıp işgale direnmeye ve vatanı savunmaya karar vermiş, «**Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**» adıyla örgütlenmeye başlamıştı. Çanakkale Savaşları'nda ve özellikle Anafarta Savunmasında büyük hizmetler vermiş ve kahramanlık göstermiş olan **Mustafa Kemal Paşa**, Erzurum Kongresinden sonra Sivas'a gelmiş, kongrede «**Hey'et-i Temsiliye**» adıyla bir kurul oluşturmuştu. Sivas'ta yapılan Kongre, İzmir Cephesi'nde kurulan Müdafaa Cemiyetleriyle Erzurum ve Adana Cephesi hareketini birbirleriyle birleştirdi. Böylece **Mustafa Kemal Paşa** savunma gruplarının başına geçmiş oluyordu. Arkadaşlarıyla beraber oradan Ankara'ya gelmişler, faaliyete başlamışlardı.

Ancak bu işler **Ferid Paşa** Hükümeti'nin engellemeleri ve soruşturması altında oluyor ve bazı zorluklara uğruyordu. **Ferid Paşa** ve onun İçişleri bakanı **Ali Kemal Bey** İzmir'de Müdafaa Cephesini dağıtmak için olanca gayretlerini sarfediyor, haince girişimlerde bulunuyordu. Hey'et-i Temsiliye ise bu haince davranışlara direniyordu. **Ferid Paşa** (Damat) Elazığ Valisi **Ali Galib Bey**'i de Hey'et-i Temsiliye'yi dağıtmak ve üyelerini yakalamak üzere bir miktar askerle Sivas üzerine göndermiş, fakat başarılı olamamıştı. Bu Hey'et artık Anadolu'nun askeri ve milli kuvvetlerini ve yönetimini kendi üzerine almış, cepheye asker, subay, silah ve cephane gönderiyordu. Böylece **Ferid Paşa** Hükümetiyle Hey'et-i Temsiliye, birbiriyle takışıp iki düşman ordugahı haline gelmişlerdi. **Ferid**'in hükmü Kartal'dan ve tren hattı boyunda Eskişehir'den öteye geçemiyordu. **Ferid**, Hey'et-i Temsiliye'yi isyanla ve Sultana karşı olmakla suçluyordu.

İngilizler ve **Ferid** ortaklaşa ve aynı plan üzerinde Anadolu aleyhine hareket ediyorlardı. Bu işte **Ferid** daha çalışkandı. İngilizler Anadolu'yu yokederek Mısır gibi yapmak, kendilerine bir çiftlik haline koymak amaçlarına Anadolu'nun bu direniş hareketini engel olarak görüyorlardı. Bu hareketi öldürmek istiyorlardı. Bunu da kendileri yorulmadan İstanbul Hükümeti'ne yaptırıyorlardı. **Ferid Paşa**, «Hiç direniş gösterilmeyerek ve karşı çıkılmayarak İngilizler'in suyuna gidilirse, onların merhamet edip Osmanlı Devleti'ni yok etmeyecekleri» fikrini temel ilke gibi ileri sürüyordu. Bunu ya aptallığından yapıyor ya da Osmanlı Devleti'ne kastetmek istiyordu. Yaptığı hıyanetler kasti değilde bu görüşün sonucu ise, bu fikir sersem bir aklın ürünüdür.

İngilizler Adana'yı Fransızlar'a teslim edince, Fransızlar orada Ermeniler'i kendilerine asker yapmışlardı. Ermeniler'i bir şey sanıyorlardı. Ermeniler bu kuvvet sayesinde oradaki Türklere dünyanın en alçakça katliamını ve zulmünü yapıyorlardı. Bu zulme karşı can ve yurt kaygısı ile silaha sarılan halk, tarihte şan verecek kahramanlıklar gösterdi. Her

tarafta birden isyan edip seksen bin kişilik bir Fransız Ordusu'nu mağlup ve perişan etti. Hele **«Antep Müdafaası»**, şanlı tarihimizin en parlak sayfaları arasına girmiştir.

Ankara'daki Kolordu Komutanı **Ali Fuad Paşa** (Cebesoy) komutasındaki kuvvet, İngilizler'i Eskişehir'den attı. Bu sırada Eskişehir'deki İstanbul'a ait mutasarrıf(*) da bir fedai tarafından öldürüldü. Yani hem İngilizler, hem **Vahideddin** Hükümeti Eskişehir'i Ankara'ya terketmiş oldular.

ANKARA'DA HÜKÛMET KURULMASI:

16 Mart işgali üzerine İstanbul'dan kaçıp gelen milletvekilleri ve yurtseverler Hey'et'i Temsiliye ile Ankara'da bir araya geldiler. Heyet'i Temsiliye bütün Anadolu'da yeniden seçim yaptırıp her sancaktan beşer milletvekili seçtiriyordu. Bu sancaklara İstanbul, İzmir ve Edirne gibi işgal altındaki yerler de dahildi. Bu milletvekilleri İstanbul'dan gelen milletvekilleriyle birleşerek **«Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti»** adıyla bir Hükümet kurdu. «Nazır»(bakan)lara «vükela»nın tekil'i olan «vekil» ünvanını verdi. **Mustafa Kemal Paşa** hem Meclis'in, hem **Hey'et-i Vekile**'nin (Hükümet'in) reisi seçildi. Meclis, hem yasama ve hem icra (yürütme) görevlerini bünyesinde topladı, hükümdar makamının yerine geçti. Böylece egemenlik padişah'dan millete geçmiş oldu. Yani milli egemenlik ve bir ceşit cumhuriyet rejimi kuruldu. Meclis yasalar çıkardı ve onları uyguladı. Bu Hükümet bir taraftan İngiliz askerlerini Anadolu'dan kovdu. Diğer taraftan da Anadolu'nun savunması bu zamana kadar eşkiyalıktan gelme bir sergerdenin komutası altındaki çetelerden ibaretken, bu durumu ortadan kaldırıp bir ordu kurdu, cepheleri düzenleyerek her cepheye bir komutan atadı. Artık İstanbul'la Anadolu'nun arası büsbütün açılıp bitti. Her türlü haberleşme kesildi. Yunanlılar'a karşı İzmir'de Batı Cephesi, Fransızlar'a karşı Adana'da Güney Cephesi, İngilizler'e karşı Mezopotamya'da Elcezire Cephesi, Erzurum'da Ermeniler'e karşı Doğu Cephesi kuruldu. Karadeniz kıyıları da muhafaza altına alındı.

Ankara Hükümeti Türk Milliyeti inancını kendisine esas tuttu ve herşeyi bu esasla yürüttü. Bakanlıklar yeni baştan kuruldu. Gece, gündüz, cuma, bayram denmeyip çalışıldı. Bu Hükümet zor şartlar altında kurulabilmişti. Elde ne mumur, ne de bir dosya vardı. Bu Hükümette Maarif Vekili bulunuyordum. Bir basit masa, bir kırık sandalye ve bir katip ile işe başlamıştım. Ben de ilk defa olarak, Hükümet'in «milli» inancı gereğince, «Hars Müdürlüğü» (Kültür Müdürlüğü) adıyla bir müdürlük kurup Anadolu'da Türkçe kelimeleri[85], türküleri, halk şiirleri, atasözlerini, milli masalları, Türk oyun ve sporlarını toplamaya, Türk anıtlarını tescil ederek üzerlerine numara koymaya ve onları korumaya

(*) **Mutasarrıf:** Sancak'ı yöneten idare âmiri. Sancak bugünkü vilayet ile, ilçe arasındaki idarî birimdir. O halde mutasarrıflık, vali ve kaymakam arası bir rütbedir.

85 - Saygıdeğer bilgin **Veled Çelebi Efendi «Türk Diline Medhal»** adındaki eserinde bu kelimelerden çok yararlandığını yazıyor. Gerçekten önemlidir. Bastırılması gereklidir.

okullara Türklük manzumelerini yaymaya, okul çocuklarına ve öğretmenlerine Türkçe adlar ve aile adları koydurmaya başladım. «İptidai» adını «ilk tedrisat» ve «ilk mektep», «idadî» adını «orta mektep» olarak değiştirdim. Her dairede Türklük esası üzerine yenilikler yapılmaya başlandı.

Ferid'in en büyük hıyanetleri bu dönemde başlar. İstanbul'da İngilizler'in yardımıyla «Kuva-yı İnzibatiye» veya «Halife Ordusu» adları altında ordu kurup Anadolu üzerine gönderek milleti birbirine kırdırmaya başladı. Bu ordunun başları Çerkes ve Abaza idi. Subaylarının ve askerlerinin büyük bir bölümü de Çerkez ve Abazalardan oluşuyordu. Diğer bölümü de Arap, Arnavut gibi çeşitli unsurlardan ibaretti. Türk pek azdı. Onlar da Hürriyet ve İtilaf ve Nekbihan Cemiyetleri tarafından elde edilmiş kimselerdi. Çerkesler aynı zamanda Yunan Ordusu'nda da asker olarak bulunuyorlardı. Yunanlı'lardan bağımsızlık istemişler, vaad almışlardı. Maalesef Çerkesler misafir bulundukları ülkemizde bu hareketleriyle pek büyük fenalık etmişlerdi. Türkler tarihte birçok örneklerden sonra bir defa daha yıkımlarını, felaket ve tükenişlerini içlerine alıp yükselttikleri yabancı unsurlardan görüyorlardı. Ne çare ki binlerce maddi örnekten sonra Türk, hâlâ gözünü açmamıştır.

Padişah da kendisini tarihte lanet ettirecek bir işe girişmişti. **Vahideddin** ve **Ferid** Anadolu İsyanı'nın «huruc-ı alel sultan ve küfür»(*) olduğunu **Şeyhülislam Dürrizade** aracılığıyla fetva çıkartıp Anadolu halkını Ankara Hükümeti'ne isyana kışkırtıyorlar ve İngilizler'e teslim olmaya çağırıyorlardı. Vekillere, komutanlara idam cezası verdiler. Osmanlı Türkleri ne talihsizmişler!.. Yeryüzünde nice milletler gelmiş geçmişler, azametli saltanatlar kurmuşlar, sonra da batmışlardır; fakat batarken hepsinin de padişahları başlarında bulunmuş, düşmanlarıyla döğüşmüşlerdir. Oysa bizim tükeniş dönemimizde ve bağımsızlık savaşımız sırasında padişahımız yurt düşmanlarıyla birleşmiş, millet aleyhine hareket etmiştir. Bunlar hep İngiliz planı idi: İçerde isyanlar çıkarmak, milleti birbirine kırdırarak zayıf düşürmek ve sonunda fırsat bulup İstanbul ordusu ile Anadolu'yu istila, sonra da ülkeyi İngilizler'e teslim ettirmek. İstanbul, fetvalarıyla ve gönderdiği **Anzavur** gibi kandırılmış Çerkeslerle Bursa taraflarında, Bolu ve Düzce'de, Yozgat, Zile ve Maden dolaylarında, Konya'da[86] isyanlar çıkarttı. Bu asilerden **Koç Bey** adında bir Abaza, Ankara'ya altı saatlik bir mesafeye kadar yaklaşmıştı. Bir kısım cahil halk aldanıp kendi çıkarı ve bağımsızlığı aleyhine hareket etti. Sinop'ta da İstanbul'daki Çerkesler tarafından bir isyan çıkarılmak istendi ise de Sinoplular bu öneriyi reddettiler. Samsun çevresindeki Rumlar Pontus'un bağımsızlığı adına isyan edip Büyük Millet Meslisi'ne bela oldular. Oralardaki Çerkesler ve Pontosculara yardım ediyorlardı. İstanbul, Refahiye tarafındaki Kürt "Koçgiri» aşiretini de ayaklandırdı. Artık öyle anlar olmuştu ki her şey tehlikeye düşmüştü. Bu zamanlar Milli Mücadele'nin en kara günleridir.

(*) Meşru hükümete ve Sultan'a karşı gelme, karşı çıkma.

86 - Bu isyan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kandırması ve kışkırtması sonucu Türkler tarafından çıkarılmıştır.

Büyük Millet Meclisi Hükümeti büyük bir azim ve gayretle yürüyüp bu isyanları silahla bastırdı. İstanbul'un «Halife Ordularını» perişan etti. Yer yer «İstiklal Mahkemeleri» kurup asi ve aldatılmış kişileri hızlı ve ağır hükümlerle cezalandırdı. Bu mahkemeler Büyük Millet Meclisi'nin çok iyi işler görmesine ve **Kurtuluş Savaşı**'nın zaferle sonuçlanmasına yardım etmiş kuruluşlardandır. Fakat bu işler, henüz iyice kuvvetlenememiş olan Anadolu Hükümetini sarsmıştı. İzmir Cephesi'nden asker çekilip asiler üzerine sevkedildiğinden, cephe zayıflamıştı. Silah ve cephane kıtlığı da bu zayıflığı arttırıyordu. Çünkü İngilizler herşeyi almış, elde silah adına birşey kalmamıştı.

Bu durumdan yararlanan Yunanlı'lar taaruza geçip kolayca Bursa ve Uşak'a kadar ilerlediler. Bu da İngilizler'in planlarındandı. İstanbul Hükümeti'nin başaramadığını görünce bu işi Yunan Ordusu'na havale etmişlerdi. Yunanistan da İzmir'e yüz bin asker çıkarmıştı. Yunanlı'lar istila ettikleri yerlerde Türkler'e katliam yapıyorlar, köyleri kentleri yakıyorlar, ırza tasallut ediyorlar, ne kadar at, sığır, davar ve eşya varsa alıp Yunanistan'a götürüyorlardı. İstanbul Hükümeti de oralardaki Türkleri Yunanlı'larla işbirliğine yöneltiyor ve kışkırtıyordu. Bu sırada Anadolu'ya İngilizler akın akın casuslar gönderiyorlardı. Bunların görevi hem haber almak, hem de anarşi çıkartmaktı. İstiklal Mahkemeleri bu casusları kırıp geçirmiş, bu büyük tehlikenin de önünü almıştır. Şu önemli noktayı Türk gençlerinin dikkatine sunarım. Bu konu çok önemlidir: Bu casusların tamamı Türk olmayıp yabancı unsurlardandır. Bunların arasında hele bizde subaylık yapmış Araplar çoktu. İngilizler haber almaya çok muhtaçtılar. Çünkü Hükümet her tarafı kapatmış kuş uçurtmuyordu.

Adeta Türkler yeni bir «**Ergenekon**»a kapanmışlardı. Gerçekten öyledir. Bu seferki zafer de yeni bir «**Ergenekon'dan çıkış**»tır. Bir taraftan da Ermeniler İngilizler'in kendilerine teslim ettiği Erivan ve Kars gibi yerlerde Türkler'in kökünü kırıyorlar, sistematik bir katliamla Türk nüfusunu bitiriyorlardı. Oysa bugün «Ermenistan Cumhuriyeti» adı verilen yerde **Dünya Savaşı**'ndan önce Türk nüfusu Ermeni'ye oranla yüzde altmış daha çoktu. Ermeniler bize Doğu'dan saldırmak için harıl harıl hazırlanıyorlardı. İngilizler tarafından verilmiş bol silahları vardı. Otuz bin kişilik bir ordu kurdular. Demek Doğu ve Batıdan gelen bir cendere içinde idik. Bu cenderenin Batı'daki ayağı Yunan, Doğu'daki Ermeni idi. Bu cendereden kurtulmak gerekiyordu. Bizim Batı Cehpemiz henüz kendi kent ve köylerimizi de soyan, zulüm eden ve savaşmasını bilmeyen çetelerden ibaretti. Yalnız Doğu'da muntazam bir ordumuz vardı. Fakat o da altı bin kişiden ibaretti. Bu sıkışık vaziyetten çıkmak ve Ermenilerin yaptığı katliama son vermek için Hükümet Doğu Ordusu'na Ermenilerin üzerine yürüme emrini verdi.

Başlarında **Kazım Karabekir Paşa** bulunuyordu. Bu kahraman ordumuz üstün Ermeni kuvvetlerini bozguna uğrattı. Altı yüz topla beraber üç saatte Kars Kalesi'ni aldı ve Gümrü'ye girerek Ermeniler'e **Gümrü** (Aleksandropol) **Anlaşması**'nı kabul ettirdi. Ermeniler'in mağlubiyetinden telaşa düşen İngilizler Gürcistan'ı aleyhimize kışkırtmak istemişlerse de Gürcüler buna cesaret edememiştir. Bu or-

dumuz yalnız «Elviye-i Selase»(*) de yüzde doksan Türk köyünün Ermeniler tarafından yakılmış olduğunu görmüş, bu köylerin halkı olarak yüz altmış bin Türk'ün öldürüldüğünü resmen soruşturmuştur. Ermeniler Türkleri camilere doldurup ateş vererek yaktılar. Ordumuz böyle yanmış camilerde kömür olmuş cesetler buldu. İşte böylece cenderenin bir kanadını kırıp arkamızı güvenceye almış olduk ve tüm gücümüzü Yunan'ın üzerine sevk ettik. İngilizler'in bizi aynı zamanda Doğu'dan ve Batı'dan ezerek bitirmek planı sonuçsuz kalmıştır.

SEVR ANTLAŞMASI:

Bu sırada Antant tarafından İstanbul Hükümeti barış anlaşması yapmaya çağrıldı. Başkanı **Tevfik Paşa** olmak üzere üç delege gönderildi. Kendisine verilen anlaşma metnini okuyan **Tevfik Paşa** «Bu anlaşma Türkiye'yi imha ediyor, yurdunu seven hiçbir ferd bunu imzalayamaz» deyip imza etmedi ve geri döndü. Bunun üzerine **Ferid Paşa** (Damat) bizzat gidip **Doktor Rıza Tevfik Bey** ve **Hadi Paşa** ile beraber Osmanlı Türkü'nün bu idam fermanını imzaladılar. Bu idam kararı yalnız Osmanlı Türkü'nü değil, bütün Türklüğü ve Müslümanlığı kapsıyordu. Çünkü onların yegane direği olarak bir **Osmanlı Devleti** kalmıştı. Bu üç kişi Türk Tarihine bir kara leke olarak geçmişlerdir. Adları torunlarımızın dilinde her gün lanetlerle anılacaktır. Ancak şu da var ki **Ferid**'in aslı Ermeni dönmesi, **Hadi** Arap, **Rıza Tevfik** Arnavut'tur. Doğal olarak böyle bir anlaşmayı imzaya bir Türk'ün eli varmazdı. İşte bu işi de gören yine yabancı unsur elidir.

Bu anlaşma Türkiye'yi birçok arazisinden ve hatta öz Türkler'le meskun parçalarından (İzmir, Trakya, Maraş, Antep, Halep ve çevresi ile Doğu illeri) yoksun bırakıyor, İstanbul ve Boğazlar'ı uluslararası bir duruma koyuyordu. Kalan küçük Anadolu parçasında da Türkler kendisini müdafaa edecek bir asker besleyemiyor, jandarması Hıristiyan subayların eline geçiyor, Anadolu Rum ve Ermenileri tepemize çıkıyor, her taraf nüfuz mıntıkalarına ayrılıp İtalyan, Fransız ve İngilizler'in oluyor, kapitülasyonlar şiddetleniyor, bağımsızlığımız kalmıyordu.

(*) **Elviye-i Selase:** Arapça üç sancak anlamındadır. Kars, Ardahan ve Batum sancaklarına verilen ad. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda yapılan Ayastafanos Antlaşması ve Berlin Konferansı uyarınca Elviye-i Selase savaş tazminatı olarak Çarlık Rusyasına verildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan Rusların çekilmesinden sonra imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'na göre Elviye-i Selase'nin plebisit sonucu Osmanlı Devleti'ne bağlanması hakkı doğdu. Ancak Mondros Ateşkesi, Osmanlı Hükümeti'nin bu sancakları altı hafta içinde boşaltması zorunluluğunu getirdi. Elviye-i Selase'nin bu sefer İngilizlerin de desteklediği Gürcüler ile Ermenilere verilmesi öngörüldü. Ancak yerli halk, silahlanarak Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine karşı direnişe geçti. Milli Türk Hükümeti ilk askeri ve siyasi zaferini Kars, Ardahan sancaklarını, Aras'ın doğusundaki Sürmeli ve Batum Sancağının güney topraklarını (Artvin) işgalden kurtarmak suretiyle sağladı. Batum, Acarlar ülkesi, Çürüksu bağımsız bir cumhuriyet olarak Gürcistan'a bağlandı. Bu değişiklikler Kars (1920) ve Moskova (1921) anlaşmalarıyla gerçekleşerek resmiyet kazandı. (Toker Yayın Komisyonu.)

Maliyemiz kontrol altına giriyordu. Politika, ekonomi ve yönetimde Büyük Millet Meclisi Hükümeti bu anlaşmayı tanımamış, İstanbul'un hıyanetine ve yasa dışı olduğuna karar vermişti. Anadolu'daki din adamları da Ankara Hükümeti'nin bu kararını onaylayan bir fetva çıkarmıştı. Anlaşmayı Millet Meclisi'nin de onaylaması gerekiyordu. Bu onay olmadan yürürlüğe giremiyordu. Oysa Büyük Millet Meclisi bunu red edince **Sevr** denilen bu lanetli anlaşma hükümsüz kalmıştır. Büyük Millet Meclisi Hükümeti bu arada ordunun örgütlenmesi ile uğraşıp Batı Cephesi'nde ilk defa olarak İnegöl ile Yenişehir'de, İnönü'nde Yunanlılar'a bir darbe vurmuştur. Daha sonra Yunanlar fazla kuvvetli gelmişler, İnönü'nde ikinci defa perişan olmuşlardır. Bundan sonra bütün kuvvetleriyle, yani yüz elli bin askerle, Kralları başlarında olarak Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu pek üstün ve silahı mükemmel olan ordu ile Afyon Karahisarı ve Eskişehir'de bizi mağlup etmişlerse de **Sakarya**'da mağlup olup kaçmışlardır. Eskişehir yenilgisi üzerine Ordumuzun bir kısmı dağılmış, Ankara'da Hükümet şaşırmış, Ankara kıyamet günü yaşamıştı. Hükümet merkezinin Kayseri'ye taşınması düşünülmüştü. Bu anda yine her şeyin yok olmasına ramak kalmıştı. Oysa Büyük Millet Meclisi tarihin onurla yazması gereken bir metanet gösterip Ankara'da kalmış, bu durumunu incelemek üzere bir kurul oluşturmuştu. Benim de dahil olduğum bu kurulda on dört milletvekili bulunuyordu. Kurul incelemelerini tamamlayıp döndükten sonra Büyük Millet Meclisi, üç gün üç gece devam eden tarihi gizli oturumlarda önemli kararlar aldı. Meclis pek kısa bir zaman içinde orduyu eski güçlü durumuna getirdi. Türkiye Büyük Milet Meclisi kişilerde bulunan silahları toplayıp orduya gönderdi. Yurttaşların mallarının yüzde kırkına el koydu ve **Mustafa Kemal Paşa**'yı Başkomutan atadı. Böyle yapılmasaydı dava bitiyor, ülke bağımsızlığını kaybedip gidiyordu. Bu mal ve silah toplama işinde milletin, özellikle köylümüzün gösterdiği gayret tahminlerin çok ötesindedir. Askerin döğüşmesi de bir benzeri görülmemiş bir döğüşmedir. Subaylarımız akla gelmez özverilerde bulunmuşlardır. **Sakarya Zaferi** kazanıldı. Bu zaferle **«Anadolu Helenizmi»** denilen lanetli Yunan davası Haymana Ovası'na gömülmüş, milli dava kazanılmış, Yunanlı'lar ve diğer düşmanlarımız umudu kesmişler, Fransızlar Ankara'ya bir kurul gönderip bizimle **«Ankara İtilafnamesi»** adıyla bir itilafname yapmışlar ve Adana'yı boşaltmışlardır. Böylece bir düşmanımız daha savaş alanından çıkmıştır. Aynı zamanda İtalyanlar ve İngilizler de uyuşmaya meyletmişlerdir. Yunanlı'lar barış istemeye başlamışlardır.

Afyon ve Sakarya savaşları sırasında İngilizler'le İstanbul Hükümeti, Sivas yönündeki Koçgırı Aşiretini isyan ettirmişlerdi. Düşmanlarımız panik yaratmak iştemişlerse de Sakarya Savaşı sırasında Koçgırı Aşireti ile Pontoscular tepelenmişlerdir. Ve yine bu müthiş bunalım sırasında **Enver Paşa** da Ruslarla anlaşarak Moskova'dan Batum'a geldi. **Doktor Nazım, Kuşçubaşı Çerkes Sami Bey** ve daha birkaç kişiyle birlikte Trabzon'a geçmeyi ve bizi arkadan vurarak Hükümeti ele almayı kararlaştırdılar. Ordumuz Sakarya'da galip gelince **Enver Paşa** bu eylemden vazgeçmek zorunda kaldı. **Enver**'in amacı Hükümeti ele geçirmekti. Ruslarsa bu yolla ülkemizi komünist yapacaklarını sanıyorlardı. **Enver**

Paşa zayıf karakterli idi. Hareketi, Yunan'a dayanan Hükümeti daha zayıf düşerecek ve mağlup edecekti. Kendisi sonra hangi iktidar mevkiine geçecekti bilmem?!. Bu kadar şiddetli bir hırs ender görülmüştür. Merhum'un bu tür davranışları bütün hayatında vardır. Son şehit düşmesi de sırf akılsızlığının eseridir.

Bu zafer ve Hükümetin milli başarıları **Sevr Anlaşması**'na güzel bir cevap olmuştur. Bir taraftan da bu Hükümet daha ilk zamanlarda Moskova'ya bir Delege Kurulu gönderip Rus Bolşevikleriyle ilişkiye girmiş, bir anlaşma yapmak istemiştir. İlk Kurul başarılı olamamış, Rusya'dan Van ve çevresini Ermenistan'a terki teklifini getirmiştir. Dahil bulunduğum ikinci Kurul Ruslar'la milletimize yararlı bir dostluk anlaşması yapmış, kısaca Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye ilhakını, kapitülasyonlar'ın lağvını, Türkiye'nin Rusya'ya olan borcunun silinmesini Ruslar'a kabul ettirmiştir. Ayrıca Ruslar'dan para, silah ve cephane almıştır. Bir müddet sonra, Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile de **Moskova Anlaşması** modeli üzerine birer anlaşma yapılmış, **Gümrü Anlaşması** feshedilmiştir. Bundan sonra Harkof ve Moskova'da bazı politik görüşmeler yapmak ve Ukrayna ile olan anlaşmayı kesinleştirmek üzere başkanlığında bulunduğum diğer bir Olağanüstü Delege Kurulu Rusya'ya gönderilmiştir.

İngilizler ne Ermenilerin, ne iç isyanların, ne İstanbul Hükümeti'nin ve ne de Yunan Ordusu'nun bir şey yapamadığını görünce Almanya'da bulunan İttihat ve Terakki ileri gelenlerine başvurup **Talat Paşa** ile görüşmeler yapmışlardır. Moskova'da **Enver Paşa**'dan bizzat işittiğime göre bunlar **Talat Paşa** sadrazam yapılmak şartı ile Sevr Anlaşmasını onaylatmayı **Talat Paşa**'ya kabul ettirmişlerdir. **Doktor Nazım Bey, Talat**'a katılmıştır.

Ancak **Enver Paşa** bu uyuşmaya karşı çıkıp arkadaşlarından ayrıldığını ve bu nedenle aralarında büyük bir düşmanlık başladığını yine **Enver Paşa** bizzat bana söylemiştir. Fakat daha sonra başkalarından yaptığım araştırmanın sonucu, **Talat Paşa**'nın bu İngiliz önerisini kabul etmediği merkezindedir. Bunun da yarar vermeyeceğini anlayan İngilizler **Ferid Paşa**'yı sadaretten düşürüp yerine namuslu insanlardan kurulu **Tevfik Paşa** Kabinesini getirmişlerdir. Bununla İngilizler bir politik entrika yapmak fikrinde idiler. Böylece Ankara Hükümeti, İstanbul'a karşı güven duyacak, iki Hükümet birleşecek, bu sayede **Sevr Anlaşması** kabul edilecekti.

Enver ve **Cemal Paşalar** Rus hizmetine girmiş ve Ruslardan para alıyorlardı. Fakat bu iki kişi bu vesile ile kendi amaçlarına hizmet etme fırsatı buluyorlardı. Amaçları Rusya'daki Türkler'i bağımsızlığa kavuşturmaktı. **Cemal Paşa** her şeyden çok Afganistan'ı düzen altına alıp o kuvvetle Hindistan'da İngilizler'e darbe indirmek düşüncesindeydi.

Fransızlar ülkelerindeki savaş yorgunluğu, mali buhran, İşçi ve komünist Partileri nedeniyle Doğu'ya para ve fazla asker gönderemiyorlardı. Fransa, yeni sömürgelerinde zorluk içindeydi. İngilizler ve İtalyanlar da öyleydi. Aynı zamanda İngilizler Hindistan, Mısır ve Irak isyanları ile meşgul oldukları için bir derece etkisiz duruma gelmişlerdi. Mısır bağımsızlık istiyordu. Hindistan bağımsızlık peşindeydi. Hindliler

bizi şiddetle savunuyor ve İngiltere Hükümeti üzerine baskı yapıyordu. Irak ateş içinde olup Kürtler, Araplar ele geçirdikleri İngilizler'i kesiyorlardı.

Ankara'da kurulan Hükümet Türkiye'nin yeni sahibi oluyordu. Mağlubiyet, ateşkes, işgal ve Sevr Anlaşması'nın imzasıyla artık Osmanlı Hükümeti batmıştı. Yerini bu yeni Türkiye almıştı. İmparatorlukla beraber Osmanlılık da batmıştı. Yerine geçen yeni Türkiye'nin ruhu, esası Türklük'tü. Devlet, eskiden **Osmanlı İmparatorluğu** adını taşırken artık **Türkiye Devleti** adını almış bulunuyordu. Anadolu'daki Milli Hareketin ve bu yeni Türkiye'nin en belirgin özelliği Türklük ve Milliyetçiliktir.

Artık çeşitli yabancı unsurlara rağbet kalmamıştı. Köylülerimiz bile bu fikri taşıyorlardı. Hatta birçokları işi, Arnavut gibi yabancı unsurlar değil, Rumeli'li Türk memurlar bile istememek aşırılığına vardırıyorlardı.

Türkiye'de böyle olaylar olup dururken Rusya Türkleri de yeni bir değişikliğe (metamorfoz) uğruyor, yeni bir devrimin içinde çalkalanıyor, çalkalandıkça gözleri açılıyordu. **Dünya Savaşı**'nda Ruslar Almanlar'dan büyük darbeler yemişler, zayıflamışlar, bu durum bir devrime neden olmuştur. Rusya mağlup olup fena bir anlaşma imza etmiş, meydana gelen ikinci bir devrimden sonra **Lenin**'i ve partisini iktidara getirmiştir. **Lenin** ve Partisi, komünist olup Rusya'da bu ilkeyi uygulamaya başlamış ve bir **Bolşevik**(*) **Hükümet** kurmuşlardır. Bolşevikler Rusya'nın bütün eski varlığını alt üst etmişler; Çar'ı, ailesini, prensleri, generalleri, subayları, zenginleri öldürmüşler ve bütün Ruslar'ın ellerinden mallarını almışlardır. Bunlarca halk iki tabakadır; biri işçi ve köylü, diğeri borjovalardır. Bu kelime Fransızlar'ın «burjuva» kelimesinden alınmıştır. Bütün Rusya'da komünizm gereğince herkesin malına elkonulmuş dükkanları kapanmış, ticaret yasak edilmiştir. Komünizm, evlenmenin şeklini değiştirmiş, erkek ve kadına boşanma hakkı vermiş, üç-dört yüzyıldır her adımda bir kilise yaptırarak Rus kentlerini, hele Moskova'yı üst üste denecek derecede kilise ile doldurmuş olan o şiddetli Rus Ortodoksluğunu, o sağlam Rus tutuculuğunu sarsmıştır. Aynı zamanda Rus Milliyetçiliğine de darbe vurmuştur. Komünizm üretimi sekteye uğrattığından Rusya'da müthiş bir kıtlık ve açlık ortaya çıkmıştır. Buna İngilizler'in Rusya'ya karşı uyguladıkları «Bloküs»un da büyük etkisi olmuştur. Bu olup bitenlerden kimse memnun olmamış, bu Hükümet tutunmak için teröre başlamıştır. Rusya'da gördüğüm terör hiçbir millette, hiçbir tarih sayfasında görülmemiştir. «**Çeka**» adıyla bir çeşit mahkeme kurulmuştur.

(*) **Bolşevik:** (Rusça **bolçe** daha çok). 1903 Brüksel ve Londra kongrelerinde Lenin'in parti örgütlenmesi konusundaki görüşlerini kabul eden Rus Sosyal Demokrat Partisi çoğunluk bölümü mensupları. Bunlar tarafından öne sürülen sisteme verilen ad. Bolşevikler ancak ayaklanma ile gerçekleşebilecek bir devrimden yana idiler. Buna karşı çıkanlar (Menşevikler) ise aksine partinin siyasi demokrasiyi gerçekleştirebilmesi için burjuvasının ilerici unsurlarıyla birleşmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. (Toker Yayın Komisyonu.)

Rusya'da herkes bu «Çeka» kelimesinin söylenmesinden bile tiril tiril titremektedir. Çeka'dan başka mahkemeler de vardır. Bu yönetim o kadar şiddetlidir ki Rusya'ya ilk gittiğim vakit (1920) bana, bir millet için üstüne oturulmuş «cehennem makinesi» denilen bomba gibi geldi. Bana bile bir ürperme vermiştir.

Komünizm, ilke itibarıyla taraftar toplar. Fakat gözümle gördüğüm gibi memnun olmayanlar pek çoktur. Bu durum Rusya'da karşıt ihtilaller doğurmuş, iç savaşlar Rusya'yı kemirmiştir. Bu iç savaşları Fransızlar ve İngilizler de körüklemişlerdir. Eğer İngilizler ve Fransızlar işe karışmasalar belki de Rusya'da bu kadar karışıklık, bu kadar zulüm, bu kadar sefalet olmazdı. Nitekim Rusya'ya ikinci gidişimde büyük bir rahatlık gözledim. Bunun bir nedeni de komünizmin soldan sağa yürümüş ve varmış olmasıdır. Bugünkü hükümet komünist bir hükümetten çok **Menşevik**(*) bir Hükümettir.

İşte bu devrimler içinde Rusya'nın şimdiye kadar boyunduruğu altına aldığı milletler fırsat bulup ayrılmış ve bağımsızlık kazanmışlardır. Bu arada Türkler de birer cumhuriyet kurmuşlardır. Bu Türk Cumhuriyetleri şunlardır:

Kazan'da **Tatar Cumhuriyeti,** Ufa'da **Başkırd Cumhuriyeti,** Orenburg'ta **Kazak Cumhuriyeti,** Kırım'da **Kırım Cumhuriyeti,** Dağıstan'da **Dağıstan Cumhuriyeti,** Azerbaycan'da **Azerbaycan Cumhuriyeti,** Taşkent'te **Türkistan Cumhuriyeti,** Elviye-i Selase'de **Kars Cumhuriyeti,** Kırgızistan'da **Kırgız Cumhuriyeti** yahut **Alaş Cumhuriyeti,** Buhara'da **Buhara Cumhuriyeti,** Hiyve'de **Türkmenistan** öteki adıyla **Havarizm Cumhuriyeti.**

Bolşevikler de bu oldu bittileri kabul edip bu cumhuriyetleri tanınışlardır. Fakat biraz sonra bunları ezmeye, yok etmeye başladılar. Rus Milliyetçiliği yeniden canlanmaya başladı.

Moskova, komünizmi bütün dünyaya yaymak için çalışıyor. Rusya'daki Türkleri komünist yaptığını zannettiği gibi, bir aralık Anadolu Türklerini de komünist yapmak için Ankara'ya kırk kişilik bir Elçilik Kurulu ve propagandacılar göndermişti. Anadolu, önce Antantanın zulmü karşısında Rusya'ya sevgi besler olmuş, eski yüzyıllık Türk ve Moskof düşmanlığını unutur bir duruma gelmişti. Ruslar'ın Azerbaycan Türkleri'ne reva gördükleri muameleler birden Anadolu'yu gücendirdi. Ruslar'dan yüzünü çevirdi. Rus propagandacılarından olan ve Rus altınları ile kalabalık bir maiyetle Anadolu'ya gönderilen Türkiye Türkleri'nden **Mustafa Suphi** arkadaşlarıyla beraber Trabzon taraflarında korsanlar tarafından denize atılarak öldürüldüler. Bu olay Türkiye'ye girmek isteyen komünist propagandacılarına korku salıp Anadolu'ya gelmelerine engel oldu. Ruslar'ın Türkiye'yi komünist yapmaya çalışmaları da Türkler'in Ruslar'dan soğumasına yardım etti. Türk ve Rus arasında başlamak üzere olan sevgi yine birden söndü.

Yüzyıllardan beri aralarında Kaf Dağları var gibi birbirinden habersiz olan Türkler artık şimdi bir vücudun birer azası gibi birbirine gelen acılara üzülüyordu. Bu hayırlı bir durumdur.

(*) **Menşevik:** Rus Sosyal Demokrat Partisi'nde bolşeviklerin karşısındaki azınlıkta kalanlara verilen ad.

Bununla beraber şimdiki Rus politikası Türk dostluğuna önem vermektedir. Çünkü Doğu'nun ve İslam Dünyası'nın sessizliğine ve dostluğuna muhtaçtır. Bu nimetin de kapısı Türkiye'dir. Rusya Türkiye'ye bu nedenden, yani İngilizler ve Fransızlar gibi emperyalistlerle uğraştığı için bazı yardımlar yapmıştır. Mesela Moskova'da toplanan **Üçüncü Enternasyonal Kongresi** Türkiye'ye yardım yapılmasına karar vermişti. Türkleri çekmek için de Baku'de önemli bir **İslam Kongresi** yapılmıştı. Bu dostluktan Rus Türkleri de yararlanacaklardı. Ruslar Türkiye'ye iyi gözle bakar, Rusya yönetimindeki Türklere iyi davranırsa Türkler'e iyi muamele eder ve Türkiye'yi konünist yapmak fikrinden vazgeçerse Türkiye - Rusya dostluğuna engel hiçbir şey yoktur. Aksine bu dostluk gereklidir.

Bu arada Rusya'da epeyce bir zamandır bulunan ve önce yalnız dini bir biçimde olup, sonraları toplumsal ve hatta politik tavırlar bile almış olan bir Türk kurumundan ve teşkilatından da sözetmek, Rusya'daki Türkler'in durumunu bir derece daha açıklar.

Bu kurumun adı «Diniye Bakanlığı»'dır. Bu kurum «Ufa»dadır. 1788 yılına kadar Rusya Türkleri'nin hiç bir teşkilatı yoktu ve kuramazlardı. Bu tarihte Çariçe **İkinci Katerina, «Katerine Yasası»** denilen 27 maddelik bir yasa yayınlayarak Müslümanlara Orenburg'da İslâm dini esaslarına göre çalışacak olan bir **Mahkeme-i Şeriye** açmalarına izin vermiştir. Bu izin önemli bir şey olmamakla beraber, Rusya'daki müslüman Türkler bu mahkemeye sarılmışlar, bütün kurtuluş umutlarını bu mahkemeye bağlamışlardır.

Yasanın Müslümanlara bir müftü ve üç kadı atama hakkını vermesine rağmen Rusya, bunları ya kendisi atamış veya Rusya'nın aleti olmuş olan Tatarlara seçtirmiştir.

Rusya, bundan başka Kırım'da Bahçesaray'da bir ve Tiflis'te biri Sünnilere, diğeri Şiilere olmak üzere iki - ki toplam üç- mahkemeye daha müsaade etmiştir. Bunlardan en önemlisi **Orenburg Mahkemesi** olmuştur. Müslüman Türkler ta Tiyen Şan ve Altay Dağları tarafından bile bu Mahkemeye koşmuşlardır. Mahkemenin önemini gören Rusya 1890 yılında yeni bir yasayla Mahkemenin yetkilerini daraltmış, üye seçimi işini daha fena bir şekle sokmuş, işine yarayan cahil ve adi kimseleri müftü ve kadı yapmıştır. Mahkeme son zamanlarda Orenburg'tan Ufa'ya nakledilmiştir. Bu Mahkeme fetva vermek, imam, müezzin seçme konuları, nikah ve miras gibi işlerle meşgul olmuştur. Mahkeme iki yüz erkekli bir nüfus kitlesini bir mahalle saymak suretiyle teşkilat kurmuş ve buraların imamlarının verdikleri hükümleri onaylamıştır. İmamlar, müftü tarafından atanan ve **«Ahund»** adı verilen müfettişler tarafından denetlenirlerdi.

1905'de Rusya'da yapılan devrim Rusya Türkleri'ni ortak bir hareket yöneltmiştir. «Niyejni Novgrod»da önemli bir kongre yapılmıştır.

1917'deki devrimde her taraftan gelen ve sayıları 1950'yi bulan müslüman delegeler Moskova'da bir Kongre toplamıştır. Burada önemli kararlar alındı. Müftü ve kadılar müslümanların seçimi ile atandılar. Seçilen Kadı'nın biri **Muhlise Hanım** adında bir kadındı ve bu çok dikkat çekici bir olaydı. Bir de bütün Müslümanlarca seçilmiş milletvekilleri-

nin arasından seçilmek şartıyla oluşan on üyeli bir «**Milli Şura**» kuruldu. Bu şuranın aldığı önemli kararlar şunlardır:

1 - **Soğuş (Savaş) İlişkisi Hakkında:** Savaş, emperyalist işidir; Rusya arazi terkederek barış yapmalı.

2 - **Rusya'da Yönetim Biçimi Hakkında:** Müslümanlara demokrat Halk Cumhuriyetleri kurma hakkı ve içlerindeki azınlıklara muhtariyet verilmeli.

3 - **Medeniyet ve Eğitim İşleri Hakkında:** Bu işler her milletin kendi işidir.

4 - **Dini ve Ruhani Teşkilat Hakkında:** İkinci derecede olmak üzere «**Muhtesiblik**(*) **Mahkemesi**» adıyla mahkemeler açılacak, okul ve vakıf işlerine de Müslüman Mahkemeleri bakacak. Kazaklar da tekrar Ufa Mahkemesine bağlı olmakta serbest bırakılacak.

5 - **Hatun, Kız Meselesi Hakkında:** Şeriat açısından erkek, hatun (kadın) birdir. Hatunların politik ve toplumsal işlere karışmaya hakkı vardır. Şeriatta örtünme yoktur. Her millet, kadınları erkekleriyle aynı hukuka sahip olunca yaşar. Kadın da milletvekili seçmeli ve seçilmeli. Nikah töreninde kadın da, erkek de bir arada bulunmalı. İsterse kadının boşanmaya hakkı olmalı. Kızlar 16 yaşından evvel evlendirilmiyecek. Kadın isterse, nikaha kocasının üstüne evlenememesini şart koyabilecek. Fuhuş yasak.

6 - **Arazi Meselesi Hakkında:** Manastırlara ait arazi yerli halka dağıtılacak.

7 - **İşçi Meselesi Hakkında:** Müslüman amelenin eğitim işi müslüman teşkilatına aittir.

8 - **Milletvekili Seçimi Hakkında:** Müslümanlar artık oldukları yerlerde demokrat ve sosyalistlerle birleşecek, Rus ve Çar taraftarlarına karşı aday olacaklardır.

9 - **Askeri Teşkilat Hakkında:** Müslümanlardan kurulu birlikler ve birliklerin müslümanlardan komutanları olacak.

10 - **Müslüman Milli Şurası Hakkında:** Rusya'daki her Türk Ülkesi'nden gelmek üzere 34 üyeden kurulu bir «**Milli Şura**» ve bunların arasından seçilmiş 12 kişilik bir İcra Kurulu olacak. (Bu Şura Petrograt'da iki, üç ay toplanmışsa da Bolşevikler yönetimi ellerine alınca feshetmişlerdir.) Sonra bir de «**İl Kurultayı**» toplanacak.

Moskova Kongresi'nden sonra, yine aynı yıl içinde Kazan'da Müslüman Askeri Teşkilatı, Müslüman Dini Kurumları, Müslüman Toplumsal ve Politik İşleri hakkında üç kongre daha toplandı. Bu kongrelerde verilen kararlardan önemlileri şunlardır:

1 - Birinci Baskıc (İlk Okullar)'ın programı. Bu programda çocuklara din öğretimine, milli tarih ve milli edebiyata önem verilmesi. Rus okullarında okuyan müslümanlara da din öğretimi yaptırılması.

2 - Dini medreseler açılması ve programlarının düzenlenmesi.

3 - Rusya'daki bütün İslam din adamlarının birleşmesi.

4 - Müslümanların mahalle teşkilatı.

5 - Dini bayramlar ve başka günlerin düzenlenmesi.

(*) **Muhtesiblik Mahkemesi (hesaptan):** Belediye işleri. Ceza işlerine bakan ilgili Mahkeme.

6 - Siyasi ve toplumsal bir gazete yayını ve bu gazetenin, herkesin anlayabilmesi için, açık Türkçe ile yazılması.

7 - Bilimsel bir dergi yayını.

8 - Rusya Türkleri'ne milli ve uygar özerk bölge, topraklı özerklik verilmesi. Bunun için Diniye Bakanlığı, Eğitim ve Maliye Bakanlığı adıyla üçlü bir yüksek kurul oluşturulması. Bunların yönetimi için de Müslüman halka «**Milli Salım**» adıyla bir vergi konması.

Bundan sonra Ufa'da yapılan bir toplantıda alınan kararla «**İçgi (İç) Rusya ve Sibir Türk ve Tatarları'nın Millet Meclisi**» adıyla bir meclis kuruldu. Bu meclis milli, uygar ve topraklı özerk bölgeler ve cumhuriyetler kurulmasıyla ilgili yasalar hazırladı.

Bolşevikler de bunu onaylamışlarsa da Tatarlar'la Başkırd'lar arasındaki ihtilaf sebebiyle, «**İdil-Ural Cumhuriyeti**», ilan olunmasına rağmen, fiilen kurulamadı. 1918 de Bolşevikler Eğitim ve Maliye Bakanlıklarını ve Millet Meclisi'ni lağvettiler. Bolşevikler bir Başkırd, bir de Tatar Cumhuriyeti kurdular. Ancak fiilen Ufa'da 1920'de verilen birçok önemli karar arasında en çok dikkat çekici olanlar şunlardır:

«**İslam Dünyası'na ait dini meseleleri Hilafet merkezi ile görüşerek Müslümanlar'a ilan eder ve kendi gözetemi altındaki Müslümanlar'a yol gösterir**», «**içgi Rusya** (Kazan tarafları), **Sibir ve Kazakistan Müslüman çocuklarını cesur ve kuvvetli bir Türk, çalışkan bir insan kılmak yolunda eğitir.**»

Bu bilgi Rusya'daki Türkler'in geçirdikleri durum ve dönemleri ve bugünkü düzeylerini gösterir bir tarihçedir. Bu tarihçeden şu anlaşılmaktadır: Rusya'daki kan kardeşlerimiz kuvvetlenmek ve kurtulmak duygularıyla çırpınmışlar, nihayet dini şekilde teşkilatlanmayı başarmışlar, bu teşkilat son yıllarda, milli ve toplumsal şekiller almıştır. Bu kardeşlerimizin son verdiği kararlar incelenecek olunursa görülür ki, milli duyguları pek yükselmiş, gelişme yolunda gösterdikleri gayretler pek artmıştır. Hele aydınlanma ve çağdaşlaşma isteklerinin ne kadar yüksek olduğu okullar ve kadınlar hakkında verdikleri kararlarla çok iyi anlaşılmaktadır. Bu ise bir ibret ve ders teşkil etmektedir. Bu kurumların kararları belirtilirken daima «**İçgi Rusya ve Sibir**», «**Milli, Uygar ve Topraklı Özerklik**» deyimleri geçmiştir.

Biz Osmanlı Türkleri'ne yabancı olan bu deyimleri açıklamak gerekir. Rusya'daki ırkdaşlarımız, Rusya Türkleri'ni iki kısma ayırmaktadırlar: Biri «**İçgi** (yani iç) **Rusya Türkleri**», öteki «**Sibirya Türkleri**»dir. Bunların bir kısmı Sibir ve Buhara'dan başka Rusya yönetimi altında bulunan Türkler'dir.

«**Milli, Uygar Özerklik**» belirli bir toprak parçası ile sınırlanmaksızın Müslümanlar'ın eğitim, din ve sosyolojik özerkliğe sahip olmalarıdır. «**Topraklı Özerklik**» ise belli sınırları, belirli yönetimi ve siyasi özerkliği olmak ve bir toprağa da sahip bulunmaktır. Yalnız

Azerbaycanlılar Şii olduklarından bütün Rusya Türkleri'nin katıldıkları bu kuruma katılmamışlardır.

ZAFER VE BARIŞ:

Sakarya Zaferi'nden sonra bir taraftan Yunanlar ve bir taraftan biz son bir gayretle çalıştık. Yunanlar ne kadar asker ve silahları varsa hepsini toplayıp bütün güçleriyle hazırlandılar. Biz de gerekli önlemleri alıp Afyon Karahisar'ından taarruza geçerek on beş günde İzmir'e girdik. Bu zafer bir harikadır. Koca Yunan Ordusu göz açıp kapayacak kadar bir zamanda adeta bir askeri kurtulmaksızın mahvedildi ve bütün malzemesi elimize geçti. Başkomutanı da tutsak alındı. Bütün Batı Anadolu düşmandan temizlendi. Her tarafta şenlikler ve bayramlar yapıldı. Bu önemli zaferle Türk Milleti tarihte sonsuza kadar kalacak bir şan kazandı ve kurtuldu. Ancak bu zaferin üzücü bir yönü de vardır. Yunan'ın vahşi sürüleri Türk kahramanlarının önünden kaçarken kentlerimizi, köylerimizi sistemli bir biçimde yaktılar. Katliam yaptılar, kadınların ırzına geçtiler. Fakat halk da dağılmış Yunan askerlerini dağlarda, ormanlarda av avlar gibi yakalayarak intikam aldı. Bu Yunan döküntülerini muhafaza için Ordu her şeye yetişemiyor, halka engel olamıyordu. Fırsat buldukça halk bunları tepeliyordu. Çünkü halk Yunanlar'dan o kadar çekmişti ki, intikamdan başka hiçbir şey düşünemiyordu. Halka hiç bir söz ve zor kâr etmiyordu. Bu galeyandan bir örnek verelim: İzmir civarında birkaç askerimiz bir sürü Yunan askerini götürüyordu. Bunlar bir köyden geçiyorlardı. Bir köylü kadın derhal bunlardan birine saldırıp altına almış, dişiyle gırtlağını ısırarak öldürmüştü. Tahkikat göstermişti ki bu Yunan neferi bu kadının zorla ırzına geçmiş ve kadın onu bu sürü içinde görüp tanımış ve derhal intikamını almıştı.

Bu zafer üzerine İngilizler üzülüp, bütün planlarının boşa gittiğini ve barıştan başka çare olmadığını gördüler. Biz gerçi Yunanlar'la savaşıyorduk ama, Yunan Ordusu, İngilizler hesabına çarpışıyordu. Yunan Ordusu, İngilizler'in kullandığı bir kılıçtı. Biz onun kılıcını kırmış, kendisini aciz ve hatta mağlup bir hale koymuştuk. İtilaf devletleri hemen bir nota ile müracaat ettiler. Mudanya'da Batı Cephesi Komutanı **İsmet Paşa** ile İtilaf devletlerinin İstanbul Başkomiserleri bir araya gelerek **Mudanya Anlaşması**'nı yaptılar. Bu ateşkes gereğince Yunanlı'lar, Doğu Trakya'yı tahliye ettiler. Sekiz bin kişilik bir kuvvetimiz İstanbul'dan geçerek Edirne'ye gitti.

Bu sırada İtilaf devletleri barış yapmak üzere Türkiye'yi Lozan'a davet ettiler. Şurası garip ki, İstanbul Hükümeti de Konferans'a delege göndermek istedi. Oysa bu hak Ankara'nındı. Zaten Ankara'da **İsmet Paşa**'nın başkanlığı altında, delege olarak **İsmet Paşa,** ben ve **Hasan Bey**'den, müşavir ve katiplerden oluşan bir Delege Kurulu atanmıştı. Bu durum, iki taraf arasında bir anlaşmazlığa yol açtı. İki ayrı Türk hükümetinin delegelerinin bulunması Lozan'da Türk davasının aleyhine

olacaktı. Görüşmeler İstanbul Hükümeti'nin eline bırakılamazdı. Kendilerine güvenilemezdi. Her bakımdan İstanbul Heyeti'nin gitmemesi gerekirdi. Nasihat kâr etmiyordu. İşi esasından çözümlemek gerekti. Anlaşıldı ki İstanbul Hükümet ve Padişahını artık fiilen de ortadan kaldırmak zamanı kesin olarak gelmişti. Büyük Millet Meclisi galeyan halindeydi. Hemen bir önerge yazdım. İmzamın yanına 80-100 arkadaş daha imzalarını koydular. Meclis Başkanlığı'na sundum.

Gerekçeden sonra gelen 3 madde yeterli değildi. Buna bir gün sonra 3 madde daha ilave ettim. Önerge tamamlanmış oldu. Teşkil edilen bir Encümen bu altı maddeyi iki madde halinde topladı. Gerçi **İkinci Grup** maddeleri kısmen kendisine mal etmiş ve Encümen raporunda da böyle geçirtmiş ise de, benim eklemelerim onların önerilerinden birgün önce gazetelerde yayınlanmıştı. Oybirliği ile kabul edilen bu önergeme «**1 Teşrinisani kararı**» (Kasım) adı verildi. Bu takrirle **Padişahlık** lağv, egemenlik kayıtsız şartsız Millete bırakılıyor, **Hilafet** Devlet'ten ayrılıyordu. İşte böylece bu önemli devrim meydana geldi. Bunun üzerine **Vahideddin** yükte hafif, kıymette ağır nesi varsa alelacele toplayıp etrafındaki Çerkesler'le beraber ve İngilizler'in yardımı ile bir İngiliz savaş gemisine binip yabancı ülkeye kaçtı. İşte bu hain ve uğursuz Padişah'ın kaçmasıyla da Türkiye'de **Osmanlı Hanedanı** da göçtü. Demek ki Türkiye bugüne kadar **Selçuk Hanedanı, Osmanlı Hanedanı, Milli Egemenlik** olmak üzere üç dönem geçirmiş oldu. Bu olayla millet, vergi yoluyla parasını alıp saraylarda keyif ve sefahatla yiyen, çıplak halkın hiçbir derdine derman olmayan, aksine millete zulüm eden bu «padişah» adını taşıyan zâlim ve eğlence düşkünü insanlardan kurtuldu. Artık millet kendi kendisini yönetecektir. Milli Egemenlik yönetimlerin en mükemmelidir. Millet'e mutluluğu bu yönetim verecektir. Zaten son zamanlarda bütün dünyadaki eğilim ve hareket milli egemenlik ve cumhuriyete doğrudur. Zaferlerimizi ve devrimlerimizi bütün dünya alkışladı. Bunlara bakarak Türkiye'nin gerçekten kurtulduğunu ve büyük bir devlet ve millet olacağını söylediler. Artık eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe gömülmüş, yerine yeni bir Türkiye, Türkiye Büyük Milet Meclisi Hükümeti geçmişti. Artık bu Devlet'in adı Türkiye'dir. Bu Devlet, laik bir surette kuruluyor. Yasalar tamamen laik olacaktır. Din, yalnız din işleriyle uğraşacaktır. Böyle olmayınca bir devlete bu yüzyılda hayat yoktur. Nitekim bütün Avrupa devletleri de bunu yapmışlar ve ancak bu sayede bugün gördüğümüz gibi kuvvetli devletler olmuşlardır.

Bir taraftan **Vahideddin** kaçıyordu, bir taraftan da İstanbul halkı milli egemenliği kabul ediyor ve Ankara'ya katılıyordu. Diğer yandan da İstanbul Kabinesi istifa ediyor, Ankara'nın Barış Delegeleri Lozan'a doğru gidiyorlardı.

Delege Kurulu Lozan'da görüşmelerine başladı. İtilaf Devletleri bütün Avrupalılar'la bir cephe oluşturup karşımıza çıkmışlardı. İkide birde bizi bu cephe ile ve her bakımdan tehdit ediyorlardı. Fakat Türk Delegeleri bunlara önem vermeyip cesurca Türk Milleti'nin çıkarlarını savundu.

Önce Avrupalılar yeni Türkiye Delegelerini Bab-ı Ali Delegeleri gibi sanıp tehdit ile her şeyi kabul ettireceklerini umdular. Bu görüşmeler gerçekten çok çetin geçiyordu. Atalarımızın dört yüzyıldır gelen hataları ve bütün Doğu Meselesi tasfiye ediliyordu. Kapitülasyonlar gibi bu Milleti mahveden bir mikrop öldürülüyordu. Türk milleti nüfus değişimi ile Avrupalılar'a daima alet olan zararlı insanlardan kurtulup tek vücut haline geliyordu. Türkiye'ye siyasi, adli, mali ve ekonomik tam bağımsızlık veriliyordu. Uluslararası yönetimler ülkeden kovuluyordu. Türkiye, birkaç yüzyıldır bağımsız değildi. Fiilen Avrupalılar'ın egemenliği altında idi. Mahkemelerimize bile karışıyorlardı. Bunları Avrupalılar'ın elinden almak pek zor bir işti. Bunun için üç aylık bir görüşmeden sonra uyuşmayıp delegeler Lozan'dan ayrılmaya mecbur oldu. Fakat İtilaf devletleri tekrar Türkiye'yi davet ettiler. Delege kurulumuz tekrar Lozan'a gidip, görüşmelere başladı. Ve nihayet 24 Temmuz 1923 Salı günü bir **Barış Antlaşması** İngiliz, Fransız, İtalya, Japonya, Romanya ve Yunanistan ile imzalandı. Bu anlaşma ile **Sevr Anlaşması** asla birbirine benzemeyen belgelerdir.

Görüşmelerin kesilmesi sırasında Trabzon Milletvekili **Ali Şükrü Bey**, Giresunlu **Topal Osman Ağa** tarafından boğuldu. **Osman Ağa**, Hükümetin teslim ol teklifine karşı çıkıp, üzerine sevkedilen askerle yaptığı çarpışmada ölmüştür. İşte bu olay üzerine meclis fena bir döneme girildiğini görerek yurdun selameti için yeni bir seçim yapılması kararını verdi. **Gazi Mustafa Kemal Paşa** ülkenin savunması için toplanmış olan **Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri**'ni **Halk Fırkası**'na çevirip yayınladığı ilkelerle milletvekili seçimine başladı. Seçimin Hükümet lehine gerçekleşmesi Avrupalılar'a Hükümet'in kuvveti hakkında güven verdiğinden barışın kabulü ve anlaşma'nın imzalanması kolaylaştı. Barıştan sonra yeni Büyük Millet Meclisi toplanıp **Cumhuriyet**'i ve Ankara'nın Hükümet Merkezi olduğunu ilan etti. Milli Mücadele dönemi zaten Cumhuriyet'ti, bu sefer adı da resmen söylenmiş oldu.

YENİ TÜRKİYE'NİN YAPTIKLARI VE ÜSTÜN NİTELİKLERİ:

Bu Hükümet Milletin bitkinlik ve umutsuzluğu içinde işe başladı; yeni, dinç, kuvvetli bir devlet kurdu. Ordu namına bir şey kalmamıştı. Kendiliğinden kurulmuş çetelerle işe girişti. Bu çeteler cinayet işliyor, yolsuzluk ve soygun yapıyor, bazen düşman önünden de kaçıyorlardı. Mesela bunlardan **Çerkes Ethem** en kızışmış savaş zamanında kardeşleriyle beraber Yunan tarafına geçmiş ve sonuna kadar onlarla beraber aleyhimize savaşmıştır. Sadakatları da böyleydi. Bu devreye **«Çete Devri»** adı verilmelidir. Cephe Komutanı **İsmet Paşa**'nın başarılı yönetimi ve çabasıyla bu çeteler ortadan kaldırılıp düzenli bir Ordu meydana getirildi. Elde silah ve cephane namına bir şey yokken büyük gayretlerle

bu eksiklik de giderildi. Meşrutiyet'ten beri ülkeyi yöneten Hükümet, yani Meşrutiyetçiler, ellerinde muntazam bir ordu, silah ve cephane varken, hepsini yok etmişti. Milli mücadeleciler ise aksine sıfır ile işe başlayıp bir ordu meydana getirdiler. Meşrutiyetçiler varlık içinde mağlup olup ülkenin çökmesine neden olurlarken, ikinciler yokluk içinde ülkeyi zafere kavuşturup Millet'i yok olmaktan kurtardılar. Meşrutiyetçilerin savaşı zamanında ordu ve halk salgın hastalıktan kırılmıştı. Hakimiyet-i Milliyeciler'in Ordusunda tek bir salgın hastalık çıkmadı. Bu hal Ordu'ya kuvvet olup, zaferde önemli bir etken oldu. **Dünya Savaşı** zamanında Ordu ve ülkede en alçakça karaborsa, rüşvet ve yolsuzluk büyük çapta olmuştu. Hakimiyet-i Milliye Hükümet'inde ve Ordusu'nda böyle şey asla görülmedi. Bu da zafer için önemli bir etken oldu. Bunun sebebi Hükümet ve Ordu'yu yönetenlerin namuslu ve onurlu kişiler olmalarıdır. Ordu İstibdat devrinde olduğu gibi Meşrutiyet devrinde de ne için savaştığını bilmez, körü körüne döğüşen, idealsiz bir insan yığını idi. Meşrutiyetçiler Ordu'ya gerekli olan ruhu verememişlerdi. Milli Egemenlik ordusunun bütün askerleri ne için döğüştüklerini biliyorlardı. Türklük ve yurt kaygısı göğüslerini doldurmuş milli, ruhlu bir ordu olmuştu. Türk Ordusu yüksek maneviyatlı bir ordu haline gelmişti. Meşrutiyetçiler zamanında ordu aç ve çıplaktı. Milli Ordu ise iyi beslenmiştir. Meşrutiyetçiler Ordu'nun taşesi için sürekli borçlanmışlar, devleti borç batağına sokmuşlardır. Milleti müthiş bir borca sokmuşlardı. Buna rağmen Milleti hastalıklı ve yarı canlı, yarı ölü halde bırakıp savuşmuşlardı. Hakimiyet-i Milliyeciler hiç borç almadılar. Devlet'i beş para borca sokmadan bu muazzam işleri yaptılar. Devlet bu üç yıl içinde kendi yağı ile kavruldu.

Bu örnekle herkese borçlanmadan da bu Devletin yaşayabileceği ispat edildi. Hem her taraftan düşmanlarla çevriliyken bile yeniden ordular yaratıp zaferler elde etmenin mümkün olduğu gösterildi. İstibdat yanlıları daima Avrupalılar'a boyun eğmek, korkup her istediklerini vermek alışkanlığındaydı. Azimsiz, sebatsız, milliyet duygusundan yoksun, hatta milliyet aleyhtarı insanlardı. Milli Mücadeleciler ise azimli, ateşli milliyetçi idiler. Başarılarının sırrı da budur. Bakanlar Kurulu'nun üyelerinin gayretleri de önemlidir.

Bunlar gece gündüz, cuma(*) ve bayram demiyor çalışıyorlardı. Ankara'da eğlence yoktu. Bütün vakitler çalışmaya ayrılmıştı. Çerden çöpten evlerde oturuyorlar, eşyadan yoksun, yiyecek ve içecekten sıkıntıda idiler. Bazen umutsuz, müthiş günler oluyordu.

Bunlara rağmen yorulma ve yılgınlık nedir bilmeden canla başla çalışıyorlardı. Büyük Millet Meclisi üyeleri yurdun kurtuluş tuğu çevresinde toplanmış, bölünme nedir bilmiyordu. Yurdun tehlikede oluşu hepsini birleştirmişti. Büyük bir cesaret gösteriyorlardı.

(*) **Cuma:** O sıralarda hafta tatili cuma günleriydi. (Toker Yayın Komisyonu.)

Gerçi Birinci Meclis genellikle bilimsel açıdan aşağı idi. Fakat milletvekillerinde Türklük ve yurt duygusu pek yüksek ve büyük bir çoğunluğu namuslu ve onurla insanlardı.

Bir de Anadolu'nun yerli halkından olduklarından yörelerinin gerçek ihtiyaçlarını biliyorlardı. Türk yurduna daha çok bağlı idiler. Bu Meclis bir büyük ülkü çevresinde birleşmeden ne harikalar doğduğuna en güzel örnektir. Bu, ülkeyi yönetenlerin çok aydın olup da kozmopolit olacaklarına, az aydın olup fakat milliyetçi olmalarının ne kadar yararlı ve gerekli olduğunu ispat etmiştir.

Müşir **Fevzi Paşa**'nın (Mareşal Fevzi Çakmak) Ordu'ya ve savaşa olan hizmetleri pek büyüktür. Komutanlar, subaylar Türk'ün zaferi için dağlarda didinmişlerdir.

İşte bu Hükümet'in, bu Meclis'in, bu Ordu'nun başında daima **Mustafa Kemal** bulunuyordu. Bu üç kurumun ve her şeyin ruhu O idi. Bu kişi pek zeki, pek aydın, cevval, gece gündüz durmayıp, uyku uyumayıp çalışan biri idi.

Bu büyük dönemin başarılarının kaynağı ve başlıca sebepleri şunlardır: Bir kere Saray belası ortadan kaldırılmış, yerine milli egemenlik ilkesi konmuştur. Bu dönemin devlet adamlarının ve komutanlarının yürekleri milliyet duygusu yani Türklük ruhu ile doludur. Hepsi namuslu, çalışkan, azimli kişilerdir. Bir önemli nokta da şudur: Hükümet Merkezi yabancıların, işbirlikçilerin, fesat kişilerin ulaşamayacağı bir yerde, yani Anadolu'nun ortasındadır.

İşte bu devrimler, bu hareketler, bu olaylar, bu felaketler, bu zaferler hem Anadolu, hem Rusya Türklerini pişirmiş ve uyandırmıştır. Bu uyanıklık ve bu zafer bir gün semeresini verecek, Türk Milleti'ni mutluluğu kavuşturacaktır umudundayım. İşte bu uyanıkla ve zaferledir ki Türk'ün Taze Tarihi açılışını yapmış, uygulama alanına girmiştir. Türk, bu devrede bilime, eğitime sanat, tarım ve ticarete dökülüp ve bütün kuvvetini ekonomik, mali ve kültürel alanda toplayıp yükselecek, parlayacak; kendisini, hatta Asya'yı, Avrupa'nın saldırısından ve belâsından koruyacak, rahat edecektir.

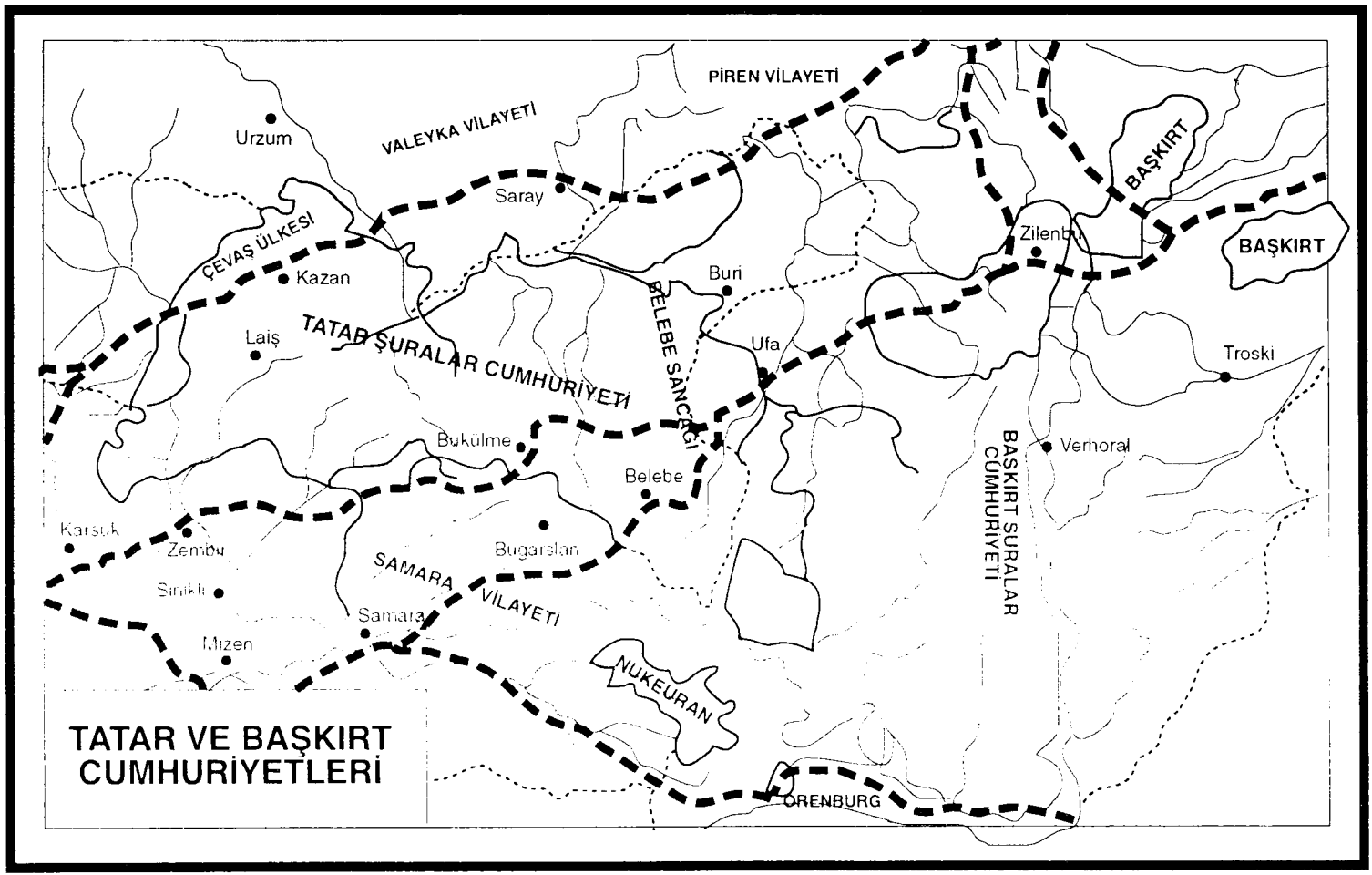
1914 yılından beri bu savaşlar ve devrimlerle dolu olan bu Türk milli hareketine bir de İslam uyanışı eklenmiştir. Avrupalıların elinde tutsak halinde ve sömürge hayatında yaşayan Hindistan, Mısır, Tunus, Fas gibi ülkelerin Müslüman halkları uyanmışlardır. Bu uyanıklık Afganistan'da da vardır. Yanılıp Dünya Savaşı'nda bize hıyanet eden Hicaz, Suriye, Irak bile gerçeği görmüş, pişman olmuş, bize kucak açmaya, yalvarmaya başlamıştır. Fakat biz Müslüman ülkelerden yüzümüzü çevirmeliyiz. Bütün samimiyetimizle onların mutluluğunu isteriz. Bize **Misak-ı Milli**'nin çizdiği sınır yetişir. Onu imar ve ihyaya çalışalım. Yemen, Irak ve hatta Suriye gibi ülkeler bize ayakbağı olmuşlardı. Bir daha bu hataya düşmeyelim. Son ameliyatla kangren olmuş gövdemizi zehirleyip öldürmekte olan organı kesip attık. Sağlamlaştık. Her kim ki bu

dönemde fetih ve istila hevesine düşerse Türk Yurdu'na hıyanet etmiş olur.

Bütün İslam Dünyası'nın tek düşüncesi yurtlarını Avrupalılar'dan, dinlerini Hıristiyanlardan kurtarmaktır. Bunun için de hepsi birleşmek istiyorlar. Bundan da İslam Birliği meydana geliyor.

Bu hareketin başına da durumun doğal akışı içinde Türkiye'yi geçirmek istiyorlar. Nitekim bütün Türkler de Türkiye'yi "Türklük Hareketi"nin başında görüyorlar. Türkiye'yi, Türkler ve Müslümanlar akıllı, tecrübeli, kudretli bir «baba» olarak tanımaktadırlar.

Türk Tarihi, Türkiye'de Cumhuriyet kucağında mutluluk, umut ve emelleriyle yoluna devam ederken, biz «Genel Bakış» bölümümüzü burada bitiriyoruz.

TATAR VE BAŞKIRT CUMHURİYETLERİ

TÜRKLER'İN BUGÜNKÜ DURUMLARI

Burada ayrı bir konu açmak daha yararlı olacaktır. Türkiye'nin bugünkü durumu anlatıldı. Bugünkü «Diğer Türk Uruk ve Yurtları»ndan da sözedilmişse de burada daha çok bilgi vereceğim.

TATARLAR:

Tatarlar üç milyon kadardır. **Tatar Cumhuriyeti**'nde iki yüzbin Mişer, iki yüz bin Mukşi vardır. Tatarlar Rusya Türkleri'nin en aydınlarıdır. Ticarette pek beceriklidirler. Hanefi mezhebindendirler.

Tatar kadınları pek çalışkan olup güzel el işleri yaparlar. Genellikle hepsi okuyup yazarlar; fakat okudukları şeyler «Kesik baş», «Bakır Gani», «Siret'ün-nebi», «Ahmediye» ve «Muhammediye» gibi şeylerdir. Yalnız genç kız ve kadınlar yeni eserler okumaktadırlar.

Ancak kısmen Ruslaşmış olduklarından, milliyet duygusu ve din bunlarda zayıflamıştır. Bu kısım bugün Rus komünistlerine yardım edip diğer Türk Ülkeleri'nde Rusya lehine çalışmaktadır. Ruslar bunları Türkistan'a saldırtmışlardır. Orada öğretmenlik gibi görevlerde bulunarak Türkler'e milliyetlerini, dinlerini unutturmak için çalışır dururlar. Rusya'daki son kıtlıkta Rus Türkleri'nden beş-altı milyon insan açlıktan ölmüştür. Bunun da nedeni komünist Tatarlar'dı. Bunlar Tatarlar'ın erzakını Ruslar'a aldırmış ve bu felakete neden olmuşlardır. Bu açlık dolayısıyla yüz elli bin Tatar çocuğu ortada kalmış, Ruslar tarafından toplanıp Ruslaştırılarak büyütülmeye başlanmıştır.

Tatarlar halen komünist ve milliyetçi olarak iki zümredir. Milliyetçiler, komünist Tatarlar'a göre, «kültür bakımından geri olan pozitivist ve pratik olmayan, maddeten özveride bulunamayanlardır. Bunlar din perdesine bürünmüşlerdir. Oysa **İvan Grozni**'den beri Tatar'ların Rus olmasına din engel olamamıştır. Gerçi o zamanlar din öğrenimi serbest değildi. Yalnızca son elli yıldır serbesttir. Ancak din daima mevcuttu. Bu Ruslaşmanın sebebi ekonomiktir.» Tatarların öteki bölümünde din, hele milliyet çabası pek fazladır. İçlerinde bilgin ve zeki insanlar çoktur. Son zamanlarda bir Tatar tarafından Rusça yapılmış ve bestelenmiş bu manzume onlardaki milliyet çabasının bir belgesidir:

*«Cengiz Han'ın yavuz kavmi! Uzak memleketten gelme yabancı olan bizler Allah'ın ve Kuran'ın öğütlerine bu güne kadar bağlıyız. Yedi yüz yıl önce muhteşem bir ordu ile Rusya üzerine gelen bizler sarstık, yaktık ve itaata getirdik. Rus üzerinde hükmettik. Bu altın zaman geçti, bir çok yıllardan beri gavur yükünü sırtımızda taşıyoruz. «**Tatar Ülkesi**» diye artık bir ülke yoktur. Fakat olabilir ki zamanla içimizden yeni bir **Cengiz Han** çıkar. Kavmini Ruslar'ın aleyhine kaldırarak egemenliğimizi, ülkemizi bize iade eder. Peygamber'in ülkesini bir daha yükseltmek ve eski hali iade ile hilal gibi yukarda parlatmak için Allah'a Tekbir, Tatarlar'a kuvvet.»*

Mişerler, Tatarlar arasında en yetenekli olanlardır. Öğretmenler ve ileri gelenler Mişer'dir. Moskova Müslümanları'nın çoğunluğu Mişer'dir. Çocukları bile Rusçayı bilirler. Hem Rusçayı iyi bilirler, hem müslümanlıkları sağlam, gözleri açık, cesur, kurnaz insanlardır. Çocukları bile kent kent yalnız başına dolaşıp ticaret yaparlar. Bir Mişer köyü, bütün Rus köyleriyle çevrilmiş olsa bile, yine onlara egemen olur. Rusları aldatırlar. Döverler, onlara muska yazar, ellerinden paralarını alırlar. Mişer'de Rus düşmanlığı pek çoktur.

Ruslar'ın kiliselerini soymak, Rus'a eziyet etmek onlarca sevaptır. Mişerler simaca pek güzel insanlardır. Şiveleri Tatar şivesi gibi ise de bize onlardan çok benzer. Mesela Tatarlar «ana»ya «angı», Mişerler «anay» derler.

ÇUVAŞLAR:

Bunlara yakın uruk olan Tatarlar arasında Çuvaşlar vardır. Çuvaşlar her ne kadar Hırıstiyan iseler de Türk'türler. Mesela sayıları şöyledir:

Bir	Pirey
İki	İkki
Üç	Viçi
Dört	Tuvattı
Beş	Pillik
Altı	Ottı
Yedi	Çitti
Sekiz	Sahez
Dokuz	Tohur
On	Votı, Vontu

Tatar Cumhuriyeti bugün kağıt üzerinde bir hükümettir.

BAŞKIRD'LAR:

Başkırd'lar bir buçuk milyondur. Çoğunlukla göçebe ve cesurdurlar. Akıllı, narin vücudlu, ağır işlere dayanaklı insanlardır. Hanefi Mezhebindedirler. Kadınları güzel el işleri yaparlar. Rusya'da öğrenim görmüş subayları ve kurmaylar vardır. **Kolçak**'ı bitiren, Petersburg ihtilalini bastıran ve böylece Bolşeviklerin hayatını kurtaran bunlardır. Bu cumhuriyet de sözde vardır.

KAZAKLAR:

Kazaklar on milyondur. Bunlara «Kırgız», «Kırgız-Kazak» da derler. Ruslar «Kozak» derler. Sebebi «o»yı «a» ve «a»yı «o» yapmak adetleridir. Kırgızlar kendilerine «Kazak» derler. Tatarlar da onlara «Kazak» diyorlar. Başkırdlar ve Ruslar ise «Kırgız» derler. «Kırgız», güya «kırda gezen» demekmiş. Rusya'da Kazaklar'ı Don ve Ural Kazakları diye iki bölüme ayırırlar. Bir bölümü Hıristiyan olmuş, Türklüğünü unutmuştur. Sözünü ettiklerimiz Müslüman olup, dilleri halis Türkçe'dir. İçinde Arapça, Farsça ve hatta Rusça kelime yoktur. Kazaklar bununla iftihar ediyorlar. Astırhan, Ural, Turgay, Akmolla, Simi, Polat, Cidi (Yedi) Su, Sirderya taraflarındadırlar. Fergana taraflarında da bir miktar vardır. Çoğu göçebedir. Hanefi mezhebindedirler. Batı'daki Türk uruklarından şamanlık izlerini en çok muhafaza edenler Kazaklar'dır. Şiir ve müziği pek severler. Doğru sözlü insanlardır. Kırgız halk edebiyatı pek zengindir.

Kırgızlar'da eski Türk göreneklerinin çoğu halen vardır. Müslümanlıklarıyla Şamanlık karışıktır. Hâlâ «ateş» kutsaldır. Her perşembe gecesi ateşe yağ dökerek tazeler ve dua okurlar. Bunlarda tek tek ağaçlar da kutsaldır. O ağaçlara ibadet ederler. Çerkesler'deki bu ibadet de onların Turan neslinden olduklarını kuvvetlendirse gerektir. İnançlarına göre ölenlerin ruhu havaya ve yıldızlara gider.

Kırgız-Kazaklar üç bölümdür: Ulu Cüs, Orta Cüs, Kiçi (Küçük) Cüs. Bunlara Avrupalı'lar «Hord» derler. Beyleri seçimle atanır. Köylerine «avıl», çadırlarına «yurt» derler. Pek konuksever insanlardır. Kıpçak, Nayman, Konrat ve Celayir gibi kabileler bunlara karışmış olup hâlâ bu adlar ve armalarıyla Kırgızlar'ın içinde bulunmaktadırlar. Kırgızlar eski han sülalesine «**Ak Süyek**» (soylu), öteki halka «**Kara Süyek**» (Avam), kışlaklarına «**Kıstav**» derler.

Şiirlerinin nevileri «Cer», «Ekiyet», «Likinda», «Batır», «Tabışmık», «Öleggi», «Akıçı»dır. «Kubız» denilen milli çalgıları vardır.

Bayramlarda oynadıkları en güzel ve en sevdikleri oyunları «bayğa» (at yarışı), «köy buru» (küleş) dir. Kırgızlar uzun gömlek, pek geniş «çalpar» giyerler. Kadın ve kızları başlarındaki kalpakların biçimlerinden belli olur.

Hayvanları çoktur. Süt, ayran, teremcek, güce (darı unundan yapılır), şolpa, bavursak, kovurdak, pilav dedikleri yemekleri yer, çok kımız içerler.

Kırgızlar Tatarca söylerler; fakat biraz farkı vardır. Bu da «c» yerine «y», «b» yerine «p», «z» yerine «ç», «ş» yerine «h», «t» yerine «d», «p,f,d» yerine «l» harfi kullanmalarından ileri gelir.

Kırgızlar Taşkent ve Türkistan eyaletini zaptederek 1723 yılına kadar saltanat sürdüler. Sonra üç «hord»a ayrıldılar. Bu kelime «ordu» kelimesinden gelir. Rus askeri diline de çevrilmiştir. Kırgızlar «hurd» derler. Yukarı, Orta Hurd diye Avrupa haritalarında görülen kelime buralardan gelir. Bunlar bir aralık güneyden Kalmuk, kuzeyden Kazak ve Doğu'dan Hankarya kabileleri tarafından saldırıya uğrayıp perişan oldular. Kırgızlar da Türkler ve Özbekler gibi din ve vatanları uğrunda her za-

man canlarını feda ederler. Kırgızlar'ın Hanlarını mutlaka din adamları ve ileri gelen kişilerin görüşerek atamaları görenekleri arasındadır. Ruslar'la çok uğraştılar; fakat 1824 yılında Kırgız Hanlığı tamamıyla mahvoldu. Ayrılan parçalar **«Vekil Sultan»**, yani **«Osmanlı Halifesinin Vekili»** ünvanıyla birer reis tarafından yönetildi. Kırgızlar, bahadır olmak şartıyla soylu kişilere değer verirler. Şimdi herşeyi unutup bırakmışlar, tarım ve ticaretle meşguldürler.

Kırgızlar kısa boylu, yüzleri değirmi, burunları orta, gözleri siyah, pek küçük ve keskin bakışlı, alınları çıkık, göz kapakları biraz Moğol biçiminde, kendileri çoğunlukla kösedirler. Bunlar Türk'tür, ancak Moğol simasında olmalarının sebebi Kalmuk kızlarıyla, Çin taraflarından getirdikleri kızlarla evlenmelerinden ileri gelir. Kadınlar ve özellikle soylu kişiler Moğol simasındadır.

Çadırları keçeden olup beş dakikada kaldırılabilir, on dakikada kurulabilir. Bu çadırlar kışın sıcak, yazın serin olurlar. Çadırın arkasında mutfak ve aptesane vardır.

Kırgızlar genellikle koyu Müslümandırlar. Sakal bırakır, başlarını tıraş ederler. Başlarına bir takke, üstüne koyun derisinden bir büyük kalpak giyerler. Kalpakların alt tarafı iki yerinden yırtıktır, istenince kenarları yukarıya bükülebilir, güneşlik olur. Eyer takımlarına pek dikkat ederler. Süslü yaparlar. Kadınları ahu gözlü, mütenasip endama sahip olup pek güzeldirler. Yemek pişirip kilim, halı ve bez dokurlar. Erkekler sahtiyan çakşır(*) giyerler. Ata bakmak, tarım ve ticaret, düşmanı kovmak görevleridir. Kızlar saçlarını örüp öne göğüslerinin üzerine atarlar.

Daima koyun eti yerler. Fakat bayramlarda at kesip pek iştahla yerler. Ekmekleri darı unundandır. Çayı çok severler. Çay bulamayanlar kısrak sütü ile kımız yaparlar. Çayı, kokusu kaçmasın diye yaprakları sıkıştırırarak tuğla haline getirirler. Darıdan boza yapıp pek çok içerler. Eskiden içlerinden biri din değiştirecek olsa hemen öldürürlerdi. Yanlarında başka dini övmek imkanı yoktur. İmam ve öğretmenleri Hiyve, Buhara, Hokant ve Kaşgar'a gidip oralarda mesleklerini öğrenip gelirler. Misafire her ne dinden olursa olsun «Tanrı misafiri» diye pek saygı gösterirler. Yiyecek ne varsa önüne korlar. Havadise çok meraklıdırlar. Eğer Ruslar'ın Müslümanlar tarafından mağlub edildiğini işitirlerse sevinirler. Bunlar özü sözü doğru insanlardır. Alış-verişte aldatmak, yalan söylemek onlar için mümkün değildir. Bu sebeble herkesin sözüne inanırlar ve çabuk kanıp, biraz kışkırtılmakla hemen bir ihtilal çıkarabilirler. İhtiyarlarına pek saygılı davranırlar. Eğer yaşlı kimse acizse onun işlerini görürler. Reislerine son derece itaat ederler. «Mızıka»ya «şarkı» derler. Çalgıları «berbet», «kobuz», «gayda», «davul», «dümbelek» ve «zurna»dır. Ekserisinin dört karısı vardır. Karıların hepsi birbirine eşit ise de ilki hepsine üstündür. Kadınlar erkeklere pek saygılıdırlar. Kadınlarda örtünme yok gibidir. Sünnet ve evlenme düğünlerini birisinin öldüğü zamana tesadüf ettirirler. Sebebi de acıyı unutmak içindir. Düğünlerde Anadolulular gibi at yarışları, pehlivan güreşleri gibi oyunlar düzenlerler. Ziyafet verirler. At yarışında kazanana «ödül» verirler.

(*) **Sahtiyan:** Deri **Çakşır:** İnce kumaştan uzun şalvar. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu kelime ve adet Anadolu'da hâlâ vardır. Mağlup olan da ziyafet verir. Yarış mahalline kadın, erkek herkes gelir. Düğüne «Toy» derler. Yarış atları cins, dinç ve çabuk olup yorulmazlar. Bu atlara genç erkek ve kızlar binerler. Deve yarışı da düzenlerler. Bir süvari oğlak tutar, diğerleri almaya uğraşır. Bu oyuna «bayga» derler. Çerkesler'de bu Türk göreneğini de görüyoruz. Bir de gelinlik bir kız ata binip kaçar. Onu, delikanlılardan hangisi yakalarsa onunla evlenir. Ancak istemediği bir delikanlı yanaşırsa onun yüzüne gözüne kamçı ile vurmak hakkına sahiptir. Kendisini sevdiğinin kucağına atar. Beraber giderler. Orada hemen nikahları yapılır. Her kızın istediği delikanlı ile evlenmeye hakkı vardır. Kız babası oğlana para ve eşya verir. Bu para ve eşyaya «kalın» (cihaz) derler. Bu eşya, at, deve, koyun vb. ibarettir. Hele bir çadır mutlaka olmalıdır. Nikah olurken kadınlar bir ağızdan kızın iffetine dair şarkılar söylerler. Bunların nakaratı da güveyinin kaç defa savaşa girdiğine ve kaç hayvan talan ettiğine dair şarkılardır. Bu nakaratı delikanlılar söylerler. Sonra namaz kılınır. Sonra da güveyi arkadaşları yumruklayarak çadıra sokarlar. Gelinin yüzünde telli pullu duvağı vardır. Güvey açar ve yüzgörümlülüğü verir. Bunların Cumhuriyeti de boş bir sözden ibarettir.

KIRIMLILAR:

Kırım'da yarım milyon kadar Türk ve Tatar kalmıştır. Üç yüz bin kadar da Rus, Alman, Rum ve Yahudi vardır. Bolşevik bir cumhuriyet halindedir. Bu Cumhuriyet de kağıt üzerindedir.

KAFKASYA:

Türk olarak Kafkasya'nın güneyinde: Azeri Türkü, Türkmen, Karapapak, Burcalılar, Acarlar, Zakatal Türkleri; kuzeyinde: Nogay, Karaçay, Abar, Kumuk, Kabartay, Kalmuk ve Fin vardır. Finler azdır. Kalmuklar'ın dili Ural-Altay dilinin Moğol kısmına yakındır. Acarlar Türk ile Laz ve Gürcü'nün karışmasından hasıl olmuştur. Cesur ve dindar müslümanlardır. Türkçe ve Gürcüce bilirler. Bunlara «Acarlılar», ülkelerine de «Acara», «Acaristan» demeliyiz. Kendilerine Acarlar da demek güzel olur.

Dağıstan'da Kumuklar, Çeçenler, Lezkiler, Nogaylar, Kara Nogaylar, Abarlar vardır. Kumuklar, Nogoylar halis Türk'tür. Kumuklar, bunların en çoğu olup üç yüz bin nüfustur. Diğerleri biraz Türkçe bilirler. Dağıstanlılar'ın ilkel olan edebiyatları ve konuşma dili Arapça'dır. Şimdi ise Türkçe'ye büyük bir meyil vardır ve Türkçe'yi resmi dil yapmışlardır. Türkçe okullar açmaktadırlar. Öyle görülüyor ki Türkçe bütün Kafkasya'da Arapça yerine geçip genel ve edebi bir dil olacaktır. Kuzey Kafkasya'da Çeçenler, İnguşlar, Asetinler, Kabartaylar, Çerkesler vardır. Bu beş milletin her birisinin birbirine benzemez dilleri vardır. Türkçeyi az bilirler veya hiç bilmezler. Asetinler Hind Avrupa milletlerindendir. Yüz elli bin kadardır. İri, güzelce olurlar. Asetinler'e «Os» ve «Uset» de derler. Bir kısmı Hıristiyan, bir kısmı Müslümandır. Müslümanlar azınlıktadır. Kafkasya'da bunlara adi bir millet gözüyle bakarlar. Çerkeslik'le hiçbir

ilişkileri yoktur. Çeçenler iki yüz elli bin kadar olup gerçek Müslüman ve cesurdurlar. Kabartaylar Hıristiyan ve Müslüman karışıktır. Hatta bir adamın oğlu Müslüman, kızı Hıristiyandır. Çerkesler bugün elli bin kadar kalmışlardır. Bu milletlerin hepsi, Türkleri pek severler. Bizde Çerkes elbisesi ve eyeri denilen şeyler Çerkeslere özgü olmayıp Azerbaycan da dahil olduğu halde bütün Kafkas kıyafetidir. Bunlara Kafkas elbisesi, Kafkas eyeri demeliyiz. Bize göç eden Kafkasya halkının hepsine pek yanlış olarak Çerkes dersek de bunlar Çeçen, Lezki, Kabartay, Asetin, Çerkes ve Abaza'dan oluşurlar. Bunlar dil ve cins bakımından tamamıyla birbirlerinden ayrıdır. Aralarında Kafkasya'da çekişme vardır. Bunu bilmek gerekir. Abaza'lar ise Gürcistan'da oturur ve «Abhaz» adını taşırlar. Çoğu Hıristiyandır. Bazen bir babanın bir oğlu Müslüman, diğeri Hıristiyandır. Sebebini şöyle açıklarlar: «Bu dinlerden hangisi doğru çıkacak bilmiyoruz. Müslümanlık hak dini ise müslüman olan ahrette hepimize şefaat eder. Eğer Hıristiyanlık doğru çıkarsa aileye şefaatı diğeri yapar!» Şimdi özerkliğe sahip ve Bolşevik olup Gürcistan'a bağlı olarak Rusya yönetimi altındadır.

Bu durumu, bu ayrılıkları ve bu çekişmeleri bilince bazı kişilerin bizde Çerkeslik davası gütmelerinin, Kafkasya'da bir Çerkezistan kurmalarının bir hayalden ibaret olduğu anlaşılır. Hem de Çerkesler bu Milletler'in hepsinden azdır. Dil ve edebiyatca hepsinden geridirler. Kafkasya'da başta Çerkesler olmak üzere bütün milletler bizi çok severlerken, ülkemize göç etmiş olanların bize düşmanlıkları akıl ermiyecek bir durumdur.

Kafkasya'nın diğer taraflarında Gürcistan'da Ahıska vardır. Halkı yüz bin kişi olup halis Türk'tür. Keza yanlarındaki Burcalılar tamamıyla Türk olup üç yüz bin kadardırlar. Bunlar Tiflis'in güney, doğu ve batısındadırlar. Tiflis kentinin üçte biri de Türk'tür. Nahcıvan halis Türk'tür. «Elviye-i Selase» dediğimiz yerlerde, merkezi Kars olarak «**Kars Cumhuriyeti**» adıyla bir Türk Cumhuriyeti kurulmuşsa da İngilizler bu Cumhuriyeti yok etmişler ve buraları Ermeniler'e vermişlerdir. Ayrıca devletin ileri gelenlerini de Malta'ya götürüp hapsetmişlerdir. Daha sonra bu topraklar Ermeniler'den alınıp Türkiye'ye ilhak edilmiştir. İran Azerbaycanı halis Türk ve ancak cahildir. Onlarda Şiilik tutuculuğu üstündür. Fakat son iki-üç yıl içinde orada Türklük duygusu doğmuştur. Ermenistan'da üç yüz bin kişi mevcut olup, bunun şimdi az miktarı Türk'tür. Eğer Ermeniler Türkler'i topluca öldürmeselerdi Ermenistan halkının üçte ikisi Türk, üçte biri Ermeni idi.

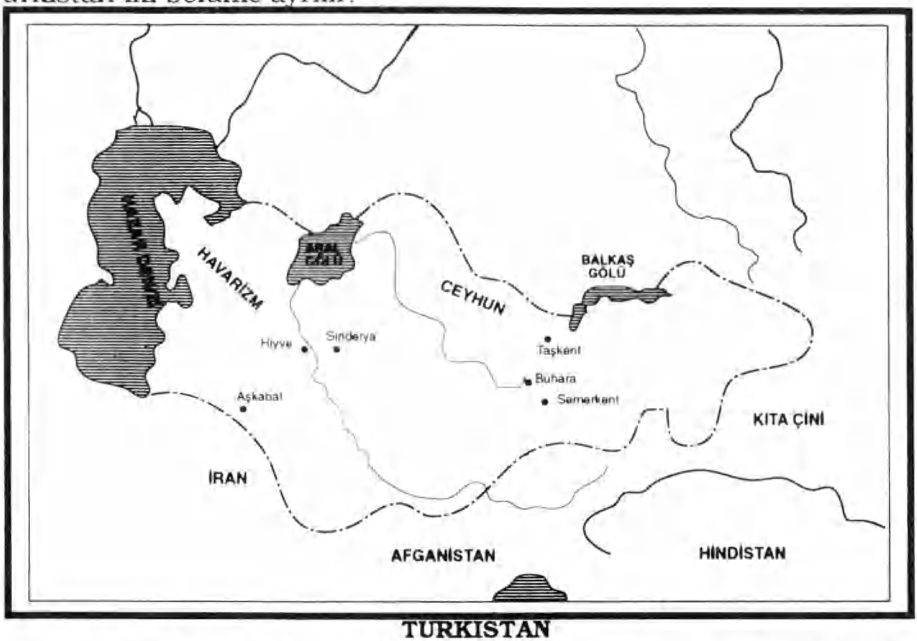
AZERBAYCAN:

Azerbaycan dört milyon nüfusa sahiptir. Halis Türk'tür. Aralarında eskiden yüz elli bin kadar Ermeni vardı. Bugün elli binden çok değildir ve Ermeni nüfusu dağınık durumdadır. Burada el sıkmak ve yükünmek adettir. İlk önce İran ve sonra Rus egemenliği yükünmek altında kaldıklarından bu iki milletin kültürlerinden etkilenmişlerdir. Bugün Azerbaycan isim olarak bağımsız ise de egemenliğinden eser yoktur. Ruslar bütün Azerbaycan'ı soyup soğana döndürmüşlerdir. Ne buldu-

larsa Moskova'ya götürmüşlerdir. Halk baştan aşağı fakir düşmüştür. Her şey devletleştirilmiştir. Azerbaycan'ın önemli bir serveti olan Baku kuyularından çıkan petrolü «sıvı altın» adına layıktır. Bu sayede üç-beş yılda yine de zengin olurlar. Komünist Hükümet üyeleri cahil, korkak, gayretsiz insanlardan toplanmıştır. Yaptıkları şey Ruslar'a hizmet ve kendi milletlerini yıkmaktan ibarettir.

TÜRKİSTAN:

Orta Asya, «Türkistan» ve «Turan» adlarını da taşır. Gobi Çölü'nden Hazar (Bahr-i Kazvin, Ruslarca ve Avrupalılarca «Kası») Denizi'ne ve Sibirya'dan Afganistan'a ve Horasan'ın güney sınırına kadar olan arazidir. Türkistan iki bölüme ayrılır:

TÜRKİSTAN

Biri Çin Türkistanı ya da Doğu Türkistan diye adlandırılır. Öteki Rus Türkistanı ya da Batı Türkistan'dır. Batı'nın asıl halkı Türk ise de, eski yüzyıllarda bir çok defa İran egemenliği altına geçtiğinden İranlı'laştırılmışlardır. Halen oralarda İran dili ve kültürü görülmektedir. Doğu kısımda da Çin kültürü ve etkisi vardır. Doğu ve Batı Türkistan'ın her tarafında halen eski Türk uruklarının hemen hepsinin ve hem de aynı eski adlarıyla enkazı vardır. Türkistan'da Buhara, Hiyve ile beraber on altı milyon Türk vardır. Yalnız Buhara'da nüfus beş milyondur. Halkın ancak yüzde dördü Rus'tur. Bunlar da sonradan yerleştirilmiştir. Pamuk, yün, ipek, deri en önemli ürünleridir.

Bu maddeler önemli bir servet oluştururlar. Buhara'da paraya «pul»

derler. Pullardan «Tenge» denilen büyük para meydana gelir. **Ahmet Zeki Velidi, Abdullah Hoca, İlyas Algın** gibi bilginleri vardır. Fakat bunlar Ruslar'dan kaçmışlardır. Çünkü Ruslar Türk aydınlarını yok ediyorlar. Bu hesaptan İran yönetiminde bulunan Horasan hariçtir. Şimdiki Türkistan haritada gösterilmiştir.

1912 yılında Türkistan'da on, on beş «ziyalı» genç (oralarda aydın kişilere böyle derler) Pantürkizm ruhu ile birleşip bir gizli komite kurdular. Aralarında Müslümancı, Sosyalist ve değişik fikirli adam vardı. Ancak hepsi de Türkçü ve bağımsızlık yanlısıydı. Bunlar Taşkent'teki okullarda öğretmenlik yapıyorlardı. Bazıları İstanbul'da bulunmuştu.

Münevver Kari adında biri başlarında idi. **Kari,** eski Türkçede «yaşlı» demektir. «Koca» da aynı manaya gelir. Bizde «koca karı»nın anlamı değişmiş ise de, halen Anadolu'da da yine yaşlılara **Ahmet Koca, Ali Koca** diye saygı göstermek amacıyla söylenmektedir. Rus Devrimi olunca ziyalı gençler Hükümeti ele aldılar. Ruslar bunu çekemediler. Tutucu din adamlarını bunların aleyhine kışkırttılar. Mollalar, yani din adamları gençleri iktidardan düşürdüler. Ruslar yerli, fakat cahil olan kendi adamlarını iktidara geçirdiler. Sonra da eski Hükümet mensuplarının teslim olmalarını istediler.

Halk 1918 yılının Şubat ayında Fergana İlinde Hokant'ta otuz bin kişilik bir miting yapıp «vermeyiz!» dedi. Ruslar asker gönderdiler ve orada eskiden yerleştirilmiş iki bin Ermeni'yi silahlandırdılar. On iki gün savaş oldu. Türkler yenilince Ermeniler ve Ruslar mala, ırza, namusa tecavüz ettiler. Bunlar Türklere pek şiddetli zulümler yaptılar. Bunu gören din adamlarının aklı başına geldi. Fakat ne çare ki din adamları daima, her yüzyılda, her yurtta aynı kötü işi yapmaktadırlar. Türkler'in ancak üç yüz düzenli askeri vardır. Bu asker ve halk Fergana taraflarına çekilip çeteler kurdular ve «**Basmacı**» adını aldılar. Örgütlenip silahlandılar. Elli bin kişilik bir ordu oldular. Fakat bu ordu başıbozuktu. Subayı, silahı, cephanesi yok denecek kadar azdı. Karşılarına altmış bin Rus askeri getirildi. Çete savaşlarıyla Rusları yıldırdılar, pamuk fabrikalarını harap ettiler. Böylece Rusya'yı sıkıştırdılar. Ziyalılar'ın bir kısmı kaçmış, bir kısmını Ruslar öldürmüş, hapsetmiş ve sürgüne yollamıştır. Basmacılar'ın başları, eşkiyalıktan gelme tutucu cahillerdi.

İşte bu sırada Batum'da emelini gerçekleştiremeyen **Enver Paşa,** Türkistan'a gidip Bacmacılar'a komuta etmiş, onları perişan ettirmiş, savaşta kendisi de şehit düşmüştür. Sözün kısası kendi başını kaybetmek şartıyla meseleyi Ruslar lehine çözümlemiştir. **Enver Paşa** bu işi de yanlış yapmıştı. Böyle bir hareket Ruslar meşgulken yapılmak gerekirdi. Mantıki olan bu hareketi Ruslar'ın iç ve dış savaşları bitirip serbest oldukları ve kuvvetlendikleri bir zamanda yapmamaktı. Ama O, bunu akıl edemeyip saldırısını zamansız yapmıştır ki, bu davranış delilikten başka bir şeyle açıklanamaz. Bana Moskova'da bir Buhara'lı yana

yakıla: «Çalışıyorduk. İlerliyorduk. **Enver Paşa** geldi; Basmacılar'ın tutuculuğunu kışkırttı. Ne kadar aydınımız varsa önce Basmacılar kırdılar. Sonra da Ruslar geldi; astılar, kestiler, yağma ettiler. Harap olduk. Kalkınmamız kırk yıl geri gitmiştir.» demiştir. Doğrudur.

Çar **Nikola** zamanında papazlardan Rus misyonerleri Türkler'i Ruslaştırmak için bütün kent ve büyük köylerde Rus ve Türk okulları açmışlardır. Bu okullar ilkeldi. Buralardan tercümanlar yetişiyordu. Bunlar, Hükümetle halk arasında tercümanlık yapıyorlardı.

1917'de Rus Devrimi olunca bu okullar Türk devrimcilerinin eline düşmüştü. Türkler hemen Rusçayı haftada bir saate indirdiler. Yeni yöntem getirdiler, yeni programlar yaptılar. Eski Türk okullarına da bu yeni yöntemi koydular. Halk da yararını görünce, çocuklarını bu okullara verdiler. Türkistan halkında çocuklarını okutmaya büyük bir heves vardır.

25 Ekim 1917'de **Bolşevik Devrimi** olduğu zaman Türkistan'da gençler okulların sayısını çoğalttılar. Fakat öğretmen azdı. Sibir'den Türk tutsak subayları kaçıp geldiler. **Türkistan Hükümeti** (Buhara ve Hiyve bu Cumhuriyet'e dahil değildir) «Bolşevik» maskesi altında Milliyetçi idi. Bu subayları okul müdürü ve öğretmen yaptı. İlkokullar da bunların eline verildi. Bir yıl sonra «Bolşevik Devrimi Bayramı»'nda Taşkent'te okul çocukları izci halinde, asker gibi bando ile ve düzenli bir biçimde kente çıktılar. Çocukların sayısı üç bin dolayındaydı. Bu düzenli gelişmeyi gören Ruslar hayret ve dehşete düşüp, derhal Türk müdür ve öğretmenleri kovdular. **Miralay Erzurumlu Ziya** ve **Miralay Nuri Beyler** bu öğretmenler arasında idiler. Bu kişiler oradaki Türklük hareketine çok hizmet etmişlerdir. Türklük duygusunu geliştirmişlerdir. Bunlar gidince okullardaki eski canlılık kalmamıştır.

1909'da yapılmış Rusca bir istatistike göre Türkistan yedi ilden ibarettir.

İllerin Adları	Verst.Kare	Nüfus	Bir Verst(*) karede kişi sayısı
1- Semireçenskaya	335.250	1.158.900	3,5
2- Sirderinskaya	429.890	1.837.200	4,1
3- Farganska	125.470	1.900.200	15
4- Semerkanskaya	76.940	1.154.800	19
5- Zakapiskaya	525.540	429.300	0,8
6- Buhara Hanlığı	178.750	2.500.000	14
7- Hiyva Hanlığı	59.250	550.000	9,2
Bütün Türkistan	1.713.090	9.550.400	5,5

(*)**Verst:** Rusya'da kullanılan 1,0668 km değerindeki yol ölçüsü birimi. (Toker Yayın Komisyonu.)

Milliyet oranı şudur:

İslam	%	95,6
Türk	%	88,4
Acem	%	6,9
Rus	%	3,7
Alman, Yahudi vb.	%	1

Müslüman olan uruklar şunlardır:

Kırgız, Kara Kırgızlar	%	39,45
Sart	%	18,31
Tarancı	%	1,07
Özbek	%	13,47
Turki	%	8,33
Karapapak	%	1,97
Kıpçak	%	0,14
Kaşgarlı	%	2,28
Tatar	%	0,35
Türkmen	%	4,78
Kalmuk	%	0,03
Tacik	%	6,23
Çinli	%	0,30

Türkistan'ın nüfusu şimdi on altı milyona çıkmıştır. Türkistan'ın kentleri 34 tanedir, Bazılarının nüfusu şöyledir:

Taşkent, nüfusu: 201.191; Hokant: 113.636; Endican: 76.367; Semerkant: 89.693; Oşi: 44.244; Hocent: 39.761; Verni: 36.382; Yarkent: 25.231; Buhara: 100.000; Gerci: 70.000; Gözeri: 20.000; Hiyve: 20.000

Buharalılar bütün Türklerin en tutucu olanıdır. Orada «Molla»,«Damolla» denilen hocalar, halkın gelişip yükselmesine engel oluyorlardı. Yeni fikirli gençlere «**Cedidi**» derler ve onlara aman verdirmezlerdi. Orada Cedidi, bizde eski «Con» (Jön) karşılığındır. Mollalar, yeni fikirli gençleri kafirden daha aşağılık sayarlar. Son defa bir katliam yaparak, ne kadar aydın genç varsa doğramışlardır. Sonra Bolşevikler Buhara'ya girip, onlar da ne kadar din adamı var ise öldürmüşlerdir. Buhara'da yüzyıllardan beri yığılmış bir Türk hazinesi vardı. Mücevher ve eski eserlerle dolu idi. On altı vagon dolusu bu hazineyi Ruslar Moskova'ya taşımışlardır. Türk'ün bu büyük serveti gitmiştir. Fakat madem ki bugün, bütün tutucu din adamlarını yok etmişlerdir, Türk'e bu servetten kıymetli hizmet etmişler demektir. Artık Buhara da uyanacaktır.

Sartlar, dendiği gibi Acem karışmasından türemeyip saf Türk'tür. Yalnız Horasan'ın güney kısmındakiler İranlı'laşmıştır.

Kuzgun Denizi'nin İran'a kadar bütün doğu sahili Türkmen'dir. Bun-

lar uzun boylu, iri kemikli, zeki bakışlı, derileri ak, kulakları büyük, pek güzel, pek mert ve ahlaklı, pek cesur insanlardır. Şiveleri her Türk'ten çok bize yakındır.

Yukarıdaki rakamlar ve bölünmeler incelenirse Ruslar'ın burada Türkleri birbirinden ayırmak için türlü uruklar çıkardıkları görülür. Bir de rakamlar Rus sayımına göredir ve tamamen yanlıştır. Gerçekten uzak oluşunun iki sebebi vardır:

1 - Ekonomik ve askeri düşünce ile, yani az vergi ve asker vermek için «ak sakallılar» (muhtarlar), Rus memurlarına pek az nüfus göstermek alışkanlığındadırlar.

2 - Ruslar aldıkları bu rakamları istatistiklerine, siyasi amaçla bir daha azaltarak geçirirler.

Bütün bu Türkler biz Türkiye Türkünü bir baba ve ağabey sayarlar. Bize büyük ve tarifsiz bir sevgi ve saygı beslerler. Bizden bir Türk oralarda her dediğini yaptırabilir. Bizden öğretmene, doktora, memura pek çok ihtiyaçları vardır.

Bu meslek sahiplerini sürekli bizden istiyorlar. Göndermeliyiz. İçinde bulundukları durum bu Cumhuriyetleri barınabilmek için komünist yapmıştır. Fakat bütün Türkler komünizme kötü gözle bakmaktadırlar. Bu Türk uyanmasının ve bu Türkler'in Türkiye'ye karşı olan büyük sevgisinin sonuçta Türkiye ile beraber bütün Türkler'in birleşmesine varacağından korkan Ruslar, Türkler arasında ayrılık çıkarmaya çalışmaktadırlar. Mesela son zamanlarda bir dil ayrılığı çıkarmışlardır. Türkler'in bir bölümüne dillerinin Türkçe olmayıp Tatarca olduğunu, Tatarların Türk cinsinden olmadığını söylüyorlar. Tatarlar arasında da bu davayı güdenler vardır. Hatta Tatarlar'da bu yanlış fikir ve bencillik fazladır. Bunu ispat eden bir olay vardır. İlk Cumhuriyetler ilanı zamanında Tatarlar, Başkırdlar'a Türk olmayıp Tatar olduklarını, kendileriyle birleşmelerini teklif ederler. Başkırdlar ise şu güzel cevabı verirler: **«Bizim adımız Başkırd sizinki Tatar; ikimizin babası ise Türk'tür.»**

Ruslar'ın türlü zulüm ve yağmalarına rağmen, Rusya Türkleri Çar zamanından daha iyi durumdadırlar. Okul açabiliyorlar, Türkçe eğitim verebiliyorlar, iyi-kötü hükümetleri, askerleri, subayları var. Bu Cumhuriyetlerin hepsi Rus Federasyonu'na dahil edilmiştir; fakat bu durum çok devam etmemiştir. Ruslar son günlerde bu Cumhuriyetler'in bütün yetkilerini ellerinden almışlardır. Hepsini de eskisi gibi Moskova'ya bağlamışlardır. Demek ki bugün bu Cumhuriyetler adeta birer ad'dan ibaret kalmıştır. Gitgide durumun eski Rusya gibi olacağı anlaşılmaktadır.

Bu Cumhuriyetlerden en önemlisi Azerbaycandır. Bir defa Türklük merkezindedir. Baku Orta Asya'nın, Türk Dünyası'nın kapısı durumundadır. Bizden Türk Dünyası'na giden tarihi ve doğal Türk yolu; Bayezid, saf Türk ve toprağı zengin olan Baku, Nahcıvan ve Aras boyu ile Azerbaycan'dan geçer. Bu ülke pek zengindir. Tarıma çok elverişlidir. Hav-

yarı, dünyanın her tarafında meşhurdur. Hele petrol gibi bir sıvı altın, kuyularından fışkırır, su gibi akar. Bu Cumhuriyet önce tamamıyla bağımsızdı.

Onlara bağımsızlıklarını iktidarda bulunan «**Müsavat Fırkası**» yöneticilerinin beceriksizliği ve yolsuzluk yapmaları, İngiliz'le birleşip bize vaziyet almaları, komünist olan şimdiki Hükümet üyelerinin olumsuz çabaları ile birlikte Azerbaycan'da bulunan İttihat ve Terakki üyelerinden **Halil Paşa** ve **Küçük Talat Beyler**'in yardımıyla Rus Kızıl Ordu'su Azerbaycan'a sokulup, burası da Bolşevik yapılmış ve Konfederasyon'a dahil edilmiştir. Azerbaycanlı'lar bu son olaydan üzüldükleri için bize:

«**Bizi siz dirilttiniz, siz boğazladınız!**» diyorlar. Bu sözü orada çok kimseden işittim. O vakit Ruslar: «**Türkiye'ye yardıma gideceğiz, Baku'dan geçelim.**» demişler. Azerbaycanlılar da: «**Madem ki Türkiye'ye yardım içindir, geçin!**» demişler ve Ruslar'a karşı koymamışlardı.

Ruslar, böyle aldatarak Baku'ya girip yerleşmişlerdi. Bu aldatma işinde **Halil Paşa**'nın çok yardımı olmuştur. **Enver Paşa**'nın kardeşi **Nuri Paşa** ise Ruslar'ın Azerbaycan'a girmesine şiddetle karşı çıkıp Ruslar'la vuruştu; fakat mağlup oldu. Azerbaycan gelecekte Türklük için önemli bir ocak olacak bir yerdir.

Halkı tamamen Türk olan Nahcıvan kıtası, pek çok Ermeni saldırısına uğramış ise de kendini silahla savunmayı bilmiş ve bu yurdu Ermeni istilasından kurtarmıştır. **Nahcıvan, Türk - Rus Anlaşması**'yla özerkliğe sahip olarak Azerbaycan'ın korumasına verilmiştir. Anlaşmaya, Azerbaycan'ın bunu başka bir devlete terkedememesi şartı konmuştur. Çünkü Ruslar'ın teşviki ile Azerbaycan Hükümeti Nahcıvan'ı Ermenistan'a vermek istiyordu.

Her ne olursa olsun, Bolşeviklik Rusya Türkleri'nde önemli bir uyanıklık sağlamıştır. Bu Türkler'in bundan yararlanmayı bilecekleri zaman ve de kendilerine uygun olacağı umudu vardır. Bütün Rusya Türkleri'nde, Türkiye ile «Federasyon» halinde birleşmek arzusu şiddetle vardır.

Buraya kadar Rusya'daki Türkler'in bugünkü durumları gösterildi. İran halkının yarısını oluşturan Türklerle, sekiz milyonluk Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan 4 milyon Türk cahillik içinde, perişan bir haldedirler. Türklük duyguları yoktur. Olanlarında bile çok azdır. Yalnız İran Azerbaycanı'ndaki Türkler ciddi uyanma işaretleri göstermeye başlamıştır.

Bu bölümü de anlatabilmemiz için ayrıca bir konu daha açmak gerekir. Bu da ünlü Turan'dır. Gerçi Türkistan, Buhara ve Hiyve gibi Turan bölümlerinden burada veya başka yerlerde bir miktar sözedilmiştir.

Ancak genel durumu ve şimdiki resmi sınırı ile Turan'ı, bir daha incelemek yararlı olacaktır.

Böylece Çin Türkistanı'ndan da sözedilerek Türk Yurtları'nın hepsi gösterilmiş olacaktır.

TURAN

yahut

TÜRKİSTAN

Turan birtakım bölümlerden oluşur; bu bölümler **Türkistan, Soğd, Hiyve** ve **Horasan**'dır. Türkistan Kuzgun Denizi'nden ve Taşkent taraflarından Kaşgar'ı geçerek Çin'e giren ülkedir.

Türkistan iki bölümdür:

1- Doğu Türkistan ya da **Kaşgar** (Kaşğar), yahut **Çin Türkistanı** (Türkistan-ı Çinî).

2 - Batı Türkistan, ya da **Rus Türkistanı** (Türkistanı-ı Rusî).

Bu iki kısmı ortadan Pamir Yaylası ayırır. Turan'ın toplam alanı iki milyon mil(*) karedir. Bunun sekiz yüz bin mil karesi Ruslar'ın, geri kalanı Çinliler'in elindedir. Acemlerin elinde bulunan Horasan, bu hesabın dışındadır. Turan'ın toplam nüfusu on altı milyon sekiz yüz on bindir. Bunun dokuz milyon beş yüz elli bini Ruslar'ın, yedi milyon iki yüz altmış bini Çinliler'in yönetimi altındadır. Horasan bu sayılara dahil değildir. «Turan» adı pek eskiden beri tarihe mal olmuştur ve meşhurdur. Türlü devrimler görmüştür. Bu devrimler, kısmen «Türk Tarihi'ne Genel Bakış» konusunda geçtiği gibi ilerde çeşitli Türk devletleri konularında da görülecektir.

BATI TÜRKİSTAN:

Bugün Batı Türkistan'da Taşkent, Hiyve, Merv, Buhara, Semerkant, Hokant (Hucent), Andican, Şibergan, Mezar-ı Şerif, Naymana gibi kentler vardır. Soğd, Buhara ve Hiyve'de Özbekler, Türkmenler, Sartlar bulunmaktadır. Türkmenler'de Teke, Ahalteke, Yamut; Karakış, Goklan, Saruk («Saru», bizim şivece «sarı»), Salur gibi kabileler vardır. Türkmenler beden yapıları sağlam, orta, hatta uzun boylu, gözleri kara ve yuvarlaktır. Ahlaklı, saf, güçlü ve cesur insanlardır. Hırsızlık nedir, bilmezler. Kızıl saçlarını iki örgü halinde örerler. Güzeldirler. Kızları beli dar elbise giyerler. Kolları dirseğe kadar dar, yenleri geniştir. Elbiseleri arkadan iliklenir. Gerdanlarına gümüş ve altın paralardan akikten oluşan gerdanlık takarlar. Gerdanlıkların ortasına gümüş zincirlerle, silindir biçiminde muska kutusu asarlar. Başlarındaki örtünün kenarları da paralarla süslüdür. Erkekler ayaklarına kırmızı çizme, başlarına bir takke ve onun üzerine koni biçiminde bir kalpak giyerler. Çorap ender giyilir. Takvimleri Domuz ayı, Sıçan ayı gibi Türk takvimi olup, ayları bu adlarla söylerler. Yemeklerinden «Somsa» pek değerlidir. Yemeklerine çok baharat ve sarmısak koyarlar.

(*) **Mil:** Bir Rus mili yedi bin dört yüz altmış yedi metre, bir İngiliz mili bin altı yüz dokuz metre, bir Türk mili bin sekiz yüz doksan beş metredir. Bu rakamların hepsi, eserin 1924 yılında yazıldığı anımsanarak değerlendirilmeldir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Eskiden Türkmenler'in sanatı Rusya'dan ve özellikle İran'dan çapulculuk yoluyla mal ve tutsak almaktı. Tutsakları Buhara ve Hiyve pazarlarında satarlardı. Ruslar buraları zaptettikten sonra, bu çapul ve tutsak ticareti ortadan kalkmıştır.

Türkmen atları soylu, güzel ve çok hızlıdır. Günde altmış-yetmiş mil yol yürüyebilirler. Bu atlar uzun ayaklıdır. Boyunları Arap atlarınınki gibi pek kavisli değilse de, düz de değildir.

Batı Türkistan'da pamuk, buğday, arpa, çavdar, kenevir, kabak, karpuz, kavun, üzüm, erik kayısı, badem, fıstık bol ve nefis bir biçimde yetişir. Koyun, keçi, sığır pek çoktur. Domuzlar, eti lezzetli türlü kuşlar vardır.

Bu Türkmenler genellikle tutucu Sünnidirler. Acemlere, Acem tebaası olan Şii Türkmenler'e «gavur, melun, köpek» derler. Kadınlarında örtünme yoktur. Evlenmek için kızı kaçırmak gerekir. Dinin kendilerine tanıdığı çok eşle evlenme haklarına rağmen genellikle bir kadınla evlenmektedirler. Yeni aile bir çadır alıp oraya yerleşir. Boşanma pek azdır. Kadının eşine hiyanetinin cezası ölümdür. Kimse bu olaya müdahale edemez. Ölülere yas tutulur. Kadınlar bu yaslarda vaveyla koparırlar. Bu hal aylarca sürer. Bir hatır sormaya gelen oldukça tekrar edilir. Mezarın üzerine bir levha konur. Bazı yerlerde telgraf direği kadar uzun direkler çekerler. Mezarlara çaydanlık, testi ya da içinde ölünün parası, elbisesi gibi şeylerin bulunduğu demir sandıklar korlar. Yahut direklerin üzerine ölünün elbisesini asarlar. Ölünün sahipleri bu elbiseleri, arada bir temizlerler ya da yenisini asarlar.

Özbekler, Türkmenler'in kuzeyindedir. Özbekler aristokrasiyi oluşturmuşlardır. «Özbek»'in manası «ehrar» demekmiş. **Babür Şah, Aksak Timur Han** Özbekler'dendir. Bunlardan beden yapısı bakımından her çeşit vardır. Türkmen'e benzeyenler, Moğol'a benzeyenler, siyah, seyrek ya da gür sakallı olanlar, kırmızı sakallılar, hepsi vardır. Özbekler, Moğollar, Türkmenler, Sart ve Tacikler'le karışmışlardır. Özbekler çoğunlukla kentlerde otururlar. Ticaret ve sanatla meşgul olurlar. Bu bakımdan yerli Sartlar ve İranlı Tacik'lere benzerler.

Batı Türkistan'da, yani Pamir'den Kuzgun Denizi sahiline kadar olan mahalde Özbek ve Türkmenlerin dili, Türkçe'nin Çağatay şivesidir. Özbekler doğru insanlardır. Yiğit ve nazik olurlar. Sartlar hilekar olmakla ün yapmışlardır.

Bu Özbek, Türkmen, Sart, Tacik deyimleri doğru değildir. Ruslar oradaki Türkleri birbirine düşürmek için bir düziye bu adları yayar, bunu ayrılık tohumu olarak eker, dururlar. Hatta onlar Azerbaycanlılar'a da «Tatar» derler. Bu yanlış, Ruslar'dan Avrupa'lı yazarların kitaplarına geçmiştir. Bugün bütün halk bu hile ve fesadı anlamış, «Sart» adıyla ayrı bir boy olmadığını, onların da Özbek olduğunu söylüyor. Hatta eskiden «Sart» denilen boy Türkçe ile Farsça'yı bile bilirlerdi. Bugün Farsça'yı terk etmek üzeredirler. Doğrusu da budur. Batı Türkistan'da yalnız Özbek ve Türkmen vardır, hepsi de saf Türk'tür.

DOĞU TÜRKİSTAN

Çarlık Rusyası'nın son devrede göz koyduğu ve yüzyıllarca Çin boyunduruğu altında inleyen bu kısım Türk ülkesi, bugün Çin İmparatorluğu'nun 19 ilinden en büyük olanlarından biridir. Bu yer Fransa'nın üçü kadar büyüktür. Şibh-i münharif(*) şeklinde olup, dağlarından Pamir Dağları, Karakurum, Altın Dağ ve Muz Dağ'da buzullar vardır. Altın Dağ'da altın vardır. Dağların dışında kalan arazi ise sulu ve yeşillik alanlardır. Kentler buralarda kuruludur. Halk ırk, dil ve görenek bakımından tamamıyla Türk'tür. Bunlar asıl adlarıyla, Uygur'durlar. Ancak üzülerek belirtelim ki Uygur'ların çoğu Moğollaşmıştır. Hatta halen Gobi Çölü'nde Moğalistan'da dağınık biçimde dil ve simalarını muhafaza etmiş bir çok Uygur kabile vardır. Uygurlar bu biçim değişikliğine uğradıkları gibi, Çin kanıyla da aşılanmışlardır. Oturarak yapılan iş ve sanatları yaparlar ve ticaretle ve tarımla çok uğraşırlar. Ülke tarım diyarıdır ve halkı çoğunlukla çiftçidir. Doğu Türkistan, «**Kaşgarya**» ve «**Çungarya**» adıyla iki kısımdır. Eskiden Doğu Türkistan'ın başkenti Yarkent'ti. Şimdi Kaşgar (Kaşğar)dır. Öteki önemli kentleri şunlardır: Karaşehir (Eskişehir), Aksu (eski Erdebil), Turfan, Hami, «**Taklamakan**»ın kumları arasında kaybolan Hotan (Huten)dır. Kaşgarya at nalı biçiminde olan sıradağların eteklerini sulayıp **Lop Nor** gölüne akan Tarım Irmağı havzasındadır. Tarım ırmağı, eskiden büyük bir atardamar durumundaydı; ancak bugün suları azalmıştır ve Lop Nor'da kaybolur.

Meşhur «**Altı Şehir** (Heksapol) şu kentlerdir: Kaşğar, Yengi (Yeni) Hisar, Yarkent, Hotan (Huten), Aksu, Üç Turfan. Buranın halkı uzun boylu, adaleli, yassı göğüslü, zayıf omuzlu, sık, kumral ve siyah sakallıdır. Sarışın insan yoktur. Yüzleri uzuncadır. Brakisefal'dirler. Bunlarda Türk genel oluşumundan ayrı nitelikler de vardır. Bunun da sebebi Çinli'ler vb ile karışmalarıdır.

Dağlarında Kırgız'lar, ormanlarında Dolan'lar, ova ve kentlerinde Uygur'lar otururlar. Dolan'lar Moğollaşmışlardır. Uygurlar'ın Türkçeleri «Uygurca» adını taşıyıp Çağatay şivesi'nin aynıdır.

Çin Türkistan'ı eski, parlak bir Türk Uygarlığı'nın yatağıdır. Oralarda bugün bu uygarlığa ilişkin önemli eski eserler bulunmaktadır.
Uygur'ların bazı Türk özellikleri kaybolmuştur. Mesela cengaverlikleri bitmiş, halim, sakin, lakayd, zevke düşkün insanlar olmuşlardır. Bunu gösteren belgeler vardır. Mesela şu beyit:

«Atalıknın serbaznı Altı Şehir'de cığ boldı,
Altun selle, şahi ton nazik canga sih boldı.»

(*)**Şibh-i münharif:** Yamuk.

Bizim şivece:

«Atalığın (Han) askeri Altı Şehir'de çok oldu.
Altın sarık, şâhi elbise nazik cana şiş oldu.»

Görülüyor ki askerliğin doğuşu ile şair, rahatlarının kaçtığını söylüyor. Uygurlar'da aile ilişkileri de gevşemiştir. Buralarda eğlencenin adı «temaşa»dır. Her şey, her vesile, hatta türbe ziyaretleri bile eğlence biçiminde yapılır. Nargile içerler, Çar'a «Ak Padişah», İngilizler'in Hindistan Genel Valisi'ne «Lord Sahip» derler. Çinliler'i sevmezler. Eğlencelerinden biri oğlak yarışı yapmaktır. Ticareti çok severler. Çalışkandırlar. Genel Türk özelliklerine ters olarak, kendilerini kuvvetle savunamadıkları için hileye saparlar, onda da sabır gösteremezler. Hırsızlık yapmazlar. Güleryüzlü, iyiliği sever, merhametlidirler. Fukaralara iyilik yapmayı severler. Kahramanlık, cesaret ve heyecanları yoktur. Boş istekler peşinde gezmezler. Kanaatkar, sabırlı, hoşgörülü insanlardır.

Hotanlılar, Kaşgarlılar'dan daha sessiz ve uysal daha hilekardırlar. Bu sebeple Hotanlılar Kaşgar'a «küçhar» adını vererek, yani «inatçı eşek» diyerek bir kelime oyunu yaparlar. Yarkentliler ise, buralarda utangaç, pek tatlı sözlü diye şöhret yapmışlardır. Kendilerine sert söylenirse, kulaklarını aşağı devirip, kaçarlar. Bu sebeple kendilerine «kancık» derler ki, «dişi köpek» demektir. Kuça'lılar kavgacıdır. Bunlara «kelte kuyruk» derler. «Güdük kuyruk» demektir. Aksu'lular saf, çocuk gibi temiz ve konukseverdirler. Ticarette pek sağlamdırlar. Üç Turfan'lılara «telve» derler ki, «doğuştan abdal» demektir.

Her hafta pazar kurulur. Alış-veriş olur. Çalgı çalınır, dilenciler dilenir. Yarkent, beş kapılı, büyük bir kenttir, altmış bin nüfusu vardır. Hotan kentine «Elçi» adı da verilir ve Hotan, kentten çok ülkeye ad'dır. Kentlerin sokakları dar ve eğri büğrü, evler alçaktır. Kerpiçten yapılırlar. Sokaklar kaldırımsızdır.

Bu kentlerde Çinli vali ve memurlarıyla bir miktar Çin askeri vardır. Çinliler'in kovulmasından sonra Han olan **Habibullah Hacı** 1865'de Hotan'ın çevresine bir kale yaptırmıştır. 1878 yılında Çinli'ler bu kaleyi yıktılar.

Evlerin kapıları yanında uşaklara ait bir oda, ondan sonra yine zemin katta, gayet geniş bir oda bulunur. «Eyvan» dedikleri bu oda, salondur. Bunun penceresi tepesindedir. Bu pencereye, «töngölük» derler. Zemin toprak ve tahta döşeme olup keçe, hasır ve halı ile örtülüdür. Bunun yanında bey evlerinde, «mihmanhane» adıyla bir konuk odası vardır.

Eyvanın bir tarafında mutfak vardır. Diğer tarafında «yatgan» (yatak odası), malhane (kiler), haznehane (hazinehane) bulunur. Bunların hepsinin de penceresi tepedendir. Kaşgarlılarda odaya «iv» ötekilerde çadıra «iv» derler. Birçok odalardan kurulu olduğu için haneye «avlı», «havlı»

derler. Bunun aslı «avul» dur ki, göçebe Türkler'de üç-beş çadırdan oluşan bir yere denir. Ancak onlar keçeden, bu evler kerpiçtendir. Fakir evleri ise, bir eyvan ve bir odadan ibarettir. Para ve takı gibi değerli eşyalarını uzun bir sandığa koyup, onun üstüne de şilte yerine bir halı korlar. Bu yataktır, üzerine yatarlar. Sandıkları sert ve yüksek olup, adına «takiye» derler. Çaydanlığa «çavgun» derler, tabakları bakırdandır. Erkek elbisesi «gönglek» dedikleri pamuk bir gömlektir ve baldırlara kadar iner ve belinden bir kemerle bağlanır. «Tambal» dedikleri, yine pamuktan ve uçkurlu bir don giyerler. Paçaları geniş ve yüksek ökçeli bir çizmeye girer. «Ötek» denen bu çizmeler, pek ağırdır. Başlarına çeşitli deriden yapılan «börk» dedikleri bir başlık giyerler. Gömleklerinin üzerine «çapan» yahut «ton» dedikleri, ayaklara kadar uzanan geniş ve uzun kollu bir cübbe giyerler. Zenginler elbiselerini ipek ya da İngiliz kumaşlarından yaparlar. Kuşaklarına bir bıçak, Altay Türkleri ve Tibetli'ler gibi bir çakmak, bir de enfiye torbası asarlar. Başları traşlıdır. Şeriat işleri ile ilgili görevliler başlarına ak sarık sararlar. Kış çapanları, ya pamuklu hırka gibi yapılır, ya da içi kürklü olur, fakat çoğunlukla kumaşsız, koyun derisindendir. Buna «Cuba» (cübbe) derler.

Kadınlar bir don ve üstüne ayağa kadar uzanan bir gömlek giyerler. Bunlar da üstlerine çapan giyerler. Ancak bu çapan önden düğmelidir ve göğsü süslüdür. Kunduraları da erkeğinki gibidir. Başlarına «tutmak» denen kürklü bir börk korlar. Yüzlerinde ak bir peçe vardır. Buna «laçak» derler. Saçlarına iki örgü yaparlar. Kaş ve kirpiklerini siyahlatmak için «usma» denilen bir bitkinin özünü sürerler.

Gıdalarının esasını mısır unu oluşturur. Bundan küçük küçük, değirmi, ortası delik ekmekler ve keza pideler yaparlar. Bunlara anason ve kişniş de eklerler. Buğday unundan «uğra» yahut «loman» dedikleri bir çeşit makarna yaparlar. Etlerden en çok koyun eti yerler. Fakir kısımlar öküz, inek ve işe yaramaz bir hale gelince kesilen at etlerini yerler. Soğan pek makbuldür, çok yenir. Çeşitli sebze, üzüm gibi meyveler vardır. Meyveleri -armut hariç- pek güzeldir. İç yağı, maska yağı (tereyağı), zağir yağ (keten yağı) yerler. Her çeşit baharatı da kullanırlar. En güzel yemekleri pilavdır. Pilava soğan, havuç, şalgam, kuru üzüm karıştırırlar ve çoğunlukla keten yağı ile yaparlar. Bütün bir koyunu derisi ile fırında pişirerek yaptıkları kebap nefistir. Köfte, kebap ve çorbalar yaparlar. Tatarlar gibi «kazı» yani «at sucuğu» yerler. Fakirler çoğunlukla mısırı kaynatıp yerler ve buna «umaç» derler. Yoğurt yaparlar ve adına «katığ» derler. Ayran içerler. Demek yoğurdu, biz ta buralardan getirmişiz. Bu güzel, sağlığa çok yararlı, hatta ilaç olan gıdaya Avrupa'da Bulgar yahut Rum malı diyenler çok hata ediyorlar. Bu Türk'ün zekasının bulduğu bir şeydir. Sabah kahvaltısında çaya kaymak ilave ederek içerler. Çaya yoğurt koyarak da içerler. Çayları siyahtır. Menku yerine Moğollar çayı kaynatarak yaparlar. Doğu Türkistan'da az miktarda şarap da yapılır. Üzümden yapılan tatlısına «şirne» derler. Yemeği el

ile yerler. Fakat yemekten önce ellerini yıkarlar. Herkes bir kaptan yer. Çayı bir fincandan içerler. Konuk da olsa, böyledir. Ayrı bir kaptan yemek, içmek, istemek pek büyük bir nezaketsizliktir. Günde üç öğün yemek yerler. Evlerinde yükseğe koydukları fıçılara su doldurup, onun altında duş yapar gibi yıkanırlar.

İklim yağmursuzdur. Çaylarının suları çamurludur. Yarkent'e, guşa ve daûfil[*] hastalıkları çoktur. Yarkentliler'in üçte bir guşalıdır. Doğu Türkistan'da en fazla hastalık veremdir. Buna orada «maraz» derler. Tuhaf, bu deyim Sinop'ta da vardır. Sinop'ta vereme «ince maraz» denmektedir. Çiçek denilen hastalık, müthiş salgınlar yapar. Her çeşit deri hastalıkları çoktur. Uyuza «kıçışkak», ekzamaya «kanyıl», hummaya «bizkak», basur memelerine «çıpkan» derler. Göz hastalıkları ve körler pek çoktur.

«Yutal», nezle; «kök yutal», boğmaca öksürüğü demektir.

Kötü ruhlardan bir «albastı» vardır. Bizde bu ad lohusa hastalığı demektir, aslı «kötü ruh»tur. Nazara inanırlar. Bizdeki gibi nazar değmesin diye küçük çocuklar başkalarına gösterilmek istenmez. Şeytanı kovmak için üç-dört kişi birden tef çalar. Horoz keserek, kanını sürerek hastalık tedavi ederler. Bu bizde de vardır. Dualarında ilk önce Allah, geçmişlerin ruhları, Cengiz Han ve eski kahramanlar anılır. Bunlar hep Şamanlıktır.

Hekimleri molla ve koca karılardır. Koca karılar büyü de yaparlar. Burada üzülerek belirteyim ki esrar içme alışkanlığı bu halkın sağlığını bitirmektedir. Kadın ve erkek esrar kullanırlar ve adına «naşa» derler. Bu «naşa» esrar ile tütün karıştırarak yapılır. Afyon kullanımı azdır.

TÜRKİSTAN'DA SOSYAL HAYAT

Evlenmek ve boşanmak pek kolaydır. Başlık vermek, başka Türklerdeki gibi değildir. Burada erkeğin, kız babasına bir miktar para vermesinden ibarettir. Bir de şölen masrafını karşılar. Buna «toyluk» derler ki, Kırgızlar'la, Kazaklar'ın «tuymal» dedikleri şeydir. Kadın her ülkeden çok burada özgürdür. Evlenme ucuzluğunu şu mısra da gösterir. «**Şah yarlıkmının kızları on sekizi bir pulluk!**» Çoğunlukla akraba arasında evlenirler. Yahut «tellal» denilen kadınlar vasıtasıyla kızları bulurlar ve erkekle görüştürürler. Evlenme kararlaşınca, eski Türk geleneğine göre erkek bir «yavcı» gönderir. Yavcı kızın ebeveyniyle paranın miktarını belirler. İmam gelir, dua eder ve nikah biter. Evlenmek için büluğa ermek yeterlidir. Yani erkekler on üç, kızlar on yaşında evlenebilir. Bu sebepten küçük yaştan itibaren kadınlarla beraberdirler. Bu da halkın bedenen bozulmalarına sebep olmaktır. Doğu Türkistan'da dul kadınlar kızlardan, çocuklu kadınlar, dul kadınlardan daha saygındır. Nikahları bu nisbette pahalıdır. Bunun sebebi ev işine yardımcı olabilmesidir. Ço-

(*) **Guş**: Kulak.

Dâ'-ül-fil: Kol ve bacak derilerinin fil derisi gibi sert ve çizgili olması-fil hastalığı.

cuksuz dul kadına «çavşan» derler. Evlenmede dikkate alınan bu noktadır. Kadın isterse eşyasını toplayıp evden gider ve kocası bir şey yapamaz. Kadın altı sebeple boşanmak isteyebilir. Bunlar da: Haksız dövülmesi, rızası olmadan kocasının bir daha evlenmesi, kocasının kendisini üç günlük uzak bir yere götürmek istemesi, kocasının deli ve cüzzamlı olması. Bu sebeplerden dolayı genellikle kadınlar çok sayıda evlilik yaparlar. Çok eşli olan azdır ve bu erkeğe kötü gözle bakılır. Evlenmenin kolaylığına rağmen, üzülerek söyleyiyim ki fuhuş çoktur. Sevilen kadına «yar» derler. Fahişelik edeni kocası boşar, yahut mahkemeye başvurur. Müslüman mahkemesine gitmişse, kadın birkaç sopa yer, Çin mahkemesi ise biraz daha şiddetli ceza verir. Oysa Çin'de fahişenin cezası, kocası öldürmedi ise döğülmek ve satılmaktır. Bu fuhşun bu memlekette eskiden beri mevcut olduğu İ.S. Birinci Yüzyıl'dan beri bilinmektedir.

Kadınlar, kocaları ile beraber sokağa çıkabilir ve misafirliğe gidebilirler. Kapıdan ilk önce kadın girer. Baş köşeye oturur. İlk, kadın içer, ilk yer, sokakta kocasının önünde yürür. İşlerde de kadının, erkekten fazla oyu vardır. Pazara kocası ile beraber gider. İstediği fiata sattırır, aldırır. Eve alınacak eşya için kadının rızası gerekir. Kadın yalnız başına sokağa çıkar, pazara gider. İstediğini satın alır, malına sahiptir. Boşanan kadınlar büsbütün bağımsızdır. Ebeveynleri de karışamaz. Kadınlar terbiyeli ve naziktir. Ev işleriyle meşgul olurlar. Çabuk ihtiyarlar. 30 yaşına gelince, solup bitmiş olurlar. Kızlar 10, erkekler 12 yaşına gelince, bağımsız olabilir. Ve kendi hesaplarına çalışırlar. Karı-koca ilişkisi gibi çocukla ana ilişkisi de azdır.

Kısırlık kadın için en büyük eksiklik sayılır. Çocuk, babasının sanatını öğrenir. Doğan çocuk erkek olursa, aile şölen düzenler. Çocuğu ölen ailenin bir daha çocuğu olursa, ona ölmesin diye «Tokta», «Toktusun», «Tursun» adlarını korlar ki, hepsi de «dursun» anlamındadır. Bu görenek bizde de vardır. Çocuklar dokuz-on yaşlarında sünnet edilirler. Sünnet düğünü yapılmaz. Sünneti yapan berbere elli kadar boyalı yumurta, ücret olarak verilir. 10 yaşında çocuklar terbiyeli terbiyeli konuşmayı, selam vermeyi, para hesabını, ticareti ve sanatı bilirler. Okulları pek azdır ve adına bizim gibi mektep derler. Mollalardan başka okuyup yazan yoktur. Hocalar sarıklıdır. Bu ilk okullarda Kur'an okutulur ve ezberletilir. Kızlar asla okula gitmezler.

Çocuklar bilye, aşık uçurtma gibi bizdeki oyunları ve bebeklerle oynarlar. Bebeğe «kurçak» derler. Kızlar, oğlanlarla evlenme oyunu oynarlar ve bunda «Ay evlenek» türküsü söylenir. Buralarda kukla oyunu da vardır. Oğlak yarışı ise, pek meraklı bir yarıştır. Bir oğlak kesip, bir yere korlar. Süvariler atlarını dört nala sürüp, at üzerinde iken oğlağı kapmaya savaşırlar. Biri kaparsa, diğerleri onun elinden almak için peşinden at koştururlar. Oğlağı kim almışsa, kente doğru gider ve herkes de onun evine gidip oğlağı orada yerler. Çerkes'lerin deri yarışı da bir Türk oyunudur. Bu oyun için iyi binici olmak gerekir. Eski bir Türk göreneği olan bu oğlak yarışına Kırgızlar, «gök böri» derler. Gök «mavi», böri «kurt»; yani «Bozkurt» demektir. Zarla ve iskambil kağıdıyla kumar

oynanır.

Çin tarihçilerinin anlattıklarına göre eskiden beri Doğu Türkistan halkı müzik ve raksa pek düşkündürler. Bugünkü müzik araçları, bizim sazlar, Azerbaycanlılar'ınki gibidir. «Rebab», «kamalçı» denilen ve dokuz telli olup yayla çalınan bir araç, sekiz delikli ney, yedi delikli zurna, tef, «sipay» denilen boynuzdan müzik aracı vardır. Bir de kadınlar değnekle tabak çalarlar, ancak bu Çinli göreneğidir. Müzik aracı çalanlara «nameci» derler. Havaları tekdüze fakat çoğu canlıdır. Meşhur havaları şunlardır:

1- Altın Can.
2- Vay Vay Naz Begüm.
3- Yeşil Mahmel Çadırımız.
4- Selim Han

Şölenlerde kadın ve erkekler, isterlerse dans ederler, birer birer oynarlar ve ayaktan çok kollar hareketlidir. Danslar arasında monolog ve öyküler söylerler, taklidler yaparlar. Bu eğlencelere «meşrep» derler. Şölende çay, ayran gibi içecekler içildiğinden, belki bu Arapça adı vermişlerdir.

Kadın toplumun bireyi kabul edilir. Eski tarihçilerin bildirdiklerine göre, eskiden burada «olcaş» ve benzeri Türk görenekleri var idiyse de, bugün çoğu kaybolmuştur. Konuklara birşey ikram edildiği zaman, teşekkür için ellerini dizleri arasına koyup, vücudlarıyla yükünürler. «Yemeğe buyurun» demek için «İltifat... aşğa baksunlar» derler. Yemekten önce leğen, ibrik getirip, el yıkarlar.

Buralarda «**Kutadgu Bilig**» ve «**Heft-İklim**» adındaki eserler vardır. Halkı; Bey, Hoca, Subaşı (komutan), Koşun (ordu), «karabudun», yahut «Tuman» (avam) adıyla sınıflara ayırır. Halen Kaşgar'da sivil memura «Tapukçu» halka «karabudun» derler. Uygurlar'da «Bey»ler ve «Binbaşı»lar vardır. Bunlar büyük araziye sahiptirler. Çin Türkistan'ı beyleri, ava meraklıdırlar. Sürgün avlarına çıkarlar, doğan beslerler.

Çinliler'in kuvvetine karşı gelebilecek kuvvet, bey ve hocaların birliğiyle ortaya çıkan kuvvettir. Beyler en saygın sınıftır. Çinliler bunların nüfuzunu kırmak politikasını izlerler.

SÖZCÜKLER

Çin semaveri kullanırlar. Buna «yılkızan» derler. Koyun derisine «mişi», debb bağlanmış deriye «gön», köseleye «çerm» derler. «Aksakal» dedikleri muhtarlar vardır. Dilenciler çoktur. İnsanın çevresini sarıp «bir çayka birin!» diye bağırırlar. En aşağı sınıf, esirlerdir. Bunlar Pamir ve Afganistan şiileridir. Bunlara «galça» derler ve satın alınıp, verilirler. Son yıllarda artık tutsak kalmamıştır. Çin memurları, Türk çocuklarını satın alıp, Çinleştirirler.

Tahıla «boğaz» derler. Mısır çoktur, ona «konak» adını verirler. Bundan başka buğday, tarığ (darı), arpa, pirinç ekerler. Kara buğday ve çav-

dar bilmezler. Sebze olarak «piyaz» (soğan), havuç (zerdek), şalgam (çamğur), kabak, purçak, mercimek (yasmuk), turp, pancar (kızılca), lahana (germ, çilmek), kuzukulağı (koy kökü), yani «koyun kökü», ıspanak (palak), hint biberi (kalampur), kırmızı biber (kızıl murc), lahana (podona) gibi yiyecekleri ekerler.

Kayısı (oruk), kavun (koğön), karpuz (tarpuz) pek boldur. Kumul kavunu pek meşhur ve iki tanesi bir deveye yüklenecek kadar büyük olup, Çin İmparatorlarına hediye gönderilir. Bağ (tal) ve üzüm çoktur. Nar (anar), ayva (bihi), incir, ceviz (yangak), erik (aluca), elma, armut (almurt) vardır. Armudu kötüdür. Keten (zağır), susam (kuncut), hardal (kiçi), kına, kendir, tütün, pamuk (kaybaz) ekerler. Tütünün cinsi iyi değildir. Bunu «çilim» denilen nargilede içerler.

Toprak pek verimli, halk iyi çiftçidir. Arabaya «arba» ya ada «amaç» derler. Boyunduruğa «boyunluk» derler. Çapaya «ketmen», orağa «örgak», tırmıka «tırnak», tarla sürgüsüne «mala», silindire «suram», harman savurma aracına «savurçak», iri gözlü kalbura «farak», ince gözlü kalbura «galba», gübreye «tirik», ya da «ehlat» derler.

At, öküz, koyun keçi, iki hörgüçlü deve, tavuk boldur. Altın Dağ'da «Yak» (kutas) vardır.

Doğu Türkistan dağları çıplaktır. Bu sebeple ormanlar ovalardadır. Kuzey kısımlarda yakacak olarak taş kömürü kullanılır. Kızıl Dağ'da demir, Sarığ Göl'de kurşun, bakır; Kuça'da çinko, şap; Urumçi'de kükürt, bir çok yerde altın, tuz vardır. Bu madenler en eski tarihlerden beri bilinmektedir. Türkistan'ın meşhur bir şeyi de «yeşim» (kaştaş)dir. Bunlar en çok «Karakaş» ve «Burünkkaş» ırmaklarında bulunur. Birincideki kara cins, ikincideki ak cinstir. «Burünk» ak ve parlak demektir. Bu taşların «çapanlık» denilen çeşidi en makbulüdür. Bu türün bir noktasında kırmızı bir leke vardır. Eski Türk sihirbazları bu taşla yağmur yağdırırlardı, bunlar «yadaçı» adını bundan almışlardır. «Yada», asıl Türkçe'de bu taşın adıdır. Fransızlar «yade» kelimesini -bir Fransız yazarına göre- bu Türkçe kelimeden almışlardır. Biz Osmanlı Türkleri'nde hâlâ yüzük taşına «yüzük kaşı» denmesi de «kaştaş»tan kalmadır.

Pamuktan yaptıkları kumaşların adları «ham, alaça, çekmen» ve ipekten olanların «maşut, şahi, maşru»dur. Meşhur keçeler de yaparlar. Halıcılıkta pek ilerlemişlerdir. Heybeye «hurcun» derler.

Paraları «sar»dır. Sonra «çaka» ya da «daçin»dir ki, ortası delik ve bakırdır. Bundan sonra «pul» gelir. İki pul bir çaka'dır. 25 çaka, yani 50 pul bir «tenke» yapar. Bir tenke, bizim para ile dört kuruş kadardır.

Ağırlık ve uzunluk ölçüleri şunlardır: Cing (yarım okka), Çize (35 santimetre), alçın (70 santimetre), yollardaki uzunluk ölçüsüne «taş» derler; bir taş bir kilometreden fazladır. «Alçın», «arşın»ın Uygur şivesidir.

Doğu Türkistanlı'lar Hanefi Mezhebindedirler. **Buhara Emiri**'ni büyük tanırlardı. İstanbul'daki Halife'yi ise, onun üstünde tutarlardı. Bize olan sevgileri pek büyüktür. Milli Mücadelemizdeki zaferlerimiz Uygurları pek fazla sevindirmiştir. Her zaferimizde şenlik yapmışlar, mevlit ve

dua okumuşlardır. Mollaları pek sevmezler ve onlara saygı göstermezler. Şu iki misal bunu gösterir: «**İki molla bir kişi, bir molla hatun kişi...**» «**Mollanın digenini kıl, kılganını kılma!...**» yani, «mollanın dediğini yap, yaptığını yapma» demektir. Her yerde çayhaneler vardır. Oralarda sarhoş olunur, oyun da oynanır. Fazla bir tutuculukları yoktur. Şiilere kız verirler. Hatta Budist Çinliler'e bile, Müslüman töreniyle kız verirler. Düğüne akraba, dostlar, kadın, erkek beraber giderler. Erkekler birbirinin elini sıkıp, «mübarek olsun!» derler. Kadınlar birbirinin yüzünü öperler. Tuğ kullanırlar ve bunu kutsal sayarlar. Bu da Şamanlıktan kalmadır. Tuğları türbelere de korlar. Nitekim bizde de halen böyledir.

BAZI GELENEK VE GÖRENEKLER

Şaman dininde olan Türkler ölüleri için kestikleri kurbanların başlarını, mezarına dikdikleri bir direğin tepesine asarlar. Başın yüzü doğuya doğru çevrilir. Anadolu'da köylülerimizin samanlıklarına, evlerinin önlerine böyle at, inek, koyun başları asmaları göreneğin uzantısıdır. Bu göreneğin varlığı Çeçenler'in mezarlıklarında da halen görülmektedir. Onların mezarlıkları bu direklerle adeta bir orman gibi görünür. Baba'ya «dada» derler. «Çıraylık» (çıraylı), güzel demektir. Kadınlar «poşkal» dedikleri bir çeşit galeteleri götürüp mezarlara bırakırlar. Bu eski bir Türk göreneğidir. Eski Türkler, ölüler beslensin diye mezarlara yaptıkları deliklerden gıda koyarlardı. Ölülerin ruhunu anmak için ateş yakıp gezdirirler. Bu da eski Türk göreneklerindendir. Berat Gecesi'ni izleyen on üçüncü günün akşamı güneş batar batmaz, ateş yakıp kadınlar üstünden atlarlar. Bu da eski Türk göreneklerindendir. Bizde bile başka biçimde halen vardır. Hâlâ Kırgızlar ve Kazaklar gibi ateşi söndürmezler, sönerse komşudan alırlar. Bu da atanın ruhunun daima hayatta olduğunu göstermek içindir. Kırgızlar ocaklarına «Öt Ata», «Öt Ana» derler. Aile reisine de «Ot Ağası» derler. «Ot» Türkçe «ateş» demektir, ocak, «otçağ»dan gelir. «Oda» da «ot»dan gelir. Biz de bunlar gibi «ocağımız sönmesin» deriz ki, «neslimiz bitmesin» demektir.

Düğünde kızların kocalarının evine giderken ağlamaları gerekir. Anadolu'da bu görenek hâlâ vardır. Güveyinin arkadaşları şu türküyü söylerler: «**Yığlama kız, yığlama! Hoş bulursız!**» yani «ağlama kız, iyi olursun» demektir. Kızın anası da bu türküyü söyler:

«Kiçikgine[87] kara göz vay balam, vay balam!
Tili tatluk şirin söz; vay balam, vay balam!»

Yani:
«Küçük kara gözlü yavrum.
Dil tatlı, şirin sözlü yavrum.»

87 - «Gine» edatı hâlâ bizde de vardır.

Geline duvak koymak adettir. Doğu Türkistan'da «Nevruz Bayramı» vardır. Güvercinler kutsal sayılır. Belki bu da Şamanlıktan kalmadır: Çünkü ateş ilahı ağını güvercin topluluğuna gerermiş.

Yazılı kağıt sargılarına «tomar» derler. Büyücü mollalar, bizdeki gibi, aşk için, ısıtma veya soğutma muskaları verirler.

Bu Türk Yurdu'nda Çin yönetimi şöyledir: Çinliler **Yakup Bey'in** elinden tekrar Doğu Türkistan'ı alınca, bir il yapıp «**Sin-kiyang**» adını verdiler. Urumçi'yi merkez yaptılar. Maiyetinde hakim ve maliye memuru olmak üzere iki büyük memuru olan bir vali atadılar. Vali bunlara danışmadan iş yapamaz.

Vali her tarafa mutasarrıf (kaymakam) düzeyinde memurlar göndermiştir. Bu memurlar, tamamen Çinli'dir. Vali hükümet merkezine bağlı değildir. Memurlarını görevden alabilir ve ordu kurabilir. Askeri çoğunlukla yerli Türklerdir. Şer'i Mahkemeler'e müsaade edilmiştir. Aşar vardır. Buna «haraç» derler, yani üründen onda bir alırlar. Bunları alırken «ağır cing» (ağır terazi) denilen terazi ile tartılır. Hayvan vergisi alınır; buna «mal bacı» derler. Angarya ve regizisyon yerine geçen ve «alban» denilen bir vergi vardır. Bu kelimeyi kullanmalıyız. Çin memuriyetine giren Türkler'e, halk fena gözle bakar ve onlara «yarım Hitay» (yarı Çinli) derler. Bucak yönetimleri yerlilere bırakılmıştır. Her bucak bir «Beğ minbaşı» tarafından yönetilir. Bunun yardımcıları vardır. Onlara «arka minbaşı» derler. Bunlardan sonra «yüzbaşı» ve «onbaşı»lar gelir. Resmi haberleşme ve tutuklama emirlerini götürenlere «darğa» (mübaşir) derler. Gece bekçilerine «disakici» yahut «çalamcı» derler. Beğler halk tarafından seçilir ve Çin mutasarrıfının onayı ile atanır. Beğ, maiyetini kendisi atar.

Türkistan'da Çin yönetimi zayıf, ihmalcidir. Ülkenin ekonomisinin ve kültürünün gelişmesiyle ilgilenmez. Memurlar çalar, çırpar. Halk bu yönetimden memnun değildir. Fakat eskiden Beğlerin ve mollaların pek bozuk yönetimlerinden, zulümlerinden yıldıklarından, bu Çin yönetimine bile boyun eğmişlerdir.

Bu zavallı ırkdaşlarımız, diğer Türkler gibi pek cahil ve saf insanlardır. Eğer bu büyük bela başlarında olmasa idi, kendilerini kurtarabilirlerdi. Bunları uyandırmak görevi de, biz Türkiye Türkleri'ne düşüyor.

Doğu Türkistan'da göçebe çingeneler de vardır. Bunlara «löli» yahut «ağa» derler. Bunlar fala bakar ve hırsızlık yaparlar. Dilleri Türkçe, Arapça, Acemce ve daha bir çok dillerden oluşur. «Abdal» adıyla pek az bir millet vardır; sanatları hasır dokumaktır.

*
* *

Bu münasebetle burada Pamir meselesinden, yani Orta Asya'da Çin, Rus ve İngiliz politikasından da söz edelim.

Çin, Doğu Türkistan'ı askeri bir sınır, Çinli devlet memurları için yenilecek bir ülke sayar. Çin'in bu politikası hiç değişmeksizin eski zamandan beri devam eder.

Yakub Bey zamanında Ruslar, Kulça'yı zaptettiler. Kaşgar tacını isteyen «**Hekim Han Töre**» yi, Çinlilere karşı rehin aldılar. Ve 1880 yılında burayı Çin'e geri verdiler, ancak Kaşgar ve başka Doğu Türkistan kentlerine konsoloslar koydular. Bu konsoloslar mahkemelere ve her şeye karıştılar. Ruslar Endican'lıları buraya gönderdiler. Bunlar da Türk oldukları halde Rus nüfuzunu sokmaya ve yaymaya çalıştılar. Rusları gören İngilizler de, geri kalmamaya gayret ettiler. Bunlar da Keşmirlileri, Afganlıları kullanmaya başladılar ve Yarkent tarafına soktular. Rus da, İngiliz de adamlarını «tacir» sıfatı ile sokuyorlardı. İki tarafın adamları da, yerli kadınlarla evlendiler, mal ve mülk sahibi oldular. Ancak İngilizler'in adamları dilce ve hatta mezhepce ayrı olduklarından, halka kendilerini Ruslarınkiler kadar sevdiremediler.

Çinliler de buna karşı **Abdülhalid** adında birini Han olarak gösterdiler. Rus ve İngiliz korkusu, Çinliler'i halka daha iyi davranmaya yöneltmiştir. Bir de Doğu Türkistanlılar'ın Hacca Hindistan yoluyla gitmeleri, İngiltere'nin oradaki halka ettiği fena muameleleri, görmelerine ve böylece İngilizler'den soğumalarına neden oluyordu. Ancak Avrupalılar'ın yaklaşması ve uygarlığı, halka Çin yönetimi ve uygarlığının ne kadar geri olduğu fikrini vermiştir. Doğu Türkistan'da mevcut Çin askeri, hepsi üç, dört binden fazla değildir. Bu nedenle bir önemi yoktur. Ruslar'ın durumu İngilizler'den daha iyidir. Çünkü hem daha yakın, hem de ulaşım yollarına sahiptirler. Fikirleri, buraları zaptetmektir. İngilizler'in fikri Doğu Türkistan'da Afganistan gibi bir tampon devlet kurarak savunma durumuna geçmektir. Bu nedenle **Yakup Bey** hükümetini desteklemişler ve hem de Çinli'lerle birleşmişlerdi.

Bu nedenlerden dolayı İngiltere ve Rusya arasında **Pamir Meselesi** çıkmış ve bu iki devlet 1895 yılında anlaşma yapmışlardır, bu suretle İngilizler, Rus'a karşı Hindistan geçitlerini tutmuşlardır. Bolşeviklikten beri Ruslar buralarla iyice meşgul olamamışlardır. Fakat tekrar faaliyet başlayacaktır. Buradaki Türkler cahil olmasalardı, bu rekabetlerden yararlanıp bağımsızlıklarını alabilirlerdi.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER'İN KURDUKLARI DEVLETLER

Türkler, tarihin kaydedemediği günlerden beri yeryüzünde birçok devlet kurmuşlardır. Bu devletlerin bir bölümü büyük, cihangir imparatorluklardı. Defalarca Asya'yı baştan başa, Avrupa'yı kısmen fethetmişlerdir. Bir bölümü de orta büyüklükte devletlerdir. Üçüncü takım ise, hanlıklar ve küçük beyliklerdir. Bu orta ve küçük devletlerin ise sayısı çoktur.

Büyük, orta, küçük her ne olursa olsun bu devletler iki takımdır. Bir takımı asıl Türk Yurdu'nda kurulmuştur. Bunlardan bazıları Türkler'i bir bayrak altında toplamışlar, sonra da Çin, Hindistan, İran, Avrupa, Irak, Suriye, Mısır, Sudan, Yemen, Tunus, Trablus, Cezayir, hatta Amerika'da Peru gibi aslen Türk Yurdu olmayan yerlerde bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu halde Türk Devletleri ikiye ayrılır:

A - İçerdeki Yurt ya da Ana Yurt Türk Devletleri

B - Dışarıdaki Yurt Türk Devletleri[88].

İki takıma da ait devletlerin önemlilerinden ve bilinenlerinden **«Oğuz İmparatorluğu»**, İslamiyet'ten ve hatta İsa'dan önce Hindistan'da kurulan Türk Devletleri, Doğu ve Orta Asya'nın İsa'dan önceki Türk İmparatorlukları, yani **Hiyong-nu, Tukyu İmparatorlukları,** bütün Karadeniz Havzasını ihtiva eden **«Çitler İmparatorluğu»** (Fransızlar bunların ülkesine «Scythie» derler, yani «Çitistan»dır). Irak'ta kurulan **«Elam»** ve **«Sümer»** ve **«Akad»** Devletleri, Anadolu'da kurulmuş olan **«Hititler Devleti»**, Kafkasya'da **«Hazar Devleti»**, Anadolu ile Kafkasya'da **«Kumuklar Devleti»**, **«Arartular Devleti»**, **«Meydiyeliler Devleti»** Anadolu ile Vardar ve Mora boyunda ve Trakya'daki **«Kumanlar Devleti»** Avrupa'nın göbeğine giren **«Hun»** ve **«Avar İmparatorluğu»** Amerika'da **«Peru Devleti»** vardır. Bunlar hakkında kaynaksızlık nedeniyle ya da Türklüklerinin henüz bütün kuşkulardan arınmış durumda olmaması nedeniyle kimisinden yalnız ad, kimisinden pek az bilgi verildi.

88 - Bu deyimler eski Türk politik kuruluşunda vardır.

Yalnız Türklükleri kesin ve haklarında Çin tarihlerinde oldukça bilgi bulanan **Hiyong-nu** ve **Tukyu**'lardan gereği kadar söz edildi. Bu devletler çoğunlukla İsa'dan öncedir. Şimdi kitabın bu bölümde söz edeceğimiz Türk Devletleri iki, üçü hariç geri kalanları İslamiyet'ten sonra Türk Anayurdu'nda veya dışarısında kurulan devletlerdir. Gönül isterdi ki, "Genel Bakış" bölümünde yalnız Türk tarihinin esas hatlarına tarihi ve felsefi bir bakış biçiminde söz ettiğimiz bütün İmparatorlukları, bu bölümde bağımsız olarak yazalım. Uygun ve doğru olan bu idi. Fakat bugün olanlar hakkında gereği kadar bilgilere sahip olabilmemiz için belki de birkaç yıl daha inceleme ve araştırmayı sürdürmeliydim. Ancak böyle uzun süreli inceleme ve araştırmaya bir kişinin yetmeyeceğinden, ayrıca şimdiye kadar hemen hiçbir konu hakkında monografiler yazılmadığından bu eseri bu haliyle yayınlama gereğini duydum.

A - ANAYURT TÜRK DEVLETLERİ

Hiyog-nu İmparatorluğu
Tukyu İmparatorluğu
Bulgar Devleti
Hun ve Avar İmparatorluğu
Cengizliler İmparatorluğu
Kıpçak Devleti ve Altın Ordu
Kazan Hanlığı
Uygur Devleti
Kara Hıtaylılar Devleti
Samaniler Devleti
Alp Tekinliler Devleti
Sevük Tekinliler Devleti (Gazneliler)
Gurlular Devleti
Kalaçlar Devleti
İlhanlılar Devleti
Aksak Timurlular İmparatorluğu
İran Türk Şahları
Türkiye Devleti (Selçuklular, Osmanlılar, Türkiye Cumhuriyeti).
Havarizmşahlılar Devleti
Atabeğler Devleti
Artıklılar Devleti
Saltıklılar Devleti
Mengüçlüler Devleti
Ahlatlılar Devleti
Danişmentliler Devleti
İnallılar Devleti
Kirman'da Dinarlılar Devleti
Kirman'da Kara Hıtaylılar Devleti
Eyyublular Devleti
Tuğ Tekinliler Devleti
Hiyve Hanlığı, (Havarizm Hanlığı)
Buhara Hanlığı

Kırgız Hanlığı
Kırım Hanlığı
Astragan Hanlığı (Ester Han, Hacı Tarhan)
Kalmuk Hanlığı
Nogay Hanlığı
Sibir Hanlığı
Ak Koyunlular Hanlığı
Kara Koyunlular Hanlığı
Karamanlılar Hanlığı
İsfendiyar Oğulları Hanlığı
Hamdaniler Devleti (Hamdaniler, Türk olup Musul'da hüküm sürmüşlerdir.)
Macar Devleti
Yeni Bulgar Devleti
Fin Devleti
Estonya Devleti

Şunu üzülerek belirteyim: Kaynak olmayışı yüzünden ve pek uzun incelemeler yapmak gerekeceğinden bu devletlerin bir kısmından yalnız ad, bir kısmından da pek az bilgilerle yetineceğiz. Bunların her biri hakkında yıllarca süren uzun ve yorucu inceleme sonucu ve monografi tarzında yazılmış eserlere şiddetle ihtiyacımız vardır. Bu eserler birkaç yüz cilt kitap eder. Temenni ederim ki, bu eserleri yakın zamanda yazacak hayırsever bilginler ortaya çıksın ve bu benim eserim gibi yazılacak eserlere kaynaklar versinler. Bu görev ve hizmet, kutsaldır. Böylelerinin adları Türklüğün yüreğinde yer alacaktır.

B - DIŞARDAKİ YURT TÜRK DEVLETLERİ

Çin Türk Devletleri (Türk hanedanları)
Mısır Türk Devletleri (Dolunlular, İhşitliler) Atabeğler, Eyyublular, İlk Kölemenler (Deniz Kölemenleri, İkinci Kölemenler, Kavalalılar.)
Büveyhliler (Al-i Büveyh)
Hindistan Türk İmparatorluğu (Ordu Devleti)
Sudan Devleti
Yemen Devleti (Eyublular konusunda bilgi verilecektir.)
Peru Devleti
Dayyiler Devleti

Aynı nedenlerle bunların da bir kısmından sözedilmeyecektir. Haklarında açıklamalarda bulunacağım devletler, ne tarih sırasıyla, ne de başka bir düzene bağlı olarak yazılmayıp gelişigüzel sıralanmışlardır. Bir de bu iki sınıf devletlerden bir kısmı, **Öz Yurt** ve **Dışardaki Yurt**'a aynı zamanda sahip olmuş, ya birinde kurulup diğerinden arazi ele geçirmiştir. Bunları ayrı bir sınıf yapmayıp, hangi taraf üstün ise ya da ilk hangi yerde başlamışsa, o sınıfa sokulmuştur.

ANAYURT TÜRK DEVLETLERİ

HİYONG-NU İMPARATORLUĞU

Bunlara son zamanda bizim bilginlerimiz «**Koyunlular**» diyorlar. Bunun nereden geldiğini bilmiyorum. Gerçi Arapça ve Acemce kitaplarda «**Kon**» kelimesine raslanır, fakat bunlar Çinlilerin Hiyong-nu'ları mıdır? Kelimenin aslı «**Hun**» olmalıdır. Avrupalılar, «Hiyong-nu» torunlarının Avrupa'ya gelenlerine «Hun» demişlerdir ki, bu kesinlikle «Hun»dur. Fransızcaya Latince'den gelen bu kelimedeki «u», Latinler'de «ou» okunur. «**Orhun**» coğrafi adı da bu iddiaya bir kanıttır. «**Hun**», «**kon**» biçimine girebilir. Fakat «**Hun**» ve «**Kon**»un «**koyun**» anlamında olduğunu bilmiyorum. Çağatayca'da «**koyun**», «**koy**»dur. Arkeik Türkçe'de acaba «**kon**» mu? Fakat eski bildiğimiz on iki yüzyıl önceki **Orhun Anıtları** Türkçesinde de -ki arkeik Türkçe diyoruz- «**Koyun**» «**koy**»dur. Orhun yazıtlarından çok sonra yazılmış olan «**Divan-ı Lugat-it Türk**»ün Türklerden bir kabilede «**Kon**»un «**koyun**» demek olduğunu bildirmesi, bu adı vermeye yeterlidir ve bunun yazıttan daha değerli kanıt olması gerektir. **Hiyong-nu** «**Hiyon-yu**» anlamında da yazıldığından, bu son kelime «koyun» mu demek? «**Nu**» Çince «li» anlamında mı? Bana göre «tutsak» demektir. Yoksa «li» Türkçe şimdiki tarih terimi yerine mi geçiyor? O halde «**Nu**» ve «**Yu**» ne oluyor? Bence bugün bu Çince adların Türkçelerini bulmak mümkün değildir. Eğer bu yorum doğru ise, pek güzeldir. Böylece herkes tarafından kabul edilmelidir. Çünkü bunların Türkçe orijinal adlarını bulmak zorundayız.

«**Şan-Yung**» adıyla Türkler'den sözeden Çin kayıtları bunların içinde «**Bozkurt**», «**Tong-Hu**», «**Hiyong-Nu**», «**Yüey-Çi**» adlarında önemli kabileler olduğunu belirttikten sonra **Hiyong-Nu Devleti** hakkında bilgi verir.

Üzülerek belirteyim ki, bu imparatorluğun başlangıç yılları bilinmemektedir. Ancak İsa'dan 2000 yıl önce mevcut olduğuna dair bir kayıt vardır. Bu Türk Devletinin, Çin Devletleri kadar eski olduğu kesindir. **Hiyong-nu**'ların bilinen ilk hükümdarları **Teoman**'dır. «**Tanju**» bu ailede «**Han**» gibi bir ünvandır. Bu İmparatorlukla ilgili olaylar yalnız Çin tarihinden çıktığı için çok eksiktir. Hem de doğal olarak Türklerin aleyhine yazılmıştır. Çünkü Çinliler Türkler'den çok çekmişler, Türk'ün o zaman en büyük düşmanıdırlar. Bununla beraber bu eski şanlı ata-

larımızı bize bildirdikleri için Çin tarihçilerine minnettarız. Başkentleri «**İn-Şan**»da idi.

TEOMAN TANJU:

Bu zat, **Çe-U Hanedanı** zamanında Çin'in kuzeyine İ.Ö. 210 yılında sürekli akınlar yapmıştır. **Teoman**'ın iki ayrı kadından iki oğlu vardı. Büyüğünün adı **Mete** idi. Üvey anaları **Mete**'yi veliahtlıktan düşürüp kendi oğlunu veliaht yaptırmaya kalkıştı. **Teoman** bu kadını pek severdi. İsteğini yerine getirdi. **Mete**'yi de sürdüler. **Mete** kaçıp bir ordu toplayarak babasına başkaldırdı. **Mete** askerlerini talimlerle iyi nişancı yaptı. Ve ordusuna gayet şiddetli bir disiplin koydu. Sonra babasının üzerine yürüyüp O'nu, kardeşini, hepsini yenip tahta çıktı (İ.Ö. 209). **Teoman** gevşek bir adamdı.

METE TANJU:

Mete, devleti pek kuvvetlendirmiştir. Ancak «**Tong-Hu**»lar pek kuvvetli idiler. Onlarla savaşmak istemiyor, fakat **Tong-Hu**'lar savaş için bahane arıyorlardı. Mete'den atını istiyorlar, karısını istiyorlar, **Mete** hepsini vermeye razı oluyordu. Nihayet toprak istediler. Kurultay, Devlet'e büyük bir bela gelmesin diye buna razı olmuşken **Mete: «Toprak Milletindir. Onu ben veremem»** deyip, ansızın Tong-Hu'ların üzerine yürüdü. Ordularını bozup Han'larını öldürdü. Bundan sonra çevredeki Türk kabilelerini kılıçla bayrağı altına aldı. Sınırını kuzeyde Sibir içlerinde Angara Irmağı'na kadar götürdü. Bu adla şimdiki Anadolu'nun Ankara kenti arasında tam bir benzerlik olması dikkat çekicidir. Anadolu'daki Ankara'nın eski adının «Ansir» olduğu söyleniyorsa da, o da belki başka dillerde bozulmuş bir şeklidir. Ansir'in Latince yazılışındaki «c», zaten «k» sesi verir. Anadolu'nun İsa'dan çok önceleri Turanlılarla iskan edilmiş olması düşünülürse, bu benzeyiş bir tesadüf olmamalıdır. Pek kuvvetlenmiş olan **Mete** bundan sonra Çinliler üzerine yürüdü. Çin generali, İmparatoru'na kızdığından **Mete**'ye teslim oldu. Bunun üzerine **Mete** daha ilerledi. Bu sefer Çin İmparatoru bizzat bir ordu ile geldi. **Mete;** Çin ordusunu ikiye ayırıp İmparator'un bulunduğu birlikleri kuşattı. İmparator **Mete**'nin karısına başvurarak kurtulabildi. Mutlaka bu kadın Çinli idi. Çin'i düştüğü vartadan kurtarması, başka biçimde açıklanamaz. Bu içimize giren, saraylarımıza sokulan yabancı unsurların Türk'e ettiği fenalıklar ve hiyanetlerin tarihte bilinenlerden ilkidir. Türk Devletleri'nde bunun binlerce misalini günümüze kadar göreceğiz.

Türk tarihinin her satırında bu «yedibaşlı ejderha» korkunç şekliyle yatar durur. Bu dehşetli Türk istilasına engel olmak için imparator kızını **Mete**'ye verdi. Keza Kuzey Çin'den birtakım toprak da vererek barış yaptı.

Mete örgütlenerek Kore'ye kadar varan geniş ülkesini Doğu ve Batı olmak üzere iki bölüme ayırdı. 22 sınıf memuriyet kurdu. Barış an-

laşmasına rağmen Türkler gayrı resmi olarak Çin'e akınlar yapmaktan, Çin Başkenti'ne kadar dayanmaktan vazgeçmediler. Çin buna kızıyor ise de korkusundan ses çıkaramıyor, politikasına devam ederek «Yueyci»lerle, «Lop» Gölü çevresindeki Türkler'in ülkelerini, İli ve İrtiş ırmakları boylarını zaptedip Hazar Denizi'ne ve İtil Irmağı'na dayanıyordu. Bu sırada **Mete** Çin'e karşı iyi bir diplomatlık yaparak Çin'in bu fetihleri önleyecek zorluklar çıkarmasına engel olmuş, sonunda Çin'le bir barış yapmış ve İ.Ö. 174 tarihinde ölmüştür.

Mete'nin kuvvetlendirdiği Türk Devleti o zaman Çin de dahil olmak üzere bütün devletlerin en kuvvetlisi olmuştur. 35 yıl saltanat sürmüştür. Yerine oğlu **Ki-Yo** geçmiştir.

Mete Han, Oğuz Han değildir. **Oğuz**'la babasını öldürme olayında bir benzeyiş varsa da yalnız bu olgu, bu iki kişiyi aynı kişi yapmak için yeterli değildir. Ad'ca hiç, hatta hece değil, bir harf benzeyişleri yoktur. Tarihçe de öyledir. **Oğuz, Mete**'den pek eskidir. Bu eski mitoloji bulutları içindeki **Oğuz**'umuzu öylece muhafaza edelim. O. Türk'ün kendisinin ve tarihinin büyüklük simgesidir. **Mete,** Türk'ün pek ulu hükümdarlarındandır.

KİYO TANJU:

Çinliler barışın bozulmasından korkup **Kiyo**'ya bir Çin prensesi gönderdiler. Bunu getiren Çin'li, Çin İmparatoru'nun bütün esrarını Tanju'ya söyledi. Çin planlarının en önemlisi ve en tehlikelisi Türkler arasına Çin geleneklerini sokarak, onları zevke, rahata alıştırarak Türkler'in milli duygularını zayıflatmaktı. Gerçekten Çinli prenseslerle debdebe ve keyif başladı, ipek elbise giymek, zevk etmek alışkanlık oldu. Böyle davranan insanların zayıflayacağı, o müthiş savaşları yapamayacağı kuşkusuzdu. Şeytan Çinliler, işin candamarını bulmuşlardı. Bu milletin asıl kuvvetinin milliyet duygusunda olduğunu ta o zaman biliyorlarmış. Bir millet nasıl yıkılıyormuş, milliyetçilik ne büyük kuvvetmiş, Türk'e tarihin kaydedebildiği ilk günlerinde bile hangi oyun yapılıyormuş. Bugünkü Türk nesli bunları öğrensin ve hangi şeye sarılmak gerekirmiş anlasın!.. Fakat Çin'den prenses getiren kişi uğraşa uğraşa bunun önüne geçti. Bu kadar Türk Milliyetini savunan Çin'den gelen bu kişi belki de bir Türk'tü. Bu pek muhtemeldir; çünkü Çin hizmetinde daima Türk devlet adamları ve komutanlar bulunuyordu.

Çin'e akınlar, yine gayrı resmi olarak devam ediyordu. Çinliler artık çaresiz kalıp Türkler üzerine bir ordu gönderdiler. Artık savaş ilan olundu demekti. **Kiyo,** Yueyçiler'den kuşkulandığından önce onların üzerine varıp ordularını tepeledi. Yueyçi (Yuşi) Hanı'nın kafatasını kımız kasesi yaptı. Zafer şenliğinde bu tasla kımız içti. Yueyçi Türkleri Batı'ya ve Orta Asya'ya doğru kaçtılar. Çinliler ise hemen armağanlar gönderdiler ve barış istediler. Barış yapıldı.

Kiyo, İ.Ö. 158 tarihinde öldü. 16 yıl saltanat sürdü. Yerine **Kiyun-Çin** geçti.

Bu kişi gayretli bir Hakandı. Zamanında devlet, kuvvetinin son derecesini bulmuştur.

KİYUN-ÇİN TANJU:

Çinliler bu dönemlerde Türklere boyun eğmekten başka bir şey yapamıyorlardı. Yaptıkları kadın sunmak gibi adi bir işten ibarettir. **Kiyun** barışa rağmen Çin'e bir akın yaptı. Çinliler bir ordu gönderdilerse de sınırı geçip ilerlemeye cesaret edemediler. Çin'de isyan çıktığı ve başkaldıranlar **Kiyun**'u davet ettikleri halde bu Türk Hakanı işe müdahale etmedi. Ayaklanmayı bastıran Çin İmparatoru şükran nişanesi olmak üzere Tanju'ya bir Çinli prenses ve armağanlar sunarak barış yaptı. Bu sırada Yueyçiler Orta Asya'da kuvvetli bir devlet kurup Horasan ve Kıpçak'ı zaptettiler.

Çin devlet adamlarından **Vang-Kuey,** Hiyong-Nu'ları hile ile yoketmenin Çin için hayati bir mesele olduğu tarzında yaptığı kışkırtmalar yüzünden Çin İmparatoru Yueyçiler'e, Hiyong-nu'lar aleyhine çalışmak üzere **Çang-Kıyan**'ı İ.Ö. 137 yılında elçi gönderdi. Bunu sezen Tanju elçiyi yolda yakalatmıştır. **Çang** Orta Asya hakkında seyahatname yazmış meşhur bir Çin gezginidir. Bu zatın sayesinde Çinliler kuzeylerindeki yerleri ve oradaki halkın göreneklerini, durumlarını öğrenerek ve politikalarını değiştirerek, yeni bir yön vermişlerdir. Çinliler önceleri buraları bilmiyor, yaşanmaz yerler sanıyorlardı. Politikaları Türk akınlarını geri püskürtmekten ibaretti. Bu bilgileri öğrendikten sonra bu bölgeleri ve Batı'ya doğru olan ülkeleri zaptetmek ve Çin'e katmak politikasını izlediler.

Çinliler İ.Ö. 133 yılında savaş ilan ettiler. Komutan olan **Vang-Kuey** Çin Ordusunu «Ma-ye» kenti çevresinde pusuya yatırdı. Bu kentin şimdiki adı «Su-Ping-Fu»dur. Çinliler Tanju'yu, Maye kentini kendisine teslim için geldiğini söylemek üzere gönderdikleri bir subayla aldatıp pusuya düşürmek istiyorlardı. Gerçekten de bu plan uygulanıyordu. Bereket versin Maye üzerine acele gelen Tanju'nun keşif kolları bir Çin subayını yakaladılar. Tanju bu tutsaktan planı öğrendi ve hızla çekildi. Plan suya düştü.

Çin Ordusu Türk Ordusunu izleyemedi. Aksine Türkler bu orduyu sağdan, soldan vurmaya başladılar. Koca bir ordu perişanlığa düşüp hiç bir şey yapmaksızın dönmek zorunda kaldı.

Bu hileye kızan ve şimdi de önünü boş bulan Türkler Çin'in kuzeyini iyice soymaya, yakmaya, yıkmaya koyuldular. Talan ederek ta «Pe-çeli»ye kadar girdiler. Çinliler yeniden iki ordu gönderdiler. Türkler bu orduların birini bozdular, diğeri de bir şey yapamadan döndü. Kuzey Çin halkının Türk akınlarından çektikleri eziyetler, kopardıkları feryatlar Çin Tahtını rahatsız etmeye başladı. Sonunda Çinliler, Türkleri Yaşıl Öküz'ün kuzeyine atmayı başarmışlardır. Bu yenilgi üzerine **Kiyun-Çin** İ.Ö. 126 yılında öldü. 32 yıl saltanat sürmüştür. Yerine **Yişisiye** geçti.

Zamanında Çinliler'in **Han Hanedanı** Çin'in birliğini sağlamış, buna karşılık Türkler de Çin prenseslerinin marifeti olarak zevke başlamıştı. Post kavgası da bu kişi ile başlıyordu. İşte böylece bu Tanju'nun son zamanlarında bu Devlet'te çökme belirtileri görülüyordu.

YİŞİSİYE TANJU:

Kiyun-Çin'in oğlu ile kardeşi saltanat kavgası çıkarmışlarsa da **Yişi** tahtı yakalamış, diğeri Çin'e kaçmış, orada ölmüştür. **Yişi,** Çin'e başarılı akınlara başladı. Ganimetler aldı. Ordu tarafına Çinliler'in yerleştirdikleri halkı kılıçtan geçirdi ve orada yaptıkları kentleri yıktı. Fakat Çin'in bir ordusu Hiyog-Nu ülkesine girip ansızın Türk karargahını bastı, birçok ganimet ve tutsak aldı. Bunun üzerine Tanju bizzat bir ordu ile yürüyüp birleşmek isteyen iki Çin ordusundan birinin yolunu keserek kanlı bir savaşa girdi. Çin ordusunu teslim olmaya mecbur etti. Bunu haber alan diğer Çin Ordu komutanı kaçtı.

Biraz sonra Çinliler yeni bir ordu ile Hiyong-Nu ülkesine girip Türkleri bozdular ve tutsakları öldürdüler. Buna karşılık Türkler de diğer taraftan Çin toprağına başarıyla akın yaptılar. Karşılıklı çarpışmada eşitlik vardı. Fakat Tanju'nun idam etmek istediği bir komutanın kırk bin kişilik askeri ile Çin'e iltica etmesi durumu değiştirmiştir. Bunun üzerine Çinliler büyük ordularla sınıra saldırdılar. Tanju Gobi Çölü'nün kuzeyine çekildi.

Çünkü bu çöl nakliyat yapmak, yiyecek ve su bulmak güçlüğünden büyük ordularla geçilemezdi. İyi bir hendek, kale, siper gibi idi. Ancak bu sefer Çin orduları ilk defa olarak bu çölü geçtiler.

Çin'in artık amacı Türk Devleti'ni bitirmek, hatta Sogd'u bile almaktı. Türk Ordusu çölü geçen orduyu karşıladı. Türkler savaşı kaybedip birçok tutsak bırakarak kaçabildiler. Tanju, güçlükle ve birkaç askerle kaçabilmiştir. Diğer taraftan «Ordu»nun (Yaşıl Öküz'ün dirseğindeki yerdir ve bu bölümlerde çok geçeceğinden başka anlama alınmamalıdır) kuzeyine geçen Çin Ordusu da oradaki Türk Ordusu'nu yok etti.

Bu yenilgiler ülkede anarşi de çıkardı. Tanju, barış istemeye mecbur oldu. Çin'e elçi gönderdi. Çinliler, barış için Tanju'nun «Meşhur İmparator»a bağlı olmasını şart koştular. Elçi geri döndü. Çinliler aynı öneriyle Tanju'ya bir Çin Heyeti gönderdiler. Türkler pek ağır gelen bu öneriyi kabul şöyle dursun, cevap olarak elçiyi idam ettiler.

Çinliler işi kuvvetten çok politik entrika ve önlemlerle yürütmek fikrinde olduklarından İli boyunda oturan «Vusun»ları getirip Çin'in Batı sınırına yerleştirmeye kalkıştılar.

Böylece, Hiyong-Nu'lar Çin'e akın etmek yerine, bunlarla çarpışacaklardı. Vusunlar da Hiyong-Nu'lardan korkularından Çin'e alet olacaklar ve Çin hesabına kendilerini kırdıracaklardı. Bu gerçeği anlatmak üzere bunlara bir elçi gönderdiler; fakat elçi Hiyong-Nu'lar lehine bir ittifak yapmak için Vusunları kandıramadı. Ne armağan, ne Çin İmparatoru'nun kızkardeşinin kendisine verileceği vaadi para etmedi. Yişisiye İ.Ö 114 yılında öldü. 12 yıl saltanat sürmüştür. Yerine oğlu U-goey geçti.

U-GOEY TANJU:

Çinliler politakalarını sürdürüyor, İli boyundaki Vusunlar, Soğd ve Horasan'daki Yueyçiler, Sind Irmağı boyundaki Sakalar, Biş Baluk ve Altı Baluk tarafındaki Türklerle ilişkiye giriyor, onları Hiyo-Nu'lar aleyhine kışkırtıyorlardı. **U-goey** Çin tehlikesini bu Türk uruklarına anlatmak politikasını izledi ve bunda başarılı oldu. Çinliler Hiyong-Nu'ların üzerine bir ordu gönderdi. Ancak Çin Ordusu, Gobi Çölü'nde Hiyong-Nu'ları bulamadı ve boş yere dolaştı durdu. Nihayet yorulup döndü. Bu başarısızlığa kızan Çin İmparatoru büyük bir ordunun başına geçip «Çin Durkogu»nu (Çin Setti) aştı. Ordu'ya ulaşıp Yeşil Irmak (Yaşıl Öküz) boylarını dolaştı ve yine Gobi Çölü'ne girdi. Çölü geçerken aşmaya cesaret edemeyip Tanju'ya Çin uyruğuna girmesi için bir elçi gönderdi. Ancak bu konuda başarılı olamayınca Çin'e dönmeye mecbur oldu. Artık Tanju ve İmparator görünüşte birbirlerine barış önerisi yapmak üzere, gerçekte ise güçlerini anlamak için karşılıklı elçiler göndermek dönemine girdiler. Bu sırada Tanju kuvvet toplamaya gayret etti. Aynı zamanda izlediği politika sayesinde Çin'in Batı'ya elçiler göndermesini çevre devletler aracılığıyla önledi. Böylece Çin'in Batı ile olan ilişkisini kestirdi. Ancak Çinliler elçilerine yol vermeyen devletleri tepeleyip, oralara kendilerine taraftar olan hükümdarlar atadılar. Fakat onlar gidince **U-goey** de aynı işi yaptı.

Barış bir türlü sağlanamıyordu. Nihayet Tanju bizzat Çin'e gidip barış yapmak istedi. Çinliler de kendisine bir saray ve parlak karşılama töreni hazırladı. Ancak Tanju şüphelenip bu fikrinden vazgeçti. Yine Çin'e akınlara başladı. İ.Ö. 105 yılında öldü. 9 yıl saltanat sürmüştür. Yerine oğlu **O-sö-liu** geçti.

U-goey politakada ve yönetimde başarılı oldu. Tahta geçtiği sırada pek perişan bulduğu Devleti kuvvetlendirmiş büyük bir kaandır.

OSÖLİU TANJU:

Çinliler'in Batı ile olan ilişkilerini kesmeye önem verip bu yolları tuttu. Çin aleyhine hazırlanmaya başladı. Çinliler ise her türlü oyuna ve dolaba başvurarak Hiyong-Nu Sarayı'nda fitne düzenlediler. Tanju'yu öldürtmek bu fitnenin hedefi idi. Bu işi bizzat Çin İmparatoru yönetiyordu. Çinliler kuvvetle Türkler'e bir şey yapamıyacaklarını anlamışlar, hilelere, böyle adi oyunlara başvuruyorlardı. Tanju bu oyunu haber alıp fesatçıları idam etti. Ve öç almak için Çinliler'in sefer durumundaki bir ordusu üzerine yürüyüp bu orduyu komutanı ile beraber mahvetti.

İ.Ö. 102'de öldü. 3 yıl saltanat sürdü. Oğlu pek küçük olduğundan yerine amcası **Kiyuli-Hu,** Saray ileri gelenlerinin girişimi ile tahta geçirildi.

KİYULİHU TANJU:

Bu kişi Çin üzerine iki ordu gönderdi. Bunların biri başarılı akın yaptı ise de diğeri Çinliler'e yenildi. Fakat Lop Gölü çevresinde diğer bir

Çin Ordusu'nu yakalayıp mağlup etti. M.Ö. 101'de öldü. Bir yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi «**Çiye-Ti-Heeu**» geçti.

ÇİYETİ HEEU TANJU:

Tahta çıkar çıkmaz Çin ile barış istedi; Çin'den elçiler geldiler. Çinliler bunu Türkler'in korkusuna hamlettiler. Gelen Çin elçileri Türkler nezdindeki bir mülteci Çin Generalini öldürmek, Tanju'nun anasını Çin'e kaçırmak gibi fitneler kurmaya ve dolaplar çevirmeye kalkıştılar. Bu işler Tanju'nun barış fikrini değiştirmesine neden oldu. Elçiye ağır muamele etti. Bunun üzerine Çin'liler tarafından savaş ilan olundu. Çinliler Tiyan Şan'da bir Türk Ordusunu bozdularsa da diğer bir orduları zor kurtulabildi. Biraz sonra Çinliler, Türkler'e merkezlerinde kesin bir darbe vurmak üzere yürüdüler. Tanju bu orduyu bozup komutanını teslim olmaya mecbur etti. Lop Gölü tarafından hareket eden Çin Ordusunu da perişan etti. Bunun üzerine Çinliler üç yüz elli bin kişilik bir kuvvetle üç koldan Hiyong-Nu ülkesine girdiler. Türkler hemen kadın, eşya ne varsa hepsini Yeşil Irmağın Kuzeyine naklettiler. Savaş yapılacağı zaman ağırlıklarını ve ailelerini geride güvenceli bir yerde bırakmak Türk göreneklerindendir. Sonra Tanju Çinli'leri yüz bin kişilik bir kuvvetle karşılayıp on gün süren bir savaş sonunda bozguna uğrattı. Aile ve eşyanın güvenli bir yere nakli bu zaferin başlıca etkeni oldu. Aileleri tehlikede olunca asker savaşmayıp ve sabır göstermeyerek aile kaygısı ile orduyu bırakıyor ve ailesinin yanına gidiyordu. Bunun sebebi de Türk'te büyük bir aile sevgisi, bağlılık ve disiplini olmasıdır. Büyük bir erdem, milletlerin kuvvetli olması için büyük bir etkendir. Bu seferki **Millî Mücadele**'de bu hal çok defa başımıza gelmiştir. Mesela Eskişehir, Yunan istilası altına düşünce o çevre halkından olan askerler geri çekilerek dağılmışlar, evlerine koşmuşlardır... Oysa bu savaşta sürüler ve azık da bırakılmadığından Çinliler açlıktan zayıf düştüler. Bu da Türk'ün pek güzel olan savaş tekniği yöntemlerindendir. Ama biz Millî Mücadele sırasında Sakarya'ya çekilirken oraların ve özellikle Haymana'nın sürülerini sürüp beraber getirmemek hatasını yaptığımızdan erzaksız kalan Yunanlılar bu sürülerle beslendiler ve 20 gün dayandılar. Aksi taktirde 10 gün dayanamazlardı. Bunları neklediğim yarın bu milleti ve Devleti yönetecek olan Türk nesillerine bu dersleri göstermek içindir.

Çiye-Ti-Heeu, İ.Ö. 96 da öldü. 5 yıl saltanat sürdü. Yerine **Kurultay**'ın seçimi ile büyük oğlu **Hu-lo-ku** geçti. Çinliler üzerine parlak zaferler kazanmış büyük hakandır.

HULOKU TANJU:

Önce barış halinde yaşayıp yönetimi, orduyu kuvvetlendirdi. Sonra Çin üzerine yürüdü. İki koldan Çin'e giren Türk Orduları güzel yağmalar yaptılar. Oraları dehşet içinde bıraktılar. Bu kollardan biri Kansu'ya kadar girdi. Bunun üzerine Çinliler savaş ilan ettiler. Türkler her şeyleri kuzeye naklettiler. Çinlileri içeriye çekmek için önlerinden

kuzeye doğru geri çekildiler. Çinliler aldanarak Gobi Çölü'nü geçmiş, Orhon ve Selenga'ya kadar gelmişlerdi. Pek yorulmuşlardı. Tam bu sırada Tanju, Çin Ordusunu ansızın basıp kuşattı ve mahvedip bitirdi. Çin komutanı karargahı ile beraber tutsak düştü.

Huloku Tanju barış istedi. Bu da iyi bir politika idi. Hem yenmek, hem barış istemek; fakat yine alttan alta gereğine göre işe devam etmek. Çin'den Barış Heyeti geldi. Ancak görüşme sırasında iki taraf da birbirlerine hakaret ettiklerinden barış yapılmadı.

Bu sırada Tanju'nun anası hastalandı. Heyetle gelen bir Çin generali, tedavisine memur edilen Şaman'ı elde ederek Şaman'a «Hastanın iyi olması için büyük bir tutsağın kurban edilmesi gerekdiğini» söyletti. Çinli'nin amacı, daha önceleri Türk Devleti'ne iltica edip, Türkleri Çin aleyhine tahrik eden ve Çin hakkındaki bilgileriyle Türkler'in başarılı olmalarına sebep olan bir Çin generalini öldürtmekti. Türklere önemli hizmetler etmekte olan bu Çin generali böyle boğazlandı.

İ.Ö. 85'de öldü. 11 yıl saltanat sürdü. Yerine oğlu **Hu-yen-ti** geçti. Bu da Türk'ün ulu hakanlarındandır.

HUYENTİ TANJU:

Oğlu küçük olduğundan kardeşinin hakan yapılmasını vasiyet etmiş ise de **Huyenti**'nin anası oğlunu tahtta geçirmiştir. Böylece yönetimi bu kadın eline aldı. Ve Çinli bir general ile işleri görmeye başladı. Yurtseverler, Kurultay'ın oyu olmaksızın yapılan ve Devleti Çinli eline veren bu yönetimin aleyhinde bulundular. Bu da Millet arasında ayrılıklara sebep oldu. Milletin çoğu vasiyetin tutulmasını istediler ve bir ihtilal düzenlediler. Bu ihtilal ise devletin çöküşünü başlattı. Burada dikkat edilecek ve Türk'ün bugünkü nesline ders olacak önemli nokta şudur: Bu ihtilal, yabancı bir unsur eli ile olmuştur. Çinli general Saray'da hemen çevresine Türk olmayanları toplamış, Türk devlet adamlarını uzaklaştırmıştı. Artık rezaletler ayyuka çıkıyordu. Bu daima böyledir. Tarihimizin her sayfası buna benzer olaylarla doludur. Her Millet mutlaka işlerini kendi kandaşı eline vermeye, hayati bir mesele olarak dikkat etmelidir. Türk tükenip yokoluyordu. Bırakmasalar rezalet alabildiğine gidecekti. Sonucu Devlet için vahimdi. İş ancak isyanla temizlenirdi. Bu da Devleti kökünden sarsardı. İkinci şıkkı tercih ettiler. Böyle bir durum çok acı vericidir. Böyle bir durumla karşılaşan yurtsever kişiler düşman ekmeğine yağ sürmemeyi en önce hesaba almalıdırlar.

Çin'e akınlar yapıldı; fakat Çin'de tahta genç ve ateşli bir İmparator çıkmıştı. Hiyong-Nu'larda ise iç isyanlar Devleti kemirmeye başlıyordu.

Bu kadın yönetimi büsbütün bozdu. Çinliler Hiyong-Nu Başkent'inde mükemmel bir casus ağı kurdular. Hem haber alıyorlar, hem aradaki anlaşmazlığı körüklüyorlardı. Aynı zamanda Çiniller «Vu-Huan»ları ayaklandırdılar. Tanju bu ayaklanmayı bastıramadı. Başkent'ini Batı'ya Uygurlar memleketine götürmeye mecbur oldu. Birçok kabileler daha isyan çıkardılar. Çinliler bütün bu kabilelerle birer ittifak yaptılar. Çinli-

ler ve bunlar her taraftan saldırdılar. Tanju yenik düştü ve perişan olup düşmanlara birçok ganimet verdi. Sonunda aciz kalıp Çin'den barış istedi.

Bu sırada İ.Ö. 68'de öldü. 17 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi **Hiyu-liu-kiyuen-kiyu** geçti. Bu kişi, Devlet'i iyice inkiraza sürüklemiş aciz bir hakandır.

HİYULİU KİYUEN KİYU TANJU:

Perişanlık, kıtlık ve salgın hastalıkların milleti kırıp geçirdiği bir anda tahta çıktı. Kurultay'ı toplayıp Çinliler'le barış yapılmasını kararlaştırdı. Oysa **Huyenti**'nin karısının babası Çin'e kaçarak Kurultay'ın Çin üzerine sefer yapmaya karar verdiği yalanını söyledi. Sebebi de yeni Han'ın, eski Hanın karısını kendisine nikahlaması Türk Töresi gereği iken bunu yapmaması idi. Bu olay bu adamı öc almak hırsına yöneltmiştir. Bu adam bir komutandı. Demek ki artık Milletin Töresi ve ahlakı bozulmuştu. Çinliler Türk sınırına saldırdılar. Tanju'nun bunlara karşı gönderdiği ordu bozuldu. Çinliler, Hiyong-Nular'la müttefik olan Uygurları da vurmak istediklerinden Uygurlar Hiyong-Nular'a isyan edip onlara ait bazı araziyi istila ettiler. Bunun üzerine Tanju, Uygurları vurdu ise de Çinliler gelip Uygurlar'ı kurtardılar. Ve orada bir ordu bıraktılar. Uygur halkı bu Çin ordusunu istemiyordu. Uygur Hanı halkın ayaklanmasından korkup ülkeden kaçtı. Uygur Devleti verimli topraklara sahipti. Çinlilerin amaçladıkları Batı istilası için bir azık ambarı durumdaydı. Bu yüzden Çin İmparatorluğu Uygur Devleti'ni sömürge yapmaya, oraya Çinli göçmen yerleştirmeye karar verdi. Ve Uygur ilini istila ettiler. Batı'nın bu önemli kapısını Çinliler'in elinden kurtarmak için Hiyong-Nu'lar bir Ordu gönderip Çinliler'i oradan kovdular. Bu sefer Çinliler yeni bir ordu gönderip Hiyong-Nu'ları kovdular. Fakat bu istila Çinliler'e para ve insanca çok büyük zararlar verdiği için, sonunda çekilmeğe mecbur oldular. Tanju, yüz bin kişilik bir ordu ile Çin üzerine yürümek istediyse de İ.Ö. 60 yılında hastalanıp öldü. 8 yıl saltanat sürdü. Yerine **Tu-şitang** geçti. Kadınlara düşkün bir adamdı. Zamanında ayaklanmalar çıkmış, onları yatıştırmakla meşgul olmuştu.

TUŞİTANG TANJU:

Bu kişi veliaht olmadığı halde kadın entrikasıyla tahtta geçtiğinden Töre'ye bağlı devlet adamları ve halk, aleyhine hareket ettiler. Tanju, halkı asıyor, kesiyor, değerli devlet adamlarını idam ediyor, her zulmü yapıyordu. Yerini gasbettiği Veliahtı da öldürmeye kalkıştı. Veliaht kaçtı ve isyan tertip etmeye başladı. Tanju, bu aralık Çin'e barış önerdi ise de kabul edilmedi. Nihayet büyük bir isyan ve iç savaş başladı. Tanju'nun isyan edenlerin üzerine gönderdiği ordu bozguna uğradı. Bunun üzerine İ.Ö. 58'de intihar etti. 2 yıl saltanat sürdü. Yerine eski Veliaht **Hu-Han-Siye** geçti.

HUHANSİYE TANJU:

Zamanında önce ülkeye düzen geldiyse de başarısız yönetiminden dolayı yeniden isyanlar ve anarşi çıktı, kendisi de tahtı bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Sahte jurnallara bakarak kardeşini idam ettirdi. Bunun yanlışlığını anlayınca jurnalcıları idama kalktı. Bunlardan bir bölümü ayaklanıp herbiri kendisini «Tanju» ilan etti. Post kavgası, art arda değişen hakanlar ve anarşi son raddesine vardı. Bereket versin ki Çinliler bu sırada saldırmadılar. Böyle bir hücumla herşeyin bitmek ihtimali pek büyüktü. En sonunda **Huhansiye** diğer «Tanju»ları bozup memleketi kendine itaat ettirdi. Tanjuluk iddiasında bulunanlar, isyancı komutanlar -bir bölümü askerleriyle birlikte- Çin'e iltica ettiler. Çok geçmedi, saltanat kavgaları yeniden başladı. Ve o kadar alevlendi ki, **Huhansiye,** başka bir çare bulamayıp, Çin himayesine girdi. Fakat şahsı, postu için Devlet'e ettiği bu hiyanetin cezasını görmekte gecikmedi. Kardeşi **Çi-Çi** bir ordu ile gelip, onu firara zorladı ve kendi Tanjuluğunu ilan etti. Bunun üzerine Huhansiye tamamen Çin uyruğuna girmek istediyse de Kurultay, milli duygu ile bu fikri şiddetle reddetti. Buna rağmen **Huhansiye** Çin sınırı üzerine çekilip «**Siganfu**»ya; Çin İmparatoru'nun yanına gitti. Gökten kudret helvası düşer gibi ayaklarına gelmiş olduğundan kendisine iltifatta ve ikramlarda bulundular. **Huhansiye**'ye armağanlar sundular. Ayrıca emrine bir ordu bile verip Yeşil Irmağın kuzeyine yerleştirdiler. Bu olay (İ.Ö. 51) hemen bütün Asya'da Çin etkinliğini olağanüstü kuvvetlendirdi. Çinli'lerin ordularıyla yapamadıkları bu işi Türkler'in arasına ayrılık tohumları ekerek başardılar. Hem de para harçamadan ve kanlarını dökmeden yaptılar. Türk çocukları yurt içindeki anlaşmazlıkların ne olumsuz sonuçlar doğurduğunu burada görsünler ve ona göre davransınlar.

Çiçi Vusunlar'ı vurup itaat altına aldı. Bundan sonra «Ufa» taraflarında oturan Kırgızlarla; kuzeyde «Tobolsk» taraflarında oturan «Tim-Lim»ler'i de egemenliği altına alarak kuvvetlendi. Timlimler'in yeri Başkırdistan olup eskiden «Büyük Macaristan» adını taşıyan yerdir. **Çiçi** Yayık Irmağının kaynağında yeni bir başkent kurdu.

Tanju **Huhansiye** ise Çinliler'le iyi geçiniyor, onlardan tahıl, başka yiyecekler ve mallar alıyordu. O da artık kuvvetlenmişti. Çinliler'in kışkırtması üzerine eski Yurdu'na gitti. Gitmeden önce Çinliler'le, bağlılık anlaşması imzaladı ve bu anlaşmayı bozmayacağına büyük bir şölende ant içti. Yemin ederken insan kafatasından yapılmış kadehle kan içti.

Şimdi ülkede iki Tanju vardı. Bunlar birbirinin can düşmanı idiler. **Huhansiye** ülkeye dönünce **Çiçi** Tanju büsbütün Batı'ya çekilmek mecburiyetini duydu. Vusunlar ve daha birçok uruklar **Huhansiye**'ye bağlandılar. Yanındaki Çin komutanı Batı'ya ilerleyip Çiçi'yi kuşattı. Savaşta **Çiçi** yaralı olarak tutsak düştü. Çin komutanı **Çiçi**'nin kafasını kesti ve Ordusu ile geri döndü. Bunun üzerine keyiflenen **Huhansiye** ağırlanmak üzere Çin'e gitti. İmparator'dan çok ikram gördü. Birçok ar-

mağanla beraber kendisini bir de Çinli prenses verildi. Tanju, Çin sınırını kendisinin bekleyeceğini, oralara yerleştirilen Çinliler'in ailelerinin yanına gidip rahat etmelerini önerdi. Fakat Çinliler bu öneriyi kabul etmediler. Çünkü, Çinli sınır bekçilerini kaldırmak yine Türk akınlarına kapı açmak demekti.

Çin'den dönüşünde İ.Ö. 31 öldü. 27 yıl saltanat sürdü. On yedi çocuk bıraktı. Sağlığında **Tesiye-Mo-Çe** ve **Ti-yao-tao-mo-kao**, adındaki oğullarından birini Veliaht yapmak istemişse de anaları ülkeyi yeniden anarşiye sürüklememek için razı olmamışlar ve her biri diğerinin oğlunun hakan (tanju) olmasını istemiştir. Çünkü bu kadınlar halis Türk'tüler. Nihayet bu iki çocuktan biri olan **Tiyato-tao-mo-kao** genel istek üzerine veliaht yapılmıştı. Tanju ölünce yerine bu geçti.

Huhansiye, zamanı saltanat kavgaları ve anarşi ile geçmiş, başarısız bir hakandı. Devlet'in ve Millet'in can düşmanı olan Çin'in himayesine geçmek gibi bir alçaklığı da işlemiştir.

FEOÇULUVİJOTİ TANJU:

Kurultay, tahta çıkan «**Tiyaotaomokao**»ya, «**Feo-Çuluvi-jo-ti**» ünvanı verdi. Çin'e karşı babasının durumu ne ise, ondan ayrılmadı. Bu da babası gibi Çin İmparatorlarına bağlılığını bildirmeye gitti.

İ.Ö. 20 yılında öldü. 11 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi **Tesiyemi-Sio** hakan oldu. Zamanı barış ve düzen içinde geçti.

TESİYEMİ SİO TANJU:

Bu da zamanını Çin'e bağlılığını bildirmekle geçirmiştir. Çin imparatoruna ağırlanmak üzere giderken yolda İ.Ö. 12 yılında öldü. 8 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi **Tesiye Moçe** geçti.

TESİYE MOÇE TANJU:

Bu da Çin'e karşı babası ve kardeşleri gibi hareket etti ve zamanını barış içinde geçirdi.

İ.Ö. 8 yılında öldü. 4 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi **Nang-Çi-yasu** geçti.

UÇULİYEU-JOTİ TANJU:

Nang-çiyasu tahta geçince Çin'den «**U-çu-li-yeu-jo-ti**» ünvanını aldı. Bu da babası ve kardeşinin yolunu izledi. Tanju oğullarının rehine olarak Çin'e gönderilmesi bir zamanlar adetti. Bu da bir oğlunu rehin olarak Çin'e gönderdi. Biraz sonra kendisi de Çin İmparatoru'nu ziyarete gitti.

Devlet artık bu duruma düşmüştü. O şanlı dönem gerilerde kalmıştı. Aynı zamanda Çinliler de durmuyor, Türk aleyhine çalışıyorlardı. Bu

dönemde de Çin'e Türk akını yoktu. Fakat Çin'in amacı artık akından kurtulmak değildi. Çin'in gözü Orta Asya'da idi. Bunun için dolaplar çeviriyorlardı. Özellikle Çin'in **Han Sülalesi**'ni yıkan **Mam,** İmparator olunca entrika şiddetlendi. Çinliler Hiyong-Nu'ların bazı uyruklarını vergi vermemeye, isyana teşvik ettiler. Çinliler'den Tanjular'a verilen mühürler İmparatorların adına olduğundan, her İmparator değiştikçe yenisinin adı yazılı yeni bir mühür verilirdi. Bu sefer gelen mühür ise Tanju'yu «teb'a» tanıyordu. Bütün bu olaylara kızan, artık tahammülü kalmayan Tanju, Ordu'da, yani Yeşil Irmağın dirseğinde bir ordu topladı. Amacı bir gösterişti. Çin de bir ordu gönderdi. «On Uygur»lar tanju tarafına geçtiler. Tanju ve Uygurlar Çinliler'i mağlup etti. Yalnız «Yarkent» Çinliler'de kalmak üzere bütün Uygur ülkesi Tanju'ya geçti.

Çin, dolap çevirme yöntemine kuvvet verip birtakım propagandacılar göndererek Tanju ailesinden bazı prensleri -ünvan ve hediyeler vermek suretiyle- saltanat iddiasında bulunmaya zorladı ve Tanju aleyhine kışkırttı. Böylece on beş Tanju ortaya çıktı. Bu durum karşısında Tanju, Çin'e savaş ilan etti. Sınırını geçip Çin'i bir güzel talan etti. Hiyong-Nu'ların eline birçok mal, tutsak ve arazi geçti; fakat İmparator **Mam** üç yüz bin kişilik bir kuvvetle gelip bütün Hiyong-Nu ve Orta Asya'yı zaptetti.

İ.S. 13 yılında öldü. 21 yıl saltanat sürdü. Yerine **Huhansiye**'nin oğullarından **O-luvi-jo-ti** geçti.

OLUVİJOTİ TANJU:

Buna Çinliler «**Hiyao Tanju**» ünvanı verdiler. Artık herkes savaş musibetlerinden bıkmıştı. Barış istiyordu. Tanju bu fikirle Çin'le barış yapmaya teşebbüs etti. Çin de elçi gönderdi. Fakat bu elçilerin görevleri Hiyong-Nu'lar arasında fesat çıkarmak, onları aldatmaktı. Buna kızan Tanju Çin'e akın yaptı.

İ.S. 18 yılında öldü. 5 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi **Yu** geçti.

HOTO-OLHEŞİ-TAO-JOTİ TANJU:

Yu tahta geçince «**Hoto-olheşi-tao-joti**» ünvanı aldı. Çin'le barış içinde yaşamak istedi ve elçiler gönderdiyse de Çinliler başkasını Tanju yapmak için dolap çevirmeye başladılar. Bunun üzerine Tanju, akınlar yapmaya başladı. Çin imparatoru büyük bir ordu kurmak üzere halkının çoğunu askere almaya kalktı. Bundan halk memnun olmadı. Hele büyük bir ordu akınları durduramayınca Çin'de isyan patladı. **Mam**'ı tahttan indirdiler. Yine **Han Sülalesi** Çin tahtına sahip oldu. Yeni İmparator Tanju'ya eskiden olduğu gibi bir mühür gönderdiyse de, Tanju kabul etmeyip «**Han**»ların Hiyong-Nu'ların sayesinde tahta geçtiklerini, bunun gönül borcu olmak üzere artık mühür göndermemelerini, elçilere bildirdi. Çin, post kavgasıyla perişan olduğundan ses çıkarmadı. Bununla Hiyong-Nular Çin uyruğundan kurtuldular.

Tanju daha ileri gidip ustaca bir politika izledi. Çin'deki isyan hareketinin önderlerinden birini himaye edip İmparator tanıdı ve diğer is-

yancı başılarını da onunla birleştirdi. Çin'in kuzeyini tamamen zaptetti. Bu sırada «Yarkent»liler Hiyong-Nu'lar aleyhine hareket ettiklerinden Tanju, ordusunun bir kısmını bunlar üzerine göndermeye mecbur oldu. Bu durum karşısında zayıflayan Çin asileri, İmparator'un Ordusuna yenildiler. Tanju'nun zaptettiği yerler tekrar Çin'in egemenliği altına girdi. Fakat Tanju Çin'e akından vazgeçmedi. Bu akınlar devam edip durdu.

I.S. 46 yılında öldü. 28 yıl saltanat sürdü. Yerine oğlu **Po-Nu** geçti.

PONU TANJU:

Zamanında kıtlık oldu. Halk savaşlardan pek yorgun ve perişan düşmüştü. Hanedandan **Pe** adındaki biri saltanat iddiası peşindeydi. Çevre devletler Hiyong-Nu'lar ülkelerini bırakıp kuzeye çekilmeye mecbur oldular. **Pe,** Çin'in tabiyetini istedi ve yaranmak için de Hiyong-Nu Ülkesi'nin bir haritasını gizlice Çin'e gönderdi. Bunun üzerine idamına karar verilen **Pe,** işten haberdar olup sekiz ulusla ayrıldı. Bu uluslar bir Kurultay yapıp **Pe**'yi «**İkinci Huhansiye Tanju**» unvaniyla «Tanju» ilan ettiler. Böylece İ.S. 48 yılında **Hiyong-Nu devleti,** biri Kuzey, öteki Güney olmak üzere, iki devlete ayrılmış oldu.

Ponu bu parçalanma sonucu ülkesinin güney kısmını kaybetmiş oldu. Kuzey de, Güney de kendi başlarına bağımsız birer devlet olarak hayatlarına devam ettiler. Kuzeydekiler «**Kuzey Hiyong-Nu Devleti**»ni güneydekiler «**Güney Hiyong-Nu Devleti**»ni kurdular. Kuzey kısım, asıl Devlet'in devamıdır.

KUZEY HİYONG-NU DEVLETİ

Pe'yi Çinliler sınırlarının kuzeyine bekçi gibi yerleştirmişler, bunları ve daha başka urukları kuzey Hiyong-Nu'lar aleyhine yönlendiriyorlardı. Nihayet Çinliler'in kaç yüzyıldır istedikleri olmuştu. Bunun meyvelerini toplamak gerekiyordu. Yani ikiye bölünmüş bir milleti birbirine kırdırarak ikisini de bitireceklerdi. Güneydekilerin ve diğer urukların hücumlarıyla bunlar gitgide zayıfladılar. Kuzey'e ve Batı'ya doğru yavaş yavaş kaçtılar. Nihayet Çinli uyruğuna girmeyi kabul ederek, barış yapmaya muvaffak oldular. Barıştan sonra Yarkent ve Haten taraflarını istila ettiler. Böyle biraz kuvvetlenince yine Çin'e akın ettiler. Bu akınları Güney Hiyong-Nu'lar durdurdular. Bunun üzerine Çin'e rica edip yine barış yaptılar. Fakat bu sefer de Güney Hiyong-Nu gücenip Çin'e akın ederek ganimetler elde edince, Kuzeydekiler de Çin'i talan ettiler. Sonunda bu iki devlet birleşerek «Ordu» taraflarını beraberce yağmaya koyuldular. Çin telaşa düşüp derhal entrikasına başladı ve Güneydekileri kendi tarafına alıp Kuzey'e ordular sevketti. Çin Ordusu Kuzey Hiyong-Nu Ordusunu Tiyen Şan civarında bozguna uğrattı. Lop Gölü'ne dayandı. Hiyong-Nu'lar kuzeye çekildiler. Çinliler Kaşgar, Turfan kentlerini işgal ettiler. Böylece bir zamanlar ellerinden çıkmış olan Batı ticaret yolunu açtılar. Biraz sonra Kuzey Hiyong-Nu Ordusu Uygur ülkesine tekrar hücum ettiyse de Çinliler'e mağlup olup yine kuzeye çekildi. Çin'de bu aralık imparator ölmüş ve iç çekişmeler yüzünden ülke

zayıflamıştı. Hiyong-Nu'lar, Çin'e isyan eden Aksululer ve Uygurlar Çin İmparatorluğu'nun aleyhine savaş açtılar ve bunlar Kuzey Hiyong-Nu devleti'ne bağlandılar. Çinliler Uygurlar'ı tepelediler. Bundan korkan Hiyong-Nu'lar da yerlerine çekildilerse de biraz sonra gelip Kumul kentini zaptettiler.

Artık Kuzey Hiyong-Nu Devlet'i iyice çözüldü. Askerleri takım takım süvarileriyle beraber Çin'e gidip Çin uyruğuna girmeye başladılar. Bunun üzerine Çinle barış yaptılarsa da Güneyli kardeşleri kendi üzerlerine çullandılar. Bunu gören diğer civar uruklar da saldırıya katıldılar. Kuzey Hiyong-Nular'la beraber birbirine düşman küçük küçük devletlerin bulunmasını çıkarına uygun bulan Çin, Güney Hiyong-Nular'ın, Kuzeylilere saldırmalarını önlemek istedi. Ancak bunu başaramadı. Bu sırada «Siyen-Pi»ler, Kuzey Hiyong-Nular'ı büyük bir bozguna uğratıp Tanju'larını da öldürdüler. Bunun üzerine bir kısım halk Çin uyruğuna geçti, bir kısmı da Güneyli kardeşlerine katıldı. Güneylilerin teşviki ile Çin de bir ordu gönderdi. Çin ve Güney Hiyong-Nu Orduları, Kuzey Hiyong-Nu ülkesine girip ordularını perişan ettiler. Birçok ganimet ve yüz binlerce tutsak aldılar. Çin Ordusu Tanju'yu İrtiş boyunda yakaladı, fakat Tanju kaçtı. Nihayet yine yetiştiler. Savaş sonunda tutsak düştü. Tanju İ.S. 93 yılında idam edildi. Kuzey Hiyong-Nu Devleti Türkleri bu sefer büsbütün dağılıp öteki uruklara karıştılar. Bir kısmı da Başkırdistan'a gidip yerleşti. Bunların bir kısmı sonra «**Hun**»ları, diğer kısmı da Amuderya boyunda yerleşip **Eftalit** (Haytal)leri oluşturdular. Böylece bu devlet battı. Çökmelerinin en büyük sebebi de Güneydeki kan kardeşleridir. Bu gafiller onlar gidince, gitmek sırasının kendilerine geleceğini anlayamamışlardır.

GÜNEY HİYONG-NU DEVLETİ

Bu Devlet İ.S. 48 yılında **Huhansiye Tanju** ünvanı alan Pe ile başlamıştır. Çin'in kuzey sınırına yerleştirilip hem sınırda bekçilik ettirilmiş, hem Kuzey Hiyong-Nu'lar üzerine saldırtılmışlardır. Çin politikası iki Hiyong-Nu arasındaki rekabeti körüklemek olduğundan, bu bedbahtlar buna alet edilmişlerdir.

Huhansiye Çin'in yardımıyla Kuzey kardeşlerinin üzerine bir ordu gönderip onları vurdu. Kuzeydeki bir kısım Türk kendi egemenliği altına geçtiler. Tanju, bu suretle kuvvetlenmesinden Çin'in kuşku duyacağını düşünüp vergisini, armağanlarla birlikte oğlunu İmparator'a gönderdi. Çin İmparatoru da Tanju'yu gönderdiği adamlarla törenle tahta çıkardı. Bu törenlerden sonra Tanju da bizzat Çin'e gidip İmparator'a armağanlarını sundu.

Bu Tanju, aleyhine bir ihtilal çıktı ise de bastırdı. Başkaldıranlar, Kuzey Hiyong-Nu'ya kaçtılar. Tanju, Şaman dini gereğince Gökteki ruhlara kurban keserken İmparator namına da kurban kesti. Bu hal Çinliler'i pek memnun etti.

İ.S. 51 yılında öldü. Yerine kardeşi **Mo** geçti. **Mo** bir yıl saltanattan sonra ölüp yerine kardeşi **Han** geçti.

Han da 2 yıl saltanattan sonra ölünce **Tiye** hakan oldu. 4 yıl sonra

ölen **Tiye**'nin yerine geçen **So,** birkaç ay sonra öldü. Onun yerine **Çang** geçti. Bunların zamanında önemli bir şey olmadı.

Bu sırada Çin'de bilim ve uygarlık çok gelişmişti. Çang, bu bilim ve uygarlığı Güney Hiyong-Nu'ları arasına sokmuştur. Türkler çocuklarını Çin'e gönderip öğrenim görmelerini sağladılar. Böylece bilim alanında büyük gelişmeler gösterdiler.

Çang, Çin'le bir anlaşma yaparak ve diğer bütün urukları kendisine uydurarak Kuzey Hiyong-Nu'ları mahvetmek amacıyla durmadan saldırdı.

Çang 23 yıl saltanattan sonra İ.S. 86 yılında öldü. Yerine **Siyoen** geçti. 2 yıl saltanattan sonra ölüp yerine **Tuntoho** geçti. Bu Tanju kendi ordusunu Çin ordusu ile birleştirip Kuzeylileri bozguna uğrattı. Kuzey Türklerinden pek çok insan kendisine katıldı.

Tuntoho İ.S. 93 yılında ölüp yerine **Genkue** geçti. Bu Tanju halkın saygı gösterdiği bir prensi çekemediğinden, imhası için Kuzey Hiyong-Nu ile anlaştı. Bunun üzerine Çinliler bir ordu gönderdiler. **Genkue** kaçtı. Çin Ordusu yetişti. O sırada kendi askeri tarafından öldürüldü. Yerine çekemediği **Şuse** geçti. Bu da tahta geçer geçmez bir prens isyan etti. Başkaldıranlar iki yüz bin kişi oldukları halde çapulculuk yaptılar ve Kuzeye çekilmek üzere «Ordu» ya gittiler. Bundan korkan Çinliler bir ordu gönderip Amur Irmağı civarında bunları bozguna uğrattılar. Başkaldıranlar Kıpçaklara kaçıp «Kazak» oldular.

Bundan sonra başka isyanlar da oldu. Yani anarşi alabildiğine sürüyordu. **Şuse,** 4 yıl saltanattan sonra, İ.S. 93'de öldü. Yerine **Tan** geçti. Bu kişi Çin'e bağlılığını bildirmeye gitti. Ancak bir süre sonra Çin'in zayıf olmasını fırsat bilip isyan etti. Diğer uruklardan da alıp Çin'i iyice yağmaladı. 27 yıl saltanat sürdükten sonra İ.S. 124 yılında öldü. Yerine kardeşi **Çi** geçti. Zamanında büyük bir ihtilal çıktı. Ancak Çin kuvvetiyle batırılabildi. 4 yıl sonra öldü. Yerine kardeşi «**Hiye-Uli**» geçti. Fakat büyük bir isyan çıktı. Başkaldıranlar Çine akın ettiler. Çinliler bu akınları Tanju'dan bildiler. Tanju hem ülkedeki anarşi için kederinden, hem de Çin'den korkusundan veliahtı ile beraber ihtihar etti. 13 yıl hükümranlık etti. Başkaldıranlar yağmalarına devam edip Pekin civarına kadar vardılar. Bunlar, başları olan **Çinyo**'yu Tanju yaptılar; fakat Çinliler bu yağmacıları «Maye» kenti civarında bozguna uğrattıkları için Tanju teslim oldu. Çin İmparatoru, nezdinde bulunan **Teuleuçu**'yu Tanju atadı. Bu da 5 yıl Tanjuluktan sonra İ.S. 147'de ölerek yerine **Kiyuçeule** (Ulhe) geçti.

Zamanında Çin'e akınlar yapıldı. İ.S. 166'da Türk ülkesinde vali gibi bulunan Çin generali bunu tahttan indirdi. Çin imparatoru da onun yerine **Çokoli Vang**'ı Tanju atadı. Hiyong-Nular bu Tanjuyu istemeyip isyan ettiklerinden, Çinliler tahttan indirdikleri Tanju'yu tekrar atadılar. 25 yıl Tanjuluk eden bu kişi İ.S. 172'de ölünce yerine oğlu **Meu** geçirildi. Artık Devlet'te düzenden eser yoktu. Beyler merkezi dinlemiyordu. Siyen-Pi Tatarları bir düziye Hiyong-Nu'ları vuruyorlardı. Bazen Çin'in yardımıyla bunların saldırıları durdurulabiliyordu. Devlet tamamıyla Çin'in elinde ve işgali altında idi. İ.S. 177'de Meu'nun yerine oğlu **Hu-Çing** geçti ise de az zaman içinde Çin generali tarafından tahttan indiri-

lip idam edildi. Yerine 179 yılında **Kiyang-Kiu** geçti. Çin'de çıkan bir isyanı bastırmak için İmparator'dan emir alan Tanju hazırlanırken, halk 189 yılında isyan edip Tanju'yu öldürdü. Yerine oğlu **Yufulo** Çinliler tarafından atandı. Halk bunu da kabul etmeyip yerine başkasını Tanju yaptı. Ancak o da bir yıl içinde öldü. Artık Çin Tanju atamayıp, yönetimi Alp'lar eline verdi. Anarşi arttıkça arttı ve Hiyong-Nu'lar Çin'in kuzeyine dağıldılar. Böylece bu Devlet de battı (İ.S. 216).

Kuruluş dönemi ve başlangıç yılları bilinmeyen **Hiyong-Nu İmparatorluğu**'nun pek eski zamanlardan beri mevcut olduğuna hükmetmek gerekir. Bilinen ilk hakanları **Teoman**'dır. İ.Ö. 210 tarihine tesadüf eder. Bununla beraber bu Devleti İ.Ö. 2000 yılından beri hüküm süren bir Devlet olarak almak yanlış değildir. Bu Türk Devleti büyük bir kuvvete eriştikten, Çinliler'e dehşet saldıktan sonra İ.S. 48 yılında Kuzey ve Güney Hiyong-Nu olmak üzere iki Devlete ayrılmıştır. **Kuzey Hiyong-Nu Devleti,** 93 yılında **Güney Hiyong-Nu Devleti,** 216 yılında batmıştır. Demek asıl İmparatorluk bilinen başlangıca göre 210 + 48 = 258 yıl ömür sürmüştür. İki şubeden Kuzey kısım 45, Güney kısım 168 yıl yaşamıştır. Güneyin uzantısını ilk İmparatorluğun devamı saymak da doğal olacağından bütün **Hiyong-Nu Devleti**'nin ömrü 210 + 48 + 168 = 426 yıldır. Oysa gerçek başlangıç bilinememesine rağmen, bazı bilgilere göre Hiyong-Nu Devleti İ.Ö. 2000'den beri başladığından 2216 yıl ömür sürmüş bir Devlet olarak da kabul edilebilir.

HİYONG-NU'LAR HAKKINDA DEĞERLENDİRME

Hiyong-Nu'lardan asıl İmparatorlukta 21 hakan gelmiştir. Kuzey kısmı pek az devam etmiş, Güney kısımda ise 20 hakanı daha gelmiştir. Demek asıl Devlet'te, bilinen 41 hakan gelip geçmiştir.

Hiyong-Nu'ların ülkesi Yeşil Öküz'ün dirseğindeki Ordu ve Çin'in kuzey kısmındaki dağlardan İrtiş Irmağı boylarına kadar uzanan arazidir. Başkentleri «İnşah»ta idi.

Hiyong-Nu'ların hakanlarına «**Tan-ju**», Tanju'ların karılarına «**Yen-Şi**» ünvanı verilirdi. Hakanların çadırlarının kapısı güneye bakardı. Millet çadırlarda otururdu. Gerektiği zaman sürüleriyle, göçerlerdi. Babası ölünce oğul üvey anası ile, kardeşi ölen kardeşinin karısı ile evlenirdi. Koyun eti yerler, süt ve kımız içerler, deri giyip av yaparlardı. İsa'dan çok önceden beri atalarımız Devlet'lerini «**Kurultay**» yani «**Millet Meclisi**» ile yönetirlerdi. Devlet yönetiminde bu kadar yüksek zeka ve görüş hemen hiçbir millette görülmemiştir. Dinleri Türk'ün orjinal dini olan «**Şamanlık**»tır. Zayıf zamanlarında Çin himayesi altına düşmüş, Çin İmparatorlarından «Tanju»luk kaftanı, yarluğ, mühür, davul, bayrak almışlardır ki bunlar Tanju'luğa delildi. Bunların hepsi Türk görenekleridir. Zamanlarında Çin hizmetine giren ve önemli mevkilere çıkan pek çok Türk vardır.

Hiyong-Nu'lar zamanında Türk ve Çinli birbirinin can düşmanıdır. Türk Çinli büyük bir rekabet ve çekişmeye girişmiş, bu kanlı üstünlük

mücadelesi yüzyılarca sürmüştür. İlk devrelerde Türkler Çin'in bütün kuzeyini zaptetmişler, Çin'i ardı arkası kesilmeyen akınlarla yağmalamışlar, soymuşlar, yakıp yıkmışlar, kana bulamışlar, ateşe vermişlerdir. Çinliler, Türkler'in elinden «aman» demişlerdir. Bu meşhur Türk akınlarını durdurmak için Çinliler çok uğraşmışlar, nice büyük orduları defalarca Türk'ün önünde mahvolmuştur. Kuvvetle karşı duramayan Çinliler bu ilk devrelerde korkularından Türkler'e ipek, armağan, yiyecek ve pek çeşitli şeyler vererek gönüllerini almaya çalışmışlar, verdikçe vermişler; fakat bu korkunç akınları Türkler yine yapmışlardır. Bu devrede Türklere karşı Çinlilerin durumu boyun eğmek ve prenses takdim etmekti.

Nihayet Çinliler entrika ile koca Türk devleti'ni yok etmenin yolunu bulmuşlardır. Bu politika birkaç türlüdür: Önce «Tanju»lara Çinli prensesler vererek, Çinli propagandacılar göndererek Türkler'i sefahata, zevke, debdebeye alıştırmaya, böylece savaş yapma yeteneklerini gidermeye çalışmaktır. Bunun hedefi Türk Milliyetçiliğini bitirmektir. Önceleri Türk'ün akıllı devlet adamları bunun önüne durmuşlarsa da, sonraları gayretleri kâr etmeyip Çin görenekleri, Çin gevşekliği Türk Sarayı'na, devlet adamlarının ve beylerinin kafalarına girmiştir.

İkinci politika prensler, beyler arasında post kavgası, ülkede ayaklanma ve anarşi çıkarmaktır. Çinliler bu yolda büyük gayretler göstermiş ve dolaplar çevirmiştir. Hiyong-Nu Başkenti'ne gönderdikleri propagandacılar, fesatçılar aracılığıyla Türk sarayında gizli örgütler, Türkler arasında para ve yalan kuvvetiyle ihtilal örgütleri kurmuşlardır. Tanju'lara suikastler düzenlemişler. Prensleri ve orduları saltanat iddiasıyla ayaklandırmışlardır. İşte bu entrikalar ve bunlardan doğan post kavgaları bu devletin tükenmesinin başlıca sebebidir. Ülkede meydana gelen fesadın, anarşinin en önemli unsuru Türklerin hizmetine girmiş, mevki sahibi olmuş Çinlilerdir. Yani yabancı unsurlardır. Zaten hemen bütün Türk devletleri; özellikle **Osmanlı Hanedanlığı** dönemi en büyük belayı bu yanaşma yabancı unsurlardan bulduklarını göreceğiz. Zaten her milletin kara belası, hizmetine sokulmuş yabancı unsurlardır. Bunlar **Hiyong-Nu Devleti**'ni de kurt gibi kemirmişlerdir.

Ne Çinliler'e, ne de bu yanaşma, dönme yabancılara bir diyecek yoktur. Türk'ten gayri unsur elbet ayrı bir kan, bir eğitim ve amaçtadır. Yapacağını yapar. Kabahat, kendi insanını bırakıp da, onları kullanan devlet ve millettedir. Çinliler her alçaklığı yaptı. Bu İmparatorluğun çıkarları bize ters düşüyordu.

Fakat politika insafsızdır, ahlaksızdır, namussuzdur. Namuslu politika, mertçe bir diplomasi fikri hâlâ bilginlerimizde egemen bulunuyor. Bu gafletlerin büyüğüdür, vahimdir. Bunun tehlikesi de şudur: Bu yolda eğitilen bir milletin çocukları namuslu politika yaparlar. Oysa yabancılar mutlaka politikada ahlaksızlık ve iğfali asıl ve esas saydıklarından, o yolda yürürler. Sonra bizimkiler mağlup olur. Yabancılardan gördüğümüz politika namussuzcadır. Yabancı devletlerde hem bunu ayıplamak, sonra da maddeten öyle yapmak usuldür. Bunu namusluca bizzat gördük de söylüyorum. Hem şu da var ki, bir tarafca namussuzca sayılan bir politika, diğer taraf için pek yasal ve namuslu-

ca sayılır. Çinliler de o zaman bu Türk devletine olanca hile ve namussuzlukla politika uyguladılar ve meyvesini de topladılar.

Kuvvetle yenemedikleri Türkleri, bu yolla anarşiye düşürüp ayakları altına almışlar, çiğnemişler, himaye ve sonra uyrukları altında aşağıladıktan sonra, tamamen yok etmişlerdir.

Tanju Huhansiye'den itibaren Hiyong-Nu hakanları Çin'e bağlı olmuşlardır. Her hakan tahta çıkanca rehine olarak bir oğlunu Çin Sarayı'na göndermiştir. Artık bu adet olmuş, Devlet'in çöküşüne kadar devam etmiştir. Bu sırada zaten Çin'in nüfusu son derecesini bulup diğer civar devletler de Çin Saraylarına hakanlarının oğullarını göndermişlerdir. Nihayet Türkler Çin İmparatorlarına «Baba» demişlerdir. Bu sebeple son Tanjuların ünvanlarının sonuna «Jo-ti» eklenmiştir ki Çin'ce «babasına itaatli» demektir.

Devlet'in ikinci döneminde Çin, Türk'ün başının kara belasıdır. Bu, hem politik açıdan ve hem de kültürel açıdandır.

Çin'in Hiyong-Nu'lar zamanında Orta Asya'yı istilası tam İsa'nın doğumuna tesadüf eder. Bu koca devlet sırf Çin'in entrikası ve iç nifak yüzünden İ.S. 48 yılında parçalanıp ikiye ayrılmış ve yine aynı entrika ile bu iki parça, bir düzüye birbirine çarpıla çarpıla, vurula vurula tükenmiştir. İkiye ayrılma, ikisini de ayrı ayrı mahvetmek için iyi bir fırsat ve kolaylık olduğundan, Çinliler masrafsız, kansız ellerine geçen bu fırsattan pekiyi yararlanmışlardır. Bu ayrılma bu Devlet'in Dünya haritasından silinmesini kesin biçimde sağlamıştır. İki şube meydana geldikten sonra Devlet'in azametinden, şanlı işlerinden hiçbir iz kalmamış, tam anlamıyla Çin'in egemenliği altına geçmiş, bu sırada önemli olay olarak tarihe bırakabildikleri yurt içinde anarşiden, yurt dışında da Çin'e yaltaklanmadan ibaret olmuştur. Hele son zamanlarda tamamen Çin'in elinde oyuncak olmuşlardır. Öyle ki Çin İmparatoru değil, hatta generalleri, valileri bile Tanju'yu tahttan indirip bindirmişler, bu valiler, İmparatorlarına sormadan bile Tanju'ları hapis ve idam etmişlerdir. Sonunda koca bir Devlet bir hiç olup bitmiştir. Zevk ve sefa, post kavgaları ve anarşinin esasen **Kiyon-Çin Tanju** zamanında, yani erken başladığını görüyoruz. Fakat Çinliler'in Türk eğitim ve töresini bozabilmeleri uzun zaman istemiştir. Bu sayededir ki biraz daha yaşamışlardır. Türk Milliyeti birden yıkılabilseydi Devlet de birden yıkılırdı.

Hiyong-Nu'lar kahramanlıktaki becerileri gibi sonra bilim ve uygarlıkta da üstünlük göstermişlerdir. İçlerinden meşhur bilginler yetişmiştir. Bunlardan Çin'de **«Han»**, **«Ça-o»** **«Hiya»** ve **«Kuzey Le-ang»** hanedanlarını kuran Türkler, Çin'de bilime ve uygarlığa çok büyük hizmet etmişlerdir.

Bu Türk devleti'nin tarihi olayları, eksik tutulabildiği gibi uygarlık ve sosyal durumu da hemen hiç kaydedilmemiştir. Bir de ne yazık ki bu konuyu tamamıyla millileştirmek için gerekli olan Türkçe adları bulmak mümkün değildir. Bugün bu hakanları Çin adlarıyla yazmak zorunluluğu vardır. Bizde bazı zatlar bunların kimini **Oğuz Han**'a, kimini **Kara**

Han'a, kimini **Gün Han**'a denk tutuyorlar. Keşke öyle olsaydı. Bazı olayların birbirlerine benzeyişleri bu kelimeleri türlü şekle sokarak Türkçe adlar bulmak ne kadar yanlışsa, bu görüş de yanlıştır. Bu olaylardaki benzeyişlerle beraber ad'larda da birazcık benzeyiş olsaydı belki bu görüş kabul edilebilirdi. Mesela, **Mete** ile **Oğuz** arasında bir hece, hatta bir harf benzeyişi bile yoktur. Bir kelime yabancı dilde bozulduğu zaman belki yine bir hececik muhafaza eder. Eğer **Oğuz** gibi milli ve pek eski bir kahramanı, kahramanlık, fütuhat gibi yönlerden çok küçültmeseydi, milli masalları yıkmasıydı ben de buna taraftar olurdum. Oysa milli masalların milletler için büyük değerleri vardır. Bunlara sahip olmayan birçok millet yeniden milli masallar uydurmakla meşguldür. Hatta tarihi bozarak milli tarihler yazmış milletler çoktur. Milli masalları canla başla saklamak gerekir. Hem onlarda önemli gerçekler vardır.

Madem ki bu yorum biçimi varsayımda kalmıştır, o halde Türklerimiz bu yorumları Türkler lehine yapmakla yükümlüdürler. Tarihte sağlam bir belge varsa, diyecek yoktur. Böyle olmadığı ve varsayım alanında yüründüğü zaman milli çıkarlarımıza ters düşen söylentileri kabul etmemiz ve daha fena olarak hiç yoktan ters varsayımlar ortaya çıkarmamız büyük bir hatadır. Tarihçilerimiz bu noktaya gereği gibi önem vermeli ve dikkat etmelidir.

Özetle bu şanlı Devlet'in batmasında en önemli etken; yüksek mevkilere çıkarılan, saraylara sokulan kadın ve erkek yabancı unsurlardır.

TUKYU İMPARATORLUĞU(*)

Bu devletin adı Çinçe'sine göre «**Tu-kiu-e**»dir. Çökmüş olan **Hiyong-Nu Devleti** uruklarından ve Altın Dağ (Kin-Şan) da oturan «Tukyu» Uruku, Türk uruklarını toplayıp bir büyük Türk İmparatorluğu kurmuştur. Türkler'deki töre ve usullere göre bu sefer de Türk Devleti, baş olan Urukun adını almıştır. Bu Tukyu'lar «**A-se-na**»lar, «**Çine**»lerdir. Bu kelimeler «**kurt**» demektir. Biz bunlara «**Bozkurt**»lar diyoruz ki «**Börtçe Çine**»dir. «**Tukyu**» ise «**miğfer**» demektir. Çünkü «**Bozkurt**»ların oturduğu bu tepe bu şekilde imiş. Bir söylentiye göre «**Tukyu**» aslında «**Türk-yu**» imiş. Çinçe'de «r» harfi olmadığından «**Tukyu**» şeklini almıştır.

Bu Devlet, İ.S. 545 yılında kuruldu. Tukyu İmparatorluğu'nun kurulması şöyle oldu: Kurt Kabilesi o vakit Cücen Türklerine bağlı olup Altay Dağlarında Cücenler adına demir madenlerinde çalışır ve demirden aletler yaparlardı. Oralarda birtakım urukları etraflarına toplayıp önemli bir kuvvet oluşturdular ve bir devlet şekline girmeye başladılar. Başlarında **Tümen** adında biri vardı. İ.S. 551 yılında «Tiyele» yahut «Töle» denilen Türkler bağlı oldukları Cücenlere isyan ettiler. **Tümen** isyanı bastırmakla görevlendirildi. **Tümen** ayaklanmayı başarıyla bastırdı. Bunun üzerine ödül olarak Cücenler Hakanı'ndan kızını istedi; fakat: «Demir ocaklarında çalışan bir kölem ne cesaretle kızımı istiyor?» cevabını aldı. Bu cevaba fena halde kızan **Tümen** intikam almaya karar verdi. İşi sağlama almak için Çin'le ittifak yapmak istedi. Çin bu teklifi sevinçle kabul etti. Hatta Çin İmparatoru kendisine bir prenses de verdi. Bunun üzerine **Tümen** büyük bir ordu ile yürüyüp Cücenler'i bozguna uğrattı (İ.S. 552). İşte böylece **Tukyu imparatorluğu**'nun gerçek başlangıcı İ.S. 552 yılıdır. Bunlar hakkındaki bilgilerin önemli kısmı da Çin kayıtlarından alınmıştır. Bir önemli kısmı da Orhun'da bulunan anıtlarıdır. Bizans, Arap ve Acem kitaplarında da bilgiler vardır. Başkentleri İrtiş Irmağı boylarında «Tukin» dağındadır.

(*) Dr. Rıza Nur'un sözünü ettiği bu imparatorluk Göktürk imparatorluğudur. (Toker Yayın Komisyonu.)

TÜMEN KAĞAN:

Tümen'e, **Bumin Kağan** da derler. Daha önce söylediğimiz gibi Devlet'i kurduktan sonra teşkilat ve yasalar yaptı. **Kurultay** toplayıp şenlikler düzenlendi. **Kurultay**'da «**İl Han**» (yahut İli Han) ünvanını aldı. Karısına da «**Hatun**» ünvanı, Hanedan'ın «**Türe**» (Şehzade)lerine «**Tele**», oymak başlarına «**Şe**» ünvanları verildi. Kağan'ın kardeşi «**İstemi Kağan**» (Şe-ti-yemi) Batı'daki «On Boy Türkleri» üzerine «**Yabgu**» olarak atandı.

İ.S. 552'de öldü. Tam bağımsızlık tarihi dikkate alınırsa 1 yıl kadar, Devlet'in esasının kurulduğu tarihe göre 7 yıl saltanatta kaldı. Yerine oğlu **Holo** geçti. Bir Devlet kurmuş, Devlet'i o vakte göre uygar esaslar üzerine düzene sokmuş büyük Türk hakanlarındandır.

HOLA (KOLO) KAĞAN:

Tahta geçince «**İ-Siye-ki**» ünvanını almıştır. Babasının bozduğu Cücenleri -başkaldıramamaları için- vurdu ve büyük bir bozguna uğrattı. Yine babası gibi Çinliler'le gayet dost geçindi. Çin İmparatoru'na bir elçi ile elli bin at armağan gönderdi. 553 yılında öldü. 1 yıl saltanat sürdü. Yerine vasiyeti üzerine küçük kardeşi **Mokan** geçti.

«**Mohan**» da denilen bu kişiye Çinliler «**Sekin**» derler. Cücenler Devleti'nin rakibi ve baba düşmanı olduğundan, ilk iş olarak Cücen Türkleri'ni vurup devletlerine son verdi. Cücenler Çin'e sığındılar. Artık Çinliler de Tukyu'lardan korkmaya başlamışlardı. Daha çok kuvvetlenmesini önlemek için **Mokan Kağan** üzerine bir ordu gönderip O'nu barışa ve vergi vermeye mecbur ettiler.

Kağan bu barıştan yararlanıp önce Batı'ya yürüdü. Sogd'a kadar girerek Çitleri, sonra doğuya dönüp Hıtay'lıları ve hatta Kore'nin kuzeyini egemenliği altına aldı. En sonunda kısmen Sibir'i zaptederek Çin Denizi'nden, Kuzgun Denizi'ne kadar uzanan, Asya'nın ortasındaki geniş bölgeyi ele geçirdi. Böylece **Tukyu Devleti** pek büyüyüp kuvveti çok arttı, şöhreti dünyayı tuttu.

Şimdi sıra Çin'e gelmişti. Çin, beş devlete ayrılmış, yani zayıflamıştı. Önce Cücenler'in sığındıkları **Tay-Çu**'dan Cücenler'in teslimini istedi. Bu bir saldırı için bahâne idi; fakat **Tay-Çu** hepsini teslim ederek, saldırıyı önledi. Kağan, Çin Devletleri'nden biriyle birleşip diğerlerini tepelemek politikasını güttü. Çin Devletleri'nden Çeu'larla anlaşma girişiminde bulunan Sogd'ları, hemen tepeledi. Böyle olduğu halde Çeu'lara iyilik yapmaktan da geri durmadı. Çünkü Çin devletlerinden Tesi'lere savaş ilan etmek fikrinde idi. Ordusunu topladı. Tesi'ler bol armağanlar gönderdiler ve imparatorlarına **Mokan Kağan**'ın kızını isteyerek akraba olmaya niyetlendiler. Bu sefer Çeu'lar daha fazla armağanlar takdim ettiler. Sonunda **Mokan Kağan** yüz bin kişilik bir süvari kuvveti ile Tesiler üzerine yürüdü. Çeu'lar da sefere iştirak ettiler. İmparator'u kuşattılarsa da, karşısında büyük bir kuvvet gören **Mokan Kağan** tedariksiz geldiğini anladı ve yanlış haber verdiklerinden Çeu'lara kızıp daha büyük kuvvetle gelmek üzere çekildi. Bütün Tesi ül-

kesini yağmalayıp, yurduna girdi. Bunun üzerine Tesi'ler, yalnız kalan Çeu'ları tepelediler (İ.S. 564).

Mokan Kağan hemen daha büyük bir ordu toplayıp Çeu'lara beraber gelmelerini söyledi. Çeu'lar, kendilerini daha önce **Mokan Kağan** yalnız bıraktığı için sefere iştirak etmek istemediler. Ancak bu durumda da Kağan'ın akınlarına hedef olacaklarını bildiklerinden zorunlu olarak Kağan'la beraber Tesi'ler üzerine yürüdüler. Fakat yine bir sonuç alınamadı. İ.S. 568 yılında Kağan'ın kızı Asena, Çeu imparatoru **Vuti**'ye nikahlanıp gönderildi. Çeu İmparatoru Kağan'a her yıl yüzbin top ipek vermeyi taahhüt etti. Çeu'lar, nihayet Türkler sayesinde Tesi'lere üstün geldiler.

Kağan, tekrar Batı'ya döndü. Bu sırada İran'da Sasanlı'lardan **Husrev Nuşirevan-ı Adil** (531-579) Şehinşahtı. Vaktiyle **İstemi Kağan** Batı'ya Yabgu atandığı zaman **Nuşirevan**'la birleşerek Eftalitleri yenmiş, zaferlerden zaferlere koşmuştu. Tukyu'lar Çin'den zorla ya da armağan alarak ipek alıyor, bunu Sogd'lara satıyorlardı. Sogd'lar da aldıkları ipekleri, Horasan ve Medya'ya götürüp satmak ihtiyacında idiler. İpek oradan Bizans'a gidiyordu. Tukyu'ların ipeğin bu suretle gitmesinde çıkarları vardı. Aksi takdirde ipekleri Sogd ve Horasan'da satılamazdı. Bunun için **İstemi Kağan** İran'a ipek kervanları ile beraber, bir de **Manyak** adında bir elçi göndermişti.

Nuşirevan ipeğin geçmesine razı değildi. Sebebi, Basra körfezi kıyılarındaki Acemler'in deniz yolu ile Çin'den ipek getirip satmaları idi. Türkler'in önerisi, bu kârı kısmen kendilerinin alması demekti. Acemler, Türk elçi ve tacirlerini zehirlemeye kalkıştılar. Bu durum Tukyular'la İranlılar'ın arasını açtı. Tukyu'lar İ.S. 568 yılında İran aleyhinde anlaşma yapmak üzere İstanbul'a Bizans İmparatoru **İkinci Jüstinyen**'e Acemler de Türkler aleyhine anlaşma imzalamak için Çin'in **Çeu Hanedanı**'ndan İmparator **Vuti**'ye elçi gönderdiler. **Mokan Kağan** 572 yılında öldü. 20 yıl saltanat sürdü. Yerine vasiyeti üzerine küçük kardeşi **Topo** geçip Kağan oldu.

Mokan Kağan ulu Türk hakanlarındandır. Bu Türk imparatorluğuna en parlak devrini yaşatmıştır. Cesur, kahraman, gayet politik ve ihtiyatlı, azimli, şiddetli, merhamet bilmez, bütün ömrünce zaferden zafere, şandan şana koşmuş pek büyük bir Kağan'dır. Siması azim ve kesinlik ve kararlılık gösterir bir ciddiyette, yüzü kırmızı, gözleri mavi, keskin ve etkileyici olup heybetiyle herkese korku salardı. Çinliler bu Kağan'a yaranmak, dostluğunu kazanmak için armağanlar gönderme konusunda birbirleriyle yarış ederlerdi. Bu Kağan aynı zamanda Tukyu İmparatorluğunu uygar düzene ve örgütlere de kavuşturmuştur.

Ölümü Türkler'de büyük bir üzüntüye sebep oldu. Bütün komşu milletler başsağlığı dilemek için Türk Başkent'ine geldiler. Bu, Devlet'in o zamanlarda ne büyük kuvvette olduğuna kanıttır.

TOPO KAĞAN:

Bu Kağan tahta geçer geçmez, birçok Türk Devletlerinde Türk hakanlarının yaptıkları ve yapacakları bir hatayı yaptı. Yani bu koca Türk

İmparatorluğunu bölünme sınırı Altay Dağları olmak üzere Doğu ve Batı diye iki bağımsız devlete ayırdı. Doğu'ya **Kolo Kağan**'ın oğlu **Şe-Tu**'yu «**Öl-fu**» ünvanıyla; Batı'ya **Co-Tan**'ın oğlunu «**Pu-li**» ünvanıyla Kağan atadı. Bunlar yönetim bakımından bağımsız, askerlikçe kendisine bağlı idiler.

Çinliler bu kudretli Kağan'a da ipekler, Çin'e gelen Türk tacirlerine çeşitli armağanlar vermeye devam ettiler. Kutlamak için elçiler gönderdiler. Saldırılarından kurtulmak için adeta neleri varsa armağan olarak gönderdiler. **Topo Kağan** Çin İmparatorlarına «**İtaatli çocuklar!**» diyordu. Çinli'ler Kağan'la kız alıp vermek konusunda da birbirleriyle yarış ediyorlardı.

Huey-lin adında tutsak düşmüş bir Brahman, Çinliler'in güçlü oluşlarının sebebinin Budizm olduğunu söyleyerek **Topo Kağan'a** Budizm dinini kabul ettirdi. **Topo** bir pagot(*) yaptırıp bu dinde pek tutucu oldu. Budizm dini bu Kağan'ın milliyet duygularını zayıflatmıştır. Tesi'lerden **Topo Kağan**'a sığınarak imparator olan kişi, Çeu'lar aleyhine hareket ettiğinden, Çeu'larla Kağan'ın arası açıldı. Kağan, Çeu'lara savaş ilan etti. Ve 578 yılında Pekin iline girdi. Diğer bazı kısımları da yağmaladı. Çeu İmparatoru Kağan'a bir prenses verdi; fakat aynı zamanda Tesi İmparatorunun da kendisine teslimini istedi. Kağan bu isteği reddettiğinden kız gönderilmedi. Yine savaş açıldı. Türkler birçok yerler zaptettiler. Ertesi yıl Kağan, Çeu İmparator'na armağan ve elçi göndermiş kızın gönderilmesini önerdi. Çeu İmparatoru, yine Tesi İmparatorunu istedi. Bu sefer isteği kabul edildi. Bir kız için bir mülteci, hem de hile ile, teslim edildi. Kağan, kıza kavuştu. Ama insanlığa sığmayan hareket, kendisini milletinin gözünde pek küçük düşürdü. Şurasını, iftiharla belirtmek gerekir ki, Türk Milleti bu hareketi pek fena karşılamıştır.

Topo Kağan zamanında Bizans'tan **Valantino** elçi olarak gelmiştir. 581 yılında öldü. 9 yıl saltanat sürdü. Yerine **Kolo Kağan**'ın oğlu Şe-Tu, «Şa-po-lio» ünvanıyla geçti. Zamanında Devlet'in Batı sınırı Don Irmağı'na kadar dayanmış, İran'dan geçirilemeyen ipek, Kuzey Yolu'ndan Bizans'a ulaştırılmıştır.

ŞAPOLİO KAĞAN:

Topo öleceği zaman, yerine **Mokan Kağan**'ın oğlu **Ta-lo-Piyen**'in geçirilmesini vasiyet edip, kendi oğlu **Gan-lu**'yu da o'na itaate ikna etmişti. **Gan-lu,** millete bu vasiyeti söyledi. **Kurultay,** anası asil olmadığından **Talo-Piyen**'i kabul etmedi. **Şe-Tu** da aynı fikirde olduğunu ve **Ganlu**'ya itaat edeceğini söyledi. **Ganlu** tahtta çıkarıldı; fakat **Talo-Piyen** Kağanlık iddiasıyla isyan etti. Bunun üzerine aciz **Ganlu,** tahtı **Şetu**'ya terk etti. **Şetu,** «**Şapolio**» ünvanıyla Kağan oldu. **Talo-Piyen**'e «**Apo Han**» ve diğer prenslere de diğer ünvanlarla Kağanlıklar verdi. Kendinden önce ikiye ayrılan Devlet'i, başlıca dört Devlet'e ayırdı.

Akrabalık nedeniyle Çeu'lara yardım etmezse Hatun'un yanına gide-

---

(*) **Pagot:** Avrupalılar tarafından Uzakdoğu tapınaklarına verilen ad. (Toker Yayın Komisyonu.

cek yüzü olamayacağını ve bir de «Sui»lerin Çin'e daha önce yerleşen Türkleri kovduklarını **Kurultay**'a söyleyerek, Sui'ler üzerine harekete karar verdirdi. Üç yüz bin kişilik bir ordu ile Çin üzerine yürüdü.

Kağan'ın yanında vaktiyle Çin Prensesi getirip bir daha Çin'e dönmeyen **Çang-Sun-Çing** adında biri vardı. Bu adam Kağan'a sırdaş olmuş, Devlet'in ordularını görmüş, kuvvetini, bütün sırlarını öğrenmişti. Bu Çinli Doğu'da, Batı'da, Kuzey'de, Güney'de olmak üzere dört kağan olduğunu ve aralarının iyi olmadığını pekala biliyordu.

Çin'in tehlikeye düştüğünü gören **Çang-Sun-Çing**, Sui'lere kaçtı. Gerçi kendisi, Sui'lerin düşmanı olan Çeu'lardan idiyse de, yine de bir Çin'li idi. Şahsen düşmanı da olsa Çin'e hizmet için düşmanına gitmekle tereddüt etmedi. İmparator'a Türkleri mahvetmek için, adları **Şapolio, Tatu, Apo, Tuli** olan dört kağanı birbirine düşürmek gerektiğini ve bunun pek kolay olduğunu söyledi. Demek Çin, Hiyong-Nu Türklerini mahvettiği aynı fitne silahına yine sarılıyordu.

Türkler yine post kavgasıyla yok olacaklardır. Bunu da yapan, yine Türkler'in yüksek mevkilere çıkardıkları, sırlarını öğrenen yabancılardır. Türk'ten başka unsura millet yönetimi vermenin ne demek olduğu, Türk çocukları için büyük bir ders niteliğindedir. Bu Devlet'in sonunu okuyacak olan Türkler, yabancı unsur meselesinin önemini anlayacaklar, gözleri parlayıp açılacaktır...

Derhal Çin tarafından **Tatu Kağan**'a elçi ve armağanlar gönderildi. **Çang-Sun-Çing**, kendisi de birkaç urukun içine girip armağanlarla onları elde etti.

Bu sırada **Kağan Şapolio** dört yüz bin kişilik bir ordu ile Çin'e girip birçok yeri işgal etti. Daha ilerlemek isterken, **Tatu**'nun ayrılıp dönmesinden, ilerleyemedi. Bu istiladan korkan Çinliler: «Tiyele'lerin Kağanın karargahını basacakları» yalanını ortaya attılar. Bu yalana inanan **Şapolio** hemen geri çekilip, ülkesine döndü. Haberin yalan olduğunu öğrenince, tekrar Çin'e daldı. Çin imparatorluğu kendi halkını heyecana ve gayrete getirmek amacıyla bir bildiri yayınladı. Halk galeyana geldi. Büyük ordular kuruldu. Fakat Çin'e giren Türk Orduları, bu Çin ordularını perişan ettiler. Yalnız **Apo Han** komutasındaki Türk ordusu bir şey yapamadı. Bunu fırsat bilen Çinliler **Apo Han**'a adam gönderip: «**Şapolio** galip, sen mağlupsun. Türkler arasında senin onurun bitti. Bunu fırsat bilen **Şapolio** senin ülkeni elinden alacak» dediler. Bu iddia **Apo**'yu iyice kuşkulandırdı. **Apo** Çinliler'le ilişki kurdu. Bu sefer Çinliler «Çin himayesine girip **Tatu Han**'la anlaşma yapmasını, böylece **Şapolio**'nun kendisine birşey yapamıyacağını» söylediler. Gafil **Apo**, kanıp Çin himayesine girdi ve askerini Çin'den çekti. Bunun üzerine Çinliler kuvveti azalan Türklere saldırdılar. **Şapolio**'ya bir baskın verip perişan ettiler.

Bu sırada müthiş bir kıtlık olmuş, Türkler ölü kemiklerini ezip yemişlerdir. Eski yüzyıllarda ve hatta şimdi bile kıtlığın ayrılmaz yoldaşı olan veba salgını arkasından gelip Türkleri büsbütün perişan etti (583).

Şapolio, hiyanetinin öcünü olmak için **Apo** üzerine yürüdü. Bu kadar felaket üzerine şimdi bir de iç savaş başlamıştı. **Şapolio, Apo**'yu

bozdu. **Apo** Batı'ya, **Tatu**'nun yanına kaçtı. **Tatu,** zaten epeyce bir müddettir ayrılmış, yalnız ad olarak bir bağlılık sürdürüyordu. **Tatu, Apo**'ya yüz bin kişilik bir ordu verip yurduna gönderdi. Kendisi de tam bağımsızlığını ilan etti (583). Artık bütün kağanlar birbirlerine girdiler. Birbirleri aleyhine Çinliler'le anlaştılar.

Çinliler bazen biriyle birleşip diğerini, bazen diğeri ile birleşip öbürünü vurdular. Hasılı **Çang-Sun-Çing**'in planı başarılı oldu. Tukyu'lar çöküp yok olmanın uçurumunda yuvarlanmaya başladılar. Bu Devlet'in akıbetini okurken, yabancılarla birleşmek, yabancılardan himaye ve yardım istemek ne demekmiş, Türk çocukları görsünler!.. Nitekim bu son, **Mondros Ateşkesi** sırasında İstanbul'da da görülmüştür.

Nihayet **Şapolio** başa çıkamayacağını anlayıp Çin İmparatoru'nu «Baba» tanıyarak, kendisinin ve karısının evlatlığa kabulünü rica etti. Çinliler kabul ettiler. Kendisine bağlılık simgesi olan bir mühür de gönderdiler. Bu suretle koca Kağan, Çin himayesine girmiş oldu.

Mühürü getiren Çin elçilerinin kabul töreni de bir yüzkarasıdır. Kağan, bunlara büyük bir karşılama hazırladı. Bütün ordusunu saygı göstermek üzere dizdi. Elçiler, Kağan'ın kendilerine ayağa kalkmasını istediler. Bu, Kağan'a pek ağır geldi. Ne yaptı ise olmadı; kalkmaya mecbur oldu. Kalkınca halktan ve askerinden utanıp, yüzü kızardı ve ağladı. Çinliler bununla kalmadılar.

Kendisini «**Çin**», yani uyruk ilan etmesini de teklif ettiler. Bu, Çin usulünce «**Nu**» yani tutsak ilan edilmekti. Onu da yaptı. Bu hal karşısında halk ağlamaya ve bağrışmaya başladı. Çinlileri kendilerine yalvartan şanlı kağanlar görmüş olan Türkler, bu faciaya dayanamamışlardı. Bu suretle Büyük Kağan, Küçük Kağanlardan daha önce bağımsızlığını kaybetti.

Artık Türkler **Şapolio**'dan ayrılıyor, **Apo** tarafına geçiyordu. **Şapolio,** her gün kuvvetini kaybediyor, diğeri kuvvetleniyordu. Nihayet İ.S. 585 yılında **Apo** kendisini Batı Tukyu'sunun «Büyük Kağan»ı ilan etti.

Batı'dan **Apo,** Doğu'dan Hıtaylı'lar **Şapolio**'ya saldırdılar. **Şapolio** Çin'den yardım alıp **Apo** üzerine yürüdü. O'nu fena halde bozguna uğrattı ve bütün ailesini tutsak aldı. Çin'e her yıl vergisini vermeye devam edip, Çin İmparatoru'ndan kendisine «uyruğum» hitabıyla emirler aldı.

587'de öldü. 6 yıl tahtta kaldı. Yerine vasiyeti üzerine, kardeşi **Çu-lo-Heu, «Moho»** ünvanıyla geçti.

Tukyu İmparatorluğu İ.S. 545 yılında kurulup, 583'de ikiye ayrıldığına göre 38 yıl yaşamıştır.

Tukyu İmparatorluğu «Doğu Tukyu», «Batı Tukyu» adıyla 583'de kesin olarak iki devlete ayrılmıştır. Doğudaki devlet asıl devletin devamıdır. Bundan böyle **Doğu Tukyu Devleti** adını taşıması gerekir.

DOĞU TUKYU DEVLETİ

ŞAPOLİO KAĞAN:

Birinci hakandır. Daha önce bilgi verildi.

MOHO KAĞAN:

Çin İmparatoru'na elçi gönderip bağlılığını bildirdi. İmparator kendisine mühür, davul ve mızıka göndererek Kağanlığını onayladı. Ayrılan parçayı birleştirerek, yeniden Devlet'i yükseltmek amacıyla Çin'e armağanlar göndermeyi sürdürerek Batı'ya **Apo Han** üzerine yürüdü. Önce **Apo**'ya bağlı olan urukları kandırıp kendi tarafına çekti ve kimsesiz kalan **Apo**'yu tutsak etti. Bunun üzerine o yöndeki fetihlerine devam etti. 588 yılında savaş sırasında bir okla öldü.

Bir yıl iktidarda kaldı. Yerine **Kurultay**'ın kararı ile **Şapolio**'nun oğlu **Yong-yu-liu, «Tulan»** ünvanıyla geçti.

Değerli bir hakandı. Şöhrete alışık olan ve çekişmelerden bıkan Türkleri sevindirmişti. Çok yaşasa, belki imparatorluğu yeniden birleştirir, toplardı.

TULAN KAĞAN:

Çin'den kendisine armağanlar ve mühür geldi. O da Çin'e armağanlar gönderdi. Bu sırada **Yang-Hin** adında bir Çinli gelip Kağan'a çattı. Onu Çinliler aleyhine kışkırtmaya başladı. Türk'ün başına yine bir yabancı bela geldi demekti.

Bu adam **Şapolio**'nun karısı **Prenses Tayi Hatun** ile de bu iş için ilişki kurdu. Çin İmparatoru telaşa düşüp, bu adamı ve Prensesi öldürtmeye kalkıştı. Meşhur **Çang-Sun-Çing**'i bu işle görevlendirdi. **Çang, Tulan**'dan Prensesin idamını istedi ise de **Tulan** razı olmadı. Bunun üzerine **Çang-Sun-Çing, Tulan**'a seçme güzel dört kız sundu. Çin'in tehlikeye düşmesini önlemek için bu adam bu adi işi bile yapmıştır.

Tulan da, kuzey bölgesinde Kağan olup **Tulan**'a bağlı bulunan kardeşi **Tuli** de, İmparatordan birer prenses istediler. Çinliler ikisi arasına rekabet ve fesat sokmak için **Tulan Kağan**'a red cevabı verdiler. Diğerine de **Prenses Tayi**'yi öldürürse prensesin verileceğini bildirdiler. Aynı zamanda **Çang-Sun-Çing, Tayi Hatun**'un bir adamı sevdiği haberini çıkardı. Bunun üzerine **Tuli**'nin kışkırtmasıyla Hatun öldürüldü. Çinliler bu hizmete ödül olarak **Tuli**'ye prenses ve armağanlar verdiler.

Tulan, Tuli'yi çekemedi. Çin'e verdiği vergiyi kesip, akınlara başladı. O vakte kadar arasının bozuk olduğu **Tateu Kağan** ile birleşti. **Tuli Kağan** sefer hazırlığını Çinliler'e haber verdi. Oysa onlar Çin'e değil, **Tuli** üzerine gidiyorlardı. **Tuli**'yi ansızın bastırıp perişan ettiler.

Tuli üç beş kişi ile kaçabildi ve Çin'e sığındı. Orada bir müddet kaldıktan sonra **Tateu**'ya sığınmayı düşündüğü için, Çin Sarayı'nda mahpus gibi tutuldu.

İki Kağan'ın orduları 599 yılında Çin orduları ile savaşa tutuştu; fa-

kat mağlup oldular. Bir yıl sonra tekrar akınlar düzenlediler. Ordusu ile yürümekte olan **Tulan Kağan** 600 yılında bir suikast sonucu öldürüldü. 12 yıl hakanlık yaptı. Yerine **Tateu, «Pu-kiya»** ünvanıyla geçti. Zamanı post kavgasıyla Çin'in entrika ve fesatlarıyla doludur.

PUKİYA KAĞAN:

İhtilal sonucu olarak tahta çıkmıştı. Ülkede kan akıyordu. Anarşi her tarafı tutmuştu. Çin'e sığınmış olan Tuli, Türk uruklarını kandırıp Çin uyruğuna sokuyordu. Mevki hırsı artık bu Türkleri bu kadar sefil işlere sürüklemişti. Çinliler bu anarşiden yararlanıp bu Türk Devletinin işini bitirmek için bir ordu gönderdiler. **Pukiya Kağan** kuzeye çekilmeye mecbur oldu. Daha ilerleyerek kendilerini çölde telef etmeye razı olmayan Çinliler, durdular. Bu işi gördürmek üzere **Tuli Kağan** Türklerine yardım ettiler. **Pukiya Kağan**'ın Türkleri **Tuli** tarafına geçmeye başladılar. **Çang-Sun-Çing, Kimin** (Tuli'ye Çin'in verdiği ünvandır) **Kağan**'ın Türklerinin başına geçerek **Pukiya Kağan** üzerine yürüdü; fakat savaşla bu işi başaramayacağını anlayan **Çang-Sun-Çing** suları zehirletti. **Pukiya**'nın asker ve atları bu zehirli suları içip öldüler. Pukiya Kağan bunu Allah'ın bir gazabı sanarak savaş meydanını bırakıp kaçtı (600). Bunun üzerine halkının çoğu, hatta beylerinden bir kısmı Çin'e, **Tuli Kağan**'a bağlandılar.

Buna rağmen **Pukiya Kağan** biraz sonra yine Çin'e akınlar düzenledi. Bu sefer de Çinliler büyük bir ordu kurup **Tuli Kağan**'la beraber **Pukiya Kağan** üzerine gönderdiler. Bu ordu harekete geçmeden önce **Tuli, Pukiya**'ya bağlı birtakım urukları kendi tarafına çekti. Bunun üzerine kimsesiz kalan **Pukiya Kağan** Batı'ya kaçıp 603 yılında «Kazak» oldu. 3 yıl saltanat sürdü. Yerine **Kimin Kağan** geçti.

KİMİN KAĞAN:

Adı **Tuli** olan bu hakana Çinliler **«Ce-kan»** ünvanı da vermişlerdir. Bu kişi gerçi Kağan ilan edilmiş ise de, Kağan değil, tam bir Çin Valisi olmuştur. Kendisini de, Türkleri de Çinlileştirmeye koyulmuştur. Türkler, Çinliler hesabına Çin ordusu ile savaşlara gönderildiler. Aynı zamanda Çinliler'den her hakareti de görüyorlardı.

Mesela; Çinliler Kağan'a çadırını bizzat temizletmişlerdir. Çin İmparatoru, aynı zamanda Kağan'a iltifat etmekten, armağanlar, şölenler vermekten de geri durmazdı. Bir defa iki yüz bin top ipek vermişti.

Çin'in istediği olmuştu; fakat Türklerin kahramanlığı durdukça yine tehlike vardı. Bu soydan gelen Türk becerisini yok etmek gerekirdi. Bunun için de Türkleri kentlere yerleştirmeye başladılar.

Çin elbisesi giymeye, Çinliler gibi saç örmeye zorladılar. Türkler bundan hoşlanmadılar.

Kimin 609 yılında İmparator'a bağlılık için Çin'e gitti. Ve orada öldü.

6 yıl saltanat sürdü. Yerine imparator tarafından oğlu **To-Ki-Şi, «Şi-Pigan»** ünvanıyla atandı.

Bu adam (Kimin Kağan) Türkler'in en adi, en alçak hakanlarındandır. Taht ve kadın için Devlet'i mahvetmiş ve yabancı boyundurduğu altına sokmuştur. En büyük alçaklığı Türk milliyetini yok etmeye ve Türkleri Çinlileştirmeye çalışmasıdır.

ŞİPİ KAĞAN:

Milli duygulara sahip olan ve gayretli bir kişi olduğundan, bir taraftan Çinliler'den prenses istemek gibi iyi niyet gösterileriyle onları avutmaya, diğer taraftan da yönetim ve orduyu düzeltmeye çalıştı. Yabancı boyunduruğundan canları yanan, atalarının şanlı günlerini hasretle anıp arayan Türkler, böyle bir değerli başbuğ bulunca, uruk uruk, ulus ulus bayrağı altına toplandılar. Bu sırada Çin'de karışıklıklar çıktığı için işi daha da kolaylaştı. Tahta geçtikten altı yıl sonra yurdunu İrtiş Boyu'ndan Japon Denizi'ne kadar genişletmiş bulunuyordu. Ordusu Çin'e tekrar korku salıyordu.

Bu durum karşısında Çinliler, yine hanedan üyeleri ve devlet adamlarının aralarına fitne sokmak politikasına sarıldılar. Kağan'ın kardeşine, bir Çin prensesi ve **«Güney Kağanlığı»** ünvanını vererek, onu elde edip saltanat iddiasına yöneltmek istediler; fakat ret cevabı aldılar. Demek ki Türkleri felaket uyandırmıştı. Bunun üzerine İmparatar, Türk devlet adamları arasında Çin aleyhtarı olarak tanınan **Şisi Husi**'yi bir hile ile Çin'e getirtip idam ettirdi ve **Şipi**'ye «Sana isyan için benden yardım istediği için idam ettim.» dedi. Ancak Kağan, bu yalana inanmadı. Çin'in entrikalarını biliyordu. Bu idamın ve entrikaların intikamını almak için vergiyi kesti ve saldırıya hazırlandı. Çin İmparatoru sınır civarına teftişe çıkmıştı. İmparator'un geçeceği yerleri gizlice tuttu. İmparator'u tutsak edecekti. Fakat **Kimin Kağan**'ın dul karısı Çin imparatorluğu'na el altından haber gönderip O'nu, düşmesi muhakkak olan bu tuzaktan kurtardı. Bu kadın Çinli'dir. Yabancı unsurların, hangi mevkiye çıkarılırsa çıkarılsın, ne kadar iyi bakılırsa bakılsın, ister kadın ister erkek olsun, Devlet'e, Millet'e ne kadar sadık olduklarını ve olacaklarını ve ellerine fırsat geçtiği zaman ülkeye hıyanet edeceklerini gösteren bir ders daha!... Eğer bu kadın bu haberi ulaştırmasa idi, İmparator yakalanınca Çin, anarşi içine düşer, Türkler Çin'i zaptederler, uzun bir zaman Çin şerrinden kurtulurlardı.

Kağan, İmparator'u yakalayamadı ise de, bütün kaleleri alıp ve nihayet 615 yılında İmparator'un sığındığı «Yen-Men» kentini kuşattı. Açlık ve imdatsızlıktan İmparator teslim olmak üzere iken, yine **Kimin**'in karısı, İmparator'u kurtarmak için «Yurd'un kuzey taraflarında Kağan aleyhine isyan çıktığını» Kağan'a söyledi. Bu yalanla Kağan'ı kandırıp kuşatmayı kaldırttı. Milliyetin ne kadar kuvvetli bir şey olduğuna, Türk'ten gayrısına güvenilmemesine ne güzel örnek, ne büyük ibret!...

Kağan, kuşatmayı boşuna kaldırdığını öğrenince tekrar Çin'e hücum etti. Her zaman olduğu gibi Çin'i yağmaladı. Çinliler yağmayı önlemek, Türkler'e büyük bir darbe vurmak istedilerse de, başaramadılar. Bu

sırada Çin'de büyük bir anarşi ortaya çıktı. Çin devlet adamları ve valileri, Kağan'a sığınmaya başladılar. Kağan da bunların Çin İmparatoru aleyhindeki hareketlerinde yardım etti. Çin'in Türk'e yüzyıllardan beri uyguladığı politikayı bu sefer bu Kağan, Çin'e uygulayıp hanedan üyelerine ve valilere ünvanlar, sancaklar verdi, birbiri aleyhine sevketti. Bunlardan birisine de «**kurt başlı**» bir bayrak verip, «**Çin İmparatoru**» ilan etti. Diğer birini de ayrıca İmparator yaptı. Bu hengamede Çin'in **Sui Hanedanı** 618 yılında çöktü ve **Çin İmparatorluğu** Kağan'ın yardımıyla **Tang Hanedanı**'nın eline geçti.

Kağan, ilk İmparator'a **Ko-to-lo** adında bir elçi gönderip kendisiyle yaptığı anlaşma hükümlerine uymasını istedi. İmparator, elçiyi aldatmak için beraber yemek yemiş, tahtına beraber oturtmuş, mızıkalar çaldırtmış ise de, Türk elçisi böyle gönül almalara gelmeyip isteklerinde ısrar etmiştir. İmparator, istekleri yerine getirmediği için Türkler'le Çinliler arasında yeniden 619 yılında savaş çıktı. Kağan, Yeşil Öküz'deki Ordu'ya girdi. Birtakım Çin Valilerini de İmparator aleyhine sevketti, fakat Kağan öldü. Böylece bu büyük sefer yarıda kaldı.

619 yılında ölen Kağan 10 yıl saltanat sürdü. Yerine **Kurultay**'ın kararıyla küçük kardeşi **Se-li-fo-şe** «**Çu-lu**» ünvanıyla geçti.

Şipi Kağan, Türklerin büyük hakanlarındandı. Cesur, iyi bir asker ve özellikle iyi bir politikacı ve iyi bir yönetici idi. Çin'in uyruğu durumuna gelen geçmişi, dili ve her türlü milliyeti unutturulmakta olan Türklüğü kurtarmış, Çin'in Türklere yaptığı oyunu aynıyla onlara yapıp Çin'i perişan etmiş ve Çin'e İmparator atamıştır.

ÇULU KAĞAN:

İmparator'dan kendisine armağanlar geldi. Ağabeyisinin politikasını izleyerek, Çin'in bir kısım prens ve prenseslerini, asi generallerini himaye ve onlara yardım etti. Çinlileri birbirine düşürmek yolunu tuttu. **Sui Hanedanı**'na mensup bir prensesle evlendi. Bu Çinli kadın, **Sui Hanedanı**'nı tekrar İmparatorluğa çıkartmak için Kağan'ı kandırdı. Kağan, Çin üzerine yürümek için büyük bir ordu hazırlayıp yola çıktı. Şu kadın kendi çıkarları için Türkleri bir güzel kırdıracaktı. Koca bir Kağan'ı buna alet etmişti. Bereket versin ki, yolda kocasını zehirledi de iş bitti. Birçok Türk'ün toprak altına girmemesi için bir Kağan kurban olup, mesele kapandı. Yabancı kadınlarla evlenmenin cezasını can vererek çekti. Çulu Kağan 621 yılında öldü. 2 yıl hakanlık yaptı. Yerine **Kurultay**'ın seçimi ile küçük kardeşi **Topi** «**Kiye-li**» ünvanıyla tahta geçirildi... Zamanı **Doğu Tukyu Devleti**'nin en parlak zamanıdır.

KİYELİ KAĞAN:

İlk işi ağabeyini zehirleyen Çinli kadınla evlenmek oldu. Bu kadın, bu Kağan'ı da **Sui Hanedanı**'nı Çin tahtına tekrar çıkarmak için Çin aleyhine savaşa yöneltti. **Tang Hanedanı** savaşa engel olmak için ardı arkası kesilmeksizin büyük armağanlar göndererek Kağan'ı kandırıp zaman kazanarak Tukyu'lu devlet adamlarının arasına fitne tohumları ek-

meğe çalıştı. Çinliler, Hatıylılar'ı elde ettiler. Buna kızan Kağan, Çin sınırına saldırıp ordularını mağlup etti. Çinliler armağanlar göndererek barış istediler ve barış anlaşması yapıldı.

Bu sırada Türk Yurdu'nda bir kıtlık çıktı. Çinliler zayıf düşen Türkleri tepelemek fırsatı geldi sanıp saldırıya hazırlandılar. Bu yüzden yeniden savaş çıktı. Kağan, Çin ordusunu bozdu. Birkaç kent ve bir miktar araziyi zaptedip Çin'i yağmaladı. Çinliler telaşa düşerek büyük ordular gönderdilerse de, bir sonuç elde edemediler. Çinliler tekrar barış istediler. Barış yapıldı. Fakat Çinliler barışa bakmayıp «Ma-yı» kenti halkını Türkler aleyhine ayaklandırdılar. Bir gece ansızın bütün Türkleri kestiler. Bu olay yeniden savaşa neden oldu. Türkler, yine Çin'e girip yağmaladılar ve her yanı yaktılar. «Ma-yı» kentini kuşattılar. Bu sırada Kağan, Çin'den bir prenses istedi. İmparator, kuşatmayı kaldırırsa vereceğini bildirdi. Katil karısı buna bir müddet engel oldu ise de Kağan sonunda yeni bir kız için kuşatmayı kaldırıp çekildi. İki karı arasında bocalayan, boşuna Türk kanı akıtan, kan aktıktan sonra da netice almadan kadın iştihasıyla dönüp giden bu Kağan, bir yıl sonra tekrar Çin'e saldırdı. Fakat bu sefer mağlup oldu. Yine toplanıp tekrar saldırdı. Pek çok yağan yağmurlar, yayların kirişlerini kullanılmaz hale getirdiğinden ve Çinliler de barış istediklerinden **Çulu Kağan**'ın oğlu **Tu-li Kağan**'ı barış görüşmesi için Çin'e gönderdi. İmparator, **Tu-li**'ye çok ikram etti ve hatta tahtında yanına oturttu. Barış görüşmesini fırsat bilip **Tuli** ile **Kiyeli** arasında Kağanlık kavgası çıkarmağa gayret etti. Türkler, Kuzey Çin'de serbest ticaret istiyorlardı, Çinliler bunu verdiler.

Barıştan biraz sonra **Kiyeli** yine Çin'i yağmaladı. Çin artık anarşiyi gidermişti. Kuvvetli idi. «Pecili» taraflarına kadar ilerleyen Kağan'ı Çinliler bu sefer bozguna uğrattılar. Kağan, barış istemek zorunda kaldı. Barış yapıldı, fakat Çin'de yine iç savaş çıktığından, yine barışı bozup hücum etti. Ancak mağlup olup, barış istedi. Böylece zaman kazanıp toplandı. Derlenip toparlandıktan sonra, tekrar hücum etti. Çin'in başkenti Siganfo'ya kadar ilerledi. Yine barış yapıldı. Çinliler fitne ve fesada devam ederek nihayet Kağanları birbirine düşürdüler. Birkaç uruk Kağan'a isyan etti. Ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdiği **Tuli Kağan**'ı isyancılar bozguna uğrattılar. Kağan, kaçan **Tuli**'yi zincire vurdu. Ortaya çıkan kıtlık da isyanları artırdı. **Tuli** de hapishaneden kaçıp isyan bayrağını açtı. Çin İmparatoru'ndan yardım istedi. Birçok uruklar **Tuli**'nin etrafına toplandıkları gibi, bir çoğu da Çin'e elçiler gönderip himaye ve ünvan istediler. Amur Irmağı boyunda oturan Mançu «Moko»lar ile «Hoey-Ho», yani «Dokuz Oğuz»lar da bunların arasındadır. Bu durum karşısında Kağan, İmparator'a elçi gönderdi ise de elçisi kabul edilmedi. İmparator büyük bir ordu gönderip **Kiyeli**'yi yenilgiye uğrattı. **Kiyeli** güçlükle Tiyen Şan dağına kadar kaçtı. Bunun üzerine **Tuli** Çin himayesinde girdi. **Kiyeli** de Çin İmparatoru'na bir elçi gönderip affını istedi ve uyruğuna girmeyi kabul ettiğini bildirdi. Çinliler de Kağan'a bir elçi gönderip, onu teselli eder göründüler. Gerçekte ise Kiyeli'nin gafil yakalanmasını sağladılar. Aynı zamanda gönderdikleri ordu, ansızın bastırıp **Kiyeli**'yi perişan etti. **Kiyeli Kağan** yalnız başına kaçabildi ise de, nihayet yakalanıp Çin Başkenti'ne gönderildi. Tukyu prensleri, dev-

let adamları, urukları hep Çin uyruğuna ve memuriyetine girdiler. Böylece 630 yılında **Doğu Tukyu Devleti** battı. Çinliler, bir daha baş kaldırmamaları için Türkleri dağıtıp öteye beriye sürdüler. Bu zavallılar oralarda sefalet, açlık ve hastalıktan kırıldılar. Bu kırım öyle olmuş ki, ölenlerin kemiklerinden yığınlar ortaya çıkmıştı.

Kiyeli Çin'de keder içinde öldü. Cenazesi Türk göreneklerine göre yakıldı. Dağıtılan Türkler de Çinlileştirilmeye başlandı. Tarımla uğraşmaya ve bez dokumaya zorlandılar. Kızları cariye, odalık, oğulları köle yapıldı. **Kiyeli,** Çinlileri ayağı altında tutan bir devlete hakan olmuşken iktidarsızlığından, kadınların, yabancıların oyunlarına alet olduğundan koca bir devleti yok olmaya sürüklemiş, adi bir hakandır.

Doğu Tukyu Devleti, 583 yılında kurulup 630 yılında yok olduğu için, 47 yıllık bir ömür sürmüş demektir. Eğer bu Devlet asıl kök olan İmparatorluğun devamı olarak alınırsa 85 yıl sayılır.

Türkler Çin'de bu perişanlık içinde, hakaret altında 682 yılına kadar inlediler. Fakat milliyetlerini ve atalarını, eski özgürlüklerini asla unutmadılar. Gizli örgütler kurarak kazanmak teşebbüsünde bulundular. Bir defa kırk kişi ile Saraya bile hücum ettiler; fakat başarılı olamayıp kılıçtan geçirildiler. Bu olay da Türkler'in toplanıp 639 yılında eski yurtlarına kovulmasına sebep olmuştur. Tabii bu, Türklük açısından bir kârdı. İmparator, kovduğu Türkler'e **Asna-Se-mo** adında birini baş yaptı. **Asna Semo**'ya Hanlık alameti olan davul, sancak bile verildi. Bu kişi Yeşil Irmağın kuzeyine yerleşti. Kağanlığın yeniden kurulacağını sanan Türk Urukları etrafına toplanmaya başladılar. Ancak **Semo**'da bu beceriyi göremeyip o'nun adi bir Çin görevlisi olduğunu anlayarak, çabucak dağıldılar. **Semo** da orada tutunamayıp gece Saray'ın kapısını beklemek görevini istedi. İmparator da kabul etti ve bu işi yapmaya başladı. Bu yeteneksiz önder, böylece bağımsızlık uyanışının gelişmesine engel oldu.

Bir aralık eski Tukyu Yurdu'nda Dokuz Oğuzlar baş olup bağımsızlık sağlamak istedilerse de, onlar da başarılı olamadılar. 646 yılında **Asena,** yani **Kurt Hanedanı**'ndan **Çepi** meydana çıkıp Türkler'i epeyce umutlandırdı. Ancak o da işi başaramayıp 649 yılında Çinliler'e tutsak düştü.

Bu tarihten 679 yılına kadar, yani 30 yıl Türkler hiçbir hareket göstermediler. Ancak bu son tarihte yine bir ihtilal yaptılarsa da, Çinliler ihtilali kanlı bir biçimde bastırdılar. Kaçabilen Türkler «Lang-Şan» dağına çekilip orada yine aynı Hanedan'dan, yani **Tukyu Hanedanı**'ndan birini başlarına geçirdiler ve Çin'i yağmaladılar. Çinliler hile ile bunların da başlarını yakalayıp 618 yılında idam ettiler. Çinliler, Türkler'in özgürlük ve bağımsızlık ateşini söndürmek için şiddet politikası izleyip Türkler'in ileri gelenlerini hapse atma ve idam etme yolunu tuttular. Bu baskı, Türklere özgürlüğün değerini bir kat daha anlattı. Milli duyguyu kuvvetlendirdi. Zemini, bağımsızlık fidanına son derece verimli bir duruma getirdi. İşte bu sırada eski **Tukyu Hanedanı**'ndan **Kutluğ** yirmi yedi kişi ile bağımsızlık mücadelesine girmiş, devletin duraklamasına son vermiş, **Doğu Tukyu Devleti**'ni yeniden kurmuştur. «Tarihi, milli eğitimi olan milletler öldürülemez» derler; hakikaten öldürülemez. İşte milliyete, milliyetin kuvvetine, harikalarına güzel bir ders

daha... **Orhon Yazıtları**'nda bu olayı anlatan bu vak'ayı hikaye eden bölümler vardır. Bu duruklama dönemi 630-682 yılları arasında olup 52 yıl sürmüştür.

İLTERES KUTLUĞ KAĞAN[89]

Asena, yani **Bozkurt** neslinden olan bu kişi Yazıt'a göre yirmi yedi kişi ile dağa çıkmış, yetmiş kişi, biraz sonra yedi yüz, daha sonra beş bin kişi olup Kağanlığını 683 yılından ilan etmiştir. «**Kutluğ**», «**Kutluk**»tur. Bizim şivece «**luğ**» ve sonraki şekli olan «**luk**», «**lu**» edatıdır. Bu halde bizim şivece «**Kutlu**»dur. «**Kut**» kutsallık anlamında olduğundan «**kutlu**» eski Türkçe'de «**kutsal**» demektir. «**İlteres**» ise, kendisine Kağan olduktan sonra verilen ünvandır. «**İl**» «**millet**», «**teres**» «**diriltici**» anlamında olup iki kelime birden «**Milet dirilten**» demektir. Türk dilinde görülen açık bir değişim gereğince «**Kağan**»dan daha sonra «ğ» düşerek bu Devlet ve Hanedan'da gördüğümüz «**Kağan**» unutulmuş «**Kaan**» meydana gelmiştir.

Bu «**Kaan**» ünvanını **Cengizliler**'de göreceğiz. Bir taraftan da Türk şivelerinde «k» ile «h», keza «k» ile «ğ» birbirleri ile değiştiği için, mesela «Hıtay» bazılarında «Kıtay», «yok» kelimesi «yoh», «yoğ» oldukları gibi «Kağan», «Hağan» ve «Hakan» da olmuştur. Bunu da Uygurlar'da göreceğiz. Daha sonra yine aynı incelme değişimi sonucu, mesela, halen yazımında muhafaza ettiğimiz «Kazğan»ın ğ harfi düşüp «Kazan» olduğu gibi «Hakan» da «Han» olmuştur. Bunu da en son zamanda yani Buhara, Hıyve, Esterhan, Kırım, hatta Osmanlılar'da göreceğiz. Bu eserde biz kelimeleri zamanındaki aslı gibi muhafaza ediyoruz. Kağan'ın karısına da «**İl Bilge Hatun**» unvanı verilmiştir. «**Milleti bilen**», «**Millet bilgini**» demektir.

Kutluğ Kağan ilk iş olarak Türk yasa ve töresini canlandırıp bu Töre'ye göre yönetim ve asker örgütleri kurdu. Ülkeye iyi bir disiplin getirdi. Bunu gören Türkler tuğ'unun çevresine koşuştular. Çünkü millî varlık hoşlarına gitti. Ne vakittir bunun özlemini çekmekte idiler. Ülkeyi yine eski töre gereğince Doğu ve Batı diye iki kısma ayırıp bunların başlarına «**Yabğu**» ve «**Şad**»ı atadı.

Pek cesur, azimli ve akıllı olan bu Kağan, Yazıtlara göre etrafında bulunan ve her biri birer önemli kuvvet oluşturan Dokuz Oğuz, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Hıtay ve Tatabı Türk uruklarını, yirmi savaş vererek yenmiş ve egemenliği altına almıştır.

Böyle kuvvetlendikten sonra, atalarının öcünü almak için Çin'e saldırdı. Ardı arkası kesilmeyen akınlar yaptı. Çin ordularını defalarca kanlı savaşlar ve şanlı zaferlerle perişan etti. Birçok tutsak ve ganimet aldı. Ordu'nun ve Çin'in kuzey taraflarını zaptetti. Bu seferler 683 yılından 686 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Çinliler bu akınları durdurmayı başardılarsa da biraz sonra büyük bir orduları Kağan'a mağlup oldu.

---

89 - Bundan sonraki hakanların Türkçe adları biliniyor. Bu da yazıtlar sayesinde olmuştur.

Bunun üzerine Çin'den korkusu kalmayan Kağan, milleti bir bayrak altında birleştirmek amacıyla Batı'ya dönüp **Batı Tukyu Devleti**'nin bir kısım toprağını aldı.

Kutluğ Kağan 691 yılında öldü. 9 yıl kağanlık yaptı. Yerine, **Kurultay**'ın kararı ile küçük kardeşi **Meçu** geçti.

Kutluğ Kağan, en ulu Türk hakanlarındandır. Sadece yirmi yedi kişi ile özgürlük kavgasına çıkıp, koca bir Devlet kurmuştur. Yarım yüzyıldır yabancı egemenliği altında kalmış, Türklüğü, töresi onuru, varlığı aşağılanmış ve yok edilmeye çalışılmış, türlü zulümlerle inim inim inletilerek ezilmiş, yokluk, fakirlik, sefalet içinde bitirilmiş bir milleti kurtarıp, yeniden en büyük zaferlere, şanlara götürmüş, yirmi yedi kişiyle kurduğu bir Devleti, koca **Çin İmparatorluğu**'na galip kılmıştır. 9 yıl içinde onu Asya'nın en kuvvetli Devleti haline getirmiştir. Çinlileri, tutsak ve köle ettikleri bir milletin önünde yeniden titretmiştir.

Cesur, yiğit, pek azimli bir kişi olup at sırtından inmemiştir. Yönetme ve örgütlenme yeteneğini ise yeniden Devlet, hem de **Çin İmparatorluğu**'nu kahreden bir Devlet kurmasıyla kanıtlamıştır.

Biri sekiz yaşında, adı **Bilge;** diğeri yedi yaşında **Kül Tegin** olmak üzere iki oğul bırakmıştır.

Kendi için büyük bir «**Yuğ**» (yas) töreni yapılıp mezarına, eski Türk yazısıyla hayatı yazılı bir yazıt dikildi. Bu yazıt, Orhon Irmağı kıyısında «Kara Balgasun» kenti harabesinde bulunmuştur.

MEÇU KAĞAN:

Asıl adının **Kapağan** olduğu da söylenen bu hakan birkaç yıl iç işlerle uğraşıp yönetimi düzene soktuktan sonra Çin üzerine atıldı. Birçok ganimetle döndü. Bu savaş Çin'e bağlı birçok urukların kendi egemenliği altına geçmelerine, birçok kabilelerin Çin'e isyan etmelerine neden oldu. Tekrar birkaç akın daha yaptı. Bu aralık Hitaylılar'ın isyanıyla da korkuya düşen Çinliler'e barış önerdi. Eskiden Çin'de yerleştirilmiş olan Türkler'in geri gönderilmelerini istedi. Kabul ettikleri takdirde Hitaylılar'ı cezalandıracağını söyledi. Çinliler bu şartı kabul edip barış yaptılar. Kağan, Hitaylılar'ın üzerine yürüyüp onları müthiş bir surette bozguna uğrattı. Büyük ganimetle döndü. Çinliler bundan pek memnun oldu. İmparatoriçe kendisine bir Çinli prenses vereceğini bildirdi. Ünvanlar verdi. Akıllı Kağan, böyle şeylere önem vermeyip Çin'e hücum etti. Hitay üzerine yürümesindeki amacı zaten Çin'e hizmet değil, egemenlik alanını genişletmekti. Bu saldırıdan sonra Çinliler'e elçi gönderip Çin'de yerleşen Türkler'in geri gönderilmesini ve çok miktarda tohumluk darı, saban, demir, ipek ve birtakım arazi istedi. Çinliler çaresiz bunları da verip barış yaptılar. Bu büyük başarı Kağan'ın şanını büsbütün artırıp birçok urukun daha kendi uyruğuna geçmesine sebep oldu. Bu seferde Çinliler'le savaşmakta olan Hitaylılar'ı vurup birçok tutsak ve ganimet aldı. İki tarafa da mağlup olan Hitaylılar'ın bir kısmı Kağan'a, diğer kısmı İmparator'a bağlandılar.

Çin İmparatoriçesi Çin'de oğlu adına saltanat sürüyordu. Oğlunu sürüp **Tang Hanedanı**'nı kandırmak ve yerine yeğenini geçirmek fikriyle

Kağan'dan kızını yeğenine istedi. Bu suretle yeğenini kuvvetlendirmek istiyordu. Kağan bu öneriyi reddedip Çin üzerine yürüdü. Bütün Kuzey Çin'i alt-üst ederek her tarafa dehşet saldı.

Kuvvetle başa çıkamayan İmparatoriçe Kağan'ın başına getirene krallık vereceğini ilan etti. Kağan ise yağmayı tamamlayıp bol ganimetle döndü. Çinliler tarafından armağanlar verilerek barış yapıldı. Biraz sonra Türkler yine başarıyla Çin'e akın yaptılar. Bu aralık Kağan kızını İmparatoriçe'nin oğluna vereceğini bildirdi. Çinliler memnuniyetle kabul ettiler. Fakat bununla da akınlar durmadı. Eski şanlı günlerin geri gelişi sayesinde göğüsleri kabarmış olan Türkler, her yıl Çin'e akın ettiler. Bu akınlar 708 yılına kadar sürdü. Bu yıl içinde Kağan Batı'ya dönüp «Türkgeş»ler, «Tangut»lar, «Soğdak»lar üzerine yürüdü ve onları egemenliği altına aldı. Çin'den yine bir prenses istedi. Prenses istemesinin nedeni nüfuzunun artacağı içindi. Bunu bildiklerinden Çinliler vermediler; fakat yine prensesi istedi. Bu sefer isteğini sert bir dille bildirdi. Çinliler korkup yine vaadlerini yenilediler.

Kağan, bu sefer Karlukları cezalandırmak üzere **Bilge** ve **Kül Tegin** Kağanları gönderdi. Karluklar bağımsız olup Kağan'ı korkutacak bir kuvvette idiler.

Yiğitlikleriyle meşhur olan Karluklar **Kül Tegin**'in kahramanlığı önünde bozguna uğrayıp perişan oldular. 714 yılında **Tukyu Devleti**'nin egemenliği altına girdiler. Tekrar Türgeşler üzerine bir ordu gönderip onları da mağlup etti.

Bu sefer de Batı'dan Çin'e döndü. Çinliler de **Kül Tegin**'in kahramanlığı karşısında birşey yapamadılar. Yazıtlardaki bilgilere göre 715 yılında yapılan bu savaşta **Kül Tegin**'in üç defa atı vurulmuştur.

Bu tarihten sonra Devlet'te çözülme işaretleri görülmeye başladı. Karluklar ayrılıp Çin uyruğuna geçtiler. Çinliler'in bunları himaye ettiğini gören Kağan'ın damadı ve diğer bir uruk başı da Çin uyruğuna girdiler. Bunun üzerine Koreliler ve daha birtakım uruklar da aynı işi yaptılar. Çinliler bunları Ordu'ya yerleştirdiler. Tola Irmağı boyundaki Doğuz Oğuz urukundan bir şube de isyan etti. Hiddetlenen Kağan, üzerlerine varıp hepsini kılıçtan geçirdi. Dönüşte, kalabalık olmayan maiyetiyle bir ormandan geçen Kağan'ı ormana sığınmış birtakım kaçaklar yakalayıp öldürdüler. Başı Çin Sarayı'na gönderildi. Bunun üzerine birtakım uruklar daha Çin tabiiyetine geçti.

Meçu Kağan 716 yılında öldü. 25 yıl saltanat sürdü. Yerine **Bilge** (Me-ki-liyen) **Kağan** geçti.

Meçu Kağan ulu Türk hakanlarındandır. **Kutluğ Kağan**'ın yolunu tutup Devlet'i pek parlak bir devreye çıkarmıştır. Pek azimli, pek cesur, çok başarılı bir örgütçü ve gayretli olup birçok seferler yapmış, parlak zaferler kazanmış, Çin'i parmağında oynatıp Çinlileri tir tir titretmiştir. Zamanında Türkler büyük bir servete sahip olmuş, bolluk için yaşamışlardır. Hele hileye gelmemesi pek önemlidir. Çinliler'i asıl bu suretle yere vurmuştur.

Kutluğ Kağan'ın kahraman oğulları **Bilge** ile **Kül Tegin** bu savaşlarda ve devlet işlerinde kendisine pek değerli birer yardımcı olmuşlar, gayretle, yiğitlikle, itaatle, tam Türk'e yakışır bir biçimde

çalışmışlardır. Bu iki yiğit bütün Türk Tarihi'nin büyüklerinden, Türk ulularındandır.

Uzun müddet böyle şanlı, onurlu bir devre geçtikten sonra Kağan, hayatının son iki yılında ihtiyarlıktan mı, nedense ahlakını bozmuş, büyüklüğünü kaybetmiş, zulme ve baskıya başlamış, bir Çinli kız almak için bazen milleti boşuna savaşa sürüp kırdırmış, bazen Çin İmparatoru'na aşağılık bir biçimde yalvarmıştır. Bu haller üzerine de millet dağılmaya, kendisini bırakıp Çin uyruğuna geçmeye başlamıştır.

Birkaç oğul bırakmıştır. **To-sı** adında ve **«İni Kağan»** ünvanını sahip olan kişi bunlardan biridir. **«İni»** Türkçede «küçük kardeş» demektir.

BİLGE KAĞAN (MEKİLİEN):

Meçu öldürülünce meydanda tahta aday üç prens vardı: **Bilge, Kül Tegin, İni. İni,** diğer ikisine babasının sağlığında başkanlık etmiş bulunuyordu. **İni** ile diğer iki kardeş hemen kapışmışlardır. Bunlar birbirleriyle kanlı savaşlar yaparlarken Türgeş'ler isyan edip başları **So-lu**'yı **Batı Tukyu Devleti** Kağanı ilan ettiler. Dokuz Oğuzlar ve birtakım uruklar da Çin korumasına girmişlerdir. Bereket versin ki beraber hareket eden iki kardeş **İni Kağan**'ı bozmuşlar. **İni Kağan** iç savaşta öldüğünden çekişme çabuk son bulmuş ve iktidar bu değerli, milli duygulu, yurt gayreti güden iki prense kalmıştır. Bu iki kutsal kardeş birbirine tahtı kabul ettirmek için uğraşmışlardır. Nihayet **Kül Tegin,** ağabeyisine kabul ettirmeye muvaffak olmuştur. Nice prensler taht için birbirlerini yerken, bu iki kadreş birbirinin hatırı için ondan vazgeçmişlerdir.

Ancak **İni Kağan**'ın vücudunun kalkması anarşiyi durduramadı. O'nun diğer kardeşleri de isyan ettiklerinden hepsi öldürüldü. Bu arada isyanlar sırasında **Kağan**'ın kayınbabası da Batı'ya iltica etti. Kendisi Türklerce pek sevilen değerli bir kişi olduğundan birtakım uruklar o'nunla beraber **Batı Tukyu Devleti**'ne katıldılar. Bu suretle **Bilge Kağan**'ın kuvveti azaldı. Nihayet «İzgil» Uruku da isyan etti, fakat **Kül Tegin** hemen onları vurdu. İşler düzeldi. Ancak birçok urukun **Batı Tukyu Devleti**'ne geçmesi kötüydü. Nihayet Kağan, kayınpederini getirtip kendisine danışman yaptı. Bu önlem üzerine ayrılan uruklar tekrar geldiler. Biraz sonra, Çin'e yerleşmiş olan uruklar isyan edip **Bilge Kağan**'a bağlandılar. Bu suretle eski kuvvette yine ulaşılmıştı. Kağan hemen yönetime çeki-düzen vermeye başladı. Aynı zamanda milleti dinlendirmeye, zengin etmeye çalıştı.

Bilge Kağan, Türkleri kentler kurup iskan etmek, pagotlar yapıp Budizm dinini iyice yaymak istedi ise de kayınbabası: **«Türkler için iskan ve Budizm Dini ölümden başka birşey değildir. İskan olunurlarsa, Çinliler Türklerden sayıca çok olduklarından, Türkleri oldukları yerde bitirirler. Budizm Dini, insanlara merhamet ve tevazu telkin eder. Türkler, Budist olurlarsa miskin olurlar; kahramanlıkları yok olur. Türk, savaşarak hayatını kurtarmak durumunda ve zorundadır.»** diyerek Kağan'ı bu fikrinden vazgeçirmiştir.

İç işlerine daha iyi bir düzen verebilmek için Çin'e barış teklif etti ise

de Çinliler buna üç yüz bin kişilik bir ordu göndermekle cevap verdiler. Aynı zamanda «Pasımi»leri, Hitaylıları ve daha birkaç uruku Türkler aleyhine ayaklandırdılar. Fakat başkaldıranlar yerleri uzak olduğundan, birleşemediler. Kağan yalnız kalan Pasimi'leri ansızın bastırıp işlerini bitirdi. Oradan Çin üzerine yürüyüp Çin ordularını bozdu. Bunun üzerine henüz kendisine itaat etmeyen urukları da bayrağı altına topladı. Bu iki kardeş Kağan, nerede Türk varsa, bir Türk Tuğ'u etrafına toplamak ruh ve ülküsü ile yaşıyorlardı. İşte bunun için **Kül Tegin** «Gökmen» Dağını aşıp; pek kahraman olan Kırgızlar'ı vurdu, egemenliği altına aldı. **Kül Tegin** buradan Altay'ı aşarak, İrtiş Irmağı'nı geçip Türgeşler üzerine saldırdı. Türgeşler o zaman en savaşçı bir uruk idiler, ancak **Kül Tegin**'in kahramanlığı karşısında bozuldular. Savaş Alanında Kağan'larının, yabgu'larının, şad'larının ölüleri kaldı. Şanlı **Kül Tegin,** ondan sonra Kara Türgeşleri de vurup Soğd'a girdi ve Demirkapı'ya vardı. Buraları tamamen zaptedip büyük bir zafer ve ganimetle döndü.

Bu zaferden dönünce **Bilge Kağan** Çin'den bir prenses istedi. Çinliler vermediler. Kara Hitay ve Tatabı'ları vurdu; neleri varsa ellerinden aldı. Yine Çinli prenses istedi ve tehditle almak için Çin'e bir akın yaptı. Bundan canı yanan Çin, barış için elçi gönderdi. Kağan da elçi gönderip yine kız istedi ise de yine verilmedi. Türkler'le Çinliler arasında Hitaylılar'dan dolayı tekrar savaş çıktı. **Bilge Kağan** Çinli ve Hitaylılar'dan kurulu kırk bin kişilik bir orduyu otuz bin kişisi savaş alanında ölü kalmak üzere perişan etti.

Bu sırada Dokuz Oğuzlar ayaklandılar. **Bilge Kağan** bunlar için, «**kentu budunum itti**» (kendi milletim idi) diyor. Bunlarla beş kanlı savaş oldu.

Bir yıl süren savaşlarda **Kül Tegin** büyük kahramanlıklar gösterek Oğuzlar'ı beş kere bozguna uğrattı. Öbür yıl Oğuzlar'la yapılan bir savaşta, Oğuzlar **Kül Tegin**'in karargâhını basmış, savaş kaybedilmek üzere iken **Kül Tegin** yıldırım gibi yetişmiş, Oğuzlar'ı bozmuştur; fakat kendisi de sonunda yaralanıp ölmüştür. Ölünceye kadar kardeşine itaat ve hizmet eden **Kül Tegin** Türk'ün eşsiz kahramanlarından, Türk'ün Türklük ruhu ile her an heyecanla yaşayan ve bu ülkü ile her zorluğa koşan ve her zor meseleyi çözümleyen bir harikasıdır. Kardeşinin sağ eli olmuş, Türklüğü yükseltmiştir. Hayatında bundan başka bir şey bilmemiştir.

Bu müstesna kahraman yazıtında bildirdiği üzere «Koy» (koyun) yılında (731'de) ölmüştür. Biçin (Maymun) yılının dokuzuncu ayında «**Yuğ**»u (yası) tutulmuştur. Kırk yedi yaşında ölmüştür. Yazıta göre Türkler'e özgü bu takvimi o vakit de görüyoruz.

Kül Tegin'in **Yuğ**'una katılmak üzere Çin'den ve öteki bütün devletlerden ve milletlerden devlet adamları ve armağanlar gelmiştir.

Bilge Kağan, Kül Tegin Kağan'ın ölümüne çok üzülmüş mezarı üze-

rine bir türbe yaptırmıştır. Bu türbenin duvarları **Kül Tegin**'in savaşlarının resimleriyle süslenmiştir. Oraya yazısı, yeğeni **Yuluğ Tigin** tarafından yazılan, bir anıt da diktirmiştir.

Kağan, Çin'den yine prenses istedi. Bu sefer verdiler. Düğün hazırlıkları yapılırken bir subay Kağan'ı zehirledi. Kağan bu subayı bütün ailesiyle beraber idam ettirdi. Kendisi de zehirin etkisiyle İ.S. 734 yılında öldü.

Yazıta göre İt yılında, onuncu ayda ölmüştür. Algazin (Tongur «Domuz») yılında, beşinci ayda **Yuğ**'u yapılmıştır. 18 yıl saltanat sürmüştür. **Kurultay**'ın kararıyla yerine oğlu **İçin** geçmiştir.

Yuğ törenine her taraftan heyetler, heyetlerle beraber armağanlar geldi. **İçin Kağan** babasına bir türbe ve türbesinin duvarlarına savaşlarının resimlerini yaptırdı. Bir de yazıt diktirdi. Bu yazıtta babasının ölümüne olan üzüntüsünü dile getirirken **İçin Kağan: «... Yukarda Gök'ün kubbesi durdukça, marallar dağlarda koştukça O'na ağlıyacağım...»** diyor. Bu cümle pek şairane ve ince duyguludur. Soylu bir Türk ruhunun duygularını anlatmaktadır. Türk'e yalnız savaşçı diyenler bu ince ruhu görsünler.

Bilge Kağan, Türk'ün pek ulu hakanlarındandır. Ömrünü Türk'ün onuru ve mutluluğu için sarfetmiştir. Milletinde yurt sevgisini artırmak için mezarının taşına bile o yolda satırlar eklenmiştir. Zamanı Devlet'in en parlak dönemidir.

İÇİN KAĞAN:

Çinliler ve öteki devletlerle barış üzere yaşayıp iç işlerini düzene koydu. Çin'le ticarete önem verip milleti zengin ve mutlu etti. 742 yılında öldü. 8 yıl hakanlık yaptı. Yerine küçük kardeşi **Bilge Kutlu, «Tang-lı»** ünvanıyla geçti.

TANGLI KAĞAN:

Zayıf yapılı ve etkisiz bir adam olduğundan yönetimi annesi **Po-fu** eline aldı. Bu da yönetimden pek anlamıyordu. Bu kadın bir subayı seviyordu. Değersiz bir adam olan subay herşeye burnunu sokmaya başladı. Törelere saygılı devlet adamları ve beyler buna tahammül edemediler. Kağan'ın bu kötü anası, kendisini eleştiren Batı ve Doğu Yabgu'larını öldürmeye kalktı. Batı Yabgusunu idam etti. Bunu gören Doğu Yabgusu doğuya çekilip isyan bayrağını açtı. Birçok beyler de isyana iştirak ettiler. Bu durumu görüp aczini anlayan Kağan, Çin'in himayesini istemek alçaklığında bulundu. Bu da etrafından birtakım Türkler'in daha dağılmasına neden oldu. Doğu Yabgusu büyük bir kuvvetle üzerine gelip ordusunu bozdu. Kağan da vurularak öldü. Tahta çıktığı aynı yılda ölmüştür.

Bundan sonra yine post kavgası, büyük bir anarşi, çözülme ve çökme hareketleri başladı. Artık Türkler birbirini indirip bindirdiler ve öldürdüler. Çinliler de ellerine barut alıp bu ateşe avuç avuç attılar. Bir yıl içinde üç kağan geldi. Her biri ancak bir-iki ay dayanabildi. Sonuncusu olan **Yabgu Kağan** Çinlilerin oyunu ile Dokuz Oğuz, Karluk ve Basmıl'ların isyanı üzerine çıkan savaşta yaralanarak 744 yılında öldü. Yerine Basmıllardan biri geçti ise de bir ayaklanma ile yıkılıp yerine yine **Asena Hanedanı**'ndan, **U-so-mi-şı**'yı Kağan ilan ettiler. Çinliler Karluk, Dokuz Oğuz ve Basmıllılar'la birleşerek saldırdılar. Kağan kaçmak zorunda kaldı, fakat yakalanıp başı kesildi. Böylece anarşi sürüp gitti. Kağanlık bazen Basmıllılar'a, bazen Dokuz Oğuzlar'a arada bir Asena'lara geçti. Sonunda Asenalar'dan son Han **Pe-Meyi** de öldürülerek 745 yılında Hanedana da, Devlete de son verildi.

* *
*

Doğu Tukyu Devleti'ni iki döneme ayırmak gerekir. İki dönem arasında 52 yıllık bir saltanat arası başka bir deyimle, **Fetret Devri** vardır. İkinci dönem 63 yıl sürmüştür. Birinci dönem de 47 yıl devam ettiğinden 47+59+63=162 yıl eder. Daha doğrusu **Doğu Tukyu Devleti** asıl **Tukyu İmparatorluğu**'nun devamı olduğundan 38 yıl olan o dönemi de ekleyince 162+38=200 yıl eder ki bu Devlet iki yüzyıl ömür sürmüş demektir.

Devletin başına yirmi iki hakan geçmiştir. Beş hakan asıl ilk İmparatorluğundur. **Doğu Tukyu Devleti**'nde on yedi hakan vardır. Bunun yedisi **Fetret**'ten önceki, on'u **Fetret**'ten sonraki döneme aittir.

Tukyuların tarihini özellikle Çin kayıtlarından öğreniyoruz. **Fetret**'ten sonraki dönemi- daha kıymetli olan ve Türk Kağanlar tarafından dikilmesiyle daha başka bir mahiyette olan-yazıtlar aydınlatmıştır. Bu yazıtlar Doğu Tukyu Devleti'nin ikinci dönemine aittir. Bunlar Orhon Irmağı boyunda «Koşu-Çaydam» da bulunmuştur.

Bu devlet **Mokan Kağan** zamanında en üst noktasını bulmuştur. **Topa Kağan** hemen her Türk Kağanı'nın yaptığı ve ilerde hemen daima göreceğimiz hatayı işleyerek Devlet'i Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu da Devlet'te post kavgası ve anarşi çıkarmış, çöküş kapılarını açmıştır. **Şapolio Kağan** ise Devlet'i daha çok parçalayarak Doğu, Batı, Kuzey ve Güney olarak dört parçaya ayırmıştır.

Bu yanlışa, bir başka önemli çöküş unsuru daha eklenmiştir. O da Türk Sarayı'na giren Çinli prenses ve Çinlilerdir. Tukyu Türkleri de yabancı unsurları saraylarına almak, danışman ve sırdaş yapmak, büyük mevkilere çıkarmak korkunç hatasını işlemişlerdir. Bunlar bir taraftan da bu Türklerin can düşmanı olan Çinliler'e casusluğa ve onların fitnelerini eyleme geçirmeye varıncaya kadar her hâinliği yapmışlardır. Hele Kağanların karı diye aldıkları Çinli prensesler, Devlet'i yıkmak için casusluğa, Kağan zehirlemeye, öldürmeye, en gizli ve hayati sırları gizlice Çin İmparatorlarına ulaştırmaya başlamışlardır. Sözün kısası yapmadık hıyanet ve alçaklık bırakmamışlardır. Bu suretle Devlet'in çökmesinde

önemli rol oynamışlardır. Yani bu Türk Devleti de önemli mevkilerde bulunan yabancı unsurlar yüzünden batmıştır.

Diğer bir önemli çöküş nedeni de Çin'in politikası, fitne ve entrikasıdır. Hiyong-Nu'lardan sonra bunların zamanında da Çin'in en büyük düşmanı Türkler, Türkler'in de Çinliler'dir. Çinliler Türkler'den tir tir titrerlerdi. Bu güneş gibi parlayan dönemde öyle zamanlar olmuştur ki, koca Çin İmparatorları Türk Kağanlarına sığınmıştır. Çin'e giren Türk orduları yüzlerce defa Çin'i alt-üst etmiş, soymuş, soğana çevirmiştir. Çin, kuvvetle Türkler'e karşı koyamıyacağını acı tecrübelerle öğrenmiş, entrikalara koyulup Türk türeleri arasında post kavgaları çıkararak onları birbirlerine kırdırmış ve bu eylem amacına ulaşınca kendi de sahneye girip Türkler'i bitirmiştir. Çinliler'in bu fesatçı politikalarında gözleri, elleri ve araçları Türk Saraylarındaki Çinli prensesler ve Çinliler olmuştur.

Çinliler Türkleri yendikleri zaman onları Çinlileştirmeye koyulup, Çin elbisesi giymeye, Çince konuşmaya, Çin takvimi kullanmaya zorlamışlardır. Bu zorlamaların en şiddetli dönemi **Şapalio Kağan**'ın zamanıdır. Bu yapılanlar dışardan idi. İçerden de Türk Sarayı'ndaki ve Türk beylerinin evlerindeki Çinli prensesler bu temsil işine pek güzel hizmet etmişlerdir. Onlar Türk'e Çin göreneklerini sokmak için çok iyi çalışmışlardır. Türk'ün devleti bağımsız, özgür olduğu ve Asya'nın semalarında yıldızı parladığı zamanda Çinliler, Türkler'e benzemişlerdir. Ancak Türk devletleri çöktüğü ve Çin boyunduruğu altına girdiği zamanlarda da, yani yuvarlak hesap on yüzyılda kimbilir kaç milyon Türk Çinlileştirilip bitirilmiştir? Ne kadar yurt ve Türk kaybettik, sayısını bilmiyoruz...

Çinliler politikada amansız ve insafsızdır. Entrikada yamandırlar. Bu konuda en kanlı, en alçakça araçlara başvururlar. Bu amansız ve kanlı alçakların hepsini Türkler aleyhine kullanmışlardır.

Devlet'in ikinci döneminde yine değerli Kağanlar yetişip Devlet'i diriltmişler, eski şanını, kuvvetini vermişler, yine Çin'e dehşet salmışlarsa da, yine aynı nedenlerden bu sefer, büsbütün çöküp ve tükenip bitmişlerdir.

Tukyu Devleti Çin, İran, Bizans ile ilişkide bulunmuştur. **Oğuz Han**'da, Hiyong-Nu'larda olduğu gibi Tukyu'larda da o vakte göre bir meşrutiyet yönetimi, yani bunlarda da **Kurultay** vardı. Meclis'in üyesi türeler, beyler devlet adamları ve komutanlardı. Daha doğrusu bu kurultaylar bir ayan meclisi gibiydi. O zamanda tabii bundan başkası olamazdı. Milletlerin kültür düzeyleri bundan başkasına uygun değildi.

O vakte göre olağanüstü olan bu yönetimi ilerde Türkleri Müslüman ettikten sonra Araplar yok ederek bitireceklerdir. Yerine ölçüsüz bir baskı rejimi koyacaklardır. Araplar Türk'ün yasası ile bu **Kurultay**'ı küfür saymışlar ve yok olmasına çalışmışlardır.

Tukyu'lar zamanında Türkler askerlikte, hele süvarilik ve ok

atıcılıkta, manevralarının çabukluğunda pek meşhurdular... Tukyular'da devlet başkanına «**Kağan**», «**İl Han**», karılarına «**Hatun**», şehzadelere «**Tele**», «**Tegin**»; oymak başlarına «**şe**», valilere «**yabgu**» denirdi. 12 türlü yılı olan eski **Türk Takvimi**'ni kullanırlardı. Bayraklarının ucuna altından yapılmış bir kurt başı takarlardı. Davul, sancak, mızıka takımı bağımsızlık simgesi idi. Bu simgeyi Türkler'de daima göreceğiz. Kağanların çadırlarının kapısı Doğu'ya yani güneşe doğru olurdu. Ateş töreni, dini bir nitelikte olup bunu yılda bir defa büyük bir törenle yaparlardı. İlk önce Kağan, Ak Ateş (kor) durumuna gelmiş olan demiri kerpetenle tutup bir örs üzerine kor ve çekiç ile döğerdi. Sonra aynı biçimde türeler, devlet adamları da bunu yaparlardı. Bu sıralarda bu göreneğe, Türkler arasına bir ölçüde girmiş olan Budizm Dini bile engel olamamıştı. Ölülerini yazın ölürse kışın, kışın ölürse yazın gömerlerdi.

BATI TUKYU DEVLETİ

İmparatorluğun 583 yılında ikiye ayrılıp Batı kısmının bağımsızlığını kazandığını yazmıştık. Bu bağımsızlığı sağlayan **Apo Kağan**'dır. Bu Devlet Çinliler'den uzakta kalmış olduğundan Çin kayıtlarında bunlara ilişkin pek az bilgi vardır. Bu Devlet'in merkezî yurdu Soğd'dır.

Apo Kağan evvelce bildirildiği gibi asıl Kağan'a ihanet etmiş, Çinliler'in himayesine girmiş, sonra bağımsızlığını kazanmış ve Doğu Tukyu Kağanı ile uğraşmış, Doğu Tukyu Kağanı **Şapolio**'yu mağlup etmiştir. Gücü artmış olduğundan Çinliler kendisine elçi gönderip ilişki kurmuşlar O'nu Doğu Tukyu aleyhine kışkırtmışlardır. Kendisine **davul, bayrak ve mızıka** göndermişlerdir. Yani bağımsızlığını onaylamışlardır. **Apo** nihayet Doğu Tukyu Kağanı'na tutsak düşmüştür. **Apo Kağan**'a Bizanslılar «**Bohan**» derler.

Apo Kağan'ın yerine **Ni-li Kağan** geçmiştir. O'nun yerine de 600 yılında oğlu **Çu-lo Kağan** geçmiştir. Bu adam beceriksizin biriydi. Zamanında bu yüzden isyanlar ortaya çıkmış anarşi ülkeyi kana boyamıştır. Bu sırada **Ho-so-na** adında biri sahnede gözükmektedir. Bu adam Çin'e sığınmış, Doğu Tukyu Kağanı bunu, kendisine zararlı olduğundan, istemiş, Çinliler de hainlik edip teslim etmişler, Kağan da öldürmüştür. Aynı zamanda Doğu Tukyu'lardan olan, fakat bu devlet sahnesinde rolleri görülen **A-se-na-ço-ül** vardır.

619 yılında **Tung-şe-hu** Kağanlık tahtına geçmiştir. Bu kişi Çinliler'e, özellikle Acemler'e iyi darbeler vurmuştur. Fakat sert bir adam olduğundan aleyhine isyan çıkmış, ihtilalciler tarafından 627 yılında öldürülmüştür. Bunun üzerine Kağan olmak için Türeler (şehzade) birbirine girmiş, kan gövdeyi götürmüştür. Bundan bıkan uruklar ve kent halkı Çin'e bağlanmışlar, vergilerini İmparator'a vermişlerdir. O kadar uzakta olan Semerkant kenti bile elçi gönderip, Çin yönetimi altına gir-

miştir. Kuzeyde Kırgızlar da başkaldırıp **İnan** adındaki başkanlarını Kağan ilan etmişlerdir. En kuvvetli uruklardan olan «Türgeş»ler de isyan ederek başları **U-çe-le**'yi Kağan yaptılar. Bu çözülme Doğu Devleti'nin de çözülme dönemine tesadüf eder.

İşte bu anarşi döneminde «**Şehname**» ile meşhur edilmiş olan «**Turan- İran Şavaşları**» ortaya çıkmıştır. Bu zaman, Acemlerin, Sasanilerin şehinşahlarından **Şirveye**'den **Üçüncü Yezdicerd**'e kadar süren uzunca bir zamandır. Türkler Acemlere karşı Çin'le anlaşmaya teşebbüs etmişlerdir. Acem sipehsaları (komutanı) **Behram Çubin,** Türkleri bozup İran'a vergi vermeye mecbur etmiştir. Acemler bu işte pek yanlış yola gitmişlerdir. Zaman ve akıllarını Türkler'le uğraşmaya harcayıp Irak'ta baş gösteren İslam tehlikesini görmemişlerdir. Araplar kuzeyde Türklerle meşgul olan Acemleri bastırıp işlerini bitirmişlerdir. Hem onları, hem de onlardan sonra Türkler'i tepelemişlerdir. Durum, Araplar'a pek uygun düşmüştür.

Türkler zaten iç savaşlar ve anarşi ile bitik bir hale gelmişlerdi. Turan-İran savaşları da iki tarafın kuvvetini sıfıra doğru götürmüştü. Kendileri Araplar'la başa çıkamazlardı; fakat Türkler'in Araplar'ı tepelemesine imkan kalırdı. Acemler Türkler'le hoş geçinselerdi, İran'ı belki Arap istilasından kurtarabilirlerdi. Bu politikayı görmemek için kör olmak gerekirdi. Galiba İran'a kahramanlık menkıbeleri, millî kahramanlar meydana getiriyor sanıyorlardı! Gerçekte ise bu kahramanlıklar sönecek bir kandil alevi gibi idi. Nihayet Arap'tan darbeyi yiyip kahramanlıkta üstünlüklerini iddia etmek hafifliğinde bulundukları Türkler'in kucağına kaçmaya mecbur oldular.

İçimizden biri «**Şehname**»yi ve bu savaşları iyice inceleyip, yanlışlıklarını, Acemlerin Türk kahramanlığına mağlup oluşlarını güzelce anlatarak bir monografi yazmalıdır. Hatta mümkünse Turan'ın İran'ı ezmesini terennüm eden bir «**Şehname**» de yazmak Türk'e borçtur.

Yezdicerd (Yezdigerd) kendisini izleyen **Ehnefi bin Kays**'ın önünden kaçıp Soğ'a sığındı. O zaman **Batı Tukyu Devleti**'nin Hanı **Tulu Kağan**'dı. **Tulu Kağan, Yezdigerd**'i himaye edip **Ehnef**'in karşısına çıktı ve savaşa tutuştu, ancak bu çarpışmayı uğursuz sayıp geceleyin çekildi. Bu savaş (642) Türk ve Arap'ı İslamiyetin ortaya çıkışından sonra ilk defa karşı karşıya getirmektedir.

Çinlilerin teşviki ile Nuşepi'ler başkaldırdılar, ancak **Tulu Han** isyanı bastırdı.

Hazreti Ömer'in öldürülmesi, İran ve Horasan'da Araplar aleyhine isyanlara neden olmuştu. **Hazreti Osman, Amr Bin Osman** komutasında buralara bir ordu gönderdi ise de (649 yılında) bundan istenilen sonuç alınamadı.

Bu sırada Tarhan'lardan **Nizk** adında bir Türk, Afganistan'ın kuzeyi ile İran'ın doğusunda bağımsızlığını ilan etti. Bu suretle **Tulu Kağan** da, Araplar da buralardan el çektiler; fakat **Hazreti Osman,** süt kardeşi

Abdullah bin Amr bin Keriz'i gönderdi. Bu kişi buraları tekrar Arap egemenliği altına aldı. **Tulu Kağan** 653 yılında öldü.

Başsız ve rahatsız kalan Türkler göç etmeye başlamışlardır. Ülke anarşi içinde çalkanmıştır. Horasan halkının Araplara karşı daima soğuk davranmasını önlemek için **Muaviye, Rebii bin Ziyad** ile Basra ve Kufe taraflarından elli bin kişiyi aileleriyle beraber Horasan'a gönderip yerleştirerek oranın etnik durumunu Arap lehine çevirdi. **Rebii** Toharistan ve Kuhistan'ı alıp Türkleri kılıçtan geçirdi. O zaman Toharistan'da Arap kitaplarının «**Cebguye**» dedikleri bir Türk Hakanı vardı. **Cebguye** ya da «**Cebuye**» Oğuz hanlarının lakabı imiş. Bu sırada Emeviler içindeki keşmekeşten yararlanarak Karluklar Araplar'ın «Teguz guz» (Dokuz Oğuz) dedikleri Uygurlar, Zablistan'daki Türk hakanı **Rutbil** ve hatta Tibetliler Horasan ve İran'ı zaman zaman yağmaladılar. Bu dönemde Arap valilerinden **Abdullah bin Ziyad, Abdullah bin Hazım, Ümeyye ibni Abdullah** bunlarla uğraşmışlardır.

690 yılında Doğu Tukyu Kağanı bütün Türkleri bir tuğ çevresinde toplamak için Batı Tukyu Türkleri üzerine yürüyüp **Batı Tukyu Devleti**'nin arazisinin önemli bir kısmını zaptetti.

714 yılında Doğu Tukyu Kağanı **Meço Kağan,** Batı Tukyu ülkesini tamamen zaptetti. Yine Sekizinci Yüzyıl'ın başlarında büyük bir Türk Uruku olan Türgeş'ler **So-lo** adındaki başbuğlarını Batı Tukyu Kağanı ilan ettiler. Fakat Doğu Tukyu Kağanı **Bilge Kağan** gelip Türgeş'leri müşhiş bir surette bozdu.

Bilge Kağan Demirkapı'ya kadar dayanıp Soğd'u ve bütün Batı Tukyu ülkesini ele geçirdi. Batı Tukyu'da **Bozkurt Ailesi** yerine geçen Türgeş'ler Kağanı, **Makaraç Tamgaçı** ve **Oğuz Bilge Tamgaçı** adında iki adamını, **Kül Tegin**'in yasında hazır bulunmak üzere Bilge Kağan'a göndermiştir.

İşte Batı Tukyu'ların Doğu kardeşlerinden yedikleri dayaklar da Arap'ın Orta Asya'yı ele geçirmesini pek kolaylaştırmıştır.

Cüneyd bin Abdurrahman Elmiri, Vasıl bin Ömer'in cesareti sayesinde Türkler'i bozup 729 yılında Buhara ve Semerkant'a valiler atadı.

Bu Türk ve Arap mücadelesi Türklerin devletsiz ve zayıf durumda bulundukları, Acem savaşlarıyla güçsüz düştükleri, hatta Doğu'daki kendi kardeşlerinden de dayak yedikleri zamana tesadüf etmiştir. Bu mücadelelerde Türkler fırsat doğduğunda şiddetle saldırı ve geri çekilme taktiğini kullanmışlardır. Araplarla pek kanlı savaşlar yapmışlardır. Araplar'ın İran'daki kolay ilerleme hareketleri Türk sınırında durmuştur. Türkler kahramandı; fakat Araplar'da da yeni dinin maneviyatı, heyecanı ve kuvveti vardı. Türkler, onları kanlı savaşlarda bitirmek derecesine gelirlerdi ve bitmek üzere olan Araplar o anda yapılan bir din propagandasıyla şiddetli bir gayrete gelip ve aynı zamanda hile ile Türkleri aldatıp savaşın sonucunu değiştirirlerdi. Bu savaşlar Türkler için menkıbelerle doludur. Araplarla uğraşan ünlü Türk kahramanlarından

Gür Sol vardır ki, henüz bey iken 737 yılında kendisini Kağan ilan etmiş, nihayet bizzat keşif yaparken **Nasır bin Seyyar**'ın eline düşmüş ve idam edilip cesedi dere kenarına atılarak Türkler'e gösterilmiştir. Bu kahraman yetmiş iki savaşa katılmış, Türkler'in Araplar'la olan savaşlarının en önemlilerinde bulunmuştur. Nihayet Türkler islamlaşmışlardır.

Bu Devlet'in önemli olayı bir zaman Acemler, daha sonra da Araplarla kavgalarıdır. Menkıbelerle dolu olan bu savaşları, Araplar'ın Türkler'e ne suretle girdiğini bir monografi halinde yazmak Türk'ün görevlerindendir. Bu Devlet bütün hayatında saldırı ve anarşiden kurtulamamıştır.

BULGAR DEVLETİ

«**Bulgar**» kelimesi, «**bulgamak**» fiilinin şimdiki zamanıdır. Geçmiş zamanı «**Bulgadı**» olur. «**Karıştı**» anlamına gelir. **Ebulgazi**'ye göre «**Bulgar**», Türkçe «**gön**», «**deri**» demektir. Hatta onu «**bulgari**» biçiminde yazdığı da olur. Fakat bence bu «**gön**» ve «**deri**» anlamları sonradan ortaya çıkmıştır. Çünkü eski zamanda Bulgarlar dericilikte pek ileri olup kösele ve meşinleri her tarafa gönderirlerdi. O taraftan gelen gönlere «**bulgar**» adı verilmiş ve böylece «**bulgar**», «**deri**», «**gön**» anlamına da gelmiştir. **Ebulgazi**'nin ilgi edatı ile kullanması bu fikre haklılık kazandırmaktadır.

Bulgarlar hakanlarına «**Han**» ve «**Bilik-Var**» derlerdi. «**Bilik**», «**bilgi**»; «**Var**» yahut «**bar**», Türkçe «**bilim**» demektir. Bu durumda birleşik kelime olan «**Bilik-Var**» «**bilgin**» anlamına gelir. **Bulgar Devleti** İsa'dan önce kurulmuştur. Bulgarlar'ın asıl yurtları Çitler'den şimdiki Kazan'ın pek çok kuzeyindedir. Sınırları şöyle idi:

Doğuda: Ural Dağları, Taşkent, Belh'e kadar Havarizm.

Kuzeyde: Finler ülkesi.

Güneyde: Kuzgun Denizi, Dağıstan, Tiflis, Şirvan.

Batıda: Nukre, Don, Sur, Ufa Irmakları.

Buralarda Bulgarlar, Hazarlar, Başkırd'lar, Mişerler, Macarlar gibi Türkler vardı. Bunların hepsi de çeşitli Türk Uruklarından oluşup zaman zaman ad değiştirerek en son bu adları olan Türklerdir. Bu yerler sonraları Kıpçaklar'la, Hunlar'ın, Bulgarlar'ın, kısmen göçten sonra **Cengiz Han**'ın çocukları ile gelen Türkler'in eline geçmiş ve **Altın Ordu Devleti** kurulmuştur.

Sonra bu Türkler de, Bulgar Türkleri de kısmen «Tatar» adını almışlardır. Halen bir kısmı bu adı taşır. **Bulgar Devleti** yerine **Kazan Hanlığı** kurulmuştur.Yani **Kazan Hanlığı, Bulgar Devleti**'nin uzantısı durumundadır.

«Bulgar» kelimesi hem bu ülkeye, hem bu kavme, hem de başkentlerine ad olmuştur. Bulgar kenti İdil Irmağı'nın kuzey tarafında Şir Çulha'nın bu ırmağa aktığı yerde idi. Önemli bir ticaret ve bilim kenti idi. Yapıları, yolları pek bayındırdı. Buraya her taraftan tüccar ve bilginler gelirdi. Daha sonra savaşlardan harap olup başkent **Tatar Hanlığı** zamanında «Kazan kenti olmuştur. 1856 yılında **Kazanlı İbrahim Efendi** Bulgar kentinin harabesini gidip gördüğünü ve 33 basamaklı olan minaresinin sapasağlam durduğunu söyler.

Bu güzel kentin yapıları çamdanmış, soğuğu çok olurmuş. Yapıları ve insanları pek güzelmiş.

Bulgar kenti için Dağıstanlı **Şeyh Mahmut Efendi** şöyle diyor:

«Şehr-i Bulgara gönül şöyle oluptur müştak,
Hemi Bulgar görünür gözümüze yakın ırak.
Şehr-i Bulgara gönül kılma beraber asla,
Mısr ve Şam ve Yemen'i şehr-i Horasan Irak.
Mekke tavfına verir her sene Haccac-ı Nizam,
Mekke Bulgarı her an tavaf eylemek eder merak.
Hızır Uluca ile sergüşte olup Bulgara,
Dışı zulmet, içi nur, ab-ı hayatı berrak.
Der Bulgar ki o sezihedir el Hak,
Nur-u tecelli yasanıb mıdır tavk üzre tak.»

Bulgarlar'ın başlangıçları ve eski dönemleri hakkında bilgi bulunamamıştır.

Hunların çöküşünden sonra Bulgarlar'ın bir kısmı Volga ve Ural'dan Karadeniz'e ve Azak Denizi'ne inip Slavlarla birlikte Bizanslılar'a baş belası olmuşlar, hatta İstanbul'u bile tehdit etmişlerdir. Daha sonra 630 yılında Avarlar'ın egemenliği altına girmişler, ancak başları **Kuvart Han**'ın himmetiyle kurtulup yine kuvvet bulmuşlardır. 679 yılında kardeşler arasındaki kavgadan Bulgarlar dağılıp herbiri bir tarafa gitmiş, bunlardan bir kısmı **Kuvart Han**'ın oğlu **Asparah Han** ile Dinyester ile Tuna arasına ve Tuna boyuna, şimdiki Bularistan'a göç etmişlerdir. **Misya** denilen şimdiki Bulgaristan'a geldikleri zaman orada kendilerinden önce gelmiş bir miktar Slav ile karşılaşmışlardır. Bu Slavları egemenlikleri altına alıp bir devlet kurmuşlardır.

İşte bu suretle Bulgaristan ikiye ayrılmıştı. Eskisine «Büyük Bulgaristan» ya da «Büyük Bulgarya», yenisine «Küçük Bulgaristan» ya da «Küçük Bulgarya» denmiştir.

Kuvart'ın oğullarından **Batbay Han** Hazarlar'dan kaçarak İdil'in kuzeyine, yine eski yurtlarına gidip oradaki **Büyük Bulgar Devleti**'ni kurmuştur.

Araplar, 725, 728 ve 732 yıllarında Bulgar ülkesine seferler açmışlar, bazen galip, bazen mağlup olmuşlar. Araplardan **Müslime bin Abdülmelik**'in Cezire-i Ulya (Yukarı Mezapotamya) Valiliği zamanında Bulgarlarla yaptığı savaşlarda Bulgar Hanı'nın oğlu ölmüş, Bulgar Hanı kuzeyde bulunan «Semender»e, oradan da yine Arapların baskısı ile «Hacı Tarhan» (Esterhan, Ejderhan, Astırahan denilen kenttir. Bu kelime «Astıra-Han»dan geliyormuş) kentine çekilmiştir.

Bu sırada Bizans İmparatoru **Erminus** ülkesindeki Yahudiler'e Hıristiyan olmalarını teklif etmiş, bunların bir kısmı Hazar ülkesine çekilmiştir. Oralara gelen Museviler'in teşviki ile Han, uyruğu ile, yani Hazar ve Bulgarlar'la beraber Museviliği kabul etmiştir. O zaman Hazarlar Hıristiyandılar. Araplar'ın sefer ve istilalarıyla da kısmen Müslüman olmuşlardı. Bulgarlar ise hiç Hıristiyan olmadan Müslüman oldular.

Bulgarlar, Müslüman olunca Araplardan müderris ve imam

almışlardır.

Halife El Mukatdi Billah 902 yılında Bulgarlar'a **İbni Fadlan**'ı elçi göndermiştir. Bu kişi Bulgarlar hakkında epeyce bilgi toplamış ve bunları kaydetmiştir.

Büyük Bulgarya Bulgarları Müslüman olduktan sonra Araplarca «Bulgar-ı Suda», yani «Kara Bulgarya» adını almıştır. Çünkü Bulgarlar Müslüman olunca Abbasiler gibi kara bayrak kullanmışlar, kara elbise giyinmişlerdir. Keza Araplar bunlara sonraları uygar ve bilim sahibi olduklarından «**Bulgar-ı Beyzi**» yani «Ak Bulgarya», İslam'a dahil oldukları için de «**Bulgarı-ı Dahili**» yani «İçerki Bulgarya» demişlerdir.

Büyük Bulgarya Bulgarları defalarca Bizanslılar'a hücum etmişlerdir. Bizanslılar bunların hücumlarını bir türlü defedememişlerdir. Bizans İmparatoru **Jüstinyen** zamanında hücum eden Bulgarlar ise mağlup olmuşlardır.

Bulgar Hanlarından **Bayan Han,** ülkeyi bayındır duruma getirmiştir. Öldüğü zaman yerine **Karabat Hat** geçti. Bunun üç oğlu vardı. **Batbay Han** Hazar Hanı'na bağlandı. İkinci oğlu **Katrag Han** Don boyuna yerleşti. Üçüncü oğlu **Asparoh Han** Dinyester Irmağı'ndan geçip İslovenya'yı feth ve Tuna aşağılarına inip Miysa'yı zaptederek, Küçük Bulgarya'yı kurdu. Bunlardan bir kısmı da Tarsus ve Antalya taraflarına gelip yerleşti.

Halen orada Bulgar Dağı vardır ve bu ad bunlardan dolayı verilmiştir. Karamanlılar zamanında Hanlarıyla beraber oralarda yaşayan Bulgarlar vardı.

Bulgarlar, o vakit vahşi olan ve derebeylik halinde bulunan Ruslar'la sürekli savaşıyorlardı, Rus saldırılarına kahramanca karşı koyarlardı. 979 yılında Ruslar Kıpçak Türkleri'yle anlaşarak Bulgarlar'ı mahvedecek derecede mağlup ettiler. 995 yılında Rus Dukası **Vladimir** Bulgaristan'la hoş geçindi, Müslüman olacağı vaadinde bulundu, Bulgaristan'da o sırada ortaya çıkan kıtlıktan dolayı Bulgarlar'a yardım etti. 1096 yılında Bulgarlar asıl ülkelerinden güneye doğru Azak Denizi ve Karadeniz sahillerine inip yayıldılar.

1102 yılında Bulgarlar'la Ruslar arasında savaş çıktı. Bulgarlar «Murem» kalesini zaptettiler. 1180 yılında Rus Kenezi(*) **Andre** Bulgarlar'ı bozup sancaklarını, «İbrahim Kalesi»ni ve başka kaleleri aldı. Ruslar bu zafer için halen her Rumi Mart başlangıcında bayram yaparlar. Ruslar 1188 yılında tekrar Bulgarlar üzerine yürümüşler ise de bu sefer Bulgarlar bütün Rus askerlerini kılıçtan geçirip kalelerini geri almışlardır. 1241 yılında Ruslar yine Bulgarlara saldırmışlardır.

1254 yılında **Cengiz**'in oğullarından **Batı Han**'ın komutanı **Subutay** Büyük Bulgarya'yı zaptederek, Bulgarları Cengizliler'in İmparatorluğuna bağladı. Cengizliler, Bulgarları yok etmediler. Bulgarlar onlara vergi verdiler, adlarına para bastılar ve hutbe okudular. Ancak arada bir terslik vardı. Arasıra savaşırlardı. **Mengü Timur Han** Bulgaristan'a girip Bulgarlar'ı tamamıyla itaat altına aldı. Bu sıralarda Rusya'nın «Novgorod» halkı sürekli akınlarla Bulgar ülkesini yağmaladı.

(*) **Kenez:** Rus soylusu. (Toker Yayın Komisyonu.)

1382 yılında Rus Dukası **Dimitri** «Jokotin» Kalesini aldı. Bulgarlar **Altın Ordu Devleti** Hanı **Özbek Han**'a şikayet ettiler. Han, bunların aralarını buldu ve iki taraf birbirlerine zararlarını ödediler.

1383 yılında Bulgar Hanı **Folad Timur Han** Novgorod taraflarına hücum etti. Ruslar **Mamay Mirza**'nın yardımı ile bu saldırıyı önlediler. 1397 yılında Novgorod'lılar Bulgaristan'ı yağmaladılar.

1399'da Rus Kenezi **Dimitri** Türk egemenliğinden kurtulmak için Bulgaristan'a hücum etti. Kazan çevresini yakıp yıktı. Bulgar Hakanı **Hasan Han** ile kardeşi **Mahmud Han** Ruslar'a bağlanmak şartıyla barış yapabildiler. Kazanlılar beş bin akçe ile barışa kavuştular. **Toktamış Han**'ın teşvikiyle Bulgarlar tekrar 1406 yılında Ruslar'a hücum ettiler.

1414 yılında Rusya kenezi **Vasil** Bulgarya'yı zaptedip kendisine **«Bulgar Fatihi»** ünvanını verdi. 1456 yılında Ruslar tekrar Bulgarya'yı zaptettiler.

İşte bu tarihlerde **Bulgaristan Devleti, Cengiz** oğullarının istilası altında tükenip yok oldu. Artık **Moskova Rus Prensliği büyümeye başlamıştı.** 1480 yılında Kıpçak, yani **Altın Ordu** (Horde d'Or) **İmparatorluğu** da yakılıp yerinde çeşitli Türk Hanlıkları kuruldu. Bunların en önemlilerinden **Kazan** ve **Astrahan Hanlıkları** idi. Ruslardan **Dördüncü İvan** 1552 yılında Kazan'ı, 1554 yılında da Astrahan'ı alıp bu hanlıkları yok etti.

Buralarda **Cengizliler İmparatorluğu** enkazından olan ve **«Tatar Hanlıkları»** adıyla anılan Kazan, Kırım ve başka Hanlıklar, ta Ruslar buralarını zaptedinceye kadar egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Bu bölgenin asıl halkı olan Türkleri, Ruslar bitirinceye kadar burası Türklüğünü muhafaza etmiştir.

Hüsameddin Bey'in **«Amasya Tarihi»**ne göre Bulgar Hanları şunlardır:

Tukı Han, İder Han, Zübeyr Han, Selki Han, Elmas Han (Cafer Han), **Ahmet Han, Talib Han, Mü'min Han, Şemunullah Han, Haydar Han, Mehmet Han, Said Han, Barac Han, İbrahim Han, Selim Han, İlham Han, Polat Timur Han, Abdullah Han, Hasan Han, Abdullah Han.**

İstanbul üzerine yürüyüp Bizanslılar'ı telaşa düşüren **Zübeyr Han**'dır. İslamiyet'i kabul eden Bulgar Hanı **Elmas Han** olup Müslüman olunca kendisine **Cafer,** babasına **Abdullah** adını koymuştur. **Cafer** zamanında Bağdat'tan, Bulgaristan'a bilginler, fıkıh bilginleri ve mimarlar gelmiştir. **Cafer Han** İstanbul ve çevresine saldırılar düzenlemiştir. **Ahmet Han, Halife El-Muktedir-i Billah** zamanında Bağdat yoluyla Hacca gitmiştir. **Talip Han** adına «Bulgar» kentinde basılmış paralar vardır. İbrahim Kalesi'ni **İbrahim Han** yapmıştır. **Selim Han** Abbas, Halifelerinden El-Nasreddinillah Ebul Abbas'ın çağdaşıdır. Bulgarya'da basılan paralar arasında **«Nasreddin Emir-ül Müminin»** yazılı paralar da vardır. **İlham Han** zamanındadır ki **Cengizliler İmparatorluğu** Bulgar ülkesine girmiştir.

Büyük Bulgarya'da bilim ve uygarlık gelişmiş ve büyük Müslüman bilginleri yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Anaharist El-Tatari (bu bilgin Tatar ülkelerinin yasalarını toplamış,

savaş teknikleri üzerine muntazam bir eser yazmıştır.) **Kadı Ebülala Hamid bin İdris El-Bulgari, İlmeddin Sencer El-Başkırdi, Kutb'ül Kebir El-Hoca Selahaddin bin Ömer El-Bulgari, İmam Hoca Ahmet Bergui** (Gazneli **Sultan Mahmud**'a hocalık etmiştir), **Şeyh Süleyman bin Davud el-Kuseyni, Şeyh Burhaneddin İbrahim bin Hızır-ül Bulgari, Şeyh Ebu Muhammed Sadreddin bin Alaaddin El-Bulgari, Şeyh Muhammed El-Bulgari.**

Bulgarlar «seçu» adında baldan şarap yapıp içerlerdi. Bugün oralarda Tatarlar bu şaraba «gerçme» derler. Bulgarların yemeği çoğunlukla et, elbiseleri uzun gömlek idi. Hamama ve suya peştemalsız girerlerdi. Örtünme yoktu. Bunlar Türk göreneklerinden olup halen oralarda vardır.

Hanlar'ı şölende yemeği ilk önce kendisi yer, sonra aynı yemeği büyük misafirlerine, sonra da diğerlerine ikram ederdi. Bu da bizim **Osmanlı Devleti**'nin ilk padişahlarında olan eski Türk göreneklerindendir.

İbni Fadlan Bağdat'ta Türk askerlerinden Türkçe öğrendiğinden Bulgar Hanı ile tercümansız konuştuğunu söyler ki, bu Bulgarların dilinin halis Türkçe olduğunu gösterir.

Bulgarlar hakanlarının huzuruna girerken «börk»lerini (başa giyilen Türk Kalpağı) çıkarıp koltuklarına kıstırırlar ve yükünürler, yani boyunlarını ve vücutlarını öne eğerlerdi. Bunlar da Türk göreneklerindendir. «Yükün» Türkçe'de reverans demektir. Mastarı «yükünmek»tir.

Eski Türkler'de bugünkü Avrupa göreneği olan birine yalvarmak, ya da saygı göstermek veya bir kıza aşkını ilan etmek için onun önünde, diz yere konup elleri yukarı kaldırmak adeti vardı. Buna Türkçe «olcaş» derlerdi. Mastarı da «Olcaşmak»tır. Kalpağı çıkarmak, yükünmek, olcaşmak göreneğini Müslüman olduktan sonra Türkler'den Araplar kaldırmışlardır. Fakat Maveraünnehir halkında hâlâ yükünmek kaybolmamıştır.

Araplar'ın bir kısmı bunları Slav göreneği sanmıştı. Oysa Slavlar yükünmeyi ve hamamı «Fin»lerden almışlardır. Finler'se Uruk konusunda söylediğimiz gibi Türk'türler.

Bu Bulgarlar çok iyi insanlardı. Uygar, akıllı, kadınları güzel, cömerttiler. Hatta hiç sevmedikleri aç ve vahşi Ruslar'a bile yiyecek verirler, iyilik ederlerdi. Ancak Ruslar nankörlük edip bir düziye Bulgarlar'a hücum ederler ve Bulgaristan'ı yağmalarlardı.

Eski Bulgar haritasına Biler, Suvar, Bolgar, (Kama Irmağı üzerinde), Oşel, Kaşan, Cuketav, Kermençek, Tobılğı Tav kentleri ile bugün bile mevcut olan Kazan, Çistay, Layiş, Aspas, Tetiş, Mamadiş kentleri dahildi.

Bulgar Devleti'nin uygarlık ürünlerini görmek için son zamanda Kazan'da Tatarlar tarafından yapılan müzeyi ziyaret etmelidir.

BULGAR HARABELERİ:

Önemli olduğu için buraya İngiliz **Tornedelli**'nin 1845 yılında yazdığı eserindeki bilgileri aktarıyorum:

«Bulgar kenti, bu adda büyük ve kuvvetli bir millet ve devletin başkentidir. Bugün ibret verici bir biçimde duruyor. Bu kent eskiden Kartaca kadar parlaktı. Rus mitolojisi'nde bu milletle daima çarpışmış oldukları anlatılmaktadır. Fakat bu cihetin milletleri gibi Bulgarlar'ın da tarihleri karanlık içindedir. Rus Mitolojisi'nde bu kente **«Meşhur Kent»**, Yunan Mitolojisi'nde ise **«Ulu Kent»** derler. Araplar buraya geldikleri vakit bu büyüklüğe ve uygarlığa şaşıp kaldıklarını yazarlar. Bu kent pek eskidir. İsa'dan sonra Sekizinci Yüzyılda **Muhammed Ömer** bu kentin bayındır olduğunu, fakat kimin tarafından ve ne zaman yapıldığının bilinmediğini söylüyor. Bu kent hakkında en iyi ilk bilgiyi veren Bağdat'tan **Halife el-Muktedir-i Billah** (902-933) tarafından Bulgar'a gönderilen **İbni Fadlan**'dır. Ondan sonra **Zekeriya bin Muhammed El-Kazvini** (1283 yılında ölmüştür), bu kentin büyük bir ticaret merkezi olduğunu söylüyor. İsa'dan sonra Onuncu Yüzyıl yazarlarından **İbni Havkal** «Bulgar öyle azametlidir ki, tarife gerek yoktur» diyor. On üçüncü Yüzyıl yazarlarından **Şahabeddin Ebu Abdullah Yakut el-Hammavi** (1184-1229) «Bulgarlar Bizanslılarla uzun bir savaş yaptılar. Burada gündüz dört, gece yirmi saattir. Soğuk çoktur» 1324 M. de seyahat eden **İbni Batuta**'dır.[90]

Ebulfeda (1273-1331) da, «Arapların Bulgar dedikleri Bolyar kenti kuzeyde, insanların durduğu yerlerin en uzağında, İdil Irmağı civarında ve Irmağın Saray kenti tarafındadır. Saray'la Bulgar'ın arası yirmi günlük yoldur. Hanefi'dirler» diyor.

Bu bilgiler yetersizdir. Eski eser bilginlerinden(*) himmet ister. 1722 yılında Rus Çarı «Ulu Peytır» (Büyük Petro'nun Tatarlarca adıdır) Bulgar harabesine gittiği zaman, orada henüz yetmişten fazla bina varmış. Bugün ancak altı bina kalmıştır. Ağa Pazar (yağa Pazar) kenti Bulgarlar'ın en önemli limanı idi. Burada hâlâ bir kale harabesi yatıp durmaktadır.

Bulgar kenti, bugün ıssızdır. İlk önce göze bir minare çarpar. Buna «Ulu Bagana» yahut «Tukarek Minare» derler. Tepesinde hilal vardır. Bu minarenin yarısı 1840 yılında yıkılmıştır. Minarenin etrafında caminin kalan duvarları vardır. Yanında eski bir kilise var. Bu kilise bu caminin taşlarıyla yapılmıştır. Hatta bu kilisenin taşlarında Arap ve Ermeni harfleriyle yazılmış yazılar vardır. Aynı zamanda Bulgarlar'ın mezarlarından alınma her türlü yazıları içeren taşlar da vardır. Bu yazıları bilgin **Sen Marten** Paris'e getirtip tercüme etmiştir. Bu mezar taşlarının en eskisi 1355, en yenisi 400 yıllıktır. Ermeni yazıları oraya Ermeni tacirlerinin gelmelerini gösterir. Minarenin yanında diğer bir bina var. Bu bir cami imiş, sonra Ruslar kilise yapmışlar. Bu sebeple hepsinden iyi muhafaza edilmiştir. Bu binalar Bulgarlar'ın mimarlık alanındaki güçlerinin kanıtlarıdır.

Bulgar'a 3 mil uzaklıkta **«Ak Saray»** Harabesi vardır. Burada geniş bir yerde sayısız insan kemikleri yığılı duruyor. Bu kemikler **Aksak Timur Han**'ın Bulgar kentini aldığı zamandan kalmadır. Ruslar buraya bir fabrika yapıp kemiklerden yararlanmayı düşünmüşlerdir.

---

90 - Bunu **Kıpçak Devleti** bölümüne eklediğim için burada tekrarlamadım.

(*) Yazar arkeologları kastediyor. (Toker Yayın Komisyonu.)

Burası Bulgar kentinin önemli harabelerindendir.

Ak Saray'ın yanında «**Kara Saray**» var. Pek önemli bir binadır. Ya Saray, ya mahkeme idi. O azametli devletten bugüne kalan işte bu kadar.

Rus Çarlarından «**Ulu Peytır**», bu minareye çıkıp etrafa bakınca, «Bu minare Bulgarların büyüklüğünü gösterir. Buradan Bulgarlar düşmanlarını gözlerlermiş. Demek buradan dışardaki düşman hareketlerini görüp ona göre önlem alırlarmış,» demiştir. Buralar Tatarlarca kutsaldır ve her taraftan birçok Tatar ziyaretçi gelir.

Bu harabelerde bardak, put, silah, üzerlerinde Arap yazısı olan altın, gümüş, bakır paralar bulunmaktadır. Sapı fil dişinden ve değerli taşlarla donanmış bir hançer de bulunmuştur. Bu ve bunun gibi diğer şeyler Bulgarların madenden alet yapma sanatında büyük bir ustalığa sahip olduklarını gösterir. Bir Rus bu kılıç ve süngülerden bir koleksiyon yapmıştır.

Bulgarların adı, Volga Irmağı'ndan alınma olsa gerek. Yurtları Ural Dağları ve Samara ile Kama ırmakları arasındadır. **İbni Fadlan** şunları yazıyor: «**Mansur Han** beni karşıladı. Bizi (yani Bağdat Elçisini) görünce attan indi. elçilerin başından görenekleri gereği altın para saçtı. Bize büyük bir şölen verdi. Bu şölende ülkenin bütün Türeleri davetli idi. Han'ın karıları yanında idi. Biz varınca Bulgarlar Müslüman oldular (992). Bulgarlar eskiden Şaman idiler. Müslüman olduktan sonra Rus kenezi **Vladimir**'e Müslüman olmasını teklif ettiler. O da adam gönderip Müslümanlığı incelettirdi. Bu adam dönüşünde Kenez'e, «Bulgarlar tapınaklarında yata kalka ibadet ediyorlar. Bunlarda zevk ve sefa, şarap yasak. Bu din, Ruslar'a gelmez» demiş. Kenez de, «Şarap adama keyif verir. Onsuz adam yaşar mı?» deyip Müslümanlığı reddederek Hıristiyan olmuş.» (Eğer Ruslar Müslümanlığı kabul etselerdi bugün Avrupayı belki de Müslüman bulurduk. Din bilginleri şaraba bir vakit için müsaade etselerdi, Ruslar Müslüman olacaktı).

İbni Fadlan Bulgarlar'ın buğday, arpa ekip bol ürün aldıklarını yazıyor. Arap yazarları Bulgar'da elma yetiştiğini, yemeklerin darı ve at etinden, yağ, balık ve baldan ibaret olduğunu söylüyorlar. Bulgarlar sığır derisinden «kırba»lar yaparlar ve güzel sahtiyanlar işlerlerdi. Bu nedenle hâlâ Kalmuklar, Buharalılar, İranlılar sahtiyana Bulgar derler. Bu sanatı ilerletenler Bulgarlardır.

İbni Fadlan: «Bulgar hakanının elbisesini diken usta Bağdat'tan getirilmişti. Tahtı sırmalı kadife ile döşelidir. Elbisesi pek kıymetli ve pahalıdır. Halkı hakanına başını açıp yükünürler.» diye yazıyor. (Araplar baş açmayı terbiseysizlik sandıklarından buna şaşmışlardır!)

Yine **İbni Fadlan**'a göre Bulgarlar'ın yasaları ağır ve sertti. Bu sebeple hırsızlık olmazdı. Kadınları erkeklerle beraber çıplak olarak suya girerlerdi.

Şurası da kayda değer: Bulgarlar Hıristiyan olmadan, Mecusilikten doğrudan doğruya Müslümanlığa geçmişlerdi. Mecusi iken yılanı kutsal sayar, öldürmezlerdi. Bu görenek halen Kalmuklar'da vardır. İt uluması bir bela geleceğine işaret sayılırdı. Halen bizde de vardır.

Bulgar paralarının çoğunda şu ibare vardır: «**Ömür akçedir ki yahşılık kılu. Ve Allah'nı uluğlav için birge bulak itüb birleşmiştir.**»

Bulgar Devleti hakkındaki bu eski bilgiler az ise de yine Bulgar'ın o zamanki dünyada pek şöhretli olduğunu göstermeye yetmektedir.

BULGARLAR'IN YOK OLUŞU:

Rus Kenezleri kuvvetlenince Bulgarlar'la Ruslar arasında ardı arası kesilmez bir savaş başladı. **Cengiz Han** istilasında Bulgar kenti büyük zararlar gördü. **Batu Han** kenti kuşatarak aldıktan sonra çok sayıda Bulgar'ı öldürdü. Bundan sonra Bulgar kenti belini doğrultamadı. Burası bir savaş sahnesi oldu. Ticaretleri bozuldu. Altın Ordu Hanı **Özbek Han** bu şehre eski halini vermek için çok çalıştı.

Birçok okul, yapı ve mescit yaptırdı. Kente biraz can geldi. Ancak 1350 yılında Hiyve Hanı **Hızır Han** Bulgar kentini zaptedip Han ailesini öldürdü, yağma yaptı. Bundan böyle Bulgar kenti türlü türlü Hanlar'ın savaş alanı oldu. Kent bir Han'dan diğerine geçti. Hele Altın Ordu Hanlarından **Mamay Han**'la, **Timur Polat** bu kenti birçok defa birbirinden aldılar. Sonra Ruslar'dan bir vahşi halk Novgorod'dan gelip Bulgar'ı yağmaladı.

Bu andan itibaren kentin ticareti büsbütün bitti. **Timur Polat Han** Bulgar kentini tekrar bayındır yapmaya çalıştı. Ruslardan bu acıyı almak istediyse de mağlup oldu. Bundan sonra bu zavallı kent bir düziye Ruslar'ın hücumuna uğradı.

Bu hücumlarla zavallı Bulgarlar Dünya'da bir milletin başına gelebilecek her belayı buldular. Bununla beraber Bulgarlar'da da ahlak bozulmuştu. Her batacak millet gibi, onlar da ahlak fesadına uğramışlardır. Hatta Tatar tarihlerinde **Aksak Timur**'un gelmesi Bulgarlar'a karşı Allah'ın bir gazabı sayılmaktadır. Bulgarlar Ruslar'ın elinde yok olup gittiler. Ülkeleri Ruslar'a geçti.

Tuna boyundaki şimdiki Bulgarlar İsa'nın doğumunda ya da ondan sonra Kama Bulgarlarından ayrılıp Tuna boyuna gelen bir «Tarmak»dır.

Görülüyor ki Bulgarlar hakkında şu bilgiler karışık, perişan, eksik ve hatta bazen birbiri ile çelişmektedir. Bu da Bulgar Devleti hakkında kaynak olacak bir veya birkaç monografi bulunmasındandır. Bu bilgileri de eskiden beri parça parça bulabilmişizdir.

İşte yine Türk gençlerine ve bilginlerine milli bir görev daha: Eski ve yeni Bulgarlar hakkında ciddi inceleme ile mükemmel bir monografi yazılmalıdır.

KÜÇÜK BULGARYA

Bunlar asıl yurtlarından ayrılıp Tuna boyuna yerleşerek şimdiki Bulgaristan'ı kurmuşlardır. Yeni ülkelerinde de sürekli Bizanslılar bunların hücumlarından usanmışlardır. Nihayet önlem olarak bunların karşısına bir Türk kabilesi koymayı düşündüler. Tarih gösteriyor ki Türk'e ancak Türk mukabele edebilir. Zaten Çinliler de çok zaman aynı politikayı Çin Setti'nde uygulamışlardır. Nihayet Anadolu'dan bir Türk «Ulusu»nu Bulgarlar'ın karşısına yerleştirdiler. Bundan çok yararlandılar. Ancak bu ulus İstanbul'da kendilerinden birini İmparator yapmak için isyan edin-

ce Bizanslılar bunları kaldırıp şimdiki Karaman taraflarına yerleştirdiler. Bu ulus o zamanlar Hıristiyanlığı kabul etmişti. Karamanlılar'ın bu ulus olması gerekir.

Küçük Bulgarya Han'larından **Bağar Han** 805 yılında Hıristiyanlığı kabul edip **Mihail** adını aldı.

Dokuzuncu Yüzyıl'ın sonlarında hakanları **Boris** (Vogoris)dir. **Boris,** 888 yılında oğlu **Simon**'u kendisine veliaht yaptı. Bir söylentiye göre, işte bu **Boris**'tir ki Hıristiyanlığı kabul edip **Mihail** adını almıştır. Ondan sonra Bulgarlar yavaş yavaş Hıristiyan olmuşlardır.

Bulgarlar bir aralık büyüyüp Yanya ve Derin Irmağı'na kadar olan yerleri, yani şimdiki Sırbistan, Makedonya ve Arnavutluğu zaptettiler, Bizans'ı vergiye bağladılar. Bu işler **Simon** zamanında olmuştur.

Batı kısımdaki Bulgar kabilelerinden birinin reisi **Şişman Simon**'un oğlu Petro isyan edip Batı Bulgaristan'ı ele geçirdi ve **Çar Petro** ünvanıyla bağımsızlığını ilan etti. Böylece Bulgaristan Doğu ve Batı olmak üzere 963 yılında ikiye bölündü. Yalnızca Batı'da bir kısım Bulgaristan kaldı. Fakat biraz sonra eski Bulgaristan yine kuruldu. Bu sefer Bizanslılar pek büyük bir kuvvetle Bulgarların üzerine yürüdüler. Bulgarlar da bütün kuvvetlerini topladılar. Bu suretle aralarında 26 büyük meydan savaşı oldu. Hepsinde de Bulgarlar mağlup oldular. Son savaşta Bizanslılar aldıkları on beş bin tutsaktan her doksan dokuzunun iki ve yüzüncünün bir gözünü çıkarıp ona yedirmek şartıyla hepsini kör edip Bulgaristan'a gönderdiler.

Bu olaylar **Çar Samuel** zamanında olmuş, Çar kederinden ölmüş, 1014 yılında yerine oğlu **Gavril** geçmiştir. Bunun zamanında Bizanslılar Ohri'yi de zaptetmişlerdir. Bizans İmparatorlarından **İkinci Vasilus «Bulgar Kesen»** lakabını almıştır.

Artık Bulgarlar Bizans uyruğu olmuşlardı. Fakat Bulgar soyluları kuvvetli idi. Bunlara «Boyar» derlerdi. Hiç durmaz isyan ederlerdi. Bizans bunlarla çok uğraşmış ve baş edememiştir.

İki yüzyıl sonra ise Bulgarlar isyan edip Bizans'tan kurtuldular ve 1186 yılında bir **Bulgar-Ulah İmparatorluğu** kurdular. İlk imparator **«Asen»**dir. Bunun haleflerinden **«Kalo Yani»** İstanbul'da yerleşen Latin İmparatoru **Boduen**'i 1205 yılında bozguna uğratıp hem o'nu, hem kardeşi **Hanri**'yi öldürdü. Trakya'yı ele geçirdi. Fakat Bulgarlar bir müddet sonra Trakya ve Makedonya'yı kaybedip yalnız Misya'da kaldılar.

Bulgar-Rum çekişmesi ve düşmanlığı bugünkü iş değil, pek eskidir. Hem de pek şiddetlidir. Tarih bu iki milletin asla hoş geçinemiyeceğine en doğru ve kesin kanıttır.

Bulgar Boyar'ları seçim ve kurultay yöntemlerine alışıktılar. Mutlakiyet rejimi istemiyorlardı. Krallarından **Mihail Asen** mutlakiyet uyguladığı için 1258 yılında öldürüldü. Bundan sonra Osmanlılar'ın Bulgaristan'ı zaptına kadar bu ülkede kral ve boyarlar mücadelesi, tahttan indirme olayları ve bunların doğal sonucu anarşi hüküm sürdü.

Bulgarlar birkaç defa Macar ve Tatar istilasına da uğradı. Tatarlardan **Nogay** ve oğulları birkaç Bulgarı tahttan indirmişlerdir.

Osmanlılar Rumeline geçtikleri zaman Bulgar Çarı **Aleksandr** idi. Çar ölünce oğulları **Şişman** ve **İstiraşmir** babalarının ülkesini pay-

laşmışlardı. Bunlar birbiriyle uğraşırken **Hüdavendigar Gazi**(*) Bulgaristanı fethedip bu krallığa son verdi. Bulgarlar, ilk önce Sofya, sonra Vodina ve Ohri'yi başkent yapmışlardır. En sonunda Vidin başkent olmuştu.[91]

Bulgarların anadillerini bırakıp nasıl Rus dilini aldıkları ve Slavlaştıkları bilinmemektedir. Herhalde kendilerinden önce oraya gelen Slavlar, Bulgarları kendi içlerinde eritmişlerdir. Slavlaşma Dokuzuncu Yüzyılda tamamlanmıştır. Bulgarlar egemen iken ve orada, Slavlarla beraber Ulahların da bulunmasına rağmen Slavlara benzemişlerdir. Hakanlarının unvanı «Han» iken «Çar» olmuştur.

On dokuzuncu Yüzyıl'ın son yarısında Ruslar, Bulgarlar'ın şimdiki din ve dilini öne sürerek onlara Slav olduklarını telkin ettiler, Bulgarları inandırdılar. Ruslar, Bulgarlar'ın, Hıristiyanlık duygularını kaynattılar, bizim aleyhimize kışkırttılar. Bulgarlar, papazları ve «daskal»ları (öğretmenleri) aracılığıyla propogandalar yaptılar, komiteler kurup isyanlar çıkardılar. Nihayet Rusya ve Avrupa'nın gayretiyle bağımsızlıklarını kazandılar. Kendilerine Alman ırkından Avusturyalı birini «Çar» ünvanıyla Kral yaptılar. Sonra Sırp ve Yunan'la birleşip **Balkan Savaşı**'nda bizimle savaştılar ve üstün geldiler. Nihayet bu müttefiklerinden gördükleri fenalık üzerine **Dünya Savaşı**'nda bizimle birleşmiş, ancak mağlup olmuşlardır.

Küçük Bulgarya Türkleri dillerini de kaybedip Slavcayı ana dil yapmışlarsa da halen Bulgar dilinde pek çok arkeik ve yeni Türkçe kelimelerin mevcut olduğu görülmektedir. Her Bulgar, Türkçeyi bilirdi. Hatalarından biri de yanlış bir tutuculukla Türkçeyi unutmaya çalışıyorlar. Bulgarlar, Kazan Türkleri gibi kısmen sarışındırlar.

Er geç Tuna boyundaki Bulgarlar da asıllarını anlayacaklardır. Hatta beş-altı yıldır Bulgar aydınları arasında Türk oldukları gerçeğini bilenler türemeye ve bu yolda Bulgar Milleti arasında propaganda yapmaya başlamışlardır. Bu propaganda yararlı olmaktadır.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

91 - Sırplar, Hırvatlar da Yedinci Yüzyıl'da Balkan'a gelip yerleşmişlerdir. Bunları getiren Bizans İmparatorluğu'dur. Onlarla sınırlarını korumaya çalışırdı. Macarlar da şimdiki Macaristan'a bu yüzyılda gelmişlerdir.

(*) Osmanlı Padişahı Birinci Murat.

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:2)

İKİNCİ CİLT İÇİN

SUNUŞ

Çinlilerin Türklere, ilk olarak «**Şan-Yung**» (Dağlılar) dediklerini biliyoruz. Onlar, İsa'dan çok önceki bir zamanda yaşamış olan Türkleri bize bu adla tanıtıyorlar. Daha sonra Çinliler Türklerin bir bölümüne «**Tung-Hu**», öteki bölümüne de «**Hiyong-Nu**» diyorlar. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra da «**Tukyu**» adını veriyorlar.

Hiyong-Nu'ları ve **Tukyu**'ları eserimizin birinci cildinde anlattık. Bu iki adın dışında kalan Türkler de **Topa, Vey, Siyenpi, Vu-Hu An, Yüşi, Cücen** adları ile anılırlar. Bu Türkler, bu adlarla devletler kurdular.

Dr. Rıza Nur

TOPALAR

Bu devletin ülkesi Sibir'dedir ve hakkındaki bilgiler çok eksiktir. Başlangıç yılları çok eski yıllara uzanır ve bilinmez. Hakanlarından **Malo,** Angara ve Obi ırmakları arasındaki urukları egemenliği altına alarak devletini güçlendirdi. Yine hakanlarından Lin-Han'ın oğlu Kiye-Fu'yen zamanında, devletin sınırları güneye doğru genişledi ve bir süre sonra daha da aşağıya uzandılar, Çinlileri tehdide başladılar.

Hakanlardan **Liyevi,** İ.S. 260 yılında Çin'in kuzey bölümünün büyük bir parçasını zaptetti. **Şamo** Han, Çin'in Tesin Hanedanı'ndan olan imparatorları ile dostluklar kurdu. Ancak **Liyeho** zamanında bu devlet çökmeye başladı. Sonunda üç bağımsız devlet halinde parçalandı. Hakan Loliyü bu üç bağımsız devleti İ.S. 310 yılında birleştirdi. Bu hakan Çin'den birçok bölgeyi aldı ve kendini İ.S. 315'de imparator ilan etti.

Loliyü yasalar yaptı, örgütler kurdu. Bu değerli hakan oğlu tarafından öldürüldü. Tahta geçen oğlu Yu-Liyü de değerli bir hakan oldu. Amur ile İli Irmakları arasındaki ülkeyi zaptetti. Yerine geçen (İ.S. 325) oğlu **Ho-Nu** zamanında devlet yeniden çökmeye başladı. Post kavgaları, anarşi aldı, yürüdü. Birbirlerini yediler. Bu durum İ.S. 376 yılına kadar sürdü. Topalar'ın en son hakanı **Kiyen** ülkede asayişi sağladı, yönetime çeki-düzen verdi. **Kiyen,** Tesinler'in üzerine iki yüz bin kişilik bir ordu gönderdi ancak ordusu bozguna uğradı, kendisi savaş alanında öldü. Böylece devlet de battı.

VEY'LER

veya

GOEYLER

Batan **Topalar**, bir süre sonra bu adda bir devlet kurdular. Bu devlet, İ.S. 381 yılında Kurultay'ın Topa Hanedanı neslinden Goey'i hakan ilan etmesiyle tarih sahnesine çıktı. Hakan Goey pek akıllı, yönetimi başarılı ve adaletten yana idi. Bütün urukları biraraya topladı, düzenli örgütler kurdu. Çinliler'i yönetip, kuzeyde fetihler yaptı. Tatarlar'ı egemenliği altına aldı. Cücenler'le çok uğraştıktan sonra onları bozguna uğrattı ve Moğolistan'dan kovdu. Kuvvetlendikten sonra Çin'e döndü. Çinliler'le çok sayıda savaş yaptı. Bazen kazandı, bazen kaybetti. Sonunda kesin olarak üstün geldi.

İ.S. 398 yılında Başkent'ini Şansi'de «Ping-Çing» kentine taşıdı. Kendi soyuna «**Vey**» ünvanını verdi. Başkent'te saraylar ve tapınaklar yaptı. Çin yasalarını kabul etti ve bunları ülkesinde uygulamaya başladı. Çin uygarlığını aynen benimsedi. Böylece büyük ve uygar bir imparatorluk kurdu. Öldüğü zaman (İ.S. 409) yerine **Se** geçti. Bu hakan, Goey'in izinden yürüdü. Cücenler'i yenilgiye uğratıp hanlarını öldürdü. Çin'in Loyang ve Honan eyaletlerini zaptetti. Bu hakanın yerine geçen **Talo** (İ.S. 428), Şansi'yi Tangut'ların elinden aldı. Bu hakan 448 yılında Cücenler'i bozguna uğratıp Kaşgar, Turfan ve çevresini elegeçirdi. İnsanlara miskinlik telkininden başka birşey kazandırmayan Buda dininin at üstünde, sürekli eylem içinde olan ve sağlam bir benlik ile yaşamaya alışmış bulunan Türkler'e zararlı olduğunu gördü. Budizm aleyhinde eyleme geçti. Buda pagodlarını yıktı, papaslarını öldürdü. İ.S. 452 yılında yerine geçen **Tesun** zamanında ise üzülerek belirtelim ki, bu Türkler'in arasında Buda dini iyice yayıldı. Bu devletin hakanlarından **Hung** İ.S. 495'de Başkent'i, Çin imparatorluğu'nun Başkenti olan «Loyang» kentine taşıdı. Bu kent, Honan eyaletindedir. Ondördüncü hakandan sonra bu devlet «Doğu Vey», «Batı Vey» adıyla iki devlete ayrıldı (İ.S. 534). Siganfu, batıdakilerin başkenti oldu.

Bu bölünme ile güçlü devlet zayıfladı. Sonunda 550'de Doğu Vey, 556'da Batı Vey battı. Çin uygarlığını en çok benimseyen ve özümseyen bu Türkler oldu. Buda dinine girdiler ve bu dini yaydılar. Çin'in kuzeyindeki en meşhur Buda pagodlarını bu Türkler yaptı. Bu din, hakanları uzun süreli ibadetlere ve miskinliğe yöneltti. Ancak bu Türkler, Buda dini sayesinde heykeltraşlık ve mimarlık alanlarında ilerlediler.

Bunlar, Cücenler'le kanlı savaşlar yaptı. Hindistan ve İran ile ilişkide bulundular. Devletleri 175 yıl egemenlik sürdü.

SİYENPİLER

Bunlar Mete Tanju'nun darbesiyle Pekin'in kuzeyindeki Siyenpi Dağları'na çekilip yerleşen Türkler'dir. Bu dağların adı, kendilerine ad oldu. Bunlara çoğunlukla «Tatar» adı verilir. Saf Türk'dürler. Bazı yazarlar bütün Türk Urukları'na «Tatar» derler. Bir kısmı da yalnız Sibir'dekilere bu adı verirler. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, bu ad belirsizlik ifade etmektedir. «Tatar» adı tarihi bir yanlışlıktır.

Bir süre Hiyong-Nu'ların egemenliği altında yaşadılar. Bu devletin zayıfladığı zaman başkaldırdılar ve İ.S. 93 yılında Kuzey Hiyong-Nu arazisini zaptettiler. Çin'e akınlar yaptılar. Nihayet Tan-Şe-Hu-Ay adında biri hanlığı ilan etti ve bunları bir devlet haline getirdi. Bu hakanın anası, gök gürlerken göğe bakmış, ağzına bir dolu tanesi girmiş, bu suretle gebe kalmış imiş. Her kahraman gibi, hakanın da mitolojisi var. Hurafe, fakat şiir dolu. Canlandırılması gereken Türk Mitolojisine güzel bir ek olur.

Kuzey'deki Nim-Lim'leri bozguna uğrattı. Batısındaki Vusun'ların yurtlarını zaptetti. Ülkesini Japon Denizi'nden İli Irmağı'na kadar genişletti. (İ.S. 151). Çin'e akınlar yaptı. Yasalar çıkarıp, örgütler kurarak devleti kuvvetlendirdi. İ.S. 181 yılında öldü. Halefleri kendisi gibi başarılı hakanlar değildi. Post kavgaları ve anarşi meydana geldi. Böylece bu devlet de battı. Devlet 240 yıl yaşadı.

VUHUANLAR

Bunlar Pekin'in kuzeyindeki Vuhuan Dağları'na çekilip yerleşen ve bu dağın adını alan Türkler'dir.

Hiyong-Nu'lar zayıflamağa başlayınca baş kaldırdılar. Çinliler Yişi Tanju zamanında Hiyong -Nu'ları bozdukları vakit, Vuhuan'ları bu dağlardan alıp Çin sınırlarını beklemek üzere Pao-Gan-Çeao taraflarına yerleştirdiler. Burada günden güne kuvvetlendiler. Nihayet Çinliler bunları Hiyong-Nu'lar üzerine saldırttılar. Hiyong-Nu ülkesinde akın ve talanlar yaptılar. Çinlilerin üzerine döndüler ve onları yendiler. Sonra Çinliler ile birleşip Hiyong-Nu'ları bozguna uğratarak batıya doğru sürdüler (İ.S. 71).

Çinlilerce Çin Durkoğu'ndan sonra Türklere karşı ikinci savunma Vuhuan'lar idi. Fakat zengin Çin her Türk'ün gözünü alıyor, gönlünü çekiyordu. Bu sebeple bunlar da Çin'e hücuma hazırlandılar. Siyenpi'lerle birleştiler; fakat korkup onları terkettiler. Bu sefer Çinliler Siyenpi'leri kendi taraflarına alıp Vuhuan'ları feci biçimde yenip hanlarını öldürdüler (İ.S. 65). Bu suretle Çin'in egemenliği altında kaldılar. Bu durum İ.S. 207 yılına kadar sürdü. Ancak rahat durmadıkları için Çinliler bunları ülkenin sağına soluna dağıttılar. Böylece bu Türkler de Çinlileşip kayboldular.

CÜCENLER

Bunlar Kore ve Leaotong'un kuzeyinde yaşayan ve **Topalar'ın** uyruğunda olan Siyenpiler'dendir. Başlarındaki hanedanın adı «Yeao-Kiyeao-Liyu» dur. Bu hanedanın ikinci hanı Şe-lo-hoyen'dir. Bu hakan İl ve Devlet'e «Cücen» adını verdi. İlk hakanları Mo-ko-liyu'dur. Bir tutsak iken yiğitliği sebebiyle efendisi tarafından azad edilip kendisine evlat yapılmıştı. Sonra bir kabahat edip kaçarak başına topladığı yüz kişi ile akınlara başladı. Öldüğü vakit oğlu Şo-lo-ho-yen yerine geçti. İşte bu hakan, bu devleti kurdu.

Cücenler İ.S. 360'da kuzeydoğudan geldiler ve İ.S. 390'da Topalar'ı yenerek devletlerini mahvettiler ve bütün Orta Asya'ya sahip oldular. Başkentlerini Karakurum'da kurdular. Fetihlerini kuzeye de çevirip İli Irmağı boylarına vardılar. Bunlar Vey İmparatoru Tao-vo-ti zamanında ikiye ayrıldılar. İki kardeşten biri doğuya, öteki batıya gitti. Fakat bu iki kardeş de Vey'lerle yaptıkları savaşlarda yenilip yok oldular. Batı kısmın hanı olan Yun-ke-ti'nin oğlu Tolon da tutsak düştü (İ.S. 391). Tolon hapisten kaçıp batıya yerleşmiş olan Cücenler'in yanına gitti. Onlarla birleşerek bir devlet kurdu. Çinlilerden bir kral ile anlaşarak Veyler'in üzerine saldırdı. Ancak yenilip Gobi Çölü'nün kuzeyine çekildi. Oradaki urukları egemenliği altına alıp yeniden kuvvetli bir devlet kurdu. Ülkesini doğuda Kore'den batıda İli Irmağı boylarına, güneyde Şamudan kuzeyde Sibir içlerine kadar büyüttü. İşte Cücenler'in yedinci ve büyük hakanlarından olan bu Tolon, Başkırdistan üzerine yürüyüp oralarda toplanmış ve kuvvetlenmiş olan Türkleri İ.S. 402 yılında bozguna uğratıp egemenliği altına aldı. Bu zafer üzerine «Tanju» ünvanını bırakıp «Hakan» ünvanı aldı. Bu Türkler Cücenler'le barış yapmak istedilerse de elçileri karşı karşıya gelince Cücenler'in pis olduklarını söylediler. Cücen Hakanı bu hakaret üzerine tekrar savaşa başladı. İşte bu Tolon Hakan büyük bir Cücen Devleti kurdu. Çeşitli Siyenpi urukları, Dokuz Oğuzlar, Tarduşlar, Uygurlar, Teleler kendisine bağlandılar.

Tolon, devlet kurmaktaki kahramanlığı kadar yönetim ve örgütlenmede de yetenekli olduğunu gösterdi. Ordusunu on, yüz, bin kişilik kıtalara ayırıp bunlara «onbaşı», «yüzbaşı», «binbaşı» adlarıyla komutan atadı. Çok esaslı yasalar yaptı. Turan'ın muhafazası için kuvvetli, sert ve kesin hükümler koydu. Disiplini şiddetlendirdi. Asker kaçaklarının kafalarının dibekde ezilmesi cezasını icat etti.

Çin uygarlığından ve yasalarından hiçbir şey almadı. Çin'de Şensi Eyaleti'nin batı kısmında Yüşiler'in yurdu olan Kançehao'yı başkent yaptı.

İ.S. 409 yılında Hanedanı'ndan bazı türeler (prensler) yerine geçmek için, kendisini öldürmek üzere bir entrika çevirdiler. Ancak başarılı olamayınca Veyler'e kaçtılar. Tolon bunları Veyler'den istedi. Vermediler. Bunun üzerine onlara savaş ilan etti. İki yıl süren bu savaşın sonunda Tolon yenildi ve İ.S. 411 yılında savaş alanından kaçarken öldü.

Tolon; Yılmaz, tehlikelerden korkmaz, pek azimli ve kahraman bir hakandı. Yüz kişi ile başlayarak hiç yoktan büyük bir imparatorluk kurmuştu. Başkırdistan tarafındaki Türkleri vurup batıya doğru atarak onların «Hunlar» adıyla Avrupa'yı fethetmelerine neden oldu. Bu olaydan dolayı tarihte önemli bir rolün sahibidir.

Yerine kardeşi Ho-liyu geçip «Gnay-Teao-Ke» ünvanı aldı. Bu hakan Cücen'leri Çinlileştirmek, Çin yöntem, yasa ve örgütlerini aynen uygulamak istedi. Halk razı olmadı. Tolon'un oğlu Pu-lo-çin halkın başına geçip isyanla Han'ı tahtından indirdi ve karısıyla beraber Çin'e gönderdi. Orada öldürüldü (İ.S. 414). Pu-lo-çin tahta geçirildi. Tahta geçmek hevesinde olan türelerden Talan ile vuruştu, ancak yenik düşüp öldü. Talan tahta geçti ve «Şim-ke» ünvanını aldı. Veyler'le uğraştı ise de yenildi. Leanglar'la da savaştı. Yeşil Irmağın batısında Leanglara ait olan bölgeyi İ.S. 424 yılında istila etti. Bir yıl sonra altmış bin kişilik bir ordu ile tekrar Veyler üzerine yürüdüyse de perişan oldu. Veyler yüz bin kişilik bir orduyla Çölü geçip Cücen Yurduna girdiler. Cücenler'i bozguna uğrattılar. Cücenler batıya kaçtılar. Talan kederinden öldü. Veyler büyük ganimetlerle döndüler. (İ.S. 431). Yerine oğlu Au-ti geçip «So-li-yen» Han ünvanını aldı. Vey'lerle barış yaptı. Vey İmparatoru, So-li-yen Han'ın kızkardeşi ile evlendi. Vey'ler bütün batıdaki devletlerle ilişki kurmak istiyorlardı. So-li-yen ise bunu Cücenler için tehlikeli görüyordu. Bu nedenle Çin'in elçilerini tutuklattırdı. Bu da aralarında Cücenlere zararlı bir savaşa neden oldu. (İ.S. 442). İki yıl sonra öldüğünde yerine oğlu Tu-ho-çin geçti ve «Çulu Han» ünvanını aldı. Veyler'le Çulu Han'ı fena halde bozguna uğrattılar. Cücenler'den birçok ganimet ve bir milyon tutsak aldılar. Bu darbe Cücenler'i kımıldayamaz ve Veyler ülkesine akınlar yapamaz duruma düşürdü. Bir süre barış oldu ise de Veyler Çulu'yu tekrar bozguna uğrattı. Bir süre sonra Çulu, Uyguristan'ı zaptetti, hanlarını öldürdü (İ.S. 460). Uygurlar batıya doğru kaçıp Hunlar arasına karıştılar. Çulu Han dört yıl sonra öldü ve yerine oğlu Yuçing geçti. «Şao-lo-pu-çin» ünvanını aldı. Veyler'e karşı uzun bir savaşa girdi (İ.S. 470). Fakat ağır biçimde bozguna uğradı. Öldüğü zaman yerine oğlu Tolon geçti. «Fu-min-tun» ünvanını aldı. İsyan eden Tele'leri fena halde bozup batıya doğru attı. Veylerden öc almak istediyse de başarılı olamadı ve yenildi. Zalim bir adam olduğundan birtakım uruklar başkaldırdılar. Bu durumu gören Veyler başkaldıranlarla anlaşıp Tolon'u perişan ettiler. (İ.S. 492). Bunun üzerine millet Tolon'u öldürdü. Yerine To-ke geçti. «Hao-ki-so-te-koçe» ünvanını aldı. Yurtlarında kalan Uygurlar, hanlarıyla beraber kendisine bağlandılar. İ.S. 506'da öldü, yerine oğlu Fo-tu geçti. «To-han» ünvanını aldı. Bu sırada Kuzey Türkleri güneye doğru önemli bir istila hareketine giriştiler. Bundan korkan Vey'ler Cücenlerle barış ve anlaşma yaptılar. To-han, Veyler'in yardımıyla Hun'lardan Kao-çe'ler üzerine yürüdüyse de perişan oldu. Ve öldü (İ.S. 511). Yerine oğlu Çeono geçti. «Teao-lo-feao-po-teao-sa» ünvanını aldı. Bu han Kao-çe'leri vurup fena halde bozarak öc aldı. Hanlarının kafatasından kımız kadehi yaptı. Çeono yetenekli bir handı. Yö-

netimi güçlendirmek için örgütler kurdu. Birçok uruk gelip kendisine bağlandılar. Keramet gösterdiğine inandığı bir falcı kadınla evlendi. Bunu çekemeyen anası, falcının kerametinin basit bir oyun olduğunu oğluna söyledi. Falcı kadın güya gökyüzüne kaldırılmış olan bir çocuğu, yani Han'ın kardeşini yere indirebileceğini söylemiş ve bu işi de başarmış. Oysa falcı kadın çocuğu kendi saklamıştı. Sonra meydana çıkardı. Falcı bu sırrı ifşa eden çocuğu öldürdü. Çocuğun anası da falcıyı öldürdü. Han da falcı karısının katillerini öldürmek istedi. Han'ın anası askeri ayaklandırıp Hanı tahttan indirdi ve idam etti. Yerine diğer oğlu Oan-huye'yi geçirdi. Birkaç gün sonra yeni bir ayaklanma oldu ve bu Hatun da öldürüldü. Oan-huye Veyler'e kaçtı. Post kavgası, anarşi başladı ve uzun sürdü. Nihayet Cücen Devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölündü. Doğudakiler Oan-huye'nin hanlığını kabul ettiler. Batıdakiler İ.S. 522'de Veyler'e karşı savaş açtılar, ancak yenildiler. Böylece doğudaki Cücenler'e bağlandılar. Yine tek devlet oldular. Tekrar Vey'lere savaş açıldı. Veyler Cücen ülkesine girdiler (İ.S. 527). Cücen Hanı Oan-huye, Veyler'le barış yapmak zorunda kaldı. Bu barış sürdü. Veyler de ikiye ayrıldı. Oan-huye Doğu Veylerden bir prensesle evlendi. Sonra da bunlara hücum edip ülkelerini zaptetti. Buna memnun olan Batı Veyler de kendisine kız verdiler. Bir süre sonra onlara da hücum etti.

Bu sırada Cücen'lere Altay Dağları'nda demir çıkarıp silah yapan Tukyular'ın başı Tümen, Oan-huye'nin ordusunda da askeri ile hizmet ediyordu. Cücenler'e karşı isyan eden Tiyele'leri de o tepelemişti. Tümen, bu hizmetine ödül olarak Oan-hu'ye'nin kızını istedi. Han bu isteği hakaretle reddetti. Tukyular konusunda görüldüğü gibi, Tümen isyan edip Cücen Hanı'nı perişan etti (İ.S. 545). Oan-huye Han utancından intihar etti. Cücenlerin büyük bir kısmı Çin'e gitmişler ise de yolda Hitan'lar tarafından hanları öldürüldü. Yerine geçen hanlar da anarşi ve post kavgalarından kısa ömürlü oldular ve sonunda Tukyulardan Mokan Kağan gelip, yeni yurtlarında Cücenler'in işini bitirdi. Veyler'e kaçtılarsa da Mokan Kağan tarafından istenip, kendisine teslim edildiler. Teslim edilen Cücenler, Hanedan üyeleri ve hanları ile beraber üç bin kişi idiler. Kağan, bunların hepsini öldürdü. Böylece Cücen Devleti battı (İ.S. 556).

Cücen Devleti, büyük bir imparatorluk idi. Cücenler Kore'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan büyük bir devlet kurdular. Bu devlet, Ural Dağları'ndan Ren Irmağı'na kadar uzanan Hun İmparatorluğu ile Ural'da temas halinde idi. O zaman bu iki Türk İmparatorluğu Çin, Roma ve Bizans İmparatorlukları'nı gölgede bırakıyorlardı.

Devletin çökmesi üzerine, Cücenler'in bir kısmı batıya göç etti. İşte bu Cücenler, Avrupa'ya girip **«Avar»**, **«Abar»**, **«Var»** adlarıyla tanınacaklar, Hun İmparatorluğu yerine geçecekler ve böylece Hun İmparatorluğu'nu yeniden canlandıracaklar, hatta -başka bir deyimle- o biçim ve kuvvette, o yerlerde yeni bir imparatorluk kuracaklardır.

Cücenler, Türkler arasında en ilkel ve cahil olan bir uruk idi. Pis olurlardı. Sihir, büyü ile herşeye egemen olmak, dolu, kar yağdırarak, boralar ve kasırgalar estirerek düşmanlarını yok etmek gücüne sahip olduklarına inanırlardı.

184 yıl tarih sahnesinde kalan bu devleti Tukyular yok ettiler.

YÜŞİLER

Bunlar Çin'in «Su-çeo», «Sa-çeo», «Şensi», «Kansu» eyaletlerine yerleşen Türklerdir. Bunlara «Yüeçi»ler de denir. Bunların kurdukları devlet, İ.Ö. dördüncü ve üçüncü yüzyıllarda parlak bir devre yaşamıştır. İ.Ö. 200 yılında Hiyong-Nu'lar bunları vurup perişan ettiler. Hanlarının kafatasından kımız kadehi yaptılar. Yurtları Hiyong-Nu'ların eline geçti. Yüşi'lerin birçok urukları batıya doğru göç ettiler. Bu suretle Doğu Asya devletleri arasından çıktılar. Bunlardan bir ufak kısım Tibet'in kuzeyindeki dağlarda kaldı. Diğer büyük kısmı İli ve Tarım ırmakları yanlarına geldiler. Burada Vusunlar'ı vurup ülkelerini ellerinden aldılar. (İ.Ö. 165). Fakat Vusunlar İ.S. 140'da Hiyong-Nu'ların yardımıyla Yüşiler'i öz yurtlarından çıkardılar. Buradan kovulan Yüşiler Soğd'a vardılar. Bu sırada Kaşgar, Fergana ve Soğd'da Türklerden Saka'lar vardı. Saka'ları kaçırdılar ve kovaladılar. Saka'lar Kabil ve Kandehar taraflarına yerleştiler. Oralara «Sakıstan» adı verildi. Buraların sonraki «Sistan» ve «Sicistan» adları bu kelimeden gelir.

Yüşiler Sogd'a yerleştiler ve Horasan'ı tehdit ettiler. O zaman Horasan'da Büyük İskender enkazından Makedonyalı bir devlet vardı. Makedanyalılar Part Kralı Mihr-dad'a yalvararak ondan aldıkları yardım ile Horasan'ı Yüşiler'e karşı koruyabildiler. Fakat Yüşiler İ.S. 129'da bu Makedonyalı devleti mahvedip Horasan'ı aldılar. Belh ve Herat ellerine geçti. Kuvvetleri artınca Doğu İran egemenlikleri altına girdi. Durumları Part'larınkinden çok daha iyi oldu ve onlara hükmetmeye başladılar.

İ.Ö. 139'da Çin İmparatoru, Hiyong-Nu'lar aleyhine Yüşiler'e anlaşma önerisinde bulunmak üzere meşhur Çang-Kiyen'i elçi gönderdi. Bu elçiyi Hiyong-Nu'lar hapsettiler. Ancak elçi, hapishaneden kaçıp Yüşiler'e geldi ve anlaşma yaptı. Bu arada Horasan'ı zaptetmekte olan Yüşi ordusuyla Horasan'a gitti (İ.Ö. 129).

İ.Ö. 128'de Yüşiler Yedinci Antiohis'e karşı Part'ları korudular. Sonra Partlar Yüşiler'le yaptıkları savaşta bozguna uğradılar ve savaş alanında hakanları Faraat öldü.

Yüşiler Sogd'da İ.Ö. 25 tarihine kadar bir yüzyıl kadar beş beylik halinde yaşadılar.

Part'lardan İkinci Mihr-dad İ.Ö. 120 ve 90 tarihlerinde Yüşiler'i bozguna uğrattı.

İ.Ö. 25 tarihinde beş beylikten «Kuşan» (Kuey-Şo Ang) Beyliği Hanı olan Ku-çu-hu bütün beylikleri egemenliği altında birleştirdi. İşte bu ta-

rihten itibaren Yüşiler «Kuşan»lar adını almışlardır. Bunların başkenti Belh'dir.

Devleti böyle toplayıp kuvvetlendirdikten sonra Kuçu-hu İran'ın «Eşkaniyan»ı ile Part'ları vurdu. Sakaları daha güneye attı. İ.S. 10 yıllarında Kuşanlar Hind'in Pencap bölgesini de zaptettiler. Bu suretle Asya'nın en kuvvetli devleti oldular. Çinliler ve Romalılar kendileriyle diplomatik ilişkilere girdiler. Roma İmparatorlarından Mark Antuvan, ortak düşman olan Partlar aleyhine görüşme yapmak için Kuşanlar'a bir elçi gönderdi. Bunlar da Roma'ya, İmparator Birinci Augustus'a elçi gönderdiler. Sonraları Trayan ve Adriyen'e de elçiler gönderip Partlar aleyhine anlaşma yapmayı önerdiler.

İ.Ö. 10-İ.S. 40 arasında yaşamış olan Kuşan hakanı **Yen-kao-Çing-Tay** «Cümna»ya kadar Hindistan'ın bütün kuzey bölümünü fethetti. Roma tarihçileri bunlara «Hindu-çit» adını verdiler. Bunlardan Vema Kadfizes (İ.S. 40-70) Hindistan'ı «Benaris»e kadar zaptetti. Bundan sonra İkinci Kadfizes, yani **Kanışka** Hindistan'da fetihlerini sürdürdü.

Kanışka, fetihler yapmak bakımından ve uygarlık alanındaki olumlu işleri yönünden en başarılı ve en büyük hakanlardandır. Zamanı Hindistan Tarihi'nin en mühim bir faslını oluşturur. Bu hakanın ülkesi Sogd, Horasan, Afganistan ve Hindistan idi. Orduları Hindistan'da Pataliputra'ya kadar ilerlemişti. Başkenti Pişaver idi. Bütün Çin İmparator ve kralları kendisine saygılı davranıp, armağanlar gönderdiler.

Yüşi hakanları Kaşgar, Yarkend, Hotan'ın işlerine sürekli üstünlüklerini kabul ettirerek müdahale ettiler. Buralar Çinliler ile aralarında sürekli bir kavga nedeni oldu. İ.S. 115 yılında buraları da aldılar. Kaşgar, Yarkend, Hotan han ve türeleri, Yüşiler'le akraba olmak zorunda kaldılar.

Yüşiler İ.S. Üçüncü Yüzyıl'da çökmeye başladılar. Keşmir'i ve Hindistan'da zaptettikleri diğer kentleri tek tek kaybettiler. Nihayet ellerinde yalnız Horasan kaldı. 430'da burayı da Cücenler'e terkettiler. Sonunda Yüşiler'in yurdunda «Haytıl» denilen Türkler saltanat sürdüler.

Yüşiler'in Asya tarihinde önemli rolleri vardır. İran, Hind ve Çin uygarlıklarını birinden diğerlerine taşıdılar. Bu uygarlıklardan oluşan parlak bir uygarlık ortaya çıkardılar. Bu uygarlığa hatta İskender enkazından aldıkları Yunan uygarlığını da aşılamışlardır. Hindistan'da Buda dinini kabul edip bu dini Çin'e ve Doğu'daki Türkler arasına kadar misyonerler göndererek yaydılar.

Ortodoksluğun İstanbul ve İznik'de yaptığı gibi «Konsil»ler kurup bütün Buda papazlarının katılımıyla görüşmeler yaptılar. Buda dininin kurallarını tesbit ederek, ona yeni bir düzen verdiler. Hindistan'da ve her yerde birçok pagod yaptılar ve güzel heykeller meydana getirdiler.

Sogd, Horasan ve Kuzey Hindistan'da bunlara ait çeşitli paralar bulundu. Bu paraların üzerinde çoğunlukla «**Kadafes**» adı yazılıdır. İnsan resmi de olup bu resimdeki insanın başında Türk «börk»ü, üstünde çit elbisesi vardır. Sakalı uzundur. Bazı paralarda yer alan insan taht üzerinde oturmaktadır.

Bu paraların bazısında Yunan harfleriyle «Kuşan hükümdarlarının hükümdarı Kanarki» yazılıdır. Bu bilgilere bakılıp bunların Yunan ol-

duklari sanılmamalıdır. Dil ayrıdır. Yalnız yazısı Büyük İskender enkazından alınmalıdır. Paraların bizılarında Çince yazı da vardır.

Hindistan ile Roma arasında ticareti kurdular. Bu nedenle Hindistan'da bu devre ait pagod harabelerinde Romalıların paraları bulunmuştur. Çin'in ipeklerini, Hind'in kumaşlarını da Roma'ya götürdüler.

En büyük hakanları olan Kanışka, Orta Asya'yı ve özellikle Hindistan'ı refah ve uygarlık içinde yaşattı. Hindistan bu ulu hakanı yüzyıllar boyunca unutmadı. Bu hakan Buda dinine bir veli, bir aziz gibi geçti.

Bu olaylarla şu gerçek ortaya çıkıyor: Hindistan'da da Maveraünnehir'de de eski uygarlıklar kuran, uygarlıkları canlandırıp genişletenler, uygarlıkları birbirine tanıtanlar ve aşılayanlar Türkler olmuştur. Bunlar önemli görevler ve başarılardır. Dünya kamuoyu önünde Türk'ün başını, onur ve övünme taçlarıyla bezer. Bundan başka Çin'de de uygarlık alanında gelişmeler sağladığımızı göreceğiz. Irak, Mezopotamya ve Anadolu'da da ilk uygarlıkları kuranlar bizim atalarımız. Orta Asya'nın müslümanlık devresinde de ayrı bir uygarlık kurduğumuzu, Mısır'ın bugün yanlış olarak «Asar-ı Arabiye» denilen uygarlığını da bizim meydana getirdiğimizi, Anadolu'da İslamlık dönemindeki uygarlığı yapanların yine biz olduğumuzu göreceğiz. Türklere yalnızca savaşçı diyenler, bunlara ne diyecekler!... Türkler! Siz mutlu bir nesilsiniz. Övünmek hakkınızdır.

Yüşi Türklerini İsa'nın doğumundan iki yüzyıl önce Sogd ve Horasan'da görüyoruz. Oralar, o zamandan beri Türk yurdudur. O zamandan önce de Türk'ten başkasına ait olduğu da bilinmemektedir.

Bu devlet, İsa'nın doğumundan beş yüzyıl önce kurulup İsa'dan sonra 430 yılında battığına göre tam dokuz yüz yıl tarih sahnesinde kaldı.

HUN İMPARATORLUĞU

Kuzey Hiyong-Nu Devleti'nin halkı İ.S. 93'de Çinliler'den yedikleri darbe üzerine batıya doğru göç etti. Bunların bir kısmı önce Turfan Dağları'nın kuzeyi ile Baykal Gölü, Tola ve İrtiş ırmakları boylarına ve Altay Dağları'na yerleşti. Bunlar biraz sonra daha batıya çekilmeğe zorunlu olup İdil Irmağı boyunu ve Çinlilerin «Tu-Pan» dedikleri eski «Büyük Macaristan» (Hungari), yani şimdiki Başkırdistan'ı yurt yaptılar.

İkinci kısım, önce Kaşgar ve Aksu taraflarında kaldı. Ancak bir süre sonra bunlar da batıya çekilmek zorunda kaldılar ve Amu Derya boyuna yerleştiler. Haytıl, Abtele, Eftalit adlarını alan Türkler bunlardır.

Birinci kısım İ.S. 100 tarihinde Turfan'la Hazar Denizi arasındaki geniş topraklarda bir devlet kurdu.

Çinliler buralarda da kendilerini rahat bırakmadılar. Meşhur Çin Generali **Pang-Ça'o**, Roma ülkesine bile girmek üzere, Orta Asya'ya hücum etti. Kuzgun Denizi kıyılarına kadar ilerledi. Ancak bu sömürgelerin muhafaza altında tutulması canca, malca büyük masraflar gerektirdiğinden Çinliler buraları bırakıp çekildiler (İ.S. 109).

Bunun üzerine bunlar Doğu'daki Türklerden bazıları ile birleşip Çin'i talan ettiler ve Çinlileri müthiş bir yenilgiye uğrattılar.

Bu sırada Siyenpiler kuvvetlendiler ve batıya doğru ilerlemeye başladılar. Bu hareket kuzey kısmı daha batıya attı. Bu Başkırdistan'ın yeni Türkleri yeni geldikleri ve eski tarihlerin «Asya Sarmatyası» dedikleri bu yerde Alanlar'ı buldular. Alanlar Kafkasya'da türemiş, kuvvetli bir devlet kurmuşlardı. Turan neslinden olan Alan'ları yenerek hanlarını kestiler, yurtlarını zaptettiler. Böylece diğer Türk ve Turanlı urukları bayrakları altına alıp Avrupa'nın doğusunda ve Asya ile olan sınırı üzerinde kuvvetli bir devlet kurdular. Güney Hiyong-Nu Devleti de batınca, onlardan da birtakım uruklar buralara geldi, böylece devlet daha da güçlendi.

Bu sırada şimdiki Rusya'da durum şöyle idi:

Yurtları İskandinavya olup Karadeniz'e kadar inen «Got»lar «Vizigot», «Ostrogot» adıyla ikiye ayrılmışlardı. Bunların kuzeyinde Vistül Irmağı ayağına kadar uzanan yerde Slavlar'dan «Vinid»ler vardı. Volga Irmağı boyunda «Fin»ler, Estonyalılar, Malanşlar, Ağazirler (Ağaç Erleri) denilen Türk-Turan urukları yurt tutmuşlardı. Azak Denizi yalılarında yine Turanlılardan Yazıg'lar, Roksolan'lar, Kelon'lar, Agatırs'lar dolaşıyorlardı.

Bu sefer de Avrupa sınırına yerleşen bu Türkler'e doğudan Cücenler musallat oldu. Cücenler bunları fena halde bozguna uğratıp yurtlarını aldılar ve kendilerini daha batıya attılar. (İ.S. 402). Bu baskı İ.S. 424 tarihlerinde de devam etti. Bu baskı sonucunda Avrupa'ya dalanlar Romalılar'la, Ufa yönlerinde kalanlar ise Cücenlerle tutuştular. Ufa çevresinde kalanlar, nihayet İ.S. 545 yılında kurulan Tukyu Devleti'ne bağlandılar.

Asıl önemli kısım Avrupa'ya dalmıştı. Bunlar İ.S. 375 tarihinde Don Irmağı'nı geçtiler ve oralarda görüldüler. İşte bu sırada, Avrupa tarihçileri tarafından kendilerine «Hun» adı verildi. Bunlar Avrupa'ya önemli saldırılar yaptılar. **Balamir** ve **Atilla** bu önemli saldırıların, bu ünlü seferlerin, bu şahaserlerin şahlarıdır. Hun denilen Türkler Rusya'da buldukları Türk ve Turanlı urukları yanlarına aldılar, hatta başka kavimlerden bir kısmını da önlerine katıp sürüklediler. Bu uruklar Vusun, Kanglı,Yüşi, Alan, Uygur, Seçir, Agazir, Yaksamat, Mereket, Yazıg, Roksolan, Kelon, Agatırıs, Melanşlan, Got, Ostrogot ve Vizigotlardır.

Don'u geçtikleri zaman başlarında Han Balamir (Balamber) bulunuyordu. Roma'da da İmparator Valans idi. İran Şehinşahı Şapur Doğu Anadolu'yu istila etmiş, Valans bu istilayı durdurmak için uğraşıyordu.

Balamir Don boyundaki Alan'ları vurdu ve maiyetine aldı. Sonra daha batıya ilerleyip Dinyeper ile Tuna arasında Ostrogot'lara hücum etti. Onları da birkaç savaşta bitirip peşine taktı. Ostrogot'lardan sonra Vizigot'ların da yurtlarını aldı. Artık dağ, taş demeyip milletleri, devletleri sürükleyip, alt-üst edip geçen, müthiş bir istila seli ortaya çıkmıştı.

Balamir Han Baltık Denizi ile Karadeniz arasında bulunan ve kuvvetli olan Got Devleti'ni perişan etti. Got'ların hükümdarı **Kirmanaris** hemen hemen elli yıllık bir savaş kahramanı idi. Yaptığı her savaşı kazanmıştı. Avrupalılar bu adamı bir savaş harikası sayıyorlardı. Got'ların bir kısmı Hun'ların uyruğu oldu. Bir kısmı da «üstümüze şeytan gelir» diye batıya doğru kaçıştılar. Bunu gören öteki Doğu Avrupa halkı da «Şeytanlar gelir» diye kaçtılar. Bunların göç etmeleri, öteki kavimlerin de korkup göç etmelerine neden oldu. Bundan da Avrupa karıştı. Herkes yerinden söküldü, bir aşağı, bir yukarı kaçıştı ve birbirlerine girdi. İşte bu kaçış Batı tarih kitaplarında «Genel Göç» denilen ve meşhur olan büyük göç olayıdır. Buna Avrupalılar «Barbar İstilası» da derler.

Bu ilk istila devresi Kafkasya'da Derbent'den Tuna'ya kadar olan ülkeleri Hun'ların egemenliği altına soktu.

Hun'lar, Tuna boyundan Roma'lıların ülkesine akınlara başladılar. Roma'lılara da korku saldılar. Romalılar bunlara armağanlar sunmaya başladılar. İ.S. 391'de Trakya'ya girdiler. Roma'lılar hızla barış yaparak bir felaketten kurtuldular.

Roma İmparatoru Arkadiüs'ün veziri İmparatora kızarak, Hun'ları Roma ülkesinin istilasına davet etti. Hunlar Gürcistan üzerinden yürüyüp Doğu Anadolu'yu istila ettiler ve Urfa'yı da kuşattılar. Hatta Antakya'ya kadar vardılar, ancak sonunda Roma ordusuna yenildiler.

İ.S. 400'de Hun'ların Hanı **Oldes**, Roma Devleti tarafını tuttu ve Roma'ya isyan eden Roma Generali Granias'ın ordusunu Tuna'nın kuzeyinde perişan ederek generali öldürdü. Bunun üzerine İmparator Arka-

dius Oldes Han'a armağanlar gönderdi. Romalılar'la bir antlaşma yapıldı ve Türkler Roma ordularına alındı. Buna rağmen Hun'lar Trakya'ya akın etmekten vazgeçmediler ve İ.S. 404 yılında «İllirya»yı zaptettiler.

İ.S. 410'da Oldes, Seçir'leri vurdu. Bir kısmı kendine itaat etti, bir kısmı Aşağı Misya'ya kaçtı. Sonra Trakya'ya girdi. Roma'lılar barış istedilerse de, Han, ağır şartlar koştuğundan savaş çıktı. Oldes yenildi ve Tuna'nın kuzeyine çekilmeye mecbur kaldı. Seçirler kendisini izledilerse de Oldes, onları tutsak aldı. Sonra hepsini idam etti.

Hun Devleti'nin Ufa tarafı, Payeki, Azak Denizi çevresi Donat adında bir hanın yönetimi altında idi. Romalılar Oldes'e karşı Donat'ı elde etmek için yanına bir elçi gönderdiler. Donat bu hıyaneti kabul etmedi. Romalılar Donat'ı entrikalar ile mahvettiler.

Roma'lı devlet adamları ülkelerinde mevki sahibi olabilmek için Hun'lara başvuruyorlardı. Hun'lar da bunlardan bazılarını tutuyorlardı. Bu sırada Roma Devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İmparatorluk tahtı için de post kavgasının arkası kesilmiyordu. İmparator olmak isteyenler Hun'lardan yardım isterlerdi. Batı Roma İmparatoru Honorius ölünce, yerine geçmek isteyen Aetius Hun'lara gidip, onlardan Aspar adında bir generalin komutasında altmış bin kişilik bir kuvvet aldı. Yolda iken, rakibinin öldüğünü haber alınca bu orduyu geri göndermek istedi. Ancak anlaşmazlık çıktı. Nihayet büyük bir para vererek Hun ordusunu geri gönderebildi.

Hun'lar Royalas komutasında bir ordu ile Trakya'yı istila ettiler. Bu istiladan sonra İstanbul'u zaptetmeyi planladılar. Royalas İstanbul üzerine yürüdüyse de yağmurlardan, vebadan kayıp verdi ve geri döndü (İ.S. 420).

Türkler Roma'nın zenginliğini görmüş, bu zenginliğe göz dikmişlerdi. Yine tıpkı Çin gibi onların da bir yağlı kuyruğu vardı. Durmuyor, hücum ve talan ediyorlardı. Bu akınlara, aralarındaki fesat ve post kavgasından dolayı Romalılar da imkan veriyorlardı. Roma'lılar Hun Han'larından Rua'ya yılda vergi olarak 175 kilo altın vermeye mecbur oldular.

ATİLLA'NIN YÖNETİMİ

Rua'nın yerine ünlü Atilla ile Bleda geçtiler (İ.S. 430).

Atilla'nın önderliğinde kendilerine Hun denilen Türkler Avrupa'ya ikinci defa fakat pek büyük akınlar yaptılar. Bu önemli hükümdarın adı Avrupa tarihlerinde Atilla diye yazılıdır. Bunun aslının «Atlı» olduğu gerçektir. Atilla'nın bayrağında başı taçlı sungur resmi vardır. Atilla «Tanrı'nın inayetiyle Hunların, Meydiye'lilerin, Danuva'ların Hükümdarı» ünvanını taşımıştır.

Batı Roma İmparatoru Teodos, Hun'larla barış içinde yaşamaya önem verdiği için iki elçi gönderdi. Bu elçiler Türk elçileriyle Belgrad dolaylarında «Margus» denilen yerde bir barış anlaşması yaptılar (İ.S. 433). Bu anlaşma Roma'lılar için bir lekedir. Çünkü İmparator bu anlaşma ile Türk tutsaklarının tamamını bırakacak, Türklere de Roma'lı

tutsakların bırakılması için her tutsak için sekiz altın verecek, ayrıca Hun'ların düşmanlarıyla anlaşma yapmayacak ve her yıl da vergi ödeyecekti. Roma, adeta Hun Devleti'ne bağlı bir devlet oluyordu.

Atilla, Çit'leri (İskit) egemenliği altına almak istiyordu. Bunun için bir engel olan Romalıları bu hale koymuştu. Fakat bir başka engel daha vardı. Bunlar Volga'ya kadar gelmiş olan Cücenlerdi. Onları da güç durumda bırakmak gerekiyordu. Cücenler aleyhine barış yapmak için Çin'e elçi gönderdi. Çin'den gelen Çin Elçilerini Cücen'ler hapsettiler. Bunun üzerine Çinliler ile Cücenler arasında savaş çıktı ve Atilla'nın istediği olmuştu. Bu durumdan yararlanan Atilla kuzeydeki kavimleri egemenliği altına aldı.

Batı Roma İmparatoru Üçüncü **Valantinien**'in 17 yaşındaki kızkardeşi Honoria, kardeşinin kendisini evlendirmediğine kızıp Atilla'ya evlenmek üzere yüzüğünü gönderdi ve kendisini Roma'nın zaptına davet etti. Atilla ise bu sırada bu isteğe önem vermeyip, Ren Irmağı boyuna giderek Burgonyalıları Ordo'da vurdu; fakat sonunda Atilla'nın komutanı fazla yemekten öldü. Komuta ettiği birlikler Burgonyalılara mağlup oldu.

Romalılar'la Hunlar, Roma kentlerinden birinde kurulan bir panayırda alış-veriş yaparlarken aralarında kavga çıktı. Bu olay iki imparatorluk arasında savaşa neden oldu. Atilla Tuna'yı aşıp birçok kenti ve mühim kaleleri zaptetti. Sonra İmparator Teodos'tan Türk tutsakların iadesini istedi. İmparator razı olmadığından Atilla Roma toprağına girdi (İ.S. 442).

Aynı yılda da kardeşi Bleda öldüğünden, bütün uruklara Atilla baş oldu. İtaat altına girmemiş olan urukları da itaat altına aldıktan sonra, 447'de büyük bir ordu ve yanına aldığı bütün urukların hanları ile beraber Roma'lıların üzerine yürüdü. Bütün Trakya'yı aldı. Çanakkale Boğazı'na indi. İstanbul çevresinde Çekmece'yi bile zaptetti. Balkanların birçok yeri eline geçti. Bizans İmparatoru Teodos, Atilla'nın isteklerinin tamamını kabul eden bir anlaşma imzaladı (İ.S. 448). İmparator bu anlaşma gereğince tutsakları verdiği gibi, ödenmemiş olan vergiler için de altı bin altın vermeyi ve bunlara benzer daha birçok şeyi yerine getirmeyi kabul ediyordu.

Atilla, zengin olmasını istediği adamlarını Bizans'a elçi olarak gönderiyor, Bizanslılar bunlara değerli armağanlar veriyorlardı. Fakat bu defa Bizanslılar bir elçiyi Atilla'yı öldürmeye ikna ettiler. Bu suikast bizzat imparatorun tertibi idi. Elçiye pek çok para verdiler. Bu işi görmek için elçi sıfatıyla iki Bizanslıyı da Türk elçisi ile beraber gönderdiler. Atila'nın karagahı Macaristan'da Peşte kenti çevresinde idi. Türk elçi sonunda vazgeçip durumu Atilla'ya haber verdi. Bu sırada Batı Roma'dan da elçiler geldi. Atilla bu elçilere bir şölen verdi. Çadırda kenardaki yerlere konuklar yerleştirildiler. Ortada Atilla çocuklarıyla beraber oturuyordu. Devlet adamları ve komutanlar çevresindeki masalarda oturdular. Her masada üç veya dört kişi vardı. Kımızı ilk önce Atilla'nın onuruna içtiler. Yemekler altın ve gümüş tabaklarla verildi. Atilla kendisi süsü sevmezdi. Sade giyinmişti. Tahta sahanlarla yemek yedi. Yemekten sonra ozanlar Atilla'nın zaferlerine ilişkin destanlar söylediler. Sonra bir

adam da bir çeşit komedi oynadı. Şölen sırasında ve sonra Atilla vakur ve ciddi bir biçimde oturdu.

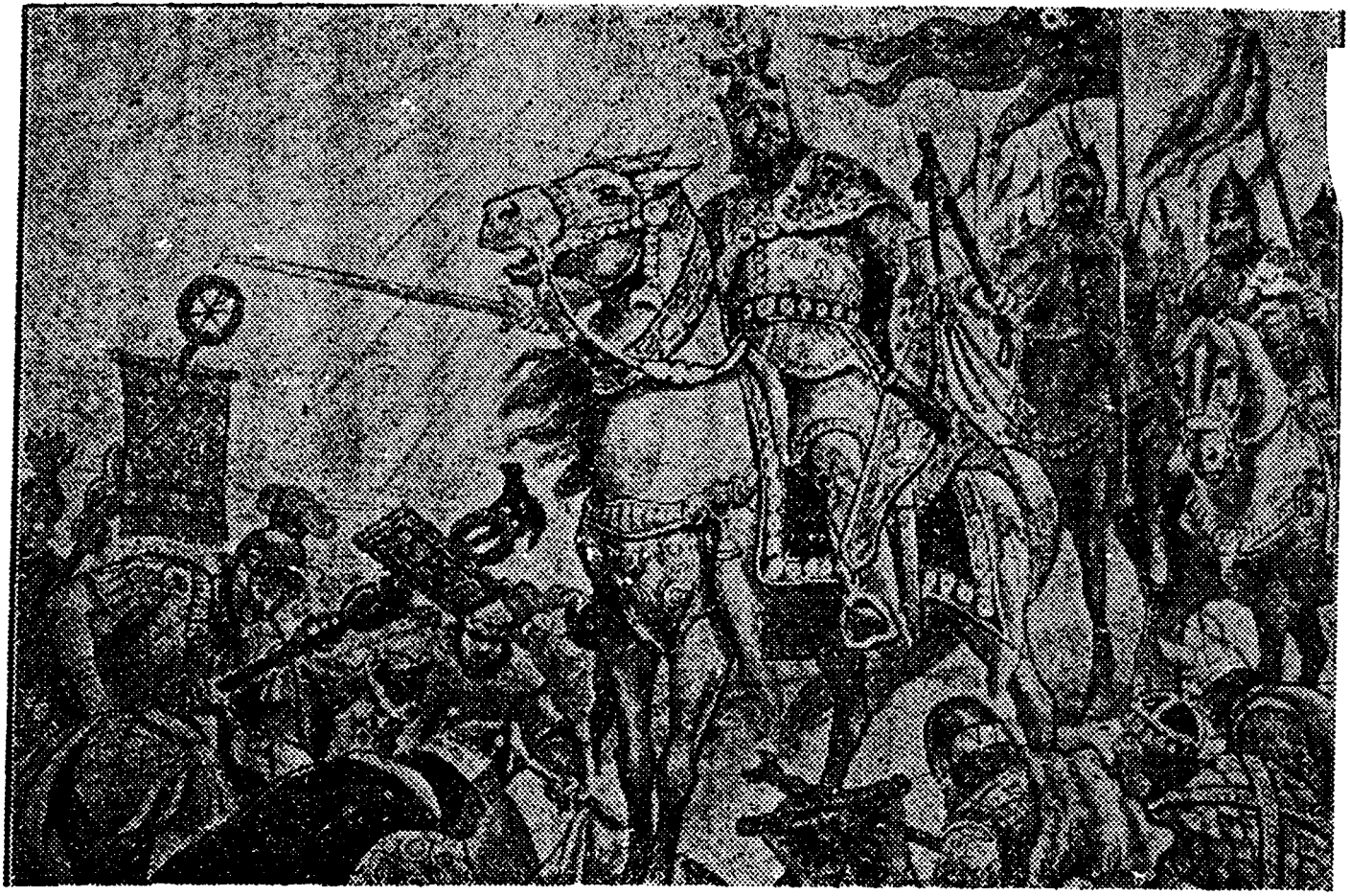
Atilla Doğu Roma'yı tepelemişti. O yönden güvenli idi. Şimdi sıra Batı Roma'ya gelmişti. Elde neden de vardı. Honoria vaktiyle yüzüğünü Atilla'ya göndermişti. Atilla, Honoria'nın karısı olduğunu ve kendisine gönderilmesini, aynı zamanda çeyiz olarak İmparatorluğun bir kısmının da verilmesini Batı Roma'ya bildirdi. İmparator Valantinien, kızkardeşinin başkası ile evlendiği cevabını yolladı. Atilla ısrar etiyse de gönderdikleri Roma elçisi armağanlar vererek Atilla'yı barışa razı etti. Zaten Atilla vaktin henüz gelmediği görüşündeydi. **Got**'ların üzerine yürüdü. Got'lar Roma'lılardan ayırmak istiyordu. Buna muvaffak oldu. Bu sırada Fransa Kralı ölmüş, oğulları taht kavgasına düşmüştü. Atilla, bunlardan büyüğünün tarafını tuttu. Romalılar ise küçüğünü himaye ettiler. Vandal Kralı **Kizerik** Atilla'dan yana oldu. Çünkü Fransızlara kızıyordu. Atilla bu fırsattan yararlandı ve Got'lara savaş açtı. Yedi yüzbin kişilik bir ordu ve beraberinde birçok krallar ve hanlar ile Almanya'ya girdi (İ.S. 451). Ren ırmağı'na vardı. Strazburg, Vorm, Mayans, Bezanson, Lalon, Tul, Meç gibi birçok kenti zaptetti. Orlean kentini kuşattı. Paris, korku ve heyecan içinde çalkalandı. Roma orduları **Vizigotlar** ve daha bir çok Avrupa kavimleri ile birleşip Atilla üzerine yürüdülerse de Atilla, onlar gelmeden evvel Orlean'ı da zaptetti. Bu sırada düşman ordusu yetiştiğinden Atilla Orlean'ı tahliye edip Şampanya'da Katalonya Ovasına çekilmeye mecbur oldu (İ.S. 451). Burada düşmanı bekledi. Müttefikler ordusu geldi. Bütün Avrupalılardan kurulu müttefikler ordusuna Ayaçius komuta ediyordu. Savaş pek kanlı oldu ve gece de sürdü. Zor durumda kalan Atilla, geceleyin müstahkem mevkilere çekildi. Savaş alanı ölülerle dolu idi.

Atilla ağırlıklarını cephenin önüne dizdirdi. Hücum edilirse bunları ateşe verecek, düşman ateşler içinde kalacaktı. Her iki taraftan ölülerin sayısı iki yüz bin kişi idi. Bu durum taraflara dehşet verdi ve hiç biri saldırıya geçemedi. Sonunda Got Kralı çekildi. Bunun üzerine Atilla da kendisini toplamak için Ren boyuna çekildi. (İ.S. 451). Böylece bu savaştan bir sonuç alınamadı. Orada ordusunu takviye edip, düzene soktu ve iki yıl sonra Roma üzerine yürüdü. «Akila» kentini kuşattı ve zaptetti.

Bunun üzerine çevredeki kentleri de kolaylıkla ele geçirdi. Buralardan kaçan halk şimdiki Venedik kentini kurdu. Aynı zamanda Milano gibi birtakım büyük kentleri de aldı. Niyeti Roma kenti üzerine yürümekti.

İmparator Valantinien, Papa Sen Leon'u elçi olarak gönderip Atilla'yı bin rica ve bol armağanlarla barışa razı etti ve Roma'yı kurtardı. Ateşkes yapıldı. Atilla Peşte çevresindeki karargahına döndü (İ.S. 453). Koca Türkler Roma papalarını bile -ki o vakit pek kibirli idiler- elçi diye ayaklarına ricaya getirmişlerdi.

Atilla bu sefer Bizans'ı sıkıştırmağa başladı; fakat bu taktik gereği olup Batı'ya yapacağı hareketi gizlemek için idi. Amacı Alanlar'ı vurup egemenliği altına almaktı. Üzerlerine yürüdü, ancak ordusu bozulup geri çekildi. Peşte'ye döndüğü vakit büyük bir düğün ile evlendi. Ancak,

Roma İmparatoru'nun elçisi olarak Atillâ'nın atının ayaklarına kapanan Papa Sen Leon.

mağlubiyetine kederlenip düğünde çok içti. Gerdekten sonra ağzından, burnundan kan boşalarak öldü (İ.S. 454).

Cesedi bir altın tabuta, onu da gümüşten, o da demirden bir tabuta koydular. Askerler ve halk saçlarını yolarak ağladılar. Süvariler övgüler söyleyerek etrafında döndüler. Büyük bir şölen verildi. Gece gizlice gömüldü. Çünkü, Hunlarda mezarın gizli kalması Türk göreneği olarak hâlâ vardı.

ATİLLA'NIN ÖZELLİKLERİ

Atilla, kısa boylu, geniş gövdeli, esmer tenli, sakalı seyrek, bakışları keskin, heybetli bir kişi idi. Bu tarif tam Türk biçimidir. Debdebeyi sevmez, servete kayıtsız kalan bir hükümdardı. Türklere karşı yumuşak ve mütevazi davranırdı. Yabancılara ise mağrur ve sert bir tavır takınırdı. Pek adaletli ve merhametli idi. Uyruğuna zulm ettirmez, kimsenin malına dokundurmazdı. Çok cesur ve aynı zamanda çok tedbirli bir insan idi.

Bizans'a ve Roma'ya baş eğdirmiş ulu bir Türk hakanı idi. Paris'e kadar bütün Avrupa'yı Türk askerine çiğnetmişti.

Avrupalı tarihçiler Atilla'ya vahşi derler. Bu adi bir iftiradır. Mağlupların galiplerine daima böyle suçlamalarda bulundukları bilinen bir şeydir.

Atilla birçok oğul bıraktı; fakat bunların içinde babalarına benzeyen değerli bir kişi yoktu. Bu koca İmparatorluğu, üç oğlu aralarında paylaştılar ve birbirleri ile kanlı savaşlara girdiler. Devlet çözülmeğe başladı. Bu fırsattan yararlanarak, Atilla'nın egemenliği altına girmiş olan yabancı, hatta Türk uruklar başkaldırarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu kardeşlerden biri isyancılarla yaptığı savaşta öldü. Diğerleri de Karadeniz kıyılarına çekilmek zorunda kaldı.

Atilla'nın oğullarından **Tengiz Bek**, Romalılar'la uğraştı. Roma toprağına akınlar yaptı (İ.S. 466). Fakat sonunda yenildi. Başı da kesilerek İstanbul'a götürüldü. **Dingiçik** adındaki oğlu Bulgar, Macar ve Başkırt'ların bir kısmı ile şimdiki Macaristan'da yerleşip kaldı. Şimdi Bulgaristan'da bu zamandan kalma Bulgarlar vardır. Hun Devleti çekile çekile nihayet Azak Denizi kenarına kadar geriledi.

İsa'dan sonra Altıncı Yüzyıl başlarında Bizans ve İran çekişmesi sırasında bazen Bizanslılar bunlardan yardım istedi, bazen İranlılar aman diledi. Hunlar da bazen İran'a, bazen Bizans'a yardım etti. Bazen de bu iki devlet için iki takım olup birbirlerini vurdular.

Hunlardan Kırım'da Bosforus (Yenikale) oturan Gordas, İstanbul'a gelip vaftiz olarak Hıristiyan oldu. Ülkesine dönünce Yenikale ile İstanbul arasında büyük bir ticaret hareketi görüldü. Milleti de Hıristiyan yapmak isteyen bu adam ihtilal çıkmasına neden oldu ve sonunda öldürüldü. Bunun üzerine Bizanslılar büyük bir ordu ile Kırım üzerine yürüdüler, ancak, Hunlar kaçtılar. İ.S. 558 tarihinde, yani Gordas olayından birkaç yıl sonra, Hunlar Zambergam'ın komutası altında Tuna'nın buzları üzerinden geçerek Bizans ülkesine girdiler. Zambergam ordusunu ikiye ayırıp birini Yunanistan'ın fethine gönderdi, kendi-

si diğer kısım ile Gelibolu Yarımadasını zaptetti. Yunanistan'a giden ordu oralara dehşet saldı.

Bu Hun Hanı askerinin bir kısmını Gelibolu'dan Anadolu'ya geçirip İstanbul'u iki taraftan kuşatmak ve zaptetmek düşüncesindeydi. Gerçekten de Gelibolu'da gemiler hazırlandı ve kendisi de ordusu ile birlikte İstanbul önüne geldi. İmparator Jüstinien'in ordusu kentin dışına çıkıp hendekler kazdı. Köylüler her tarafa dağılıp her yerde ateş yaktı. Bizans komutanı köylülere sürekli bağırıp çağırmalarını, gürültü etmelerini emretti. Askerliğe yatkın 200 kişiyi de pusuya yatırdı. Kendisi de Hun ordusunun öncülerini karşılamaya gitti. Bu önlemleri almasındaki amaç Hunlar'ı Bizans'ın büyük bir ordusu olduğuna inandırmaktı. Savaş başlayınca pusudaki 200 kişi Hunların arkasına düştüler. Köylüler ağaç dallarını yerlerde sürüyerek ortalığı toza dumana kattılar. Hunlar Bizans ordusunu göremedikleri gibi bu toz ve dumanı Bizanslıların sayıca çok olduğuna verdiler. Her taraftan büyük bir kuvvetle kuşatıldıklarını sanıp geri çekilmeye başladılar. Bizanslılar da bu fırsatı kaçırmayıp geri çekilen Hun ordusuna saldırarak perişan ettiler. Zambergam genel çekilme emrini verdi. Eğer böyle aldanmasalardı, Türkler daha o zaman İstanbul'u zaptedeceklerdi. Çünkü Bizans bitik bir haldeydi. Daha sonra Türkler Gelibolu'dan da çekildiler (İ.S. 559).

Bizanslılar Hun'ların tekrar hücum etmelerinden korkup kendilerini kuvvetle savunamayacaklarını da bildiklerinden Hun devlet adamları ve komutanları arasına fitne düşürmeye çalıştılar. Reislerden Saltık'ı elde etmek istedilerse de başarılı olamadılar.

Bundan sonra yine Hunlar arasında iç savaşlar taht kavgaları başladı. Devlet içerinin anarşisi, dışarının saldırılarıyla yeniden perişan oldu. Böylece Hunlar kısmen Çitistan'a (İskitya) çekildiler; Trakya, Romanya, Macaristan ve Ukranya'da kalanları ise o milletlere karışarak kayboldular.

Bu Türk İmparatorluğu pek büyük ve şanlı bir imparatorluktur. Avrupa'yı adeta baştanbaşa zaptetmiştir. Avrupalıları dehşet içinde çırpındırmış, can derdine düşürmüştür. Bu Türkler Avrupa'nın yeni siyasi kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Bunların istilası Türklerin Avrupa'yı ilk, fakat en önemli ve geniş istilalarıdır. Bunlardan sonra Avarlar, Cengizliler, Aksak Timur ve Osmanlı Türkleri de istila edeceklerdir.

Hunlar pek kuvvetli, cenkte pek usta ve şiddetli Türklerdir. Erkekleri yaşamlarının büyük bölümünü at üstünde geçirirlerdi. Hatta at üstünde yemek yerler, at üstünde içerler, at üstünde uyurlardı. Attıkları oklar hiçbir zaman boşa gitmezdi.

Atilla, kılıcına bakıp: «Atımın ayağının değdiği yerde ot bitmez,» derdi.

Türklerin Avrupa'da Romalılarla ilişkisi tıpkı Asya'da Çinliler'le olan ilişkisi gibi oldu.

Hun Devleti İ.S. 100 yılında kuruldu, 459 yıl yaşadı. Hun'ların Avrupa'da 184 yıllık bir yaşamları oldu.

AVAR İMPARATORLUĞU

Tukyular İ.S. 545'de Cücen Devleti'ni mahvedince bir kısım Cücenler batıya doğru göç etmeye başladılar. Başlarında Var Han, Hoti Han adında iki reis vardı. Bu nedenle «Var» yahut «Avar» adını aldılar. İdil Irmağı'nı geçince Alanlar'la buluştular. Bu Cücenler'in «Hakan» ünvanını taşıyan hükümdarları Alanlar'ın Hanı Sıra Göz'ün (Saragos) aracılığıyla Bizans İmparatoru Jüstinyen'e başvurup anlaşma yapmayı önerdiler (İ.S. 558). Ve İstanbul'a bir elçi kurulu gönderdiler. Bizans'lılar bunların iri cüsseli, heybetli, korkunç, saçlarının uzun ve arkalarında olduğunu, Hunlar'a benzediklerini kaydetmişlerdir. Elçiler Bizans'tan yurt istediler. Bizans bunlara Valantin adında bir elçi gönderdi.

Bu sırada Avarlar, Kafkas Dağları'na yayılmış olan On-Uygur'lar ve diğer uruklar üzerine atıldılar. Bunu gören Bizanslılar, yurt verecek yerde üzerlerine asker gönderdiler. Bunun üzerine Avar Hanı Bayan Han Bizanslılar aleyhine harekete geçti. Tukyular Bizans'a elçi gönderip Avarlar'ı birlikte tepelemeyi önerdiler. Bu durum karşısında Avarlar ikiye ayrıldılar. Bir kısmı Kafkas Dağlarında yerleşip kaldı ki halen oradadırlar. Diğer kısmı, diğer Türkler gibi, batıya ve Avrupa'ya doğru yürüdüler. Hun İmparatorluğu'na halef oldular.

İkinci kısım Don Irmağı'nı geçip Panonya'ya sonunda Gol'ler ülkesine girdi. Elbe Irmağı kenarında Frank Kralı'nın oğluna yenilince barış yapmak zorunda kaldılar.

Bizans'a elçi gönderip adet olan armağanlarını sundular ve Bizans'a zarar veren barbar kavimleri vurdukları için ödül istediler. Ancak Bizans kendilerini oyalayıp bir şey vermedi.

Bayan Han İ.S. 572'de ikinci defa Frank ülkesine girdi. Lombardiya Kralı Albuvan, Bayan Han'a başvurarak «Kepid» aleyhine anlaşma önerdi. Avar'lar kendilerine yararlı şartlar kabul ettirerek bu anlaşmayı yaptılar. Kepid'leri perişan ettiler. Bayan Han Bizanslılar'a saldırdı ve Dalmaçya'ya kadar bir ordu gönderdi. Bizans Komutanı Tiber'i fena halde bozdu (İ.S. 574). Bizanslılar barışa yanaştılar ve Avarlar'ın istediklerini kabul etmek zorunda kaldılar. Bu barışa kızan Tukyular, Kırım'a girip Bosforus'u Bizanslılar'ın elinden aldılar (İ.S. 580).

Bayan Han Sava Çayı'nı geçmek için bir köprü kurmak üzere girişimde bulundu. Bizans'ın Belgrad Komutanı bu girişimi protesto etti ise de, köprüyü Tiber'in hamam yapmak üzere gönderdiği ustalara kurdurdu. Amacının Bizans üzerine gitmek değil, Avar ve Bizans'lıların ortak düşmanı olan Slavları durdurmak olduğunu bildirdi. İstanbul'a da İster Irmağını geçmek için gereken gemileri istemek üzere elçi gönderdi. Bizans İmparatoru, Bayan Han'ın amacının meşhur «Şirmik Kalesi»nin yollarını kapatarak aç bırakmak suretiyle zaptetmek olduğunu anladı. Bunun üzerine gemi vermedi. Slavlar'ın üzerine beraber yürümek istediğini, fakat doğuda Ermenistan'ı almak isteyen Acemlerle uğraştığından bunu başka bir zamana bırakmak gerektiğini bildirdi.

Biraz sonra İstanbul'a Avarlar'dan Solak adında bir elçi geldi. Bu elçi Şirmik'in teslimini istedi. Bizans'lılar kentin savunmasını güçlendirdiler ve savunmaya hazırlandılarsa da sonunda teslime mecbur oldular. Aynı zamanda büyük bir para da verdiler.

Avarlar bir süre sonra İmparator Moris'den aldıkları seksen bin altına yirmi bin altın daha ilave edilmesini istediler. Moris buna razı olmaktan başka çare bulamadı. Hatta Avar Hakanı, İmparatorun harasındaki güzel hayvanları bile istedi ve aldı. Hakan, bununla da yetinmeyip verginin daha da artırılmasını istedi. Amacı mutlaka kavga çıkarmaktı. İmparatorun artık sabrı tükendi. Bu isteği reddetti. Hakan'ın istediği oldu. Derhal Bizans toprağına girip Belgrad ve başka kentleri zaptetti (İ.S. 582). Telaşa düşen Bizans'lılar verginin arttırılması şartını da kabul ederek barış yaptılar. Barışa rağmen Avarlar Slavlar'ı Bizans aleyhine kışkırttılar.

Bu sırada Buğu Labras adında bir şaman, Hakan'ın karısıyla ilişkide bulunduğundan kaçıp Bizans toprağına sığındı. Hakan bunu vesile ederek Bizans'a hücum etti. Misya ve İskitya'ya girdi. Bizans'lıları bozdu ve bir çok kenti işgal etti. Filibe ve Edirne'ye kadar ilerledi. Sonunda birtakım armağanlar alıp geri döndü (İ.S. 593). Biraz sonra Belgrad'ı zaptetti. Dalmaçya'ya, daha sonra Misya ve Trakya'ya tekrar girdi. İstanbul'a kadar talan etti. İstanbul halkı korkudan Anadolu yakasına geçti. Eğer veba çıkıp Avarlar'ın ordusunu kırmasaydı, belki de İstanbul'u alacaklardı.

İ.S. 599'da Avarlar, İtalya'da egemen olan Lombard'ları bozup Venedik'e girdiler. Lombard Kralı'nın oturduğu «Frejus» kentini bile aldılar. Bizans'lılar İtalya'yı kurtarmak için ordu gönderdilerse de birşey elde edemediler. İki yıl sonra Avarlar Trakya'ya girdiler. İstanbul üzerine yürüdüler. İmparator Fokas karşı durmak istediyse de perişan oldu (İ.S. 604).

İmparator Heraklius Avarlar'la barış yaptı, ancak birkaç yıl sonra Avarlar tekrar Bizans'lılara hücum ettiler. Tekrar İstanbul surlarına kadar gelip kentin çevresini yaktılar. Bundan böyle ta 791 tarihine ve Şarlman zamanına kadar, Avarlar, zaman zaman Panonya'dan (Macaristan) kalkıp Bizans'a hücum ettiler.

Nihayet Avarlar'da da iç savaşlar çıktı. Bundan yararlanan Şarlman, Tuna ve Rab ırmakları boylarına kadar olan yerleri istila etti. Avar'lar post kavgalarıyla birçok parçalara ayrıldılar. Franklar da birçok yerleri

geri aldılar, birçok Türk'ü öldürdüler.

Son Hakanları Tudun ve Kayam zamanlarında artık her taraftan Avarlar'a tecavüz edildi. İç boğuşmalar ve dış hücumlarla Avar Türkleri tamamen yok olup gittiler. Bu İmparatorluk da battı (İ.S. 799). Hazineleri Fransa'ya götürüldü. Avarlar'dan en son Han olan «Abraham» adını alarak Hıristiyan oldu.

Eski yurtları doğuda Amur Irmağı olan bu kahramanlar Panonya, yani Macaristan'da oturup İdil'den Fransa'ya Baltık Denizi'nden Karadeniz, Akdeniz ve İtalya'ya kadar geniş bir imparatorluk kurmuş Türklerdir. Bizans gibi bir imparatorluğu cizyeye bağladılar. Avrupa'yı tir tir titrettiler. Fakat sonunda Şarlman ile Frank'ların elinde mahvoldular. Avrupalılar bunların anılarını uzun zamanlar zihinlerinden silemediler. Macaristan'da bunlara ait silah, kadın süs eşyası, vazo gibi şeyler bulundu. Bu devlet 241 yıl yaşadı.

Bu imparatorluk, Hun Devleti bittikten sonra hiç ara vermeden hemen kuruldu. Unutulmasın ki, Hun'da da, Avar'da da millet aynı millettir. Hepsi yine aynı Türk uruklarıdır. Yalnız yeni olarak onlara «Avar» adıyla Cücen'ler katıldı. Hun İmparatorluğu zamanında bütün bu urukların başı, saltanat Hanedanı olanlar başka bir uruk idi. Bu sefer ise Saltanat Hanedanı Cücenler'den oldu. İki İmparatorluk da aynı topraklar üzerinde kuruluydu. O halde bu iki imparatorluğa, bir imparatorluk demek, ancak bu imparatorluk'da iki hanedan geldiğini kabul etmek mantıki ve doğru olur. Böylece bu imparatoruğa «Hun ve Avar İmparatorluğu» ya da yalnızca «Avrupa Türk İmparatorluğu» adını vermek uygun olur. Avrupa Türk İmparatorluğu'nun ömrü ise (Hun) 184 + (Avar) 241 = 425, 459 + 241 = 700 yıl eder.

CENGİZLİLER İMPARATORLUĞU

Bu İmparatorluğa şimdiye kadar «Türk-Moğol İmparatorluğu», «Moğol İmparatorluğu» adlarının verilmesi adet olmuştur. Son zamanlarda bizde Moğolları Türk kadrosundan çıkarmak için büyük gayretler gösterilmektedir. Nedense bu konuda fazla hassasiyet mevcuttur.

Acaba bu akım, Moğolların simalarının Çinlilere benzer olmasından, Avrupalıların Moğolları aşağı bir ırk saymalarından, ya da Cengiz Han'ın zalim olduğu rivayetleriyle Batı ve Avrupa kitaplarının doldurulduğundan mı meydana geldi?.. Bilmiyorum. Bu sorunu çözümlemeden bu konuya girmek uygun olmayacaktır. Bu konu henüz bilimsel olarak incelenmedi.

Ortaya konulan yalnız bir iddiadır. Sorun bana göre çözümlenemeyecek bir durumda değildir. Çözümü ise bu konuda leh ve aleyhte söylenebilecek kanıtları toplamak ve onları tartışmaktan ibadettir. Burada bunları topluyorum. Bana göre bu kanıtlar şunlar olsa gerektir:

A- Türk ve Moğolların ayrı olduğuna kanıtlar:

1- Moğollar Türk'ten ayrı ırktır.
2- Simaları bize benzemez.
3- Dilleri Türkçeden ayrıdır.
4- Bu devleti Moğol Milleti oluşturur.
5- Ebulgazi Bahadır Han'ın «Şecere-i Türk» adındaki eserinde: «Öğüday Kaana bir adamın gelip Çingiz Han'ı rüyasında gördüğü, Öğüday'a söyle, müslümanları öldürsün dediğini söylediği vakit, Öğüday'ın bu adama Moğolca bilip bilmediğini sorduğu, Moğolca bilmediğini öğrenince babam Moğolca'dan başka bir dil bilmezdi. Sen yalan söylüyorsun dediği» söylentisi.

B- Türk ve Moğol'un bir olduğuna ilişkin kanıtlar:

1- Moğollar ayrı bir ırk değil, Turan neslindendir. Buna itaraz edilmemiştir. Türk uruklarından biridir.

2- Moğol ırkı diye ayrı bir ırk yoktur. «Mongali Irkı» deyimi Avrupa'nın eski tarihçilerinin hatasından ortaya çıkmıştır.

3- Cengiz Han'a kadar tarihte «Moğol» adı görülmedi. Demek ki Moğollar, Türk uruklarından önemsiz bir uruk olduğundan adları tarih sahnesinde ancak Cengiz Han'ın sayesinde görüldü. O zamana kadar daima diğer Türk uruklarının oluşturdukları devletlerde ve onların emri altında çalışmışlardır. Bu sefer ise Türkleri bir tuğ çevresinde toplamak, onlara baş olmak, o zamana kadar adı sanı olmayan Moğollar'a düştü.

4- Türk soy kütüğüne ve masallarına göre Moğol, Türk'ün oğullarındandır. Oğuz Han da Moğol Han soyundandır. Oğuz Han'ın Türklüğü ise tartışılmayacak kadar bir gerçektir. Bozkurt soy kütüğü, Türk ve Moğol'u birbirine baba ve oğul yapmaktadır. Bu soy kütüğü ve masallara göre Türk'ü Moğol'dan, Moğol'u Türk'ten ayırmak mümkün değildir. Birbiri ile içli-dışlıdırlar. Bu nedenle ve tarihsel olaylar dolayısıyla da Avrupalılar bunları birbirinden ayıramadıklarından bu İmparatorluğa «Türk Moğol İmparatorluğu» adını verdiler. Moğol tarihindeki olayları incelerken Moğol'u Türk'den ayırmak, Türk kadrosundan çıkarmak mümkün olamamaktadır.

5- Masal, töre, yasa, askeri örgüt, ahlak ve görenekler Türk ve Moğol'da aynen vardır ve bunların başlangıcından beri Türk'e ait olduğu muhakaktır. Çünkü Moğol adı bilinmezken de Türk'de bu masal, yasa, töre, gibi unsurlar vardı.

6- Moğollar bütün tarihsel ve sosyal hayatta Türklerle birlikte ve Türkler arasında yaşadılar. Halen Moğolistan'da Moğollar arasında dağınık halde saf Türk urukları vardır.

7- Moğol siması, belki de Cengizlilerden önce ya da bu imparatorluk battıktan sonra, Çin'lilerle birleşmeleri sonucu değişti. Buna rağmen hâlâ Moğolların Türkler gibi yanak kemikleri iri ve çıkık olmaktadır.

8- Moğolca, bugün Türkler için anlaşılmaz bir halde ise de Türkçe ile aynı bünye ve düzendedir. Ortak kelimelerse pek çoktur. Hele az farkla birbirine benzeyen kelimeler bu iki dilde karınca gibi kaynar. Moğolların Türkiye Türkleriyle bile ortak kelimeleri vardır. «Bahadır»a Moğollar «Pagatur»; Türkler «Batur» ve «Bahadur»; «kara»ya Moğollar «hara», Türkler «kara», «altın»a Moğollar «altun», Türkler de «altun»; «mavi»ye Moğollar «kökö», Türkler «Kök» derler. Bu örnekler çoktur.

9- İmparatorluğu Cengiz Han ilk Moğollarla beraber Karluk, Nayman, Karayet gibi saf Türk uruklarla kurdu. Bu devlette ordunun ve yönetimin dörtte üç, üç buçuğu Türklerden oluştu. Vezirler, generaller de böyle idi.

10- Bu İmparatorluğun resmi dili, yazısı Moğolca değil, Uygurca idi. Hükûmette Uygur dil ve yazısı kullanılırdı.

11- Tarihlerde eskiden beri Cengiz ve evladına bazen Moğol, bazen Türk, bazen Tatar diyerek karışık ve gelişigüzel ad verildiği görülür. Bu da içli-dışlı olmayı ya da birliği gösterir.

12- Bu on bir maddeye gerek bırakmayan önemli bir kanıt ise, bu

İmparatorluğu ve hanedanını oluşturan Cengiz Han'ın Moğol urukundan olmayıp Karayet (Kerait) urukundan olmasıdır. Cengiz'in atası Karayet'ler ise saf Türk'tür; dilleri saf Türkçedir. Bunlar o zamanlarda Hıristiyan idiler. Bu gerçeğe göre bu İmparatorluğa «Moğol İmparatorluğu» değil, belki «Karayet İmparatorluğu» demek doğru olur.

13- Cengiz nesli «Bozkurt»dan gelmektedir. Bozkurt, saf Türk'tür.

14- Cengiz Hanı'ın ailesi olan «Burçiken»ler Karakurum taraflarından, yani eski kutsal Türk topraklarındandır.

15- İlhanlılardan yani Cengiz Hanedanı'ndan Argun Han simyagerine kızıp yanındaki bir bilgine söyle diyor:

«Sen ki bir bilginsin, bu adamlar ben Türk'üm diye benimle eğleniyorlar sanırsın. Hepsini öldüreceğim...» Yani Türk olduğunu söylüyor.

Şimdi aleyhte ve lehte toplayabildiğim şu bilgilere göre Moğolların Türk'lerden olmadığına ilişkin iddia pek zayıftır. Eğer Moğol ayrı olsaydı, bu imparatorluğu Türk Tarihinden çıkarmak gerekirdi. Bunun ise imkanı yoktur. Demek ki bu imparatorluğu Türk imparatorluklarından ayırmak, Türk Tarihinden çıkarmak doğal bir sonuç olamaz.

Bu devleti Moğol uruku kanından birinin oluşturduğunu, yani Cengiz'i Moğol kanından varsaysak bile, üç-beş kişiyle bir devlet kurulamaz. Bu imparatorlukta devlet adamlarının, komutanların ve ordunun büyük bir bölümünün Türk olduğu bir gerçektir. Yasa, tüzük, hükümet, dil ve yazı da tamamıyla saf Türk ve Türkçedir. Zaten Cengiz'den iki göbek sonra, Cengiz'in torunları bile Moğolca'yı unuttular, bu İmparatorlukta her şey saf Türk olarak bitti. Töre ve yasaya «Moğol Töre ve Yasası», «Türk-Moğol Töre ve Yasası» demek en büyük hatadır. Moğol ya da Türk'le ortak töre ve yasa yoktur. Töre ve yasa saf Türk'dür.

Bir Türk uruku olan Moğollarda da görülmesi doğaldır. Buna Moğol sıfatını verenler onlarla ilgili bilgileri yazan o zamanki tarihçilerdir. Bu tarihçiler yalnız Cengizlileri görmüşler ve Türk töre ve yasasını, mitolojisini, ahlak ve göreneklerini Moğollara yakıştırmışlardır. Oysa o tarihçilerden çok önce yaşamış ve Türkleri görmüş tarihçiler bu töre ve yasayı Türk'ün olarak yazmışlardır.

Soy ağaçlarını Hazret-i Nuh'a dayatmak bilimsel olmayan bir görüştür. Bu bilimsel olmayan yöntem İbrani'lerle Arap'lardan kalmadır. Ancak Cengiz'in neslinin Türk'e bağlanmasının sahtekarlık olduğunu beyan eden fikir de kabul edilemez.

Çünkü kanıt yoktur. İyi kötü bu bir soy ağacıdır, fakat sahtekarlığını kanıtlayacak hiçbir belge yoktur. Hatta son zamana kadar böyle bir iddia bile yok idi. O zamanın tarihçileri, hatta Cengiz evladı bizzat kendilerinin Türk'den ayrı olduğunu hiç düşünmemişlerdir. Onların da Türk ve Moğol'u aynı anlamda kulandıkları söz ve işlerinden anlaşılmaktadır.

Cengiz'in Türkçe bilememesi, bu konuda hiçbir şey ifade etmez. Ter-

sine Cengiz'in Karayet'lerden olması, İlhanlılardan Argun Han'ın «Ben Türk'üm» demesi kesin bir ifadedir. Bu durumda bu tartışmayla iki şeyi kanıtlamış oluyoruz: Birincisi, Türk Moğol'dan ayrı değildir. İkincisi, bu imparatorluk, Moğol İmparatorluğu değildir.

Yine burada da tekrar edelim: Turan nesli aleyhindeki düşüncelere değer vermek bize düşmez. Kanıt varsa diyecek yok; kanıt yok iken böyle iddialara kalkışmamalıdır. Tersine böyle düşünceleri bizler sert tepkilerle karşılamalıyız. Son zamanda bizde ortaya konulan bilimsel sahnede, kanıt gösterilmeden yapılan Moğol aleyhdarlığı, bunların Türk kadrosundan çıkarılmaları gayreti değiştirilmelidir. Bilim adamlarımıza düşen görev budur. Mesela böyle bir görev, «Tatar», «Tataristan» deyimi için de vardır. Avrupa'da yazılan kitaplarda yersiz, hatta gelişi güzel olarak bu deyim kullanılmaktadır. Bu da Türkler arasında bir ikilik yaratma çabasıdır. Bunda politik ve milli büyük zararlar vardır. Bilginlerimiz buna karşı çıkıp Avrupa bilginlerine bu gerçeği her ne şart altında olursa olsun anlatmalıdırlar. Bunlar bilim alanında milli bir görevdir.

Ancak burada bir şeyi itiraf etmek gerekir. O da Moğol Uruku'nun eski günlerde Türk'le kenetlenmiş bir durumdayken, bugün artık Macar, Fin gibi bizden uzak bir duruma düşmüş olmasıdır. Fakat şunu da söyleyelim ki, bizdeki «Turanlıları kadro dışına çıkarmak» yanlış ve zararlı düşünce ve gayretine rağmen, bugün milliyetlerini idrak etmiş olan Macar, Fin ve Eston'larda bize büyük bir sevgi, bize doğru büyük bir yaklaşma gayreti vardır. Bu gönül ve elleri illa reddetmekte ne kâr var?!... Onlar da gönüllerinde bize sevgi dolu olarak, yaşasınlar. Fazla istemek de bugün doğru değildir. Gelecek ne doğurur bilinmez.

Cengizliler'in olaylarının bir kısmı Çinliler ve Avrupalılar tarafından kaydedildiği gibi, asıl bu tarihi yazanlar «Cüveyni»li Alaeddin Atamelik (Alaeddin Atamelik Cüveyni», Fazlullah Reşideddin El-Vezir adlı kişilerdir. Bu kişiler İlhanlılar hizmetinde bulundular, vezirlik yaptılar.

Alaeddin «Tarih-i Cihanküşa» adında, Reşideddin Gazan ve Olcaytu zamanlarında Moğol hazinesindeki «Altun Kitab» ve başka belgeleri kaynak alarak, ayrıca yanına yardımcı olarak verilen bilginlerin çalışmaları sonucu «Cami-üt Tevarih» adında birer eser yazdılar. Reşideddin hakim, tarihçi ve ilahiyatçı bir bilgindir. Aynı zamanda Nevvari ile İbni Tengriberdi (Tanrıverdi oğlu) önemli eserler ortaya koydular. Nisa'lı Şerifüddin'in (Nisavî) «Siret-i Sultan Celaleddin» adında yazdığı eser de önemlidir.

Türkler ve özellikle Moğollar üzerine tarih yazan Batılı yazarlar genellikle bu eserleri kaynak olarak almışlardır.

Bu konuda İbni Esir gibi bazı Arapça yazılmış eserlerde de çeşitli bilgiler vardır.

CENGİZ KAAN

Cengiz türeyeceği zamanlar Çin'de, Türk «Kin» Hanedanı hüküm sürüyordu. Güneyde yani Maçin'de ise Çinli Song Hanedanı saltanatı vardı. Songlar'ın askerleri de Türk'dü. Kin'ler ve Karahıtaylılar aleyhine kullanmak için Song'lar kuzeyden kendilerine bir müttefik arıyorlardı. «Buyur Gölü» çevresinde Türk göreneklerine göre evlenerek birçok çiftlik gibi büyük mallara da konmuş ve Yesukey adında Karayet Türklerinden biri vardı. «Yesukey», bu kişinin savaş adı olup lakabı «Pagatur» idi. Yesukey o zaman Moğolların hükümdarı idi. Yesukey'in ailesi, Ergenekon'dan çıkan Moğolların «Kurlas» İli'nin Hanı Burteçina'dan başlar. Yesukey, Burteçina'nın neslinden olan Alanguva'nın soyundandır. Alanguva'dan kendisine kadar Moğollarda Boka (Boğa), ya da Buğu Han, Dütümenin Han, Kaydu Han, Baysungur Han, Tümene Han, Kabul Han, Bırtan Han adlarında yedi hükümdar gelmiştir.

Songlar Yesukey Pagatur Han ile anlaşma yaptılar. Bu anlaşmadan on yıl kadar sonra Pagatur'un Temuçin adında bir oğlu oldu. İşte bu çocuk dünyaya velvele salmış olan Türklerin büyük kaanı Cengiz Han'dır. İsa'dan sonraki On ikinci Yüzyıl olağanüstü bir yüzyıldır. Bu yüzyıl Cengiz gibi bir harikayı doğurdu. İnsanlık böyle bir yaradılışa hiçbir zaman sahip olmadı. On ikinci Yüzyıl bu sıfatı ile tarihte seçkin bir yüzyıl oldu ve öylece kaldı.

Yesukey Pagatur'un ailesi kuzey Türkleri'nce pek saygıdeğerdi. Yesukey'in nesline «Burcikin» (Burcıken) lakabını verdiler. Ebulgazi Bahadır Han'a göre, «Burcikin», gözü şehla demektir. Gerçekten Yesukey'in neslinin gözleri şehla, saçları sarı ve kendileri ak idi. Demek soy ağacı konusunda anlattığımız gibi Alanguva'nın çadırına gelen nur içindeki adama benziyorlardı.

Bu aile hakkında şu bilgiler vardır:

1- «Dobumerken», «Alanguva» (Ala geyik) adında bir bakire ile evlenir. Alanguva'dan iki oğlu oldu ve kendisi öldü. Dul Alanguva kocasından çok sonra doğaüstü bir durum sonucu ve günahsız olarak gebe kalır. Böylece üç oğul dünyaya getirir. Bunlar «Boğu Hatakı», «Boğu Salçığı» (Salçuk-Selçuk), «Budançar Mong Han» adlarındadır. Burçikenler, bu sonuncunun soyundandır. Salçuklular da ikincisinin soyundandır. Kelimenin gelişim aşamalarına göre alang, alan, ala eski Türkçe ve Moğolca «al» demektir. «Parlak» anlamına da gelir.

2- 1663 tarihinde «Şecere-i Türk» adındaki kitabı yazan ve Cengiz

Han soyundan olan Hiyve Hanı Ebulgazi Bahadır Han diyor ki: Bu üç çocuğun nesline «Nirun» dediler. Çünkü o zaman Budist olan Moğollar bunların nurdan olduklarına inanırlardı. Nirun, saf demektir.

3- Bunlar Karakurum yakınlarında doğmuşlardır. Çinliler Karakurum'a «Ho-lin» derler. Karakurum'da Türklerin üç kutsal dağı vardır: Bunlardan biri «Kutluk Dağ» (Kutlu Dağ)dır. En eski yüzyıllardan beri Türkler buralara ziyarete, hacca giderlerdi. Bir inanışa göre Kutlu Dağ durdukça Karakurumlular kuvvetli olacaklardır. Bu nedenle Çinliler bu dağı yakıp, üzerine sirke dökerek parçalamağı tasarlamışlardır. Ve bunu da yapmışlar, parçalarını Çin'e götürmüşlerdir.

4- Parçalanmadan bir gece önce, gece vakti bir kutsal ağaç, bir nur tarafından ziyaret edilir. Ağaç gebe kalıp beş çocuk doğurur. Bu çocukların küçüğünün adı Buğu Han'dır. Bunun torunları Beşbaluk'ta 970 yıl hüküm sürmüşlerdir. Bunların sonuncusu olan Barçuk, Cengiz Han'ın egemenliği altına girmiştir.

Bu bilgilere göre Burcikenler Beşbaluk'tan, yani eski Türk Kağanlarının başkenti yakınlarından, Türklerin eski kutsal yerlerinden ve Türk idiler.

Moğollarda «Ala Geyik» masalı olduğu gibi «Purteçinu», «Borteçine» (Bozkurt) öyküsünün de var olduğunu görmüştük.

*
* *

Moğol Uruku, Türk'lerin İslamiyet'ten sonra batıya doğru akınları sırasında ortalığı boş bulup çevresindeki öteki Türk uruklarıyla birleşerek özerk bir durumda yaşamaya başladı. Tonguzlar Karahıtaylıları Çin'den kovdukları vakit bunlar büsbütün serbest kaldılar. On ikinci Yüzyılda büsbütün bağımsız oldular. O zaman Karayet, Nayman ve Karluk Türkleri de bağımsız olmuşlardı.

Moğol, Karayet, Nayman, Karluk urukları birleşip Türk'ün süt anası olan Çin'den yardım istemeye karar verdiler. Çünkü pek fakir düşmüşlerdi. İhtiyaçları vardı. Güney Çin İmparatorlarına, yani Song'lara başvurdular. Kuzeydeki Çin İmparatoru olan Tonguz Hanedanı soylar boyu düşmanları idi.

Bilindiği gibi eskiden beri Türkler Çin İmparatorlarına şöyle derlerdi: «Siz bizim anamız, babamızsınız. Biz sizin çocuklarınızız. Biz sizin asi kölelerinizi cezalandırıyoruz. Çin Setti'nin kuzeyinde güvenliği sağlayan biziz. Anamız, babamız olan kutsal imparatorun uğruna savaşıyoruz. Ancak fakiriz, atlarımız zayıf. İyi silah pahalı. Bize biraz zahire, biraz para gerekiyor. Sizin için bu hiçbir şey değil. Ünvana da, birkaç top ipeğe de razıyız.» Yine aynı şeyleri dediler, fakat Çinliler inanmadılar. Kesenin ağzını büzdüler. Güvence istediler. Hem de kuvvetinizi de görelim, dediler. Karayet, Nayman, Moğol kuvvetlerini kanıtlamak için birbirlerini vurdular. Sonra Songların önerisi üzerine yine barıştılar. O zamanlar Şaş (şimdiki Taşkent) silah fabrikası idi. Moğollar sade ok yapabiliyorlardı. Yay'ın iyisi Şaş'da, kenevir, ipek, ip Çin'de; iyi kılıç kabzası Japonya'da olurdu. Moğollarda silah çok azdı. Çin'e hücum için de Gobi

Çölü'nü geçmek gerekliydi. O zaman da atların çoğu ölüyordu.

Güney Çin'in yardımıyla Kin'ler üzerine hücum ettiler. İşte böyece 1140'dan itibaren Çin kayıtlarında Moğolların adı geçmeye başladı. O kayıtlar, onların Kin'ler üzerine olan sefer ve zaferlerinden söz etmektedir.

1162'de Songlar artık Türklere para vermediler. Onlar da, yani Karayet ve Mongollar, Mançularla anlaştılar. Bu dostluk devam etti. Hatta bundan otuz yıl kadar sonra Temuçin, yani Cengiz Mançu'ların hizmetine girip onlar hesabına savaştı.

Bizzat Temuçin hakkında türlü bilgiler vardır:

Temuçin 1162, Tonguz (Domuz) yılında, Moğol yurdunda «Yilun Bilduk»da (buna Dilun Buldak da derler) doğdu. Bir eli yumruk olarak doğmuştu. Ebe bu eli açtı. İçinde bir parça pıhtı kan vardı. Bu hali Yesukey'e anlattı. Bunu şöyle yorumladılar. «Bu çocuk büyük bir hakan olacak, yeryüzünün hepsini alacak, çok kan dökecek. Bu pıhtı buna nişandır.» Bunu anlatan Çağatayca bir türkünün üç mısra şöyledir:

«Bu oğlan ulu hükümdar bolur
Yeryüzünün barçasın alur
Köp illerin, vilayetlerin, katliam kılur»

Çağatayça «bolur», bizde «olur», «barça» bizde «hep», «köp», bizde «çok»dur. Temuçin'e doğduğu zaman, «Tangrı Ökkünsen» adını verdiler. Bu Çağatayca «Tanrıbirdi», bizde «Tanrıverdi-Hüdaverdi» anlamına gelir.

Temuçin'in küçüklük hayatı pek azaplıdır. Temuçin beş kardeşin büyüğü idi. Babası öldüğü zaman ancak on üç yaşında bulunuyordu. Büyük babası Kabul'dur. Kabul'un oğlu Bartam, Bartam'ın oğlu Yesukey'dir. Kabul'den beri Burciken'ler şubesi «Kıyat» unvanıyla anılırdı. Kıyat, «Kıyan»ın çoğuludur. Moğolca «çığ» demektir.

Temuçin, han olunca kendisine Cengiz adını koydular. Bahadır Han'a göre Temuçin 1202'de Tonguz yılında, 49 yaşında, Karayetleri tepeledikten sonra han oldu. Han olunca büyük bir düğün yaptı. Düğününe Gökçe adındaki adam gelip, «Tanrı'dan bana haber geldi, Var, Temuçin'e söyle! Bugünden sonra Temuçin demeyip Cengiz desinler. Yüryüzünün hükümdarlığını ona ve evladlarına verdim.» dedi. Cengiz (Çingiz), «çing»in çoğuludur. «Çing» Moğolca «ulu», «güçlü» ve «mutlak» demektir.

Cengiz'in adı hakkında bir başka bilgi de şöyledir:

Üç sabah birbiri üstüne toygar'a (çayır kuşu) benzer beş renkli bir kuş, evin önünde dört köşe bir taşa konup «çing giz, çing giz!» diye öter imiş. İşte buna bakarak Temuçin'e Çingiz (Cengiz) Kaan denmiş. Temuçin'in dünyaca tanınan adı buradan gelir. Kuşun son ötüşünden sonra taş kendi kendine çatlar. İçinden herkesin gözü önünde «has bovo» (yeşim-yad taşından) denilen meşhur mühür çıkar. Bu mühür bir hurma dalı kadar idi. Düz yerinde gayet sanatkarane yapılmış bir kaplumbağayı iki taraftan kuşatmış iki canavar vardı.

Bu söylenti gerçeğe uymamaktadır. Bu mühür böyle taştan çıkmamış ve o kadar büyük değil, fakat Moğollara kadar gelmiş eski

Altıncı Yüzyıl Türk İmparatorlarının mührü idi. Karakurum canavarlarını meydana çıkarmıştı. Eski Türklerde kutsal olarak birbirine sarılmış ejderha olduğu muhakkaktır. Hatta Selçuklular'dan kalma Anadolu'daki (Niğde'de) bazı camilerin kapılarında da böyle dokuz başlı canavar resimleri olduğunu bizzat gördüm. Bu konuyu incelemek Türklük için önemli görevin bir parçasıdır.

Bir başka söylentiye göre ise Cengiz Han kendisine 40 yaşında iken «Sutu Boğdo Dayıng Çingiz» adını verdi.

«Ordu» Cengiz'in payına düşmüştü, fakat henüz on üç yaşında bir çocuk idi, devleti nasıl yönetebilirdi?.. Taşınmaz mallar Türk göreneklerince en küçüğün idi; bu küçük çocuk ise beş yaşında idi. O da atalarının evlerini, mezarlarını nasıl koruyabilirdi? Böyle bir güçlük içinde kurulan otuz bin ailelik devlet, doğal olarak çöküyordu. Beyler dağılmağa başlamıştı. İlk dağılan Tay Cut idi. Bu beyler de aynı ailedendir. Devleti bir kadınla iki çocuk elinde görünce saltanat davasına kalkışmış idiler. Beylerin dörtte üçü Tay Cut'e katıldılar.

Yesukey'in dul karısı, yani Cengiz'in anası Olun Hatun bu sırada büyük bir cesaret gösterdi ve akıllı davrandı. Bu kadına «İge» lakabını verdiler. Olun İge ve aynı zamanda Olun Fuçin İge de derlerdi. «Fuçin» Hıtayca «hatun», «malın sahibi» demektir. «Olun» Moğolca aynı anlamdadır. «İge» (ya da «ege») eski Türkçe «sahip» demektir. Olun akıllı bir kadın idi. Hemen ata binip bayrağı aldı. Birkaç atlı ile kaçakların arkasına düştü. Yetişebildiklerini çevirdi. Çünkü O'nu öyle yas elbisesiyle savaş atında, bayrak elinde görünce dayanamadılar. Topladığı kaçakları dokuz tuğlu bayrağın dikili olduğu «Dilun Bulak» denilen yere götürdü. «Bulak» Türkçe «kaynak, pınar» demektir. Halen Mısır'da bile Kahire çevresinde Nil kenarında «Bulak» denilen, eskiden önemli bir iskele ve kasaba olan bir mahalle vardır. Bu yerden ötürü Kahire'nin büyük bir caddesine «Şar-ı Bulak» (Bulak Caddesi) derler. Türklerden kalma bir addır. Zaten Mısır'da Kahire sokaklarında halen «Şarı-ı Akbuğa» (Akboğa Caddesi), «Şarı-ı Aksungur», «Şar-ı Topçu» gibi Türk adları çokcadır. «Dokuz Tuğ» Türk savaş simgesidir.

Cengiz'in anası artık yönetimi eline aldı. Yesukey bu kadına bir kar tipisinde, avda rast gelip aşık olmuştu. İlk kocası olan bir Tatar Hanının elinden aldı. Yesukey, «Bu kadından olacak çocuk kahraman olur» derdi. Bu kadının ailesi Kin'lerle akraba idi. Tıpkı onlar gibi kendisine «Olun» deniliyordu. Bu tıpkı Moğolların ve Türklerin «Hatun» kelimesinin karşılığı idi. Türkçe'de bu iki kelime de Fransızların tamamıyla «maitresse de la maison» (ev hanımı, sahibi) ünvanına eşittir. Bizdeki «kadın» bu «hatun» kelimesinden ortaya çıkmıştır.Yesukey ölmeden önce çocuklarının geleceğini hazırlamıştı. Bir felaket anında sığınabilsinler diye Hıristiyan olan Karayet Türkleri Hakanı Marguz[1] Han ile kan kardeşi olmuştu. Marguz Han'ın asıl adı Tuğrul idi. Türk örfünce andaların (kan kardeşi) biri ölürse, ölenin oğullarının, diğer andanın baba gibi himayesini talep etmeğe hakları vardı. Yesukey bir de geleceğini güvence altına almak için Temuçin'i daha dokuz yaşında iken Konkrat'lardan bir

1- Marguz, «Mark» Avrupalı adının Türkçe biçimidir.

kızla evlendirmişti. O zaman kızın yaşı büyük diye itiraz edenlere Temuçin, «Bırakın! Bir gün bana gerekecek!» dedi. Temuçin on yedi yaşına gelince kızı aldı. Konkrat'lar da kendisine katıldılar (1182-1183).

Mingilik adında yüksek tabakadan ihtiyar biri vardı. Buna Moğollar saygı gereği «İçiğe» (Moğolca «baba» demektir) derlerdi. «Mingilik İçige», «Mingilik Baba» demektir. Tıpkı bizde olduğu gibi. Mesela: Ali Baba. Yaşlı ve saygıdeğer adamlara Moğollar da «baba» ünvanı verirlerdi. Bu ihtiyarın, Gökçe (Moğolca «Kokca» demektir. «Gök», «mavi» kelimesinden gelir ve «semavi» demektir) adında keramet sahibi bir oğlu vardı. Gökçe, kışın kar üstünde çıplak, yalın ayak yürürdü. Halkın inanışına göre Gökçe, her gün gelen boz bir ata binip göğe uçar, Tanrı ile konuşurdu. Kadın bunları da elde etmeyi düşündü. Bunun için İçige (Yiçige) ile evlendi. Böylece mensup olduğu Konkımar urukunu kazandı.

Temuçin artık büyüdü. At oynatabiliyor, kılıç kullanabiliyordu. Otuz iki yaşına kadar bin zahmet ve yoksulluk içinde çalıştı. Bu hengamede acı ve tatlıyı bütün anlamıyla tatdı.

1188 yılında «Sutu Boğda» (Tanrı bedenine girmiş) ünvanıyla Hakan oldu.

Taycutlar başlarında Cuci Hazar («Cuci», «konuk»; yani «misafir», «Hazar» «kaplan» demektir.) Boğorcı, Ciyurat'lar Reisi Cipin Camuka («Cipin» Moğolca «ince, zarif, güzel» demektir. Biz «cici» demekteyiz. Bahadır Han'a göre «çepen» okunup akıllı, güzel söz söyleyen» demektir) akraba oldukları halde saltanat davasıyla Temuçin'in üzerine saldırdılar. Çinlilerin intikamını almak için Yesukey'le savaşmış olan Tatarlar ve Tonguzlar da saldırıya katıldılar. Türk ve Moğol kayıtları bu Tonguzlar'a bazen «Mekrit», bazen «Merkit», bazen de «Merket» demektedirler. Bu kelime ihtimal «Mergen»den gelir. «Mergen» «avcı» demektir. O zamanlar Tonguzlar av'la yaşar, haydut bir millet idi.

Artık Temuçin bunlarla uğraşıyordu. Üstün geldiği gibi yenildiği de oluyordu. Temuçin nihayet Burciken ululanını çöle kaçırdı. Bu savaşlar, Temuçin'in yoksullukları ve kahramanlıkları ile dolu şanlı romanlara konu olurlar. Sonunda Temuçin hepsine üstün geldi, devletini kurtardı ve sınırlarını büyüttü. Bu sırada Cengiz Han kırk yaşında idi.

Cengiz'in düşmanlarıyla yaptığı kesin savaşta karşısında otuz bin kişilik bir ordu vardı. Bu düşman ordusunda Tatarlar Tayciyutlar da bulunuyordu. Düşmanları Cengiz'in üzerine yürürken biri gelip haber verdi. Cengiz hazırlandı. Artık dünyayı görmüş, tanımış, pek deneyimli olmuştu. Eşyasını bir yere yığdı. On üç uruku vardı. Bunlardan on üç güran («ordugah» demektir) yaptı. Yani hepsi on üç bin askerdi. Bu güranları daire biçiminde dizdi. Sürüleri ve çadırları ortaya alıp malları (yani hayvanları) birbirine bağlattı. İyi olmayan eşyayı dışarıda bıraktı. Bir söylentiye göre, arkasını bir ormana vermiş, önüne araba ve eşyadan istihkamlar kurmuştu. Askerini yeniden örgütlemişti. Süvariyi biner kişilik birliklere ayırmıştı. Piyadesini ellişer ve her elliyi beşer saf üzerine düzenlemişti. Demek ki her elli kişiyi onar kişilik cepheler yapıyordu. Öndeki iki saf zırhlı idi. Silahları, milli silah olan yarı eğri kılıç ve yay idi. Cengiz kargı da ilave etmişti. Atları zırhlı idi. Arkadaki üç saf hafif ve zırhsız atlara binmiş, kaynamış gön (deri) ya da kuyak

(demir ağ zırh) ile donanımlıydı. Kargı yerine ince, uzun bir mızrak taşıyorlardı. Bu üç saftan ilk iki safın önüne keşifçi çıkırırdı. Savaş zamanı bu üç saf öne ve hücuma geçer, düşman saflarını ok ve kargı sarsardı. Düşman yeterince sarsılınca taburların arasına çekilir, ilk öndeki iki safı serbest bırakırdı. O vakit bu iki saf mızrağı tutup, kılıçla saldırırdı. Bu elli kişilik taburlardan beş yüz kişilik alaylar, bu alaylardan beş bin kişilik kolordular oluşurdu. Oysa o zamana kadar Türklerin kolorduları on bin kişilikti ve bu kolordulara «tuman» derlerdi. Türkçe «tuman» ya da «tümen» «on bin» demektir. Yani Türklerde sayıda on binin de ayrıca adı vardır. Bu başka hiçbir dilde yoktur.

İşte bu örgütlenme sayesindedir ki Cengiz Han pek düzenli bir orduya sahip oldu. Bununla ve sırf savaş taktiği ile bu önemli savaşı kazandı. Bu zafer üzerine Camuka bizzat gelip itaat etti; fakat on iki yıl sonra Cengiz Han aleyhine bir anlaşma yaptı. Ölünceye kadar düşmanlığını sürdürdü.

Cengiz Han gayet büyük bir politika uygulayarak 1193'de Çin İmparatoru olan Kinler'e hizmet sundu. O sırada Çin'de kıtlık vardı. Bir de bütün Türk urukları Çin'e hücum ediyorlardı. Hücumu yapan bu urukların hepsi Cengiz Han'a düşmandı. Çinliler bu öneriyi kabul edip kendisine komutanlık, aynı zamanda armağanlar ve bir gümüş beşik verdiler. Bu sırada Karayet Hanı'nın kardeşi isyan etmişti. Karayet Hanı, Cengiz Han'dan yardım istedi. Cengiz Han gidip Mançular'ı vurdu.

Bütün Türkleri kendisine bağladıktan sonra Cengiz Han Pekin'i zaptetmeyi planladı. Fakat kuvvetini yanlış hesap etmişti. Fena halde mağlup oldu (1197). Savaş meydanı karla örtülü idi. Cengiz Han on bir yerinden yara aldı. On ikinci yara ile de takatı kesildi. Ölü gibi karlar üzerinde kaldı. İki komutanı Cengiz'i arayıp buldular. Kaputlarına sarıp ata bindirerek götürdüler.

Bu kadar zahmetle kurulan şu devlet bu darbe ile bitip gidiyordu. Yine anası imdadına yetişti. Bu saygıdeğer kadın yine bayrağı ele alıp ortaya atıldı. Ordunun enkazını topladı, düşmanı püskürttü.

YENİDEN TOPARLANIŞ

Mançular ile yapılan savaşta Cengiz Han'ın Burtecücin adındaki karısı kaybolmuştu. Bir Merket Beyi Burte'yi yakalamıştı. Dokuz ay sonra kadın Cengiz Han'a geldi ve gelir gelmez çocuk doğurdu. Bu çocuğa Cuci adı kondu. «Cuci» «konuk, misafir» demektir. Bumedt'e göre çocuğun kendinden olma ihtimali olabilirse de genellikle çocuğun Merket Beyi'nden olduğu şüphesi vardı. Cuci, Cengiz Han'ın ilk oğludur. Cengiz, Cuci'yi hiç sevmedi. Bütün hayatında ona soğuk davrandı. Cengiz, Cuci'yi gördükçe kederlenirdi. Yürek yaralayan bu acı anı hemen gözünün önüne dikilirdi. Yurt savunmasında bu da başına gelmişti. Bu felaketin yurt savaşları ve millet yolunda hasıl olması da kendisini teselli edemezdi. Bu büyük adam yurt, millet yolunda her felakete, hatta böyle şeylere bile katlanmak zorunda kaldı. Milletlerine vücutlarını hasreden ulu insanlar musibetlerin en kanlılarını göze alacaklardır. Bu ulu

adam, bu sakat duruma rağmen, Cuci'yi mirasından da yoksun bırakmadı.

1197'de Baykal tarafı Merket'lerinden intikamını aldı. Fakat bu sefer de Karayet'lerle arası bozuldu. Bunun da nedeni Karayet Hanı Ong Han'ın oğlu idi. Onu da kandıran Camuka idi. Camuka, Ong Han'a «Siz Cengiz'i kendinize dost biliyorusunuz. Fakat ben Cengiz'in sırlarını bilirim. Biz bir yerde doğduk; büyüdük. O, Nayman'larla sizin aleyhinize anlaşma yaptı. Biz de o'nun aleyhine birleşelim!» dedi.

Karayet'ler Nayman'larla iyi değildiler. Bazen vuruşur, bazen barışırdılar. Camuka bu durumdan yararlanıyordu. Her ne kadar bunun sözüne inanmış ise de Onk Han oğluna, «Yesukey Bahadır ve Cengiz Han'dan çok iyilik gördük. Önce o düşmanlık etmeyince biz neden fenalık edelim? Camuka çok sözlü, bozuk özlü bir kişidir. Onun sözüyle dostla düşman olmak doğru değildir.» dediyse de olmadı. Cengiz Han, Karayet Hanı'na bir mektup yazıp yalvardı. Fakat, o da fayda vermedi. Han, aptalın biri, oğlunun oyuncağı idi. Nihayet onlara uydu. Cengiz Hanı getirtip öldürmeyi kararlaştırdılar. Ong Han bir adam gönderip kızını kendisine vereceğini, almak için gelmesini söyledi. Cengiz Han yanına iki kişi alıp giderken Mingilik İçige'ye rastgeldi. İçige kurulan oyunu Cengiz Han'a anlattı. Cengiz geri döndü. Beş -altı gün sonra iki çoban gelip «Han'a haberimiz var» dediler. Huzura girdiler. «Ben yılkıcıyım. Karayet'in çadırına süt götürdüm. Hilelerinin sezildiğini, yarın gece gelip şafakla sizi çadırınızda basacaklarını işittim.» dedi.

Cengiz Han haber gönderdi. Askerini topladı. Küçini (eşyasını) «Balcuna Bulak»a yolladı. Sadaklılarıyla («sadak» «ok kesesi» demektir ki, burada «silahlı» anlamına gelmektedir) orada kaldı. Bunların hepsi iki bin beş yüz kişiydi. Cengiz bu çobanları «Tarhan», yani soylu yaptı. Oysa şimdiye kadar Türk geleneklerinde soyluluk irsî idi. Avam, soylu yapılamazdı. Bu gelenek Moğollarda da ayrı değildi. Türk geleneği, Moğollarda da aynı ve tamamıyla geçerliydi.

Güneş iki kargı boyu olunca düşman geldi. Cengiz Han'ın yanında Kuyuldar Çeçen adında, kendisiyle fikir alış-verişi yapılabilen bir Mangut vardı. Onunla künkaş etti (durumu görüştü). Kuyuldar, «Ben düşmanın kinine («kini», «arkası» demektir) tuğumu dikeyim. Sen de aldından («ald» «cephe» demektir) vuruş!» dedi. Öylece yaptılar. Karayetlerin üç hücumunu defettiler. Bu sefer Karayet'ler Ong Han'ın oğlunun komutasında çaptılar (hücum ettiler). Cengiz Han'ın ald'ı aralaştı; yani cephesi seyrekleşti. Bozulmağa ramak kaldı. Bu sırada bir kargı ile Ong Han'ın oğlunu yüzünden sançtılar (kargı saplamak). Bunun üzerine karayetler bozuldular. Bir kısmı yaralı kaçtı, bir kısmını da galipler doğradılar. Savaş pek kanlı idi. Savaşı Kuyuldar'ın çevirme hareketi kazandırmıştı. Fakat savaş tamamıyla sonuçlanmadı. Karayet'lere pek çok yardım geliyordu. Cengiz Han bunun neticesinin fena olacağını görüp düşman ordusunu bırakarak küçinin (eşyasının) olduğu yere gitti. Oradan Ong Hana elçi gönderip şunları söyledi:

«Babam ve ben sana çok iyilik ettik. Bu yaptığın nedir? Ben senden mal, il istemiyorum. Sana bir şey yapmadım. Bir arabanın iki tekerleği mevcut olursa araba düzgün yürür. Devletini yüklediğin arabanın bir

tekerleği oğlun ise, bir tekerliği de ben idim. Niye devletini yıkıyorsun?».

Ong Han elçiye: «Bu sözlerin hepsi doğrudur. Benim verecek cevabım yok. Oğluma git, o cevabını versin!» dedi. Oğluna gitti. O ise: «Vuruşuruz. Tanrı kime verirse o olur.» dedi. Cengiz Han daha birçok elçiler gönderdiyse de barış yapmayı başaramadı. Umudu kesince hazırlanıp Karayetler üzerine yürüdü. Kongratlar kendi tarafına geçti. Ruslar da kendisine geldiler. Diğer taraftan Karayetler de atlandılar. Büyük bir vuruş oldu. Cengiz Han üstün geldi. Başarı o kadar büyük oldu ki, Ong Han ve oğlu ancak beşer, altışar kişi ile kaçabildiler. Cengiz Han kentçe, malca, ekili toprakça zengin olan Karayet yurduna sahip oldu.

Karayetler Hanı öz düşmanı olan Nayman'lara sığındı. Kendisine rastgelen iki Nayman beyi «diri götürsek belki Han öldürmez» fikrinde bulundular ve Ong Han'ın başını kesip Hanları Kayang Han'a götürdüler. Çünkü Naymanlar Karayetler'in eski düşmanları idi. İhtiyar Nayman Han'ı buna pek üzüldü. Beyleri azarladı. «İhtiyar kişi ve ulu hükümdar idi. Neye öldürdünüz?» dedi. Kesik başa gümüş kaplatıp, yüzü kapıdan tarafta olmak üzere tahtının üzerine koydu. Bir gün Ong'un kuru kellesinden dili dışarı çıktı. Bu durum aynı gün üç defa oldu. Bunu Nayman aksakallıları kötüye yorumladılar. Ong Han'ın oğlu da oradan oraya kaçtı durdu. Nihayet Kalaç urukuna sığınmıştı.

Cengiz pek güzel bir casusluk ve haber alma örgütü kurmuştu. Bir yere sefer etmeden önce, oraya casuslarını gönderir, oranın durumunu öğrenir, orada işine yarar propagandalar yaptırır, anlaşmazlık çıkarttırırdı.

Naymanlar Beş Baluk'un kuzeyine, Altay'ın kutsal dağlarına sahip idiler. «İmil» (şimdiki adı «Çungo-Çak») ve «İli» de ellerinde idi. «Almalık» («Elma yeri» demektir) ve «Beş Baluk» dolaylarına kadar varıyorlardı. Bir taraftan da Türk Yurdu'nun müslüman kısmına, yani Maveraünnehir'e ve Türkistan'a yanaşmışlardı. Türkistan'da o zaman Kanklılardan Sultan Alaeddin Muhammed Havarezm Şah Tekeş han idi. «Tekeş» Türkçe «cenkci» demektir.

Bu zat Maveraünnehir'e, İran'a ve Irak'a da hakimdi. Almalık, Karluk'ların elinde idi. Nayman'lar hanı Tayang Han'ın oğlu Küşlik (bizim lehçe ile «kuşlu» olup «mesut» demektir) idi. Tokta Beyi ile Camuka, Kalaçlar'a kaçmışlardı. Küşlik, Ongut'ların Hanı olan Alakuş Tigin'e adam gönderip Cengiz'in aleyhine anlaşma önerdi. Elçi Alakuş'a şunları söyledi:

«Cengiz Han ulu illeri kırdı. Karayetler yurdumuzun büyük bir ili idi. Hanlarına varıncaya kadar hepsini bitirdi. Küçük iller korkudan ona bakındılar (bağlandılar). Eskiler, «On derviş bir palasa sığar, iki hükümdar yeryüzüne sığmaz!» derlerdi. Nöbet ya senin, ya benimdir. O üzerimize gelmeden biz birleşip onu vuralım!» Oysa Alakuş, Cengiz'in adamı olmuştu. İşi Cengiz'e bildirdi. Naymanlar hazırlanmadan Cengiz Han hazırlanmaya başladı ve beyleri topladı, künkaştı. (Durum değerlendirdi.) Beyler «Atlarımız zayıf» dediler. Cengiz Han'ın küçük amcası Dari Tay Otçikin «Bugünkü işini tanglığa (yarına) salan kişinin işi hiç bitmez. Sizin atınız arık (zayıf) ise benim ilimin atları semizdir.

Hepinize ben at vereyim!» dedi. Cengiz Han 1203 Sıçgan (Sıçan) yılında atlanıp, Nayman Hanı Tayang Han üzerine vardı. Cengiz ordusunun öncülerine Cebe Noyan (ya da «Çebe»dir. Bu adın bizim «cebeci», cephane ile ilgisi olması gerekir) ve Subutay komuta ediyorlardı. Subutay yirmi beş, Cebe henüz on sekiz yaşında idiler. İleride menkıbeleri görüleceği üzere, bu iki komutan birer savaş dahisi idiler. Cengiz bunları anlamış, komutan yapmıştı. Öncüler bir iki tutsak alıp düşmanın yerini öğrendiler. Ordu varıp «Altay Su» adındaki çay boyunca savaşa tutuştu. Merkit, Oyrat, Cuyrat urukları da Naymanlarla birleşmişlerdi.

CENGİZ KAAN

Cengiz Han kendisi merkezde durup küçük kardeşi Cuci Kasar'ı sağ, oğlu Cuci'yi sol kanata komutan yaptı. Sabahtan akşama kadar uruştular. Tayang Han yaralandı. Askeri kaçtı. Savaş, dağın eteğinde olmuştu. Beyler, Hanı alıp dağın üstüne çıktılar. Orada Han'ın öldüğünü gördüler. Hanı çok severlerdi. Bunun üzerine: «Töre, ev ve il'den ayrılıp yat (ya da «yad», yani «düşman» demektir) yurda varıp özgürlük içinde yaşamaktansa ölmek yeğdir.» dediler. Han'ın ölüsünü orada bırakıp dağdan aşağı indiler. Yeniden savaşa başladılar. Cengiz Han bunlara: «Siz görevinizi yaptınız. Artık yeter. Yay sunun (silahlarınızı teslim edin). Kan ve malınızı bağışladım.» dedi. Daha birçok kereler nasihat ettiyse de dinlemediler. Bir tane kalmayıncaya kadar vuruştular. Ne kahramanlık!... İşte bu, Türk kahramanlığıdır. İşin bittiğini görünce yukardakiler Han'ın cenazesini alıp kaçtılar. Küşlük Han da Karahıtaylılar'a, büyük amcası Buyruk Han'ın yanına kaçtı.

Türkistan'da Karahıtay Hanı Gur Han, Küşlük'e kızını verdi. Küşlük Hıristiyan, kız Budist idi. Kız Küşlük'ü Budist yaptı. Tokta beyi ile Camuka Kırgızlara doğru kaçtılar. Cengiz onları şiddetle izlettirdi. Cengiz, «Bir işe başlayınca sonuna kadar yapmalı» derdi. Bu yöntem ondan

oğullarına da kaldı. Bu galebe üzerine Merketler de itaat ettiler. Camuka ise Cuyrutlar'a kaçtı. Onlar da tutup Cengiz'e getirdiler. Cengiz Han, Camuka'ya, «Ölümlerden ölüm beğen!» dedi. Camuka, «Ben seni yakalasaydım, seni buğun buğun (boğum boğum) öldürecektim. Onu yap!» cevabını verdi. Bu boğum boğum ölüm, Çin usulünce, parmak uçlarından başlamak suretiyle vücudun eklem yerlerinden birer birer keserek öldürmek idi. Fakat Türklerde bu adet yoktu. Cengiz Han töreye pek bağlıydı. Camuka'yı, bir söylentiye göre bir ipek yay kirişi ile, bir söylentiye göre keçe içinde boğdurdu (1204). Çünkü soylu bir kanı akıtmak Türk Töresi'ne aykırıydı. Türkler eskiden beri soyluları yay kirişi ile ya da keçe içinde boğarlardı.

İşte bu adam Cengiz'in ilk ve son milli düşmanı idi. Cengiz'e artık Küşlük'den başka bir düşman kalmadı. O da pek önemli değildi. Camuka ölünce bütün Türkler Cengiz Han'a bağlandılar. Camuka ile beraber milli nifak, yani iç çekişme ortadan kalktı, Türkler bir kitle oluşturdu, çitler istilası, yani dış savaş başladı.

Tayang'ın mabeyncisi, Tayangların mühürünü alıp Cengiz Han'ın tarafına geçti ve mührü ona teslim etti. Bu adam Uygur'du. Uygur Türkleri, bütün Türk devletlerinde büyük görevlerde, önemli mevkilerde bulunurlardı. Moğolların da yönetim kadrolarında hep Uygurlar vardı.

Görülüyor ve şimdiye kadar geçen bütün olaylar şunu kanıtlıyor ki, Türk'ü Moğol'dan, Moğol'u diğer Türk uruklarından ayırmak mümkün değildir. Şimdiden sonra da böyledir.

Cengiz Han Naymanlar'ın mabeyncisini kendisine mühürdar yaptı. Oğullarını egitmek ve onlara Uygur Türkçesini ve edebiyatını öğretmek üzere görevlendirdi. Eğer Uygur ve Moğol geleneğinde bir ayrılık olsaydı, Cengiz Han asla bu işi yapmazdı. İşte bu adamdır ki, Moğollar'a, Mançular'a Uygur yazısını kabul ettirdi ve milli Türk yazısını tamamen ortadan kaldırdı.

CENGİZ'İN İMPARATOR OLMASI

Sonra Nayman Buyruk Han'ın üstüne yürüdü. Buyruk Han'ın bir şeyden haberi yok, geyik avına çıkmıştı. Cengiz Han'a rastgeldi. Tutulup başı kesildi. Küşlük Han ile Tokta Beyi ve Macarlar, Buyruk Han'ın ordusunda idiler, ava çıkmak üzere idiler. Kaçıp gelenler olayı haber verdiler. Küşlük ve Tokta Beyi kaçıp İrtiş'e gittiler.

Cengiz Han Kırgızlar'a kendisine bağlanmaları için haber gönderdi. Kırgız Hanı Urus İnal birçok armağanlarla beraber beylerini gönderip bağlılığını bildirdi. Bu armağanlar arasında burnu, gözü ve ayağı kızıl bir ak sungur (sungur, bir nevi ak doğan; sungur belki de kartaldır) vardı.

1206 yılında Cengiz Han başkentini Naymanlar ülkesinde eski Türk başkenti olan Karakurum'da «Deligün Buldak»a nakletti. Bu olay eski Türk İmparatorluklarının yeniden kurulması ve Cengiz'in «İmparator» ünvanını alması demektir.

Cengiz Han imparator olunca hemen «Kurultay»ı topladı. Kurultay, Türklerin Millet Meclisidir. Oğuz Han'dan beri süregeldiği bilinir. Bu-

nun üyeleri Türk yöntemince Tarhan'lar, Ötçikin'ler (yurt muhafızı) beyler, komutanlar, kabile reisleridir. Kurultay, eskiden beri Türklerde milli kongre olup orada hakanlara bağlılık yemini edilir, hakanlar da millete hizmet, yasaya ve töreye uyacaklarına dair yemin ederlerdi. Kurultay'da iç ve dış işler görüşülürdü. Bu Kurultay'da Cengiz'in resmen kaanlığı tanındı, kendisine «Cengiz Han» adı resmen verildi (1202).

Cengiz Han Kurultay'da «Yasa» ve «Töre»yi muhafaza edeceğine ve ilk kendisine uygulayacağına andiçti.

Kurultay'da Tonguzlar'a varıncaya kadar, Maveraünnehir ve batı kısım Türklerinden başka bütün Türk uruklarının temsilcileri de vardı. Artık Türklerde uruk bağımsızlığı yoktu. Hepsi bir millet, bir devlet oluşturuyordu.

Eski Hiyong-Nu'ların, yani Türklerin büyük saltanatının sahibi olan ve onu daha da canlandırmakla görevli bulunan Cengiz Han şimdi ne yapacaktı? Doğal olarak o da Hiyong-Nu'lar gibi Kuzey Çin'e hücum edecekti. Kuzey Çin'de Kin'ler vardı «Veli» Gökçe bu harekete karşı çıktı. Bunun üzerine Cengiz Han Gökçe'yi Cuci vasıtasıyla öldürttü; fakat Çin'den önce şimdiki Tangıtlar'ın yeri olan «Hia»yı almak gerektiğini de görüyordu. Hia Türkleri eşkiyalık ediyorlardı ve oldukça kuvvetli bir devletleri vardı. Hem de burası Cengiz Han'ın ilerdeki fetihleri için güzel bir üs olacak yerdi. Bir de orada ordusu için mükemmel askerler vardı. Hemen Cengiz Han, Hia'ya hücum etti. Bu hücum Uygurları da memnun etti. Çünkü Hia Türkleri Uygurların birkaç kentini almıştı. Bu sırada Küşlük ve Tokta Bey yine hücum ettiler; fakat yine bozguna uğradılar (1208). Küşlük, Beş Baluk'a kaçtı. Orada Uygurlar vardı. Han'ları İdi Kut Barçuk idi. Cengiz Han ona elçi gönderdi. İdi Kut elçiyi çok iyi karşıladı ve Cengiz Han'a şu mektubu yazdı:

«Beklenmezken elçilerinizin gelmesi bana en güzel birşey oldu. Nasıl bulut sıyrılıp parlak güneş yüzünü birden gösterirse; nasıl buz eriyip saf ve berrak suyu meydana çıkarırsa öylece benim kederim en büyük bir sevinç haline geçti. Ülkemi sana terkediyorum. Sizin oğlunuz ve kulunuz olmak istiyorum.» Cengiz Han, İdi Kut'a kızını verdi.

Tokta Beyi kaçmadı, yine fırsat buldukça savaşıyordu. Üzerine Subutay'ı gönderdi. Subutay Oyrat İli'ne girdi. Orada Tokta Beyi'ni yakalayıp öldürdü (1209).

1203-1206 yılları arasında Cengiz Han, imparatorluğu iyice düzene koymuş bulunuyordu. 1206-1208 yılları arasında da «meşhur-u alem» olacak ve o büyük fetihlerinin hazırlığını bitirecekti.

Bu sırada Kuzey Çin İmparatoru ölmüş, Cengiz'in bununla olan dostluk yemini de bitmişti. Cengiz ömründe birine verdiği sözü hiçbir zaman bozmamıştı. İmparatorun oğluna verilmiş bir sözü yoktu. Bu adam Cengiz'e tahta geçişini bildirmek üzere elçi gönderdi. Cengiz Han elçiye İmparatorun şeklini sordu. İmparator iri, koca sakallı, aptal biri imiş. Cengiz Han elçiye, «Böyle bir adam tahta yakışır mı? Temuçin O'na saygı sunmak için gider mi?» dedi ve arkasını çevirip atına bindi. Cengiz Han'ın bunu yapmaktan amacı artık Çin fethinin sırası gelmiş olması idi. Cengiz'in her hareketi politiktir. Politikadan başka şeye sevgisi, aşkı yoktur. Politik amacına ulaşabilmek için herşeyi hazmederdi.

Hatta Cuci'nin anasını muzıkacısı Argassun ile de yakaladığı halde, kadının büyük bir Tatar prensesi olması ve bunda politik çıkarlar bulunması yüzünden kadını da, muzıkacıyı da af etmişti. Hatta kadına yine haremi gibi hoşgörülü davranmıştı.

Cengiz Han İdi Kut'u, Almalık Han'ı Ozar'ı, Karluk Han'ı Arslan Han'ı çağırdı. Ozar bir Hıristiyan Türk idi. Bunları Küşlük'e karşı önlemler almak üzere gönderdi. Güney Çin İmparatoru Song'larla anlaşma yaptı. Bir taraftan Songlar, diğer taraftan her uruktan Türkler Kuzey Çin'e (Kin'lere) hücum ettiler. Cengiz Han da Çin Setti üzerine yürüdü. Orada Ongut Türkleri ve Kongrat Tatarları bekçi idiler. Cengiz Han, Muhuli komutasındaki kuvvetlerle beraberdi. Öncü birliklerini Subatay ve Cebe yönetiyorlardı.

Adam kullanmasını, bir devlet yönetimini pek iyi bilen Cengiz Han, ordusunda yurt ve millet duygularını uyandırmış idi. Artık askerinin kalbi bu duygularla heyecanla çarpıyordu. Cengiz Han bu savaşa giderken Kurultay'ı topladı. Onlara: «Kin'lerin benim analarıma, ebeveynime yaptıkları fenalık çoktur. Gidip onların öcünü almalıyım,» dedi. Ebeveyn dediği Hıtay, Uygur, Karluk, Kongrat, Mangut, Ongut, Karayet, Oğuz Han soyları ve Nayman idi. Hepsi de Türk uruklarıdır. Bunların hepsi «Bozkurt»un nesli, «Ergenekon»da oturanlardır. Kin'ler, Hıtay'lılar, Kara Hıtay'lılar ve Cürcit'lerdir. Beyler bu öneriyi uygun buldular. Kin'lerin Han'ı Altan Han idi. Altan Han'a Çakar Hoca adında birini elçi gönderdi. Elçinin diyeceği söz şu idi: «Tanrı yeryüzünün hükümdarlığını bana vermiştir. Sen ki Altan Han'sın, elçimden bu sözümü işidince bana bağlı ol! Beni Ulu hakan bil! Böyle yapmazsan büyük bir askerle gelirim. Seninle sınaşırız.» Elçi bu sözü söyledi ve şu cevabı aldı: «Cengiz Han beni başka Türkler gibi bilmesin! Uruşmak hevesi varsa tez gelsin!» Çakar Hoca dönerken Hıtay'ın yollarını, sularını, arazisinin ahvalini iyice tetkik etti. Bunun üzerine Cengiz Han, Altan Han üzerine yürüdü.

Kin'ler hiç hazır değildi. Alelacele iki ordu çıkardılarsa da Cebe, Çin Setti'ni zaptedip geçti. Mançu köylüleri savaşmak istiyorlar, silah arıyorlardı. Kin'lerin komutanları o kadar cahildi ki, kendi ülkelerini bile tanımıyorlardı. Köylülere yol soruyorlardı. Cebe onları geceleyin çevirip işlerini bitirdi. «Aysın»ların, yani Kin'lerin komutanı yalnız başına kaçtı. Cebe başkentin önüne kadar geldi.

Kin halkı önce alıklaştılar. Az sonra akıllarını başlarına devşirdiler. Toplandılar. Savaşa, ölüme tereddütsüz saldırdılar. Bu olaydan sonra bunların Cengiz Han'a karşı savaşları hiç durmadı. Cengiz Han Avrupa'nın göbeğine girerken daima Kin'ler arazisinde meşgul oldu. Meşhur komutanlarından Muhuli, Subutay ve Cebe tam yirmi dört yıl (1210-1234) Kin'leri bitirmek için Çin'de uğraştılar. Bir defasında Subutay, Kin'lerin «Piang-King» kentini kuşatırken halk genç, ihtiyar Kin Hanı'nın etrafına yağmur altında, baş açık, kaputsuz toplanıp gözlerinden yaş akarak: «Yaşasın Han! Hiç esefsiz öleceğiz!» diye bağırdılar. Açılan gediklere koştular. Tutsak düşenler hiç aman dilemez olmuşlardı. Hatta tutsak düşen son Mançu generaline Cengiz'in komutanı, önünde diz çökmesini önermedi. Çökmeyeceğini biliyordu. Bu Kin'ler hem Song'lara hem Cengiz'e, hem Hia Türklerine karşı uzun zaman direnerek

yaşadılar.

1215 yılında Kin'ler elçi gönderip barış istediler. «**Liyao'nun**» Cengiz Han'ın himayesine girmesini bir anlaşma ile tanıdılar. Kin Kralı rehine olarak kız kardeşini Cengiz Han'a nikahla verdi. Başkenti, «Merkez Başkenti» adıyla anılan Pekin'den Sarı Irmağın kuzeyindeki «Piang-King» kentine nakletti.

Anlaşmanın üzerinden pek az zaman geçtikten sonra Kin'ler anlaşmayı bozup Liyao'yu zapettiler. Türk görevlilerini ve askerini kaçırdılar. Hemen Cengiz Han, Muhuli ile Subutay'ı Pekin üzerine sevk etti. Aynı zamanda Kin'lerin arka tarafına da iyi komutanlarından Samuka'yı gönderdi. Songlar da Kinler üzerine hücum ettiler. Samuka en mühim geçidi aldı. Bu geçidi almak Kinler'e öldürücü bir darbe vurmak demekti. Oradan içeri girdi. Nerede Mançu ordusu varsa, hepsini perişan etti. Samuka'nın ordusu on bin kişi idi.

Cengiz Han iyi asker değildi, onu bilirdi. Askerlik işlerini komutanlarına terketmiş, kendisi hiç karışmazdı. Fakat Cengiz Han cin gibi bir politikacı idi. Askeri planları Muhuli yapardı. Samuka, Mingay, Subutay, Cebe gibi komutanlar o planları tamamı tamamına uygularlardı. Cengiz «Kumandanlar yılda bir beni görürler. Ben talimat, hedef veririm. Sonra onlar bildikleri gibi iş yaparlar» derdi. Cengiz Han, gerektiğinde askere kuvvet vermesini bilirdi. Mesela «Bamıyan» kentinin alınması sırasında iki hücum etkisiz kalınca «savt»ını (tolga; miğfer) atıp başı açık olarak gediğe tırmandı. Bu durumu gören asker şiddetli bir saldırıyla kenti aldı.

Bunlar Cengiz'in ne önemli adam olduğunu göstermeye yeterlidir.

Samuka, savaşın beşinci ayında Pekin'i (Han Baluk) zaptetti. Bu haberi alınca Altan Han kendisini zehirleyip öldürdü. Subutay'a bir iş düşmemiş, bulunduğu yerde duruyordu. Boş durmamak için o da Kore tarafını zaptetmeyi düşündü.

1216'da Cengiz Han her şeyin yolunda olduğunu gördü ve kendisine artık gerek olmadığını düşündü. Orada Muhuli'ye askeri ve sivil iktidar yetkisi vererek yerine vekil bıraktı. Her tarafa darugalar atadıktan sonra Karakurum'a döndü.

Çin'in istilası, Cengiz'in varisi olduğunu daima iddia ettiği ve töre ile geleneklerini izlediği Altıncı Yüzyıl Türk İmparatorlarının uğraşıp da bir türlü başaramadıkları bir olaydı. İşte bu büyük olay yani Çin'in istilası Cengiz Han'a kısmet oldu. Cengiz Han'ın Kinler'den evlenmesinin sebebi de, Türkler gibi Mançular'da da kızların mirası nakletmesi idi.

Muhuli Çin'de bulunurken Cengiz Han da, «Bütün Türkleri bir devlet halinde birleştirmek»ten ibaret olan büyük ve yüce projesini gerçekleştirmek üzere Batı'ya yöneldi. Artık bayrağı altında toplanacak, sadece Batı Türkleri kalmıştı. Cengiz Han'ın zaferleri Maveraünnehir'de çalkalanmakta idi. Bizans'ın, Bağdat'ın azametleri de, Sogd Türklerinin dimağından Çin'in azemetini ve atalarının Çin'le olan maceralarını henüz silememişti.

Soğd'da Havarezmşahlar'dan Sultan Muhammed saltanat sürüyordu. Havarezm'e, Horasan'a, İran'a, Irak'a Herat ve Gazne'ye sahip idi. Bu hükümdar Karahıtay uruğundan Gur Han'a karşı kazandığı zafer üzerine «İkinci İskender» lakabını almıştı. Cengiz Han buna müslüman

Uygurlar'dan elçiler gönderdi. Aynı zamanda da müslümanlardan propagandacılar ile bu halkı kendisine çekmeye çalışıyordu. Elçiler arasında bulunan ve müslüman Türk olan bir kişi, millet duygusu üstün geldiği için putperest olan Cengiz Han'a gayet sadıktı. Bu Cengiz Havarezmli Mahmud Yalvaç'dır. Cengiz Han'ın Yalvaç ile Sultan Muhammed'e gönderdiği haber şu idi: «Tanrı, Maşrık'dan(*) senin ülkene kadar olan yerleri bana verdi. Senin benim oğlum olman, iyilik üzere davranman gerekir. Bu suretle müslümanlar rahatlık içinde yaşarlar.»

Sultan Muhammed bir gün Yalvaç'ı gizlice çağırıp «Senden bir şey soracağım, doğru söyle! Senin Han'ın Çin'i sahiden zaptetti mi?» dedi. Mahmut Yalvaç'a kolundan çıkardığı gayet değerli bir inciyi armağan etti. Sultan Muhammed'in bu sorusu korku eseri idi. Çünkü Çin'i zapteden Soğd'u da zaptederdi. Eski Türk Kağanları da böyle yapıyorlardı. Eski olaylar bunun doğal bir sonuç olduğunu gösteriyordu. Yalvaç: «Tanrı hakkı için Han'ım doğru söyüyor. Hem bu sözün doğruluğu sizin tarafınızdan çabuk bilinecektir» dedi. Bundan fena halde canı sıkılan Sultan Muhammed, «Sen bilir misin benim ülkem ne kadar geniş, devletim ne kadar kuvvetlidir? Senin Han'ınınki nedir ki, kendisini benden büyük tutup bana «oğlum» der? O'nun ne kadar askeri var sanki?..» diye sordu. Mahmud Yalvaç korkup, «O'nun askeri, seninkine nazaran ay ışığının güneş ışığına oranı kadardır» cevabını verdi. Bu söz Sultan Muhammed'i biraz teskin etti. Bu suretle Yalvaç canını kurtardı. Neyse, sonunda iki devlet birbirine dost olup birbirlerinin dostlarına dostluk, düşmanlarına düşmanlık edeceklerine ant içtiler. Yani hem savunmada ve hem de saldırıda birlikte hareket etmek üzere anlaşma yaptılar. Cengiz Han'ın elçileri döndüler, yalnızca Yalvaç kaldı. Cengiz Han bu dostluktan memnun oldu.

Bu sırada Bağdat'tan Halife Nasır, Cengiz Han'a elçi göndermişti. Bu anlaşma nedeniyle bu elçiye hiç iltifat etmedi. Fakat Sultan Muhammed'in emriyle Gayur Han tarafından elçi ve tacirlerinin öldürüldüğünü haber alınca bu anlaşmayı bozdu.

Cengiz'in düşmanlarından hayatta kalan bir Küşlük idi. Türkistan'da Kara Hıtaylıların hükümdarı Gur Han'a iltica etmiş olan Küşlük Han, Gur Han'ın kızını ve yarı ülkesini almış, onu hükümsüz bırakmıştı. Küşlük orada hiç durmuyor, Cengiz Han aleyhine elinden ne gelirse yapıyordu. Küşlük, putperest olup müslüman Türkleri öldürmesine rağmen Sultan Muhammed, onun koruduğu olan Semerkant Hakimi ve pek dindar müslüman olan Osman ile uyuştu. Küşlük, Cengiz Han'ın Çin'in ortlarına dalıp meşgul bulunmasını fırsat sayıyordu. Gur Han ihtiyarlamış, her şeyi kızı ile damadı Küşlük'e bırakmıştı. Gur Han kızı ile damadının etkisiyle Cengiz Ordusu ile yaptıkları savaşlarda deneyim kazanan ve zaten kahraman olan Nayman, Merket ve Oyrat cinsinden olan askerlerini Sultan Muhammed'in ve Osman'ın emrine verdi. Gur Han, Cengiz Hanla dost olduğu için, Küşlük, O'na isyan etti.

Sultan Muhammed ve Küşlük, Liyao üzerine hücum ettiler. Liyao'nun kahraman Türkleri Küşlük'ü bozdular. Sultan Muhammed'e karşı çıktılar. Sultan Muhammed bunları askerinin çokluğu sayesinde .

(*) **Maşrık (Meşrık):** Gündoğusu, doğu, doğu yönü. (Toker Yayın Komisyonu)

bozdu. Küşlük kayınbabası Gur Han'ı tahtından indirdi. Sultan Muhammed bu zaferini Halife'ye yazdı. Kendisini İslam'ın hafızı yerine koydu. Küşlük, Almalık Hıristiyan Türklerine de hücum etti. Cengiz Han'a bağlı olan Almalık Han'ı Ozar'ın kafasına kesti. Oradan «Nan-Lu»'daki müslüman Türklerin üzerine saldırdı. Oradan da Altı Baluk'a varıp Kaşgar'ı zaptetti. Merket'lerden arta kalanlarla İrtiş Kazaklarını çağırdı. Onlar da gelip kendisine katıldılar. Tokta Bey'in bir kardeşinin komutasında Beş Baluk'a hücum ettiler. Küşlük'ün Uygurlara olan kini müthişti. Buda dininden olan karısı da bu kini ateşlendiriyordu. Kızgınlığından Kaşgar Camisi önünde müftüyü çarmıha gerdi. Papazı da kilisenin önünde astı. Bu olay Almalık, Altı Baluk ve çevre halkının tamamının Cengiz tarafına geçmesine neden oldu. Cengiz Han'ın ise din ile ilgisi yoktu. O'nun gözünde her din sahibi eşitti. Küşlük, Uygurları yağmaladı ve oradan Cengiz Han'ın kayını Tuğaçar'ın komutasına bıraktığı Kongartlar'a hücum etti.

Küşlük, gelişmeler hakkında bilgi sahibi olamıyordu. Bu işler olurken Cebe ve Subutay Karakurum'da birleşiyorlardı. Cengiz Han bizzat Batı'yı egemenliği altına almak için geliyordu. Merket işi için acele davranmayı istiyordu. Subutay dört nala varıp «Cem Muran» («Muran» eski Türkçe'de ve Moğolça'da «ırmak» demektir) ırmağında Merketleri vurup işlerini bitirdi. Nan-Lu'daki iş pek önemliydi. Küşlük gibi bir düşmanla Havarezmliler, Türklerin en eski ve soylu urukları olan Kanklılar ve Kalaçlar, arkalarında Kıpçaklar ve bunların içinde ise bozguna uğradıkları için toplanmış olan bir sürü Kırgız Kazaklar, daha arkada Başkırtlar, Macarlar, Bulgarlar, Tacikler, Tuğmak'lar ve Tuna'ya kadar türlü Türkler vardı. Buralar hakkında Cengiz'ce ve Doğu Türklerince bilinen şey yalnızca Bozkurt ve Oğuz Han zamanında oraların zaptedilmiş olduğu ve Türkçe konuştukları için de Cengiz Han'a bağlı olmaları gerektiği idi.

Önce Küşlük'ü imha etmek gerekiyordu. Hatta Çin bu fethinin tamamlanmasından da önemliydi. Cengiz, Cebe'nin komutası altında yirmi bin asker gönderdi. Bu ordunun önünde ise birtakım propagandacılar vardı. Propagandacılar dinlerin serbest olduğunu ilan ediyordu. Küşlük'ün İsmail isminde bir valisi iki kenti Cebe'ye teslim etti. Her taraftan Müslüman, Hıristiyan, Budist Cebe'ye koştular; Küşlük aleyhine başkaldırdılar. Nihayet Cebe ve Küşlük buluşup uruştular. Küşlük savaşı, savaşla beraber her şeyi de kaybetti ve ancak üç kişi ile Pamir'e kaçtı. Cebe yetişip kellesini kesti. Artık ezilecek bir düşman olarak, yalnız Havarezm Sultanı, bir de zaptolunacak Türk batı yurtları kaldı.

Havarezm Sultanı Sultan Muhammed sarhoş, budala bir adamdı. Önce Hindistan aleyhine savaş açmak istedi. O zaman Güney İran, Afganistan ve Hindistan sınırı birçok «Atabey»'in elinde idi. Bu Atabeyler Türk idiler. Bunlara hücum etti. Oysa bu işi Halifeden izinsiz yapmak hata idi. Halife itiraz etti. Sultan Muhammed de kızıp Bağdat üzerine yürüdü. Başına doğudan ne bela geliyordu, bu sersem ise ne iş yapıyordu?. Bu kara belayı görmemek için kör olmak gerekirdi.

Sultan Muhammed'in bir oğlu vardı. Adı Celaleddin'di. İşte «Celaleddin-i Havarizmi» (Celaleddin Harzemşah) diye meşhur olan bu kişidir. Kahramanlıklarından bir kısmını Namık Kemal bir tiyatro halin-

de yazmıştır. «Nisavi» adındaki tarihçi Celaleddin'in hem dostu, hem savaş arkadaşı idi.

Sultan Muhammed bu hatayı yaparken halkın başına iş açıyordu. Bir gün sarhoş olup Şeyh Mecideddin-i Bağdadi'yi Türkan Hatun'la ilişkide bulunuyor diye boğdurdu. Türkan, kendi anası idi. Ayılınca hatasını anladı; fakat iş işten geçti. Şeyh Mecideddin Maveraünnehir'de tanınıyor ve saygı görüyordu. Farsça şiirleri vardı. Türkan da pek akıllı, pek güzel yazar bir kadındı. Pek çok hayır eserleri vardı. Halk, asker, herkes kendisini severdi. Halk ayaklandı. Şeyh Necmeddin-i Kebri, Sultan Muhammed aleyhine vaaz vermeye başladı. Sultan, ona bir tabak dolusu altın ve mücevher gönderip af diledi. Fakat Necmeddin, «Bu cinayeti altın değil, senin, benim ve birçok uyruğunun kellesi ödeyecek!» cevabını verdi. Din adamları arasında da bazen böyle adam çıkıyordu.

Cengiz Han'ın, Yalvaç aracılığıyla bütün bunlardan haberi oluyordu. Cengiz Han'la Sultan Muhammed arasında yapılmış olan anlaşmanın ek maddesi vardı. Bu ek maddeye göre Sultan Muhammed Çin'den gelen kervanlara Sogd ve Türkistan'dan yol verecek idi. Böylece Cengiz Han ipeği Bağdat'a, Roma'ya sevk edecekti. Sarhoş Muhammed bunu önemsiz birşey addetmişti. Cengiz Han'la anlaşma yapınca artık kendisini güvencede sanıp Halife ile uğraşmağa koyulmuştu. Atabeyleri itaat altına aldı. Buna rağmen Halife hutbede Sultan Muhammed'in adını okutturmuyor, O'nu asi sayıyordu.

Sınırda Sir-Derya üzerinde «Otrar» kentine Çin'den Cengiz Han'a mensup bir kervan geldi. Otrar Hakimi Gayyur Han İnal tüccarların kafalarını kesti. Eşyalarını yağma etti. Bu kervan dört yüz elli kişilik idi. İçinde resmi görevliler de vardı. İnal'dan bunun nedeni sorulduğunda «Hepsi casustu. Hem bir tanesi bana resmi ünvanım olan «Gayyur Han İnal» diyecek yerde «İnalcık» dedi» cevabını verdi. «İnal» Türklerde «kont», «baron» demektir. «İnalcık», «küçük baron» anlamındadır. Bu da İnal'ın azametine dokunmuştur. Bu davranışı, Sultan Muhammed de uygun buldu.

Şeyh Necmeddin ile Sultan Muhammed'in anası ve oğlu, bütün soylular ve Halife, Sultan Muhammed'e düşmandı. Cengiz Han, Sultan Muhammed'e tazminat istemek için üç elçi gönderdi. Bunların biri Boğra adında bir müslüman Türk, ikisi Moğol'du. Sultan Muhammed İslam'ın onuru adına diye Boğra'nın kafasını kestirip, Moğolları hakaretle kovdu.

Zaten bir aydan beri Cengiz Han İrtiş üzerine askerî yığınak yapıyordu. Bu haber gelince memnun oldu. Bir künkaş yaptı. Sultan Muhammed üzerine yürünmesine karar verildi (1219).

Cengiz'in ordusu hemen keşif kollarını ileri sürüp harekatını düşmandan gizledi. Soğd Türkler'i İranlılar'a: «Türk-Moğol bizim hemcinsimizdir. Onların atlarını başka bir milletin bıçağı kesmez. Zaferleri göklere çıkmıştır» diyorlardı.

HAVAREZMŞAHLARIN BİTİŞİ

Sultan Muhammed'in askeri Türk'dü. Celaleddin'in anası Ay Çiçek adında bir Türk orospu idi. Babası Celaleddin'i mirasından yoksun

bırakmıştı. Doğal olarak ondan pek şüpheleniyordu. Orospuluk ile itham ettiği kendi anası Türkan Hatun da Kanklı Türkleri içinde bulunan ve Moğol şubesine ait Bayagot uruğundan idi. Bu kadın da şüphesini çekiyordu. Hazine boştu. Hiçbir hazırlık yoktu. En önemli askeri bölge olan Semerkant'ı da güçlendirmemişti. Oysa burası Cengiz Han için bir kapı idi.

Sultan Muhammed önlem almaya başlıyordu; fakat geç kalmıştı. İlk düşündüğü şey Semerkant'ın çevresine on iki fersah (elli kilometre) boyunda bir kale çevirmek, içine muhafız koymak oldu. Bu inşaatın masrafı için de her tarafa görevliler gönderip, avans suretiyle gelecek yılın vergisini toplattı. Fakat Cengiz Han inşaata zaman vermedi. Yürüdü. Bunun üzerine Celaleddin babasının kendisine ettiklerine bakmayıp acele bir ordu topladı. Asker hükümdarını başında görsün diye, babasını da savaşa götürdü. Cengiz Han ordusuna karşı gitti.

Cengiz Han Çu, Karadağ, Aşağı Sir-Derya'ya doğru «Yengi kent» (Yeniköy) «Sağanak», «Otrar», «Cend» yoluyla yağma yaparak geliyor, Türkistan'ı tehdit ediyordu. Ot, zahire, at, sığırdan alabildiğini alıyor, kalanını geriye gönderiyor. Gönderemediği ne varsa yakıyordu. Bunun da nedeni kendisinden sonra büyük bir ordunun oradan yürüyememesi idi.

Bu ordunun komutanı Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci idi. Cuci, büyük oğul olduğu için Türk Töresi'nce ilk onur da O'nun oluyordu. Bu oğlunu sevmediği, piç kabul ettiği halde Cengiz Han töreden de ayrılamıyordu. İşte Türklerin biz bugünkü nesline ne güzel ders! Atalarımız yasalarına, geleneklerine ne kadar bağlı imişler. Atalarımız yasaları işte böyle uygulamış oldukları için bu yüce başarılara sahip oldular. Bir yasa iyi değil, hatta kötü de olsa, onu tamamı tamamına ve şiddetle uygulamak başarının en büyük sırrıdır. Töre'den yasalardan kıl kadar ayrılmamalıdır. Zaten bir millete yararlı olan yasalar da onun kendi töresinden çıkar. Onun için eski ve yeni törelerimizi çabuk toplayalım. Bunlar yasalarımıza esas olsun.

Cuci askeri bizzat yönetmez, yalnız nezaret ederdi. Manevi komutan idi. Asıl komutan meşhur komutanlardan biri idi. Demek, Cengiz ne güzel yöntemlere uymuş. Cuci arslan yürekli idi. Askeri danışmanları, «Düşman bizden sayıca üstündür. Yaktık, yıktık. Bu görevi yaptık. Yetişir. Artık çekilelim!» dedikleri zaman şu cevabı verdi: «Pek iyi ama, ben babama, inilerime ne derim? Yavuyu uzaktan görür görmez kaçtı dirler» dedi. Beylerinin fikrine karşı çıkarak savaşa karar verdi. Saf düzüp uruştu. Cuci en önde olmak üzere şiddetle hücum etti. Üçüncü hücumda Sultan Muhammed'in tuğ'una kadar vardı. Az kaldı «İkinci İskender» gidiyordu. Sol kanatı tamamıyla bozuldu, askeri kaçmaya yüz tuttu. Bereket versin oğlu Celaleddin'in yaptığı kahramanlıklar perişanlığın önünü aldı. Kişisel cesareti ve Celaleddin, Cuci ordusunu geriye attı. Fakat bozamadı. Gece durdular. Celaleddin sabah olunca düşmanın işini bitireceğini tahmin ediyordu. Ama sabah olmadan Cuci ovanın kuru otunu ateşe verip ordusunu bu ateş perdesinin arkasına aldı. Geri çekildi, böylece kurtuldu. Bunun üzerine Celaleddin de döndü. Çünkü ne düşman ülkesine kadar gidecek ordusu, ne de artık harap olmuş bu yerde durmak imkanı vardı. Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın Ordu-

sundan pek korkmuştu. «Böyle cesur, böyle savaş bilen insanlar görmedim!» demeğe başladı.

Sultan Muhammed Havarezmşah bir büyük ordu devrişip bunu Sir Derya'nın arkasına bütün geçitleri tutmak üzere yığmayı düşündü. Sir-Derya boyunca Yengi Kent, Sağanak, Otrar, Şaş, Pişkent, Hucend adında kaleler vardı. Fakat mevcut para bu işe yetişmiyordu. Yeniden vergi toplattı. Bu da askerî yığınağı geciktirdi. O yığınakla meşgul iken, Cebe'nin yirmi bin kişilik bir ordusu Fergana'ya geçti. Oradan Sir-Derya'nın sol sahilini tutarak ilerlemeye başladı. Eğer Cebe Hucend'i alacak olursa, Sir-Derya hattının arkası alınmış, Semerkant ve Soğd açık kalmış olacaktı. Havarezmşah'ın yığınağı henüz bitmemişti. Komutanlarından Timur Melik acele Hucend'e beş bin kişi ile geldi. Timur Melik pek kahraman bir komutan idi. Irmağın bir yerinde çevresi su ile çevrili bir kale yaptırmıştı. Bu kaleyi zaptetmek mümkün değildi. Timur Melik bin kişi ile bu kaleye sığındı. Cebe ve Suktu Boğa bu kaleyi görünce hayret içinde kaldılar ve nasıl alacaklarını bilemediler. Timur Melik'in on iki gemisi vardı. Bunların üstü örtülü idi. Ve mazgal delikleri vardı. İçindekilere ok, tüfek etkilemezdi. Her gün bu gemilerle gelip Cebe'yi vuruyor, Cebe ise ona bir şey yapamıyordu. Nihayet Cebe elli bin Tacik getirip ırmağı taşla, çamurla doldurmaya başladı. Timur Melik bunu görünce artık direnmeye imkan olmadığını anlayıp 70 kayığa eşya ve hazinesini yükletti. Kendisi de bin yiğitiyle o on iki savaş gemisine bindi. Geceleyin ırmaktan aşağı inmeğe başladı. Cebe'nin askerleri ırmağın kıyısından onları izlemeye başladılar. Gemiye yanaşıp urışa urışa yürüyorlardı. Timur Melik «Fena-Ket» kentine geldiği zaman, bir zincir gerilmiş olduğunu gördü. Timur Melik bir balta ile bu zinciri kesip yoluna devam etti. Sürekli izlendiğini, kurtuluş çaresi olmadığını gören Timur Melik nihayet gemileri bırakıp çölden şimşek gibi geçerek Havarezm'e vardı. Yolda birkaç defa Cebe birlikleri Timur Melik'e yetiştiler. Timur Melik bunlarla vuruştu ve türlü kahramanlıklar gösterdi. Yiğitleri tamamıyla şehit düştüler. Nihayet üç asker kendisine yetişti. Üç ok'u kalmıştı. Birinin de demiri yoktu. Bu demirsiz okla bunlardan birini gözünden vurup kör etti. Diğerleri bunu görünce kaçtılar.

Timur Melik, Cebe ile dehşetli ve şanlı savaşlar yaptı, işitilmemiş kahramanlıklar gösterdi. Timur Melik'in orada yaptığı savunma kahramanlıkları Turan, Çin, İran ve bütün Asya'da destan oldu.

Bu hareket haber alan Havarezmşah planını değiştirdi. Otrar'daki Gayur Han'ı takviye etti. Gayur Han'ın yirmi bin askeri vardı. On bin kişi daha gönderdi. Bu kadar kuvvet bir kale muhafazası için çok ve gereksizdi. Buhara'ya da otuz bin asker gönderdi. Bunların ise orada yapacakları birşey yoktu. Kendisi de elli bin askerle Semerkant'a kapandı. Bu gayet fena bir taktikti. Askerini gereksiz yere darmadağınık etmiş oldu. Yığınağı hemen tamamlamak için her tarafa adamlar gönderdi. Böylece ordusu iki ırmak boyuna yığılmıştı. Irmaklardan biri Sir-Derya, diğeri Zerefşan'dır. İkinci hattakiler birincilere yardım edemeyecek bir yerde bulunuyordu. Bir üçüncü hattı da Amu-Derya boyunca istiyordu. Böylece her yerde bulunmak istiyordu; fakat gerçekte hiçbir yerde bulunamıyordu. Yani kuvvetini darı gibi saçmış oldu. İyi bir komutan olan

Celaleddin ve Nisavi bu hatayı anlıyorlardı; fakat sözlerini dinletemiyorlardı.

Şimdi İnal Han otuz bin kişi ile Otrar'da, Kutluk Han yirmi bin süvari ile Şehr-i Kent'de, İnanç Han otuz bin askerle Buhara'da, Toğan Han (Doğan) ve Gur Beyleri kırk bin askerle Semerkant'da ve bütün Soğd kentlerinde önemli kuvvetler ve beyler bulunuyordu.

Cengiz Han'ın büyük ordusu İrtiş üzerinde toplandı. Bunlar kışı en uygun mevsim saydılar. Çünkü atları sonbaharda semizlemişti. Kuru otları da vardı. Irmaklar buz tutacağından geçmek de kolaydı. Uygurlardan Barçuk İdi Kut, Karluk Hanı Arslan, Almalık Hanı Sağanak Tekin, Cengiz Han'a katıldılar. Uygurlar Cengiz'in en bağlı, en zengin, en becerikli adamları olarak on bin kişi idiler. Fergana cihetinden de otuz bin asker gelmişti. Demek yardımcı ordu elli bin kişiydi.

Çin'de Muhuli'ye bırakılmış olan ordu onar binden üç tümene, yani kolorduya ayrılmış, Cengiz Han büyük ordusunu (1219) üç büyük kısma ayırmıştı. Birinin komutasını bizzat kendisi aldı. En küçük oğlu Tulay yanındaydı. İkincisini küçük oğullarından Öğüday ile Çağatay'ın komutaları altına verdi. Üçüncüsünü de büyük oğlu Cuci'nin komutasına teslim etti. Her ordu savaş düzenlerine göre otuz bin askerdi. Kendisi fazla olarak on bin kişilik muhafız bir ordu aldı. Demek Cengiz Ordusu yardımcı ordu ile beraber yüz elli bin kişi idi. Bunun elli bini de yönetim görevlisi idi. İşçileri, iki yüz bin atı ve pek çok yiyecek hayvanı vardı.

Bu ordu, şimdiye kadar oralarda görülmemiş bir ordu idi. Sir-Derya boyunca Ak Kum, Kızıl Kum gibi iki çöl arasında bu orduyu beslemek önemli bir şeydi. Özellikle ilk saldırıda Cebe, Otrar'a kadar ne varsa yakmıştı. Son zamanlarda bile Ruslar Orta Asya'yı istila ederken, bu kadar taşıt aracına rağmen oralarda bu ordunun yarısını bile hareket ettiremediler.

Cebe, Semerkant yolunu tutuyordu. Ordu Otrar üzerine yürüdü. Bir kısmı ise kaleler üzerine doğru gidip onları hareketsiz bıraktı. Çingiz Han'ın ordusu Otrar önünden ırmağı geçip Kızıl Kum'a daldı. Çölden çıkıp Zernuk ve Nor kentlerini kuşattı. Halk teslim oldu. Onlara çok iyi davrandı. Cengiz Kaan Zernuk'un adını «Kutluk Baluk» koydu. Bundan sonra (Yılan yılında) Buhara üzerine yürüdü. Bunu haber alan Havarezmşah korkusundan titredi. Savaşı kaybettiğini anladı.

Cengiz Han, Havarezm ile Buhara'nın arasını kesiyordu. Havarezmşah bu durum karşısında Gazne'ye gidip atabeyleri toplamak, Horasan'da direnmek düşüncesiyle yola çıktı. Fakat yolda fikrini değiştirip batıya döndü. Nişapur yoluyla Havarezm'e iltica etmeyi düşündü. En iyi komutanı oğlu Celaleddin durumu umutsuz görüp direnmek üzere çöle atılarak Ürgence'e gitti.

Havarezmşah kaçarken Cebe ve Subutay dört nala kendisini izlediler. Oğullarının orduları kaleleri çevirirken ve onları birer birer alırken Cengiz Han da Buhara'ya vararak Havarezmşah'ın arkasında yer almış oluyordu.

Buhara'yı kuşattı. Buhara'daki asker, Gök Han, Sevinç Han ve Küçlük Han komutasında yirmi bin kişiydi. Bunlar gece bir yarma hareke-

tiyle Nişapur'daki Sultan'a katılmak istediler. Ancak bozguna uğradılar. Buhara Cengiz Han'a kapılarını açtı. Bütün din adamları, kentin ileri gelenleri ve halk dışarı çıkıp Cengiz Han'a teslim oldular (10 Nisan 1220). Cengiz Han at üstünde kente girdi. Doğruca büyük camiye gidip atıyla içeri girdi. Maksurenin(*) yanına geldi. Bu cami pek geniş idi. Cengiz Han: «Burası Sultan Muhammed'in evi mi?» Halk: «Tanrı'nın evidir.» cevabını verdi. Attan indi. Atını ve beylerinin atlarını din adamlarına tutturdu. Kendisi minbere çıktı. İçmeye başladılar. Kur'ân yaprakları atlarının ayaklarının altında savruluyordu. Orada o zaman Buhara seyyidlerinin büyüğü bir seyyid(**) vardı. Bu hali görünce bir Müctehide(***): «Bu ne haldir?» dedi. Müctehid: «Ey seyyid! Tek dur! Allah'ın gazabı geldi.» cevabını verdi. Cengiz Han oradan atlanıp bayram yerine vardı. Halkı toplattı. Atının üstünde, savutu başında söze başlayıp müslümanların suçlarını, Sultan Muhammed'in yaptıklarını söyledikten sonra konuşmasını şöyle sürdürdü: «Ey halk, günahınız çoktur. Ben Allah'ın gazabıyım. Geldim. Tanrı'nın bir yaman belasıyım. Beni sizlere musallat kıldı. Sizin meydandaki malınıza hacet yok; fakat yer altına gömdüğünüz şeyleri kınsız, kıstaksız (tereddütsüz ve saklamaksızın) getirip verin!» Halk mallarının tamamını getirdi.

Bu sırada asker şehri yağma ediyordu. Kent muhafızlarından sağ kalanlar öteye beriye saklanmışlardı. İç kale ise hâlâ savunmaya devam ediyordu. Ateşli oklar atılıyordu. Bu oklardan kent tamamen yandı. Yalnız büyük cami kaldı. Bir söylentiye göre o sırada Cengiz Han'a kentte Sultan Muhammed'in birçok adamının saklı olduğunu haber verdiler. Cengiz Han da emir verip kenti yaktırdı. Kalesini de yerle bir ettirdi. Nihayet İç Kale'yi de aldılar. Orada ne kadar adam varsa hepsini kılıçtan geçirdiler.

Cengiz Han Buhara'dan Semerkant'a gitti. Semerkant'ın etrafında hendek, hendeğin içinde su vardı. Orada Sultan'ın kaçması, Celaleddin'in çekilmesiyle maneviyatı bozulmuş kırk bin kişilik bir ordu duruyordu. Bahadır Han'a (Ebülgâzi) göre asker sayısı yüz on bin idi. Cengiz Han'ın ordusu kenti kuşatırken bu Semerkant Ordusu kahramanca saldırarak Cengiz Han'ın Ordusunu püskürttü ve çok sayıda tutsak aldı. Ancak ertesi günkü savaşta Cengiz Han bizzat döğüştü. Savaş çok şiddetli oldu. Sultan Muhammed'in askeri çekilip kaleye kapanmak zorunda kaldı. Yine müdafaa ediyorlardı; fakat can korkusuna düşmüş olan Şeyhülislam, Kadı ve Hoca takımı ihanet edip «Namazgah Kapısı» denilen kapıyı açtılar. Bu bedbahtların İslam tarihinde böyle işleri pek çoktur. İslam tarihi bu misallerle doludur. Bazı din bilgini yurt duygusu, fedakarlık nedir, hiç bilmez. Yalnız para, mevki, rahat ve çıkar düşünür. Canları pek kıymetli, çıkarları her çıkarın üstündedir.

Bu defa da Yunanlı'ların Anadolu'yu istilasında en önce ve en çok Yunanlı'larla birleşenler üzülerek belirtelim ki din adamları takımından olmuştur.

(*) **Maksure:** Camilerde büyükler için ayrılmış yüksekçe yer. (Toker Yayın Komisyonu.)

(**) **Seyyid:** Hz. Muhammed'in soyundan olan kimse.

(***) **Müctehid:** Ayetler ve hadislerden hüküm çıkarmak kudretinde olan din bilgini.

Bunun üzerine Cengiz'in askerleri kente girip diğer kapıları da-açtılar. Sokak savaşı başladı. Cengiz'in askerleri ellerine geçeni kestiler. Kahraman İnanç Han bin kişi ile bunları yarıp çıktı, gitti. Askerden kalanlar kılıçtan geçirildi. Halktan elli bin aile Kadı ile Şeyhülislam'a bağışlandı. Diğerler, iki yüz bin altın vererek kendilerini kurtardılar. Otuz bin sanat ustası alınıp Karakurum'a gönderildi. Bu, Cengiz Han'ın yöntemiydi. Sanatçıları kendi yurduna gönderip kendi hesaplarına çalıştırırdı (1219).

Sultan Muhammed elli bin kişi ile Gayur Hanı Otrar'da bırakmıştı. Tatarların da Otrar'a hücum edecekleri haberini alarak Karaca Hacim komutasında on bin asker daha göndermişti.

Cengiz oğulları Öğeday ve Çağatay ordusu Otrar'ı beş ay kuşattı. Kuşatma altında kalan halk sefalete düştü. Karaca, Gayur Han'a teslim olmak fikrinde olduğunu söyledi. Gayur Han razı olmadı. Karaca Hacib bir gece on bin kişiyle «Sofu Kapısı» denen kapıdan çıkıp düşman ordusuna teslim oldu. Fakat kendisine: «Sen öz hükümdarına hayır etmedin, bize ne hayrın olur?» deyip kafasını kestiler. Vatan hainlerine ders!... Bu kapıdan kente girdiler. Halkı dışarı çıkardılar. Gayur Han yirmi bin kişi ile İç Kaleye kapandı. Oradan hergün çıkıp savaşıyordu. Büyük kahramanlıklar gösterdiyse de nihayet askeri kırıla kırıla iki kişi kaldı. Moğollar İç Kale'yi de aldılar. Gayur Han bu iki kişi ile kaçıp bir damın üstüne çıktı. Yine uruştu. Bu iki askeri de öldü. Yine uruştu. Okları bitti. Bu sefer bir hizmetçisi tuğla söküyor, kendisine veriyor, o da düşmana atıyordu. Nihayet kendisini tuttular. Komutana götürdüler. Komutan tarafından öldürüldü.

Cuci Han, Cend üzerine yürüdü. Teslim olmaları için Sağanak kentine beylerinden Hasan Hacı adında bir müslümanı yolladı. Halk Hacı'yı öldürüp kapıları kapattılar. Cuci Han genel hücum emri verdi. Bir saatte kenti aldı. Hacı'nın kanı olarak on bin müslüman kesti. Oradan Özkent'e geldi. Halkı teslim olup iltifat gördü. Cend Valisi Cuci'nin yürüyüşünü haber alınca kaçıp, Cend'den Havarezm'e gitti. Cuci Han Cend'e, Çin Timur adındaki beyini teslim olmaları için gönderdi. Halk elçiyi öldürecekti; o da kaçtı. Cuci gelip savaşarak aldı. Suikast yapanları kesti. Diğer halka dokunmadı. Yalnız mallarını yağma ettirdi.

Bu savaş 1219 yılının Kasım ayında başlamıştı. 1220 Nisanı'nın sonu idi ki, Sir Derya üzerindeki kaleler birer birer düşmüş bulunuyordu. Bu kalelerde ciddi direnişlerle karşılaşılmamıştı. Özellikle Otrar çok direnmişti. Çünkü Gur Han ele geçse affolunmayacağını biliyordu. En önemli direniş ise Hucend'de olmuştu. Pek kahraman olan Timur Melik son askeri kalıncaya kadar savaşmıştı. Sonunda bir kayıkla ırmağı geçmiş ve sonra çölden Ürgenc'e, Celaleddin'in yanına varmıştı.

Özetle beş ay içinde Cengiz Han Fergana, Sogd ve Türkistan'ı fethetti. Artık üç ordu Semerkant'da birleşti. Lakin henüz Havarezm ve Horasan fetholunmamıştı. Bununla beraber Cengiz Han askeri gereğinden fazla bulup Uygurlar'ı ülkelerine gönderdi. Cengiz, Uygur'ları pek severdi. Onları çok zahmete sokmazdı.

Cengiz Han'ın elinde Cebe ve Subutay komutasında yirmi beşbin kişilik bir kuvvet vardı. Bu kuvvet harika idi ve şimdi Acemlere, Azer-

baycan Türklerine, Ermenilere, Gürcülere, Çerkeslere, Alanlara, Kıpçak Türklerine, Kırım Venedikli'lerine, Ruslara, Bulgarlara, «Manya Hungarya» Başkırlarına heybetini gösterecek, Tuna'ya dayanacaktır.

Bu işler olduktan sonra arka ile ulaşımı korumak ve Gazne tarafından muhtemel bir hücumu gözlemek gerekiyordu. Bu nedenle Cengiz Han Ordugahını ve hükümetini Semerkant'ın biraz güneyindeki Havarezmşah'ın yazlık ikametgahında kurdu. Burası dağlarla Semerkant arasında idi. Suyu, çayırlığı bol, pek güzel bir yerdi. Babür Şah (Babür Türkçe'de kaplana benzeyen bir hayvana denir). «Babürname»sinde buraya «Kan-ı Gil» (Gil Madeni) adını veriyor.

Tahtta oturan Cengiz Han ve Çocukları
(Çağatayca el yazmasından)

Artık Sultan Muhammed'i ve oğlu Celaleddin'i izlemek gerekiyordu. Sultan Muhammed Havarezm'e kaçmıştı. Oğlunun nereye savuştuğu bilinemiyordu. Cengiz Han, Cuci Han'la Ögeday Kaan ve Çağatay Han'ı Havarezm'e gönderdi. Bunlar büyük bir ordu ile Ürgenc üzerine yürüdüler. O zaman Havarezm'de Sultan Muhammed'in anası Türkan Hatun'un kardeşi Homar Tekin ve beylerinden Muğul ile Feridun Guri vardı. Ürgenc'de Homar Tekin Vali idi. Tedbirsiz duruyordu. Bir gün kalenin önüne birkaç Moğol gelip oradaki at ve eşeği sürüp götürdü. Yüz bin kişi bunları izlemeye çıktı. Yetiştiler. Oysa orada Moğolların büyük bir kuvveti vardı. Pusu kurmuştu. İki yandan Havarezm'liler üzerine saldırdılar. Büyük bir savaş oldu. Yüz bin kişiden ancak beş-on kişi kurtulup kente geldi. Cengiz Han'ın ordusu kenti kuşatma altına aldı. Halka teslim olursa tutsaklıktan ve yağmadan kurtulacaklarını bildirdiler. Bu öneri kabul olunmadığından savaş başladı. Tam yedi ay sürdü. Her gün vuruş oldu. Artık kuşatmayı sürdüren askerler oralarda mancınığa koyacak taş bu-

lamadılar. Dut ağaçlarını kesip onları attılar. Bu sefer Ceyhun'un yatağını değiştirmeğe giriştiler. Bir rıhtım yapmak için üç bin kişiyi uygun bir yere gönderdiler. Kent askeri bunları ortaya aldılar ve öyle vurdular ki, bir kişi kurtulamadı. Artık Cengiz Han'ın ordusu aciz kaldı. Prensler arasına muhalefet girdi. Bu haber Cengiz Han'a gelince Cuci ile Çağatay'a, Öğeday'ı kendilerine baş etmelerini, O'nun sözünü dinlemelerini emretti. Böyle yapıldı. Muhalefet kalktı. Şiddetli bir hücum yapıldı. Bu sefer Ürgenc'i zaptettiler. Halkı kentin dışına çıkardılar. Yüz bin aile ile sanatçıyı aldılar. Çocuklarını, kadınlarını tutsak ettiler. Diğer halkı kesmeleri için askere bölüştürdüler. Her askere yirmi dört kişi düştü. Şeyh Necmeddin-i Kübra'ya ailesiyle gelmesi ve saygı gösterileceği haberini gönderdiler. Şeyh «Yalnız değilim, akraba ve hizmetçilerim var,» cevabını verdi. Prensler o'na «on kişi ile gelsin» dediler. Şeyh: «Yüz kişiden çok adamım vardır.» cevabını verdi. O zaman, «Bin kişi ile gelsin,» dediler. Şeyh: «Ben bu halkı saadet gününde tanıdım, hepsi dostum, kara günde nasıl bırakayım?» dedi.

Bunun üzerine Şeyh'e hücum ettiler. Şeyh bunların bir nicesini kendi eliyle öldürdü. Sonunda kendisi de şehit oldu. Bu Şeyh dahil olduğu sınıfta ender rastlanan bir kişi idi ve büyük bir kahramanlık ve mertlik gösterdi.

Oğulları böyle meşgul iken Cengiz Han Semerkant'dan baharda çıkıp «Nahşıb» ve «Tirmiz»e geldi. Oraları fethetti. Sonra Belh'e geldi. O zaman Belh pek büyük ve güzel bir kentti. Bin iki yüz camisi, bin iki yüz hamamı vardı. Halkı aman diledi. Cengiz Han Celaleddin henüz sağ olduğundan, bu halk bir gün onunla birleşir diye amanlarını kabul etmedi. Şiddetli savaşlardan sonra Belh'i alıp halkını kılıçtan geçirdi ve kalesini yerle bir etti. Burada Tulay Han'ı Horasan'a yolladı. Kendisi Talakan kentine geldi. Horasan halkı teslim olmadı. Yedi ay sonra Horasan'ı aldı (1221).

Oradan gelip Talakan'da babasıyla birleşti. Talakan'ı da aldılar. Halkı, sütteki çocuklara kadar kestiler. Bamyan'a geldiler. Bamyan Savaşı'nda Çağatay'ın oğlu bir ok ile öldü. Cengiz Han bu çocuğu pek severdi. Kızıp şiddetli bir hücum yaptırdı. Kaleyi alıp bütün halkı kestirdi. Buraya «Mau Baluk» adını koydurdu ki, Moğolca «Fena Kent» demektir.

Sultan Muhammed «Termed»den az bir maiyetle Amu Suyu'nu geçip gitmişti. Cengiz Han Cebe, Subutay ve Tuğaçar'ı her birine onar bin kişi vererek o'nu izlemeye yolladı. Onlara şu emri verdi: «Durmaksızın gidin! Size bağlananlara aman verin! Boyun eğmeyenleri öldürün! Çocuklarını tutsak edin! Kalelerini yıkın! Üç yıla kadar bu işi bitiriniz, ben öz yurda gidiyorum. İşiniz bitince o yoldan gelirsiniz!» dedi.

Cebe ile Subutay yirmi beş bin kişi ile Kan-ı Gil'den hareket ettiler. Termiz kalesi Amu Derya geçidini koruyordu. Bu kalenin yanında ırmağı geçtiler. Celaleddin'in bir saldırısı ihtimaline karşı ikiye ayrıldılar. Merv ve Tus'u aldılar. Merv Savaşı pek şiddetli oldu. Merv'de seksen bin kişilik bir ordu vardı. Bunlar bir saat içinde bin Moğol askerini öldürdüler. Buna çok kızan Tulay Han attan inip piyade oldu. Kalkanını başına tutup Kale'nin kapısına yürüdü. Askeri arkasından geldi. Merv askeri kente kaçtı. Kenti kuşatma altına aldılar. Mervliler çaresiz

kaldılar ve teslim oldular. Dört günde kent halkını dışarı çıkardılar.

Kadın, çocuk ve erkek herkesi öldürülmek üzere askerlerin arasında bölüştürdüler. Her askere döt yüz kişi düştü. Burada tam bir milyon üç yüzbin kişi öldürüldü. Öldürülenler ancak on üç günde gömülebildi. Kaleyi yıktılar. Nişapur'da tekrar birleştiler. Kenti kuşattılar. Sonunda pek şiddetli bir hücum daha yaptılarsa da kenti alamadılar. Kuşatmayı kaldırıp yine ikiye ayrıldılar. Herat kuşatmasında, komutanlardan Tuğaçar kaleden atılan bir okla öldü; fakat sonra Nişapur'u da aldılar. Ve burada da bir milyon yedi yüz bin[2] kişi kestiler.

Herat'ı Tulay Han aldı ve halka dokunmadı. Fakat Heratlılar rahat durmayıp isyan ettiler. Cengiz Han kızıp Tulay Han'a «Sen bunları kesseydin, bu isyanı yapamazlardı.» dedi. Yeniden seksen bin kişi gönderdi. Kentin yıkılıp halkının öldürülmesini emretti. Öylece yapıldı. Herat'ta ancak on beş kişi sağ kalmıştır. Cebe kuzeyden, Subutay güneyden gitti. Rey (şimdiki Tahran)ın önünde yeniden birleştiler. Rey'i aldılar. Orada Sultan Muhamed'in kuzeyde olduğunu öğrendiler. Kuzgun Denizi'ne doğru yürüdüler. Sultan Muhammed bunların Nişapur'a geldiklerini işitince beylerini toplayıp durumu görüştü ve «Canı kurtarmak lazımdır!» deyip ailesini, hazinelerini Karandar Kalesine gönderdi. Kendisi de Irak yönüne gitti. Rey'den geçip Kazvin'e geldi. Orada otuz bin kişi ile oğlu Rükneddin vardı.

Oradan kuzeye doğru gitti. Rey'in de Cengiz Han'ın eline geçtiğini haber alınca hiçbir yerde durmak mümkün olmadığını anladı. Karandar'a gitmeye kara verdi. Yolda bir Cengiz birliğine rastgeldi. Atı okla öldü. Kendi kaçabildi. Adamları dağıldı. Geylan'a vardı. Yolda hazinesi kayboldu. Nihayet Kuzgun Denizi'ne vardı. Abu Sekvan Adası'na geçti. Orada da durmayıp gitti. O gider gitmez Cengiz Han'ın askerleri geldi. Bulamayınca Karandar'a gidip hazinesini yağmalayıp, ailesini tutsak aldılar. Cengiz Han'ın askerleri Karandar'dan İlâl Kalesine gidip Sultan Muhammed'in vezirini, küçük oğullarını, Türkan Hatun'u da alıp Cengiz Han'a gönderdiler. O da vezir ile çocukları öldürttü. Bu haberi işitir işitmez Sultan Muhammed bayılıp, bir daha ayılmadı. Biçare Sultan Muhammed o kadar sefil kalmıştı, yanındakiler ölüsünü saracak bir kefen bile bulamamışlardı. Maiyetinde bulunan polis müdürü Şemseddin Mahmud Çavuş gömleğini O'na kefen yaptı. Sultan Muhammed ölürken son söz olarak «İnnellahe ve inne ileyhirraci'ün» dedi.

Sultan Muhammed'in bu akıbeti fecidir. Cebe'nin elinden dar kurtuldu. Bir iki kişiyle bir kayığa atladı, ancak Cebe tarafından oka tutuldu. Kendisi ciğerlerinden hasta (verem hastalığına uğramış olması muhtemeldir) olduğu için kayıkta uzanmış yatıyordu. Bir aralık, «Ben bütün bu toprakların sahibi idim; şimdi mezarımı kazacak iki arşın yerim yoktur» dedi.

Yolda kendisine hizmet edenlere, yiyecek getirenlere yüksek görevler bahşeder, beratlar yazdırır, verirdi. Bu adamların kimisi Sultan'ın mendilini, kılıcını hasılı eşyasından bir parçasını, hizmetlerinin belgesi olarak alırdı. Bu adet bizim Yeniçerilerde de vardır. Yeniçerilerin isyanları

(2) **Ebulgazi Bahadır Han**'ın asker ve öldürülen halkın sayıları hakkında verdiği bu rakamlar herhalde pek abartılmıştır.

sırasında isyana hizmet edenler, isyan reisinin elbisesini parça parça keser, alırlar. Sonra o parçaları ona göstererek o sıradaki hizmetlerini ispat ederler, bu suretle birer mevki kaparlar ya da çeşitli ödüller alırlardı.

Demek bu bir Türk adetidir; eski Türklerden bize kalmıştır. Sonra Celaleddin tahta geçince bu adamlar aldıkları beraatları ve eşyayı Celaleddin'e götürdüler. O da onlara verilen görevleri onayladı ve eşyayı öptü. Bu arada gereken ödülleri de verdi.

Cebe, Havarezmşah'ın firarda olduğunu gördükten sonra Türkan Hatun'u ve gizlenen hazineleri de almıştı. Hazineleri getirtip tanıklar huzurunda mühürlettikten sonra, Cengiz Han'a gönderdi. O yüzyıla göre bu ne güzel bir yöntem, devlet işlerinde ne büyük gelişmedir.

Cengiz Han'a hazinelerle beraber tutsaklar, bir de rapor gitmişti. Bu raporda Subutay, Kıpçak'ın da fethine izin istiyordu. Cevap gelinceye kadar bu iki değerli komutan Kuzey İran ile Azerbaycan'ı fethettiler. Buralarda zaptedilen meşhur kentler Kum, Hemedan ve Kazvin idi. Bu mıntıka atları beslemek, dinlendirmek için çok uygun bir yerdi. O sırada Tebriz'de Atabey Özbek hüküm sürüyordu. Bir Türk'tü. Ona büyük Türk Birliği'ne girmeyi önerdiler. O da kabul etti; fakat Cengiz Han'ın Ordusu Tebriz'de bir yılda üç defa düzenlemeler yaptı. Özbek dayanamayıp Nahcıvan'a kaçtı. Bir Türk'ün mevkiini terk etmesi bir isyan demekti. Hemen arkasına düştüler, Nahcıvan'ı aldılar.

Bu sırada ise Cengiz Han'dan cevap geldi. Cengiz Han, «Madem ki Kıpçak'da Türk vardır, zaptedin!» diyordu. Hem de gidebildikleri kadar gitmeleri için ilerlediler. Tiflis'e vardılar. Ermenistan'ı zaptettiler. Orada Giragus adında bir Ermeni papazını katip olarak yanlarına aldılar. Bu adam bu olayı yazdı. Giragus şöyle diyordu: «Taciklere karşı kazandıkları zaferden mağrur olan Gürcüler birden böyle müthiş bir ordunun geldiğini görünce telaşa düştüler. Gürcüler atik davranmak isteyerek bir ordu ile Subutay ve Cebe'nin üzerlerine gittiler. Onlar da Gürcülerin üzerine yürüdüler. Çarpışıldı. Gürcülerin işi bitti. Moğolların komutanları Sabuda Bahadır idi. (Yani Subutay Bahadır demek istiyor.) Şirvan ve Şımahi'ye vardılar. Şımahi'den on kılavuz aldılar. Diğerlerine ders olsun ve görevlerini doğru yapsınlar diye birini peşin olarak astılar. Bunlar her geçtikleri, fethettikleri yere bir «Daruga» bırakıyorlardı. Hemedan'lılar isyan edip Daruga'yı öldürdükleri zaman hemen oraya bir birlik gönderip kenti tamamen tahrip ediyor ve halkı öldürüyorlardı.»

Karadeniz sahilinde «Kuban»ın Kıpçakları, Kuzgun Denizi sahilinde «Terek» Alanları, Çerkesler, Lezkiler (eski Abar, Avar) birleşip Cebe ve Subutay'a yol vermemek için Kafkas Dağları'nın geçitleini tuttular. Ancak biraz sonra geçilmez yerlerinden dağları geçmiş olduklarını öğrendiler. Cebe'nin propagandacıları avuçları altın dolu her yere giriyor, altın yağdırıyor, propaganda yapıyordu. Bir yere ordu girmezden önce propangandacılar giriyordu. Kıpçaklara, «Siz bizim soydaşımızsınız. Alanlar yabancıdır. Siz bizden olunuz!» dediler. Kıpçaklar henüz «Büyük Türk Fikri»ni anlayamamışlardı. Duraksadılar. Sonra kabul ettiler. Bundan yararlanan Cebe, Subutay'ı Çerkes, Alan ve Lezkilerin üzerine sürdü. Subutay bunları perişan edip Terek üzerinde bulu-

nan «Terki» adındaki başkentlerini aldı. Ondan sonra Kıpçakların atlarını damgaladılar, gençlerini angarya için aldılar, un ve başka yiyeceklerine el koydular. Bunu gören Kıpçak'lar şaşırdılar. Mukavemet edecek kadar kuvvetli olmadıklarından, ne kurtarabilirlerse alıp batıya, Don Ovası'ndaki soydaşlarının yanına kaçtılar. Orada Ruslardan yardım alıp Cebe ve Subutay üzerine geldiler. Cengiz'in askerleri kaçamak gösterdiler. Kıpçaklar inanıp ordu kaçıyor diye on gün kovaladılar. Nihayet uygun bir yerde dönüp Kıpçakların işini bitirdiler. Don Kıpçakları (şimdiki Don Kazaklarının aslıdır. Bunlara her taraftan kaçan köleler, kaçak olanlar katılmıştır. Bunlar şimdi hıristiyan olmuş, dillerini unutmuşlar, Rusça konuşmaktadırlar.) Ruslarla komşu idiler. Bu bir askeri firar idi. Bunun da Türk Töre'sinde cezası büyüktü. Büyük Türk Ülküsü'nün yorulmak bilmeyen bu yüce gayretlileri için bunları gidip toplamak, sürüye katmak kışkırtıcılarını cezalandırmak gerekiyordu. Bu aralık Türk ulusları, «Rus» adında bir millet bulunduğunu, Rus'un Kıpçakları zorla ordusuna kaydetmekte olduğunu öğrendiler. Yabancı bir milletin Türk'ü kendine uydu yapması en büyük tecavüz ve cinayetti.

Demek ki Rus'a da cezasını vermek gerekiyordu. Hemen Tuna (Don) Irmağı yönünde ilerlediler. Bu sırada diğer bir Tuna Nehri'nin daha bulunduğunu, etrafında diğer Kıpçak, Macar, ya da Başkırd adında Türklerin yaşadığını öğrendiler. Madem ki oralarda da Türk vardır, orlara da gitmek, onları da «Bütün Türkler'in Kaanı»na bağlamak gerekiyordu. Evet onlarca nerede Türk varsa hepsinin Cengiz Han'a tabi olması vazgeçilmez bir ilke idi. Fakat Don Kıpçakları Tuna Türklerinden daha yakında idi. Önce onların büyük sürüye katılması, ötekilerin sonraya kalması doğaldı.

Bir kol yürüyüp Kırım'a girdi. Venedikliler dostları idi. Oysa Cenevizliler Venediklilerin, dolayısıyla Cengiz Han'ın da düşmanı idiler. Bu ordu, ticaret merkezi olan Sudak (Suldaya) kentini de yağmaladıktan sonra dönüp yine asıl orduya katıldı.

Kıpçaklar Rusları yardımlarına çağırmışlardı. Rusları çağıran Kıpçak Reisi, Macar kayıtlarına göre Kutan idi. Bu kelime «kut» (saadet, kudret) aslından gelir. Ruslar Kiyef'ten ve her taraftan toplanıp seksen iki bin kişi oldular. Cebe ve Subutay Rus Ordusunu istedikleri yere düşürdüler. Orada ikiye ayrılmış, birbirlerine yardım edemez bir hale koydular. Hemen en fena halde olanın üzerine saldırıp onun işini bitirdiler. Altı prens ile yetmiş soylunun cesedi savaş alanında kaldı. Yalnız Kiyef askerinden on bin kişi öldü. Bunu gören Rus Ordusu'nun öteki bölümü, arabalarını zincirlerle birbirine bağlayıp, arkasına mevzilendi. Üç gün direndiler. Ancak son bir hücumda bozuldular. Son askere kadar kılıçtan geçirildiler. Türkleri Ruslara koşmanın (tabi kılmanın) cezasını gördüler. Ancak Ruslar bu Türkleri o tarihten zamanımıza kadar boyuna Ruslaştırarak Cengiz Han'dan intikam aldılar. Acaba bundan sonra da Rusların bu cinayetlerinin de cezasını verecek bir Türk daha çıkacak mı?... Oradan Dinyeper Irmağı'na kadar vardılar. Oradan dönüp Kama Irmağı üzerinde «Bulgar» adındaki Türkleri vurup, Kanklıları ezerek geçtiler, Karakurum'a gittiler. Koca Cebe çok içmeden orada kötürüm olarak öldü. Bu büyük komutanın Cengiz Han'a olan hizmetleri

tasavvur edilmeyecek kadar çoktur. Cebe, Subutay ve Muhuli derecesinde, pek değerli bir komutan idi. Bir savaş harikası idi. Türkler bu komutanla iftihar edebilirler. Bu savaşlarda Çit Türkleri de, Ulu Türk Tuğu etrafına toplanmış oldular.

Turan-İran arasında ezeli bir kin olduğu, adeta dünya kurulalı beri İran'ın Turan aleyhinde çalıştığı biliniyor. Bu savaşların bir sonucu da şu olmuştur ki, bu sefer artık Turan, İran'ı tamamıyla pençesine geçirmiş bulundu.

Celaleddin Havarezmşah ilk perişanlıktan sonra ilk önce Ürgenc'de direniş hazırlamak istemiş, Türkan Hatun bu savunmayı bozmuştu. Bedreddin adında bir nüfuzlu kişi Otrar fetholunduğu zaman Cengiz Han'ın hizmetine girmişti. Bu adam Türkan Hatun'la ilişkiliydi. İkisi birden vatanlarına hiyanet edip Celaleddin'e engel olmuşlardı. Bedreddin, beyler adına sahte mektuplar yazıyordu. Türkan Hatun kaçarken Havarezm Türk milliyetçilerinden olup rehine gibi hapsedilmiş olan prensleri, beyleri kestirmişti. Kendisine Celaleddin'in yanına kaçmayı önerenlere, «Ben ay Çiçek'in oğluna iltica ederek kendimi küçültemem. Ölmek daha iyidir.» cevabını vermişti. Oysa ortada iş gören ve görebilecek olan bir Celaleddin vardı. Fakat kadınlık duygusu her düşünceye, mantığa üstün geliyordu. Sonunda Türkan Hatun, Cengiz Han'ın eline düşmüş, pek sefil kalmıştı. Tutsaklıktan inlemiş, o eski debdebeleri doğal olarak sona ermişti. Tutsaklığında Türkân'ın en küçük oğlu Kamacı Han yanında idi. Bütün meşguliyeti, tesellisi, eğlencisi bu çocuktu. Bir gün Kamacı'nın saçını tararken Cengiz Han istiyor diye çocuğu elinden aldılar, götürüp öldürdüler. Bu hareketler Celaleddin Havarezmşah'ın eylemlerine karşı gösterilen tepkilerdi. Türkan da birkaç yıl daha keder içinde yaşayıp öldü.

Havarezmliler Cengiz Han'a «Mel'un» adını vermişlerdi. Sultan Celaleddin, babası ölürken yanında idi. Babası ölünce iki kardeşi ve yetmiş süvari ile kayığa binip Havarezm'e geçmişti. Halk bundan pek çok sevinmiş, O'na her yardımı yapmıştı. Dağılmış olan ordunun askerleri, takım takım yanına geldi. Bu suretle yedi bin kişi toplandı. Bu askerlerin çoğunluğu Bayagod idi. Fakat Bayagodlar Türkan Hatun'un çocuklarını tahta geçirmek için isyan ettiler. Bunun üzerine Celaleddin üç yüz kişi ile kaçtı. Kaçarken Cengiz Han'ın yedi yüz kişilik bir birliği yolunu kesti. Bu üç yüz kişi Cengizlilere hücum edip onların işini bitirdi. Oradan Nişapur'a gitti. Nişapur Cebe'ye mukavemet etmiş, fethedilememişti. Halk Sultan Celaleddin'i sevinçle kabul etti. Celaleddin Nişapur'da hazırlıklara başladı, beylere mektuplar yazdı.

Babasının yerine geçen Sultan Celaleddin Güney İran'ı dolaşıyor, kuvvet topluyor, Atabeyleri ittifakına alıyor, Gaznelileri ayaklandırıyordu. Diğer taraftan Soğd'daki Cengiz Han'ın eline geçmiş olan kentlerde halk ayaklanıp muhafızları öldürüyordu. Celaleddin hiç durmadan kuvvet toplamaya çalışıyordu. Bu suretle Celaleddin nihayet Gazne ve Kabil'e de sahip oldu.

Cengiz Han, Celaleddin'in kardeşleri olan Azlagşah ile Akşah'ı öldürdü. Celaleddin'in üzerine bir ordu gönderdi. Sogd isyanlarını da, evvelce söylediğimiz gibi, kan deryalarına boğarak bastırdı. Celaleddin 1221

yılında bu orduyu «Pervan»da bozdu. Aldığı tutsaklara olmaz zulümler yaptı. Celaleddin'in ordusunda bir ruh yoktu, yalnız din, intikam hüküm sürüyordu.

Ordu düzenli de değildi. Bu orduda Afgan'lı «Kılıcı»lar denilen Türkler de vardı. Aynı zamanda başka Türklerle diğer yabancı milletler birbirleriyle uğraşıyorlardı. Celaleddin ne yaparsa yapsın, bir türlü bunların aralarını bulamıyordu. Türklerden de vazgeçemiyordu; çünkü savaş kazanılırsa onlarla kazanılacaktı. Zaten Pervan Savaşı'nı kazananlar Kılıcı'lar idi. Sonunda Afganlılar kızıp ordudan ayrılarak gittiler.

Bu sırada Muhuli ve Subutay, Çin'de meşgul idiler.

Celaleddin, Valeyyan Kalesi'ni kuşattı. Bir kısım Cengizlileri de vurup perişan etti. Oradan diğer bir düşman ordusu üzerine yürüdü. Sağ kanadını Han Melik, sol kanadını Seyfeddin Melik komutasına verdi. Kendisi merkezde kaldı. Düşmanın sayısı azdı. Bozuluyorlardı. Gecelevin Cengizliler atlarının üzerine şal ve keçeden mankenler yaptılar. Bunları arkalarına dizdiler. Sabahleyin savaşa başladılar. Bunu gören Havarezm'liler, Cengizlilere yardım geldi sanarak kaçmak istedilerse de Celaleddin, «Korkmayın! Bu bir hiledir.» diye bağırarak kaçmalarının önünü aldı. Hemen bir hücum yapıp düşmanı sardı, işlerini bitirdi. Bu haberi alınca Cengiz Han fena halde kızıp bizzat Celaleddin üzerine hareket etti. Bunu duyan Celaleddin, Sind (İndüs) Suyu yönüne doğru kaçmağa başladı. Kendisini Sind'in öbür tarafına atmak istiyordu. Cengiz Han gece gündüz yürüyüp «Gayneyn»e geldi. Celaleddin on beş gün önce buradan geçmişti. Hemen yola düşüp Sind'in kenarına vardı. Celaleddin kayıkları hazırlamış, ertesi gün suyu geçecekti. O gece beklese Celaleddin Han kaçacaktı. Bunu anlayan Cengiz Han hemen Celaleddin'in askerinin etrafını çevirdi. Celaleddin'in ancak yedi yüz askeri vardı. Etrafı dört kat askerle kuşatılmıştı. Sabah olunca Celaleddin Han ateş ve su arasında kaldığını gördü. Cengiz Han ir avul (Pişdar)ına Celaleddin'in diri tutulmasını emretti. Sultan Celaleddin, bu büyük ordu ile mertçe çarpıştı, işitilmemiş kahramanlıklar gösterdi. Nihayet sağ ve sol kanadı bozuldu. Kuşatma yarım daire şeklini aldı. Celaleddin hattı yarmak için bir düzüye ötesine, berisine baş vurdu. Söktüremedi. Cengiz Han askeri, O'na ok atmıyordu. Yalnız hattı daraltıyorlardı. Sonunda ele düşeceğini gören Celaleddin zırhını çıkardı. Yorulmamış bir ata binip, kalkanı arkasında, sancağı elinde bulunduğu yardan ırmağa atladı. Yüzerek öbür yakaya geçti (1222). Bu ırmağı şimdiye kadar birkaç kahraman geçmişti. Bunlardan biri Büyük İskender, diğerleri Gazneli Sultan Mahmud ve ondan önceki Türkler idi. Fakat bunlar galip, bu kahraman ise mağlup olarak geçti. Kendisiyle beraber dört yüz kişi, elbisesiz, kundurasız, çırıl çıplak yüzerek karşı yakaya geçebildi. Üç yüz süvari de üç gün sonra kendisine katıldı. Cengiz Han, izlemek üzere bir birlik sevkettiyse de, bir sonuç alınamadı.

Celaleddin büyük Türk kahramanlarındandır. Yaptığı savaşları kaybetmişse de, kahramanca yenilmiştir. Zavallı talihsiz bir kahramandı. İlk önce, kötü bir anadan dünyaya gelmişti. Akılsız bir babanın oğlu idi. Sonra kader O'nu bir Türk, hem de Cengiz Han ile karşılaştırmıştı. Cengiz Han dahi Celaleddin'in kahramanlıklarına hayran olmuştu. Suyu

yüzerek geçerken izlemek isteyen askerini durdurmuş, bu görülmemiş durumu izlemeye başlamış ve yanında bulunan oğullarına: «Bir babadan oğul doğarsa, böyle doğsun!» demişti.

Sind'i geçen Cengiz Han'ın birliği, Sultan Celaleddin'i bulamadı. Sıcaktan, soğuk su bulamamaktan barınamayarak geri döndü. Hind'i fetheden bütün Türkler bu şikayette bulunmuşlardı. Onlar karsız, buzsuz yapamamışlardı.

Cengiz Han'ın hükümetinin merkezi 1222-1224'de Semerkand'ın güneyinde «Kühistan» olmuştu. Orası sıcak olmuyordu. Orada Havarezmşah Ailesini, kendisinin ve beylerinin aileleriyle nikahladı. Cengiz Han, Pekin'de bulunan hükümeti ile daima haberleşiyordu. Artık her tarafa rahat ve sükunet geldi. 1225 Şubat'ında oğullarını toplayıp fikir alış-verişinde bulunduktan sonra öz yurduna döndü. Amu Suyu'ndan geçip Buhara'ya geldi. Halktan, bir bilgin istedi. Kadı Eşref adında birini getirdiler. Bununla Cengiz Han arasında şu konuşma geçti:

Cengiz Han:

—Müslümanlar ve müslümanlık nedir?

Kadı:

—Müslümanlar eşsiz ve bir olan Tanrı'nın kuludurlar.

C —Ben de böyle bir Tanrı'yı tanırım.

K —Peygamber Tanrı'nın elçisidir. Tanrı, buyruklarını, yasaklarını O'nunla kullarına bildirir.

C —Bu da doğru.

K —Günde beş vakit namaz kılar, Tanrı'ya kulluk ederiz.

C —Bu da yahşi.

K —Yılda bir ay oruç tutarız.

C —Bu da yahşi.

K —Mekke'de Tanrı'nın «Kabe» adlı bir evi var. Paramız olursa orayı ziyarete gideriz.

C —(Kabul etmeyip) Bütün dünya Tanrı'nın yurdudur. Bir yeri onlardan ayırmak hatadır.

Oradan Semerkant'a geldi. Kıpçak Çölü'ndeki Cuci Han'a haber gönderip: «Çölün avlarını sürüp bize getirsin, av yapalım» dedi. Cuci Han avları sürdü geldi. Avlandılar. Cuci Han babasına armağanlar getirdi. Bu armağanlar arasında yüz bin at vardı. Bunun yirmi bini boz (kır), yirmi bini gök, yirmi bini doru (toruk), yirmi bini kara (yağız), yirmi bini çıbar (kaplan derisine benzer) donda idi. Cengiz Han devlet yönetimi konusunda öğütler vererek Cuci Han'ı gönderdi. Kendisi yoluna devam edip öz yurda vardı. Bundan sonra Türkler 19 yıl refah ve mutluluk içinde yaşadılar.

CENGİZ'İN ÖLÜMÜ

Cengiz Han Öz Yurda varınca oğullarını yanına istedi. Hepsi geldi. Yalnız Cuci gelmedi. Hasta olduğu haberini yolladı. Cengiz Han gelen adamlardan soruşturdu. Biri, «Bilmem hasta mı idi; fakat biz gelirken avda idi.» dedi. Bu iş Çağatay'ın entrikası idi. Çağatay, ağabeyi Cuci'yi sevmezdi. Her zaman ona Tatar derdi. Bu söz meşru olmayan babasını

hatırlatırdı. Cengiz Han Ürgenc fethinde Tulay'ı, Cuci'ye komutan yaptığından, Cuci'nin kendisine kızgın olduğuna, bundan dolayı gelmediğine hükmedip küplere bindi. Cuci'nin üzerine yürümeğe hazırlandı, ancak o sırada Cuci'nin öldüğü haberi geldi. Bu haber gelince Cengiz Han birkaç gün Cuci Han için ağladı. Cuci, Volga'nın aşağı kısmında bulunan «Saray»da öldü.

Cengiz Han, Cuci'nin yerine, oğlu Batı'yı atadı ve Çağatay'a da Almalık'ı verdi. Oradan Çağatay Sogd, Türkistan ve Horasan'ı yönetmeye başladı. Cengiz Han en küçük oğulları olan Oguday (Öğeday) ile Tuluy'ı (Tulay, Tuli) yanında alıkoydu.

Çin'de meşgul olan Muhuli de bu aralık öldü. Yerine Subutay'ı gönderdi. Kin'ler ve Tibetliler bu arada isyan etmişlerdi. İşte bu sırada idi ki, Mançu'lar barut ve tüfeği icat etmişlerdi. Cengiz Han Hia'ları pek şiddetli bir biçimde cezalandırdı. Bu aralık Tangut Darugası Şidurku isyan etti. Gidip onu da cezalandırdı. Şidurku aman diledi. Kabul edip gelmesi haberini gönderdi. Tam bu sırada ve yolda Cengiz Han hastalandı (1227-Domuz Yılı). Öleceğini anlayıp oğullarını, Cuci'nin oğullarını, beylerini topladı. Onlara şu vasiyeti yaptı: «Aranızda muhalefet çıkarmayın. Düşmanlarınızdan emin yaşamak isterseniz birbirinize olan nifakı gönlünüzden çıkarınız. Öğeday'ı benim yerime hakan yapıp O'na bağlı olunuz. Ben ölürsem Şidurku gelinceye kadar kimseye bildirmeyin. Gelince O'nu öldürüp o zaman öldüğümü ilan edin!» Öğeday'la oğuları arasında bir anlaşma yazdırıp imzalattı ve öldü. Büyük bir yas tutuldu. Şidurku geldi. O'nu maiyetiyle beraber kestiler. Bu iş bittikten sonra Cengiz Han'ın öldüğünü ilan ettiler. Cengiz Han Ağustos 1227 tarihinde öldü. Domuz Yılı'nda doğmuş, Domuz Yılı'nda han olmuş, Domuz Yılı'nda ölmüştü. Tuhaf tesadüf olarak hepsi de Domuz Yılı'na rastgelmişti. Öldüğü vakit yetmiş iki yaşında idi. 25 yıl saltanat sürmüştü. «Burhan Kaldun» denilen yere gömüldü.

Burada bir küçük bilgi vardır:

Beylerin bir kısmı O'nu Türk başkenti olan Karakurum'a götürmek istiyordu. Cesedini beş tuğlu bir arabaya koydular. Araba hareket etmedi. Bunu gören Cengiz'in eski silah arkadaşı Kilüken Pagatur: «Tanrı oğlu! Burada yalnız kalmak, büyük milletini bırakmak mı istiyorsun?... Deliğun Buldak, o doğduğun yer, yıkandığın ırmak ötede. Senin sadık ulu milletin orada,» diye sordu. Bu sefer araba harekete geldi. Deligun Buldak'a doğru gitti. Böylece Türklere karşı Moğol'ların dediği olmuş oldu.

Cengiz'in ölümünden sonra başkent Karakurum'dan Pekin'e gitti. Bu da imparatorluğun parçalanmasına neden oldu.

Cengiz Han, Tulay Otcikin oğlu Kubilay'ı çok severdi. Öleceği zaman, «Küçük Kubilay'ın sözlerine dikkat edin. Onlarda hikmet doludur» demişti.

Şimdi kimin Kaan olacağı sorunu ortaya çıktı. Cengiz ölünce yokluğu daha çok belli olmuştu. Herkese o kadar büyük geliyordu ki, kimse yerine geçmeye cesaret edemiyordu.

Moğollar, Karayetler ve mühür Tulay'a kaldı; çünkü o en küçüktü. Asıl yurdun muhafazası ona aitti. Cuci'nin sonradan «Sayın Han» adını

alan oğlu Batu, Volga taraflarında idi. Kırım Venediklileri dostu idi. Ona İstanbul'un mücevherlerini, Fransa'nın çuhalarını, İtalya'nın divan kumaşlarını gönderiyorlardı. Batu da Venediklilere Kıpçak gençlerini veriyordu. Venedikliler bu gençleri gemi gemi Mısır'a taşıyıp satıyorlardı. İşte Mısır'ın «Deniz Kölemenleri» bunlardan türemiştir. Keza uyruğunda olan Bulgarlar, Kırgızlar kendisine kıymetli kürkler, Çin malları, Ermeniler Bağdat eşyası getiriyorlardı.

Çağatay babası zamanında Maveraünehir'i, Horasan'ı almıştı. Ve Almalık'ta oturuyordu. Sert bir yönetici idi. Yasayı şiddetle uygulardı. Bugün «Çağatayca» denilen Türkçe, bu kişinin adından gelmektedir. Çünkü pek şiddetli ve gayretli bir Türk milliyetçisi idi.

Cengiz Han yasaların çizgisinden ayrılmayan bir kişiydi. Ölünceye kadar Türk Yasa ve Töresi'ni harfi harfine uyguladı. Bütün hayatında hiçbir işinde zerre kadar yasalardan ayrılmadı. Aynı zamanda yasaların uygulanmasında sert hareket ederdi.

Yaptığı o müthiş savaşları, yalnızca Türk milliyetçiliği adına yapıp bunları hiçbir vakit din savaşı şekline dökmedi. Her dine, her dinin her sınıfına aynı muameleyi yaptı. Tutuculuğa kapılmamak Türklerin tarihî onurlarındandır. O, merhamet, rica bilmezdi. Cengiz'in hunharlığından, zulmünden söz edenler yanılır. Yaptığı şeyler yasaların pek sadık bir tutsağı olmaktan başka birşey değildir. Yasaları harfi harfine uygulamış olması, aleyhinde bu iftiranın uydurulmasına vesile oldu. O zamanın yöntemlerine göre, hatta her zaman ve bugün de hakkın üstün gelebilmesi, ancak yasaların merhametsizce uygulanmasıyla mümkün olabilir.

Bir milletin geleceği ancak bu suretle kuvvetlendirilir ve sağlanabilir. Bu zulüm değil, en iyi, en akıllıca bir politikadır. Onun adaleti ve milletine ettiği hizmet o kadar büyüktür ki, bu yüce yaradılış Türkleri bir bayrak altına toplamış, Türk İmparatorluğu'nu yeniden kurmuş, cihana dünyaya egemen kılmış, zengin ve mutlu etmiştir. Zamanında genç bir kız bir altın tabak içine altın doldurur, yalnız başına Kara Hıtay'dan Tuna boyuna gidebilirmiş. Bu altın götüren güzel kızın altınını çalmak şöyle dursun, yüzüne kimse bakamazmış.

Kesin kuraldır: Her devlet merhametle çöker. Bir devlet merhametle değil; yasaların merhametsizce uygulanması ile yaşar. Bu büyük adam hemen bütün Asya'yı ve Avrupa'nın bir kısmını zaptetmiş eşsiz bir cihangirdir. Cengiz Han cidden büyük bir yaradılıştır. Türklerin iftiharına değerdir.

Cengiz Han'ın hikmet dolu sözleri vardır, birkaçı şunlardır:

«Söz dinlemeyenler bir suya atılan taşa benzerler ki, dibe gidip kaybolurlar.»

«Her kim öz evini kayırırsa, yurdunu da muhafaza eder.»

«Her kim kendi içini pak kılarsa, bir mülkü de hırsızdan temizler.»

«Bir üstünün yanına giden bir adam sorulmadan söz söylememeli. Eğer sorulmadan söyler ve sözleri de dinlenirse bu bir mutluluktur. Dinlemezlerse bu adam, soğuk demiri döğen adama benzer.»

CENGİZ HAN'IN HATUNLARI, KUMALARI ve OĞULLARI

Hatun (karı, eş) ve kumaları beş yüzden çoktu. Hatunlarının hepsi han kızı ve karısı idi. Bunların en büyükleri beş tane idi. Burtafuçin, Küncü, Küysü, Misulun, Yesükan. Birincisi oğullarının anası, ikincisi Altan Han'ın kızı, üçüncüsü Tayang Han'ın hatunu, diğer ikisi Tatar kızları idiler.

Oğlu dört tane idi. Cuci Han, Çağatay Han, Ogeday («yüce» demektir. Bunu «Oğuday» «Oktay» «Aktay», biçimlerinde de yazıyorlar) Kaan, Tuli («ayna» demektir) Han.

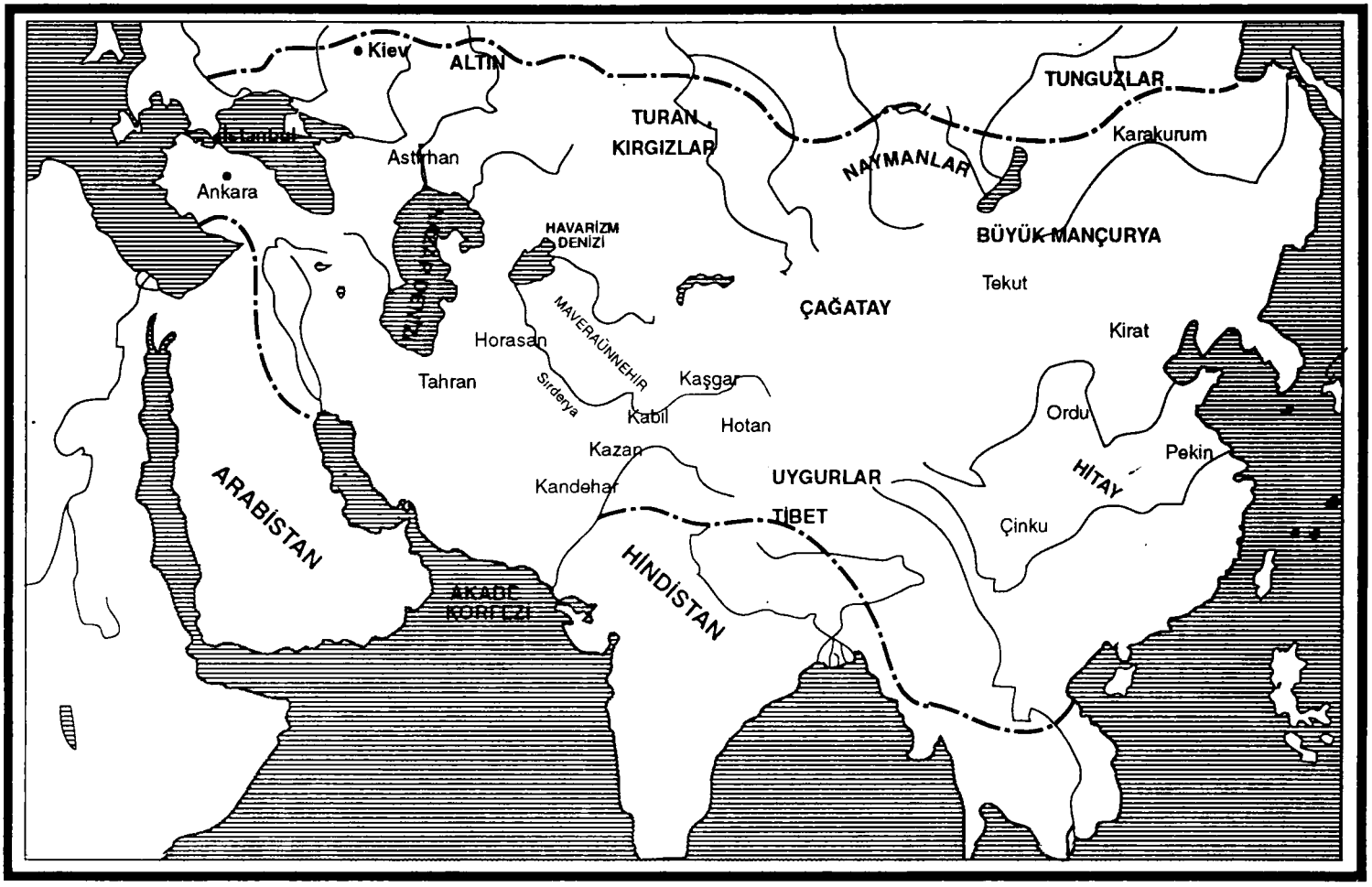
Bunlardan Cuci'yi sohbet, düğün ve oyun işleri ile görevlendirmişti. Yani Saray Nazırı idi. Çağatay'ı adalet, Ögeday'ı maliye ve asayiş, Tuli'yi savaş nazırı yapmıştı. Bunlardan başka diğer karılarından beş oğlu daha vardı. Bunlara kendi kardeşlerinin oğullarıyla beraber Hıtay'da yerler vermişti.

Ülkesini ilk dört oğluna taksim etmişti. Onları yanına toplayıp verdiği öğütler sırasında şöyle demişti: «Birbirinizle hoş geçinin, aranıza zıddiyet girmesin!» Sadaktan bir ok çıkarıp onu kırdıktan sonra, birçok ok çıkarıp birleştirerek: «İçinizde bunu kıracak var mı?» demişti. Hepsi zorlamışlar, kıramamışlardı. Bunun üzerine «Siz bu oklara benzersiniz. Eğer hepiniz birleşip birinizi hakan kılar, onun sözünden çıkmazsanız hiç kimse sizi avlayamaz. Eğer birleşmezseniz bir ok gibi sizi kırarlar» demişti. Bu söz halen Anadolu içinde köylülüler arasında söylenmektedir. Fakat Cengiz'e ait olarak değildir ve ok yerine değnek kullanılır.

CENGİZ ÖRGÜTLERİ

1- Millî Yönetim Örgütü:

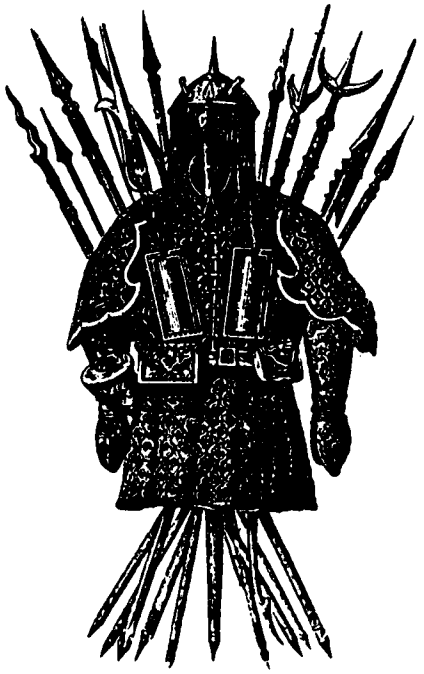
Cengiz Han her zaptettiği yere bir «daruğa» atardı. «Daruğa» «askerî vali» demektir. Daruğa'ların «yamen»leri vardı. «Yamen» bizim sekreterlik dediğimiz şeydir. Bu sekreterliklerde çalışanlar Uygur'lardı. Bir de «Yam»lar vardı. Yam'lar pasaportların vize yeri idi. Uygurlar öyle sert yönetici idiler ki, vardıkları, yönettikleri yerler onlar gittikten sonra çok zaman şu üç kelimeyi unutamamışlardır: Yasa, Yamen, Yam. Fethettikleri yerde ilk işleri silah toplamaktı. Korkudan hiçbir fert silah saklamazdı. Vardıkları yerlerin at ve katırlarını damgalayıp alırlardı. Damgalı bir atı satan hırsız muamelesi görürdü. Diğer bütün eşyayı ordu adına toplarlardı. Halkı katiplik ve başka görevlerde çalıştırmak üzere orduya alırlardı. Her yerde kadastro ve nüfus kaydı yaparlardı. Yalnız nüfus sayımında kadınları yazmazlardı. Bütün madenlerden, demirci ve öteki esnaftan, balık avından vergi alırlardı. Çinliler ve hatta Venedikliler gelip ticarette spekülasyon yapar, maden imtiyazları alırlardı. Ruhani sınıfından vergi almazlardı. «Yamçı» adıyla postacılar vardı. Ruslara geçmiş olan bu kelime hâlâ Rusça'da «dağıtıcı» demektir. Kafkasya'da ve Anadolu'nun bazı yerlerinde at üstünde giyilen ve yağmuru geçirmeyen keçeden manto da bu kelimeden kalma olsa gerektir.

Kiev
ALTIN
TURAN
KIRGIZLAR
TUNGUZLAR
Karakurum
İstanbul
Astrhan
Ankara
NAYMANLAR
HAVARİZM DENİZİ
BÜYÜK MANÇURYA
Tekut
ÇAĞATAY
MAVERAÜNNEHİR
Horasan
Kirat
Tahran
Sırderya
Kaşgar
Kabil
Hotan
Ordu
Kazan
Pekin
UYGURLAR
HİTAY
Kandehar
TİBET
Çinku
ARABİSTAN
HİNDİSTAN
AKABE KÖRFEZİ

Babasının sözünü dinlemeyen oğul, ağabeyisine itaat etmeyen erkek kardeş, kocasına uymayan karı, kayınbabasını inciten güvey ve oğru (hırsız) şiddetle cezalandırıldı.

2- Askerî Örgüt:

Cengiz Han ordusunu onar bin kişilik kısımlara ayırmıştır[3]. Buna «tuman» ve bunun komutanına «tuman ağası» derdi. Tuman'ları «bin»lere, bin'leri «yüz»lere, yüz'leri «elli»lere, elli'leri «on»lara ayırmıştı. Bunların komutanlarına sırayla «binbaşı», «yüzbaşı», «elli-başı», «onbaşı» adlarını vermişti. Tuman'ın subayları, öteki diğer tuman'ın askerine karışamazdı. Her subay ancak kendi tumanındaki üsttünden emir alırdı. Bu emir de yukarıdan aşağı ve aşağıdan yukarı hiyerarşi ile verilirdi. Erkek ve kadın biz'den iğneye kadar her silahı muhafaza ile ve savaşa hazır bulundurmakla yükümlüydü. Bu işleri ihmal etmenin cezası pek şiddetli idi. Komutan zeka ve cesaret göstermiş olanlar arasından atanırdı. Atların muhafazası en dinç ve atik olanlara, koyunların muhafazası akılca zayıf olanlara verilirdi. Cengiz: «Bütün subaylar her yıl bir defa beni görmeğe gelmelidir» derdi.

Cengizlilerin Silahları

(İstanbul Askerî Müzesinde bu sllahlardan bir grup yapılmıştır.)

Bizim askerî örgütümüzdeki Arapça saçma olan, ayrıca iyi bir düzenleme olmayan, anlatmak istediğini tam ifade etmeyen ad'ları atıp eski Türk askerî örgüt ve adlarını koymak pek doğru olur. Gördüğüme göre eski Türk askerî örgütü, bugünkü son örgüte de çok uygundur. Herhalde bu adları almalıyız. Bu konuda asker yöneticilerimizin dikkatlerini çeker ve şöyle bir taslak öneririm:

10 kişiye «manga», komutanına «onbaşı», 25 kişiye takım. Bunlar küçük subaydır. Subaya da bir ad bulunabilir. Çünkü bu kelime Türk'ün dilinin dönmediği bir kelimedir. Asker yerine de «çeri» demek gerekir.

50 kişiye bir ad koyup komutanına «ellibaşı» demeli ki «mülazım» (teğmen) anlamına gelir. 100 kişiye «bölük», komutanına «yüzbaşı», 500 kişiye «tabur», komutanına «binbaşı»; beş taburdan kurulu 2.500 kişiye «alay», komutanına «alay başı», dört alaydan kurulu 10.000 kişiye «tuman» (tümen), komutanına «tuman başı» demeliyiz.

3- Daha önce de yazıldığı gibi diğer söylentiye göre eskiden Türklerin askeri örgütünde Kolordu on bin kişi olup, bu sayı Cengiz tarafından beş bine indirilmiştir.

Tuman, fırka'mıza eştir. Üç tumandan kurulu 30.000 kişiye «kolordu», komutanına «kolordu başı», Kolordu'lardan kurulu bir kitleye «ordu», komutanına «ordu başı» demeliyiz. Çavuş'a kadar olanlar «küçük subay», alay başı'na kadar olanlar «subay», Tuman Başı'ndan itibaren ise «general» olurlar. Bu deyimi de kabul etmeliyiz. Bunlardan yüzbaşıya kadar olanlara «efendi», alay başı'na kadar olanlara «bey», ondan yukarı komutanlara «paşa» ünvanını vermeliyiz ve bunlar general sınıfından olmalılar. Bu kelimeyi de askerî örgütümüze almalıyız.

Türkler öncüye «ir avul», sağ kanata «sağ kol» (barangar), sol kanata «sol kol» (cavangar), merkeze «top yasav», keşif koluna «yizke», cepheye «ald», karargaha «kuşdak», karargah komutanına «kuş beyi», hendeğe «ur», metrise «çip», ordugaha «küren», bir kolun açık kanadına konan küçük koruyucu birliğe «befirekçi», sağ kanatta olursa «sağ befirekçi», sol kanatta olursa «sol befirekçi», yardıma «kümek», saf'a «yasol», askere «çeri», nefere «alman» ya da «alaman», savaşa «uruşgu» ve «çapgulaş», yaylım ateş açmaya «atkulamak» askerin giydiği mihvere «savut» ve «topulga», zırha «koyak», ok torbasına «sadak», ganimete «ulça», hücum etmeye «çapmak», geri çekilmeye «kaytarmak», kaçan düşmanı izlemeye «kovalamak», izleme birliğine «kovguncu», yelpaze biçiminde olan savaş taktiğine «kaz kanadı», atla suyu yüzerek geçmeye «at yaldamak», silaha «koral», yakan bir oka «yakak» derlerdi.

Türklerde «moltuk» adında bir tüfek vardı. Bugün mitralyöze «moltuk» adı verilebilir.

Askeri Valiye «daruga», muhafıza «yasacı» hassaya «yasavul», komutana «subaşı», sefere «sü», sefer etmeye «sümek», mareşale «örlük», kaleye «sancar», öncü komutanına «manglay», subaya «nöker» (bugün hizmetçi yerine kullanılıyor), hazır ol yerine «tek», sipere «güren», istihkama «cib», kaleye «kur» ve «küt», iç kaleye «irk», kale muhafızına «kütavul», mahal ve mevkiye «ören», kuşatmaya «kaban», kuşatma altına almayı «kabamak», kuşatma altında olmaya «kabalmak», küçük ve bir tarafı açık çadıra «alaçık», sebat etmeye «çıdamak», hücum sırasındaki bağrışmaya «süran», böyle bağırmaya «süran salmak» hücum etmeye «çapmak», cengavere «uruşçu», asker toplayan memura «sür avul», atın yelesinden tutup yüzerek suyu geçmeye «yoldamak», oka ve kurşuna tutmaya «atkulamak», hücumcuya «çapavul», mükafata «siyürgal», hakanların muhafızlarına «yasavul» ve «yasacı» derler.

Askerlerimize kolaylık olsun diye bunları topladım. Daha da toplanabilir. Eski bozuk askerî terimlerimizin yerine bunları kullanmalarını dilerim.

CENGİZ YASASI

Cengiz Han bir Kurultay'da Türk Töresi'ni toplattırarak «Yasak» adıyla yazdırmıştır.

Cengiz Han Türk Töre ve yasasını toplayarak derli toplu bir hale koymuş ve buna «Cengiz Yasası» denmişse de, bu yasa kitabı elde değildir. Yalnız şu maddeler bilinmektedir:

1- Tek bir Tanrı vardır. Bu Tanrı'ya tapılacaktır. Tek Tanrı'ya tapan dinler serbettir.

2- Ancak Cengiz'in erkek oğlunun nesli «han» olabilir. Bu da Kurultay'ın kararıyla seçilir.

3- Teslim olmadıkça bir düşmanla barış yapılmaz.

4- Ordu yüz, bin, on bin kişilik kıtalardan oluşur. Silahları saklamakla görevli subaylar onları bizzat kendi elleriyle askerlere teslim ederler. Savaştan sonra silahlar depoya bırakılır. Askerler silahlarını kışın ava gitmek için de alabilir.

5- Saray ve ordunun kışın yiyecek bulabilmesi için halk Mart ve Ekim ayları arasında geyik, ceylan gibi hayvanları avlayamaz.

6- Hayvanların kan ve bağırsakları yenebilir.

7- Savaşa gitmeyenler bayındırlık işlerinde, haftada bir gün de Han'ın hizmetinde çalışırlar.

8- Çalınan şey önemli ise hırsız idam olunur. Önemli değilse hırsıza yedi ila yedi yüz değnek vurulur. Hırsız, çalınan malın dokuz mislini ödeyerek dayaktan kurtulabilir.

9- Tatar ve Moğol kendi miletlerinden köle edinemezler. Efendisinin izni olmadan kölesini kendi hizmetinde kullananlar idam edilir. Kaçan bir köleyi gören, onu efendisine götürmeye mecburdur. Götürmeyenler idam olunur.

10- Erkek, birinci ve ikinci derecede yakın akrabası olmamak şartıyla karısını satın alacaktır. Herkes yönetebildiği kadar karı ve cariye alabilir.

11- Zina yapanlar idam olunur. Zina yaparken birini yakalayan bir adam zina yapanı öldürebilir. (Kaydu Kabilesi'nde ikram için karı ve kızlarını konuklarının koynunda yatırmak adet olduğundan, onlar Cengiz'den kendileri için bu yasağın kaldırılmasını rica etmişler, o da izin vermiştir.)

12- İki aile ölen çocuklarını, onlar için düğün yaparak evlendirebilirler.

13- Casuslar, yalancı tanıklar, eşcinseller, sihirbazlar idam olunur.

14- Hırsızlık yapan mal memurları idam olunur. Hırsızlık ufak ise Han'ın huzuruna çıkacaktır.

15- Tarhanların (soyluların) aynı kabahati dokuz defaya kadar affolunur.

16- Gök gürlerken suya girmek yasaktır. (Moğollar, gök gürlemesinden korktuklarından, gök gürlerken ırmaklara girerlerdi. Bu madde onları bu adetten vazgeçirmek için konulmuştur.)

Görülüyor ki, Yasa'nın bize kadar gelebilen şu parçaları dragonvaridir. Türk Yasası'nın esasının böyle olduğuna hükmedebiliriz. Şüphesiz o zaman öyle gerekiyordu. Böylece Cengiz Han dünyayı zaptetmiş, ortalığı mum etmiştir. Bence, bugün de bizde böyle yasalara gerek vardır. İnancıma göre böyle yasalarla bu devlet güçlendirilecektir. Doğal olarak bu yasalar bugünkü uygar dünyaya göre düzenlenmelidir.

CENGİZ OĞULLARI DEVRİ

İmparatorluk 1229 yılına kadar imparatorsuz kaldı. Bir imparator herhalde gerekliydi. Bir Kurultay kuruldu. Devlet adamları iki taraf ol-

muştu. Bir kısmı başkenti Pekin'e götürmek istiyor, diğer kısmı ataların ana toprağında kalmayı tercih ediyordu. Çin Partisi reisi olan Yeluçutsay (Yelu), Tulay'a Ögeday'ın Kaan olmasını söyletti: Cengiz'in vasiyeti sanılarak Tulay'ın sözü dinlettirildi. Böylece Öğeday (Oğuday, Oktay) Kaan oldu. Çin Partisi kazandı.

ÖGEDAY KAAN:

Ögeday, kaan olunca Tulay kendisine bir dulu verdi. Şehzadeler ve bütün hazır bulunanlar başları açık ve kuşakları omuzlarına atılı olduğu halde üç kere ulçaş ederek bağlılıklarını bildirdiler. Ögeday otağından çıkıp güneşe üç kere yükündü. Yani reverans yaptı. Sonra sofraya oturuldu. Kadınlar sağa, erkekler sola oturdular (1228). Kendisine bağlılık yemini edildi. Mahkumları affetti. Babasının hazinesini türelere, beylere ve halka dağıttı. Babasının ruhu için üç gün ziyafet çekti. Ögeday Yelu'nun adamı idi. Yelu Ögeday'ı beraberinde Çin'e götürdü. Tulay az zaman içinde içkiden öldü. Ögeday'ı Karakurum'a götürüp kapattılar, her istediklerini mühürlettiler. Ögeday da içki yüzünden 11 Nisan 1241'de öldü. 12 yıl hakanlık yaptı.

Ögeday Kaan fena bir hakan değildi. Bir gün bir adam gelip «düşünde Cengiz Han'ı gördüğünü ve Ögeday Kaan'a söyle müslümanları öldürsün dediğini» söyledi. Kaan bu adama: «Sen Moğolca bilir misin?» diye sordu. O adam bilmediğini söyleyince, Ögeday Kaan, «Cengiz Han Moğolca'dan başka dil bilmezdi. Sen yalan söylüyorsun!» diyerek adamı öldürttü. Ögeday Kaan, koyunların boğazlanmayıp göğsü yarılarak kesilmesini emretmişti. Bir müslüman pazardan bir koyun alıp evine götürdü. Kapısını kilitleyip koyunu boğazladı. Bir Moğol bunu izliyordu. Eve bacadan girip müslümanı yakaladı. Elini ve boynunu bağlayıp Kaan'a götürdü. Ögeday, bir eve izinsiz girdiğinden bu Moğol'u idam ettirdi. Pek cömert, ihsanı bol bir hakandı. Ögeday'ın yerine kaan seçimi için Kurultay yapıldı. Veraset Ögeday neslinin idi; fakat Yelu Cengiz'in akıl ve becerisini övdüğü küçük Kubilay'ı kaan yaptırmak istiyordu. Yelu görünüşte Kurultay'ın kararını yöntemlere uygun bir biçimde kabul ediyordu. Fakat el altından Batu'yu, batıya fethe gönderiyordu. Ögeday neslinden kurtuluyordu. Keza Çağatay nesli için de töre gereğince savaşta bulunmak onuru gerekliydi. Onları da meşgul ediyordu. Çin Partisine, yani Çinlileşmiş Türk Partisine karşı saf Türk Partisi de bütün zindeliği ile duruyordu. Türk Partisi pek milliyetçi idi. Dünya'da daha Türk Bayrağı altına toplanmamış Türkler bulunduğunu söylüyor, onların da ana yurtla birleştirilmesi için fetih yapılması gerektiğini ileri sürüyordu. Budist Türkler, Çin Partisi yanlısı, Hıristiyan ve Müslüman Türkler asıl milli Türk Partisi yanlısı idiler. Sözün kısası Güney Sibir, Gobi (Moğol uruku ve bazı Türk urukları), Beş Baluk, Altı Baluk, Türkistan, Sogd Türk Partisi'nde idi. Bu sırada Budizm büyük bir gelişme göstermiş, Tibet'te Buda Papalığı, yani Lamalığı kurulmuş, Mani ve Konfiçyus felsefeleri aleyhine ayaklanmıştı. Fakat Türk Partisi'nde de ikilik vardı. Din farkı millet birliği duygusunu zayıflatıyordu. Sogd müslüman Türkleri, Kaan'ın müslüman ve başkentin Buhara'da olmasını

arzu ediyorlardı. Hıristiyan Türkler ise İslamiyeti, Halifeyi mahvetmek istiyorlardı. Bunun için de müslümanlığın koruyucusu Celaleddin'i bitirmeği hedef almışlardı.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Celaleddin Havarezmşah Hind'ten gelip İran'ı ayaklandırdı. Celaleddin ilk intikamını Halife'den almak istiyordu. Çünkü Halife, Celaleddin aleyhine hareket etmişti.

Celaleddin, Cihan Pehlivan İlçiğ (elçi) adındaki Türk komutasındaki bir birlikle Halife'ye bir elçi gönderip aşağılayıcı sözler söyletti. Bu asker yolda Halife'nin askerine rastladı, İlçiğ divan askerini kılıçtan geçirdi. «Divan» diye o vakitler Halife Hükümeti'ne deniyordu. Halife askerinden kaçabilenler Bağdat'a girdiler. Bundan sonra Celaleddin taktik değiştirip Halife ile barışmağa teşebbüs etti.

Celaleddin'in Gıyaseddin adında bir kardeşi de Cengizliler tarafından unutulmuş kalmıştı. Gıyaseddin fırsat bulup Isfahan'a geldi. Oradaki halkı Cengizliler aleyhine ayaklandırdı. Azerbaycan'ı da fırsat bulup kendisine kattı. Gıyaseddin aciz bir adamdı, devleti yönetemiyordu, işleri çorbaya çevirmişti. Celaleddin gelip herşeyi düzeltti. Fars, Luristan ve Irak atabeylerini bayrağı altında topladı.

Türkler gibi İranlılar da Celaleddin'i pek seviyorlardı. Onu filler memleketinden gelen bir Zaloğlu Rüstem sayıyorlardı. Serüvenlerini destan olarak söylüyorlar, kısacası Turan kızgınlığı ile kaynamış olan İran'ın; bir Türk tarafından kalkındırılmasını bekliyorlardı. Zavallı Acemler!... Oysa düşünemiyorlardı ki, şimdi İran'ın kuzey kısmı zaten Türk idi. Güney kısmında da birkaç yüzyıldır öbek öbek Türkler türemiş ve bütün yönetimi almışlardı. Esasen Türk Yurdu iken İranlılaştırılmış ve kurtarılmış olan Kuzey İran'da Acem'in gözü vardı; fakat kendi kurtuluşlarını da Türklerden bekliyorlar, bu Türk'ü başlarına geçiriyorlardı.

Celaleddin, Hint'te «Delhi Raca»sının kızı ile evlenmişti. Karısı ve dört bin sadık askeri ile İran'a gelmişti. Kirman'da Sultan Burak ve Kars'da Atabey Sa'd'ın kızıyla da evlendi. Celaleddin her nereden geçerse orada evleniyordu. Bu Türk yöntemiyle arazi ve asker elde ediyordu.

Artık bütün İran ile Horasan'ın bir kısmı Celaleddin'in eline geçmiş bulunuyordu (1227). Bu sırada Cengiz Devleti Çinlileşmiş Türklerin sevkiyle Çin'de müthiş bir savaşa girmiş bulunuyordu. İran'ın Şiileri de Celaleddin'i Halife'nin düşmanı olduğundan seviyorlardı. Güney ve Batı Türkleri de din farkı yüzünden Doğu Türklerini pek sevmediklerinden Celaleddin'e katıldılar. Ancak Horasan'ın bir kısmı, Havarezm ve Sogd iştirak etmedi. Celaleddin'in Türkleri bir derece İranlılaşmış Türklerdi; savaşma yetenekleri zayıflamıştı. Soylu, saf Türkler, yani savaşçılığı zayıflamamış Türkler pek milliyetçi, töreye pek sadık ve savaş alanında askerî onurdan başka bir şey bilmeyen insanlar olduklarından Yasaya (Yasak) ve at üstünde, egemen devlete, yani Cengiz Han Devleti'ne hizmet ediyorlardı. Şurası da fena idi ki, Celaleddin'in İran'dan, Irak'dan topladığı Türklerin bir kısmı da fırsat buldukça asıl milliyetçi olan diğer tarafa geçiyordu. Hatta sonunda İranlılar Celaleddin'den yüz çevirmişlerdi.

İşte bu etkenlerin sonucu olarak iki taraf çarpıştı. İsfahan'da olan bu savaşta zavallı, talihsiz kahraman Celaleddin yine bozuldu. Her taraf-

tan kuşatıldı. Ordusu kaçan kaçana oldu. Yanında ancak on dört kişi kalmıştı. Kaçmak mümkün değildi. Tarihçi Nisavi şöyle diyor: «Kaçmak için bir iğne deliği bile yoktu. Bu sırada Celaleddin bir bayraktarının kaçmak için atının başını çevirdiğini gördü. Hemen saldırıp bir kılıçla herifin işini bitirdi. Ani bir hücumla kendisine ve maiyetine yol açıp kaçtı.» Cengiz Han Sülalesi hele bu savaşta Sultan Celaleddin'in kahramanlıklarının büsbütün hayranı oldular. Artık bir şey de yapamayacaklarını anlayıp Celaleddin'in peşini bıraktılar. Celaleddin bundan sonra üzüntü ve umutsuzluk içinde çırpındı, öteye, beriye baş vurdu, bazen hakan, bazen adi bir çete reisi oldu (1226-1231), türlü sergüzeştler geçirdi. Son hezimetinde iki kişiyi kendi eliyle öldürerek yakasını kurtarıp kaçtı. Ancak Dersim tarafında Kürt eşkiyasının eline düşüp soyuldu ve öldürülürken haydut Kürt'e adını söyleyip hayatına dokunmazsa kendisini han yapacağını vaad etti. Bu vaad üzerine Kürt, Celaleddin'i çadırına götürüp karısına muhafaza etmesini söyler, kendisi dağa at aramağa gider. O sırada çadıra elinde bir kargı ile bir Kürt gelip kadına, «Bu Havarezmli kim? Neye öldürmüyorsun?» der. Kadın, «Kocam ona aman verdi. Çünkü sultan'dır» cevabını verir. Kürt, «Bunlar benim kardeşlerimden birini öldürdüler. O, bundan kıymetli idi» der. Elindeki kargıyı vurur ve öyle vurur ki, ikinciye gerek kalmaz. Celaleddin yere serilir. Sonra Dersim'liler tarafından Celaleddin'e acınıp Dersim'de mezarına bir türbe yapılır. Halen orası Zazalarca ziyaret edilir. Pek kutsaldır. Ve «Sultan Baba Türbesi» adıyla anılır.

İsfahan bozgundan sonra Celaleddin pek perişan ve fakat pek kahramanca altı yıl ömür sürdü.

Celaleddin'in askerlerinden oralara gelip kalanlar çok oldu. Bugünkü Dersim Kürtleri ve Zazalar çoğunlukla bu Türkler'dir. Diğer askerleri de Suriye üzerine atılıp Müslüman ve Hıristiyan önlerine kim geldiyse tepelediler. Haçlılara iyi tırpan attılar. Etkisi önemli olan bu darbeler Haçlıların kayıtlarına sayılı fırtınalardan olmak üzere geçti.

İşte bu kayıtlara göre Avrupa tarihleri bunlara «Horasmen» (Chorasmins), yani «Havarezmliler» demektediler. Haçlıların kayıtlarında bir savaşta bunlara karşı Müslüman-Hıristiyan birleşmişti. Hıristiyanlar kaçmışlardı. Cengiz'e büyük ordularıyla dayanamamış bir avuç Türk'ün önünde hepsi denize dökülmüşlerdi. (Gazze Savaşı 1244). Leon Cahun kitabında: «Kendi hemcinsleri önünde dikiş tutturamayan bu bir avuç adamın önünden kaçan Avrupalılar ya asıl Türk Kaanı gelseydi ne yapacaklardı?» diyor.

Buhara'da adını ülkesinden alan «Tarabî» lakabında «Sûfî» (yani sûf giyenler) mezhebine mensup bir kalburcu, keramet sahibi olduğunu, cinler ve perilerle konuştuğunu, körlerin gözünü açtığını iddia ederek ortaya çıktı. Asıl adı Mahmud olan bu adamın kerametine herkes inanır. Sûfî Mahmud halka, meleklerin gelip «Yasa»yı kaldıracağını, yerine Allah'ın emirlerini koyacağını söyler. Şemseddin Mahbûbî adındaki oraların en saygın bilgini de buna uyar. İş isyan şeklini alır. Hucend'de bulunan Daruğa Mahmud Yalvac'a isyan haberi gelir. Daruğa, görevlilere Tarabi'nin tutuklanması emrini verir. Halk ayaklanır, görevliler birşey yapamaz. Bundan cesaret alan Tarabi gelip kente Selçuklu Sul-

tanlarının sonuncusu olan büyük Sancar'ın sarayına oturur. Bu adamın etrafına halk o kadar dolmuş ki, bu olayı tasvir eden o zamanın yazarları «Mahalle ve sokaklarda bir kediye geçecek yer bulunmayacak kadar kalabalık vardı!» diyorlar. Tarabi artık hükümete sahip olmuştu. Şemseddin Mahbubi'yi «sadr» (sadr-ı azam) olarak atadı. Fukarayı memnun etmeye çalışıp zengine kötü muamele etti. Bir çoğunu da öldürdü. Halka dünyayı kafirden temizlemek vaazını verdi. Halk zenginlerin evlerine girip yağmaladı. Nihayet isyanı bastırmak için asker geldi. Halk askere hücum etti, ancak ilk hamlede Tarabi ve Şemseddin öldürüldüler. Bu sırada bir fırtına çıkıp tozdan göz gözü görmez oldu. Asker bunu Tarabi'nin kerametine atfedip geri çekildi. Köylüler baltalarla çıkıp, özellikle tahsildarlarla memurları öldürdüler.

Bu durum sekiz gün devam etti; fakat yeni bir birlik gelip isyanı bastırdı. İsyanın sonunda katliam ve yağma başlıyordu. Bereket versin ki Yalvaç önce Kaan'dan izin alınsın diyerek bu faciayı durdurabildi. Kaan'dan ise af geldi.

Bu isyanın ruhu şeriat ve yasa kavgasıydı. Müslüman Türkler Yasa'yı istemiyor, yerine Şeriat'ı koymayı arzuluyordu. Yani din eski Türk Töresiyle açıktan mücadeleye başlamıştı. İlk olan bu mücadele, bundan sonra alttan alta daima yürümüş gitmiştir. Türk Töresi bundan çok büyük zararlar görmüştür. Şeriat ve Arap gelenekleri, Türkler müslüman olduktan sonra hem Türk'ün eski geleneği ile döğüşmüş, hem Türkler'e yeni bir başka yasa sokmamak için saldırmış ve aynı zamanda yardım da etmiştir. Bu biçimde dini teşvik hareketleri, bundan sonra da İslamiyet'te çok olmuş, bunlar Türk hayatında zararlı etkiler yapmış ve son zamanda bizde Yasa yerine Avrupa uygarlığı ile gelişme ve yenilik düşmanlığı konmuştur, din adına Yasa'ya yapılan hücum Türk'ün uygarlık yollarında ilerlemesi aleyhinde kullanılmıştır. Bu rekabet ve mücadelenin yüzlerce kanlı sahne ve safhaları vardır.

*
* *

Artık Cengiz Han Oğullarında post kavgası iyice başlamıştı. Her ülke fetholunmuş, askere geleneksel savaş sanatını uygulayacak yer kalmamıştı. Başkenti Moğollar Deliğun Buldak'da, Naymanlar ile Uygurlar ve Karayetler eski Türk başkenti olan Karakurum'da, yani Kut Dağı yanında yapmak istiyorlardı. Bu da bir iç çekişme ve ayrılık nedeniydi. Hükümetin yönetimi Uygurların, askerlik Naymanlarla Karayetlerin elinde, yani Cengiz Han'ın kurduğu imparatorlukta herşey saf Türklerin elinde idi. Moğollar yalnız saltanat hanedanını oluşturuyorlardı. Hıristiyan Türkler de Türk Partisi ile beraberdiler.

İmparatoriçe Turagine pek çirkin bir kadın idiyse de, aynı zamanda pek akıllı ve becerikli idi. Her iki partiyi yönetiyordu. Bununla beraber o da Karakurum taraflısıydı. Çin Partisi reisi olan Yelu Karahıtay'dı. Bu parti Budist idi. Yelu Kubilây'ı saltanata geçirmek, başkenti Pekin'e nakletmek için türlü işler yapıyor, Turagine de kendi nesli için önlemler düşünüyor, oğlu Guyuk'u askerî bir kahraman yapıyordu. Hıristiyan

olan diğer İmparatoriçe Sergüteni de Mungke'yi (Mangu, Mengü) geçirmeğe çalışıyor, bunun için müslümanlara iyi davranıyordu. Müslüman Türklerin de başı Yalvaç idi.

Nihayet Yelu ve Yalvaç uyuşuyorlar; diğer nesilleri uzaklaştırmak için Batu'yu Rusya'da fethe ve Tuna'ya kadar zapta, Çağatay neslini Halife üzerine saldırmaya yolluyorlardı. Kubilay da Çin fethini tamamlamaya çalışıyordu. İmparatoriçe Turagine ile Guyuk'un karısı Oğul Gaymış durmuyor, entrikalar yapıyorlar.

Subutay Batu'nun yanına verildi. Böri ile Gayuk, Batu'yu çekemiyorlardı. Batu birçok fetihten sonra Kaan Ögeday'a şöyle yazıyordu: «Ey İmparator ve amcam! Bir ziyafet yaptım. Bu ziyafette bütün şehzadeler hazırdı. Ağabey sıfatıyla onlardan önce bir iki kadeh içtim. Böri ve Guyuk kızıp ziyafeti bıraktılar. Ata bindiler. Böri: «Batu benim üstüm değildir, nasıl benden önce içti?» Bana «Bu, sakallı bir ihtiyar karıdır. O'nu bir üfürükle yıkarım,» dedi. Guyuk da: «Bu silahlı bir ihtiyar karıdır. Ona ben iyi bir sopa çektiririm,» dedi. İşte önemli sorunları görüşmek için toplandığımız yerde şehzadelerin kullandıkları dil!»

Bu sözlere bakılırsa bu benlik ve mertlik davası Türklerde en eski huylardandır. Halen biz Türkler güç, kuvvet, birini yenmek, dövmek, birbirimize üstün olmak davasındayız ve bunlarla öğünürüz. Mekteplerde çocuklarımız bu dava ile birbirleriyle kavgalar ederler. Hatta İstanbul'un tulumbacıları, Bursa'nın efeleri, İzmir'in zeybekleri, Erzurum'un dadaşları, birçok kentin çapkınları, külhanbeyleri hep bu davayı gütmekte, bu yüzden birbirlerini vurmaktadırlar. Bizde bu ruh soydan gelir, anadan doğma kabadayılık sanatı vardır. Bu da doğaldır. Çünkü Türk, esasen savaş için yaradılmış bir millettir. Onun için cengaverlik, mertlik, zafer şanı bütün şanların üstündedir.

Doğal olarak bu durum, bugünkü nesline de soydan geçmiştir. Ancak bunu savaş alanından genel yaşamımıza kadar yaymak zararlıdır. Bugünkü sosyal yaşama uyması mümkün değildir. Bugün Türk'ün yapacağı şey savaş zamanında onuru ve benliği, mertlik ve erlikle, barış zamanında bilim ve sanat ile kazanmak istemek ve kazanmaktır. Burada bu olayda ilgi gösterilecek mühim şey benlik davasıyla Cengiz Oğullarının ne hale geldiğidir. Bugünkü devlet şekillerine göre bir parti ileri gelenlerinin benlik, birbirini çekememezlik davasına düşmeleri felaketlerini hazırlayan ve yapan en önemli etkendir. Bundan çekinmeleri gerekir. Tarihimizde böyle dersler çoktur.

Guyuk'un bu muamelesinin nedeni esasen başka idi. Anası Turagine ona Ögeday'ın ölmek üzere olduğunu, acele gelmesini yazıyordu. İmparator, Batu'ya: «Guyuk'un böbürlenmeye hakkı yoktur. Zira her işi yapan Subutay'dır. Böri için babasına müracaat et!» diye cevap yazmıştır.

Demek Batı'da her işi yapan, Lehistan, Saksonya, Macaristan ve Dalmaçya'yı zapteden Subutay'dı. Bu sırada Subutay (1241-1242) altı haf-

ta içinde darbe darbe üstüne indirerek bütün Lehistan, Macaristan ve Doğu Almanya askerî kuvvetlerini yok ederek kesin sonuçlar elde etti. Bu savaşlar 1237 Aralık ayında başlamıştı. İlk önce doğruca Moskova üzerine yürüdüler. Oralarda, Vladimir'de muhtelif Dok ordularını bozup bitirdiler. Oradan dönüp Don üzerine indiler. Çünkü Kıpçak ve Kafkasya (Çerkes ve Alan) isyan etmişti.

1239 yılı sonlarında Kıpçak ve Kafkasya tamamı tamamına itaat altına alındı. 1240'da Subutay Doğu Avrupa'nın fethine başladı. Bu fetih sırasında Lehistan'a kadar hiçbir direnme ile karşılaşmadı. Hiç meydan savaşı yapılmadı. Çünkü önüne çıkan olmadı. Hep yaptığı savaşlar kalelerin, müstahkem yerlerin kuşatılması ve zaptından ibaretti. Ruslar, böyle kalelere kapandıkça, Türkler gülüyorlar ve «Bunlar bizim damlara kapanmış minicik domuzlarımız!» diyorlardı.

O vakit Kiyef bir kutsal kent sayılıyordu. Hem de önemli bir ticaret deposu durumunda idi. Doğu ve Batı arasındaki kara ticaret yolu buradan geçerdi. Batu askerleri Kiyef'i de aldılar. Kiyef Knezi (Prens) Mişel ve yandaşları kutsal kentlerini bırakıp Macaristan'a kaçtılar. Batu bu kenti harap etmeye çalıştı. Nedeni de kara ticaret yolunu bitirmekti.

Bunun da nedeni tutuculuk filan değil, bu ticareti denizden Kırım ve Kafkas yoluyla yapan ve Batu'ya dost olan Venediklilerin teşvikidir. Venedikliler Kiyef'i mahvettirerek kara ticaret yolunu bitirmek, bütün ticareti kendi ellerine geçirmek istiyorlardı... Tersine Türkler her gittikleri yerde her ne olursa olsun dine saygı göstermişlerdir.

Bu sırada Venedikliler tutsak ticaretine de önem vermişlerdi. Batu, Kıpçak gençlerini Venediklilere satarak hem para kazanıyor, hem de kendisine karşı direniş ihtimalini azaltıyordu. Venedikliler de gemileriyle bunları Mısır'a götürüp Mısır Kölemenlerine satıyorlardı. Evvelce dediğimiz gibi bunlar «Deniz Kölemenleri» (El-Memaluk-ül Bahriye)yi oluşturdular ve nihayet orada bu Deniz Kölemenleri de bir saltanat hanedanı kurdular. Bu satılan kölemenler içinde Beybars adında biri vardı. Kendisini Mısır'da satın alan Türk komutanı ona «Bendakdar» (tüfek tutucu) adını verdi. Sonradan bu kişi hükümdar olup «Sultan Beybars Ahmed Zahirüddin» adını aldı. Bu kahraman, Celaleddin Havarezmşah'dan sonra dünyada ilk defa Cengiz'in çocuklarının Ordusunu, hem de kesin biçimde bozguna uğrattı. Bu zafer, o zaman dünyada kök tutmuş olan «Cengizliler yenilmez!» inancını sarstı.

Yine bu kahraman kişi Suriye'den Haçlıları kovdu. Cengiz Han oğullarının bir kolu da İran'a müslümanlığı mahvetmek göreviyle gönderildi. Bu koldan Kulahu (Hülağu) ordusuyla yapılan savaşta Kölemenler'in hükümdarı Sultan Kutuz idi. Beybars da o'nun kumandanı idi. İkisi de Kıpçak idiler. Askerleri çoğunlukla Celaleddin-i Havarezmi'nin dağılan askerlerinden idi. Savaş Kudüs civarında «Ayın Caltu» da 2 Eylül 1260'da oldu. Kulahu ordusu on bin kişi ve komutanları eski silah arkadaşı ihtiyar ve cesur Ket Buğa (buna «Kit Buka» diyen kitaplar da

vardır) idi. Beybars Ket Buğa'yı esir almış, kafasını kesmiştir.

Bu savaşın nedeni Hülagü'nun (Araplar, Fransızlar «Hülagü» derler. Aslı «Kulahu»dur. «Kula» bir çeşit renktir. «Hu» at demektir.) Karısı İmparatoriçe Dokuz Hatun'dur. Asıl nedeni ise Avrupalılar, Papa, Fransa Kralı Sen Lui, hasılı din ve Avrupa tutuculuğudur. Avrupalılar ta o zaman da Türkler arasına fitne sokuyorlardı. Türkler bunu akıllarında tutmalıdır. Dokuz Hatun Hıristiyan ve Hıristiyanlıkta katı dindar idi. Haclılar Suriye'de sıkışmışlardı. Papa, Kulahu Han nezdine bir papaz kurulu gönderip Suriye'de Haçlılar'a yardım istedi. Bu kurul Dokuz Hatun'u kışkırttı. Aynı zamanda Sen Lui, Kıbrıs'tan Kulahu'ya adamlar gönderdi ve yardım rica etti. Nihayet Kulahu Suriye'ye Haçlıları perişan eden ve Türk ve Müslüman olan Mısır Kölemenleri üzerine bir ordu gönderdi.

Demek Haçlıları bir taraftan Türkler tepelerken, diğer taraftan yine Türkler onlara yardım ediyordu. İşin tuhaf yanı şudur: Haçlılar Suriye'de Kulahu'nun amacını anlayamadılar, onunla birleşmediler. Kulahu'yu Kölemenlerle olan savaşında yalnız bıraktılar. Anlayamadıklarının, sözlerine inanamadıklarının nedeni de vardı. Dokuz Hatun, ordunun komutanı Ket Buğa'nın bir ulaşım kafilesini yağmalatmıştı. Ket Buğa da onları Cengiz usulü cezalandırdı. Dayağı yiyince de Avrupa'ya feryatlar yağdırdılar; fakat daha sonra Ket Buğa Mısır Kölemenleri'ne mağlup ve tutsak oldu.

Subutay Macaristan'a girmeden önce işi hazırladı. Bu hazırlama oraya casuslar göndermek, bu casuslar aracılığı ile oranın durumunu öğrenmek, halkı birbiri aleyhine düşürecek, fitne çıkartacak propagandalar yaptırmaktı. Bu, Cengiz Han ordularının yöntemi idi. Hatta Macaristan'ı dolaşan Subutay casusları Paris'e kadar girmişlerdir.

Nitekim şimdi bu yöntemi en çok ve en mükemmel kullananlar İngilizlerdir. İşte Dünya Savaşı'nın ateşkes anlaşmasından sonra İngilizler Türkiye'yi mahvetmek için halkı birkaç parti yapıp Ermeni, Rum, Çerkes diye Türklerin aleyhine kışkırtıp birbiriyle didişdirmiş, hatta Türk halkını bile parti çekişmeleri ile iki sınıf yapıp birbirine karşı getirmiştir. Bu ibret alınması gereken bir faciadır. Subutay Macaristan'daki göçmen Kıpçakları kullanıyordu. Macarlar, Kıpçaklara düşmanla beraberler diye kızıyorlardı. Bu kıpçaklara «Koman»lar (Gümani) derler.

Macar Kralı Bela, Kıpçakları tutuyordu. O derecede ki mahkemelerde karşısında Kuman varsa bir Macar davayı kazanamıyordu. Bu duruma çok kızan Macarlar ve Almanlar, Kıpçakların hanı olan Kutan'ın Hıristiyan olduğuna da bakmayarak başını kesip Peşte sokaklarında yuvarladılar. Papaslar halkı boyuna kışkırtıyorlar ve «Tatar filan yok, bunlar Bela'nın uydurmasıdır. Bu da sizden vergiyi almak içindir» diyorlardı.

Subutay Ordusunda kullanılan casuslar para ile tutulmuş, her mil-

letten adamlardı. Viyana çevresinde keşif yapan bir birlikten Almanların eline tutsak düşen bir İngiliz bir çok dil biliyor ve Subutay nezdinde «tilmaç»lık, yani tercümanlık yapıyordu. «Tilmaç»daki «til» bizim şivece «dil»dir. Almanlar bu «Tilmaç»dan alarak tercümana «Dolmetcher» demişlerdir. Araplarsa bizim «tilmaç»ı «tercüman» yapmışlardır. Biz de delilerden daha deli olup dilimizi unutmuşuz. Araplardan «tercüman»ı aynen ve Arapça diye almışız. Fransızlar da bu kelimeyi «drogman» yapmışlardır.

Batu, Macarlara Guyuk Han imzasıyla bir mektup gönderdi. Adetleri üzerine mektup hem Kral'a hem halka hitabediyordu. Uygurca yazılmıştı. Kumanlar bu yazı ve dili biliyor ve anlıyordu. Bu mektupta Kaan adına şöyle deniyordu: «Size elçi ve mektup gönderdim. Cevap bile vermediniz. Kıpçakları himaye ediyorsunuz. Onlar bizimdir. Bizim işimize karışmayınız!» Mektubu kral Bela'nın çevresinde okuyabilen yoktu, Kıpçaklar okudular. Zaten mahsus Uygurca yazılmıştı. Yoksa Batu ordusunda Macarca, Latince bilen tercümanlar çoktu. Bu mektup Kutan'ın öldürülmesine, bu da Kuman'ların ayaklanmasına neden oldu. Ayaklanma sırasında Kuman'lar bir Alman'ı yakaladıkça «Kutan'ın kanı!» diye bağırıp öldürüyorlardı. Mektuptan beklenilen sonuç da bu idi. Subutay'ın doğruca Peşte üzerine hareketi de, Macarlarla Almanlar arasına fitne sokmak amacını taşıyordu. Peşte o vakit Alman'ların elinde, ticaret yolu üzerinde önemli bir kentti.

Türkler Avrupalıların durumlarını ne kadar ince noktalarına kadar haber alıyor ve biliyorlarsa, Avrupalılar da aksine o kadar onları bilmiyorlar, mutlak bir cehalet içinde bulunuyorlardı.

Kuman'lar örsle çekiç arasında idiler. Bir kısım soydaşları Türk İmparatorluğu'na askerlik ederken, Kırım'da satılanları Mısır'da askerlik sanatları sayesinde zafer ve şan ile bezenmiş bir alınla geziyordu. Ancak Macaristan'dakiler yani Kuman'lar pek iyi vaziyette değildiler. Şimdi ayaklanıp rastgeldiklerini vurmaya ve yağmaya koyuldular. «Yesklovanya»nın işini bitirdiler. Oradan Bulgaristan'a geçtiler. Makedonya'da Fransız'lara rastladılar. Onlarla dost olup anlaştılar.

İstanbul Balyosu Narjot de Tousy bir Kıpçak beyinin kızıyla evlendi. İmparator Boduvan Kıpçak Hanı'yla Türk geleneklerine göre kanlarını karıştırıp antiçtiler; anda oldular. Kıpçaklar Vardar üzerine indiler, Macarlar, Almanlar, Leh'ler yerlerinde kaldılar. Tuna'dan Elbe ve Vistül'e kadar Subutay'ın elinde idi. Sayın Han Ordu'da bulunuyordu. Tarihçiler, «oralarda artık Sayın Han'ın izni olmadıkça bir köpek havlamaya cesaret edemez» derlerdi.

Subutay, Almanya İmparatoru ile Papa'nın arasındaki nefreti derinleştirmeye gayret ediyordu. Yine her ihtimale karşı hazırlığını bu ikisinin birlikte hareket edebileceklerini dikkate alarak yapıyordu. Ama birbirlerine girer de ülkelerine hiyanet ederlermiş, o daha güzel olur diyordu. Subutay'ın hedefi Tuna idi. Tuna'ya varmak için ise Karpat

Dağları'nın geçitlerini zorlamak gerekirdi. Bu da arkasını Lehlilere vermek demekti. Bir keşif yaptı. Keşif kollara Luçk'a (Loutzk) girdi. Luçk Yahudileri halen Türkçe konuşur, şiveleri Teleüt şivesi olan bir yerdir.

Bu keşifle Subutay anladı ki, Vistül'ün arkasında Leh ve Alan'lardan oluşan bir büyük yığınak yapıyorlardı. Sayın Hanı ve ordusunun üçte ikisini beraber alıp diğer kısmını güvendiği Şehzade Baydar ve Kaydu yönetiminde Lehleri tepelemeğe gönderdi. Onlara Karpat'ın kuzeyinde düşmandan eser bırakmamaları, bu işi bitirip kendisine katılmaları buyruğunu verdi. Bunlar Leh ve Alman müttefik ordularını bir kaç defa bozdular. Oder üzerine köprü kurup geçtiler. Breslav'ı zaptettiler. Otuz bin kişiyle beraber olan ve ordusunda Fransız da bulunan Prens Hanri'yi perişan ettiler. Bu savaşlarda Alman'lar, Leh'ler tamamen yok edildiler, Prens Hanri'nin kafası bir kargı ucunda gezdirildi.

Bu savaşın en civcivli zamanında üzerinde bir «Sen Andre» (Saint André) haçı bulunan Türk büyük bayrağı ilerlediği zaman Leh safhalarında bir adam Rusça «Kaçabilen kurtulsun!» diye bağırdı. Lehlilerce bu bir casus imiş, savaşın kaybolmasına neden olmuş. Bu savaşa yetişmek üzere Bohemya Kralı hızla geliyordu. Şehzadeler bunu biliyorlardı.

Bu nedenle acele edip, O'nun yetişmesine imkan bırakmadan saldırarak savaşı kazandılar. Bir günlük uzaklıkta bulunan Bohemya Kralı Venseslas, bu haberi alınca Bohemya'ya döndü. İşte bu bir ay kadar süren savaş sonunda bu iki şehzade Lehistan'ı, Silezya'yı, Vistül'den Oder'e ve Saksonya'ya kadar fethettiler.

Avrupalılar artık telaşa düşmüşler, Papa ve papaslar her tarafta «Barbar Tatar!» dedikleri bu uygar ve her şeyde onlardan ileri Türk Ordusu'na karşı Hıristiyanlık adına Haçlı propagandası yapıyorlardı. Oysa gelen Türklerin bir çoğu Hıristiyan idi. Avrupalıların adeti böyledir. Onlar her vakit dinle oynayan, dini politikaya alet eden tutuculardır. Onların din uğrunda yaptıkları Haçlı Seferleri, Bartelmi Geceleri bunun güzel kanıtıdır. Sonra da bizi tutuculukla suçlarlar. Oysa biz böyle seferler yapmamışızdır.

Bu dinî çağrı üzerine her taraftan koyu Hıristiyanlar koşuyor, Venseslas'ın bayrağı altında toplanıyorlardı. Bu suretle büyük bir ordu meydana geldi. Baydar ve Kaydu, 10 Nisan'dan 7 Mayıs'a kadar Venseslas'ı manevra ile oradan oraya gezdirdiler. O sırada Subutay tarafından çağrıldıklarından birden gittiler. Düşman ordusu bu gezinmeden sonra birden gitmeye bir anlam veremedi. Venseslas düşman gelecek diye Galaç Geçidi'ni tuttu. Baydar ve Kaydu bir perde yapıp arkasındaki otlaklarda atlarını otlatıyor ve dinleniyorlardı. Aynı zamanda da Subutay'dan emir bekliyorlardı. Venseslas bu durumu öğrendi.

Bu sefer Bohemya'yı istila edecekmiş gibi davrandılar. Venseslas telaşa düşüp hemen Bohmeya'ya gitti. Ötekiler de Viyana ile Peşte'ye eşit uzaklakta olan Moravya'ya vardılar. Oradan İmparator üzerine yürümek için Subutay'a katılmak kolay olduğu gibi, İmparator Subutay'a

karşı ilerlemeğe cesaret ederse yanını çevirmek de mümkün olacaktı.

Sonunda Karpat'a gidip büyük ordunun sağında savaş düzenine girdiler. Gönderdikleri bir birlik Galaç yoluyla Moravya yolunu tutup ne buldularsa yaktılar, yıktılar. Bunun da nedeni bir düşman ordusunun oradan geçmesini önlemekti. Baydar ve Kaydu, Leh'lerin işlerini bitirinceye kadar Subutay Macarları oyalıyor, gerekirse şehzadelere yardım edecek durumda bekliyordu. Artık kesin darbe zamanı gelmişti.

Subutay ordusunu üç kol üzerinden yürüttü. Sağ kolu Batu Han'ın küçük kardeşi Şeyban (Arapça, Acemce kitaplar ve biz Türkiye Türkleri «Şiban» diye yazmaktayız) Han yönetimindeydi. Genç Şeyban cidden iyi bir komutandı. Şeyban, Baydar ve Kaydu'ya yakın bulunuyordu. Morava vadisinden ilerledi. En yaşlı kol olan Merkez Kolu'nu Batu Han yönetiyordu. Subutay bu kolda bulunuyordu. Bu kol Ruçka (Ruzka) Geçidi üzerine yürüdü. Sol Kol şehzade Kadan ve Böri komutasında olup Merkez Kolu'nun arkasında iki kademe oluşturarak Transilvanya yoluyla «Seret» ve «Maros» arasından «Ködös» üzerine yürüdü. Bu suretle bu üç kol birbirine yakın bir biçimde savaşıyordu.

Şu arazinin genişliğine ve ordunun hareketlerine bakılırsa bu savaş planını yapan komutanın üstün zekası hemen görülür.

Macarlar Karpat geçitlerini tahkim etmişlerdi. Subutay 12 Mart'ta oraları zaptetti. Pek sağlam olan istihkamları yıktırdı. Mağlup Macarları şiddetle ve hızla izleyip, 15 Mart'ta Peşte'ye yarım günlük mesafeye ulaştı. Yani üç günde 290 kilometre yol aldı.

17 Mart'ta bir pazar günü Macarlar, Kral'ın emrine rağmen, bizimkilerin üzerine hücum ettiler, bizimkiler de mahsus işi gevşek tuttular. Arazi bataklıktı. Bir manevra ile Macarları bataklığa sürükleyip işlerini bitirdiler. Macarlardan ancak dört kişi kurtulabildi. Aynı günde Şeyban Han, Tuna'nın dirseğinde Breslav'a giden yolun başı olan «Veçen»i işgal etti.

Böylece kuzey kol ile bağlantısını sağladı. Macarların büyük ordusu Tuna'nın sağ sahilinde ve ırmağın korumasında toplanıyordu. Bu sırada, Kutan öldürülmüş, Kıpçaklar ayaklanmıştı. Bu olay Doğu Macaristan'ı anarşi içine sokmuş, oralardan asker gelmesini önlemişti.

Şehzade Kadan komutasındaki kol da hızla ilerledi. «Rudan»ı aldı. Altı yüz Alman'la Kont Ariskald teslim oldu. Kont'a dokunulmadı. Sekiz gün dayandıktan sonra «Prag»ı da aldı. Sonra Subutay'ın yanına geldi. Böylece bir ayda üç orduyu perişan etmiş Macaristan'ın üçte ikisini almış oldular. Artık ordu, savaş için tamamıyla hazır duruma gelmişti. 7 Nisan'da Macarlar Tuna'nın sol kıyısında ileri hareketine başladılar. En az yüz bin kişi idiler. İlk harekete sağ kıyıda 1 Nisan'da başlamışlardı. Köprüleri yoktu. Subutay 7 Nisan'da harekete başlayıp askerini sağ sahilden aldı. Macarların çok olmasından dolayı arkasını büyük bir ırmağa vererek savaşmaktan çekindi. Bunun üzerine geri çekildi. Macarlar sevinerek arkasına düştüler. Zaten Subutay'ın isteği de

oydu. Onları istediği yere çekmek asıl planı idi. Onları Tuna'dan Sayo'ya doğru çekti. Adeta ellerinden tutup götürür gibi Macarları Miskolç (Miskolcz) yakınlarına getirdi.

10 Nisan'da Sayo Irmağının Subutay sol, Bela sağ sahilinde karşı karşıya idiler. Subutay bir taş köprüden geçmiş, Macarlar gelip köprüyü tutmuşlardı. Ertesi günü köprüyü geçeceklerdi. Bizimkiler köprüden beş mil ilerideki ormanın arkasına saklandılar. Köprü çevresinde de bin kişilik bir birlik sakladılar. Subutay gece bizzat keşfe çıkıp köprünün üst tarafında geçilebilecek bir sığ yer buldu. Çabuk geçmek için bu sığlığın yanına bir de ağaç köprü kurdu. Şafaktan biraz önce hareket başladı. Soldan Batu hücum ederek taş köprüyü zaptedip oraya altı mancınık yerleştirdi. Köprüyü tekrar almak isteyen Macarları bu mancınıklarla sildi, süpürdü. Nihayet sağ yakaya geçti. Sağ kanatta Subutay ahşap köprüden geçip Macarların sol kanadını ve geri çekilme yolarını tutarak, üzerine hareketle onları, cepheden hücum eden Batu'nun üzerine sürdü.

Savaş kaynaştı. Öğle zamanı ise artık herşey olmuş, bitmişti. Macar karargahı zaptolunup Macar, Alman, Hırvat, İtalyan, Fransız, İspanyol kırk bin kişi kılıçtan geçti. O zamanın tarih yazarları şunları yazdılar: «Avrupalı askerler bu savaşta sonbahar yaprakları gibi dökülmüştü. Daha ilk çarpışmada Türklerin seri ve hedeften şaşmaz ok yağmuru Avrupalıların maneviyatını kırmıştır. Bela tek başına kaçabilmiştir. Kardeşi Kolaman yaralı olarak kaçabilmiş, yolda ölmüştür.»

Batu taş köprüyü geçerken, buraya saldıran birliğin komutanı olan en sevgili dostunu kaybetmişti. Savaştan sonra bir toplantıda bu acı kaybın Subutay'ın gecikmesi yüzünden ileri geldiğini Subutay'a söylemişti. Subutay da Batu'ya: «Siz yapılmış bir köprüden geçtiniz, civarınız sığdı. Ben bir köprü kurmaya mecbur oldum!» cevabını vermiş, Batu da bunun üzerine, Subutay'ın hakkını teslim ederek zaferin onurunun Subutay'a ait olduğunu kabul etmiştir.

Macarlar bu savaşta cidden büyük kahramanlıklar göstermişlerdir. Onlar da Türk Milleti'ne mensup olduklarını hakkıyla kanıtlamışlardır. Sayıları çoktu; fakat Subutay gibi bir savaş kurduna karşı durmak mümkün mü idi? Bu Bozkurt'un, O'nun çekirdekten yetişme subaylarının manevraları karşısında kim mağlup olmazdı ve olmadı?

Şimdi, üç ay içinde Subutay Orta Avrupa'yı zaptetmiş bulunuyordu. Türklerin hızlı hareketleri, Orta Çağ'ın ağır, zırhlı ve hareketi yavaş Avrupa askerini korkutmuştu.

Subutay Ordusu'nda emir ve komutlar daima işaretle verilirdi. Emir ve komutların sesli olarak verildiği çok az olurdu. Bu sessizlik Avrupalıları hayret içinde bırakıyordu.

Macaristan'da Cengizliler Devleti kuruldu. Macaristan, Dalmaçya ve Sırbiya, işgal masraflarını tazmin ettiler. Peşte alındı. Uzun süre direnmesine rağmen «Gran»da zaptolundu. Macaristan'a daruğa atadılar.

Türklere Macaristan pek hoş gelmişti. Yeşil Puçta (Puzsta) Ovası Pelu'nun otlaklarına benziyordu.

Karpat sırtlarındaki koca ormanlar sevgili Altay'ınkiler gibi idi. Bunları gören Türkler kendilerini öz vatanlarında sanmışlardı. Macar dili kendilerininkine benziyordu. Macarların at koşumları, kemerlerinin dökümleri, kunduralarının dikişleri de gözlerine yabancı değildi. Kırgızlar kendi «çakan»larıyla (gürz) Macarların «foğoş»larında bir fark bulamıyorlardı. Macarların konuştuklarının dörtte üçünü anlıyorlardı.

İşte bu nedenle Alman'lara, İslav'lara karşı pek şiddetli davranırken Macar'lara iyi muamele ettiler. Macarları cahil kardeş, sürüden ayrılıp kalmış ve sürüye getirilmesi gerekli bir koyun gibi kabul ettiler. Macarlar da onlara ısındılar. Hatta hoş görünmek için güzel kızlarını bile onlara sundular. Kızlarını verip yerine istila ordusundan koyun, öküz, at alıyorlardı. Böylece ordunun dönüşü sırasında İran, Soğd ve Çin'e çok Macar kızı götürüldü. Kıpçaklar da Kaan ordusunun kendi dillerini konuştuğunu ve geleneklerinin kendi gelenekleri gibi olduğunu öğrenince kardeşliği anlayıp akın akın Kaan Ordusu'na geldiler.

İşte bu fetih sonunda Avrupa'da «Tatar Akını» (Horde Tartare) öyküleri dilden dile dolaşır oldu. Fransızca «hord» kelimesi, bizim «ordu» kelimesinden alınmadır.

Tarihlerin tanıklık ettiği gibi, mağluplar daima galip gelenleri kötülük yapmakla suçlamışlardır. Onlara göre güya Subutay ordusu bir sürü vahşi imiş. Cahil imişler, türlü cinayetler işlemişler. Avrupalılar halen bu istila hakında aynı düşünceleri taşımaktadırlar.

Buna cevabı bize hacet bırakmadan Lèon Cahun veriyor. Bu Fransız ne güzel söylüyor: «Avrupalılar bu istilaya «Barbar istilası» adını vermişlerdir. Oysa o vakit barbar, Türkler değil; gerçek barbarlar Avrupa'lıların kendileri idi.»

O zamanın bu Türkleri belki uygarlık bakımından Çinlilerden aşağı idiler; fakat savaş tekniği ve devlet yönetimi bakımından On Üçüncü Yüzyıl'da dünyadaki milletlerin hepsinden yüksek idiler. Aynı zamanda soy olarak kahraman bir millettiler. Bu fetih olayını da ordularının üstün oluşu sayesinde değil; sanatla, bilimle, cesaretle yapmışlardır.

Şunu iyi bilmek gerekir ki her zaman savaşı kazandıran, herşeyden önce anlayış ve seziştir. Kim sezgi yeteneğine sahipse, uygarlıkta yüksek bir düzeyde ise galibiyet onun hakkıdır. Bu seferki Dünya Savaşı da (I. Dünya Savaşı) bunu kanıtlamıştır. İngiliz, Amerika, Fransız ve İtalyan'ın bilimi, seziş yeteneği, uygarlığı bir araya gelince Almanınkini geçmiş ve Almanya'yı mağlup etmiştir. Yine Cahun, «Cengiz'in 1219 seferi, bizim Fransa'nın 1805 seferinden daha muntazamdı» diyor.

Cengiz istilasını bir basit ustalık, hesapsız ve vahşi insan kitlelerinin istilası sayan Avrupa'lı tarih yazarları tamamıyla yanılmışlardır. Ya da kinlerinden dolayı böyle yazmışlardır. Aksine bu istila azimli bir davranış ve düzenli bir fetih hareketidir. Ve savaş sanatını bilmek sayesin-

de olmuştur. O vakit Türklerin ordusu savaş yöntemlerine göre düzenlenmiş ve eğitilmişti. Silahları, hele komutanları mükemmeldi. Avrupa da dahil olduğu halde dünyanın diğer milletlerinin orduları halk topluluğu biçimindeydi. Bu ordularda savaş tekniği yok denecek kadar azdı. Oysa Cengizliler Ordusu'nda savaş tekniği kalıtım sonucu olarak bulunuyordu.

Subutay'ın Yayık ve İdil'den kalkıp ta Almanya içerlerine kadar giden, Tuna ve Adriyatik'e dayanan askerlerinin sayısı her ne kadar Avrupa tarihçilerince pek abartılmış ise de bu asker beş ordudur.

Bir ordu Türk usulünce üç tümenden ve bir tümen on bin kişiden ibaret olmasına göre hepsi yüz elli bin kişidir. Bu savaşlarda Subutay'ın hayret uyandıran gücü Leh'leri, Alman'ları mağlup etmesinde değil, böyle bir orduyu oralarda gezdirebilmesinde, Rusya içlerinden Tuna'ya, Adriyatik ve Karpat Dağları'na kadar düzenli olarak götürebilmesindedir. Pek büyük hayret ve takdirlere layıktı ki, bu ulu asker Lehistan'a, Macaristan'a dağıttığı bu orduyu istediği anda ve istediği yerde birleştirmiştir.

Avrupalıların askerleri Subutay'ınkinden pek çoktu. Subutay'ın üstünlüğü savaş sanatını bilmesi ve çevirme hareketlerini yapmasındadır. Oysa o zaman Avrupalılar cahildi. Ne orduları düzenliydi, ne de komutanları savaş tekniğini biliyorlardı.

O sırada savaş sanatı konusunda Türklerin yanına varacak yoktu. Hele askerlikte başarının esası olan disiplin onlardaki kadar hiçbir millet tarafından uygulanamamıştı. Zaten bu beceri Türklerin yaradılışlarında vardı. Ordunun elbise ve eşyası da iyi, hafif ve sade, en gerekli olan şeylerden ibaret idi. Atlar güçlü ve hafif idi. Demir zırh paslandığından kullanmazlar, yerine kaynamış deri giyerlerdi. Her askerin iki yayı ve yedek kirişi, üç boy oku ve her boy için bir «sadak»ı (ok kesesi) vardı.

Bu üç boy oktan her biri ayrı bir mesafe içindi. Her askerde bir yarı eğri kılıç da bulunurdu. Eğri olmasının nedeni hem dürtmeğe, hem vurmağa elverişli olmasıydı. Türk kılıcı böyledir. Bir de iplikleri, iğneleri, kılıçları bilemek için törpüleri, bir satırları, yemek için bir tencere ve bir dağarcıkları vardı. Emir ve komuta işaretle verilirdi. Bunu bugün en teknik bir usul olarak Avrupa ordularında görüyoruz. Orduda fethedilen yerlerin yönetiminin sağlanması için hazır bir memur grubu vardı.

Artık Subutay Macaristan'ı terk edip gidiyordu. Kaanlık sorunu nedeniyle Çin'e gitmek gerekiyordu. Çünkü Ögeday ölmüştü. Ögeday'ın ölümünü Macaristan'da duyan Batu'yu artık oralarda durdurmak mümkün olmadı. Subutay da bu seferki mazereti kabul etti. Bu dünyaya eşi gelmemiş büyük asker politik işlere karışmıyordu. Artık gidiliyordu.

Bununla beraber bunun bir geri çekilme olduğu hissini vermemek için orduyu yavaş yavaş çekerken küçük saldırılar, yağmalar yaptırıyordu. Böylece bu geri çekilmenin kendi istekleriyle olup bir zorunluluk olmadığını gösterdi. Batu yolda Çin'e gitmek fikrinden vazge-

çıp Kıpçak'da kaldı. Nedeni de aleyhine suikast düzenlenmiş sanısıydı.

Ordunun dönüşünde Karakurum'da tac giyme töreni yapılıyordu. Kurultay kurulmuş, Avrupa ve Asya'nın her devletinden, Halife'den, Papa'dan, Dalay Lama'dan kurullar, bütün daruğalar, bütün türe ve hanlar, komutanlar gelmiş, kalabalık mahşeri bir duruma dönüşmüştü. İşte bu sırada Subutay dinlenmeden atına binip Güney Çin'in fethine gitti. Oradan dönüp geldi, son zaferlerini Mavi Irmak üzerinde yaptı, artık pek yorgun düştüğünden izin isteyip yurduna döndü ve «Tula» kenarında sükunet içinde öldü.

Bu kahramana ne eski Yunan'ın minyatür kahramanları, ne Makedonya'nın İskender'i, ne Kartaca'nın Anibal'ı ne Roma komutanları, ne Yavuz Sultan Selim, ne Napolyon, ne Hindenburg, ne Foş benzemez. O, Kore'den «Tiriol»a kadar dünyayı bir baştan öbür başa fethetti, 32 büyük milleti yenip, 65 yaşında savaş yaparak hepsinde de üstün geldi. Ömrümde mağlubiyet nedir bilmedi. Bunlar dünyanın büyük savaş harikaları tanınan şu saydığım komutan ve cihangirlerden hangisine nasip oldu?

Öğeday'ın karısı İmparatoriçe Turagine, Guyuk Hanın karısı Oğul Kaymış, Kurultay'da Kaan seçimini yönettiler. Bu iki kadın istediklerini yaptırdılar. Turagine iki ay sonra öldü. Guyuk öldükten sonra 1252 yılında Çin Partisi seçimi kazanıp Mungke'yi (Mengü, Mangu) yi Kaan yaptılar.

MANGU KAAN:

Mangu Kağan'ın parası

Hanlığa çıkınca büyük bir düğün yaptı. Bu düğün yedi gün sürdü. Her gün iki bin araba kımız, üç yüz at ve iki bin koyun tüketildi. Mangu Kaan da içkiye düşkündü, zamanını içmekle geçiriyordu. Birinci işi Oğul Kaymış'ı suçlamak ve idama mahkum ettirmek oldu; fakat ceza geri aldırıldı.

Amcası Kadan'ın silah arkadaşı, büyük Subutay'ın öğrencisi olan Ögeday'ın torunu Kaydu, hükmün geri alınmasını kabul etmedi. Kendisine Almalık ve Beş Baluk verilerek susturuldu. Demek o güzelim eski Türk Töresi'nin bozulduğu hakkında böyle işaretler vardı ve bunlar çoğalıyordu, İmparatorluk Çinlileşmeğe başlamıştı. Şiramun, Kaan aleyhine bir suikast düzenlediyse de yakalanıp adamlarından seksen kişi öldürüldü; fakat Kaan kendisini affetti. Kubilây Kaan'ı Doğu'ya, Kulahı Han'ı Batı'ya gönderdi.

Kendisi de büyük bir ordu ile Çin ve Maçin üzerine yürüdü. Çin'in her tarafını aldı. Yalnız bir kaleyi alamadı. Kuşatma aylarca sürdü. Yaz geldi. Beyler yazın burada asker kırılır, dönelim,» dedilerse de dinlemedi. Kendisi de hastalığa yakalanıp sekiz günde öldü. Artık Çin'in güneyi yani Song'ların yurdu da zaptedilmişti. Evvelce Kin'lerle Kuzey, şimdi ise Song'larla Güney Çin de ellerine geçmişti.

1230 yılından beri İmparatorluk Hükümetinde Çin ruhu görülüyordu. Bunu en çok Çinlileşmiş Uygurlar yapıyorlardı. Maliye işlerinde bir vergi düzeni getirilmişti. Ev başına ve göçebeler için vergi salınıyordu. Hayvan, gümüş, ipek ve tahıldan otuzda bir, içkiden yüzde bir vergi alınıyordu. Gümrük resmi konmuştu. Bu vergiler her gün artırılıyordu. Gerçekten daruğalar ve «baskak»lar (Ruslarda maliye memurlarına derler. Belki «basmak»dan gelir. Bunlar müfettiş idiler. Kelime Türkçe olup, Ruslara geçmiştir.) Baskaklar ya da başka bir deyimle vergiler dayanılmaz bir haldeydi. Bu hükümet yönetim ve politakada pek şiddetliydi. İranlıların bu Kaanlar Saltanatı'na yüklediği zulümler de buradan ileri gelir; yoksa ortada gerçek bir zulüm yoktur. Yönetimin şiddeti bir kusur değil, bir meziyettir, fakat mağlup milletlere güç gelir ve bundan dolayı zulüm adını verirler. Savaş zamanı olağanüstü vergi ve alımlar da müthişti. Ne bulurlarsa alırlardı. Fakir kadınları bile alırlardı. Dilencilik şiddetle yasak idi. Vergilerin çok görünmesinin nedeni gittikleri yerden işçileri ve sanatçıları toplamaları, tahıl ambarları kurmaları idi. Bu da bu kadar düzenli ordular için gerekliydi. Bir de ambarlar, halkın kıtlığa uğramamaları için güzel bir çare idi. Gerçekte bu örgüt kıtlık zamanlarında halka çok hizmet etti. Bu ambarlardan yerli çiftçilere tohum da dağıtılırdı. Alınan ve götürülen işçi sefalet içinde değil, bolluk, mutluluk içinde yaşardı. Sanatlarını yapar, para kazanırlardı. Hatta Batı'nın sanatçıları Karakurum'a kendi istekleriyle göç ediyorlardı. Fakat bunları halk takdir edemezdi.

Avrupa'da olsun, İran ve Batı Asya'da olsun Cengiz ve evladı aleyhine söylenen zulümler abartılmış masallardır. Çünkü onlar dünyayı mağlup ettiler. Bunları yazanlar mağluplardır. Mağluplarsa galiplerine rahmet okumazlar. Onlar her akıllarına gelen iftirayı yapmışlardır. Bununla beraber tarafsız kimselerin tuttukları kayıtlarda zulümden söz edilmemektedir. Mesela onu bizzat görmüş olan Jovanvil (Joinvile) ve Marko Polo, Cengiz'in o kanlı icraatının sırf yasaların uygulanmasından ibaret olduğunu itiraf etmektedir. Devleti kuruncaya kadar zorunlu olarak kan akıtılmış, o binanın taşlarını tutturmak için çimento yerine kan pıhtısı kullanılmıştır. Ancak bina yapıldıktan sonra herkes için barış sağlanmıştır. Ne var ki, fethettiği yerlerde yaptığı toplu öldürmeler müthiş ve dehşet verici görünmektedir. Evet Cengiz'in komutanları fethettikçe kaleleri yıkıyor, mukavemet etmişlerse buldukları asker ve halkı kentten dışarı çıkarıp kesmek için askerleri arasında bölüştürüyor ve bunları öldürtüyordu. Bazan bir askere öldürecek on adam düşerdi. Evet, bu bir hunhalıktır; fakat bir dereceye kadar mazur olduğunu kabul etmek gerekir. Teslim olanları, elçilerini öldürmeyenleri, öldürmemişlerdir. Sonra katliam yapmadığı kentlerde halk, Cengiz'in ordusu gidince ihtilal çıkarıyor, böylece kent yeni baştan fethedilmek zorunda kalınıyordu. Bu da asker ve malzeme kaybına neden oluyordu. Bir de o yüzyılın adet ve gereklerine bakmak doğru olur. O zaman Avrupa'da da galip mağluba böyle şeyler yapıyordu. Şurası unutmamalı ki, Cengizliler'in yaptıkları, diğer milletlerin ordularının yaptıklarından ne az ne de çoktu. Bu toplu öldürme olaylarında geçerli nedenler vardı. Bunlar en çok isyan bastırmak için olmuştur. Bu olaylar yalnız onlar tarafından

yapılmamıştır. Vaktiyle Haçlıların Doğu'da işledikleri zulüm ve cinayetleri, yaptıkları katliamı, yaktıkları ateşleri ve Bartelmi Olayları ile Fransa'nın ihtilallerinde birbirlerine yaptıklarını göz önüne getirelim. Arapların Orta Asya'da Türklere karşı işledikleri toplu öldürme olaylarını hatırlatalım. Bu hunharca davranışları, değil Ortaçağda bugün bile ve hem de Avrupa'da bol bol görüyoruz. Avrupalıların sömürgelerindeki halklara neler yaptıklarını bir inceleyelim. Almanların savaş (I. Dünya Savaşı) sırasında Belçika'da yaptıkları ve çıkan isyanı batırmaları az bir şiddetle mi olmuştu? Ya da Cengiz Han Ordularının yaptıklarından daha az şiddetli mi olmuştu? Dünya Savaşı'nda galip gelen devletler yenik düşenlerin ülkelerini baştan aşağı nasıl ve ne müthiş yağma ettiler!... Fransız'ların Adana'da, Rum'ların İzmir, Bursa ve Eskişehir'de yaptıkları zulümlerin dehşeti tüyleri ürpertir. Köyler yakmadılar mı?... Bir köy halkını toptan öldürmediler mi? Davardan, sığırdan, zahireden, eski eserlerden, hatta adi mobilyalardan ne buldularsa aşırmadılar mı? Irza tecavüz etmediler mi? İngiliz'lerin Mısır'da Hindistan'da yaptığı zulümler, kıyımlar, yağmalar benim anlatmaktan yetersiz kalacağım derecede büyük ve müthiştir. Mısır'da bir köyü kuşatıp petrol dökerek yaktıklarını görenlerden dinlediğim gibi, bu kanlı olayları yer ve tarih belirterek tesbit eden Belediye kurulları raporlarından da bizzat okudum. İngiliz subaylarının Kahire sokaklarında hiç bir neden yokken yalnız korku vermek için tabancalarını çekip önlerinden geçenleri vurduklarını, İngiliz askerlerinin mitralyözlerini keyiflerine göre halk kitleleri üzerine çevirip masum insanları orak biçer gibi biçtiklerini kendi gözümle gördüm. Bunları yapanlar bu yüzyılda uygar iken, o vahşi yüzyıllarda Cengiz Han'a ve güzel büyük Türk Ordusu'na, Türk nesline ne hakla zalimler denebilir? İşler insanlığa sığmaz, fakat toplumların içgüdüleri sonucu böyle olaylar olabilir.

Mangu Kaan'ın parası

Bu saltanatın şikayet olunan bir şeyi de, «yam»dır. Yani posta işleridir. «Yamcı» («postacı»dır) «yarlık»ını (ferman) gösterince ona altın, gümüş, at, katır, ot ve herşeyi vermek gerekirdi. Bunların bir kısmına «çapar» (hükümetin resmi yazışmasını yapan) denirdi. Onlar da «yamçı»lar gibi dolaşırlardı.

KUBİLÂY KAAN:

Çin Partisi Kubilây'ı Kaan seçtirip Pekin'e, yani Han Baluk'a yerleştirmeğe muvaffak olmuştu.

Kubilây, Tulay Han'ın dördüncü oğludur. Mengü Kaan'ın ölümü sırasında Hıtay'da idi. Bu haberi alır almaz yas tuttu. Han olup adaletli uygulamasına başladı. Kaan Kubilây Pekin'de sarayının surlarını yaptırdıktan sonra, bahçelerden birine Kıpçaklardan getirttiği tohumları ektirmiş, çocuklarına daima: «Buna bakın, atalarınızı hatırlayın. Bu

çayını koruyun. Bu tevazu otudur» demiştir.

Kubilây'ın Kaan seçilmesi Arık Buğa ile Kulahu'ya iyi gelmemişti. Kardeşi Arık Buğa Karakurum'da isyan etti. Kaan, Arık Buğa'nın askerini bozdu. Sonunda Arık Buğa zayıf düşüp ağabeyisine sığındı, Kubilay da onu affetti. Kulahu, Kubilây'ı istememekle beraber boyun eğdi. Bununla beraber Kara Hıtay Türkleri, yani Çin Partisi olan Budizm taraftarları Kulahu'yu Batı Müslüman dünyasını fethetmeğe memur ederek ondan kurtuldu.

Kubilây Kaan Amu Suyu'ndan Suriye ve Mısır'a kadar olan ülkeleri Kulahu'ya, Deşt-i Kıpçak'ı(*) Sayın Han'a, Batu'ya ait olan bütün toprakları Batu'nun kardeşi Burke Oğul'a, Altay'dan Amu'ya kadar olan toprakları Çağatay'ın torunu Algu'ya verdi.

Mengü Hanın ölümünde bu koca İmparatorluk çatlamıştı. Şimdi artık parçalara ayrılıp dökülüyordu. Bu bölünme Devlet'i resmen parçalamak anlamına geliyordu. Bunun sonucu olarak da aile arasında kavgalar çıkacaktır.

Kulahu, İmparatoriçe Serkuteni'nin oğlu ve Dokuz Hatun'un kocası idi. Bu kadınlar Hıristiyan, yapılacak sefer ise Müslümanlara karşı idi. Müslüman Türkler Partisi Yalvaç'ın politikasını izleyerek Kulahu seferini kabul ettiler. Onlar geleceklerinin Çağatay ülkesinde, yani Türkistan, Maveraünnehir ve Havarezm'de olduğunu biliyorlardı. Müslümanların aleyhine yapılacak olan savaşlar kendilerini takviye edecekti. Bunu anlıyorlardı. Fergana, İran, Horasan, Azerbaycan, Kafkasya, Irak, Müslüman Türklerle dolu ve aynı egemenlik altında idiler. Anadolu'da Selçuklular vardı. Onlar da Müslüman Türk idiler. Her ne kadar ayrı bir egemenlik altında iseler de bir gün birleşebilirlerdi. Bu, Müslüman Türkler için büyük bir geleceğin uygun bir zemini idi.

Kulahu'nun seferine «İsmailliler» (İsmailler, Batınîler) ve bundan dolayı İslamiyet'in, Sünniliğin muhafazası neden gösterildi.

İsmaillilerin saldırılarına karşı güya Sünnilik korunacaktı. İsmaillilere Avrupalılar «Katiller» (assassins) derler. Bunlar Mısır'da hüküm süren «Fatımalılar»dan (Fatımîler) alevî Sultan Hakim Biemrillah'ın Allahlığını kabul etmiş bir topluluktu, dağlarda oturuyorlardı. Merkezleri Suriye'de idi. Hükümdarları, devlet büyüklerini fedai göndererek öldürürlerdi.

Bir gün Kazvin'li Kadil-Kuzat Şemseddin, Han'ın huzuruna zırhla çıkmıştı. Oysa zırhla Kaan huzuruna çıkılmaması gelenek gereği idi. Kadı, Kaan'dan af dileyip İsmaillilerin kendisini öldüreceklerinden korktuğundan zırhla gezmeğe mecbur olduğu söyledi. Bu olay güya bu sefere neden oldu. O sırada Selçuklularla savaşmakta olan ordu komutanı Bayçu Noyan'ın bir raporu geldi. Bayçu'ya Papa'nın elçileri gelmişti. Bayçu raporunda Halife'den şikayet ediyordu. Bunun üzerine Halife aleyhine bir plan düzenlendi.

Bu sırada Kubilây, Çin'in güneyinde «Kara Çang»ı, yani Kuzey «Tunkin»i, Tangut, Tibet, Koli (Kore), Hindistan ve Hindistan Çin'inin bir kısmını fethetmişti.

(*) Deşt-i Kıpçak: Dinyester ile İrtiş arasında kalan geniş bozkır (Toker Yayın Komisyonu).

Her evden iki kişi almak suretiyle Kulahu'ya bir ordu kuruldu. Hıtay'dan savaş makinelerini yönetme işinde neft atmakta, oluklu yay kullanmakta usta olan bin aile getirildi. Karakurum'dan Amu Derya'ya kadar olan yolarda çayırlıklara dokunulması yasaklandı. Gereken yerlere köprüler kuruldu. Her nefer başına beş yüz kilogram un, bir tulum içki hazırlandı. Askere talimler, idmanlar yaptırıldı. Kaan Kulahu'ya şu talimatı verdi:

«Turan'dan İran'a gideceksin. Cengiz Han'ın töresini, yasasını Amu Derya'dan Mısır'ın ucuna kadar uygula! Daima Dokuz Hatun'a danışmakta kusur etme!»

Dokuz Hatun Karayet'lerden bir han kızı idi. Önce de söylediğimiz gibi Karayet'ler gibi kendisi de Hıristiyandı. Bu hatun bütün hayatını Hıristiyanlığı ile Hıristiyanları himaye ile geçirmişti. Durmuyor, İmparatorluğun her tarafına kiliseler yaptırıyordu. Her nereye orduları kurulsa, yanına bir ufacık kilisecik yaptırtır, orada çan çaldırırdı. Ordunun komutanı Ket Buğa da Hıristiyandı, Ket Buğa Nayman'lardandı.

Ket Buğa'nın öncüleri Halife üzerine yürürken, Kaan'ın elçileri de Kıbrıs'a Sen Lui nezdinde gidiyordu. Elçiler Lui'ye Müslümanlar aleyhine anlaşmayı, Suriye'yi Fransa'ya bırakmayı vaad ettiler. Lui de onlara bütün dünyayı Fransa ile Kaan arasında bölüşmeyi önerdi. Kulahu, Luinin teklifine fena kızdı; çünkü dünyayı onlar zaptetmişlerdi. Şimdi hiç yokken Fransa'ya yarısını verivereceklerdi. Oysa Kulahu Han gönderdiği mektupta, tutuculuktan gözü dönmüş olan Fransız Kralı'na koruması altına almak istediği yolunda sözler yazmıştı. O akılsız ise anlamamıştı. Hem Halife'yi ezmek için Kulahu'nun Lui'ye ihtiyacı mı vardı? Lui, Kaan'ın kızdığı haberini alınca pişman oldu ama, iş işten geçmişti. Anlaşma yapılamadı. İşte bu sayede İslam Dünyası kurtuldu. Yani, Fransa Kralı'nın sersemliği İslam Dünyası'nı Kulahu elinde helak olmaktan kurtardı. Yoksa İslamiyet'in bir taraftan Kulahu, bir taraftan Avrupa'nın Haçlıları olmak üzere iki cendere arasında ezilip gitmesi muhakkaktı. Belki de bu sonuç ordudaki Müslüman Türklerin himmetleriyle olmuştur. Fransa'nın cevabına kızan Kulahu, artık İslamiyet aleyhine olan hareketine pek fazla devam etmedi. Hele karısının teşviki olmasaydı hiçbir şey yapmayacaktı.

Sultan Celaleddin-i Havarezmi'nin bozulan ordularından arta kalanların kenarı dişli bayrakları, «kutas» kuyruklu «tuğ»ları ile Mısır'a gittiklerini, Deniz Kölemenleri'ne katıldıklarını söylemiştik. Sen Lui Mısır'a gitmiş, orada Kölemenler ve bu askerler elinde mağlup ve tutsak olurken, Kulahu İsmaillileri ezdi, Bağdat'ı aldı. Kulahu'nun Bağdat'a yaklaşması üzerine Halife, Bağdat'tan üç oğlu, bütün seyyidler, kadılar ve üç bin kişi ile Kulahu'ya karşı çıkıp teslim oldu. Kulahu, Halife'ye çok iyi davranıp tatlılıkla bazı şeyler sordu. Sonra Halife'ye «Gidip halkının nüfus sayımı yapılabilmesi için silahlarını teslim etmelerini tenbih etmesini» söyledi. Halife tellallar çağırtıp halkın silahlarını atarak dışarı çıkmaları emrini verdi. Kulahu'nun askerleri halkı kılıçtan geçirdi. Halife'yi de Ket Buğa'nın ordugâhına götürdüler. Akşamı Halife de öldürüldü. Beraberinde olan büyük oğlu ile beş harem ağası ve Abbaslılar'dan kimi buldularsa öldürdüler. Yalnız Halifenin küçük oğlu Mübarekşah, Olcay Hatun'un isteği üzerine affedildi. Mübarekşah'ı bir Moğol kadın

ile evlendirdiler.

Kulahu Ordusu Bağdat'tan sonra Halep ve Şam'ı da aldı.

İki yıl sonra Mısır Kölemeni Sultan Kutuz'un komutan Beğbars Filistin'de, daha önce de söylediğimiz gibi Ayn-ı Calut'ta Ket Buğa'yı bozup tutsak aldı. Beğbars Suriye'den Fransızları da kovdu. Dokuz Hatun'un Suriye'de yaptırdığı kiliselerin çoğunu yıktırdı. İşte bu kişinin memurları Kıpçak Hanı Cuci'nin çocuklarından Burke Han'ı müslüman yaptılar (1262).

Kubilây Kaan 1294, yılında (Yılan Yılı'nda) 73 yaşında öldü. 35 yıl hakanlık yaptı.

Bundan böyle Hıtay'da Cengiz'in çocuklarının saltanatı sürerken Cuci Han kolu Volga, Kırım ve daha batıya doğru olan ülkelerde, Çağatay Sülalesi Orta Asya'da, Kulahu nesli İran ve Irak'da egemen olacaklardır.

Kubilây Yazısıyla Yazılan Yarlığın (Fermanın) Dokuz Satırının Moğolcasının Türk Harfleriyle Yazılışı[4]

1- Hanusudur.
2- Hangtay hayvucu manu
3- Çerigüdün nuyadda çarig arna balğudun daruğasta nayadda ıymak ıymağudun.
4- Otugüçi yurçihun yabuhun içine irgene dolgahay .
5- Aycı.
6- Hanu carlıkdır duyid ergeüd sinişyud alıba albahu biçiri ulu özen.
7- Tengrige calbarıcu irüge öğün atuğay keksen.
8- Carlığun yusagar alıba albahu biri ulu özen.
9- Tengrige calbarıçı irüger öğün atuğay gen.

Bunların Türkçeye Çevirisi

1- Hanlık azameti ile.
2- İmparator itsa bizim sunımız.
3- Asker başlarına ve askerlere kent ve oymakla karacı (gözleyici) başlarına.
4- Geçip yürüyücü konuklara, elçi olup yürüyücülere ve halka.
5- Söz.
6- Han yarlığıdır (fermanıdır). Duyidler, Erkeütler, Siniş Yudlar hiçbir vergi ve görevle yükümlü olmayalar.
7- Tanrı'ya yalvarıcı, dua kılıcı olanlar denildi.
8- Yarlığa (fermana) göre hiçbir vergi vermeyeler ve hizmet görmiyeler.
9- Tanrı'ya yalvarıcı ve dua kılıcı olalar.

4- Bu Moğolca yarlık eğer Çağatayca ile karşılaştırılırsa bir çok terk edilmiş kelimeler olduğu görülür: Çeri, çarig: Bizim «çeri» yani «asker»dir. Otugüci: Çağatayça «otmak» mastarındandır. Yürçihun: Çağatayca «yürgiçi»dir. Hanu carlıktır: «Han yarlığıdır» Alıba albahu «alım» Çağatayca'da «vergi»dir. Tengriğe calbarıcu: «Tanrı'ya yalvarıcı», Çağatayca'da ismin i hali «ge»dir.

KUBİLAY KAĞAN'IN YAZISI
(Bu Kağanlardan birinin yarlığıdır.)

CENGİZLİLER İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKME DÖNEMİ VE SONU

Türk Yasa ve Töre'si artık iyice bozulmak yolunu tutmuştu. Hanedan arasında çekişmeler, gruplaşmalar alevlenmişti. Bu sırada Türk Töresi gereğince Kurultay'ın son Kaan seçiminde tahta oturttuğu Mungke Kaan zamanında veliaht olarak Kubilây seçilmişti. Kubilây'ın kardeşlerinin en küçüğü olan Aruk Buka (Arık Buğa) Kurultay'ın ataların ocağı olan Kut Dağı'nda kurulmasını istemişti. O Karakurum'da bekleye dursun, Liayü ülkesinde «Şantu»da bir kurultay provası yapılmıştı. Bu kurultay'da Subutay'ın eğitimini görmüş ve boyun eğmeye alışmış olan Kadan, Ögeday Sülalesinin temsilcisi idi. Ataları kutsadı. Ötekiler dağılmışlardı. Cuci, Çağatay, Tulay sülaleleri Kurultay'da yoktular. Birinciler Kıpçak tarafında, ikinciler Türkistan ve Maveraünnehir'de, üçüncüler İran ve Irak'ta idiler. İşi çevirenler Çinliler Partisi, yani Kara Hıtay'lılar ve Uygurlar idi. Bunun üzerine Arık Buğa silaha sarılmıştı. Cengaver Kaydu, Mungke'nin karısı, Çağatay Sülalesi, yasallıktan yana olan eski Moğol Partisi, Arık Buğa'ya katılmışlardı. Aralarında Kulahü ile Cuci'nin torunu Burke de vardı. Onlar için Kaan ne kadar uzak olursa o kadar iyi idi. Arık Buğa en gerçek milli duyguyu temsil ediyordu.

Türk Töresi taraftarı idi. Arık Buğa Türk Töresi davasını Karakurum ve Almalık'da ilan etti. Birçok Türk Urukları kendisine katılıp milli antlaşma yapmışlardı.

Sogd müslüman Türkleri bu olay karşısında tereddüt ediyorlardı. Çağatay'ın torunu Kara Kulahu'nun dul kalan karısı Sultan Argana Hatun, veziri Mahmut Yalvaç'ın oğlu Müslüman Mesut Bey sayesinde, hem Milli Antlaşmayı kabul etti, hem de Maveraünnehir'in özerkliğini korumayı başardı. Mesut Bey bir defa vezirlikten indirilince Kıpçağa kaçmıştı. Orada Argana'nın kızkardeşi olan Kıpçak Kraliçesini, Kulahu'nun Hıristiyan karısı Dokuz Hatun'u tanımıştı. Üç kızkardeş politikada anlaşmış idiler.

Argana Hatun'nun izlediği politikası sayesinde, Müslüman uyruk ve Türk «ulu»ları seviyorlardı. Argana, kocası ölünce tacı kendisi giymiş, müslüman ulularına iyi davranmıştı. Hatta onlara hoş görünmek için bir oğlunu Müslüman yapmış, adını «Mübarekşah» koymuştu. Durum uygun olunca da Çağatay'ın torunu ve Buda dininde olan Algu'ya vardı. Algu, kendisinden yirmi yaş küçüktü.

Mesut, vezir olur olmaz ilk iş olarak Türkistan'a tahıl ihracını yasakladı. Bu Arık Buğa'yı açlığa mahkum etmekti. Artık Buğa mecbur olup Kaan'a boyun eğdi. Kaan, bu hizmetine ödül olarak vareseti Algu'ya verdi. Kaydu Kazak oldu.

Çağatay Sülalesi merkezlerini, Karakurum ve Almalık'tan, Soğd'da Semerkant ve Buhara'ya naklettiler. Zavallı Karakurum yine ıssız kaldı. Karakurum, şimdiye kadar Türk imparatorlukları doğdukça, parladıkça şenlenir, battıkça sönerdi, yine öyle oldu. Demek bu Türk İmparatorluğu da sönüyordu.

Kaan Kubilây ile Kaydu arasındaki çekişme Sogd, İran ve Kıpçak'ın özerkliklerini daha da genişletiyordu. Ekonomik durum ve şartlar da buna yardım ediyordu. Nihayet bunların birer bağımsız devlet olmaları sonucunu doğurdu. Kubilây Kaan bütün yaşamında parasal bunalımla uğraşmış, banknot çıkarmıştı. Banknotları ipekten idi. Üzerlerinde Kaan'ın «tamga»sı yani mührü vardı. Bu bizim «damga» dediğimiz şeydir ve halen (eski harflerle) «tamga» diye yazarız. Bu türlü imlası aslını göstermektedir. Gerçekten imlamızda başka söylenip, başka yazılır bir sürü kelimeler vardır ki, eski asılları ile imlada bugüne kadar kalmışlardır.

Banknot'un adına «arkan» derlerdi. Kubilây bu arkanları halkına zorla kabul ettiriyordu. Almayan idam olunurdu. Bu banknot'un aslı savaş vergisi makbuzudur.

Banknot'u ilk icat edenler Han Baluk'da Türk'lerdir.

Gerçi vaktiyle Çin'de «Kin»ler de banknot yapmışlarsa da Kin'ler de Türk'tür. O zaman banknot basma işinde çok yolsuzluk olmuş, halk pek fakir düşmüş, sıkıntı çekmiştir. Bir pirinç ekmeği on bin banknot ile alınabilmiştir. Bu para yalnız Çin'de geçiyordu. Çağatay Sülalesinde ise madeni para çoktu. Onlar yabancılara ait paraları eritip kendi ad-

larına basıyorlardı. Gerçi bir aralık Sogd'da (Maveranünehir) banknot basılmak istenmişse de Yelu Çutsay bunun sakıncalarını söyleyip, yapılmamasını, yapılırsa hiç olmazsa piyasaya konacak kağıt kadar altın'ın sandıkta saklanmasını tavsiye etmiştir. Asıl bu Türk İmparatorluğu'nun resmi parası «balış» idi. Bir gümüş balış 200, bir kağıt balış 10 İran dinarı ve bir buçuk Venedik florisi değerinde idi. Bizim şimdiki para ile 90-100 madeni kuruşa eşdeğerdi.

35 yıl devam eden saltanatı zamanında Kubilây tamam sekiz milyar dört yüz yirmi beş milyon sekiz yüz altmış sekiz bin iki yüz yetmiş yedi madeni kuruşluk banknot bastırmıştır.

Çinliler bu durumdan çok rahatsız oldular. Kendisini saltanata geçiren Liayülüler onu bir budist, Çinlileşmiş Türk İmparatoru ve etrafında da bir askerî soylu olarak görmek istiyorlardı. Hele hizmetleriyle kendisini saygın bir duruma getirmiş ve saf bir Türk olan «Said-i Ecell» (Yecel) ölünce yerine maliye bakanı Türkistanlı Ahmed'i getirmesi (1270) soyluları, budistleri ve Çinlileri kızdırmıştı. Ahmed'i yolsuzluk ve soyluların ailelerine tecavüzle itham ettiler. İmparator'un oğullarından biri Vezir Ahmed'i topluluk önünde tokatladı. Bu suçlama aslı faslı olmayan bir şeydi. İşin gerçeği Çinlilerin sakallıları sevmemeleri, bu yüzden Ahmet aleyhine tuzak kurmalarıydı. Sakallılar, Müslümanlar ve Hıristiyanlar idi. Hatta onlar budist bile olsa Çinlileşmemiş olan Türk ve Moğolları da sevmezlerdi. Nihayet Ahmet iki Çinli subayın düzenlediği kapana düşüp başı kesildi. Pusudakilerle Vezir'in adamları arasında kavga çıktı. Katil de öldürüldü. Pusunun asıl düzenleyincileri budistlerdi. Kaan, Ahmed'in yerine budist Uygur Sanga'yı atadı. Sanga'nın kardeşi Fags Palama adında bir Buda papası idi. Bu Fags kendi adıyla anılan bir yazı icat etti ve Uygur yazısı olan Moğol yazısı kaldırıldı. Yerine kendi bulduğu yazının kullanılmasına ilişkin buyruk çıkarttı. Fakat Moğollar kabul etmediler. Fags'ın yazısı bir tarihî bilgi olmaktan başka bir şeye yaramadı. Sayfa 314'de gördüğümüz yazı belki bu yazıdır. Bütün bunlar On üçüncü Yüzyıl'ın sonlarından itibaren bu Türk - Çin İmparatoruğu'nda Buda dininin olağanüstü denecek biçimde önem kazandığını kanıtlamaktadır. Çin yöntemi ve görenekleri hızla Türk gelenekleri ve yönteminin yerine geçmiştir.

Sanga, Ahmed'in memurlarını değiştirmemişti. Bu memurlar Sanga'nın rüşvet alma olayları ve yolsuzluklarını meydana çıkardılar. Sanga idama mahkum oldu. Ordu'daki Çinliler Japon'a, Tunkin'e ve başka yelere dağıldılar. Oysa ordu Çin'li yaycılara muhtaçtı. Bu sırada Japon'a sefer açtılar. Subutay'ın eğitiminde yetişen Bayan Han gibi komutanlar karada pek usta idiler, ama denizde hiçbir şey bilmiyorlardı. Donanma ile yapılan bu sefer bozgunla sonuçlandı. Bir kasırga donanmayı bitirdi. Bu donanma 900 gemiden oluşmuştu. İçinde yetmiş bin Çin'li ve Kore'li, otuz bin Türk ve Moğol asker vardı. Japonlar karaya çıkanlardan Çinli olanlara aman vermediler. Türkleri kesmediler; fakat onları da kö-

le olarak sattılar. Bunun üzerine Japon'a bir sefer daha yapılmak istendiyse de gemiciler kaçıp korsan oldular. Bu olay Japon seferinden vazgeçilmesine neden oldu. Annam, Birmanya ve Tunkin'e yapılan seferler ve kazanılan zaferler de devamlı olamadı. Komutanlar zaferden zafere koşuyordu; fakat sıtma, güneş çarpması askeri kırıp geçiriyordu. Askerler Sibir'li, Sogd'lu, Alan ve öteki soğuk bölgelerin halklarındandı. Sözün kısası Hind-i Çini'nin fethedilmesi bir işe yaramadı. Bununla beraber güneyde denize ve «Cava»ya kadar varmışlardır. Demek On üçüncü Yüzyıl'ın sonunda Çin-Türk İmparatorluğu'nun Batıya doğru üç ulaşım yolu olmuştu:

1- Pelu, yani Beş Baluk yolu (Kuzey yolu).

2- Nanlu, yani Altı Baluk yolu (Güney yolu).

3- Deniz, yani Hind-i Çini ile Basra Körfezi yolu (Deniz yolu).

Çin'de son İmparator Tuğ Timur'dur. Bu İmparator Orta Asya'da Türk Yasa ve milliyeti aleyhine gerçekleşen ve Müslümanlar adına başlatılan ayaklanmayı bir ordu göndererek bastırdı. Böylece Müslümanlık zaafa düştü.

Cengizliler İmparatorluğu 110 yıl kadar sürdü. Bunların ünvanı «Kaan»dır. Bu Kaanlıkta 5 imparator gelip geçti. Bu Türk İmparatorluğu Çin, Hint, İran, Arap ve Avrupa ticaret mallarını, süs ve takılarını birbirine tanıtmak ve karıştırmak, bu miletler arasındaki ulaşım ve temas yollarını açmak ve güvenliği sağlamak gibi büyük bir görev yapmıştır. Papa Dördüncü İnnosan, Guyuk Han nezdine kardinaller gönderip Hıristiyanlığı kabule davet etmiştir. Sonra daha birkaç kere misyoner kurulları gelmiştir. Papanın elçileri yüksekten attıklarından aralarına zaten Hıristiyanlığın girmiş olmasına rağmen bir iş görememiş, aksine hakarete uğramışlardır. Avrupa çok zaman bunları Hıristiyan yapmak umut ve hevesiyle çıkar beklemiştir.

Cengizliler her dine eşit muamele yapmışlardır. Bu Cengiz Han'ın tavsiyesidir. O, «Her din birdir. Ancak ibadetin şekli ayrıdır» derdi. Mesela Mengü Kaan ailesiyle beraber hem camiye, hem kiliseye, hem pagoda gider, ayinlerde hazır bulunurdu.

Çöken bu İmparatorluğun enkazından Altın Ordu, Çağatay, İlhanlılar devletleri çıkmıştır. Bunlardan da sonra birçok hanlıklar, beylikler meydana gelecektir.

On beşinci Yüzyıl'ın yarısına kadar Kaan'ların adı bile kalmış olsa, bu üç devletin Han'ı üzerinde yine bir hükmü vardı. Demek Japon Denizi'nden Hint Okyanusu'na, Basra Körfezi'nden Karadeniz'e kadar hüküm sürüyordu. Kaan yine Budist idi; fakat himayesi altında bulunan bu üç Han Müslüman olmuşlardı. İşte bu din farkı bu koca İmparatorluğun halkını ayıracak, her din mensubunu sanki hiçbir ilişkileri olmamış gibi bir diğerini tanımaz bir duruma koyacaktır. Koca bir aile böylece dağılacaktır. Aksak Timur bu dağılmaya yol açan barutun kıvılcımı olmuştur.

1260-1360 yılları arasında tam yüz yıl Çağatay ailesi Maveraünnehir ve çevresinde saltanat sürmüş ve 25 han yetiştirmiştir. Bu sultanların hiçbir hükümleri yoktu.

Bostan korkuluğu gibiydiler. Hüküm dört meşhur Türk ailesinin beyleri ile vezirlerinin elindeydi. Bu dört aile: «Arlad»lar, «Barlas»lar, «Celayir»ler, «Ay Birdi» (Ay Verdi)lerdir.

Nihayet 1370 yılında Pekin'de bir ihtilal oldu. Bu ihtilal ile Cengiz Sülalesinden gelen Çin İmparatorları son bulup, o koca Kaanlık çöktü. Böylece Cengiz'in bin zahmetle kurduğu Büyük Türk İmparatorluğu da mahvolup tarih sayfaları içine, diğer yokolmuş Türk İmparatorlukları arasına gömüldü.

Artık Cengiz Sülalesi'nden yalnız iki devlet kalmıştı. Bu devletler tamamıyla Müslümandı. Beş Baluk'tan itibaren bütün Doğu'da Moğollardan da eser kalmamıştı. Cengiz'in soyundan gelenlerde de ana dil tamamen Türkçe olmuştu. Kısacası bu yurt bölümü şimdi saf Türk ve Müslümandı. Bu devrede Müslüman Türkler Müslüman olmamış bulunan Türklerle yine birlik içinde idiler ve onlara samimiyetle «kardaşlık bir, din ayrı» derlerdi. Nitekim bugün Rusya'da mevcut çok zaman önce Ruslar tarafından dinleri değiştirilerek Hıristiyan yapılmış hatta bazılarının Türkçe olan dilleri bile unutturulmuş olan Kazak'lara da Müslüman Türkler böyle derler. İşte Türk'ün sağduyusu bu sözü söyletiyor. Tamamen doğru. Milletdaşlık başka, din başkadır. Din Allah ile kul arasında olan bir bağdır. Umut edelim ki, Anadolu'da mevcut ana dilleri, görenekleri ve tarihleri ile Türk olan, fakat din yüzünden kendilerini Rum ve Ermeni sanan Türklerle birlikte biz Müslüman Türkler de, hatta sünni ve şii olan Türkler de uyanalım, birleşelim de yurdumuzu Avrupa emperyalistlerine karşı koruyalım. Oysa Müslüman olmayan bu Türkler cahillikleri ve yanlış propagandalar yüzünden kendi milletine ve yurduna zararlı bir duruma gelip Avrupa'ya alet oluyorlar. Bilmeyerek kendi kuyularını kazıyorlar.

Cengiz Han ölünce dört oğlundan:

Ögeday bütün İmparatorluğa Kaan olmuş;

Cuci Han oğlu Batu Han (Sayın Han) Kıpçak (Deşt-i Kıpçak) ve oradan Avrupa içlerine doğru olan bölgeye; Çağatay Han Karakurum, Almalık, Sogd, Havarezm, Türkistan ve Horasan'a, yani Altay'dan Kuzgun Denizi'ne ve güneyden Amu Suyu'na kadar olan bölgeye;

Tulay Han, bir süre sonra Tulay'ın oğlu ve Mangu Kaan'ın kardeşi, Kulahu Amu Irmağı'ndan ta Suriye ve Mısır'a kadar İran ve Irak'a hükümdar seçilmişti.

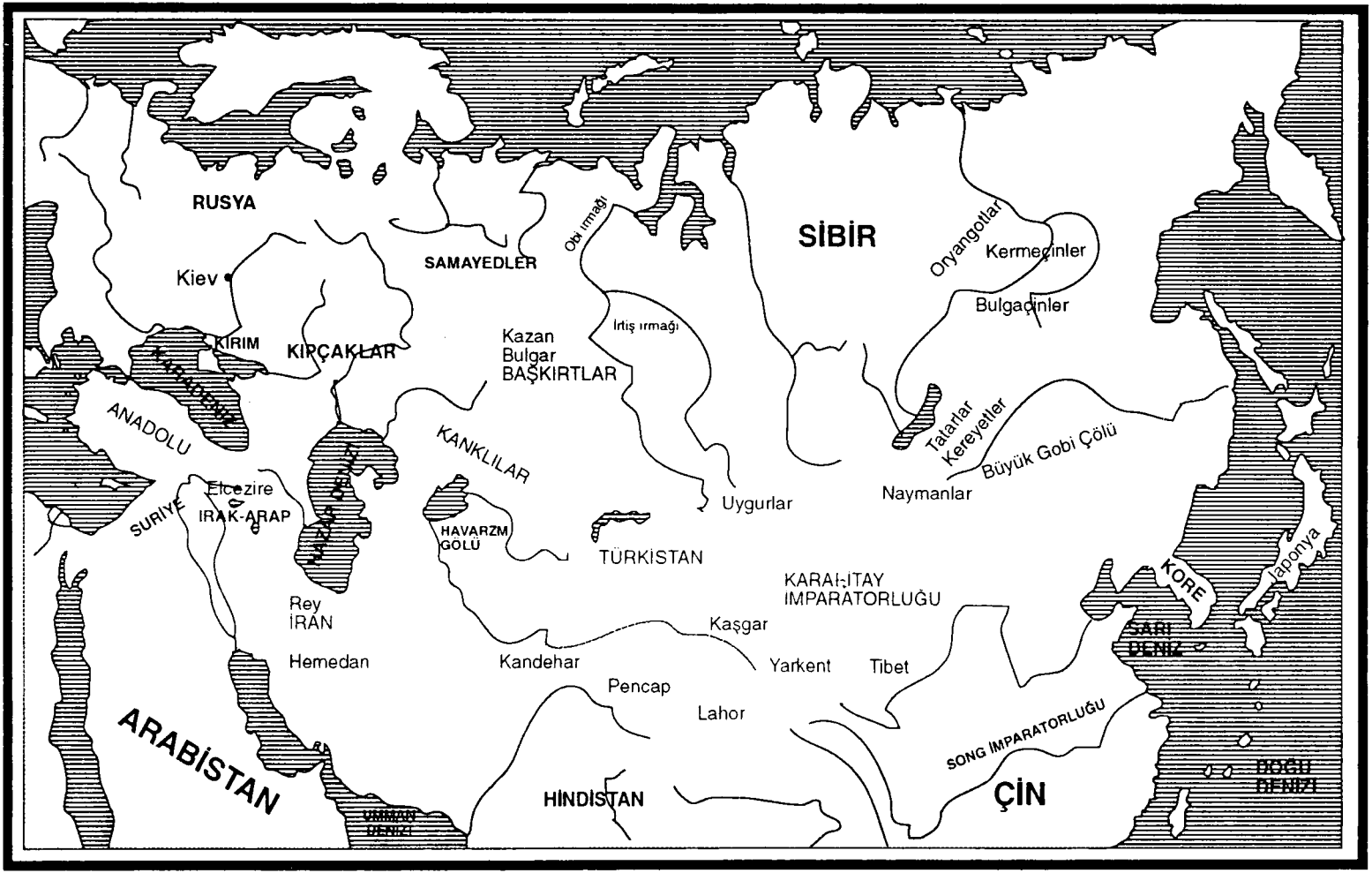
Uzun süre bunlar hareketlerinde bağımsız olmuşlarsa da daima Çin'deki Kaan'a itaat etmişler; Kurultay'larının tahta geçmeleri için aldıkları kararları Kaan'larına onaylatmışlardır.

Bu koca İmparatorluğun ağırlık merkezinin eski Türk İmparatorlukları merkezi olan Karakurum'dan Çin'e geçmesi çabuk ol-

muştur. Bu eksantrik merkez ve Çin kültürü, eğitimi ve zihniyeti batıda kalan kısımların İmparatorlukla olan ilişkilerinin doğal olarak gevşemesine neden olmuştur. Bu da bu üç kısmın bağımsızlık sağlamasına imkan verip ayrı birer devlet haline geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Cuci Han nesli İdil Irmağı üzerindeki «Saray» kentini başkent yapmıştır. Çağatay nesli önce Almalık'ı, sonra Buhara ve Semerkant'ı başkent yapmıştır. Tulay sülalesi, yani Kulahu soyu İran'da Tebriz, Merağa ve bazen de Bağdat'ı başkent yapmıştır.

Asıl İmparatorluk olayları arasında Cuci ve Batu, Çağatay, Kulahu ve oğullarından da biraz söz ederek bilgiler sunduk. Bununla beraber bu üç kısımdan ayrı ayrı konular ve devletler halinde yeniden sözedeceğiz.

13. asır Başlarında ASYA Cengiz'den Aksak Timur' a kadar Cengizlilere ait hadiseleri gösterir.

KIPÇAK

v e

ALTIN ORDU DEVLETİ

Çinliler Türkleri bozguna uğratıp batıya doğru attıkça, Türkler birbirleriyle uğraştılar ve kazak oldular. Böylece takım takım, sürü sürü Kuzgun Denizi'nin kuzey ve doğu kıyılarına, Başkırt'ların yanına geldiler. Buralara «Kıpçak», Arapça kitaplarda «Sahra-yı Kıfçak», Acemce kitaplarda «Deşt-i Kıpçak» denir.

Bu Türkler buralarda Başkırt, Vağul, Mişer, Kaçar, Bulgar, Alan, Avar gibi Türk ve Fin uruklarını buldular. Onları egemenlikleri altına aldılar. Böylece Kıpçak'da «Hun-Ogur (Hungur) adında büyük bir devlet kuruldu. Bütün bu uruklar «Kıpçak» adını aldılar.

Kıpçak'lara «Koman», «Uz» da denir. Oğuz Türkleri'ndendirler.

Kıpçaklar buralara yerleştikleri gibi Kuban ve Terek boylarında da dolaşmaya başladılar. Bir süre sonra Avrupa'ya daldılar. Avrupalılar, «Hunlar» adıyla bunların büyük ve meşhur akınlarını, fetihlerini tanımışlardır.

*
* *

Rusların aslı «İslaviyan» denilen bir urukdur. Ebülgazi Bahadır Han'ın «Şecere»sinde «Urus» adıyla bir uruk bulunduğu gibi Cengiz Han'la ilgili olaylar arasında da Urus'lara rastgelinmektedir. Bunlar Ural, İdil ve Dinyeper'in başlarındaki sazlıklar ve ormanlar içinde vahşi olarak yaşarlardı. Nikah, ana, kız bilmezlerdi. Han tanımazlardı. Herkes kendi kuvvetiyle kendi güvenliğini sağlardı. Devletleri, yasaları yoktu. Daha sonra Bizans vasıtasıyla bunlar arasına Hıristiyanlık girmeğe başladı. «Norman»lar gelip bunlara «kinez»lik (rusca «kinyaz»), yani beylik etmeye başladılar. İlk kinez Norman Rurik'tir (862). Bu kişi Norman'lardan Rus adındaki bir aileye mensup olduğundan Slavlar da artık «Rus» adını aldılar. Ebulgazi'nin yazdıkları arasında Cengiz Han'ın olaylarında «Urus» adı geçmektedir. Buna göre «Rus» adı bunlara Norman'lardan gelmiş olması gerekdir. Biz onlara «Urus», bir de merkezleri olan Moskova'dan dolayı «Moskof» deriz.

Bu Ruslara Hazar, sonra Kıpçak Türkleri kanı bol bol karıştı. Artık

bu vahşi Ruslar adam olmağa yüz tuttular. Bir taraftan Çit Türkleri'ne, bir taraftan İdil boyundaki Bulgar Türkleri'ne hücuma başladılar (961). Cengiz Han zamanına kadar Ruslar dinsiz kaldılar. Nihayet Bizans İmparatoru'nun «Anna» ismindeki kızına aşık olup isteyen Kinez Vladimir, kız «ben mecusiye varmam» cevabını verince, Hıristiyan oldu (988). Hıristiyanlık Rus'lara girdi. Burada gerektiği için Ruslar'dan biraz söz ettik.

*
* *

Altıncı Yüzyıl ortalarında Tukyu Türk İmparatorluğu, Buka Han komutasındaki ordusuyla Kıpçakları, Rus toprağını ve hatta Kırım'ı aldı.

Ural ve Özi (Dinyeper) ırmakları arasındaki Kıpçaklar (Hazar) bir aralık kendi başlarına bir devlet kurdular. Bizans ile dost geçinip Bizans'a çok yardımcı oldular. Bizans'ın teşvikiyle de bir kısmı Hıristiyan oldu.

Yedinci Yüzyıl'da İslamiyet kuvvetlenmeye başladığı bir zamanda, yani Hazret-i Ömer-ül Faruk zamanında Araplar Kafkasya'ya kadar varıp Hazar Türkleri'yle ilişki kurmuşlardı. Artık Arap ve Hazar Türk'ü arasında sonu gelmeyen savaşlar başladı. Harun Reşid zamanında bu savaşlara son verildi ve Hazar'ların Hakanı Yahudi dinine girdi.

Bunların Semerkant, Bargış, Belenger, Kutlu, İtil adında kentleri vardı. «Hakan» adı alan hükümdarları «Semender»de otururdu. Araplar Semender'i harap edince Hazar'lar «Hacı Tarhan» (Astırhan) kentine çekildiler. Hazarlar artık Müslüman oldular. Ruslar ikide birde Hazar'lara hücum ettiler; 913 yılında Ruslar fena mağlup oldular.

1055 yılında buralarda kuvvetli bir Türk politik gücü meydana geldi ve Kıpçak adını aldı.

Bunlar ülkelerini Romanya'ya ve Türkistan'a kadar büyüttüler. O vakit Romanya'da da Türk urukları vardı. Bu tarihten 1218 yılına kadar bir buçuk yüzyıl Ruslarla savaştılar.

Havarezmşahlılar, Selçuklular ve Kafkasya'da Bizanslılarla da uğraştılar. Kıpçak'ların iki başkentleri vardı. Biri Türkistan'da, diğeri Kırım'da idi. İkisinin de adı «Sudak» idi. Devlet çöktükten sonra bir kısmı Macaristan'a ve Bizans'a kaçtı. Kalanlar «Tatar» adını aldılar. «Tatar» bir kabile adıdır. Bu kabile Moğolistan'ın kuzey kısmında idi. Cengiz Han bunları tamamen denecek derecede kırmıştır. Kalanları Cengiz Orduları ile İdil boyuna gelmişler, pek az oldukları halde oradaki Türklere adlarını yadigar bırakmışlardır.

Kıpçak Devleti 165 yıl kadar ömür sürdü.

Kıpçak Türklerinin dilleri şimdiki İdil boyu Türkçesine benzerse de Mişer'lerinkinden pek az farklıdır. Bunlardan önemli eserler kaldı. Hıristiyan ayinlerini anlatan kitapları vardı. Bunlardan Peşte ve Venedik kütüphanelerinde birer örnek varmış. Bu dil Kuman dili ile birdir.

ALTIN ORDU DEVLETİ

Cengiz Han büyük oğlu Cuci Han'a kendi fethettiği Kıpçak'ı verdi.

CUCİ HAN:

Birçok fetihten sonra 30-40 yaşları arasında öldü. Şuban, Berkçar, Batu, Burke, Tokay Timur adlarında beş oğul bıraktı. Henüz Cengiz Han ölmemişti. Bunları Karakurum'a toplayıp yaşca küçük, fakat akıl ve kahramanlık açısından büyük olan Batu'yu «Han» olarak atadı. Ve kendisine altınlarla süslü bir keçe çadır verdi.

Cengiz Han, Kıpçak'a Hıtay'daki «Atsın Gurun» adını vermişti. Bu, «Altın Ordu» demektir. İdil boyu Türkçesinde «Altın Orda» derler. Fransızlar ve Avrupalılar bu «Orda» kelimesini «hord» (Horde) suretinde alıp, buraya bu anlamda "Horde d'or" demişlerdir. Bu "hord" kelimesinin «yurt» kelimesinden gelmesi de muhtemeldir. Çünkü burayı «Üst Yurt» «Alt Yurt» diye kısımlara taksim de ederler. Bazıları da buraya «Altun Ordu» denmesinin sebebi, Cengiz Han'ın, Cuci Han'a altınla süslü bir çadır vermesindendir, diyorlar.

Cuci ile Altın Ordu Devleti'nin temeli atılmıştır. Cengiz İmparatorluğu'nun çökmesi sırasında başlı başına bir devlet oldu.

Buralara Cuci Han zamanında «Cuci İli», «Cuci Ulusu», Burke Han zamanında «Burke İli», Özbek Han zamanında «Özbek İli» adları verildiği gibi en sonraları da «Tataristan» denildi. Çünkü Cengiz Han'ın ve oğullarının askeri arasında Tatar urukundan da asker vardı.[5]

BATU HAN:

Kendisine «Sayın Han» da derler. Tahta geçtikten iki yıl sonra, 1229'da Oktay Han'ı (Ögeday'ı) Kaan atayacak olan Karakurum'daki Kurultay'a gitti. Kardeşi Tokay Timur'u yerine bıraktı. Kaanlık seçimi ve şölen bittikten sonra Oktay Kaan, Batu'ya kendi oğlu Geyük Han, Tuli oğlu Mengü Han, Çağatay oğlu Baydar Han komutalarında otuz bin asker verdi. Bulgarlar üzerine yürüyüp, Bulgar kentini aldı.

5 - Cuci Han'ın küçük oğlu Şeyban Han ile nesli 15 hakan olarak Turan, Kazakistan, Maveraünnehir ve Kırım'da hükümdarlık etmişlerdir. Bunların sonuncusu olan «Güçüm Han»ı Ruslar Mangut'lara kaçırdılar ve bu yerleri aldılar.

Bulgarlar Hanı İlham Han boyun eğmek zorunda kaldı, vergi ve gerektiğinde asker vermeyi taahhüt etti (1236). Batu Han buradan Ruslar üzerine sefer etti. Ruslar Vladimir kentinde karşı durdular. Batu kenti zorla aldı ve altını üstüne getirdi. Oradan Moskova'ya gelip Moskova Kinezi Vladimir'i tutsak aldı (1238).

Batu buradan Rastof tarafına yürüdü ve bir miktar asker de Galiçya'ya gönderdi. Birçok kaleyi ele geçirdi. 1240 yılında Mengü Han'ı Kiev kentine gönderdi.

Arkasından kendisi de geldi. Bu orduların atlarının kişnemesi, arabalarının gıcırtısı o kadar çokmuş ki, gürültüden kentte konuşanlar birbirinin konuşmalarını işitmezlermiş. Kiev'liler pek mağrur olduklarından teslim olmadılar. Kent zorla ele geçirilip halk kılıçtan geçirildi ve sel gibi kan aktı. Kiev Kinezi Dimitri tutsak alındı. Kiev o zaman Doğu Avrupa'nın en zengin ve güzel kenti idi. Transit yeri, ticaret uğrağı idi. Batu Han buradan Lehistan'a girdi.

Orada Macaristan'ı, Bulgarya'yı, Hırvatistan'ı (Bosna) alıp Almanya'ya geçti. Bu sırada Ögeday Kaan'ın ölümü haberi geldiğinden Komutan Subutay'ı dinlemeyip Kaan seçilmek umuduyla geri döndü. Geri çekilişinin nedenini bilmeyen Avrupalılar, dualarının etkisiyle ve Allah'ın inayetiyle geri döndüğüne inandılar.(*)

Batu, Kaan seçimine gidemeyip İdil boyunda ülkesini düzene kavuşturmak işine koyuldu. «Saray» kentini yaptı (1248). Burası devletin başkenti oldu. Buna «Saraycık» da derler. Bütün Rus kinezleri gelip bağlılıklarını bildirdiler. Kinezliklerini Karakurum'a yazıp Kaan'a onaylattılar.

Batu ülkesini iki türlü yönetiyordu: Bir kısmını doğrudan doğruya valilerle, diğer kısmını da özerklik vererek. Kazan Tatarları'nın babaları sayılan Bulgar'lar ve Ruslar ikinci sınıf halk idiler.

Ögeday Kaan'ın yerine karısı Turagine, 1246 yılında onun yerine Ögeday'ın oğlu Geyük Kaan olmuştu. O da bir yıl sonra ölünce, yerine Batu'yu Kaan yapmak istediler. Batu kabul etmeyip Kaanlığa Tuli Han'ın oğlu Mengü'yü tavsiye etti. Ve Mengü, Kaan oldu.

Batı Han, büyük gövdeli, güler yüzlü, gayet akıllı ve politikada usta, cömert bir hakan idi. Hiçbir din ile kendisini kayıt altına sokmamıştı. Ender yetişir hükümdarlardandı.

SARTIK HAN:

Sartık bir yıl içinde öldü, yerine kardeşi Ulakçı Han geçti.

ULAKÇI HAN:

Bu da çabuk öldü. Yerine Cuci'nin oğlu Burke Han oldu.

(*) Bu olaylar daha önce geniş biçimde anlatıldı.

BURKE HAN:

1256 yılında Han olan Burke, Mengü Kaan'a armağanlar gönderdi. Burke Han, Batu Han zamanında Müslüman olmuştu.

Tahta geçince karısı Çiçek, kardeşi Tokay Timur ve birtakım beyleri Müslüman oldular. Bağdat üzerine hareket eden Kulahu'yu geri çevirtti. Bu sırada Mengü Kaan ölüp yerine Kubilay Kaan seçildi. Burke Han Mengü'nün kardeşi Arık[6] (Batı kitaplarda Artık) Buğa'ya, «Sen Kaanlığı elinden kaçırma. Ben sana Kaydu ile asker gönderdim.» diye haber saldı. Arık Buğa kendisini Kaan ilan etti. Kubilay, Arık Buğa üzerine yürüdü. Bunu haber alan Kulahu kızıp Mısır seferini bırakıp o yöne hareket etti. Burke, Mısır Sultanı Kutuz ile ilişki kurmuştu. Kulahu bütün bunların Burke'den geldiğini bildiğinden üzerine sefer açtı; fakat bütün İslam hükümdarlarına Kulahu aleyhine hareket etmek için haber gönderdi. Zaten Burke'nin istediği buydu. Kafkasya'da Şirvan'da savaşlar oldu. Burke Han yenildi (1261). Tekrar edilen bir savaşta yine Kulahu üstün geldiyse de «Timur Kapu» Savaşı diye bilinen diğer bir savaşta da Burke Han kesin üstünlüğü kazandı. Bu sırada Kulahu ölmüştü. Yerine oğlu Abka Han geçti. Abka Han da savaşı sürdürdü ise de bir sonuç alamadı. Arık Buğa ile Kubilay iki yıl birbirleriyle uğraştıktan sonra, nihayet Kubilay Kaan oldu.

Selçuklulardan iki kardeş İzzeddin ve Rükneddin birbiriyle post kavgası yapıyorlardı. Bunlardan İzzeddin, Beybars'a mektup yazmış, Kulahu bunu haber almış, İzzeddin Bizans'a kaçmak zorunda kalmıştı. Burke Han «Yenos»a (Gelibolu civarı) bir ordu gönderip İzzeddin'i Bizanslılar'dan aldı.

Burke Han'ın son zamanlarında Tatarlar genellikle Müslüman oldular. Burke Han her taraftan bilginler getirtip Kıpçak ülkesinde bilimi ve İslamiyet'i yaymaya çalıştı. Okullar, medreseler yaptırıp onlara vakıflar verdi. İslam bilginleri Burke'ye «Nasr-üd din» ve «Ebulmuallim» lakaplarını verdiler. Bilgin Necmeddin Zahidi, Burke'nin adına «Nasırriyye» diye bir kitap yazdı (1269).

Burke Han Mısır Sultanı Melik-ez Zahir Beğbars ile birçok savaş yaptı. Bunlar birbirlerine elçiler gönderdiler. Burke Saray kentini tamamladı.

1266 yılında öldü. Oğlu olmadığından yerine Batu Han'ın Doğan adındaki oğlunun Mengü Timur adındaki oğlu han oldu. Burke Han, 10 yıl hakanlık yaptı.

MENGÜ (Mangu) TİMUR HAN:

Bunun zamanında da Mısır ile politik ilişki eskisi gibi devam etti. 1276 yılında bütün Kıpçak'ın nüfusu yazıldı. 1280'de öldü. Yerine kardeşi «Tedan» (Tandu) Mengü geçti.

Mengü Timur, 14 yıl saltanat sürdü.

---

6 - Arık, Arı: «Temiz», «pak» demektir. Aynı zamanda «zayıf» anlamına da gelir. Artık, «çok» demektir. Bu nedenle her iki kelime de doğru olabilir.

TEDAN MENGÜ HAN:

Bu da Mısır Sultanı Kalavun ile ilişkiyi sürdürdü. Han'ın gönderdiği mektup ülkenin ve Devlet'in resmi dili olan Uygurca idi. Bu zamanda Kubilay Kaan Güney Çin'i, Hind-i Çini'yi aldı. Cengiz İmparatorluğu Malaga Boğazı'ndan Avrupa içlerine, Anadolu'ya kadar büyüdü. 1287 yılında Tedan Mengü Han yerini kardeşi Tula Buğa'ya verip kendisi ibadetle meşgul oldu. Pek müslüman bir adamdı. İşlere bakmazdı. Bu nedenle tahttan indirildi. Bu olayla birlikte ülke dörde bölündü.

7 yıl saltanat sürdü.

TELA (TULA) BUĞA HAN:

Tahta çıkar çıkmaz Macaristan'a sefer açtı. Ordusu geri çekilirken şiddetli bir kışa ve boraya tutulup yolunu şaşırdı. Askerin çoğu soğuktan ve açlıktan öldü. Seferde beraberinde Nogay Mirza vardı. Bu kişi meşhur ve pek saygın komutanlardan idi. O ordusunu hiç kayıp vermeden ülkesine getirdi. Buna kızan Han, Nogay Mirza'yı öldürmeğe karar verdi. Bunu haber alan Nogay Mirza da Tela Han'ı ava davet edip avlakta kurduğu pusuya düşürdü. Han'ın yanında Mengü Timur'un beş oğlu da beraberdi. Hepsini öldürdü. Mengü Timur'un altıncı oğlu Toktay'ı Han yaptı (1290). Nogay'lara «Nogay» adı bu adamdan kalmıştır. Değerli devlet adamları için böyle tehlikeler vardır.

Bizans İmparatoru, Tela Han'a kız verdi. Böylece Bulgarlar'la yaptığı ticareti güvence altına aldı.

3 yıl saltanat sürdü.

TOKTAY HAN:

Buna «Toktuka» da derler. Dörde bölünen Devlet'i yeniden birleştirdi. Hanlığının üçüncü yılında Kubilay Kaan ölünce yerine Olcaytu Kaan oldu. Bu olay ile büyük Cengiz İmparatorluğu tamamen bölünerek Cengiz Sülalesinden hanlar resmen bağımsızlıklarına kavuştular. Bu meyanda bu Kıpçak Devleti de bağımsızlığını kazandı (1293). Nogay Mirza bütün işleri elinde tutup Han'ı tutsak gibi kullandı. Nogay'ın oğulları da birer müstebit kesildiler. Toktay'ın birçok beylerini, hatta üvey anası ve Kaan neslinden olup sarayda pek nüfuzlu bulunan Çiçek Hatun'u da öldürdüler.

Artık iş dayanılamayacak hâle gelmişti. Toktay, Nogay üzerine yürüdü, ancak mağlup oldu. Toktay Han bahadır ve gayretli bir kişi idi. Durmayıp çalıştı ve iki yıl sonra tekrar varıp Nogay'ı perişan etti. Nogay bir Rus askerin eline düştü. Her ne kadar «Beni Han'a götür!» diye rica etti ise de, Rus dinlemeyip öldürdü ve Han'a başını götürdü. Han da bu kabahatına kızıp Rus askerini öldürttü (1299).

23 yıl saltanattan sonra Toktay Han 1312 yılında öldü. Yerine Özbek geçti. Zamanında bu Devlet Yayık'tan Tuna'ya, Karadeniz ve Kuzgun Denizi'nden Kuzey Donmuş Deniz'e kadar büyüdü.

MUHAMMED ÖZBEK HAN:

Mengü Timur'un «Tuğrulca» adındaki oğlunun oğludur. Adı Muhammed Özbek'tir. Özbek Han, Mısır Sultanı Melik Nasır'ın yakın akrabalarından bir kızla evlendi ve büyük düğünler yapıldı. Kendi kızını da Melik Nasır'a verdi. Kulahu oğullarıyla savaşı sürdürdü, fakat bu savaşlar yine sonuçsuz kaldı.

Bu sıralarda Rus kinezleri birbirleri ile kapıştılar ve sonunda birbirini düşürmek için bu hanlara başvurdular. Saray'a gelir, armağanlar sunarlardı. Hanlar da onlardan birini diğerinin yerine geçirirlerdi. Saray hükümeti, Rus kinezlerinin ülkelerine «Baskak» (tahsildar)lar gönderirlerdi. Ruhanilerden, kiliselerden vergi almazlardı. Bu sırada Baskak'lar onlardan da vergi toplamaya başladıklarından Han'a şikayet ettiler. Han da onlara şu yarluku (ferman) verdi:

«Büyük ve bülend olgan Allahüteala'nın merhameten, irade ve kutlu emri.

Ben Özbek özimnin (özemin, kendimin) tasarrufunda olgan (olan) cümle büyük hem (ve) orta hem küçük kinezlerge (lere), cümle vezirler, emirler ve defterçi ve baskak ve yazuçı ve ilçilerge ve her bir hükm yüriğen (yürüyen) taraflarnın (ların) haklarıga ferman idemen: Nasara (Hıristiyanlar) ve gayrılarının cümle ruhanileri (popları: Rusça «papas»), rahipleri kenişeler ve ibadet örenleri (ören: mahal) ve işbu kenisede ibadet örenlerine tahsis edilgen mülkler, vakıflar cümlesi haraçdan ve miri işlernin (işlerin) cümlesinden muafdır. Bularga (bunlara) hiç birev kul tigizecek olmasın! Çünki bunlar Allah için hazırlanganlar. Bular bizge ve biznin ailemizge dua kılsınlar. Eğer birev bularga taaruz idüb bulardan bir nerse (nemirse, nesne, şey) alaçak bolsa (olsa) andan üç misli tületilür. Eğer birev bularnı eza idecek bolsa Allah'nın kahrı ana bolsun!

Yazıldı Kuyan yılıda (Tavşan yılında), Güz faslından birinci aynın (ayın) dörtinci küninde.»

1327 yılında Özbek Han, Çalhan adında birini bir Rus kentine göndermişti. Ruslar «Tatarlar bizi Müslüman etmeğe geliyorlar,» diye yaygara koparıp büyük bir fitne çıkardılar. Müslüman tüccarları kestiler. Han bu olaya çok kızdı ve Ruslar'ın üzerine elli bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordunun komutasını da Kinez İvan'a bıraktı. İvan isyan eden kentlerin kalelerini yıktı. Taş taş üstünde bırakmadı. Han kendisini ödüllendirdi.

İvan akıllı ve hileci bir adamdı. Bir taraftan Han'a itaatlı görünür ve ona hizmet eder; diğer taraftan bütün Rusları bir bayrak altında toplamaya gayret ederdi.

1341 yılında Özbek Han öldü. Yerine ortanca oğlu Canı Bek geçti.

29 yıl hakanlık yaptı.

Özbek Han, Batu'dan sonra en şöhretli ve nüfuzlu bir hakandı. Bilimi ve bilginleri pek severdi. Müslüman bilginlere olduğu gibi Hıristiyan bilginlere de aynı sevgi ve saygıyı gösterirdi. Adaletli idi. Kıpçak ülkesini refaha kavuşturdu; yasalar ve tüzükler yapıp uygulamaya koydu. Za-

manında başkent Saray kenti pek mamur oldu. Irak ve Şam'dan tüccarlar gelirdi, işlek bir ticaret mahalli idi. Diğer kentlerden Macar, Sudak, Kırım, Kefe, Ozak ve Havarezm kentleri de o zaman dünyanın en bayındır kentlerinden oldular, gelip geçen gezgincilerin ilgilerini çekerdi. Kentte her milletin tacirleri bir mahallede idi. Mallarını koruma için bu mahalelerin birer duvarı vardı. Han'ın saraylarının da ayrı bir kalesi vardı. Han'ın Sarayı'nın üstüne bir altın ay (hilal) konurdu. Adına da «Altun Taş» denirdi. Bunlara ay, müslümanlıkla Arap'lardan gelmiş değildir. Ay'ın eski Türk işareti olması gerekir. Selçuklu Hanedanı paralarında da hilal (ay) göreceğiz. Saray kentinde küçüklerden başka 13 büyük cami vardı.

Özbek'in Sarayında Şeyh-el Numan-el Havarezmi adında bir bilgin vardı. Şu gerçek çok dikkat çekicidir. Özbek Han bu bilginin üst tarafında değil, alt tarafında otururdu. Ve bilgin, Han geldiği zaman ayağa kalkmazdı. Buna karşılık Şeyh Numan fakirlere ayağa kalkar ve onlara saygı gösterirdi.

Tanca'lı meşhur İbni Batuta, Özbek Han'ın zamanında buralara gelmiş, Han'dan, karılarından, kızından, beylerinden çok saygı görmüş ve armağanlar almıştı. Özbek Han'ın üçüncü karısı Bizans İmparatoru'nun kızı idi. Han, karısını İstanbul'a babasını ziyarete gönderdi. İbni Batuta da beraber gitti. Batuta daha sonra tekrar Saray kentine geldi.

CANI HAN:

Her taraftaki beylerden bağlılık mesajları geldi. Bu arada Rusların Büyük Kinez'i Simon da Han'ın huzuruna gelip bağlılığını bildirdi.

Bu aralık Kulahu'nun İran ve Irak'ta saltanat eden oğulları Müslüman oldular. Biraz sonra bu İlhanlılar Devleti çöktü. Bu devletin vezirlerinden Eşref bin Timurtaş Azerbaycan'a sahip oldu. Pek zalim bir devlet adamıydı. Halka akıl almaz zulümler yapar, bilginlere hakaret ederdi. Bilginler birer birer savuştular. Bunlardan Kadı Muhyiddin de kaçıp Saray'a geldi. Camide, Canı Han'ın da bulunduğu bir sırada verdiği «Eğer bu kadar kuvveti olan bir hükümdar Allah'ın kullarını bu Eşref'ten kurtarmazsa kıyamet günü bütün mazlumların eli o'nun yakasında olacaktır.» dedi. Bu sözlerden etkilenen Canı Han sefer hazırlıklarına başladı. Zaten Canı Han, İran ve Irak'ta Cengiz İmparatorluğu'nın yok olmasına dayanamıyor, kendisinde milliyet duygusu kaynıyordu. İşte bu olay güzel vesile idi.

Yüz bin kişilik bir ordu ile Eşref'in üzerine yürüdü ve askerini bozdu. Eşref para ve mücevherlerini dört yüz deve ile Urcan'a gönderdi. Urcan bilginlerinden biri Eşref'i yakalayıp Canı Bek'e teslim etti. Han, Eşref'i öldürttü. Halk Eşref'in başını alıp Tebriz'de «Merağan» adındaki mescidin önüne astı. Canı Bek Eşref'in hazinelerini askerine dağıttı.

Geri dönerken yolda hastalandı ve Saray kentine gelir gelmez öldü (1357). Yerine oğlu Birdi Bek Han oldu.

16 yıl hakanlık yaptı.

Canı Han, bilgin Şerif bin Abdülhamid tarafından eğitilmişti. Akıllı ve

olgun bir hakandı. Bütün bilginlere karşı saygılı idi. Bilginleri çevresinde toplamıştı. Teftazani, Razi gibi bilginler Canı Bek'in sarayında bulunmuş ve o'nun adına kitaplar yazmışlardı. Teftazani'nin «Telhis», «Muhtasar-ül Maani» adındaki eserleri, yüzyıllardan beri medreselerimizde okunmaktadır. Teftazani, Canı Han hakkında «Kehf-ül nam, mülaz-ül hak katubete, Zıllullah, celal-ül hak ve'l din» demiştir. Bu sözler, «Halkın, doğruluğun tam sığınağı Allah'ın gölgesi, Allah'ın ve dinin ululuğudur» anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Havarezmi adında bir şair «Muhabbetname» adlı eser yazmıştır. Eserin şivesi Çağatayça'dır.

Canı Han'ın ülke yönetimi ve adaleti pek meşhurdur. Bu yönden de atası Özbek Han'ın yerini tutmuştur. Kendisini İslam bilginlerinin övdükleri gibi, bir vesile ile Tatar'lara türlü kabahat yükleyen Rus rahibleri bile Canı Han için, «Pek iyi bir Han'dı. Hıristiyanlara çok iyilikler yaptı» demişlerdir.

BİRDİ (VERDİ) HAN:

Birdi Han'ın ilk işi bütün kardeşlerini, akrabalarını öldürmek oldu. Yeniden ağır vergiler koydu. Kendisi gayet kara ve katı yürekli, ahlaksız, tedbirsiz bir adamdı. Her tarafta ihtilaller başgösterdi. Bu ihtilaller arasında Kulpa adında Cuci neslinden bir mirza Birdi Bek Han'ı öldürüp işini bitirdi (1360).

7 yıl hakanlık yaptı.

Birdi Han, yerine geçecek hiç kimseyi sağ koymamıştı. Mirza Kulpa hanlık makamına geçti.

Artık Devlet, sürekli çalkandı durdu. Tahtta bir adam çıktı, bir adam indi. Kan gövdeyi götürdü. Türkistan'dan, Havarezm'den, Kafkasya'dan ta Macaristan'a kadar uzanan büyük «Deşt-i Kıpçak» ülkesinin her tarafında çeşitli hanlıklar ortaya çıktı. Her biri Han olmak için vuruştu. Bu durum yirmi yıl kadar sürdü.

Vaktiyle, Cuci Han'ın İçen adındaki oğlu Sir Derya boyuna atanmıştı. Buraya o zaman «Ak Ordu» derlerdi. Buna Rus'lar ve Acem'ler «Gök Ordu» adını verirler. Bu sırada burada İcen'in oğulları hüküm sürüyorlardı. Bu ihtilal sırasında İdil boyu, Bulgar ve Rus yerleri gibi Kıpçak'ın büyük kısmı bunlara bağlandılar. Bunların başı Mamay Türe idi. Bu suretle Kıpçak Saltanatı'nın ağırlık merkezi İdil boyundan Sir (Sır) boyuna geçmiş oldu.

ABDULLAH HAN:

Bu ihtilalin en baş simalarından biri Mamay Mirza adında Kırım'da vali bulunan kişiydi. Kargaşalıktan yararlanarak Özbek neslinden Abdullah adında birini Han ilan etti. Saray kentini ele geçirip Abdullah adına hanlık sürmeye başladı. Ruslar bu durumu fırsat bilip Türklerin üzerine akınlar yapıyor, Han'ın kadın ve kızlarına varıncaya kadar alıyor, kesiyor, türlü zulümler ediyorlardı. Mamay Mirza Ruslar üzerine yürüdüyse de perişan oldu (1387).

Bu bozgunun acısını almaya çabalayan Mamay Mirza asker bu-

lamıyordu. Nihayet para ile Ermeni, Çerkes, Alan ve Yahudilerden kurulu bir ordu topladı. Rus papasları her tarafta dolaşıp din adına Rusları savaşa çağırdılar. Hatta papaslar kendileri bile asker yazıldılar. Birbirine düşman olan kinezler şimdi birleşmişlerdi. Moskova'da pek büyük bir ordu toplandı. Bunu gören Ruslar sevinçlerinden ağladılar ve bir ağızdan «Kanımızı veririz; dinimizi, yurdumuzu vermeyiz. Yüz elli yıllık Tatar kulluğundan çıkma zamanı geldi!» diye bağırdılar. 1380 yılının Ağustos başlarında Dimitri yüz elli bin kişilik bir ordu ile Moskova'dan hareket etti. Meşhur «Kulikova Savaşı»ı oldu. Önce Dimitri'nin askeri bozulup kaçtı, fakat pusuda sakladığı askeri savaş alanına sürdü. Bunu gören Mamay ordusu düşmana yardım geldi sanarak kaçtı. Bu yere «Ruslar yendi» adı kondu. Bununla beraber Ruslar Saray'ın uyruğundan çıkamadılar. Mamay kaçıp Saray kentine geldi; fakat tahta Toktamış adındaki bir Han'ın çıkmış olduğunu gördü.

TOKTAMIŞ HAN:

Ak Ordu Hanı Orus Han ile kardeşi Tuli Hoca arasında anlaşmazlık çıkmış, Orus, Hoca'yı öldürtmüştü. Hoca'nın Toktamış adındaki oğlu da korkusundan kaçıp Semerkant'a Aksak Timur Han'a sığınmıştı.

Aksak Timur Han Orus ile savaşmak için bahanê arıyordu. Bu olayı vesile ederek Orus'un üzerine kuvvetli bir ordu ile Toktamış'ı gönderdi. Orus'un başkenti Sir Derya üzerinde ve şimdi harabesi mevcut olan «Sağanak» kenti idi. Toktamış üç defa mağlup oldu. Üçüncü mağlubiyet hepsinden fena ve şimdi harap olan Otrar kentinde olmuştu. Pek kahraman olan Toktamış yalnız başına basık bir ormana dalıp oradan Sir Derya'yı yüzerek geçti. Suyu geçerken bir okla ayağından yaralanmış olmasına rağmen Aksak Timur Han'ın yanına varmıştı. Bu sırada Orus Han ölmüş, yerine oğlu Timur Melik, Han olmuştu. Aksak Timur yeniden bir ordu düzenleyip en iyi komutanın yönetiminde göndermişti. Bu sefer Aksak Timur'un ordusu galip geldi. Kıpçak Hükümetini kendi himayesine aldı. Sağanak'da Toktamış'ı Han yaptı (1376). İşte bu Toktamış, Mamay Mirza Ruslarla uğraşırken Saray'a gelip tahta oturmuştu (1380). Toktamış, Saray'a gelen Mamay'ı askeriyle beraber tepeledi. Mamay, ailesi ve hazineleriyle Kırım'da Kefe'ye gitti. Orada Cenevizliler Mamay'ı öldürdüler. Toktamış, Mamay'ın bu haline acıdı ve Cenevizli'lerden intikamını aldı.

Ruslar oldukça azmışlardı, terbiye edilmeleri gerekiyordu. Toktamış Han, Moskova üzerine sefere çıktı. Üç gün kuşatmadan sonra kenti zaptetti ve halkı kılıçtan geçirdi.

Toktamış Han, Aksak Timur Han'ı çekemiyordu. Timur İran, Irak ve Azerbaycan'ı zaptedip buraya bir vali atadı (1392). Oysa Azerbaycan Kıpçak'ın idi. Toktamış'ın sakçı askeri (sınır muhafızı) Timur'un askerine hücum etti ve bozuldu. Toktamış'ın buna çok canı sıkıldı.

Bu sırada Aksak Timur Han Issıg Göl ve Kaşgar tarafında egemenlik süren Kamereddin Han ile uğraşmaktaydı. Kamereddin «Cengiz oğulları elinden bu kadar yerleri haksız olarak alan Aksak Timur aleyhine anlaşalım. Yoksa sen de gideceksin!» diye haber gönderdi. Toktamış da ka-

bul etti. Kamereddin ve Toktamış orduları hareket etti. Aksak Timur Han'ın beylerini mağlup ettiler. Semerkant'a gelip, Aksak Timur'un «Zencir Saray» adındaki büyük sarayını yaktılar ve birçok ganimet alıp gittiler.

O sıralarda Aksak Timur Han İsfahan tarafında meşguldü. Hemen gelip Havarezm'den Toktamış'ın adamlarını kovdu. Toktamış bir ordu ile aksak Timur Han'ın üzerine gelip «Sarı Kamış»da vuruştularsa da hiçbir taraf ne galip, ne mağlup oldu.

Orus Han'ın oğlu Timur Melik'in «Ak Mangut» urukundan olan karısından Timur Kutluk adında bir oğlu kalmıştı. Bu kadının İdgü Mirza adında bir kardeşi vardı. İdgü Mirza, Toktamış Han'ın en yakın adamlarından olmuştu; fakat içinde Timur Melik'in kinini taşıyordu. Timur Kutluk büyüyünce birleştiler. Ve Toktamış'ı atıp yerine Kutluk Timur'u geçirmek üzere anlaştılar. Toktamış bunların niyetlerini sezdi. Timur Kutluk ve İdgü maiyetleriyle kaçıp Aksak Timur'a sığındılar.

Aksak Timur Han Toktamış'ı ezmek yolunu zaten aramaktaydı. İdgü bu yolları kendisine öğretti. Aksak Han büyük bir askerle ve bunlarla beraber Kıpçak'ın üzerine yürüdü. Toktamış'ın bu işlerden haberi yoktu ve Timur Han'a birçok armağanlar gönderiyordu. Elçiler yolda rastgeldiler. Timur armağanları ve barışı kabul etmedi. Haber vermesinler diye elçileri de geri göndermedi. Yoluna devam etti; fakat Toktamış biraz sonra durumu öğrendi. Askeriyle Aksak Han'ı karşıladı. Bulgar İli'nde «Kunduzca» denilen yerde savaş başladı. Savaşın kızıştığı bir sırada Toktamış'ın İdgü taraftarı olan komutanları O'nun talimatı üzere Aksak Timur Han'ın tarafına geçtiler. Toktamış yalnız kalıp çareyi kaçmakta buldu. Timurlenk Kıpçak kentlerini yerle bir etti. Birçok adamlar kesti ve beyler arasından beş bin kız ve oğlan aldı.

Aksak Timur Han dönerken Timur Kutluk ile İdgü Mirza yurtlarına varıp uruklarını alarak gelmek için izin istediler. O da verdi, bu bir hile idi. Gidip Timur Kutluk kendisini Han ilan etti (1390). Bu arada Toktamış da Saray'a dönüp hanlığa devam etti. Atalarının Mısır ile olan ilişkilerini yeniden canlandırdı.

Timur Kutluk Han'ın Uygur harfleriyle yazılmış olan bir yarlığını buraya aynen alıyorum:

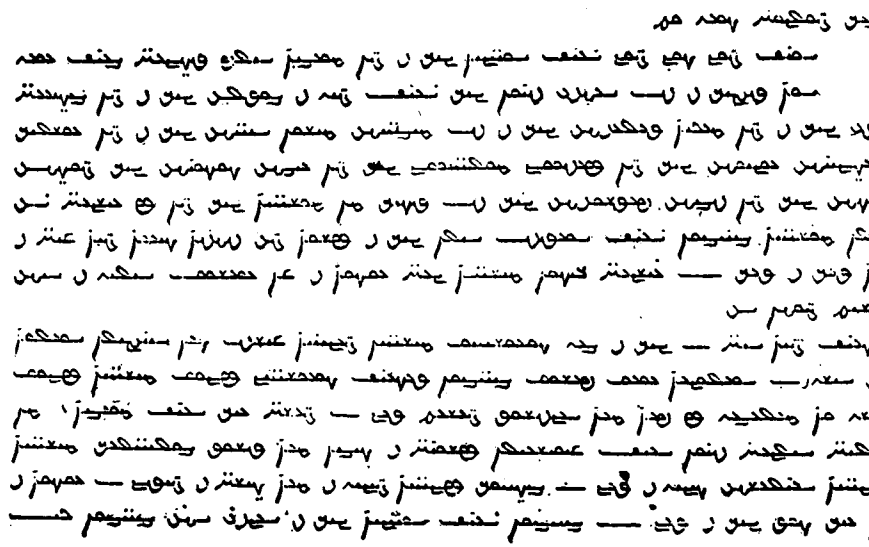
TİMUR KUTLUK HAN'IN YARLIĞI

(Arap Harfiyle)

«Timur Kutluk sözüm:

Ön kol, sol kol'nun oğlanlarıga anlatu. İdgü başlık men yüz on binlerige iki içgi kendilerige, kadı müftilarıga meşayih sofılarıga, divan bitigçilarıga, tamgaçı, ternakçılarıga, yurt işlançu yular açıçılarıga, bukaul toktaullarıga yamçı şu sarançılar, kuşçı barsçılarga, kemigçi köprekçilerge, bazarda turganlarga bu yarlığ tutaturğan Muhammed'nin uyap atalarını burungu kiçgen Sayın Han çağıdan birli bir yarluk rast tarhanlık yusunu cayurup atası Hacı Bayram Hocanı biznin han ağalarımız Sivergan tarhan kılgan cerklesin anlata otundı irse otulınyup görüp Muhammed biz-

nin sivergan bolup tursun didiğimiz bu künden İlger ve Kırım birle kırık yerinin tarhanı Sudat Atlık kendinin cuvarında burungu zamandan birü tarhan bolgan Ondınçı kalası bila meşhur bolgan kalası Şar Kabala yusunu cayır suları bila Muhammednin oğlanları inekçi Hacı Muhammed ve Mahmud'nı azad ve tarhan bolsun.

TİMUR KUTLUK HAN'IN YARLIĞI
(Uygur Harfleriyle)

Aksak Timur fetihlerle meşgul oluyordu. Toktamış da kuvvetlenmeye çalışıyordu. Beş yıl sonra Timurlenk yedi yüz bin kişilik bir ordu ile tekrar Toktamış üzerine geldi. Terek boyunda üç gün üç gece devam eden pek kanlı bir savaş oldu. Daha yenilgi kesinleşmeden Toktamış kaçıp gitti.

Bu suretle Aksak Han galip geldi. Bazı tarihçilere göre Toktamış biraz daha sabretseydi kendisi savaşı kazanacaktı. Timurlenk Kıpçak ülkesini yıkmaya ve halkını öldürmeğe koyuldu. Bu ülkenin Ak Ordu, Gök Ordu, Bulgar, Doğu Rus, Kırım, Çerkes gibi yerlerindeki kentlerini yerle bir etti (1395).

Aksak Timur Han dönünce Toktamış yine Saray'a gelip yine hanlığa başladı; fakat bu sefer de başına İdgü belası çıktı. Bu adam bir düziye Toktamış'a saldırdı. Altın Ordu halkı bu savaşlardan bıktı ve göç etmeye başladı. On beşinci savaşta İdgü kesin yenilerek kaçtı.

Artık İdgü'den bir ses, seda gelmedi; fakat rahata erdiği sanılırken altı ay sonra İdgü yine bir ordu ile Saray'a hücum etti. Toktamış kaçtı. Timur Kutluk, Han ilan edildi (1399).

Toktamış Kiev Kinezi'ne sığındı. Kinez, Saray'a Timur Kutluk üzerine

yürüdüyse de mağlup oldu ve haraca bağlandı (1400).

Bundan sonra Toktamış serseri bir hayat geçirmiştir. Dağlarda, ormanlarda yaşamıştır. Daima hanlık peşinde, serüvenler içinde ömür sürmüş ve nihayet Saray Hanı Şadi Bek Han'ın askeriyle savaşırken ölmüştür (1405).

Hükümdarlığı, 25 yıl sürdü.

Toktamış Han en kahraman, en akıllı hanlardandır. Dünyanın acı ve tatlısını tatmış, pek tecrübeli bir kişiydi. Fakat şansı pek iyi gitmedi. Dokuz çocuk bıraktı.

İdgü Mirza, kendi bağımlılığı altında önce Kutluk Timur'u, o ölünce kardeşi Şadi Bek'i, ondan sonra Timur Kutluk'un Folad Timur adındaki oğlunu Han yaptı. Bu hanların adları hutbede okunur, paralara yazılırdı, fakat yönetim tamamen İdgü'nün elindeydi. Bu sırada her tarafta hanlık davaları başgöstermişti.

İdgü Moskova'ya ve Rus'ların Büyük Kinez'i Vasili üzerine sefer açtı. 21 gün Moskova'yı kuşattıktan sonra Rusların haraç vermesi şartıyla geri döndü (1408).

İdgü'nün Nureddin adındaki oğlu Kutluk'un Timur Han adındaki oğlunu Han ilan etti. İdgü, Folad Timur ile beraber Kırım'a kaçtı. Biraz sonra Toktamış'ın Celaleddin adındaki oğlu gelip Saray'ı aldı ve Han oldu.

Altın Ordu yurdunda Celaleddin zamanında da ihtilal ve anarşi devam etti. Celaleddin Han'ı, kardeşi Kerim Birdi öldürüp yerine Han oldu. Bu iki han zamanında Rus Kinezleri Saray'a armağanlarla gelerek bağlılıklarını bildirdiler.

Kerim'in yerine Toktamış'ın çocuklarından Cebbar Birdi, Kiyak, Kadir Birdi sıra ile Han oldular. Bunlardan sonra Timur Kutluk'un oğlu Timur Han'ın oğlu Küçük Mehmet, Han oldu. Bu Han, İdgü'yü bir savaşta öldürdü.

İdgü dindar, kahraman bir adamdı, fakat varlık gayretini vatan gayretine tercih edip ömrünü fitne ve fesat ile geçirmiştir. Küçük Mehmed Han'ın yerine ağabeysi Uluğ Mehmed Han geçti.

ULUĞ MEHMED HAN:

Akıllı bir hakandı, fakat zamanı ihtilaller içinde geçti. Ak Ordu'daki Burak Han'la çok uğraştı. Bu adam Mehmed Han'ın ülkesinde düzeni sağlamasını engelledi. Uluğ Mehmed Han, nihayet onu tepeledi. Bu sayede ülkesi dirliğe ve rahata kavuştu. Adaletinden halk çok memnun kaldı. Zamanında Rus Kinezleri aralarındaki kavgaları çözümlemek üzere Saray'a huzuruna geldiler. Fakat Küçük Mehmed Han gelip Saray'ı işgal etti ve bu akıllı Han'ı kaçırdı (1437).

KÜÇÜK MEHMED HAN:

Küçük Mehmed Han 8 yıl hakanlık ettikten sonra öldü. Yerine oğlu Seyyid Ahmed han oldu (1445).

SEYYİD AHMED HAN:

Bunun zamanında yine Devlet zayıfladı. Ruslar Saray'ı tanımamağa başladılar. Ahmed Han oğlunu Moskova üzerine gönderdiyse de giden ordu bir iş beceremeden geldi.

1456 yılında Seyyid Han Moskova üzerine bizzat yürüdü. Ancak, Kırım'da bağımsız olarak hanlık yapan ve Moskova Kinezi Üçüncü İvan ile dost olan Hacı Giray Han, Seyyid Han'ın önüne durdu. Bir Rus için bu iki Türk birbirini vurdular, Ruslar sevindiler. Bu durum karşısında yine, Seyyid Han Moskova'ya birşey yapamadı. Şimdi bu iki han dünyada olsalar da Rus'ların Türk'lere ettiklerini görseler, onlar için birbirini kırarak Rus'lara bugünkü fırsatı verdiklerine kan ağlasalar!...

İvan pek akıllı bir kinezdi. Seyyid Han'a bağlı görünüyordu. Han'dan ferman getirenlerin ayakları altına kıymetli halılar döşer, onları karşılar, fermanı babaları gibi başını açıp diz üstü çökerek alırdı. Bu sayede güvenli ve rahat olup kuvvetlenmeye vakit bulurdu. Oysa Tatarlar birbirini yiyiyorlardı. İvan da alttan alta bu ateşi körüklüyordu. Seyyid Han bir aralık yine Moskova üzerine yürüdü. Fakat Kinez armağanlar gönderip geri dönmesini sağladı (1472).

Kırım'da Hacı Giray Han öldü, yerine oğlu Mingli Giray, han oldu. Bu Han da Seyyid Ahmed Han'a düşmandı. Artık bıkıp, Seyyid Han Kırım üzerine yürüdü. Mingli Han'ı kaldırıp yerine Canı Bek adında bir beyi Han yaptı (1476). Bir süre sonra Mingli gelip Han oldu.

ALTIN ORDU DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ

Bu Devlet artık iyice çökmeye yüz tuttu. Hanlıklara bölündü. Kuzey tarafında, yani Bulgar kısmında «Kazan Hanlığı» ve «Maveraünnehir Hanlığı», Kırım ve Karadeniz taraflarında «Kırım Hanlığı», İdil boyunda «Nogay Hanlığı», Astrakan'da «Astırhan Hanlığı» adıyla hanlıklar türedi. Kendisi de «Saray Hanlığı» derecesine indi. Bunun üstüne tuz, biber olarak Tatar ulusları Rus hizmetine girip Saray, yani yurtları aleyhine çalıştılar. Vasili zamanında Rusların ortasında «Kasım Hanlığı» adında diğer bir hanlık Ruslar tarafından kuruldu. Bundan amaç Tatar'lara karşı bir kalkan, hem de Tatarları toplayıp, onları diğer Tatar hanlıkları, yani asıl yurtlarına saldırtmak için şeytanca bir plân yapmaktı. Rusların kontrolünde olan bu hanlık sürekli olarak, milleti, yurdu, dini aleyhine çalıştı.

Artık Ruslar Saray Hanı Seyyid Ahmed Han'ı ve Kazan Hanı'nı tanımadılar. Seyyid Han'a hakaret bile ettiler. Kırım Han'ı Moskova Kinez'iyle birleşti ve Saray üzerine yürüdü. İki asker karşılaştı. Ruslar korkup kaçtılar. Bunu savaş hilesi sanan Seyyid Han'ın askeri de çekildi. Seyyid Han hemen döndü (1480). Don boyunda idi, askerini dağıtmıştı. Kırım Hanı Mingli Han, Şeyban beylerinden İvak ve Nogay beyleriyle birleşti. Seyyid Ahmed Han'ı basıp öldürdü ve Kinez İvan'a da «düşmanı öldürdük!» haberini gönderdi (1481). Seyyid Ahmed Han'ın yerine oğulları geçmiş ise de hiçbir hükümleri olmadı. Nihayet Mingli

Giray Saray'a gidip kenti ve saraylarını yıktı. Hatta hanların kızlarını bile ortadan kaldırdı. Altın Ordu Devleti yokoldu. Bu işi, Rus teşvikiyle bir Türk gördü.

Kıpçak Türkleri esas olarak Kanklı, Kalaç, Kıpçak ve Hazar uruklarıdır. Bulgar, Kıpçak, Hun, Altın Ordu gibi çeşitli adlar aldıktan sonra Tatar adını almışlardır. Cengiz Han'a kadar burada «Tatar» adında bir uruk mevcut değildir. Bu devletin kara günlerinde bu Tatar'ların çoğu Sibir'e doğru göç ettiler.

Cuci Han neslinden Şuban (Şeyban) ve halefleri Ak Ordu ile Altın Ordu arasındaki Kazak'ları yönettiler. Bunlardan Ebulhayr 15. Yüzyıl ortasında tüm Kıpçak kuvvetlerini toplayıp Havarezm'i Aksak Timur Han oğullarından aldı ve aynı anda Semerkant'ı zaptetti. Değerli bir han olmasına rağmen Kıpçak Devleti dirilemedi. Bu kuvvet Maveraünnehir'e geçti. Özbek'ler Türkistan'a, diğer bir kısım Türkler ta Altay'a göç ettiler. Bugünkü Türkistandaki Özbek'ler bu Kıpçaklardır. Bugünkü İdil boyundaki Bulgarlarda, Tatarlarda, Türkistan'daki Türklerde, hatta Altay Türklerinde Toktamış'ın birçok türkü ve öyküleri vardır ve Kıpçak'tan götürmüşlerdir.

Kazak Müzesi'nde Altın Ordu hanlarına ait gümüş ve bakır paralar vardır.

Bir noktayı açıklamak önemli ve gereklidir. Ruslar daima Türklerin egemenliği altında, emir ve fermanlarına bağlı ve Türklerin önünde alçalarak yaşamışlardır. Entrika ve Türkler arasındaki fitne sayesinde sonraları Türkleri vurmaya, Türklere karşı egemenlik kurmaya başladılar.

Bu devlet Cuci Han'dan beri mevcut idi ve 1293 yılında tamamen bağımsız olmuştu. Bununla beraber ömrünü Cuci Han'dan hesap etmek gerekir. Bu hesaba göre bu devlet 256 yıllık bir ömür sürdü.

Bu devlette 15 hakan gelip geçti.

Pek faydalı olduğundan buraya Altın Ordu'ya ait bazı bilgileri içeren meşhur Fas gezgini ve coğrafyacısı İbn-i Batuta'nın Kıpçak'daki gezisini ekliyorum. Bu bilgilerden gereksiz açıklamalar ile akla ters düşen bazı saçma şeyler çıkarıldı.

İbn-i Batuta, «Seyahatname»sinde Deşt-i Kıpçak'a gezisini şöyle anlatır:

«Sinop'tan gemi ile Kerç'e çıktık. Arkadaşlarım araba bulmak için Kıpçakların yanına gitti. Bu Kıpçaklar Hıristiyan idiler. Altı aylık yol olan Kıpçak'ın ta üç aylık yerine kadar Sultan Özbek elindedir. Kıpçaklar tezek yakarlar. Arabalarla Kefe'ye vardık. Kefe'de çok Ceneviz'li var. Limanda iki yüz kadar mükemmel tüccar gemileri vardı. Burası dünyanın meşhur iskelelerindendir. Oradan araba ile Kırım (eski Kırım) kentine gittik. Güzel, büyük bir kenttir. Burada El-Horasani adlı bir şeyhin tekkesine indik. Arabalar burada dört tekerleklidir. Bazan iki, bazan daha çok at koşarlar. Bu arabaların ağaçları kayışlarla bağlanıyor, üstlerine keçe örtülüyor. Bu arabaların içlerinde yemek, okumak ve yazmak mümkün. Cariyemle ben bir arabaya bindim. Yanıma verilen yoldaşlar arasında bir de «tarif itüçi (edici)» vardı. Bu memurlar bu ülkede beylerin kapılarında durup biri geldiği vakit onun adını bağırarak söyler ve içeridekiler kimin geldiğini anlarlar. Bir yerde

konakladığımız zaman hayvanları otlatıyorlar. Bu ülkede hırsızlar hakkında şiddetli ceza olduğundan hayvanları çalan olmuyor. Bu Türkler ekmek ve ağır yemek yemiyorlar. Darıdan bir yemek pişiriyorlar. Atın üstünde yoğurup döğüyorlar. Kımız içiyorlar. Türkler kuvvetli ve iyi insanlardır. Bir de «burhanı» adında bir yemek yapıyorlar. Bunlar at etini severler. Tatlı yemezler. Ben bir gün Sultan Özbek'e helva götürdüm, yemedi.

«Sıcan denen yere vardık. Oranın beyi bizi yemeğe davet etti. Yemekte ekmek vardı. Sonunda ise «maed-dihanı» içtiler ki, buna «boza» diyorlar. (Arapça «dihan» darı demektir). Halk Hanefidir. Beyin adı Tülki Timur'dur. Buradan Azak kentine geldik. Tülki Timur bize izzet ve ikram etsin diye Azak Beyi'ne mektup yazdı. (Azak, bugünkü «Azof»tur.) Güzel bir kenttir. Bu kente ticaret için pek çok kişi gelir.

«Burada konuklara konukluk (ev sahipliği) eden, herkese iyilik yapan «ahiler» adıyla bir dernek vardır. Azak Beyi Mehmed Hoca Havarezmi bizi karşıladı. Yemek getirmiş, yedik. Hızırilyas Peygamber adına yapılmış olan tekkeye indik. Tülki Timur da yetişti. Çadırlar kuruldu. Yemekler yendi, kımız ve boza içildi. Beylerin oğulları hizmet ettiler. Kur'an okundu. Biri vaaz verdi. Hazır bulunanlara elbise ve atlar armağan edildi. Kıpçâk'ta at sürüsü, koyun sürüsü kadar çok. Buradan Mısır'a, Hindistan'a kadar at gider. Kadın arabalarına bir arşın uzunluğunda bir değneğin ucuna bir karış keçe asarlar. Böyle bir değnek, bin atı olduğuna işaret eder. Ben bunlardan on tane değnek asılan araba gördüm. Bu atlar kuvvetlidir. Bu nedenle Hintliler çok alırlar. Ancak savaş için, yarış için olan atları Yemen, Aden, Umman ve Kars'dan getirtirler.

«Buradan Macar kentine geldik. Bu kent Türklerin en güzel ve en büyük kentlerinden olup bahçeleri ve yemişleri vardır. Burada Şeyh Mehmed-el Batahi tekkesine indik. Bu şeyh, Rüfai tarikatından olup tekkesinde Türk, Arap, Fars ve Rum kavimlerinden yetmiş kadar sığınmacı vardır. Bunlar çitten gelen sadaka ile geçinirler. Buraların halkı tekkelere çok hayvan ve başka şeyler verirler. Sultan ve karıları şeyhi ziyaret ederler ve tekkelere yardımlar yaparlar.

«Bu kentte gördüğüm tuhaf bir şey kadınlara fazla saygı gösterilmesidir. Burada kadınlar erkeklerden üstündür. Hanların karılarının eteklerini 30 cariye tutuyor. Karısı böyle Han'ın yanına gelince, Han ayağa kalkıp selam veriyor ve yanına oturtuyor. Sonra kımız geliyor. Kadın kendi eli ile kımız doldurup Han'ın yanına gidiyor ve diziyle olcaşıp Han'a veriyor. Sonra Han dolduruyor, karısına veriyor. Sonra yemek geliyor, Han, karısıyla yiyor. Sonra kadın gidiyor. Kadınlar başlarına mücevher ve tavus tüyü takıyorlar. Türk kadınlarında örtünme yok. Çarşıda alışveriş yapıyorlar. Bazan kadınların yanında kocaları da vardır. Ancak kadınlar pek süslü, erkekler yalnızca bir koyun derisi ve külah[7] giydiklerinden karılarının uşağı sanılır. (Arap kültürü ile yetişmiş olan Afrikalı gezgin bunları garip bulmuş!)

7 - Tatarlar ve bütün Türkler serpuşlarına «börk» derler. Anadolu Türkleri de On Altıncı Yüzyıl'a kadar kırmızı börk giyerlerdi. Türklerde şöyle bir söz vardır: «Tat'sız Türk bolmas, başsız börk bolmas.» Yani: Başsız börk olmaz, tat'sız Türk olmaz. «Tat», müslüman olmamış Uygur demektir. Sanıldığı gibi «Tat», «Acem» demek değildir.

«Sultan Özbek'in ordusu Macaristan'dan dört günlük bir yer olan «Biş Tau» da olduğundan oraya gittik. Bu yerde bir ılıca vardır. Türkler burada hastalıkların iyi olduğunu sanırlar. (İbni Batuta, ılıcanın değerini ve önemini bilmiyormuş demek!) Ordu oradan kalkmış, geri dönüyordu. Biz de döndük. Bir yerde çadır kurdum ve bir bayrak astım. Ordu gözükmeye başladı. Sanki gezgin bir kent idi. Cami pazar, herşeyi var. Bunlar yürürken de arabalarında yemek pişiriyorlar. Sultan'ın karıları önümüzden geçtiler. Dördüncü kadın Emir İsa kızı «Tübe» geçerken bayrağımdan yabancı olduğumu anlayıp durdu. Uşak ve cariyelerinden bana yolladı. Bunlar Tübe'nin selamını söylediler. Ben de yanımdaki tarif itüçi ile armağan gönderdim. Tübe armağanımı kabul etti ve kendisine yakın konmamı buyurdu. Sultan da geçti ve yerine kondu.

«Mehmed Özbek Han kudretli ve şöhretli bir hakandır. «Han» bizce «Sultan» demektir. Bu hakan İstanbullu'larla sürekli savaşır ve galip gelir. Kefe, Kırım, Azak, Sudak, Havarezm gibi büyük kentleri vardır. Özbek Han bu sırada Emir-ül Müminin Mısır ve Şam Sultanı, Irak Sultanı, Türkistan ve Maveraünnehir Sultanı, Deşt-i Kıpçak Sultanı, Hint Sultanı, Çin Sultanı olmak üzere yeryüzünde bulunan yedi büyük hükümdardan biri idi. Bunlar sefere giderken herkes haremini de beraber alır. Sultan, kadınlarından birinin yanına gideceği zaman önce haber gönderip sonra varır. Özbek Han Cuma namazından sonra «Altın Kubbe» adlı altın kaplı bir yerde, altın kaplı ve mücevherlerle süslü bir tahtta oturur. Dört karısından ikisi sağında, ikisi solunda oturur. Oğul ve kızları da bunların yanında otururlar. Karılarından biri gelirse Sultan ayağa kalkıp onu kolundan tutar ve ona ayrılan tahta oturtur. Bunlar hep halkın önünde olur. Perde filan yok. Bunlardan sonra devlet adamları ve memurlar sağ ve soldaki yerlerine otururlar. Eşik yanında saygın Törelerin kızları ve onların arkasında saygın askerler, sağ ve solda olmak üzere, otururlar.

«Bu suretle divan yerini alınca ülkenin ileri gelenleri üçer üçer gelip selam verirler ve kenara gidip otururlar. İkindi zamanı kadınlar giderler. Her birisinin ellişer cariyesi olup atlara binerler. Kadının arabasının önünde silahlı karaul (karakol) erkekler ve yüzlerce kul vardır. Altın Kubbe'ye törenle gelir ve giderler. Bu kadınlar altınlı arabalarına oturdukları vakit yanlarında ikişer, önünde altı kadın, arkasında iki kız durur. Bunların süslü elbiseleri, başlarında takıları ve tavus kanatlı «bağtak»ları vardır. Hanım arkadaki kızlara dayanarak oturur. Arabalarının önünde Rus ve Hint gençleri elerinde altın veya gümüş değnekle yürürler. Arkalarında cariyelerin arabaları, eşyalar için toplam üç yüz araba gelir.

«Bu orduda benim yerim Şehzade Can Bek'in yerine yakın idi. Sultan'ın huzuruna çıktım. İftar ettik.

«Han'ın en sevgili karısı Tay Tuğlu'dur. Huzuruna kabul edildim. Yanında yoldaş 10 kadın, 50 cariye vardı. Selam verdim. Arkadaşlarımdan biri Kur'an okudu. İnce bir biçimde işlenmiş hafif ağaç bardaklarla kımız getirdiler. Kadın eliyle doldurup bana verdi. Bu onların göreneklerince çok büyük saygı gösterisidir. Bu güne kadar kımız

içmemiştim. Kendi elinden reddetmek mümkün olmadı. Tattım, fakat içemedim, arkadaşlarımdan birine verdim. Üçüncü karısının adı Bilun'dur. Bizans hükümdarı olan tekfurun kızıdır. Yanına girdik. Huzurunda Türk, Rum ve Nübeli yüz cariye vardı. Kendisi gümüş kaplı bir tahtta oturuyordu. Yanında Rum ve başka milletlerden uşaklar vardı. Halimizi sordu. Ağladı ve gözyaşını elindeki yağlığına (mendili) sildi. Bize yemek çıkardılar. Biz yedik, o bize baktı. Giderken bize, «Yine gelin! Bir ihtiyacınız olursa bildirin!» dedi. Arkamızdan yemek, ekmek, yağ, koyun, para, elbise, üç değerli, on adi at gönderdi. Sonra bu kadınla bir kervanda İstanbul'a gittik.

«Dördüncü karısı en merhametli ve şefkatli olanıdır. Geçerken çadırıma selam yollamıştı. Bize çok ikramda bulundu.

«Ramazan ayında «Bulgar» kentine vardık. Yatsı namazı kıldık, şafak da söktü. (Gecelerin kısa zamanı). Tau'ya geldik. Bayram idi. Sultan Özbek at üstünde yanında büyük bir askerî birlikle, karıları, kızları arabalarıyla, şehzadeler askerlerle camiye geldiler. Bayrakları dizildi. Namazdan sonra Sultan köşke gitti. Karıları ve şehzadeler de gelip kurulmuş çadırlara girdiler. Her tümen beyinin kendine özgü davulları var. Her tümen on bin kişidir. Han'ın on yedi tümeni var. Ama asker daha çok. Her tümen beyi için yanında büyük yerler hazırlandı. Askerler talimler yaptılar. Tümen beylerine değerli kaftanlar verildi. Kaftanı giyen bey tahtın yanına gelip sağ dizlerini yere koyup sol ayağını dik tutup durdu.

Oradan atlara binip karıları arabalarda «Bargah»a vardılar. «Bargah» altın kaplamalı dört direk üstünde duran bir çadırdı. Bu direklerin ucunda nurları saçılan altınlı gümüş toplar (küre) var. İçi sırma döşemeli, ortasında taht var. Han, kadınları, oğul ve kızları, beyler, türeler, herkes yerli yerine oturdu. Altın ve gümüş tabaklarla yemekler gelmeye başladı. Her tabağı dörder veya beşer kişi tutuyordu. At etlerini «yaruçı»lar yanlarında asılı duran bıçaklarla kesip dağıttılar. Hanefi olduklarından sonra bal içtiler. Han'ın kızı savutu doldurup Han'a, sonra sırasıyla hatunlarına, şehzadelere verdi. Bu arada şarkılar söyleniyordu. Kımız yüklü arabalar dizili idi. Halka dağıttılar.

«Bayram günleri geçince Hacı Tarhan kentine gittim. Şimdi Hacı Tarhan kentini anlatacağım. İlk önce bir hacı ve iyi bir adam buraya oturmuş, Han kendisine «tarhanlık» vermiş, burası bir köy, sonra kent olmuş. Tarhanlar Türk'lerde her türlü vergiden muaf kimselerdir. Burası en güzel kentlerden olup İdil Irmağı'nın kenarındadır. Soğuklara kadar Han burada oturur. Kışın İdil donar. Üzerinden arabalarla geçerler. Kış sonunda bazı kazalar, geçenlerden boğulanlar olur. Han Hacı Tarhan'a geldikten sonra Bilun Hanım, babasını görmek için Han'dan İstunbul'a gitmeye izin istedi. Han izin verdi. Bu kervanla ben de gitmek için Hanım'dan izin istedim. Hanım bu niyetimi uygun bulmadı. Bir zarar gelme ihtimali olduğunu anlattı. Tekrar başvurdum. Nihayet izin ve aynı zamanda kaftan, 1500 dinar, atlar ve som gümüş bile verdi. Han'ın kızı da hediyeler verdi. Yanımda kürk ve her şey vardı. Zengin oldum.

«Han ve kadınları Bilun'u yolcu edip, uğurladılar. Beydere adlı bey beş bin askeriyle Bilun'la geldi. Bilun'un kendisinin de beş yüz atlı Kazağı vardı. Bunun üç yüzü Türk, iki yüzü Rum'du. Çoğu Rum kızı ol-

mak üzere birçok cariye, dört yüz araba, iki bin yedek at, üç yüz sığır, iki yüz deve, Rum ve Hintli olmak üzere yirmi yiğit vardı. Yiğitlerin başı Sümbül, Hintli olup pek kahraman idi. Türkler buna Lülü derlerdi. Bilun hem ziyaret, hem doğurmak için gittiğinden cariyelerinin ve eşyasının çoğunu Han'ın yanında bırakmıştı. Eğik kentine geldik. Burada gümüş madeni var. Kıpçak'ta kullanılan som gümüşler buradan sağlanır.

«Sırdak kentine geldik. Karadeniz üzerinde meşhur bir limandır. Halkı Türk'tür ve pek hünerli insanlardır. Evlerinin çoğu ahşaptır. Buranın beyi Hanım'a sığır ve başka ihtiyaç maddeleri verdi ve askeriyle uğurladı. Bu yalnız saygı içindi, yoksa bu ülkede korkulacak bir şey olmuyordu. Baba Saltuk kentine geldik. Yolda her gün Hanım'ı iki defa ziyaret ederdim.

«Bizans toprağına geçince Hanım'ın Hıristiyan dininde olduğu ve tekrar dönmek istemediği anlaşıldı. Yanındaki Türkleri geri gönderdi. İstanbul'dan bir ay altı gün geçince geri döndüm. Beni beş yüz askeri olan Saruca ile gönderdi ve bana armağanlar verdi. Hacı Tarhan'a geldik. Özbek Han başkenti olan Saray kentine dönmüştü. Saraya vardık. Bu kente «Bürke Saray» denir. (Bürke Han'ın anısına bu ad verilmiştir.) Han'ın huzuruna girdim. Bana uyuşturucu verdi.

«Saray kenti yeryüzünde bulunan kentlerin en büyüğü ve en güzellerinden olup adam deryasıdır. Sabah atla bir sınırdan diğer sınırına ancak öğle vakti gidebildik. Kent çok bakımlı, hiçbir harap yeri yok. Hep ev. Hatta bahçe de yok. Bu kentte 13 büyük cami var. Bunun biri Şafiilerindir. Daha birçok ufak cami ve tekke var. Halk Türk'tür[8]. Biraz Çerkes, Rum da var. Her özel bir bölüm oluşturan kişiler bir mahallede oturur. Her mahalenin tüccarları vardır ve çevresi hendekle çevrilidir.

«Han'ın sarayının adı «Altın Taş»dır.

«Bu kentte Numan-el-Havarezmi'nin tekkesi var. Bu adam bizi konuk etti. Çok iyi adam. Han, her cuma günü gelip bu adamı ziyaret eder. Han'a ayağa kalkmaz; fakat fakirlere ayağa kalkar, saygı gösterir ve yardım da eder. Han buna saygılı davranır.

«Havarezm'e seyahat ettim. Saray ile Havarezm arası 40 günlük bir yoldur. İlk Saraycık kentine geldik. Burada büyük bir ırmak ve üstünde Bağdat'daki gibi gemiler üstüne kurulmuş bir köprü vardır. Burada Türklerin atalarından birinin tekkesi var. Bu kişi bizi konuk etti. Yolda darı yiyoruz. Bunun üstüne et ve süt koyuyorlar. Çölü geçip Havarezm'e vardık. Bu çölde bazan üç gün su bulamıyorduk.»

Bu gezi zamanında Orenburg kentinin yeri boş, Ufa'nın yerinde bir orman bulunuyordu.

---

8 - İbni Batuta «Seyyahatname»sinde daima «Türk» der. «Tatar» kelimesini hiç söylemez. Nedeni de halkın Türk olmasıdır. Şimdiki Tatar'ların «Tatar» demeleri doğru değildir. Bu da Rus'ların kışkırtmalarıyla Türk'lerin arasına ayrılık sokmak için çıkarılmış bir şeydir. Oradaki Türkler de kendilerine «Tatar» diyerek bu bölünmeye alet oluyorlar. Cengiz Han'la gelen pek az Tatar, asıl kitleyi oluşturan halkı yani Türkleri, az olan bu Tatar uruku adıyla andıramaz. Hatta ediyorlar.

KAZAN HANLIĞI

veya

TATAR HANLIĞI

Kıpçak Devleti zamanında da «Bulgar» kentinde yine hanlar vardı; fakat pek kuvvetsiz idiler. Aksak Timur Han, Bulgarlar üzerine yürüyüp «Bulgar» ve «İbrahim» kentlerini yerle bir etmişti. Bulgar Han'ı Abdullah Han'ı öldürmüştü. Abdullah Han'ın oğulları Altın ve Alim Hanlar, Aksak Timur Han'ın dönüşünde Bulgarların pek eski kentlerinden biri olan Kazan'ı başkent yaptılar. Bu aralık Ruslar da Bulgar kentine hücum ettiklerinden halk kenti bırakıp her tarafa dağıldı ve çoğu Kazan kentine geldi.

Kıpçak'ın düşüşünden beri Bulgarlar her taraftan, hele Ruslar'dan pek çok saldırıya uğradı. Kazan'da da Rus'lardan kurtulamadılar. Bulgarlar o eski uygarlıklarıyla yumuşamış, Türk'ün savaşçı özelliğini kaybetmişlerdi. Savaştan çekinir, «eğilenin başını kılıç kesmez!» derlerdi. Oysa savaşçı olsalardı, Rusları defederlerdi ve bu da bugünkü Türklük için pek önemli olurdu. Kazan gittikçe ticaret bakımdan büyük Bulgar kentinin yerini tutmağa başladı. İşte böylece Kazan Hanlığı kuruldu.

Buna göre, bu adı alan bu devlet, Bulgar Devleti'nin bir devamıdır ve Bulgarlar, bugünkü Tatar'ların atasıdır. Bu devlet «Kazan Hanlığı» ve «Tatar Devleti» adlarıyla tarihe geçti. Bugün ise «Tataristan» adıyla anılır ve Komünist olarak güya bir «Cumhuriyet» bu devlet'in yerine kurulmuştur.

ALİM HAN:

1399 yılında Rus Kinezi Vasili Dimitriyef Kazan üzerine yürüdü. Kenti yaktı. Her tarafı yağmaladı. Bu yağma ve tahrip tam üç ay sürdü. Alim Han zayıf bir adamdı, bir şey yapamadı. Ruslar bir hücum daha yaptılar. Bu sırada Altın Ordu Hanı Uluğ Mehmed Han Bulgar'lara geldi. O'nu Han yaptılar (1419).

20 yıl saltanat sürdü.

ULUĞ MEHMED HAN:

Bahadır, ehliyetli bir han olduğundan ülkede düzeni sağlamaya başladı. Kazan'ı onardı. Vasili'den öc almak için Moskova üzerine yürüdü. Kinez Vasili kaçtı, Han birçok ganimetle döndü. 1445 yılında üçüncü defa olmak üzere Moskova üzerine sefer yaptı. Vasili'yi fena halde bozup, kendisini de tutsak aldı. Fakat iyi davranarak geri gönderdi. Vasili gider gitmez Uluğ Han üzerine kırk bin kişilik bir ordu gönderdi. Han'ın ancak silahlı bin askeri vardı. Han, barış istediyse de Ruslar «Tatar'ı bitireceğiz!» deyip kabul etmediler. Oğlunu rehin verdi, «Cizye almayız» dediler. Bunun üzerine Han «Allah'dan başka umut kalmadı!» deyip abdest aldı, bir ağacın dibinde iki rekat namaz kılıp atına bindi ve bu bin kadar askeriyle öyle bir hücum etti ki, Ruslar kaçan kaçana oldular. Ruslardan pek azı kurtuldu (1446). Bunun üzerine Moskovalı'lar korkmaya başladılar. Gece bir yangın çıktı ve kent yandı. Bu olayda üç bin insan yandı. Yanan malın ise hesabı yok... Vasili tutsak alınarak yerine başka biri kinez atandı. Fakat biraz sonra bazı yalan haberler üzerine Han yine Vasili'yi kinez yaptı. Oğullarından Mahmut bu atamaya karşı çıktı, babasını ve ona taraftar olan kardeşi Yusuf'u öldürdü. Babasının yerine geçip han oldu (1447). Diğer kardeşleri Çerkes'lere kaçtılar. Uluğ Mehmed Han 28 yıl hakanlık yaptı.

MAHMUT HAN:

Çerkes'lere kaçan kardeşleri Kasım ve Yakub, daha sonra Çerkeslerin yanından Moskova'ya gittiler. Vasili'nin kurtulmasına asıl neden bu hainlerdi. Vasili bunu biliyordu. Bunlara «Rezan» tarafında halkı Mişer ve Mukşi olan bir yeri verdi. İşte böylece Rusya'nın oyuncağı bir «Kasım Hanlığı» türedi. Vasili, ödül vermemiş, politika yapmıştı. Bunları Saray, Kazan ve Kırım Hanları üzerine musallat etti. Mahmud Han Rus'ların büyük düşmanı idiyse de bir şey yapmağa muvaffak olamayıp 1464'de öldü. Yerine oğlu İbrahim, kardeşi Halil'i ortadan kaldırarak Han oldu (1467).

Mahmud Han 17 yıl saltanat sürdü.

İBRAHİM HAN:

Kazan ulusları İbrahim Han'dan hoşlanmayıp Kasım Han'a, «Gel! Seni Han yapacağız!» diye haber gönderdiler. Kasım bu haberi o zaman kinez olan Üçüncü İvan'a söyledi. İvan Kazan'ı savaşsız alacağına sevindi. Kasım'a asker verdi. Kasım, Rus askeri ve kendi Tatar askeriyle İbrahim Han üzerine yürüdüyse de Çirmişler kendisine karşı çıktıklarından ve İbrahim Han İdil'i tutmuş olduğundan bu ırmağı geçemedi. Kasım geri dönmek zorunda kaldı. Güz zamanı idi. Kasımlılar ile Ruslar soğuktan ve açlıktan kırıldılar. Ölen atları bile yediler, silahlarını atıp savuştular.

Ruslar 1467 yılından bir yıl sonra tekrar Kazan'a hücum ettilerse de yine birşey yapamadılar. 1469 yılında tekrar İvan, Kazan üzerine sefere

hazırlandı. Kasım Han'ın karısı Nur Sultan Bige, Kasım'ın ölümü haberini getirip işi barış yolu ile düzelteceğini söylediyse de İvan'ın askeri ansızın Kazan'a geldi.

Kale dışındaki halk telaşa düşüp kale dışında bulunan camilere ve evlere girdi. Ruslar ateş verip bu adamları evlerde, mescitlerde diri diri yaktılar ve ele geçirdiklerini de tamamen süngülediler. Katliamdan sonra döndüler.

Bir süre sonra İvan tekrar Kazan üzerine yürüdü ve Kazan'ı kuşattı. İbrahim Han çaresiz kalıp Rusların istedikleri şartlarla barış yaptı. Bundan sonra dokuz yıl barış içinde geçti. Ancak 1478 yılında yine Ruslar Kazan üzerine yürüyüp birçok kenti yıktılar, katliam yaptılar.

1479 yılında İbrahim Han öldü. Yerine oğlu İlham Han, geçti.

12 yıl hakanlık yaptı.

İLHAM HAN:

İbrahim Han birçok oğul bırakmıştı. Ölümünden sonra bunlar hanlık için birbirleriyle boğuştular. Kardeşlerinden Nur Sultan Bige'nin oğlu Mehmed Emin ile bunun kardeşini Kinez Üçüncü İvan yanına alıp himaye etti. Mehmed Emin daima Kazan'da fitne çıkarmakla meşgul oldu.

Üzülerek belirtelim ki, İlham Han da iyi bir adam değildi. Bu iki neden birleşince Kazan halkı Han'ları aleyhine ayaklandılar ve İvan'a «Bize Mehmet Emin'i Han yapıp gönder!« haberini yoladılar. Zaten İvan'ın istediği de buydu. Hemen bir miktar askerle Mehmed Emin'i gönderdi. Bu asker Kazan'ı kuşattı. Kazanlılar İlham Han'ı anası, iki karısı ve iki kardeşi ile birlikte Ruslara teslim ettiler (1487). İlham Han Moskova'ya götürüldü. Şimdiye kadar hiçbir Türk Han'ı Ruslar tarafından tutsak edilmemişti. Bu olay üzerine Moskova'da bayram yapıldı. İvan, Han'ı, karıları ve oğulları ile beraber bir kaleye hapsetti. Maiyetinden Hıristiyanlığı kabul etmeyenleri astırdı. Yerine Mehmed Emin, Han yapıldı.

İlham Han hapishanede öldü. 8 yıl hanlık yaptı.

MEHMED EMİN HAN:

Lakabı İcem Han'dır. Bununla Kazan Hanlığı Rusların koruması altına girmiş oldu. Kazan sarayına Ruslar doldular. Şimdi Devlet'i içinden, dışından yemeye başladılar. Mehmed Emin, milleti yerine, Ruslara hizmet eder oldu. Halk bundan sızlanmağa başladı. Eh!... Bu, halkın kendi ettikleri idi, çekiyorlardı. Bu hıyanetleri bugünkü oğullarını, neslimizi bu hale koymasaydı belki Türk Tarihi Kazanlıları affederdi. Nihayet Kazanlılar Sibir Hanı Mamuk (Mamay) Han'ı Han yapmak için çağırdılar. İşi sezen İcem Han hemen İvan'a haber ulaştırdı. Mamuk askeri ile gelmekteydi. İvan bunun üzerine asker yolladı. Mamuk geri döndü. Ruslar da geri döndüler. Rusların geri çekildiğini haber alan Mamuk tekrar gelip tahta oturdu. Mehmed Emin Moskova'ya kaçtı (1496).

Mehmed Emin 9 yıl hanlık yaptı.

MAMUK HAN:

Han olunca tüccarları soymaya, halka zulmetmeye başladı. Birgün Mamay «Arça» kentine gitti. Dönüşünde halk kendisini Kazan'a sokmadı. Mamay yine Sibir'e gitti. Bu sefer Kazanlılar İvan'dan Abdüllatif'i istediler. Abdüllatif 1497 yılında Han oldu.

Mamuk 1 yıl hanlık yaptı. Şeyban Sülalesi'nden idi.

ABDÜLLATİF HAN:

Zamanında Mamuk'un kardeşi Ağamak, Kazan'a iki kez saldırı düzenledi. Kazan'da yine fitne vardı. İvan bu durum karşısında Kazan'a bir Rus memur atadı. Kazanlılar bu sefer de Abdüllatif'in zulmünden şikayet edip yine İvan'dan Mehmed Emin Han'ı istediler. İvan, Abdüllatif'i hapsedip Mehmed Emin'i gönderdi (1502).

5 yıl hakanlık yaptı.

MEHMED EMİN HAN (İkinci kez):

Mehmed Emin Han, İlham Han'dan dul kalan kadını kendisine nikahladı. Gurşadna Bige adında olan bu kadın pek güzeldi, Mehmed Emin Bige'ye aşık olmuştu. Pek akıllı olan bu kadın, Rus düşmanı olduğundan Mehmed Emin'i sevmez ve ona daima şöyle derdi: «Sen Han değil, Rusların bir kulusun. Seni Kinez dilediği zaman tahtta tutar, dilediği zaman İlham Han gibi hapse atar. Eğer sende biraz onur olsaydı, atalarının elinde tutsak olan şu zalim Rus'lara kul olmazdın. Bu alçaklıktan kurtul! Bizlere hizmetçi olmuş Ruslara kul olup yaşamaktansa namusla ölmek yeğdir!»

Bu söz Mehmed Emin'i nihayet etkiledi ve «Ya ölürüm, ya Rus kulluğundan kurtulurum» diye ant içti. İvan'ın bir elçisini ve Kazan'daki Rus tacirlerinden bir kısmını öldürttü. O zaman Kazan'da Rus tacirleri çoktu. Kırk bin Kazan ve yirmi bin Nogay askerini de alıp Rusya'ya sefere çıktı. «Nijeni Novgrod»u kuşattı. Nijeni'de Rus askeri azdı. Yalnız tutsak üç bin Litvanya askeri ve top vardı; fakat topları kullanmasını yalnız Litvanyalılar biliyorlardı. Ruslar, Tatarlara karşı savaşırlarsa serbest bırakılacaklarını söylediler. Litvanyalılar kabul edip Tatarlar üzerine top attılar. Bir mermi Nogay Komutanı'nı öldürdü. Oysa işleri gören bu değerli adamdı. Bunun üzerine Nogay askeri geri döndü. Bu duruma kızan Tatarlar Nogaylara hücum ettiler. Mehmed Emin Han bu fitneyi pek güçlükle durdurabildi. Çevreden birçok ganimet alıp Kazan'a döndü.

Bu sırada Kinez İvan öldü (1505). Yerine oğlu Dördüncü Vasili Kinez oldu. Bunun bütün düşüncesi Mehmed Emin'den intikam almaktı. 1506 yılında Kazan'a asker gönderdiyse de Kazanlılar bu birliği kırdılar. Pek az bir süre sonra Kazan'ın dışında çadırlar kurulup panayır ve düğün yapılmıştı. Han da bu düğüne katılmıştı. Vasili bu sırada ansızın Kazan'ı bastı. Halk her şeyini bırakıp kaleye girdi. Ruslar da yağmaya ve zevke daldılar. Kazanlılar bu halleri minarelerden görüyorlardı. Erte-

si gün Mehmed Emin Han elli bin kişi ile çıkıp Ruslara müthiş bir darbe vurdu. Yüz bin Rus askerinden ancak yedi bin kişi kurtulabildi. Fakat Vasili böyle felaketlerden yılan bir adam değildi. Tekrar kuvvetli bir ordu gönderdi. Artık halk da, Han da bıkmıştı; barış yapıldı. Bu barışın yapılmasına Mehmed Emin'in anası, Mingli Giray Han'ın karısı Nur Sultan Bige de hizmet etmişti. Bu kadın Kırım'dan Rusya'ya gelip Vasili'ye konuk olmuş, oradan Kazan'a gelip bu işi başarmıştı.

1516 yılında Mehmed Emin'in vücudu şişip hastalandı. Vasili'ye Abdüllatif'i veliahd atamak istediğini bildirerek, danıştı. Bu sırada Abdüllatif Moskova'da öldüğünden Kırım Hanı Mehmed Giray Han kendisiyle baba, Mehmed Emin ile ana bir kardeşi olan Sahip Giray'ın Han olmasını Vasili'den istedi. Bu isteğe Mehmed Emin de karşı çıkmadı.

Mehmed Emin 1519 öldü. Yerine Şeyh Ali geçti.

İkinci kez tahta geçişinde 17 yıl hanlık yaptı. Son yurtsever hareketiyle önceki hıyanetlerini unutturdu. Fakat bu da kendi iradesiyle değil, karısının girişimleri sonucu gerçekleşmişti.

Böylece Mehmed Emin Han ile Uluğ Mehmed Han Sülalesi tarihe karıştı. Bu sülale tam bir yüzyıl saltanat sürdü.

ŞEYH ALİ HAN:

Mehmed Emin Han ölünce, Vasili bir miktar askerle Rusya'daki Tatar mirzalarından Şeyh Ali'yi gönderip Kazan'a han yaptı. Bu adam Altın Ordu Hanlarından Seyyid Ahmed Han neslinden idi. Ancak bir Rus tutkunuydu. Vasili bu hareketi ile, Mehmed Giray Han'a Sahip Giray için verdiği sözden caymış oldu. Vasili, Mehmed Giray Han'ı armağanlarla avutmak istemişse de, Mehmed Giray durmayıp Ruslara hücum etti. O vakit Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde idi. Kefe'de İstanbul'dan atanmış bir paşa bulunurdu. Vasili, Mehmed Giray Han'ı, Kanuni Sultan Süleyman'a şikayet etti.

Rus dostu olduğu için Kazanlılar Şeyh Ali'yi sevmiyorlardı. Kinez'e değiştirilmesini rica ettilerse de fayda vermedi. Nihayet Kırım Hanı'ndan Sahip Giray'ı Han göndermesini rica ettiler. O da bir miktar askerle Sahip Giray'ı gönderdi. Sahip Giray, Şeyh Ali'yi ata bindirip Rus balıkçılarıyla beraber Moskova'ya gönderdi. Sahip Giray Han oldu (1520).

Şeyh Ali 2 yıl saltanat sürdü.

SAHİP GİRAY HAN:

Sahip Giray'ın ilk işi Kazanlılardan Rus taraftarı olanları kesmek oldu. Ağabeyi Kırım Hanı Mehmed Giray Han'la birleşip Ruslar'a sefer açtı. Mehmed Giray Han Rus topraklarına girdi. Vasili bunun üzerine kuvvetli bir ordu ile mühim kinezleri gönderdiyse de ordusu bozuldu ve kinezleri tutsak düştü. Kolomna kentinde Kırım birlikleri Kazan askeriyle birleşti. Karşı koymak isteyen Rus askerinin işini bitirdiler. Bazı kentleri yıkıp Moskova'ya dayandılar.

Kinez Vasili, Tatar han oğullarından bir kısmı, Rus dönmesi Peytır

(Petro) ve Şeyh Ali kaçtılar. Ruslar kaleye sığındılar. Moskova'da öyle bir izdiham oldu ki, bir binada havasızlıktan insanlar boğuldu. Açlık başladı. Nihayet Moskovalılar Tatarlara armağanlar gönderip eskisi gibi vergi vereceklerini bildirdiler. Han razı oldu. Bir anlaşma yazıp imza için Vasili'ye gönderdiler. Vasili memnun olup anlaşmayı hemen imzaladı. Tatarlar yurtlarına döndüler (1521). Ruslar bu beladan da kurtulduklarına pek sevinip bayrak yaptılar. Allah'a karşı bu kurtuluşun şükranı olmak üzere «Sırıtinya» adındaki büyük manastarı yaptılar.

Bir süre sonra Sahip Giray Han Kazan'daki Rus elçi ve memurlarını kesmişti. Bu sırada Kırım Hanı Mehmed Giray Han da ölmüştü. Bunu fırsat bilen Kinez Vasili, Şeyh Ali ve bazı kinezlerin komutasında Kazan'a büyük bir ordu gönderdi. Kazan'ın çevresini yağmalattı ve her yanı yıktırttı. Ruslar Kazan'a hücum için kışı bekliyorlardı. Bunu bilen Sahip Giray Han Osmanlı padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman'a bağlılıklarını bildirip Ruslara karşı yardım istedi. O vakit Türkiye'nin Moskova'da Mankübiski adında Hıristiyan bir elçisi vardı. Bu adam Vasili ile pek dost idi. Kanuni bu elçi aracılığı ile Kazan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olduğunu Rusya'ya bildirdi. Vasili bu elçiyi İstanbul'a gönderip, «Kazan çoktan beri Rusya yönetimindedir. Sahip Giray fitne çıkarıyor. O'nun Rusya'nın bir yerini başkasına vermeye hakkı yoktur.» cevabını verdi.

Bu elçi, sanki Rusların hizmetinde idi. Bir Hıristiyan elçiden de ancak böyle bir hizmet beklenirdi. Zavallı Osmanlı İmparatorluğu böyle elçileri ve hatta dışişleri bakanlarını kullanmak zorunda kalmıştı. Demek, bunların eliyle ne zararlara uğradık!... O ne aptallık imiş ki, böyle insanlardan dışişleri memurları yaparmışız... Vasili ve Şeyh Ali yüz seksen bin kişilik bir ordu hazırladılar. Sahip Giray, «Gidip ben Sultan'dan yardım alayım!» diyerek yerine Mingli Giray'ın oğlu Safa Giray'ı Han yapıp savuştu ve savaştan kaçtı (1524). 3 yıl hanlık yaptı.

SAFA GİRAY HAN:

On üç yaşında Han oldu. Ruslar gemilerle ve karadan gelmeye başladılar. Çirmişler Rus atlılarının yolunu kesip onları hırpaladılar. Bu atlılar bu beladan kurtulup bin zorlukla Kazan'a gelebildiler. Gemilerle ırmaktan gelenleri de Volga boyundaki Çuvaş ve Çirmişler hırpaladılar ve bu gemilerin bazılarını azık (erzak) ve silahlarıyla beraber batırdılar. Rus ordusundan otuz bin kişi telef oldu. İşte bu suretle perişan olarak Kazan'a geçebilen Rus askerini orada tepelediler. Silahla iş beceremiyen Vasili bu sefer Kazan panayırına Rus tüccarı göndermedi. Bununla Kazanlıları ekonomik bakımdan sıkıştırmak istiyordu. Fakat bu önlemden Kazanlılardan çok, Ruslar zarar gördüler.

Artık son beş yıl barış ile geçti. 1530 yılında yine Vasili Kazan üzerine kinezler ve Şeyh Ali ile beraber büyük bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvet Kazan'ı kuşattı. Bu sırada Çirmişler de Ruslar'a hücum ettiler. Nihayet Kazan ve Moskova arasında barış yapıldı.

Safa Giray 1533'de Vasili'nin entrikası ile tahttan indirilince Kırım halkı ile beraber Kazan'dan gitti. Vasili Şeyh Ali'yi göndermek istedi.

Mehmed Emin Han'ın «Mingli Âlim Kadın»'ı Gurşadna Bige'nin önlemleri sayesinde Şeyh Ali'nin Kazanlılardan intikam alacağı bahanesiyle hanlığa Kasım Kenti Hanı Can Ali Han atandı. Ruslar Moskova'ya bağlı kalacağına dair Can Ali'ye yemin ettirip gönderdiler.

Safa Giray 9 yıl hanlık yaptı.

CAN ALİ HAN:

Can Ali on beş yaşında bir çocuktu. Kazan'da işler bütün Rus kinezi'nin isteğine göre yürütülüyordu. Can Ali Han Nogay Hanı Yusuf Mirza'nın kızı Siyün Bige ile evlenmek için Kinez'den ruhsat istedi. O da, bu suretle Nogay'ları da elde eder umuduyla izin verdi.

Can Ali'nin Ruslara tutsak düşmesi Kazanlıların canını sıkıyordu. Karısı Siyün Bige pek akıllı bir kadındı ve O da bu işe kızıyordu. Gurşadna Bige bile, Can Ali'den kurtulmanın çaresine bakıyordu. Nihayet Can Ali'yi öldürüp yerine Kırım'dan Safa Giray'ı çağırdılar. Safa Giray 1535 yılında ikinci kez Kazan Hanı oldu.

SAFA GİRAY HAN (İkinci kez):

Bu sefer yanına Kırım askerini de alarak geldi. Çünkü Kazan'lılardan Rus taraflısı hiç eksik olmuyordu. Kazan'a gelince Can Ali Han'dan dul kalan Siyün Bige ile evlendi. Rus taraftarları yine Moskova'ya, «Kazan'da Safa Giray'ı istemeyen çoktur, Şeyh Ali Han gönderilsin!» haberini yolladılar. Bu haber üzerine Ruslar Şeyh Ali'yi gönderdiler; fakat Ruslar Safa Giray'ın kuvvetli olduğunu öğrenip Şeyh Ali'yi yoldan geri çevirdiler.

Biraz sonra Ruslar Kazan üzerine bir ordu gönderdiler. Kazan askeri Rusları karşıladı. Ruslar korkup kaçtılar. Kazanlılar bunları bir süre kovaladılar. Ruslar tekrar bir ordu gönderdiler. Bu ordu birçok Bulgar ve Çirmiş'i sürüp Moskova'ya götürdü. Orada bu zavallıların hepsini kestiler. Bunun intikamı olmak üzere Safa Giray Han Murom çevresine yürüyüp oraları yaktı, yıktı. Moskova çevresine sayısız saldırılar düzenledi.

Kazan Türeleri arasındaki nifak yine şiddetle alevlendi. Bir kısmı bir düziye Moskova ile savaşıyordu. Kazan'ın batma işaretleri artık iyice belirmişti. 1542'de Ruslar yine Kazan çevresine saldırdılar ve yakıp yıktılar.

Şurası garip, hiçbir mukavemet görmediler. Bol ganimet ile döndüler. Safa Giray Han bunun Kazan ulularının hainliği yüzünden olduğunu bildiğinden onları temizlemeye başladı. Bunun üzerine büyük bir fitne çıktı. Safa Giray Han, Nogay Hanı olan kayınbabası Yusuf Mirza'nın yanına kaçtı. Halkın bir kısmı İstanbul'a, bir kısmı Moskova'ya bağlanmak, bir kısmı Kırım'dan yeni bir han getirmek istedi. Moskova yandaşları galip geldiler ve bunların başı Seyyid Oğlan Mirza Moskova'ya adam gönderip Şeyh Ali Han'ı istedi. Şeyh Ali ikinci kez olarak Han oldu (1546).

Safa Giray Han, 11 yıl hanlık yaptı.

ŞEYH ALİ HAN (İkinci kez):

Bunu getiren beyler kendisini saraya hapsedip işleri istedikleri gibi görmek fikrinde idiler. Bu nedenle anlaşmazlık çıktı. Henüz hanlığı bir ay olmamıştı. Şeyh Ali'yi kaçırıp yerine yine Safa Giray Han'ı çağırdılar.

SAFA GİRAY HAN (Üçüncü kez):

Zaten Safa Giray Han zorla Kazan'a girmek için Kırım ve Nogay'dan asker topluyordu. Bu askerle Kazan'a girdi. Rus yandaşları olanlardan tutabildiğini öldürdü. Yetmiş altı mirza ve türe Moskova'ya kaçtı. Bu alçaklar orada da yurtları aleyhine çalıştılar. Kazan'ın bütün iç yüzünü, politik hastalıklarını, devlet adamlarının elde edilmesi yollarını Kinez İvan'a söylediler. İşte böyle alçaklar her millette olduğu gibi bizim tarihimizde de vardır. Parti anlaşmazlığı nedeniyle yabancı devletle bir olmak hiçbir mazeret kabul etmez. Böyle bir davranış hıyanet ve alçaklıktır. Böyle bir hareketin daima Kazan'ın sonu gibi sonuçlar verdiğine tarih tanıktır. Nitekim Kazan'ın akıbetini göreceğiz. Umumî Harp (genel savaş)(*) sırasında ve daha sonra ateşkes döneminde bizde de bunun bir örneğine tanık olduk ve az kaldı gidiyorduk. Bundan böyle Türk çocukları böyle şeyden sakınsınlar!

Kazan türeleri Çirmiş'lere ağır vergiler korlar ve türlü zulümler yaparlardı. Oysa Kazan'ın en sadık uyruğu ve Rusların Kazan üzerine koydukları yüklerin en ağır kısmını çekenler bunlardı. Artık bunlar da bezmişti. İvan'a bağlandılar. İvan buna çok sevindi. Kazan'a asker gönderdi. Ancak yine etrafı yakıp, yıkmaktan başka bir şey yapamadı.

1547 yılında on yedi yaşına gelen Kinez İvan «kinezlik» ünvanını bırakıp «çar» ünvanın aldı. Buna Rus tarihlerinde «Grozni» lakabını verirler. «Zalim» ve «müthiş» demektir. Fransızlar bu kelimeyi «Le terrible» kelimesiyle tercüme etmişlerdir. Rusların İvan'ı, bizim bildiğimiz «Yuvan»dır. İvan büyük bir asker toplayıp Kazan'ı fethetmeye azmetti; fakat mevsim kıştı ve yollar bozuktu. Yağmurlar çok yağdı, İdil'in suyu taştı. Bir çok asker ve silah kaybedip geri döndü. Bu sefer Kazan fethine Şeyh Ali'yi memur etti. Rus askeri ve kendi askeriyle Şeyh Ali Kazan'a geldi. Yapılan savaşta Kazanlılar yenildiler.

Şimdiye kadar Kazan askeri az olduğu halde daima çoğunluk olmasına rağmen Rus askerlerini yenerlerdi. Nedeni de yiğitlikleri ve düzenli oluşlarıydı. Artık o yiğitlik ve düzen de kalmamıştı.

Bu olaydan iki yıl sonra Safa Giray Han öldü (1549). Yerine iki yaşındaki oğlu Otamış Giray, Han ve ona da anası Siyün Bige vasi oldu.

Safa Giray bu kez 3 yıl hüküm sürdü.

Safa Giray'ın üç kez devam eden hanlık süresi 23 yıldır.

Kazan'ın en tedbirli hanlarındandır. Zamanında Kazan en bakımlı ve ekonomisi yolunda olarak mutlu günlerini yaşadı. Büyük bir Han idi; fakat Kazan'ın en kötü zamanına tesadüf etmişti. Allah'ın ona verdiği yetenekten tamamen yararlanamadı.

(*) Birinci Dünya Savaşı. (Toker Yayın Komisyonu.)

OTAMIŞ GİRAY HAN:

Kazanlılar bu çocuk Han'ı fırsat bilip, fesat kazanlarını eskisinden daha iyi kaynattılar. Hanlık için biribirlerine saldırdılar. Bu çatışmalar sonunda on bin Kazanlı Rus hizmetine girdi. İvan için bunlar güzel fırsatlar idi. Nitekim yararlanmak üzere Kazan'a yürüdü. Kazanlılar barış için elçi gönderdilerse de Çar İvan cevap bile vermedi. Şeyh Ali hainı ve on bin kaçak Kazanlıyı da yanına aldı. Çar'ın ordusu o kadar çok idi ki; şimdiye kadar Kazan önünde bu kadar Rus askeri görülmemişti. Ruslar Kazan'ı kuşatıp toplarını yerleştirdiler Kazan türelerinden bir kısmı daha gelip İvan'ın hizmetine girdi. Böylece Rus saldırısı başladı. Bu işler olup dururken zavallı Kazan'ın Han'ı beşiğinden süt emmekle meşguldü. Bu kuşatma pek kanlı oldu. Siyün Bige bizzat askerinin önüne düştü; onları yönetti. Bu kadının kahramanlığı, önlemleri sayesinde İvan muvaffak olamayıp geri dönmeye mecbur oldu. Kazanlılar hemen Kırım Hanı Sahip Giray'a kendilerine oğlu Bülek Giray'ı Han göndermesini rica ettiler. Bülek Giray pek gençti. Diğer oğlu Devlet Giray'ı Han yapmak için Osmanlı imparatoru Kanuni Sultan Süleyman'a mektup yazdı. Kanuni, Kırım ve Kazan birleşip bağımsız olurlar diye bu öneriyi kabul etmedi.

Kanuni'nin Kırım'daki paşaları, İvan'ın dostu idiler. Bu paşalar türlü fesatlarla Sahip Giray'ı, Kanuni'ye kötülediler. Aynı zamanda Kanuni'nin Rus karısı da bu işe yardım etti. Bunlar hep İvan'ın entrikası sonucu idi. O, Kırım'da ve İstanbul'da işlerini yürütüyordu. Sahip Giray Han telef oldu.

Bu suretle Kazanlılar Kırım'dan umduklarını bulamadılar. Ruslar tekrar Kazan üstüne gelmeye hazırlandılar. Kazanlılar Siyün Bige'nin babası Nogay mirzası Yusuf Mirza'yı Moskova'ya gönderdiler. Bu kişi pek yetenekli idi. Çar'a Kur'an'da ve İncil'de kan dökmek iyi değildir yollu pek çok sözler söylediyse de İvan'ı barışa razı edemedi. İvan, Şeyh Ali ve bazı kinezleri büyük bir ordu ile gönderdi. Bir ordu Kazan'ı her yönden soyutlamak üzere yolları kesti ve her girişimi yaptı. Aynı zamanda çevredeki Türkleri de elde etti. Kazan da iç anlaşmazlıklarını sürdürüp durdu.

Kazan'da ancak yirmi bin asker vardı. Bu olumsuz durum karşısında halk yine ikiye bölünmüştü. Bir kısım savaş yanlısı idi. Diğer kısım ise Rusya'ya bağlanmak istiyordu. Savaş yanlılarının başı «Kuşak (Kuşcak) Oğlan» adında bir Kırım mirzası idi. Bu kişi Siyün Bige'yi tutuyor, «Biz Rus'a kılıçtan başka bir şey vermeyiz, kul olmayız,» diyordu.

Diğerleri de o'na: «Sen Otamış Giray Han'ı ve karşıtlarını öldürüp Siyün Bige ile nikahlanmak, kendini Han yapmak istiyorsun,» diyorlardı. Nihayet Kuşak baktı ki olur iş değil, üç yüz yandaşı ve ailesi ile birlikte Kazan'dan çıkıp gitti. Yolları tutmuş olan Ruslara rastladı. Onlarla savaştı. Yanındaki üç yüz kişiden ancak kırk beş kişi kaldı. Ve bu kırk beş kişi ile tutsak düştü.

Moskova'ya götürüldü. Hıristiyan olmaları önerildi. Kabul etmediklerinden bir meydanlıkta idam edildiler.

SİYÜN BİGE

Siyün Bige dünyada yetişen meşhur kadınlardan biridir. Türkler iftihar edebilecekleri sayısız cihangir kahramanlar, ünü dünyayı tutmuş bilgin erkekler yetiştirdikleri gibi, iftihara değer kadınlara da sahiptirler. Türklerin iftihar edecekleri kadınlardan biri de işte bu **Siyün Bige**'dir.

Siyün Bige Nogay mirzası Yusuf'un kızıdır.

«**Siyün**», «**siyünmek**» mastarından «**buyruk**» demektir. «**Sevin, sevinmek**» aslından gelerek «**sevinç**» anlamında olması da muhtemeldir. «**Bige**» ise «**beg**»in (bey) müennesi(*) olup Nogay'larda beylerin kız ve kadınlarına denir. Doğal olarak bu Hindistan'daki «**bigem**»in aynıdır. Pek eski imlada «**big**» yazıldığından müennesi «**bigem**» «**bige**» yazılmıştır. «**Bey**» biçiminde de yazılmıştır ki, bundan da «**bay**» olmuştur. Nogay'larda **Siyün Beg** adında erkekler vardır. «**Beg**» eski Türkçede «**büyük, baş, türe** (prens)» demekti. Büyük beğlere ise «**beğler beği**» (beyler beyi) denirdi.

Siyün Bige ta küçüklüğünden güzel, sevimli, pek akıllı, pek cömert ve merhametli idi. Nogaylar ve Kazanlılar arasında O'na eş bir kız yoktu.

Önce Kazan Hanı **Canı Ali Han**'a vardı (eşoldu, evlendi.). İki yıl sonra **Can Ali Han** ölünce, yerine Han olan **Safa Giray Han, Siyün Bige** ile evlendi. **Safa Giray**'ın başka karıları da vardı. **Siyün Biğe**'nin, **Safa Giray Han**'dan bir oğlu oldu, adı **Otamış Giray** kondu. **Otamış Giray,** Han atanınca devlet işlerine **Siyün Bige** bakıyordu. Fakat o sırada Kazanlılar pek azgın idiler. **Siyün Bige** gibi akıllı bir kadının sözlerini dinlemiyorlardı.

Siyün Bige pek kuvvetli bir milliyetçi ve Rus düşmanı idi. Rus Kinezi **İvan**'a, **İvan** da O'na düşman idi. **Safa Giray Han**'ı Ruslar üzerine sevkeden hep **Siyün Bige** olmuştur. Kazanlılar adam olsalardı, **Siyün Bige,** Noyan Hanlığı'nın yardımıyla Rusları titretecekti. Zavallı **Siyün Bige** bir taraftan Ruslarla, bir taraftan mirzalarla, hatta babası Nogay Hanı ile uğraşıyordu. Bunların hepsi de Kazan'a düşman idiler. Kazanlıların fesat ahlakı kendi kan kardeşlerini de aleyhlerine yönlendirmişti. Ruslar Kazan'ı kuşattıkları zaman zavallı **Siyün Bige** kanlı yaşlar akıtarak, ülkesini yalnız başına savundu. Bu işlerde **Siyün Bige**'nin yalnız bir

(*)Müennes: Arapça gramerde gerçekte dişi olan, ya da dişi sayılan kelime anlamına gelir. Karşıtı «müzekker» yani erkektir. O halde "Bige" bayan anlamına alınmalıdır. (Toker Yayın Komisyonu).

sadık adamı vardı. O da Kırım'lı **Kuşcak Oğlan** idi. Bu kişi akıllı, iyiliksever ve Müslüman bir kişi idi. Hemen Kırımlılarla Nogaylardan yirmi bin asker toplamıştı. Çünkü Rusların tekrar hücum edecekleri belli idi. Yalancı, fesatçı, iftiracı olan Kazanlılar bu sefer de **Siyün Bige**'yi, **Kuşcak**'ı uzaklaştırmağa mecbur etmek için o'nunla sık sık görüşmesini bahane ederek, **«Siyün Bige Kuşcak ile oynaş ediyor. Kuşcak'a varmak için onunla birleşip oğlu Otamış Giray Han'ı öldürecekler!»** dedikodusunu çıkarmışlardır. Kırımlılar, Kazanlıların kendilerini yakalayıp Ruslara vereceklerinden de korkuyorlardı. Bu nedenle bir gece **Kuşcak** ve Kırımlılar kaçmışlardı. Bu zamanlar Ruslar ellerine geçen Türklere Hıristiyan olmayı önerirlerdi. Kabul edenler kurtulur, etmeyenlerin başı kesilirdi. **Kuşcak** ve arkadaşları hıristiyanlığı kabul etmeyip başlarını bu Kazanlılar yüzünden kaybettiler.

Kazan halkının çoğu **Siyün Bige**'yi oğlu ile beraber Moskova Çarı İvan'a teslim etmek fikrindeydi. Bir kısmı ise O'nu Rusların bir aleti ve onlarla beraber olan **Şeyh Ali** ile evlendirmek istiyordu. **Siyün Bige Şeyh Ali** ile evlenmeye görünüşte razı olmuş, **Kuşcak** gibi bir kahramandan yoksun kalması kendisini pek zor bir durumda bırakmıştı.

Kazanlılar **İvan** ile görüşüp **Siyün Bige**'yi teslim etmeye karar verdikleri ve bunu **Siyün Bige**'ye söyledikleri vakit, zavallı kadın hıçkıra hıçkıra ağladıktan sonra bayılıp yere yıkıldı. Bunu gören Saray halkının tamamı ağladı. Kadınlar saçlarını yoldular. Bu tepki kent halkında da görüldü. Halk ellerine taşlar aldılar. Bu durum karşısında Kazan beyleri bunları kovdurup evlerine sokturdular.

Nihayet kadıncağızı aldılar. Çocuğunu da bir kadın kucağına aldı. Rus gemisine götürüyorlardı. **Siyün Bige** son kez **Safa Giray Han**'ın mezarını ziyaret etmek için izin istedi. Türbeye vardı. Mezara karşı durup başındaki altın başlığı atarak ve ağlayarak şunları söyledi:

«Ey benim Sevgili Hakanım Safa Giray! Sana bütün karıların arasında yar olan karını görüyor musun? Seninle çok hanlık etmedim. Çok ömür sürmedim. Sen benden zamansız öldün, ayrıldın. Niye beni dul, oğlumu öksüz bırakıp kara yere girdin? Sen nerdesin? Ben senin yanına gelmek, seninle bir durmak istiyorum. Niçin beni burada koyup gittin?

«Görüyor musun, senin «Bige»n düşmanımız Moskof Hükümdarı'nın eline veriliyor? Ben yalnız başıma ona karşı duramadım. Özüme yardım edici bir kişi bulamadım. Eğer dil ve dinimiz bir olan bir hükümdar eline tutkan (tutsak) edilseydim kaygu çekmezdim.

«Sevgili Hakanım! Benim acı ağlamalarımı işitsene! Özüyün karanlık kabirin açıp beni yanına alsana! Senin kabrin, sana ve bana han tahtı, saray olsun!

«Ey Sevgili Hakanım! Ben kederimden sana «Ölümcüler ile toğmavıcılara kuvanc («kıvanç, çok sevinç», Sinop'ta hâlâ mevcut bir kelimedir.) olur» der idim değil mi? Öyle olmadı mı? Sen öldün de bunları görmedin.

«Sevgili Hakanım! taze, güzel «Bige»ni yanına kabul etsene! Beni harap etmesene! Ben senden ayrılmam! Dili, dini yad (düşman) yer-

lere gitmem!

«Sevgili Hakanım! Şu acı günde kim gelip beni susturur, gözümün yaşını dindirir? Kim benim kederimi giderir? Hiç kimsem yok!... Ben derdimi kimlere söyliyeyim? Oğuşuma (oğuş, «sabi»(*) demektir) mı söyliyeyim? O sütten ayrılmaz! Babama söyliyeyim mi? O, bu orundan (yer) pek uzak! Kazanlılara söylesem, onlar beni Ruslara vermeye ant içmişlerdir...

«Ey Sevgili Hakanım Safa Giray! Neden bana cevap vermiyorsun? Niçin Sevgili Bige'nin acı yaşlarını görmüyorsun? Burada bulumsuz (vicdansız), himmetsiz askerler var, beni senin yanından almak için bekliyorlar. Bir zamanlar karın olan, bütün Kazan Devleti'nin Bige'si sanılan kişi, şimdi tutsak, zayıf bir kul oldu. Eski kuvanclar, safalar için ağlayıp acı gözyaşları döküyorum. O günlerin serverleri (ululari) yerine, beni kaygular, belalar kapladı. Ben artık ağlayamıyorum, gözümden yaş da çıkmıyor. Gözlerim kör oldu. Takatim kalmadı... Ne kötü yazım[9] varmış?...»

Bu şözleri bitirince **Siyün Bige** mezarın üstüne düştü. İki saat buradan kaldıramadılar. Orada olanlar ve hatta kendisini Moskova'ya götürmekle görevli olan Rus Komutanı **Siribriyani, Bige**'nin bu halinden üzülüp ağladılar. Nihayet yürümeye gücü kalmamış olan zavallıyı bir arabaya koyup götürdüler. Bir gemiye bindirdiler. **Siyün Bige** Moskova'ya götürülürken yolda şunları söyledi:

«Kazan! Kaygulu, kanlı kent! başından tacın düştü. Sen şimdi dul kadın gibi kaldın. Sen şimdi efendi değil, kul oldun. Sen, başsız arslan gibi kalıp bittin. Her devlet akıllı hakan ile yönetilir, güçlü askerlerle saklanır. Bunlar olmayınca kim senden egemenliği almaz? Eski günlerini, bayramlarını hatırlayıp benimle beraber ağla! Nerde senin eski hanlık bayramların! Nerde sendeki balalar (çocuk), beyler, mirzalar? Nerde senin genç kadınların, güzel kızların, onların şen sesleri? Hepsi kayboldu. Şimdi sende onun yerine ağlamalar, inlemeler kaldı. Sende bal akar ırmaklar, pınarlar vardı. Şimdi onlarda senin çocuklarının kanları, gözyaşları akar. Rus kılıcı onları kırıp geçirecektir.

«Ey Tanrı! Başıma gelenleri anama, babama götürüp insan diliyle söyleyecek tez uçar bir kuş nerde bulayım?

«Tanrı! Bizim en azgın düşmanımız olan Şeyh Ali'ye cezasını ver? O, beni düşman eline düşürünceye kadar yurt için çektiğim kaygular Şeyh Ali'nin de, Kazanlıların da başına gelsin? Kazan'da bana bir mezarlık yer verselerdi başka bir şey istemezdim. Moskova'da Rus yurdunda safa sürmektense Kazan'da erimin yanında kalmak, ölümün acısını tatmak daha yahşi olurdu!»

Bütün bu sözler ne acıklıdır. Bu kadındaki yurt sevgisi ve fedakarlık ne yüksek imiş! Bunlar ve bu kadın bugünkü Türk kadın ve kızlarına ender bir örnektir.

(*) Sabi: Büluğ çağına gelmemiş çocuk demektir. (Toker Yayın Komisyonu.)

9 - «Yazım» Türkçe «takdir» demektir. Bizde «me» birinci şahıs edatı olarak kullanılır ve «yazım» alın yazısı anlamına gelir.

İvan, zavallı **Siyün Bige**'yi **Şeyh Ali**'nin isteği üzere, **Bige**'nin hiç sevmediği bu uğursuz ve hem de yaşlı ihtiyara verdi. **Şeyh Ali** kara yüzlü, uzun ve sarkık kulaklı, bacakları kısa, beyinsiz, suratsız vicdansız, sevimsiz bir herifti. Kadınlar değil, hatta erkekler bile o'nun yüzünden iğrenirdi. **Bige**'nin bu herifi istemeyeceğini herkes bilirdi.

Başta **Bige**'nin babası, bütün Nogay mirzaları **İvan**'dan **Siyün Bige**'yi istediler. **İvan** türlü yalanlarla bunları atlatmaya ve **Bige**'yi **Şeyh Ali**'ye vermeğe çalıştı. **İvan** bu istekleri de korkusundan açıktan açığa reddedemiyordu. Ona iyi baktığından falan söz ederek politika yapıyordu.

Nihayet **Bige**'yi **Şeyh Ali**'ye verdi. **Otamış Giray**'ı da Hıristiyan yaptı ve sarayına aldı.

Bige, Şeyh Ali'yi sevmiyor, o da O'na elinden gelen hakareti yapıyordu. Zavallı ne talihsiz kadınmış! Sevgili yurdu Kazan'ı ve onu bu hale koyan hain de kocası oldu. Böyle bir kadına böyle muamele layık mı idi? Yavuz, yaman takdir, söyle!...

Bütün mirzalar, özellikle **Bige**'nin babası ile **İvan** arasında **Bige**'nin kurtulması için elçiler gidip geldi, uzun görüşmeler, haberleşmeler oldu. **İvan** cevaplarının hepsinde de **Yusuf**'a dostluğundan, kızı **Şeyh Ali**'ye «dostluk ediyorum» diye verdiğinden, oğlunu dostluklarına bağlı kalarak Sarayında büyüttüğünden söz ediyordu.

Siyün Bige, Türk kadınlarının güzelliği ve akıllılığı ile en meşhurlarındandır. Kazan taraflarında o sırada O'na eş olacak bir kadın yoktu. Yurt çıkarını her çıkarın üstünde tutardı. Herkese iyilik etmek en büyük zevki idi.

Her kadın kendisini örnek alırdı. Fakat ne çare ki Kazanlılar O'nun değerini bilmediler. O'nun tutsak edilmesi bütün **Kazan Hanlığı**'nın ve halkının tutsaklığı oldu.

Kazan halkı tutsaklıktan sonra **Bige**'nin değerini bildi. **Bige**, Kazanlıların nesilden nesile gönüllerinde, adı da dillerinde kaldı. Bugün de öyle, hakkında sağular (mersiye) yazıldı... Neye yarar?!...

Kazan'da «**Han Mescidi**» adında ve kırmızı tuğladan bir cami vardır. Bunun bir minaresini **Siyün Bige** yaptırmış. Bugün bile «**Siyün Bige Minaresi**» denmektedir.

Kazanlılar Moskova'ya barış için elçi gönderdiler. Bu elçilere üç şart önerildi:

1- Otamış Giray Han ve Siyün Bige Moskova'ya gönderilecek.
2- Kazan'ın Tauyak kısmı Rusya'ya terkedilecek.
3- Kazan'daki Ruslar serbest bırakılacak.

Kazanlılar bu şartları kabul ettiler. İyiliksever, yüreği yurt sevgisi ile dolu akıllı Siyün Bige Hanım'ı oğlu ile beraber Ruslara teslim ettiler. İvan bütün başarısızlıklarının nedeninin bu kadın olduğunu biliyordu. En çok istediği bu kadını ortadan kaldırmaktı. Bu isteğine kavuştu. Talihsiz Siyün Bige ağlaya ağlaya bayıldı. Eşyası ile beraber aldılar. Onu iki gemiye yükletip götürdüler (5 Ağustos 1552).

Şeyh Ali Kazan'a Han oldu.

Sonuçta, Otamış annesinin vasiliği altında 3 yıl Han kaldı.

ŞEYH ALİ HAN (Üçüncü kez):

Şeyh Ali Rus himayesinde Han olur olmaz Rus tutsaklarını gönderdi. Bunlar pek çoktu ve içlerinde yirmi yıl tutsak kalmış olanlar bile vardı. Ruslar ve Şeyh Ali halktan Rus taraftarı olmayanları astılar. Nihayet Rus askeri döndüyse de Kinez Habarof bir miktar askerle Kazan'da kaldı. Yani Rus askerî işgali başladı. Tauyak bölgesini olmayınca Kazan yaşamıyordu. Şeyh Ali buraların kendisine verilmesini Çar'dan rica etti ve sonra yarısına da razı oldu. Ancak isteklerine aldıran olmadı.

Şeyh Ali halkla hoş geçinmek istiyordu. Fakat bu Rusların işine gelmiyor, O'nunla halkın arasını açmaya çalışıyorlardı. Elbet yapacakları odur. Bunu anlamakta ne var? Yabancı bir millet, diğer milletin hayrına çalışır mı? Rusların amacı fesadı devam ettirip bu milleti, devleti tamamen bitirmek, yerine almaktı. Ruslar Şeyh Ali'ye: «Sen bunlara iyi muamele ediyorsun, oysa onlar seni atıp başka bir han getirmeğe çalışıyorlar» diyorlardı. Beyinsiz ve hain Şeyh Ali bu sözlere inanıyordu. Bir gün kuşkulandığı yetmiş kadar Kazan türe ve ulularını öldürmek için sarayına çağırdı. Bunları kendi yasakcısı olan Rus askerine kestirdi. Halk bunun üzerine ayaklandı. Bir ihtilal koptu. İki gün Kazan içinde sel gibi kan aktı. Oysa Rusların işi fesat, ihtilal çıkarmaktı. Bu suretle Kazan'ı zaptedeceklerdi. Zaten bir devlet bir kez himaye, askerî işgal altına girdi mi, artık o devletten hayır yoktur. Ülkesinde bölünmeler ve ihtilal çıkarmak peşinde olanlara ne güzel fırsat!...

Alçak Şeyh Ali: «Çar bana Tauyak bölgesini vermezse ben burayı yönetemem. Kendi elimle de Kazan'ı Ruslara veremem. Müslümanlar bana kıyamete kadar lanet okurlar. Fakat ben Çar'ın yanına gelir, Kazan'ı Rusya'nın kolayca alması için bütün çareleri düşünürüm.» diye Çar'a haber gönderdi. Eliyle veremeyen hain, önlemleri ile verdirecek ve o da günah olmayacak!... Moskova'da Kazan mirzalarından Kaşiref, Ali Merdan adında daha hain iki kişi vardı. Bunlar Çar'a Şeyh Ali'yi düşürüp yerine Moskova'dan bir Rus «namistinik» atamasını, Kazan'ın bu tarzda daha iyi yönetilebileceğini ve rahat edeceklerini söylediler.

İvan, Şeyh Ali'yi düşürmek için Kinez Adaşef'i (bu da Tatar'dır ve Hıristiyan olmuştur «Adaş oğlu» demektir) askerle gönderdi. Şeyh Ali buna, «Ben burayı değil, canımı muhafazaya muktedir bir halde değilim. Yalnız ricam ben varken almayın. Ben gideyim. O vakit ya rıza ile, ya savaş ile alırsınız. Ben kolayca almanız için çalışırım» dedi. Adaşef razı oldu. Şeyh Ali önce eşyasını gönderdi. Sonra da balık avına gidiyorum diye Kazan'dan çıktı. Çıkarken kendisini istemeyen mirzaları da alıp götürdü ve yolda kafalarını kesti. Kinez Mikülinski «Kazan Namistiniği» atandı. Mikülinski Kazan'a gelip halka, «Şeyh Ali azledildi. Çar İvan'a bağlılık yemini ediniz!» dedi. İşte şimdi iş iyice anlaşılmış ve fesadın cezası Kazanlıların tepesine gökten iner gibi inmişti.

Artık, Han sarayı'na bir Rus oturmuştu. Mikülinski, Han Sarayı'na yerleşip eşyasını getirmek için Kazan'dan gitti. Bu sırada bazı mirzalar halka, «Siz ne ettiniz? Yer, yurt gitti. Şimdi Ruslar sizi hep kesecekler» dediler. Bundan korkan halk gayrete gelip silahlandı. Türeler ve beyler nasihat ettilerse de fayda vermedi. Durum da öyle idi ki, bu halk

yardım edecek bir halde değildi. Hepsi de Rusya'ya hoş görünmek için çabalıyordu. Kefe'deki adi paşalarımız İvan'ın hileleriyle Kazanlıları Türkiye'ye düşman göstermişlerdi. Rusya'daki Hıristiyan elçimiz ve aslen Rus olan Sultan Hamın da Kanuni Sultan Süleyman'ı aldatmıştı. Bir taraftan da kanuni, Altın Ordu Devleti'nin yeniden doğmasından çekiniyordu. Böyle yanlış bir politika güdülüyordu. zaten Kazan'da çok halk da kalmamıştı. Olsa olsa Kazan'da yirmi bin kişilik bir ordu devşirilebilirdi. İşte Ruslar için Kazan'ın Rusya'ya ilhakına en uygun olan gün hazırlanmış ve gelmiş bulunuyordu.

İvan Hıristiyanlık adına bütün kinezleri davet etti. Davetinde, «Hıristiyanların rahatı için Kazan'ı almak, Hıristiyanlığı yükseltmek zamanı geldi,» diyordu. Bir büyük ordu toplandı. Bu ordu Hıristiyanlık gayretiyle dalgalanıyordu. İvan bu askere kayını Romonof'u komutan yaptı. Moskova'da büyük bir meclis topladı. Buna Kasım kentinden Şeyh Ali'yi de çağırdı. Şeyh Ali savaşın kışın yapılmasını, çünkü Kazan'ın çevresinin sazlık ve ormanlık olduğundan yazın savaşa elverişli olmadığını ve İvan'ın da kışın Kazan'a gitmesini söyledi. İvan bu görüşü beğenip Şeyh Ali'ye değerli eşya ile bareber Siyün Bige'yi de armağan etti ve kendisini Kasım'a han atadı.

Bu sırada Kazanlılar Nogay'lardan han istediler. Onlar da Astarahan Hanı Kasım Han'ın oğlu Yadigar'ı beş yüz askeriyle gönderdiler.

YADİGAR HAN:

Henüz on dokuz yaşında idi. Halk ona bağlı kalacağına, O da ölünceye kadar Ruslarla savaşacağına ant içti. Bu azim ve gayreti gören Çuvaş ve Çirmişler Ruslardan dönüp Kazan'a bağlandılar. Bunlar Rusların çevrede bulunan süvarilerinin atlarını almaya, fırsat buldukça askerlerini kesmeğe başladılar. Rus askerleri arasında salgın hastalık çıktı ve çoğu kırıldı. Bunlardan maneviyatı bozulan Rus askeri, «Biz haksız yere Kazan'ı alacağız, bunun için Allah bize bu belayı verdi» demeye başladı. Bunu haber alan İvan bir metropolit gönderdi. Bu ruhani görevli Rus askerine, «İş sizin sandığınız gibi değil. Siz bu işe yemin ettiniz. Sonra korktunuz. Allah da size bu belayı verdi» dedi. Bu suretle askerin maneviyatı düzeldi.

Çar İvan 16 Haziran 1552'de Moskova'dan çıktı. Yanında pek mühim bir ordu vardı. Bu ordunun içinde Tatarlar sayısızdı. Bu Tatarlar, Türk'ün «atka minüp atasını unutkan» (ata binince babasını unutan) özdeyişinin doğruluğunu pek güzel ortaya koyuyordu. İvan 19 Ağustos'ta Kazan önüne geldi. Şeyh Ali, Tauyak halkını yine Ruslara çevirdi.

Günler pek yağmurlu ve ortalık çamurlu idi. Ruslar ağırlıklarını gemilerden türlü güçlüklerle çıkardılar. Kamay adında bir mirza Kazan'dan kaçıp İvan'a geldi. Alınan önlemleri ve son durumu haber verdi. Kazan'da otuz bin Kazan, iki bin yedi yüz Nogay askeri vardı. Bir miktar asker daha getirtmekle meşguldüler.

İvan, Kazan'ı kuşattı ve savaş başladı. İvan ata binip askerini din adına bizzat yüreklendiriyordu. Ölenlerin çocuklarına hazineden

bakılacağını vaad etti. İlk günü on beş bin Kazan askeri kaleden çıkıp şiddetli bir savaş yaptı. Rusları bozdu ise de İvan diğer taraftan yardım gönderdi. Kazanlılar kaleye girmek zorunda kaldılar. Ertesi günü kuvvetli bir yel çıkıp ırmaktaki yiyecek yüklü Rus gemilerini batırdı, çadırları alt üst etti. Kasırgada Çar'ın çadırı bile yıkıldı. Bir iki gün Kazanlılar çıkıp yine hücum ettiler ve sonunda yine kaleye girdiler. Bu hücum sırasında da İvan attan hiç inmedi.Biraz sonra Ruslar kaleye şiddetli bir saldırı yaptılar. Kazanlılar çıkıp vuruştular. Savaş pek kanlı oldu. Bu savaşta, Kazan komutanlarından en kıymetlileri şehit düştü. Savaş devam etti. Yabançı adında bir Kazan Komutanı hücum ederken birliği ile orman içine düştü. Ruslar arkasını aldılar. Fakat Yabançı orada rahat durmayıp Rusların başına bela oldu. Savaş sırasında Kazan'dan minarelerden o'na münasip yerleri gösteriyorlardı. Bunun üzerine İvan askerini ikiye bölüp bir kısmını kentin kuşatılmasıyla görevlendirdi. Diğer kısmını Yabançı'ya karşı koydu. Yabançı hücum edip bunları bozdu. Ta ordugahlarına kadar girdi; fakat bu sırada Ruslar diğer bir fırka ile Yabançı'nın arkasını da çevirdiler. Ortada kaldı. Türk askerinin çoğu şehit, kalanları tutsak oldu. İvan bu tutsakları bağlayıp kaleye doğru yürütüp: «Şehri veriniz!» diye bağırttı.

Kazanlılar tutsaklara «Gavur elinde azap göreceğinize öz elimizle ölün!» diyerek tüfekle ateş ettiler. İvan, Kazanlıların bu azmine, bu ısrar ve inadına hayret etti. Kazanlılar birbirini yiyerek Devlet ve milleti bu duruma kadar getirmişler ise de, şimdi gösterdikleri bu yurt gayreti, bu kahramanlık ile bütün nesillerine kabahatlarını belki de affettirecek, Türk atalarının kemiklerini sızlamaktan kurtaracak davranış içine girmişlerdi. Gözleri dört açılmıştı, damarlarında artık eski Türk kanı kaynıyordu; fakat ne çare ki iş işten geçmişti. Geç kalmışlardı...

İvan çok ölü vereceğini anlıyor, kenti az kayıpla almak istiyordu. Yine Tatar'ların arasından çıkan hâinlere başvurdu. Onlar kentin su yollarını kesmeyi tavsiye ettiler ve Kamay Mirza da su yolunu gösterdi. Su yollarını ve bir burcu lağımla attılar. Açılan gedikten Ruslar içeri girdiler. Ancak Kazanlılar yetişip kanlı savunma yaptılar. Rusları dışarı attılar. Hemen gediği onardılar. Ancak su gelmemeye başladı. Bundan hiç etkilenmediler. Mevcut suyu içip yine canla başla savaştılar.

Bu sırada Rusların yiyecekleri de bitmek üzereydi. Çevreye bir miktar asker gönderip çapulculuk yaptılar. Bir çok azık ve ganimet sağladılar.

İvan tekrar Ruslardan yüz çevirip Kazan'a yardım etmeye başlayan Çirmişler ve Çuvaşlar üzerine asker gönderip işlerini bitirdi.

Nihayet işler o duruma geldi ki, artık Rusların korkacak bir şeyi, Kazanlıların da bir umudu kalmadı. Fakat Kazanlılar yine döğüşüyorlardı. Sürekli yağan yağmur, Ruslara büyük zorluklar çıkarıyor, Ruslar da bunu Kazanlıların sihrine veriyorlardı. Sonunda Ruslar on sekiz arşın(*) yüksekliğinde bir kule yapıp bunu Han Kapısı'nın karşısına diktiler. Bu kulenin üstüne top koyup kenti döğmeye başladılar. Bu buluş ile de Kazanlıların gayreti kırılmadı.

(*) Arşın: 68 cm.

İvan Kazan'lılara, «Kaleyi verin, her şeyinizle istediğiniz yere gidin!» dedi. Bu da fayda vermedi. Ruslar kaleden dokuz arşın bir mesafeye kadar yanaştılar; fakat orada yirmi arşın derinliğinde bir hendek vardı. Kazanlılar orada az, Ruslar çok idi. Rusların biri ölse, ikisi geliyordu. Bu sırada kapı açılıp Karaça Mirza komutasında on bin Kazan'lı gelip Ruslara saldırdı. Rusların toplarını almaya başladılar. Kuşatmadan beri bugüne kadar böyle müthiş bir çarpışma olmamıştı. Rusların büyük kinezlerinden bir kısmı yaralandılar. Kazanlılar aldıkları topları kaleye götürdüler. O sırada Ruslara yeniden yardım geldi. Kazanlılar kaleye girdiler. Bu savaşta Rusların iki tümeni tamamen yok oldu. Ruslar ellerinde bulunan on bin Kazanlıyı aile ve çocuklarıyla beraber Kazanlıların gözleri önünde kestiler. Bu da Kazanlıların gayretini kıramadı. Ruslar yine kalenin bir kısmını lağımla attılar, kentte girdiler, boğaz boğaza müthiş bir savaş başladı. Kılıç şakırtıları ortalığı tuttu. İvan yine at üstünde askerini gayrete getiriyordu. Fakat Kazanlılar olanca gayretleriyle kükreyip Rusları kırdılar ve kaleden dışarı attılar. Bozulan yerleri çabucak onardılar.

Ekim'in birinci günü oldu. İvan, askerine, «Ya Kazanlıların kanını içeceksiniz, ya kendi kanımızı dökeceksiniz!» deyip pek şiddetli bir saldırı emri verdi. Hendeklere köprüler koydurdu. Burçlara lağımlar açtırdı. Kamay Mirza'yı da teslim olmaları için Kazanlılara gönderdi. Kazanlılar Kamay'a: «Vuruşsuz bir karış yer vermeyiz. Allah'dan başkasından da af dilemeyiz!» cevabını verdiler. Ruslar Ekim'in ikinci günü şafakla lağımları ateşlediler. Kale göklere uçtu. Bu gürültü kent halkı için Kıyamet Günü gibi oldu. İkinci lağımlar daha şiddetli bir sesle patladı. Toz, duman oturur oturmaz Ruslar Kale'ye daldılar. Kazanlılar «Allah Allah!» sesleriyle saldırdılar. Yaman vuruştular. Hiçbir Kazanlı boş durmuyordu. Evlerden bile Ruslar üzerine hiç olmazsa kaynar su döküyorlardı. Silahsız bir hasta adam bile dişi ile olsun Rus öldürmek için yatağından fırlamış, dışarı çıkmıştı. Bu da Kazanlıların gayretlerinin büyüklüğünü gösteren en güzel örnektir. Ruslar çekilmeğe başladılar. İçeri giren askerin komutanı, Çar İvan'a: «Çabuk yardım gönder! Yoksa iş fena!» diye haber gönderdi. Henüz savaş görmemiş olan yeni askerler vardı. İvan derhal onları gönderdi. Bunun üzerine Kazanlılar aciz kalıp iç kale'ye sığınmağa başladılar. Bu sırada Yadigar Han kentin ortasına gelip Rusların Kazanlıların saflarını bozduğunu, yağmaya koyulduğunu gördü. Ruslar o vakit pek ilkel idiler. Böyle zengin bir kenti görünce dayanamayıp yağmaya dalmışlardı. Hatta ölü halinde yarası olanlar bile ellerinden gelebildiği kadar bir şeyler almaya çalışıyorlardı. Bundan yararlanan Kazanlılar bir vücut gibi saldırarak Rusları Kale'den çıkarmaya başladılar. Bunu gören İvan ne yapacağını bilemedi. Papasları ve Hassa Alayı'nı alıp geldi. Papaslar kaçan askeri, «kaçanlar savaşa dönmezse dinden çıkarlar» diye zorlayarak hücum ettirdiler. Artık Kazanlılarda hiçbir takat kalmamıştı. Ruslar Mescit'in yanına kadar geldiler.

Ruslar bu Kazanlıların on beş misli idiler. Ayrıca kendi milletlerinden hainler Ruslarla beraberdi. Zaten bu kadar dayanmaları da sırf ırklarının kahramanlığı ve bir son gayret eseri idi. Fakat yine dur-

madılar. Mescit'in yanındaki medresede birçok öğrenci vardı. Şeyhülislam Menela Kul Şerif de orada idi. Din bilginleri ve öğrenciler birden Ruslara hücum ettiler. Çoğu şehit düştü. Menela Kul Şerif birkaç öğrencisi ile medresenin damına çıkıp oradan savaşa devam ettiler. Onlar da orada şehit oldular.

Nihayet Kazanlılar Han Sarayı'nın bulunduğu kaleye girdiler. Bu kalenin kapısı kuvvetli değildi. Bir saat zarfında Ruslar oraya da girdiler. Kalenin içinin bir tarafında kadın, kız bayramlık elbiselerini giyip toplanarak durdular. Kale içinde yine pek şiddetli bir savaş oldu.

İki yüz bin kişilik ordudan arta kalan Rus askerine karşı, artık on bin Kazanlı kalmıştı. Kazanlılar iş işten geçtiğini gördüler. Kale'nin üstüne çıkıp Ruslara, «Savaşı durdurun. Kent sizin oldu. Han'ımızı alıp İvan'a selametle teslim edin. Biz meydana çıkıp Allah için son damla kanımız akana dek vuruşacağız!» dediler. Yadigar Han'ı anası ve akrabaları ile Ruslara verdiler. Tekrar savaşa girdiler. Bu sırada Kazanlılar, yani Bulgar Urukundan olan bu Türkler kükremiş arslanlar gibiydiler. öyle kahramanlıklar ediyorlardı ki, ünleri gökleri tutmuş olan Türk atalarının ruhlarını sevindiriyorlardı. Bu kahramanlıklar pek büyük ve belki başka milletlere nasip olmamış destandırlar.

Bu bir avuç bahadır kanlı, yaralı aslanlar gibi döğüşe döğüşe yol açıp çıktılar. İki tümen yeni Rus askeri bunların önünü kesti. Kazanlılar beş bin kişi kalmışlardı. Böyle iken bu iki Rus tümenini de sonuna kadar kırdılar. Önlerine yine yeni Rus askeri geldi. Bunları da yarıp ormana girdiler ve yollarına devam ettiler. Amaçları köylere varıp, asker alıp gelmek, kentte tutsak kalan karı ve çocuklarını kurtarmak, Rulardan öclerini almak idi. Ruslar bunu biliyorlardı. Tekrar bir kuvvet daha gönderdiler. Bunu gören Kazan'lılar kaçmayıp döndüler ve yine savaşa tutuştular. Rusları yine kırdılar; fakat kendilerinden de tek bir can kalmadı...

Ruslar Kazan'da yağmaya ve katliama koluyup genç, ihtiyar, sakat erkekleri, bebekleri, süslenmiş gelin, kız, kadın hepsini kılıçtan geçirdiler; vahşetlerin vahşetini yaptılar. Rusların bu aralık yaptıkları vahşiliğe Türk yüreğinin dayanması, her Türk için, gönlünde bunun intikamını saklamaması mümkün değildir. Kılıçtan arta kalan kızları tutsak aldılar. Cami ve medreseyi yıktılar ve kenti ateşe verip yaktılar. Bununla da Kazan Hanlığı battı (2 Ekim 1552). Bu ülke, İvan Grozni'nin mülkü oldu.

İşte bu olay Kazan Hanlığı'nın sonu oldu. Kazan kenti 19 Ağustos'tan, 2 Ekim'e kadar, yani kırk üç gün devam eden bir kuşatmaya erkekçe dayandıktan sonra yerle bir oldu. Kazanlıların birbirleriyle boğuşmaları, fesatları nihayet kendilerini yok etti. Son kahramanlıkları, su gibi akıttıkları son kanları da kendilerini kurtaramadı.

Bu devlet, 13 hakan yetiştirdi ve 153 yıl yaşadı.

Kazan Rusların Türk yurtlarına hücumlarına karşı güzel bir set idi. Ne çare ki, birkaç yurt ve millet haini Tatar, halkın birbiriyle boğuşması bu seti yıkmıştı. Bu durumdan sonra Ruslar gemi azıya aldılar ve Kırım'a, Kafkasya'ya, Buhara'ya yol bulup daldılar.

«Telfik-el Ahbar ve Telhis-el asar» adlı eserin Türk yazarı El-

Remzi'nin dediği gibi, Ye-cüc ve Me'cüc'leri dünyaya taşmaya başladılar. Araplar bize «Ye'cüc-Me'cüc» (Gok-Magok) diyorlardı. Oysa «Ye'cüc-Me'cüc» Rus, buna karşı set ise Tatar imiş, bugün anlaşıldı. Eğer Türk'ün bu kalesi dursaydı, bugün Türklük bu duruma düşmezdi. Her millet, her devlet asıl kendi içinde yıkılır. Ahlak çöküntüsü, yurt çocuklarının birbiriyle boğuşması, post kavgası, mevki hırsı, kişisel çıkarları yurt çıkarlarına üstün tutmak neler yaparmış!... Kazan'ın sonu, Kazanlıların durumu her Türk oğluna büyük bir ders, çok hisse kapılacak bir ibrettir. Burada yalnız Kazanlılar da kabahatli değildir. Türklüğün yürekten kopacak şikiyatinin büyük payı da Kanuni Sultan Süleyman'ındır. Tarih, milli tarihimiz Osmanlı Padişahı'nı bu konuda yermelidir. Eğer Kanuni Kazanlılara yardım etseydi, onlar bu felakete düşmezdi, Türklük de bugünkü perişanlığı görmezdi. O pek boş düşünerek, oyunlara kanarak Ruslara meydan verdi. Bu iş oldu. Bugün Kanuni yeryüzünde olsa idi de Kazan'ın halini değil, kendi devletinin ne hallere girdiğini görseydi bir inme ile yıldırım çarpmış gibi yıkılır ölürdü. Kanuni'ye yüzyıllarca sonra ben hitab edeyim: «Ey Koca Padişah! Sana senin saltanatından önce Türk'e Türk'lük gerekir.»

*
* *

İvan'ın Kazan'ı fethi kendi becerisi sonucu değildi. Bu adam Rus tarihinde âdiliği, zulmü ile meşhur ve eşsizdir. Hatta Ruslara da çok zulüm yapmıştır. Ancak bu adam pek tutucu ve kan dökücü idi. Bu savaşı sırf din için yaptı ve kazandı. Zaten o olmasa da er geç Kazan zaptedilecekti. Çünkü bu fethin asıl nedeni Kazanlıların birbirini yemesi ve yurtlarına hâinlik etmesidir. Kale içinden fethedilir. Fakat yine Kazanlılar şanslıymışlar ki, miskince değil, mertçe çöktüler.

Bu zalim İvan'ın din adına Kazan'da yaptıklarını anımsamak bile iç sızlatır. Kazan'da Han'ların mezarlarına varıncaya kadar ne varsa yıktırdı. Kazan'da yıllardır yığılmış o değerli ve eşsiz kitapları «küfürdür» diye hep yaktırdı. Orada halka Türklüğünü, müslümanlığını gösterecek bir anıt bırakmadı. Yıkılmayıp kalmış mescitleri de kilise yaptı.

*
* *

Üzülerek belirteyim ki bu olayı gösterecek hiçbir milli eser kalmamıştır. Bu kanlı olayı Rus tarihleri vermektedir. Onlar da olayları doğal olarak büyük ölçüde kendi lehlerinde yazmışlardır. Yazılanlar da yalnız savaşlardan söz eder. Kazanlıların bilim ve becerileri hakkında birşey söylemezler.

Bilinen o sırada Kazan'ın ticaret merkezi olması, Avrupa ile Asya'ya bu konuda aracılık etmesidir. Kentliler sanatla, köylüler tarım ve hayvan yetiştirmekle meşgul olurlardı. Aralarında bilginler yetişmiştir. Hanlar bilginlere çok saygı gösterirlerdi. Bilginler, hanların yanında at üstünde durabilirler ve hanlar yanlarına gelip at üstündeki bilginin eli-

ni öperlerdi. Mektep ve medreseleri, mükemmel kütüphaneleri vardı. Dinde özgürlük vardı. Beylerin büyüklerine «karaçı», hanların sırdaşı arkadaşlarına «olan» derlerdi.

Kazan'ın Ruslara geçmesinden sonra Türk halkı Ruslardan çok çekti. Ruslar bu Türkleri aralıksız ve amansız bir çalışma ile Ruslaştırdılar. Bir çoğuna dinini, dilini, milliyetini unutturdular. Dünya Savaşı'ndan ve Rusya'daki ihtilalden sonra Kazanlılar yeniden bir Cumhuriyet kurdular. Ancak «Tataristan» denen bu yer, bu Cumhuriyet Komünistlerin egemenliğinden kurtulmayıp, bir ad'dan ibaret bir halde kaldı.(*)

Halen Kazanlılar tüccar insanlardır. Ve biraz da hileyi severler.

(*) 1991 yılında S.S.C.B.'nin çökmesi, Rusya'daki Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri Dünya Türklüğü için bir bayram olmuş, ardından büyük bir uyanış başlamıştır. Bugün Kazanda, Rusya Federasyonuna bağlı Tataristan Cumhuriyeti mevcuttur ve Tatarlar da bağımsızlıklarını elde edip Rusya Federasyonundan ayrılmak, Azerbeycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi bağımsız bir Türk Cumhuriyeti kurmanın mücadelesini vermektedirler. (Toker Yayın Komisyonu)

ÇAĞATAY OĞULLARI

Cengizlilerin birinci kolunun Kaan olarak Çin'de kaldığını, ikinci kolunun Cuci Han ile Altın Ordu Devleti ve Kazan Hanlığı'nı kurduğunu gördük.

Üçüncü kol Çağatay koludur.

Çağatay ve oğulları Karakurum, Sogd, Türkistan ve Horasan'a, yani Orta Asya'ya sahip olmuş, buralarda saltanat kurmuş ve hüküm sürmüşlerdir.

Bunlar önce Almalık, Uluğ İf, sonra Buhara ve Semerkant'ı başkent yaptılar.

Bu soy 30 hakan yetiştirip Aksak Timur Han'a kadar Orta Asya'da 130 yıl kadar saltanat sürdü.

Bunlar hakkında belli başlı bilgi yoktur. Tarihleri yeterince yazılmamış ve tutulmamıştır. Bize ulaşan bilgiler İran'daki devletler ve Rus tarihleri arasında geçen ufak tefek olaylardan ibarettir. Yani Türk Tarihi'nin kaynak bakımından en kısır bir bölümüdür.

Çağatay Oğulları birçok kez «Lahor»a kadar Hindistan topraklarına girmişlerdir.

Bu kolun hakanlarının listesi aşağıdaki gibidir:

TÜRKİSTAN'DA
AKSAK TİMUR'A KADAR
ÇAĞATAY KOLU

Hanların Adları	Tahta Çıktıkları Tarih
Çağatay	.....
Kara Kulahu	1242
Yisu Mangu	1247
Argunaye Niyabet (Kara Kulahu'nun karısı)	1252
Algu	1260
Mübarekşah	1266
Burak	.....
Nikebay	1270
Toka Timur	1272
Dua	.....
Guncuk	1306
Talıkua	1308
İsen Buka	1309
Kebek	.....
İlçik Day	1321
Dura Timur	.....
Tarma Şirin	.....
Buzan	1330
Cenkçi	.....
Yısun Timur	.....
Ali Sultan	.....
Folad	.....
Muhammed	.....
Kazan	1333
Danışmendçi	1346
Biyan Kuli	.....
Timur Şah	.....
Tokluk Timur	.....
İlyas Hoca	1362
Kabil Şah	1363

Bu konu, bir monografi ile geliştirilmelidir. Çalışacaklar ve ad bırakacaklar için ne güzel bir konu. Her ne kadar kaynak bakımından fakir ise de, herhalde canlandırılıp geliştirilmesi için bir yol bulunabilir.

İLHANLILAR DEVLETİ

Cengizlilerin dördüncü koludur. İran ile Irak, Kafkasya ve Anadolu'ya sahip olan İlhanlılar, Cengiz Han'ın oğullarından Tuli Han neslidir. Bu neslin hakanları «İlhan» lakabını taşımışlardır. Bundan dolayı bunlara «İlhanlılar», «İlhanlılar Devleti» denilmiştir. Arapça, Acemce kitaplar «İlhaniler» derler. Bende «İlhanlılar» diye Türkçeleştirdim. "İl" yurt, millet anlamında olduğundan belki «Yurt Han», «Millet Han» anlamına gelmektedir. Ya da buradaki "il" Türkçe "meşhur"anlamında olan «İli»den bozulmadır. Fakat Türklerden bu adı taşıyan başka devlet ve hakanlar da olduğundan, bu yorumun doğru olması mümkün değildir. «İl» bir söylentiye göre barış anlamına geldiğinden «İlhan», «Barış Han» anlamında olur. Bu halde «ilçi», «barışçı» demektir.

Cengiz Han İran'ı oğlu Tuli Han'a vermişti. Cengiz Karakurum'a dönünce, oğlu Cuci Han Havarezm'e «Çin Timur» adında bir vali atadı. Öğeday Kaan, Celaleddin-i Havarezmi üzerine komutan Çormagun'u gönderdiği zaman, Çin Timur da Horasan'ı itaat altında tutmak emrini aldı. Bu sırada buralar Cengiz Han'ın dört oğlunun ortak malı sayılıyordu. Çin Timur Horasan'da vali oldu. Ondan sonra Körgüz (Farsça orijinal nüshadaki yazım biçimi Gergüz) vali oldu. Kaanlık Naibi Turagine Hatun, Oyrat Uruğundan Argun Aka'yı Horasan'a vali yaptı. Argun, Şerefeddin'i kendisine «Uluğ Bitigci» (Büyük Yazıcı) atadı. Selçuklular'ın elçileri gelip himayesini istediler ve vergi verdiler. Kaan Kuyuk'un seçimi için toplanan Kurultay'a çağrıldı. Kuyuk ölünce imparator seçimi için toplanan Kurultay'a da davet edildi. Mangu'yu Kaan seçen bu Kurultay'a yetişemedi. Kirman'da Burak Hacib adında biri vardı. Moğollara bağlanmak zorunda olup Kaan'dan «Kutluğ Sultan» ünvanını aldı. Herat Valiliği Gurlu'lardan Şemseddin'e «Melik» ünvanıyla birlikte verildi.

KULAHU İLHAN:

Bizce bu ad «Helagü»dür. Araplar «Hülagü», Avrupalılar «Hulagü» derler. «Alaavon» ve «Kulahu» diye yazıldığını da gördüm. «Hula», «kula» birbirinin yerini alan kelimelerdir. «Ala» ve «kula» Türklerde birer renktir. «Hu» ise «at» demekmiş. Ben «Kulahu» şeklini kullandım. «Helagü», Türk Dili'nin ses uyumuna uygun değildir. «Kulahu» ise ses uyumuna uygun düşmektedir. Zaten Türklerde hayvan adı takınmak adet olduğu için bu

biçimin doğruluğuna karar verilebilir.

Tuli Han'ın oğlu Mangu'yu Kaan seçen Kurultay, aynı zamanda biri Çin, diğeri İran olmak üzere iki büyük sefere de karar vermişti. İran Seferi'ne Mangu'nun kardeşi Kulahu görevlendirildi. Kulahu Ordusunun öncü birliklerinin komutası Ket Buğa'ya (Kıtu Buğa diye de yazılıdır) verildi.

İlk önce İsmaillileri mahvetmesi, sonra Halife üzerine yürümesi emri verildi ve hareket etti (1253). Mangu, İran ve Irak'ı Kulahu'ya bağışladı. Askerinin beşte birini de ona verdi. Orduda birçok kısrak vardı. Bunlar sütlerinden askere kımız yapılmak içindi. Almalık'a geldiği zaman Çağatay Hanedanı prensleri tarafından karşılandı. Türkistan ve Sogd Valisi Mesud saygılarını sunmak için geldi. Kulahu, yazı Türkistan'da geçirdi ve M. 1255 yılında Semerkant'a geldi. Kışta İran Genel Valisi Argun da gelip saygılarını sundu. 1256 yılında Ceyhun üzerine dubalarla kurduğu köprüden geçti. Selçuklular, Fars Atabeyi, Irak, Azerbaycan, Arran, Şirvan ve Gürcistan bey ve hanları saygılarını sundular. Valilerin arasıra gidip Kaan'a yaptıkları işi anlatmaları adet idi. İsmaillilerin (İsmailî) en önemli yerleri Kuhistan, Rudbar ve Suriye'de idi. Buralarda önemli kaleleri vardı. Bunlar, yani Batıniler başlarını Allah sayarlardı. Bu reislik babadan oğula geçerdi. İşleri dervişleri vasıtasıyla hükümdar ve vezir öldürmekti. Hükümdarları, devletleri titretiyorlardı. Halk da Müslümanlık duygusu ile kendilerinden nefret ediyordu. Bunlar Şiilerden bir kol olup Hazret-i Ali Sülalesi'nden İsmail'in imamlığını ve bu nesilden 12 imam kabul ediyorlardı. Bunlardan Übeydullah, Suriye'de «Emir-ül Müminin» ve «Mehdi» ilan edildi. Bunun üçüncü halefi «Maaz» Abbaslı Halifelerinin elinden Suriye, Arabistan ve Mısır'ı alıp Kahire'yi başkent yaptı. İsmaillilerin mezhebi gizli idi. Bu gizli konuları, mezhebe girenlere rehberler aracılığı ile ihtiyatla ve derece derece söylerlerdi. Dereceler dokuz tane idi. Girenlere gayet şiddetli bir yemin yaptırıldı. Bu yemin her emre itaat edeceğine ilişkindi. Sırrı açıklarsa öldürüleceği de söylenirdi. Mezhebe bağlılığı uzun zaman denenir ve derecesi öyle yükseltilirdi. Bunlardan Hasan Sabbah «Alamut» (Doğu kitaplarındaki şekli: Almut) Kalesi'ni zaptedip orasını merkez yaptı. Bu çevreye «Rudbar» deniyordu. Vezir Nizam-ül Mülk'ü bu Hasan Sabah öldürtmüştür. Nizam-ül Mülk, Ömer Hayyam, Hasan Sabbah beraber öğrenim görmüşlerdi. Nizam-ül Mülk, Hasan Sabbah'ı Selçuk sarayına almıştı. Orada Nizam-ül Mülk'ün aleyhine entrika yapmış, fakat başarılı olamayıp kaçmıştı. Selçuk saraylarında, konaklarında hiç kimse güvencede değildi. Herkes Batınîler tarafından öldürüleceğinden korkar ve sürekli zırh giyerlerdi. Selçuklular Hasan Sabbah'la çok uğraştılar. Selçuklulardan Sancar Han on bin İsmailli kesti. Fakat bir sabah kalktığı vakit yatağının yanına bir hançerin saplanmış olduğunu gördü. Hançer Hasan Sabbah'ın fedaisi tarafından saplanmıştı. Hasan Sabah bir mektup ile bunu bildiriyordu. Bundan korkarak Sancar bir daha Batınilere dokunmadı. Hasan Sabbah'ın halefleri kendilerinin Mısır'daki Fatımeli (Fatımî) Halifelerin, yani imamların memuru olduklarını söylerlerdi. Sonraları namazı falan kaldırdılar, şarap ve fuhuşu mübah kıldılar ve görünmez bir imamın emrindeki kişiler olduklarını iddia ettiler. Biraz

sonra da, yani Salaheddin, Fatımeliler Saltanatı'nı mahvedince tanrısal bir nitelik aldılar.

Bazı adamlar bunlardan fedailer tutup düşmanlarını öldürtürlerdi. Bu hal onlarda bir sanat halini almıştı. Mesela Halife Nasır, Batınilerden fedai alıp Mekke Emirini öldürtmeye göndermişti. Arapları bu adi halifeleri bütün ayıplarından başka böyle adi cinayetlere de bulaşıyorlardı.

Kulahu Han Kuhistan'da İsmaillilerin kalelerinin zaptedilmesi emrini verdi ve İran olan «Tus» Genel Valiliği'nin karargahı Tus Kenti'ne geldi. Komutanlarından Buka Timur ile Koğa İlgay, Nigüdar Oğul ve Ket Buğa'yı gönderdi. Aynı zamanda prenslerden Bolgay ve Tutar'ı da gönderip kendisi de bir ordu ile yürüdü. Batınilerin kalesini kuşattı. Batınilerin başı ve sultanı Rükneddin Hurşah meşhur kozmograf Tuslu Nasirüddin (Nasir-i Tusi) ve vezirleri ile beraber Kulahu'ya teslim oldu. Bunun üzerine Batınilerin bütün kaleleri teslim oldular. Bu kalelerin sayısı kırktan fazla idi. Kulahu bunları yıktırdı.

Kulahu, İsmaillilerin işini bitirip Kazvin çevresindeki karargahına döndü. Reislerini ve nerede varsa bütün İsmaillileri kestirip bunların kökünü kazıdı. Kesilenlerin miktarı on binlercedir.

Avrupalıların bunlara verdikleri «assassins» adı, Arapça «haşşaşin» kelimesinden gelir. Suriye'de bunlara «haşişi» denir, esrar içtiklerinden bu adı vermişlerdi. Fransızlar iyi telaffuz edemediklerinden «assasen» demişlerdir ki, Fransızca «katiller» demektir. Bunlara bu adı vermek yanlış olmamıştır. Çünkü Müslümanlığı alt üst eden ve Yakındoğu'nun bütün asayişini bozan bunlar, yani bir sürü katiller idi.

Kulahu Han'ın Bağdat işine sıra gelmişti. Şii ve pek meşhur bilgin olan Nasir-i Tusi, evvelce Halife El-Musta'sım tarafından İsmaillilere yakalattırılıp Rükneddin Nurşah'ın yanına götürülmüştü. Kulahu Kaleyi kuşattığı vakit Nasir, İsmailliler Sultanı'nın yanında bulunuyordu. Kulahu, Tuslu Nasir'a değer verip yanında alakoymuştu. Nasir, Kulahu'nun itimadını kazanmıştı. İntikam hissiyle Kulahu Han'ı, Halife aleyhine teşvik ediyordu. Buna Papa'nın misyonerleri, Kıbrıs'taki Haçlılar, pek tutucu Hıristiyan olan karısı Dokuz Hatun da yardım ediyorlardı. Hemedan'a geldi. Oradan Halife'ye, teslim olması için, elçi gönderdi. Halifeler bu sıralar artık işi çığırından çıkarmışlardı. Ahlaklarında her türlü fesat olduğu gibi, dince de pek münasebetsiz bir hale gelmişlerdi. Hem serçe kadar kuvvetleri yoktu; hem de azametleri müthişti. Halifeleri ziyarete gelenler, sultan da olsalar, artık kendilerini göremiyorlardı. Saraylarının kapısına siyah bir ipek kumaş parçası asılmıştı. Bu güya etekleri idi. Ziyaret edenler her kim olursa olsun, bu bezi öperler. Bir de kapının eşiğine konmuş bir siyah taşı da eğilip öperlerdi. Bez aynı zamanda «Kabe»nin de örtüsü, taş ise «Hacer-i Esved»in yerine geçerdi. Yani peygamber olmuşlar, «Kabe»yi taklit ediyorlardı. Son Halife El-Musta'sım yalnız eğlence ve oyunlarla meşguldü. Veziri İbn-i Alkami Şii idi. Askerin Bağdat'ta Şii mahallesini yağmalamasını ve Şiilere hakaret etmesini Halife'ye bildirmiş, ancak O'ndan «Şiileri yok etmeli» cevabını almıştı. Bu nedenle intikam besliyordu. Hâinliğe saparak Kulahu'ya bir mektup gönderdi ve Bağdat üzerine yürümesini, kendisine yardım ede-

ceğini bildirdi. İbn-i Alkami bir taraftan da çok masraf oluyor diye Halife'yi kandırarak askeri dağıttırdı. Aybek bunları Halife'ye bildirdiyse de derdini anlatamadı, fakat Bağdat'ta bu gelişmeler üzerine bir ihtilal çıktı.

Kulahu, Halife'ye bir mektup gönderdi. Bu mektubun bazı kısımlarını alıyoruz:

«Mülhidlerle (Batıni) savaşırken size asker gönderin dedim. Göndermediniz... Biliniz ki güneşin parlak dairesi gizlendikçe ay parlar... Cengiz Han'dan beri ordularımızın neler yaptığını, dünyaya verdiğimiz şan size öğretmedi mi? Tığ üzerine yumruk vurma! Pişman olursun... Teslim ol; itibar görür, yine eski mülküne sahip olursun. Öğüdümü dinlemezsen askerini topla! Savaşa hazırız. Bununla beraber bil ki gazabımız önünde göğe de, yerin dibine de gizlensen kaçamazsın. Kurtuluşunu istersen öğüdüme kulak ver! Yoksa Allah'ın takdiri nedir, görürsen.»

Kulahu'ya cevap veren mektubundan bazı parçalar da şunlardır:

«On günlük bir başarı ile gözü kamaşmış olan genç adam! Dünyaya egemenim sanıyorsun. Bilmiyorsun ki, batıdan doğuya kadar Hak Dini'nde olanlar benim hizmetçimdir. İstersem İran'ı da Turan'ı da alırım; fakat yeryüzü alt-üst olur. Bunun için savaş istemiyorum. Ayrıca ben Kaan Mangu'nun dostuyum. Barış yolunu tut! Horasan'a dön!»

Bu mektubu alan Kulahu: «Halifenin bana karşı hareketi bu yay gibi eğridir. Onu bu ok gibi doğru olacak biçimde cezalandıracağım!» dedi.

Halife hazırlığa başladı. Asker toplamaya adamlar çıkardı. Fakat İbn-i Alkami bu adamlara, Halife'nin eğlence ile meşgul olmasından yararlanıp askerin yavaş yavaş toplanmasını tenbih etti.

Türkiye'de, yani Anadolu'da bulunan Baycu ile Selçuklulardan Rükneddin bir ordu ile beraber Kulahu ordusuna geldiler. Ordular temasa geldiği vakit, Han'ın ordusunun subayları Halife ordusunun Türk subaylarını Kulahu'nun ordusuna katılmaya çağırdılar. 30 Ocak 1257 de Bağdat kuşatıldı. Kuşatma sürerken mancınıklar için taş kalmadığından hurma ağaçları kesilip gülle yapıldı. Kulahu «kadı şeyh ve alevilerin hayatına dokunulmayacağına dair» kağıtlar yazdırıp oklara bağlatarak kente attırdı. Kalenin bir kısmı yıkıldı ve alındı. Bunu gören halktan bir kısmı teslim olunacağını söylemek, affedilmelerini istemek üzere geldi. Ancak hepsi kesildi. Kulahu birtakım devlet adamlarını istetti, hepsi geldiler. Onları da kestirdi.

En sonunda 10 Şubat'ta İbn-i Alkami'nin girişimleri ve kandırması ile Halife, Kale'den çıkıp geldi. Yanında oğulları Abdurrahman, Ahmed ve Mübarek de vardı. Kulahu'ya sağlığını sordu. Kulahu da Halife'ye halka silahlarını teslim etmelerini ve sayım yapılabilmesi için dışarı çıkmalarını emretmesini istedi. Halife halkına, «Kim canını kurtarmak isterse silahını atıp Han'ın ordugahına gelsin!» dedi. Silahını atan koştu ve hepsi kesildi. 13 Şubat'ta kente girdiler. Hıristiyanlara, yabancılara dokunulmamak üzere halkı kılıçtan geçirdiler.

Kulahu Halife'nin sarayına gidip orada bir şölen verdi. Halife'yi çağırtıp: «Ben senin konuğunum. Bana ne ikram edeceksin, bakalım?» dedi. Halife hazinesini ve birçok şeyi verdi. Kulahu bunları subaylarına dağıttı ve «Bunlar bulunabilirdi. Saklı hazineleri teslim gerekir» dedi.

Halife bir yer gösterdi. Orayı kazdılar. Büyük bir hazine çıkardılar. Beş yüzyıldan beri yığılan servet Kulahu'nun oldu.

Kulahu altınlardan bir tabağa koydurup Halife'ye yemesini söyledi. Halife «altın yenmez» cevabını verdi. Kulahu: «Öyleyse niye bunları askerine vermedin? Niye kapılarının demirini ok ucu yaptın?» dedi. Buna Halife, «Allah'ın takdiri!» cevabını verince, Kulahu» «Bu şimdiki de Allah'ın takdiridir.» dedi. Haremi saydırdı. Yedi yüz kadın, bin enük (hadımağası, «enük», «enemek» mastarından Türkçedir) buldular. Halife kendi deyimi ile «Güneş ve Ay ışığının dokunamadığı» karılarını istedi. Kulahu yüz tanesini almasına izin verdi. Halife seçip aldı.

Bağdat'ın yağması ve yanması 7 gün devam etti. Yedinci gün Kulahu'nun emriyle yağma, öldürme olayları ve yangın men edildi. Mısır'lı Türk tarihçilerden Tanrı Birdi (verdi) oğlunun (İbn-i Tanrıbirdi) çıkardığı söylentiye göre Bağdat'ta sekizyüz bin kişi ölmüştür. Kulahu'nun ordusunda bir Gürcü bölüğü vardı. Bu katliamın büyük çoğunluğunu Hıristiyan olan bu Gürcüler yapmıştır.

Kulahu, Halife'yi istedi. Halife başına gelecek şeyi anlayıp İbn-i Alkami'ye bir kurtulma çaresi olup olmadığını sordu. O da, «Uzun bir sakalımdan başka bir şeyim yok de» dedi. Bu kendisinin akılsız olduğundan kinaye idi. Çünkü Halife evvelce kendisine «sakalı uzun!» demişti. 16 Şubat'ta Halife'nin büyük oğlu ve hizmetinde bulunan beş enük idam edildi. Halife diğer oğlu ile beraber çuvala konup ağzı bağlandı ve atlara çiğnetilerek öldürüldü. Türk usulünce hükümdarların kanı akıtılmaksızın öldürüldüğünden, kadın gibi olmuş halifelerin ise eli yay tutmadığı için de, yayların kirişi ile boğulmadı. Halife'den sonra diğer bütün ailesi de öldürüldü. Yalnız küçük oğlu Mübarek Şah, Kulahu'nun karısı Olcay Hatun'un araya girmesiyle kurtuldu. Mübarek Şah'a bir Moğol kızı verildi. Bundan iki oğlu oldu (1258).

El-Musta'sım otuz yedinci Halife idi. 15 yıl halifelik etmiş, 46 yaşında ölmüştür. Hacer adında bir Habeş cariyeden doğmuştu.

Kulahu'nun Bağdat'da bulduğu bütün kitapları ırmağa attırdığı, suyun günlerce simsiyah aktığı söylentisi vardır.

Kulahu Bağdat'a Ali Bahadır'ı vali, İbn-i Alkami'yi ona vezir yaptı. Noyan İlga ile Kara Buka'yı üç bin kişilik bir kuvvetle Bağdat'ta bıraktı. Bağdat din bilginlerinden Razieddin Ali Ebu'l Tavus, meşhur olan «Adil kafir, zalim müslime muraccehdir» (adaletli dinsiz, zulmeden Müslümana tercih edilir) fetvasını bu kanlı sahnelerde müslümanlık can çekişirken vermiş, diğer bütün din bilginleri de bunu imzalamışlardı. Bu fetva dalkavukluğun en büyük, en adi örneğidir. İşte bunların din namına marifetleri!...

Kulahu Han Bağdat'dan dönüşte Hemedan çevresindeki «Uğruk»a gitti. Uğruk, bunların savaşa giderken aile ve eşyalarını bıraktıkları yere verdikleri addı. Erbil'i de aldı.

Bağdat ve İran'dan aldığı değerli ganimetleri, Urmiye Gölü'nün ortasında «Tala» adıyla yaptırdığı kaleye koydu.

Kulahu Han'ın Bağdat işgali karısı Dokuz Hatun'un koruyuculuğla Irak'da Hıristiyanların Müslümanlara baskı yapmalarına sebep olmuştur.

Selçuklular'dan Keykavus, Kulahu'ya saygılarını sunmak üzere geldi; fakat korkuyordu. Çünkü Baycu'ya karşı durmuştu. Bir çizme yaptırıp altına kendi resmini çizdirdi ve bunu Kulahu'ya sunarak, «Ümit ederim ki Han, şanlı ayağıyla bu hizmetkarının başını onurlandırır» dedi. Ve böylece kurtuldu. Kulahu Türkiye'yi Keykavus'la, Keykavus'un kardeşi arasında bölüştürdü. Nasir-ı Tusi için Merağa'da bir rasathane yaptırdı (1259). Abaka Han zamanında «Zic-i İlhani»yi(*) yapan bu Nasirüddin'dir.

Gürcistan üzerine ordu gönderip «Kız Melik» denilen David'i itaat altına aldı.

Suriye'ye 1250 yılından beri Eyyubiler'den Nasır Selahaddin Yusuf egemendi. Kulahu'ya oğlu ile beraber armağanlar gönderdi; fakat Kulahu teslim olması için Nasır'a Arapça bir mektup da yolladı. Bu mektubun bazı parçalarını alıyoruz:

«... Biz Bağdat'ı aldık. Halife bize karşı fena hareket ettiğini ve ölüme layık olduğunu itiraf etti. O açgözlünün yığdığı serveti kaybetmekle işi bitti. Biliniz ki, biz yeryüzünde Tanrı'nın askeriyiz. Gazap ettiği insanlar üzerine bizi yollar. Nice örnekler sana derstir. Allah, merhameti bizim kalbimizden silmiştir. Kaçsan bile hangi yol, hangi toprak seni saklayabilir? Atlılarımız şimşek, kılıçlarımız yıldırımdır. Cengaverlerimiz kum taneleri kadardır... Sen bizi kafir sanıyorsun. Ama biz biliyoruz ki, sen dinsizsin. Sana önceden haber vererek insaflı hareket ediyoruz. Biz sana sözlerimizin elmaslarını saçtık. Cevap ver. Bize itaat et!»

Kulahu bu mektubuna Halep'den yüksekten atar bir cevap aldı. Bu cevap üzerine İlhan Kulahu Suriye üzerine yürüdü.

Öncü birliklere Noyan Kit Buğa (Ket Buka, Kitu Buka), sağ kanada Sungur ve Baycu, sol kanada Suncak komuta ediyorlardı. Kulahu, merkez ile hareket etti. Ahlat'tan çıkıp Hakkari Dağları'nı aşarak Diyarbakır'a girdi. Oradan Ömer Adası'nı (Ceziret-ül Ömer'i) aldı. «Miyafarıkin»i kuşattı. Sonra «Nusaybin»i, Urfa (Ruha)yı aldı. Bu haberi alan vezir Zeyneddin korkup Kulahu'ya bağlılığı tavsiye ettiyse de beylerden Beybars Bendkudar veziri döğdü ve Nasır'ı öldürmek istedi. Nasır kaçtı. Beybars da Gazze'ye gidip Mısır'a bağlı olmak üzere Tay Bars adında birini Kahire'ye gönderdi. Aybey'in oğlu Mansur Mısır Sultanı olmuş, atabeyi Kutuz da onu tahttan indirip yerine geçmişti. Savaş hazırlıklarına başlayıp Nasır ile birleşti.

Kulahu, Malatya çevresinden Fırat'ı geçip Caber ve çevresindeki öteki kaleleri de aldıktan sonra Halep üzerine yürüdü. Halep halkı Şam'a, Şam halkı Mısır'a kaçmaya başladılar. Kulahu, yedi gün kuşatmadan sonra Halep'i aldı. Yüz bin kadın ve çocuk tutsak alınıp satıldı. Bunları alanlar Avrupalılar ve Ermenilerdir. Halep'in kalesi ve camileri yıkıldı. Hama'lılar kentlerinin anahtarlarını getirip Kulahu'ya sundular.

Nasır, El-Ariş'e çekilip Sultan Kutuz'dan yardım istedi. Şam da Hama'nın yaptığını yaptı. Ket Buğa Şam'a girdi. Hıristiyanlar azıp Müslümanlara hakaret etmeye, camileri yıkmağa, sokaklarda haçlarla dolaşıp Müslüman halkı kendilerini görünce ayağa kalkmaları için zorlamaya başladılar.

(*) «Zic-i İlhani» İlhanlı yıldız cetveli. (Toker Yayın Komisyonu.)

Müslümanlar Ket Buğa'ya şikayet ettiler; fakat Karayet Uruku'ndan olan Ket Buğa, Uruku gibi, Hıristiyan'dı. Müslümanların şikayetine kulak vermedi. Şam'ın iç kalesi teslim olmadığından kuşatıldı. Kale yirmi mancınık ile dövüldü ve zaptedilip yıkıldı.

Bu sırada Kaan Mangu'nun öldüğü haberi geldi. Bunun üzerine İlhan Kulahu ordunun komutasını Ket Buğa'ya bırakıp geri döndü. Sahillerde bulunan Franklar, Ket Buğa'ya armağanlar gönderdiler. Ket Buğa «Nablus»u aldıktan sonra Gazze üzerine yürüdü.

Kutuz bir ordu ile ilerleyip Nasır'ın askerini para ve rütbe ile kendi tarafına aldı. Nasır yalnız kalıp Keren çevresinde dolaşırken uşaklarından iki Kürt, Ket Buğa'ya haber verdiler. Ket Buğa, Nasır'ı yakalattı ve Tebriz'e gönderdi.

Ket Buğa Mısır'a bir elçi gönderip İlhanlılar'a bağlı olmalarını bildirdi. Sultan Kutuz bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Nasreddin Kaymeri ve Beybars savaştan yana oldular. Öteki komutanlar da aynı görüşü savundular. Kutuz, «Pekala yürüyelim. İster başarılı, ister mağlup olalım. Biz görevimizi yapacağız. İslam bizi alçaklıkla suçlamasın» dedi. On iki bin kişilik bir ordu ile yürüdü. Kutuz'un askeri korkup «Salahiye»den ileri geçmek istemediler. Kutuz, «Ne vakittir halkın parasıyla besleniyorsunuz ve cihaddan kaçıyorsunuz. Ben yürüyorum. Kim savaş isterse arkamdan gelsin. İstemeyen evine dönsün!» dedi. Bunun üzerine asker ilerledi. En bunalımlı durumlarda böyle nutukların yararlı oldukları tarih sayfalarında çok görülür. Elverir ki, baştaki kişi, akıllı ve cesur olsun.

Öncü birliklerin komutanı olan Beybars Gazze'ye yaklaşınca İlhanlılar Gazze'yi boşalttılar. Kutuz Han da askeriyle hareket etti. Askerine bir düzen verip Tatar'ların talimlerini anlattı. Ne olursa olsun Suriye'yi bunların zulmünden kurtarmak gerektiğini söyledi. Askerler ağladılar. Böylece azimleri artmış, maneviyatları düzelmişti. Kutuz Moğollar'a daima «Tatar» diyor. Bu çok önemlidir. Ben de Cengizlilere «Türk» demekten korkanlara şunları söylemek isterim: Onlar «Moğol» deyiminden çok bu deyime layıktır. «Tatar» deyiminin de «Türk»ten başka birşey olmadığını Altın Ordu ve Kazan Hanlığı konularında gördük.

Mısır'dan ordu geldiğine gören ve Baalbek'de bulunan Ket Buğa, aile ve eşyalarını Şam Kalesi'ne gönderip, ilerledi. İki ordu «Ayn-ı Calut»'da (Calut Bulakı, Calut Kaynağı) karşılaştı (3 Eylül 1260, Cuma günü) ve savaş başladı.

Kutuz'un ordusu yine korkuyordu. Daha başlangıçta sol kanadı kaçmaya başladı. Bunu gören Kutuz üç defa: «Tanrı! Kutuz kulunu Tatarlara galip getir!» diye haykırıp düşman safları üzerine atıldı ve içlerine daldı. Büyük kahramanlıklar yaptı. Hem dünyada az görülmüş kahramanlıklar yapıyor, hem askerini coşturuyordu. Bunu gören sol kanat dönüp tekrar savaşa tutuştu. Ket Buğa ordusunun komutanlarının çoğu öldü. Ordu bozuldu. «Ket Buğa'yı savaş sırasında Kutuz'un genarellerinden Cemaleddin Akkuş adında biri öldürdü», diye yazan tarihler varsa da, «Mısır Türkleri» konusunda anlatacağımız gibi, ordu bozulunca Ket Buğa'ya kaçması söylenmiştir. Fakat Ket Buğa, «mağlup olarak

Kulahu Han'ın yüzüne bakamam, ölmeliyim» demiştir. Arslanlar gibi döğüşerek tutsak düştü. Bir tepeye sığınan bir tümeni kılıçtan geçirdiler. Kaçanları Beybars kovalamağa koyuldu.

Ket Buğa ordusunun ağırlıkları, aileleri tamamen Mısır Türkleri'nin eline düştüler. İlhanlılar'ın bütün valileri öldürüldü.

Ordunun komutasını Hıristiyan olan ihtiyar Ket Buğa üstlenmek istediği vakit Kulahu, bu ihtiyara üzülerek «Sen bu kadar hizmet ettin. Artık yeter. İhtiyarsın. Biraz rahat et!» demişti. Kahraman Ket Buğa üzülerek, «Efendim, beni savaş onurundan yoksun etme! Bu bana lutuf değildir. Artık ihtiyarım. Yakında ölürüm. İstiyor musunuz ki yatakta miskince öleyim?« cevabını vermişti. Bunun üzerine komutanlığa atanıp gitmişti; fakat bu kadar zaferler kazanmış, Subutay'ın bu kadar ulu zaferlerini görmüş, mağlubiyet nedir ömründe tatmamış olan bu Koca Asker bu sefer yenildi ve tutsak düştü.

Noyan Ket Buğa önce Suriye'de sağa, sola hücum ediyor, müthiş darbeler indiriyordu; fakat durumu fena idi. Kendisine geri çekilmesi söylendiyse de kabul etmedi ve şöyle dedi: «Mutlaka burada ölmeli. Onurlu bir biçimde ölmek, onursuzca kaçmaktan daha iyidir. Ordudan biri Han'ın huzuruna giderse, bu sözlerimi götürsün. Ket Buğa çekilmeyi ayıp buldu, hayatını görev yoluna kurban etti. Bir ordunun kaybedilmesi Han'ı pek etkilemez. Bir yıl askerlerinin karıları gebe kalmadı, haralarında kısrakları doğurmadı kabul etsin.»

Burada bir eşsiz kahramanlık örneği vardır:

Ket Buğa tutsak edilip elleri bağlı Kutuz'un huzuruna çıkarılır. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Kutuz: Be adi herif! Bu kadar insan kanı döktükten, yalan vaadlerle bu kadar cengaverin, bu kadar yüksek tabaka insanın canını aldıktan, entrikalarla bu kadar eski evleri söndürdükten sonra, işte sonunda tuzağa düştün.

Ket Buğa: Bir günlük zaferinden o kadar gurur getirme! Bütün ülkelerin, askerlerimizin atlarının ayakları altında çiğnenecektir. Askerlerimiz Mısır'ın kumlarını heybelerinde götürürler de sana dünya yüzünde oturacak yer kalmaz. Kulahu Han, Ket Buğa gibi üç yüz bin kişiye sahiptir. Ben senin gibi hilekar, hain ve efendimin katili değilim!

Kutuz Havarezmlilerden, soylu bir ailedendi. Cengiz istilasında ailesi perişan edilmiş, kendisi kaçıp Mısır'a gelmişti. Bu nedenle onlara karşı büyük bir kin besliyordu. Mısır'da köle, asker olmuş, sonra efendisi olan hükümdarı kesip yerine geçmişti.

Türklerin savaş alanlarında gösterdikleri sayısız ve eşsiz kahramanlıklarla dolu olan tarih bize Ket Buğa'nın, bu İhtiyar arslan'ın tutsakken bile gösterdiği kahramanlığı kaydetmiş ve saklamıştır

Bu Müslüman Türkler'in Cengizliler'e ilk esaslı zaferiydi. Bütün Müslümanlar bu zafere sevindiler. Bu haberi alan Şam Müslümanları, Hıristiyanları kestiler ve dükkanlarını, evlerini yağmaladılar. «Sen Jak», «Sen Mari» kiliselerini yaktılar. Sonra Yahudilere de aynı şey yapıldı. Kutuz ancak silahla bu işlerin önünü alabildi. Halk en son da, İlhanlılara yandaşlık etmiş olan Müslümanları kesti.

Kaçan İlhanlı askerini kovalayan Beybars büyük kahramanlıklar

yapmıştı. Halep Valiliği'ni istedi, fakat Kutuz vermedi. Buna kızıp Kutuz'u öldürmeye karar verdi. Ordu Mısır'a dönerken, Kutuz ava çıkmıştı. Yakalayıp öldürdü. Beybars «Alborlu»lardan Kıpçak urukundandı.

Halifelik Bağdat'da bitince Beybars Hilafet'i Kahire'de kurmuştur. «Halife Nasır'ın oğlu Halife Tahir'in oğlu Ebu'l Kasım Ahmed» adında birini Mısır'da Halife yapmıştır. Bu adam güya her halife ailesinin erkek üyesi gibi Bağdat'da hapsedilmiş, fakat bir aralık kaçıp Irak'ta çöle, bedevilerin yanına gitmişmiş. Beybars bu adamı alıp din bilginlerinden oluşan büyük bir meclis toplamış, orada Ahmed'i bir taht üzerine oturtmuş, kendisi ise adi bir sandalyeye oturmuştur. Bu toplantıda bu adamla gelen bedevilerle karşılıklı konuşuldu. Onlar gerçekten bu kişinin Ebu'l Kasım Ahmed olduğunu söylediler. Bağdat'lı Muhtar adında bir yenuk (hadım ağası) da tanıklık yaptı. Bir tutanakla durum saptandı. İlk önce Kadı Taceddin, sonra Beybars ve diğerleri biat edip Ahmed'i Halife yaptılar. Halife olunca Ahmed de, Bağdat'daki gibi, Beybars'a sultanlığını onaylayan bir ferman verdi. Bu adamın halifeliği ilan edilip hutbede adı okundu, paralara adı basıldı. «El-Mustansır-ı Billah» adını aldı.

Beybars'ın amacı Bağdat'ı alıp Halifeliği yeniden orada kurmaktı. Ahmed'e asker, para ve her şey verip beraberinde Şam'a götürdü. Oradan da Bağdat'a gönderdi. Oysa Abbas Sülalesi'nden El-Hakim olduğunu iddia eden diğer biri daha vardı. Hükümdarlık davalarında olduğu gibi Hilafet için de ötede beride düzme mirasçılar türüyordu. Ahmed, Hakim'in askerini kendi tarafına çekip, O'nu aradan çıkardı. Ancak Kulahu'nun komutanlarından Kara Buğa, Bahadır Ali gelip Ahmed'i karşıladılar. Halife'nin ordusunu bozup kendisini de öldürdüler. Beybars sonra «El-Hakim-i Biemrillah» adıyla aslı faslı belli olmayan bir adamı Halife yaptı.

Musul'da ayaklanma çıktı. Bunun üzerine İlhanlı Komutanı Samdagu Musul'u kuşattı. Beybars bir yardım kuvveti göndermişti. Bu kuvvet Musul'a boynunda bir mektupla bir güvercin yolladı. Güvercini Samdagu yakalayıp Mısır kuvvetinin nerede olduğunu öğrendi ve ansızın bastırıp perişan etti. Ondan sonra Musul'u alıp kalesini halkına yıktırdıktan sonra halkı da tamamen kestirdi.

Kulahu, Cuci'nin oğlu Burke (Berke, Berkay) ile savaşa tutuştuğundan niyet ettiği Suriye ve Mısır seferini yapamadı.

Burke, 1256'da tahta çıkmış ve Müslüman olmuştu. Kulahu'nun müslümanlara zulmetmesine kızıyordu. Aynı zamanda aileler arasında da çekişme vardı. Kulahu İran'a giderken yanına verilen Cuci Sülalesi'nden Balakan, Tumar ve Kuli adındaki prenslere iyi davranmamıştı. Daha doğrusu birbirlerini çekemiyorlardı.

Cuci'nin oğulları, Azerbaycan'ın kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Nihayet Burke, Nogay adındaki komutanın yönetiminde Kulahu üzerine otuz bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordu Derbend'i geçip Şirvan önüne geldi. Kulahu, yazlık karargahı olan Ararak çevresindeki «Ala Dağ»dan bir ordu ile hareket etti.

Öncü birlikleri Şımahı'da yokedildiyse de Noyan Abatay, Şirvan çev-

resinde Burke ordusunu bozdu. Bunun üzerine Kulahu ilerleyip Burke Ordusunu Derbend'den kuzeye attı. Orada Nogay'ı da bozdu. Terek Çayı kenarında Nogay'ın ordugahını ele geçirdiler. Karargahta birçok kadın da vardı. Bunlarla sarhoşluk, eğlence ve keyfe daldılar. Tam bu sırada Nogay geri gelip bunları bastırdı ve işlerini bitirdi. Bu savaş «Timur Kapı Savaşı» adıyla meşhurdur. Kulahu üzgün bir halde Tebriz'e geldi. İntikam almak için Tebriz'de bulunan ve Burke'nin uyruğunda olan tüccarları kestirdi. Burke aynı biçimde Kulahu'ya karşılık verdi. Böylece bu iki amcaoğlu han iyice birbirine karşı bilendiler.

Kulahu yeni bir ordu kurmaya başladı. Burke'nin henüz Kaanlığın malı olan İran'da askeri vardı. Fena muamele gören bu askerlerden bir kısmı Suriye'ye sığındı. Beybars bunlardan Burke'yi ve durumunu öğrendi. Bunun üzerine Burke'ye elçi göndermeyi uygun buldu. Bir kurul ve bir mektup gönderdi. Mektubunda dostluğundan sözederek onu, inatçı Kulahu'ya karşı çıkmaya özendiriyordu. Bizans İmparatoru Mişel Paleolog bu kurulu tutukladı. Ancak Beybars'ın başvurusu üzerine bırakmak zorunda kaldı. Bu kurul Karadeniz'i geçip Kırım'a, oradan Volga üzerinde bulunan Burke Ordusu'na (genel karargah'a) vardı. Elçiye Han'ın önünde ulcaşması tenbih edildi. Bu suretle huzura girdi. Burke'nin çadırı ak keçeden olup ipek astarlı ve inci ile süslenmişti. Beş yüz kişi alacak kadar büyüktü. Han tahtında oturuyor ve karısı yanında bulunuyordu.

Bu kurul iki yılda Mısır'a dönmüştür. Burke'den de Kahire'ye bir kurul ve bir mektup geldi. Burke, Kulahu aleyhine anlaşma öneriyor ve Selçuk hükümdarı İzzeddin'e yardım etmesini tavsiye ediyor, Fırat boyuna bir ordu göndermesini istiyordu. Beybars bu kurul ile Burke'ye armağanlar gönderdi. Bu armağanlar arasında zenci yenuklar, arap atları, bir zürafa ve Hazret-i Osman'ın yazdığı Kur'ân da vardı. İran'da bulunan Burke askerlerinden bir miktar daha gelip Mısır'a sığındılar. Bunların arasında «ağa» rütbesinde on kadar önemli subay da vardı.

Kulahu'nun sarayından dönen Ermeni Kralı Hetum, Kulahu'nun teşvikiyle Mısır üzerine harekete hazırlandı. Önce Ereğli'ye gelip Selçuklu hükümdarı Rükneddin ile sağlam bir anlaşma yaptı. Sonra Ayıntab üzerine yürüdü. Beybars'ın Ordusu Hetum'u bozdu. Hetum Selçuklular ülkesinde bulunan İlhanlılar'dan ve Antakya Şövalyeleri'nden yardım alıp toplayabildiği ufak bir kuvvetle ilerlediyse de dönmek zorunda aldı.

Bu sırada Kulahu, Beybars'ın komutanlarını kendi tarafına kazanmak için Mısır'a gizli görevliler gönderdi. Beybars'ın haber alma örgütü pek mükemmeldi. Bu gelişmeden hemen haberi oldu. Bunları yakalayıp astı.

Kulahu 1264 yılında savaşmayı bıraktı ve ülkesinde bayındırlık işleriyle meşgul oldu. Ala Dağ'da bir saray, Huy'da birçok puthane yaptırdı. Merağa'daki gözlemevinin yapımına yardım etti. Çevresine birçok bilgini topladı. En çok kimyayı seviyordu. Kimyagerler Kulahu'nun kimya için çok para harcamasına neden oldular. Ülkenin yönetimini düzeltti. Ülkesi Ceyhun'dan Suriye ve Bizans sınırına kadar uzanıyordu. Bütün İran ve Irak ülkesine dahildi. Büyük oğlu Abaka'ya Horasan, Mazenderan ve Irak'ı, üçüncü oğlu İşmut'a Arran ve Azerbay-

can'ı verdi.

Bu sırada Fars Hanı Selçuk Şah, Oğul Bek ile Kutluk Bitikçi adında İlhanlı valiyi öldürdüğünden üzerine Al Tacu ve Timur adında iki komutan yönetiminde bir ordu gönderdi. Şiraz üzerine yürüdüler. Selçuk Şah Şiraz'ı bırakıp Basra Körfezi kenarına çekildi. Orada savaşıldı. Selçuk Şah'ı bozup öldürdüler. Yerine aynı aileden Enes Hatun geçirildi. Bu Enes Hatun, Kulahu'nun oğlu Mangu Timur ile evlendirildi. Bu kadın ölünce Kars'da «Salgarlılar» denilen aile çökmüştür.

1264 yılında İlhanlılar, Beybars'ın elinde bulunan «Beyre» Kalesi'ni kuşattılar. Suriye Frenk Beylikleri, ilkbahar olunca Mısır'daki Suriye Ordusu'nun atlarının çayırlarda otlatılacağını, bu fırsatı vermemesi için Suriye'yi istila etmesi gerektiğini Kulahu'ya söylediler. Bunu haber alan Beybars hemen biri Aygan, diğeri Aydoğdu komutasında iki ordu gönderdi. Kendisi de bir ordu ile Gazze'ye geldi. İlhanlılar acele çekildiler.

Kulahu 8 Şubat 1265'de Pazar gecesi kış karargahı olan «Zerindud» (Çoğatu) denilen yerde öldü. Burası Merağa'nın güneyindedir. 48 yaşında öldü, yerine büyük oğlu Abaka geçti.

9 yıl, eğer İran'da görevlendirildiği yılları da hesaba katarsak 12 yıl, saltanat sürdü.

Kulahu sar'alı idi. Sar'a nöbetleri ölümüne yakın zamanlarda günde iki, üç defa gelecek kadar sıklaşmıştı. Urmiye Gölü ortasındaki Tala Adası'nda yaptırdığı kaleye gömüldü. 11 gün sonra karısı Dokuz Hatun da öldü. Dokuz Hatun Karayet urukundan olup Hıristiyan doğmuştu. Zamanında Hıristiyanları himaye ederdi, her tarafa kiliseler yaptırttı, camileri yıktırdı. Ermeniler ve bütün Hıristiyanlar bu Hanı ve Hatun'un ölümlerinden büyük üzüntü duydular.

Kulahu'nun beş karısı ve birçok odalığı vardı. Bunlardan 13 oğlan, 7 kız çocuğu olmuştu. Baydu beşinci, Acay sekizinci oğludur.

Kulahu'nun paralarında «Kaan-ül A'zam; Kulahu İlhan-ül A'zam» yazılıdır. Kendisinden sonra İlhanlılar paralarında «Kaan'ın Darugası» yazmışlardır. Kulahu'ya «Uluğ (Ulu-Büyük) İlhan» denirdi. Kulahu İran, Kafkasya ve Irak'da egemenlik sürdü. Anadolu'da Selçuk Sultanları da himayesi altında idi.

Kulahu, Burke'nin engellemesi olmasaydı fetih ve uygarlık yönünden pek çok iş görecek bir hakandı. Bununla beraber başkent yaptığı Merağa'yı canlandırıp, mamur bir duruma getirdi. Orada Nasir-i Tusi'nin teşvikiyle eşsiz bir gözlemevi, kırk bin cilt kitap toplayarak mükemmel bir kütüphane yaptırdı. Her taraftan bilginleri topladı, onlara saygı gösterdi, maaş bağladı. Bir akademi kurarak bilim yolunda pek çok para harcadı.

Burke'den öc almak, onu mağlup etmek fikri, Kulahu'nun aklından bir gün bile çıkmadı. Fakat bir şey yapamadı ve bu yüzden keder içinde öldü. Zamanında İran bayındır hale getirildi.

Kulahu tarihin büyük kişilerinden biridir. Savaşta, yönetimde ne kadar şiddetli idiyse fakire karşı da o kadar şefkatli idi. Pek cömertti. Karısı da kiliselere yardımlarda ve bağışlarda bulunurdu. Kulahu bilimi çok severdi. Hele inşaat en sevdiği şeydi. Pek çok yapı yaptırdı. «Aladağ»da yaptırdığı sarayla «Huy»da yaptırdığı Buda Tapınağı

inşaatının en güzellerindendir. Felsefeye merakı pek çok idi. Bilginleri, düşünürleri çevresine toplar, onları konuşturur, kendi de bu söyleşilerde hazır bulunurdu. Bilginlere maaşlar ve ödüller verirdi. Başkenti bilim adamlarıyla dolmuştu. Özellikle kimya pek sevdiği bilimlerdendi. Gözlem yapanlar, «İlhanlı'lar Cetveli»ni düzenlediler. Bu yıldız cetveli, meşhur Türk kozmoğrafı Uluğ Bey «Gürgani Cedveli»ni düzenleyinceye kadar devam etmiştir.

Kulahu Han'ın parası

«Vartan» adındaki Katolik bir Ermeni Dokuz Hatun'un yakınlarından idi. Bu adam şu söylentiyi anlatmıştır: «Kulahu için dua edilmesine müsaade edip etmediğini sormuş, Kulahu ise dua yerine sadaka verilmesini, vergilerden bağışıklık yapılmasını istemiştir»

İlhanlılar denilen bu Türklerin milli kilisesi Nasturi Hıristiyanlığı idi. Nasturilerle Katolikler, Dokuz Hatun'a, Kulahu'nun oğlu Abaka'yı Han seçmesini tavsiye etmişlerdir. Hıristiyanlar, özellikle Ermeniler Kulahu ve Dokuz Hatun'un ölümüne çok ağladılar.

ABAKA İLHAN:

Mazenderan'dan çağrıldı. Gelince Ordular Komutanı ve en ünlü komutan olan Noyan İlga, Abaka'ya ölü için yemek ve şarap sundu. Bizde ölü için lokma dağıtmak, bu Türk adetinden kalma olmalıdır. İlhan seçimi için derhal türeler, hatunlar, komutanlardan oluşan bir Kurultay toplandı. İki komutan Kulahu'nun Abaka'yı tavsiye ettiğini söylediler. Abaka göreneklere uyarak kabul etmedi ve sıra ile diğer kardeşlerine ilhanlığı önerdi. Her kardeş kendisine öneri yapıldığında, gelip Abaka'nın önünde saygı ile eğildi ve özür diledi. Nihayet kendisi seçildi. «Kam»ların ve müneccimlerin uğurlu gün olarak saydığı 19 Haziran'da tahta çıkarıldı. Türeler, kuşakları boyunlarında güneşe karşı yedişer defa olcaştılar, şenlikler yapıldı. İçildi, çalgı çalındı ve eğlenildi. Kış karargahı olarak Arran, Bağdat ve Çoğatu; yaz karargahı olarak Aladağ ve Siyah Kuh uygun görüldü. «Yasak»ın yürürlüğe girdiğini ilan etti. Kulahu, Bizans İmparatoru Mişel Paleolog'dan kızını istemişti. O da bir kapatmasından olan piç bir kızını göndermişti. Gelen bu kızı Abaka aldı.

Nogay yine Derbend'i geçti. Abaka'nın kardeşi İşmut ile, Aksu kenarında vuruştular. Nogay bozguna uğradı. Bunun üzerine Burke büyük bir ordu ile Kür Irmağı kenarına geldi. Bu haberi alan Abaka Kür'ün güney yakasına kaçıp bütün köprüleri attırdı. İki ordu karşı karşıya kaldılar. Bu sırada Burke öldüğünden ordusu geri çekildi. Burke'yi götürüp Saray kentine gömdüler. Bunun üzerine Abaka Kür Çayı'nın ötesinde «Dalan Nor»dan (Valan) «Deşt-i Kürdiyan»a kadar gayet geniş hendekli bir duvar yaptırdı.

1269 yılında Abaka Beybars'a bir elçi gönderdi. Elçi Şam'da Beybars'ı buldu. O sırada Şam'a Bizans'tan da, Burke'nin yerine geçen Mangu Timur'dan da elçiler gelmişti. Abaka, Beybars'a gönderdiği mektupta, «Bir köle olduğun halde hükümdar oğlu hükümdarlara ne cesaretle kafa tutuyorsun? Gelir, bütün ülkeni alırım. Buluta çıksan, yerin içine girsen elimden kaçamazsın!» diyordu.

Beybars da, «Gel! Hazırız!» cevabını gönderdi. Fakat Abaka hiç bir şeye cesaret edemedi. Bu sarada Çağatay'ın torunu Burak Han Horasan'ı Abaka'dan almağa teşebbüs etti. «Tuğana» denilen bir ok içinde gizli bir mektubu Abaka'nın komutanlarından Nigüdar'a (Nigudar, Teküdar biçimlerinde de yazılmaktadır) gönderdi. O'na, «Sen benim gibi Çağatay Sülalesindensin. Abaka'ya hizmet etmezsin. Benimle bir ol!» diyordu. Nigüdar, Gürcistan'a çekildi ve Abaka'nın davetine uymayıp Derbend yoluyla kaçmak istediyse de komutan Şiramun yolunu keserek kendisini bozdu ve yakalayıp Abaka'ya yolladı.

Burak, Kaydu'nun yardımı ve Kıpçak ile bareber Ceyhun'u geçip Merv'e geldi. Horasan'ın büyük bir kısmını zaptetti. Fakat aralarında kavga çıktığından türelerden Kıpçak ile Çapat ayrılıp gittiler. Diğer taraftan Abaka, Azerbaycan'dan hareket etti. Tus'a geldi. Gazneyn ve Kirman'ı vererek barış yapılmasını, bir elçi gönderip Burak'a önerdi. Burak kabul etmeyip savaşa karar verdi ve Abaka Ordusuna casuslar gönderdi. Abaka bu casusları yakalayıp amaçlarını öğrendikten sonra çadırlarının kazıklarına bağlattı. Kurduğu bir düzen sayesinde bir Tatar'dan Derbent'ten düşman geldiğini, herşeyi yakıp, yıktığını öğrendi. Komutanlar ve herkes telaş etti. Abaka geceleyin hemen o tarafa hareket edeceğini, eşyanın bile terkedilerek acele gidilmesini, bir de casusların öldürülmesini emretti. Eşyayı bırakıp gitti. Casuslar bunları işittiler ve gördüler. Ancak Abaka gitmeden önce cellada, casuslardan bir tanesinin kaçmasına olanak sağlamasını gizlice tembih etti.

Bu casus kaçtı. Doğruca Burak'ın yanına gidip işleri olduğu gibi anlattı. Burak bu haberden pek memnun oldu. Hemen gidip terkedilmiş olan ordugahı yağma etti. Oradan Herat Çayı yanına vardı. Hiç ummadığı halde düşmanı gördü. Şaşırdı. Savaşa mecbur oldu. Savaşı Celayir Tay'ın kahramanlığı ile ilk başlarda kazanırken, sonra fena halde bozguna uğradı. Burak kaçarken attan düştü. Yanından kaçanlardan kimse kendisine atını vermiyordu. Nihayet bir asker verdi de kaçabildi. Beş bin kişi ile Buhara'ya gelebildi. Attan düştüğü vakit bir yanı felc olmuştu. Burak Müslüman oldu ve «Sultan Gıyaseddin» adını aldı. Ancak zalimdi. Kıpçak ve Çapat gibi kendisinden ayrılmış olanları cezalandırmak üzere Kaydu'dan yardım istedi; fakat bunlardan bazısını öldürdüğünü haber alan Kaydu kızıp ansızın gelerek Burak'ı kuşattı. O gece Burak da eceli ile öldü.

Abaka zaferden sonra Azerbaycan'a dönerken Deylem civarında bir saldırıya uğradı ve canını dar kurtardı. 18 Ekim 1270'de Merağa'ya geldi. Bu sırada Kaan Kubilay'dan kendisine yarlıg, tac ve kaftan geldi. Yani hükümdarlığı onaylandı.

Buhara'yı büsbütün yıkarak Horasan'ı Sogd'luların istilasından önlemek üzere Nikbay (Nik Bey), Bahadır, Çardu, Türkmen Ay Bey komu-

tanlarında ordular gönderdi. Bu ordular Buhara'yı talan ettiler, yaktılar, halkı kestiler, soydular. O derecede ki, yedi yıl oralar çöl halinde kaldı.

Beybars birer birer Latin beyliklerini yokediyordu. 1267 yılında Antakya'yı da aldı. Hıristiyanlar Abaka'ya yalvarıp yardım istediler. Abaka bir İlhanlı Ordusu, bir de Pervane'nin komutası altında Selçuk Ordusu gönderdi. Bu ordulara 1271 yılında Suriye'yi işgal emrini verdi. Bunlar Halep çevresinde bir iki başarı elde ettilerse de Beybars Şam'dan hareket edince çekilip gittiler. Pervane, Abaka adına barış önerdi. Beybars delegelerini gönderdi. Ancak barış yapılmadı. Bu sırada İlhanlılar saldırdılar. Beybars, Şam'dan kayıklar götürüp Fırat'ı geçti. Atlıları da yüzerek geçip İlhan Ordusunu perişan ettiler.

Ermeniler Müslüman tüccara zulüm ediyorlardı. Beybars'ın Ayıntab komutanı, Ermeni Kralı'na şikayet ettiyse de bir sonuç çıkmadığından saldırıya geçerek «Kıynuk» Kalesi'ni zaptetti. Ondan sonra Mısırlılar Tarsus'u yağma ettiler. Ermeni Kralı Üçüncü Leon, Ermenileri «din gidiyor!» diye ayağa kaldırdı. Mısır ordusunun geri çekilme yolunu kesti ve onu bozdu.

Bu sırada Abaka Bağdat'dan hareket etti. Beybars derhal Mısır'dan Taybars komutasındaki askeri de getirtti. Biraz sonra Bil Bey komutasında Arap askerlere varıncaya kadar bütün askeri de yola çıkarttı. Abaka gelmedi. Beybars, Abaka'nın devlet adamlarında Şemseddin Bahadır adında biriyle gizli bir ilişki kurup önemli haberler almaya başladı. O'na çok hizmet gördürdü. Bu adam sonra, hâinliği meydana çıkınca kaçıp Mısır'a geldi.

Beybars 1 Şubat 1275'de Ermeniler üzerine yürüdü. Hetum İskenderun Geçidi'ne Mısır Türklerine karşı bir duvar yaptırmıştı. Onu geçip Sis'e geldi. Bu kaleyi yaktı. Diğer birlikleri de Tarsus ve Adana gibi Kilikya'nın her tarafını dolaşıp talan ettiler. Payas'a vardılar. Oranın Latinleri Ermenilerle beraber gemilere binip kaçtılar. Bir kısmı da kendilerini denize atıp boğuldular. Mısır Türkleri büyük ganimetler ve pek çok tutsaklarla döndüler.

1276'da Beybars, Akça Geçidi'nden geçip Seyhan civarında İlhanlı, Selçuklu ve Gürcülerden kurulu bir ordu ile savaşa tutuştu ve onları fena halde bozguna uğrattı. İlhanlı komutanlarından Dokuz ve Tuduk savaşta yaralanarak öldüler. Beybars Kayseri'ye girdi. Selçuklular Sarayında tahta oturdu. Bando Beybars'ın havasını çaldı. Bu, Beybars'ın Selçuk Tahtı'na geçmesi demekti. Pervane'nin ve karısı Gürcü Hatun'un serveti eline geçti. Halka iyi muamele etti. Halktan ne aldıysa parasını verdi. Beybars, «Ben burayı harap etmeye değil, kâfirlerden (İlhanlılar) kurtarmaya geldim» diyordu. Yalnız Ermeniler aleyhine şiddet gösterdi. Nihayet Abaka'nın muhtemel bir hücumuna karşı Kayseri'yi terk edip çekildi. Bu sırada en seçkin komutanlarından İzzeddin Aybek, askeriyle beraber Abaka tarafına geçti. Nedeni de Beybars'ın değerli devlet adamlarını çekemeyip kıskanması ve onlara bu nedenle fena muamele etmesiydi. Kendisi değerli olan Beybars'ın böyle bir kusuru vardı. Her onur kendisinin olsun, yerine geçecek adam bulunmasın zihniyetinde idi. Sürekli bu amacı güderdi. Büyük işlerde bulunanlar, etraflarında da

değerli insanlar bulundurmak zorundadırlar. Çünkü, böyle işler bir kişi ile, beş kişi ile dönemez. Değerli insanlara iyi muamele etmek; onurlarını korumak, haklarını vermek gerekir. O değerli insanlar namus sahibi oldukları için üstlerine zarar vermezler. Onlarsız başarı kazanılamaz. Üstelik onlar böyle kaybedilirse hem yerlerine değersiz kişiler geçer, hem de bunlar karşı tarafa katılırlarsa işler daha da çok bozulur. Beybars'ın kıskançlığı kendisinin böyle düşünmesini engellediği gibi, ayrıca Aybek'i dövmüştü bile. Nitekim bundan hem şahsı, hem devlet ve milleti zarar gördü.

Beybars Şam'a gelip 30 Haziran 1277'de 55 yaşındayken öldü. Şam'ın iç kalesine gömüldü. İri boylu, mavi gözlü, tedbirli, kahraman, çalışkan, şiddetten hoşlanan bir kişiydi.

Haber alma imkanları pek mükemmeldi. Öyle bir örgüt kurmuştu ki, yollarda iken bile her taraftan haber alırdı.

Abaka Han, mağlubiyetinin acısını almak için geldi, Seyhan kenarındaki savaş alanının feci durumunu görüp ağladı, sonra da öfkesini Kayseri ve çevre halkından aldı. Bu intikam alma sırasında iki yüz bin kişi kestiği söylenir. Mısır Ordusunu bulamayınca Aladağ'a döndü. Mısır'a gönderdiği delegeler de dönmüşlerdi. Onlar Mısır Ordusu'nu Pervane'nin çağırdığını söylediler. Pervane idam edildi.

Abaka zamanında Şemseddin ve Mücedd-ül Mülk adındaki iki veziri arasında entrika oldu. Şemseddin, yolsuzluk yapmakla suçlandı.

Çağatay'ın torunlarından Nigudar, Fars'a devamlı hücumlar yapıp oraları yağmaladı. Bu sırada Mısır Sultanı Beybars'ın oğlu Said de, Abaka Ülkesine saldırarak Kal'et'ül Rum (Rum Kalesi) muhafızlarına teslim olmayı, bu suretle canlarını kurtarmalarını önerdi. Bu muhafızlar Ermeni idi. Teslim olmadılar. Kale'yi savaşarak alıp yıktı.

Biraz sonra Mısır Sultanı Kalavun'a[10] Şam Valisi Kızıl Sungur isyan edip kendi sultanlığını ilan etti. Aralarında çıkan savaşta Sungur bozguna uğradı. Sungur, Abak'ya Suriye'yi zaptetmesini önerdi. Abaka, Suriye'yi almak için bu anarşiyi fırsat bildi. Bir ordu ile yürüyüp savunmasız kalmış olan Halep'i aldı. Halkı kesti, kenti yaktı. Kalavun bir ordu ile Kahire'den hareket ettiyse de, Abaka Halep'den çekildiğinden, kendisi de Gazze'den geri döndü. İlkbahar'da Sungur'u cezalandırmak için Suriye'ye geçti. Sungur bazı şartlarla aman diledi. Kabul edildi. Bu sırada Kalavun iki İlhanlı Ordusunun hareket ettiği haberini aldı. Bunlardan biri otuz bin kişilik olup bizzat Abaka'nın komutası altında idi. Yetmiş bin kişilik olan diğerine kardeşi Mangu Timur komuta ediyordu.

Bu ordular Kayseri dolaylarına kadar geldiler. Ermeni Vali de bir atlı tümeni ile katıldı. Mangu Timur Halep, Hama ve Humus'a kadar girdi. Hama ile Humus arasında Halid İbn-i Velid'in türbesi çevresinde iki düşman ordu karşılaştı. Mangu Timur ordusunda altmış beş bin İlhanlı, beş bin Gürcü, Ermeni Kralı Leon'un komutası altında bir miktar Ermeni, bir tümen Selçuklu asker vardı. İki tarafın kuvvetleri eşitti. Savaş başladı. Mısır Türkleri Mangu Timur'un merkezini bozup, kendisini de yaraladılar. Mangu Timur da, ordusu da kaçtılar.

---

10 - Beybars'ın oğlunun yerine geçen El-Mansur Kalavun, Kıpçaklardan «Burçoğlu» urukundandır.

Oysa sağ kanatta başarılı olmuş, Humus Kalesi'nin kapısına kadar gelmişti. Merkezlerini beklerken kaçtığını haber alıp, onlar da kaçtılar. Kalavun'un sol kanatı ile merkezinin yarısı kaçmış, Gazze'ye kadar varmış, her tarafa mağlubiyet haberi vererek telaş ve korku saçmıştı.

Kalavun'un yanında ancak bin kişi kalmıştı. Bu savaşı Mısır generallerinden Özdemir kazandı. Mısır'ın sol kanatı bozulunca merkezden ilerleyip, Mangu Timur'a teslim olacağını söyledi. Mangu Timur meydana çıktı, bunun üzerine hücum edip yaralandı. Atından yere yıkıldığını gören İlhanlılar kendisini kurtarmak için attan indiler. Bu tedbirsizlik Mısır ordusu'na süvari hücuma yapmaya fırsat verdi. İlk saldırıda İlhanlılar kaçmaya başladı. Mangu Timur da dar kaçıp canını kurtardı. Bu sırada Özdemir de vurulup düşdü. Kalavun, İlhanlılar'ı izlemek üzere kollar çıkardı. Pek çoklarını yakalayıp öldürdüler. Bu kahraman, bir mağlubiyet muhakkak iken, yalnız başına büyük bir zafer kazanmıştı. Bunun için kendini feda etmek konusunda hiç duraksamadı, milleti için canını düşünmedi. İşte asıl böyle kahramanlardır ki, milletlerinin hafızalarında şanla ve ebedi bir hayatla yaşarlar. Milletler de böyleleri sayesinde yaşarlar. Milletler böyle kahramanlarına minnettardırlar. Ünlerini her hayırlı vesileyle canlandırıp yaşatırlar. Sokaklara, meydanlara, bilimsel, edebi ve milli kurumlara bunların adları verilir.

Kalavun zaferini güvercinler vasıtasiyle her tarafa bildirdi. Kendisi de büyük bir zafer alayı ile Kahire'ye girdi.

Abaka mağlubiyet haberini Musul çevresindeki karargahında aldı.

Bir Mısır ordusu Kilikya'ya girip talan etti. Bu çapul üç kez yapıldı. Üçüncüde Ermeniler Mısırlıları bozguna uğrattılar. Aldıkları kargı ve öteki silahlardan başka, saçlarıyla beraber ululaların başlarının derisini de yüzüp aldılar.

Abaka Hemedan'a döndü. Orada bir gece pek çok içip yere düştü ve 13 Şubat 1282'de 48 yaşında öldü. 17 yıl saltanat sürdü. Tala'ya götürülüp babasının yanına gömüldü. Sekiz karısı ve birçok odalığı vardı. İki oğul ve yedi kız bıraktı. Oğulları Argun ve Keyhatu'dur. Kendisinden 25 gün sonra da kardeşi Mangu Timur öldü.

Nasir-i Tusi zamanında olduğu gibi meşhur coğrafya bilgini Cemaleddin Yakut ve büyük bir müzik sanatçısı olan Safieddin Abdülmü'min El-Armavi, Abaka dönemi ünlülerdendir. Avrupa, Abaka'nın Müslümanlarla savaşmasına pek seviniyor ve Hıristiyan olacağını umut ediyordu. Papa kendisiyle haberleşmişti.

Yerine kardeşi Tagudar (Tegüdar) geçti.

SULTAN AHMED TAGUDAR İLHAN:

Buna «Tacdar Oğul» da denir. Merağa'da hatunlar, türeler, generaller İlhan seçimi için Kurultay topladılar. Argun da gelmişti. O'na adet üzere hatunlar bir kadeh dolusu kımız sundular. Bu aralık Tağudar da Gürcistan'dan geldi. Tağudar, Kulahı'nun yedinci oğludur. Cenaze töreni yapıldıktan sonra Kurultay Çoğatu'ya gitti.

Kurultay'da üç görüş belirdi. Biri Tağudar'ı istiyordu. Kulahu'nun birkaç oğlu ve torunu, generallerden Suguncak, Kara Bukay bunların

arasındaydılar. İkinci görüş Abaka'nın oğlu Argun'u istiyordu. Generallerden Bukay (Buğa), Uruk ve Ay Bukay bunların arasındaydı. Üçüncü görüş Mangu Timur'u istiyordu. Bu görüşü savunanların başında Olcay Hatun vardı. Kulahu'nun karısı olan bu hanım sonra Abaka'yla evlenmişti. Mangu Timur yenilgidenden sonra öldüğünden Olcay Hatun, Argun'u isteyen görüş yanlıları ile birleşti. «Yasa» gereğince ise ailenin en büyük oğlunun Han olması gerekirdi. Bu da Tağudar idi. Ordunun büyük bir bölümünün Tağudar'a taraftar olduğu görülünce Argun, hakkından vazgeçmeyi uygun buldu. Kurultay oybirliği ile Tağudar'ı seçti (2 Mayıs1282). Tağudar Müslüman olduğundan «Sultan Ahmed» adını aldı. Hıristiyan iken adı Nikola idi.

Argun gidip babasının hazinelerine el koydu.

Ahmed Han Bağdat'a ve Mısır'a Müslüman olduğunu birer mektupla bildirdi. Her tarafa Müslümanlara boyun eğilmesi emrini verdi.

Vezir Şemseddin, Alaeddin ve Mücedd-ül Mülk arasında entrika bunun zamanında da devam etti. Bu entrikalar pek çirkindir. Bu vezirler birbirini yoketmek için türlü yalanlar uydurmuşlar, türlü yalancı tanıklar bulmuşlar, türlü düzme mektuplar yazmışlardır.

Ahmet Han'ın din bilginlerinden Şeyh Abdurrahman ve Mingli adında sevgili iki arkadaşı vardı. Şeyh'e «baba», Ming'liye «oğlum» diye hitap ederdi. Daima bunların derslerini dinlerdi. Hükümet işiyle az meşgul olurdu. Anası ve Hıristiyan olan Kutuy Hatun'la arada bir gelip devlet işlerini konuşurdu. Bu iki din rehberine o kadar bağlanmıştı ki, kendisini tahta çıkarmağa başlıca etken olan Şınğatur Noyan ile Suğuncak Ağa'yı dahi ihmal etti. Kabe'ye hacı kervanlarını düzenlettirdi. Eşya gönderdi. Budistlere ait bütün tapınakların ve kiliselerin cami yapılmasını, vakıf gelirlerinin tamamıyla dinsel kurumlara harcanmasını emretti. Bu iki Müslüman kendisine Mısır Sultanları ile iyi geçinmesini tavsiye ettiler. Mısır'a bir kurul gönderdi. Bu kurulla gönderdiği mektubun özeti şöyledir:

«Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın inayeti, Kaan'ın koruması ile Ahmed'in Mısır Sultanı'na mektubu. Cenab-ı Hak uruş-i(*) devleti gözümüze açık etti ve bize verdi. Düşüncelerin çarpışmasından nur yağdıran Kurultay toplanıp ağabeyimin emrettiği şeyi uygulamaya oybirliği ile karar verdi. O da yüksek dağları alçaltan bir irade ile en sert kayaları yumuşatan bir azimle ve genişliğine rağmen dünyanın taşıyamayacağı kadar çok olan cengaverlerimizi size karşı yürütmektir. Fakat düşüncelerin çalkanmasından ortaya çıkan kaymağı inceledik. Barış yapmak fikrindeyim...»

Mısır Sultanı'nın verdiği cevabın özeti de şudur: «Müslüman olduğunuzu bildiren mektubunuzu alarak onurlandım. Kurultay'ın kararına gelince: Siz bu kararı kabul etmemişsiniz. Dindar bir hükümdara yakışan budur. Çünkü aksi durumun sonucunu, kendi halkına merhameti düşünmüşsün. O kararı uygulamaya kalksaydın eskiden olan benzer durumlara uğrardınız. Bir defa sorup yoklamadan savaşa başlamamayı istediğinizi söylüyorsunuz.

*) Uruş: Arşlar, tavanlar.

Madem ki Müslüman oldunuz, ikimizin hedefi kafirler aleyhinedir. Allah bilir ki, biz yalnız Müslümanları müdafaa için silahlanmışızdır. Madem ki Müslüman oldunuz, bütün düşmanlığımız gitmiştir; geçmişi unuttuk... Büyük hükümdarların onuru, türelere mülklerini iade etmekten ibarettir. Selçuk Sultanları ve diğerleri babanız tarafından yerlerinden kovuldu. Ellerinden alınmış hiç bir hak ortada kalmamak gerekir.

Birliğimiz dünyanın barışını doğuracaktır, diyorsunuz. Elbette barış Allah'ın ilk emridir. Bunu anlaşmaya bağlamalıdır. Elçiniz diyor ki, Tanrı size başkasının yerinde gözünüz olmayacak kadar yer vermiştir. Ben de diyorum ki, bu esas üzerine anlaşma yapacak olursak istediğimiz olur. Allah ve insanlar görüyorlar ki, biz düşmanlarımızı yıkıyor, dostlarımızı yükseltiyoruz. Elçiniz sizin ülkenize saldırmamamı söylüyor. Buna cevabım, eğer siz bizim gezgincilerimize dokunmaz ve müslüman bey ve hanların rahatça mülklerine sahip olmalarını sağlarsanız, düşmanlığımız derhal biter. Kung Kuratay şimdi Rum'dadır (Anadolu'dadır). Bu ülke size bağlı ve vergi veriyor. Buna rağmen orada zulüm ediyor, kan akıtıyor, kadınlara fenalık ediyor, özgür insanları satıyor. Elçiniz, bu çekişmeyi bitirmezsen bir savaş meydanı belirsiz, diyor. Buna da cevabım şudur: Ordularımızın bir defadan çok karşılaştıkları yerlerden, sizin, ölümden kaçabilen askerleriniz korkmaktadırlar. Zafer, Tanrı'nın galip getirmek istediğinindir.»

Bu kurul Mısır'a gelirken ve giderken de kimse ile görüştürülmemiş ve kendilerine yalnızca geceleri yol yürütülmüştür.

Abaka'nın oğlu Argun, Ahmed Han'dan saltanatı almaya teşebbüs etti. İlhanlıların en seçme askeri olan Kara Unas Uruku tümenine Tuğaçar'ı komutan atadı. Bazı türe ve komutanları da komutan aldı. Bir ordu ile Selçuk ülkesinde olan ve Abaka'nın karılarından Tuktay Hatun ile de evlenmiş olan Türe Kung Kuratay ile gizli ilişki kurdu. Bağdat tarafının vergilerini kendisi almaya başladı. Bu durumu gören Sultan Ahmed, Bağdat ordusuyla Anadolu'da bulunan kuvvetin birleşmesini önlemek üzere Diyarbakır'a bir ordu gönderdi. Argun, para bulup ordusunu çoğaltmaya çalıştı. Para için de her zulmü, her şeyi yaptı. Nihayet Horasan'ın kendisine yetmediğini ileri sürerek Irak ve Fars'ı da istedi. Ahmed Han ise, Argun'u Kurultay'a davet vesilesiyle yanına getirmeye çalıştı. Fars ve Irak'ı istemesine karşı da Kurultay'a gelip bu konu görüşülürse vereceğini bildirdi.

Ahmed bu sırada Şeyh Abdurrahman'ı anlaşma yapmak üzere Mısır'a gönderdi. Kung Kuratay geldi. Ahmed Han'ı bir şölen sırasında bizzat öldürmeyi Argun ile kararlaştırmıştı. Bu gizli entrikanın içine bir takım subaylar da girmişti. Bunlardan biri kurulan düzeni Ahmed Han'a haber verdi. Hemen Kung Kuratay yakalanıp idam edildi. Ötekiler de idam edildiler. Argun'un Bağdat'taki komutan, subay ve görevlileri yakalanıp Tebriz'e gönderildi. Ancak türe Keyhatu, general Batmacı kaçtılar ve Horasan'a gittiler. Sultan Ahmed bir ordu ile Horasan üzerine yürüdü. Bundan haberi olan Argun da hazırlanmaya başladı.

Ahmed Han general Alınak komutasında on beş bin kişilik bir öncü kuvveti gönderdi.

Argun gazaba gelip beş bin kişilik bir kuvvetle Alınak'tan intikam almak üzere yürüdü. Alınak, Argun'un bir casusunu yakalayıp kuvvetini, ordusunun yerini öğrendi. Hemen yürüyüp Ak Hoca Ovası'nda karşılaştılar. Savaşta Argun, kalan üç yüz atlı ile çekilmeye mecbur oldu. Kara Unasların yanına gidiyordu. Oysa kendisinin kaybolduğu haberi yayılıp, ordusu dağıldı. Ahmed Han bu suretle vakit kazanmak istiyordu. Çünkü bu sırada Tuday Hatun ile evleniyordu. Düğünü bitirince yetmiş bin kişilik bir ordu ile yürüdü. Argun «asla büyüğüne silah çekmek fikrinde olmadığını, Alınak mal ve mülkünü yağma ettiğinden savunmak zorunda kaldığını» bildirdi. Biraz sonra Argun'un oğlu Gazan ile Negüdar Oğul'un oğlu Ömer geldiler ve barış istediler.

Ahmed Han: «Argun sadık ise yanıma gelsin!» dedi ve bu öneriyi iletmek üzere adamlar gönderdi. Ordusundaki Gürcüler yolda çok zulüm ve yağma yaptılar. Bu olaylar üzerine adamları Argun'u bıraktılar. Ancak üç-beş yüz kişi ile «Kal'a-i Kuh» denilen kaleye kapanmaya mecbur oldu. Alınak yetişip Argun'u aldı, Ahmed Han'a götürdü. Ahmed Han Argun'u affedip, Alınak'ı korumakla görevlendirdi. Kendisi çok sevdiği yeni karısının yanına gitti.

İlhan Ahmed'in Kara Buğa adında birine güvenmesi ve kendisini ihmal etmesine kızan Buğa adındaki bir komutan Argun'u kurtarmayı, Ahmed'i tahttan indirmeyi planladı. Öteki generallere «Kara Buğa'nın kendilerini öldüreceğini, Ahmed'in Müslüman olup Cengiz Han neslini bitireceğini, bu nedenle Gürcü askerini pek sevdiğini» söyledi. Bu propaganda ile onları kazandı. Buğa, Alınak ile diğer generalleri bir şölende sarhoş etti ve gidip Argun'u kurtardı. Alınak'ı ve bazı türeleri öldürdüler. Kara Buğa ve birkaç generali de tutukladılar. Bu haberi alan Ahmed Han bunların üzerine yürüdüyse de türe ve komutan bütün taraftarlarının öldürülmüş, bütün ordunun kendisine karşı yürümekte olduğu haberini alınca, kaçmaktan başka çare bulamadı.

Baycu Kuşcu ile Keytuga Kurucu yetişip hazinesini elegeçirdiler. Ahmed'i izlemeye koyuldular. Ahmed anasının yanına kaçtı. Kara Unaslar gelip Ahmed'in anasının ordusunu yağmaladılar. O kadar ki, bütün hatunların, prenslerin bile değerli takılarını aldılar, hatta elbiselerini bile soyup çıplak bıraktılar. Oysa «Yasa» kargaşalıklarda kadınlara asla dokunulmamasını emrettiği halde, bu işi yaptılar. Argun acele yetişip, Ahmed'i bağlı olduğu halde teslim aldı ve götürüp idam etti (1283). Yerine Abaka'nın oğlu Argun geçti.

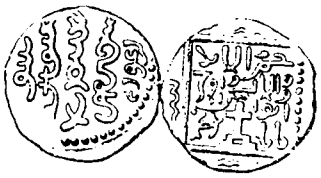
Bu sarada Kalavun, Kilikya'ya bir ordu göndermişti. Nedeni de iki yıl önce İlhanlılar'la gelip Halep'in büyük camisini yakmış olan Ermeni'lerden intikam almaktı. Ermenileri bozdular. Büyük ganimetlerle döndüler.

2 yıl kadar saltanat sürdü.

ARGUN İLHAN:

Hatunlar, türeler, komutanlar ve devlet adamları Yüz Ağaç çevresindeki Abşur'da Kurultay toplayıp oybirliği ile Abaka'nın Kaymış Iğacı adındaki odalığından olan büyük oğlu Argun'u İlhan seçtiler (11

Ağustos 1284). «Iğacı» Moğolca «büyük hemşire» demekmiş. Tahta oturma töreninde türeler ve herkes gelip Argun'un önünde olcaştı ve kımız içtiler. Buğa'yı vezir yaptı ve vücudu tamamen gömülünceye kadar başından altın dökülmesini emretti. Vezir Şemseddin'i eski dostu olan Buğa'nın aracılığı ile affetti. Ancak bir süre sonra Buğa, İlhan'ı etkiler ve kendisini gölgede bırakır korkusuyla, Argun'u Şemseddin aleyhinde kışkırtarak zavallı veziri idam ettirdi. Şemseddin'e bütün halk ağladı. Çünkü bu vezirin ülkeye çok iyiliği vardı. Politika sanatı alçaktır. Açgözlüler sırf kendilerinden itibarlı olurlar diye, nice değerli bilgin ve yurda hizmet etmiş onların canına kıymışlar, mevki hırsı ile böyle alçaklıklar yapmışlar ve cinayetler işlemişler, yurdu nice değerli insanların hizmetinden yoksun bırakmışlardır.

Argun Han ile himayesi altındaki Gürcistan Kralı II. Dimitri'nin (1273-1284) ortak parası

24 Şubat 1286'da Çin'den general Ordu Kaya gelip Kubilay Kaan'dan Argun'a «Han» ünvanını, tahta çıkma yarlığını, Buğa'ya Çince «Çing-Sang» ünvanını getirdi. Argun, Buğa'ya sınırsız yetki verip dokuz büyük suç işleyinceye kadar kimse tarafından sorgulanmamasını, kendi yarlığlarında Buğa'nın «Al Tamga»sı (mühür) olmadıkça herhangi bir işin yapılmamasını, Buğa'nın emirlerinin uygulanması için kendi emrine gerek olmadığını ilan etti.

Buğa, yönetimindeki otorite ile meşhurdu. Düzenli olmayı ve adaleti seven bir kişiydi. Sert yönetimi ile yolsuzlukları durdurduysa da, bu kadar çok etkinliğe de sahip olması kendisine çok düşman kazandırdı. Şemseddin'e yaptığı aynı şey başına geliyordu. Argun, özel hazinesi için yolsuzluk ve soygunculuk yapıyordu. Buğa, Argun'un bu yolsuz hareketlerini önlemek istedi. Başarılı olamayınca Argun'a kızdı. Düşmanları da, Buğa'nın, efendisi iken Ahmed Han'a hıyanet ettiğini, bu yetkileriyle tehlikeli olduğunu söylediler. Bunun üzerine Buğa, Argun aleyhine bir suikast düzenledi ve birçok türe ve generalleri de bu işe soktu. Fakat içlerinden biri Argun'a suikasdı haber verdi. Buğa yakalandı. Kendisine: «Efendini her gün mü değiştirmek istiyorsun?» dendi ve kafası kesildi. Zavallı değerli adam, sırf çekememezlik, yönetim ve düzen adına hükümdarı bile dinlememek, yani görev yüzünden harcandı gitti. Suikasta dahil olanlar da idam edildi. Hepsinin oğulları da öldürüldü. Karı ve kızları da askerlere dağıtıldı. Hiç olmazsa bu çirkin ve vahşi iş yapılmasaydı!... Suikasta katılan Gürcü Kralı Dimetriyus'un da, kafası kesildi. Kimler bunların adamları ise, onlar da öldürüldü. Sözün kısası bu sorundan dolayı çok can yakıldı. Türlü zulümlerle ortalık kasılıp kavuruldu. Bir de para tahsilatındaki yolsuzluklar yapılmıştı. Zenginlerin paralarına elkonulmuş bazıları da öldürülmüştü.

Sa'd-üd Devle adında bir Yahudi'yi Maliye Bakanı yaptı. Bu adam esasen İlhan'ın hekimi idi. Hazineye ait çiftlikleri hısım ve akrabası arasında bölüştürdü. Ancak maliyede bazı yenilikler de yaptı. İdam edilen vezir Şemseddin'in çocukları açlıklarını Argun'a bildirdiler. O da Irak'daki bazı mallarının kendilerine geri verilmesini emretti. Ama oranın maliye memuru Argun Han'a, bu emrin uygulanması durumunda devletin gelirlerinin çok azalacağını bildirdi. Bunun üzerine Argun, Şemseddin'in oğullarının idamını emretti. Ne yaman töhmet!...

Burke'nin yerine geçen Mangu Timur, Derbend'i geçmiş ise de çekilmeğe mecbur olmuştur. Buğa'nın idamı üzerine Horasan'da isyan çıktı. Vali olan Nevruz Türkistan'a kaçıp, Kaydu'dan asker olarak Gazan'ı kaçırdı.

Argun İlhan'ın himayesinde olan Gürcü kral V. David'in parası

Sa'd-üd Devle iki yıl içinde maliyeyi düzeltti. Düzensizlikleri giderdi. Hazineye para yığdı; fakat hükümdarın Toğan (Doğan) adındaki arkadaşının garazını uyandırdı. Bu kişi Nevruz'un isyanını bastırmak için Horasan'a gitmiş, başarıyla dönmüştü. Sa'd-üd Devle Toğan'ın «Kara Tamga» (Kara Damga) gereğince hakkından çok at almış olduğunu söyleyerek şikayet etti. Doğan «Yasa» gereğince on yedi değnek yedi. Soygunculukları, yolsuzlukları olup da Sa'd-üd Devle tarafından hakkında kovuşturma yapılmış ve cezalandırılmış, Doğan gibi, daha birçok general ve devlet adamı vardı. Doğan bunlarla birleşip Sa'd-üd Devle'yi idam ettirmeyi kararlaştırdı.

Sa'd-üd Devle, Muhammed Peygamber gibi yeni bir din yapılmasını Argun'a tavsiye ediyordu. Çünkü dünyanın selameti, insanların rahatı için bir Sahib-i Kuran'a ve bir dine ihtiyaç olduğu, bunun da İlhan'ın olacağı hakkında bir tasarı yazmıştı. Bu tasarıyı birçok müslüman din bilginine de imza ettirmişti. Hatta önemli bir imamın imzasının yanına, «Milletler, hükümdarlarının dinine girmelidirler» cümlesini yazmıştı. İşte din bilginlerinin önemli bir marifeti daha!... Hatta Kabe'yi puthane yapmak için Argun ve Sa'd-üd Devle sefer hazırlıklarına da başlamışlardı. Horasan, Şiraz ve başka yerlerde bu projeye karşı olabileceklerin birer bahane ile öldürülmesine de başlanmıştı. Argun saltanatının ilk zamanında insancıl bir adamdı. Sonradan kanlı bir zalim olmuştur. Nedeni Sa'd-üd Devle ve bu «yeni din» işidir. Hatta bir gün bu uğurda öldürülen adamların listesini görünce Argun, «Gıdamız için bu kadar masum koyun kesmek dehşetli bir şeydir!» demiştir.

Argun «Bahşı» (falcı, bakıcı) ve «Kam»lara çok inanırdı. Bunlar Hint'ten gelirlerdi. Bu sınıftan biri Argun'a uzun ömür macunu keşfettiğini bildirdi. İçinde kükürt ve civa olan bu macunu Argun'a yedirdi ve 40 gün kalede inzivaya koydu. İnziva bittikten sonra Argun hasta düştü. Hekimlerin tedavisiyle iyi olduysa da bir başka bahşı kendisine bir ilaç içirdi. Tekrar hastalandı ve felç oldu. Bu sefer kam'lar omuz kemiğini ateşe tutarak hastalığının nedenini aradılar ve bir büyü

sonucu olduğunu bildirdiler. Bunu Argun'un karılarından Tokçak Hatun'dan bildiler. Kadına işkence edildi. Kadın büyü yaptığını söyledi; fakat zavallı, kocası kendisini sevsin diye bir şirinlik muskası yazdırmıştı. Sorgulamasında bunu söyledi. Derhal boğdular.

Generaller bu hastalığı fırsat bilip karşıtlarını öldürmeyi kararlaştırdılar. Ve birer birer kesmeye başladılar. Sa'd-üd-Devle ölümünün yaklaştığını anlayınca, Gazan'a İlhan'ın hastalığını ve gelip tahtı almasını gizlice yazdı. Böylece ölümden kurtumayı tasarlıyordu. Gazan gelmeden Sa'd-üd Devle'nin de başını kestiler. Nihayet beş ay hastalıktan sonra Argun 7 Mart 1291 tarihinde öldü. Yerine Abaka'nın oğlu Gayhatu (Keyhatu) geçti.

7 yıl saltanat sürmüştü.

Zalim, cahil, cesur, kuvvetli, çevik bir adamdı. Tebriz çevresinde «Arguniye» adında bir, sonradan «Sultaniye» adını alan diğer bir kent yaptırmıştı. Kimyaya inanırdı. Bu konuda çok para sarfederdi. Bir gün kimyagerlerine kızıp bir bilgine «Sen ki bir bilginsin. Ben Türk'üm diye bu adamlar benimle eğleniyorlar sanırsın. Hepsini öldüreceğim; fakat her halde bu bilimi gerçek biçimde bir bilen vardır, sonra yanıma gelmez» demiştir. Görülüyor ki Cengiz'in ikinci göbek çocuğu bile kendisinin Türk olduğunu söylüyor. Moğolları nasıl Türk'den ayırıyorlar anlamıyorum?

Argun'un ölümü belli olunca askerler yağma yapmaya koyuldular. Müslümanlar, Yahudiler'e karşı ayaklandılar. Yahudiler her yerde soyuldu. Argun Hıristiyanları sever ve himaye ederdi. Ermeniler ve Gürcü'ler kendisini Kudüs'ü almak için daima teşvik etmişlerdir.

Taht için Horasan'da bulunan Gazan, Bağdat'da bulunan Baydu, Rum'da (Anadolu) bulunan Gayhatu (Keyhatu) vardı. Her birinin taraftarları olan generaller bunları davet ettiler. Baydu istemedi ve Yasa hükmüne bağlı olduğunu bildirdi. Keyhatu bir ordu gönderdi. Baydu Keyhatu'ya boyun eğdi. Keyhatu'nun başarısının nedeni Argun'un karısı Oruk Hatun'un işi idi. Keyhatu Abaka ile Toktay Hatun'un oğludur. Ahlat çevresinde kurulan Kurultay'da tahta çıkarılmıştır.

Argun 1288'de Roma'ya elçi ve mektup gönderdi. Papa'dan cevap aldı. Papa mektubunda O'nu Hıristiyanlığı kabule ve Kudüs'ü kurtarmaya davet etti. İngiltere ve Fransa Krallarına da birer mektup göndemişti. Onlara beraber Kudüs üzerine yürümeyi öneriyordu.

GAYHATU İLHAN:

«Keyhatu», «Kayhatu» biçimlerinde de yazılmaktadır. Anadolu'ya giderek çıkan bir isyanı bastırdı. Başkent'ten ayrılması sonucu orada da bir ayaklanma çıkmasına neden oldu. Ancak Başkent'e döndüğü zaman ayaklanma sona ermişti. Başkaldıranları affetti. Bu sırada hastalandı. İmam, papas ve hahamlara şifa bulması için dua ettirdi. İyi olduktan sonra kendinden önce zulüm yapılarak doldurulmuş olan hazinedeki paraları fakirlere dağıttı. Mücevherlerini de «Bunlar yalnız karılara süs olur!» diyerek hatunlara verdi.

Suriye'de Kalavun 1290 yılında 68 yaşında ölmüş, yerine ikinci oğlu

Melik-el Eşref Salahaddin Halil geçmişti. Bu sırada bu kişi, Beybars'dan beri izlenen planı tamamlamış, yani Frank'ları bütün Suriye'den atmıştı. Daha sonra Fırat üzerindeki Kal'a't-ür Rum'u İlhanlılar'ın elinden almış, kalede bulunan İlhanlı ve Ermeni askerini kılıçtan geçirmişti. 1268'den beri Ermeni Patrik'i burada oturuyordu. Ermeni kilisesiyle patriğin sarayını yaktığı gibi Patrik Dördüncü İestiyen'i de tutsak aldı. Bundan sonra Ermeni patrikleri Sis'de oturmaya başladılar.

Melik-el Eşref bu zafer üzerine Şam'a yazdığı bir mektupta, «Artık Doğu'yu (İran), Rum (Anadolu) ve Irak'ı almak kaldığını» bildirmiştir.

Keyhatu, Kal'a't-ür Rum sorunundan dolayı kızgındı. Sultan Eşref'e bir elçi ile bir mektup gönderdi. Bu mektupta Halep'te oturmak ve Suriye'yi almak niyetinde olduğunu yazdı. Eşref de cevabında, «Ben de Bağdat'ı almak, yine orayı Müslümanlık merkezi yapmak niyetindeyim. İkimizden hangimiz diğerinin ülkesine ilk gelecek göreceğiz» dedi.

Keyhatu tahta geçince babasından dul kalan hükümdar Hatun'la evlendi ve Kirman tahtını O'na verdi. Hatun 1292'de Kirman'a varıp kardeşi Suyurgatmış'ı hapsetmişti. Ancak hapisten kaçan Suyurgatmış yakalatılıp idam edilmişti.

Keyhatu, «Sadr-ı Cihan» ünvanıyla Sadreddin Ahmed'i «Sahib-i Divan», yani vezir yaptı.

Keyhatu pek cömert idi. Kadın, çocuk ve şarabı çok severdi. Eline geçen paraları kadınlara dağıtırdı. Devlet adamlarının çocuklarına saldırdığından genç çocukları O'nun çevresinde bulundurmazlardı. Bu işlere dalmış, devlet işlerini vezirin eline bırakmıştı.

İlhan'ın cömertliğinden, hatunların israfından hazine boşaldı. Çin'deki Çao gibi, kağıt para çıkarmayı düşündü. İlk kağıt parayı Tebriz'de bastırdı. 1294 yılında kağıt parayı almayanların idam edileceği emredildi. İlk sekiz gün alındı ise de, herkes dükkanını kapatıp kaçtı. Bir süre sonra ayaklanma çıktı. Bunun üzerine banknot kaldırıldı.

Keyhatu kendisini ziyarete gelen Baydu'yu bir şölende sarhoşlukla döğdürdü. Baydu'ya fena sözler de söylemiş, o da ona orospu çocuğu olduğunu anlatmıştı. Baydu öldürülmek üzere bir çadıra götürüldü. Baydu işi sarhoşluğa vurup, niçin ufak bir çadırda olduğunu, şarap getirilmesini ve içmek istediğini söyledi. Bunu Keyhatu'ya bildirdiler. Keyhatu söylediklerini bilip bilmediğini sordurdu. Baydu bu soruya karşı ne demiş olduğunu sordu. Söylediklerini kendisine anlatınca «Alay mı ediyorsunuz?» cevabını verdi. Bu haberi alınca Keyhatu bizzat Baydu'nun yanına gidip gönlünü almaya çalıştı. Birçok değerli armağan verdi. Hatta kendi külahını dahi kendi eliyle Baydu'nun başına koydu. Ancak Baydu, Bağdat'a döndüğü vakit Gazan'la da görüşüp isyan bayrağını kaldırdı. Keyhatu'nun Yasa'yı bozduğunu, fuhuş ile meşgul olduğunu, hazineyi boşalttığını bütün kadınların ondan kurtulmak istediğini, kendisini Han olarak tanıdığını Gazan'a yazdı. O da: «Sen aka (büyük) sın. Tahta geç ve gerekli olan şeyleri yap!» cevabını verdi. Birçok komutan ve subay Baydu'ya katıldı. Keyhatu'nun belli başlı generallerini de elde etti. İlhan'ın en önemli generali Toğaçar gizlice Baydu'ya haber gönderip gelmesini ve yaklaşınca Keyhatu'yu yakalayacaklarını bildirdi. Baydu,

ordusuyla hızla hareket etti. Toğaçar komuta ettiği tümeni ile Baydu tarafına geçti. Bunun üzerine İlhan'ın diğer askeri de dağıldı. Keyhatu yalnız kalıp kaçtı. Baydu ile ilişkide olduklarını haber alıp hapsettirdiği generalleri ve Toğaçar'ı serbest bıraktırmıştı. Bu generaller Baydu tarafına gidiyorlardı. Keyhatu'ya rasladılar ve yakalayıp yayının kirişiyle boğdular (23 Nisan 1295). Yerine Baydu tahta geçirildi. 4 yıl hakanlık yaptı. Keyhatu adi bir hakandı. Din farkı gözetmeyip, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiye aynı muameleyi yapmıştı.

BAYDU İLHAN:

Hemedan'da Kurultay tarafından tahta çıkarıldı. Keyhatu'nun adamlarını öldürttü. Gazan, Baydu'nun başarı haberini alınca kederlendi. Bu haberi Keyhatu'ya giderken yolda aldı. Nevruz kendisine, «Baydu tahta sahip olunca senin babanın nökerlerini öldürdü. Bunların ve amcan Keyhatu'nun intikamını alacağından korkar. Kaldı ki sen değerli bir Han'sın. Generaller senin gibisini tahtta görmek istemezler. Onlar Baydu gibi zayıf ve korkak birini yeğ tutarlar. Çünkü o hükümdar iken istediklerini yapabilirler» dedi.

Gerçekten de bu iş böyledir. Namus, yurtseverlik, özveri, çaba ve hizmeti iktidar mevkine gelmek için çok kez yeterli değildir. İnsanların açgözlülükleri çok müthiş bir şeydir. Aksine bu beceriler ve yetenekler o makamdan uzaklaştırılmak, hatta öldürülmek için güzel nedenlerdir. Tarihte binlerce örneği vardır. Fakat bunu yapanlar açgözlü ve alçak olanlardır. Sayısız milletleri, devletleri böyle batırmışlardır ve batırırlar. Bazan bu açgözlü kişiler, bu kötü işlerinin iyi ve kendi zekalarının olağanüstü güçte olduğuna herkesi inandırdıkları gibi kendileri de inanırlar. Fakat namuslu olan, yurdunu seven iktidardaki kişiler kafalarındaki bu bulutları dağıtırlar. Onlar; devlet işlerinin bir kişi tarafından tam anlamıyla yapılamayacağı görüşünü taşırlar. Bu gibi akıllı devlet adamları, yetenekli kişilerle danışmalarda bulunarak devleti yönetmeyi yeğ tutarlar.

Gazan, Baydu'ya bağlılığını bildirdiyse de cinayet işlemiş olan Baydu'nun bazı adamlarını gönderilip kendisi tarafından yargılanmasını da istedi. Baydu'nun cevabı, ordusunu boşuna yormayıp geri dönmesi emri oldu. Gazan bu cevabı alınca Baydu üzerine yürüdü. İki ordu karşılaştı. Gazan hücum edip Baydu'nun bir kanadını bozdu. Baydu, Gazan'a ülkeyi aralarında bölüşmeyi, kan dökülmemesini önerdi.

Öneri zayıf olandan gelir ve zayıf oluşu işaret eder. Politikada böyle fırsatları kaçırmak, sonra birçok emek, kan ve cana mal olur. Hatta çok defa sonu da fırsatı kaçıranın felaketiyle biter. Düşmana zaman ve aman vermemek her düşüncenin üstündedir. Nevruz işin bitirilmesini söylediyse de Gazan kan dökmemek için öneriyi kabul etti. Oysa Baydu hazırlıksızdı. Zaman kazanmak istiyordu. Her tarafa asker getirtmek için adamlar göndermişti. İki Han, iki ordu arasında, yanlarında onar atlı ile bir araya gelip konuştular ve barış yapıp altın kadeh içine altın koyarak kımız içmek suretiyle ant içtiler. Fakat Baydu Gazan'ı sürekli şölene çağırdı. İki ordu birbirlerine güvensizlikten gecelerini bile

çoğunlukla at üstünde geçirdiler. Gazan şölene gitmedi ve acele ordusunu alıp döndü. Anlaşma gereğince kendisine bırakılan illeri almaları için Nevruz ile daha birkaç generali bırakmıştı. Baydu bunları hepsedip Gazan'ı izlemek üzere bir ordu gönderdi.

Nevruz'u ilk önceleri tehdit ederek, daha sonra tatlılık ile kazanmak istediler. Oysa kendisini ikna etmeye gelen kurulu Nevruz kandırdı. Özellikle Toğaçar ile bir anlaşma yaptı. Yalandan sadakat edeceğini gösterip affedildi. Baydu, Nevruz'a kahramanlık ve değerini anlatıp onu övdükten sonra kendisine bağlı olduğuna ilişken dini üzerine yemin etmesini önerdi. Nevruz hiç tereddüt etmeyerek yemin etti. Baydu aynı zamanda Gazan'ı eli ayağı bağlı olarak kendisine teslim etmek önerisini yaptı. Nevruz ona da söz verdi. Bundan sonra serbest bırakıldı. Nevruz hemen Gazan'ın yanına geldi ve Baydu'ya yaptığı yeminı yerine getirmek için yakalattığı bir «gazan»ı bağlayıp bir çuvala koyarak Baydu'ya gönderdi. Çünkü «gazan» Türkçe «kazgan» demektir.

Nevruz, Gazan'a müslümanlığı kabul ettirdi (16 Haziran 1295). İlk önce büyük tören yapıldı. Bütün subaylar ve generalleri de müslüman oldular. Bu sayede pek çok taraftar kazandı. Bunlar Hanlığı kazanmasının en önemli etkenidir. Sogd'lular Horasan'a saldırdılarsa da Nevruz'un bir ordu ile geldiğini işitince çekildiler.

Toğaçar, Selçuklular ülkesinde görevlendirilmişti. O da orada birçok taraftar kazandı. Bu sırada Baydu, Bulgan Hatun'u göndermiyordu. Bundan dolayı mazeret bildirmek için birini Gazan'ın yanına göndermesini Baydu'ya tavsiye ettiler. Suikastçılar bu adama, ordusuyla yürüdüğü halde, bütün Baydu Ordusu'nun kendi tarafına geçeceğini Gazan'a gizlice bildirmesini tenbihlediler. Bu adam bu haberi Gazan'a ulaştırdıktan sonra Baydu'nun yanına döndü. Baydu kendisinden Gazan'ın ne halde olduğunu sordu. O da Sogdlular'ın Horasan'a saldırdığını söyleyerek Baydu'yu aldattı. Bundan memnun olan Baydu, ordusunu terhis etti. Oysa Gazan bir ordu ile yürüyordu. Baydu'nun generalleri fırsat buldukça kaçıp Gazan Ordusu'na katıldılar. Gazan Nevruz'un tavsiyesiyle derhal bildiri yayınlayıp 12 tümenle babasının tahtını almak için yürüdüğünü, her kim aleyhine birşey yaparsa çoluk ve çocuğu ile öldürüleceğini ilan etti. Bu bildiri etkili oldu. Nevruz dört bin atlıdan oluşan öncü kuvvetin başındaydı. Hareketini saklamak için her rastgeldiğini tutukluyordu. Baydu hazırlıksızdı. Nihayet Gazan Ordusu'nun kendi üzerine geldiğini öğrendi. Telaş edip Toğaçar'a görüşünü sordu. O da korkmayıp düşmanı karşılamasını tavsiye etti. Baydu yürüdü. Fakat bir gece Toğaçar askeriyle beraber Nevruz tarafına geçti. Bunu gören birçok subay da karşı tarafa geçti. Baydu yalnız kalıp kaçtı. Niyeti Gürcistan'da bulunan güvendiği general Togal'ın yanına gitmekti.

Nevruz, Baydu'yı izletmek üzere birlik çıkarttı. Baydu'yu Nahcıvan dolaylarında yakalattı. Baydu'yu Nevruz'un yanına getirdiler. Nevruz, Baydu'ya: «Gazan'ı senin yanına getireceğime sözleşmiştik. Görüyorsun ki sözümü tuttum. Fakat sen niçin sözünü tutmayıp biz gelince gittin?» diyerek eğlendi. Baydu kendisinin Gazan'a götürülmesini rica etti. Bu haberi alan Gazan idam emrini gönderdi. Adet üzere Baydu'ya büyük bir şölen verildi ve saygı gösterildi; gece yarısına kadar içildikten sonra

öldürüldü (5 Ekim 1295). Yerine Gazan tahta geçti.

Beş buçuk ay hakanlık yaptı.

Baydu Hıristiyan yazarlara göre sessiz, insancıl, cömert, bilginleri koruyan bir kişiydi. Baydu, Bizanslı karısının etkisiyle Hıristiyan olmuştu. Hıristiyanlara iyi muamele etmiş, kiliseler yaptırmıştı. Boynunda gizli bir haç taşırdı; fakat Müslümanlardan korkusuna müslüman olmuştu. Hıristiyanlığı yüzünden müslümanlar tarafından tahtından düşürüldü.

GAZAN İLHAN:

«Sultan Mahmud Gazan» denilen bu kişi Tebriz'e büyük bir alayla girdi. İlk iş olarak puthane, kilise, sinagog ve ateşgedelerin yıkılmasını emretti. Kırılmış putlar Tebriz sokaklarında sürüklenerek gezdirildi. Bağdat'ta ve her tarafta Müslüman halk tarafından Hıristiyanlara fena muameleler yapıldı. Yiyecek almak için Hıristiyanların, Yahudilerin, puta tapanların yalnız kanları sokağa çıkabildiler. O zamanlar kadınların Müslüman veya diğer dinde olduğu elbisesinden anlaşılamıyordu. Sokağa çıkabilmeleri bu sayede oluyordu. Bu sırada her dinden pek çok insan müslüman oldu. Gazan her tarafa bir yarlığ gönderip camilerden başka bütün tapınakların yıkılmasını emretti.

Gazan önce Buda Dini'nde idi. Birçok buda tapınaklarını yaptırmıştı. Cengizliler'den beri Çin'den, Hint'ten, Uyguristan'dan birçok buda papasları gelmişler, İran'ı doldurmuşlardı. Gazan, zamanının çoğunu Buda tapınaklarında geçirir, Bahşı'lar ve Lama'larla konuşur, yer, içer ve putlara tapardı. Fakat bu biçimde davranması Buda'ya inandığından değildi. Bu hareketi sahte idi. Bunu sonra kendi ağzından çıkan sözlerle ispat etti. Demek ki bazı tarihçilerin dedikleri gibi, yalnız Nevruz ve bazı din bilginlerinin teşviki ile Müslümanlığı kabul etmemiştir.

Gazan, Baydu'nun bilginlerini öldürttü.

Sonbahara doğru kış karargahı olan Mugan'a gitti Nevruz'a hizmetine karşılık olmak üzere çok ikram etti ve en büyük rütbeyi verdi. Nevruz da Gazan'ın önünde olcaşıp teşekkür etti. Paralara «Lâ ilâhe illallah Muhammeden resûlallah» yazıldı. Bu paraların bir tarafında Uygur yazısı ile Moğolça «Tanrı in küçindir», yani «Tanrı gücü ile» ve Arapça «Gazan Mahmud, Basra'da basılmıştır» yazılıdır.

Karabağ'da Kurultay toplanıp Gazan'ı «İlhan» seçti. «Sultan Mahmud» adıyla tahta çıktı (3 Ekim 1295). Gazan'ın babası Argun, anası Kutluk Iğacı'dır. Süt ninesi Çin'den getirilmişti. Bir Türk prenses de dadısı olmuştu. Bir budist lama eğitimine bakıp O'na Uygurca ve Moğolca öğretti. Gazan küçüklüğünü, çocukları asker yapıp savaşmak, sonra ata binmek, çomak (çüken) oynamak, Çinli bahşılardan yazı ve bilim dersi almakla geçirdi ve bu konularda başarılı oldu. Sekiz yaşında iken ava gitmeye başladı.

Bu sırada boş kalan Horasan'ı Burak'ın oğlu Dua ve Kaydu'nun oğlu Sarban Sogd'dan gelip yağmalıyorlardı. Nevruz ile Sugay ve Barulay bunları uzaklaştırmak üzere gönderildi. Öncü birliklerinin başına geçen bu iki komutan Nevruz'u yakalayıp öldürmeyi Gazan'ı tahttan indirmeyi

kararlaştırdılar. Oysa Gazan bu iki türenin bir oyun oynayacaklarını önceden haber almış, fakat önemsememişti. Bunlar Mangu Timur oğlu türe Taycu'ya kendileriyle beraber olması için haber gönderdiler. Taycu kabul eder gözüküp Nevruz'a haber verdi. Nevruz olay gecesi karagahını bırakıp askerini pusuya yatırdı. Ötekiler gelip karargahı bastılar. Nevruz pusudan çıkıp geri çekilme yollarını kesti. Çatışmada isyancılardan biri öldü. Diğeri kaçtıysa da yakalanıp o da öldürüldü. Bu sırada türe Arslan isyan edip Gazan üzerine yürüdü. Gazan'ın yanında askeri azdı. Başkaldıranların gelmekte olduğunu haber verse asker dağılacak ve adetleri olan yağmaya koyulacaktı. Hiç haber vermeyip, ava gitme bahanesiyle askerini yürüttü ve hiç telaş etmedi. Bu soğukkanlılığı ve cesareti sayesinde zaman kazandı. General Çoban bir kolordu ile yetişti ve başkaldıranları bozguna uğrattı. Arslan yakalanıp idam edildi.

Nevruz Horasan'a gelince, Sogd askeri yağmalama işini yapmıştı. Bunun üzerine geri çekildi.

Gazan'ın askerinin bir kısmı başkaldırdı. Ancak isyan bastırıldı. «Oyrat»lardan bir tümen kaçıp Suriye'ye, oradan Kahire'ye varıp Sultan'ın hizmetine girdiler. Bunlar putperest idiler. At eti yiyor ve atı başına vurarak öldürüyorlardı. Oysa Müslümanlıkta hayvanın kanını akıtmak gerekliydi. Kanı akmadan ölen hayvanın eti murdar sayılıyordu. Halk bunlardan nefret etti. Götürülüp Suriye sınırına yerleştirildi. Oyratlar güzel olduklarından beyler ve devlet adamlarının kızlarını ve çocuklarını aldılar. Askerlerini de ordulara dağıttılar. Oyratlar müslüman olup halkın arasına karıştılar.

Ermeniler uzun zamandan beri Papa'ya ve Avrupa'ya başvurarak, doğu kardeşlerini Hıristiyanlık adına kurtarmalarını rica ediyorlardı. Papa'lar çalışıyorlardı; fakat Avrupa'dan ordu göndermeyi başaramıyorlardı. Artık İlhanlılar'dan da yarar yoktu. Müslüman olmuşlardı. İkinci Hetum Ermeni tahtını kardeşi Toros'a terk edip manastıra çekilmişti. Sayda Kontu Amorik (Amauric) ile kızkardeşi İzabel (Isabelle) in düğünü dolasıyla Sis'de(*) toplanıldığı zaman Ermeni ileri gelenleri tarafından kendisine yapılan rica üzerine tekrar tahta çıkmıştı (1295). Hetum, Baydu'ya gelmişti. O sırada Baydu öldürüldüğünden Gazan'a gidip armağanlar sundu. Kiliseleri yıktırmamasını rica etti. Gazan ondan sonra kiliseleri yıktırmayıp yalnız puthaneleri yıktırdı.

Gazan kışı Bağdat'ta geçirip Irak'ta av yaptı. Bu sıralarda artık kibirli ve batıcı tavrından dolayı Nevruz'a kızmağa başladı. Düşmanları da Nevruz'u kötülemeye koyuldular. Arkadaşları, Nevruz gibi tehlikeli bir adamdan kurtulmasını Gazan'a tavsiye ettiler ve aleyhinde türlü dedikodu çıkardılar. Mısır Sultanı ile mektuplaştığını söylediler. Nevruz'un bir adamını bir yemekte ilaçla uyutup, Nevruz tarafından Mısır'a gönderilmek üzere yazılmış süsü verdikleri bir mektubu heybesine koydular. Sonra da zavallı adamı Gazan'a götürüp sorguladılar. Böyle şeyleri inkar edince heybesini arattırdılar ve bulunan mektupların yazısının Nevruz'un katibi Hacı Ramazan'ın olduğunu söylediler. Nevruz'un adamları, hısım ve akrabası öldürüldü. Nevruz'un üzerine de Horasan'a bir ordu gönderildi.

(*) Sis: Bugünkü Kozan İlçemiz. (Toker Yayın Komisyonu)

Nevruz'u bir generallinin hıyaneti ile bozdular, tutsak aldılar ve zincire vurdular. Fakat Nevruz yolunu bulup kaçarak Herat'a geldi. Arkasından izlemekte olan Kutluk Şah askerleri de gelip Herat'ı kuşattılar. Nevruz, Herat Melik'i tarafından tutulup Kutluk Şah'a teslim edildi. Kutluk Şah Nevruz'u ortasından kesip ikiye ayırdı ve başını Bağdat'a Gazan'a gönderdi. Nevruz'un başı Bağdat Hapishanesi'nin önünde yıllarca asılı durdu.

Bir süre sonra Herat Hakimi Fahreddin, İlhanlılar'ın baskısından kurtulmak düşüncesine kapıldı. Gazan, Hurbende'yi üzerine gönderdi. Hurbende Herat'ı kuşattı. Kanlı savaşlar oldu. Zaptedemiyeceğini anlayan Hurbende halktan biraz para alıp döndü.

Mangu Timur'un oğlu türe Taycu'ya, kırk güne kadar tahta geçeceğini falına bakarak söylediklerini haber alan Gazan telaşa kapılıp Taycu'yu öldürttü.

Bu sırada Gazan başına sarık sardı. Bütün beyler ve devlet adamları da sarık sardı.

Gürcistan'da isyan çıktı, Kutluk Şah bir ordu ile gidip isyanı bastırdı ve David'i «Kral» olarak atadı.

Anadolu'da Başkomutan Sulamış, Karaman Beyi Mehmed Bey'le birleşip başkaldırdı. Mısır Sultanı'ndan da yardım istedi ve söz aldı. Gazan, Kutluk Şah komutasında otuz bin kişilik bir ordu gönderdi (1299). Bu ordunun artçı birliklerine Sütay Aktacı komuta ediyordu. Kutluk Şah Erzincan'da Akşehir Ovası'nda Sulamış Ordusu'yla karşılaştı. Sulamış'ın İlhanlı ve Selçuklu askeri Kutluk Şah, tarafına geçti. Bunun üzerine Karamanlılar çekildiler. Sulamış da kaçıp Şam'a gitti.

Bu olaylar Selçuk hükümdarlarından Alaeddin Keykubat zamanında oldu. Bu sırada Selçuklular, İlhanlılar'a yılda altmış tuman vergi veriyorlardı. Selçuklu Devleti, İlhan hazinesi, hatunları, komutanları, subayları, valileri tarafından müthiş bir biçimde soyuluyordu. Her tarafı anarşi bürümüştü. Can, mal güvenliği yoktu. Türk Devleti tam bir çökme durumundaydı. Herkes İlhan'a armağan vererek devlette büyük küçük bir görev kapıyor ve ülkeyi soyuyor, altı ay veya bir yıl sonra bir başkası armağan sunarak aynı göreve geliyordu. O da halkı soyarak verdiği armağanları fazlasıyla alıyordu. Böyle her yıl, belki her ay tekrarlanan bu soygunculuk, zavallı halkı son derece perişan etmiş bulunuyordu. Biraz malı olanlar derhal bir iftira ile mahkum edilip malına elkonuyor, müsadere ediliyor, hatta çok kez başı bile vuruluyordu.

Kulahu'dan sonra bu dönemin açıldığı günden beri Selçuk Ülkesi'nde Türkmenler birer birer bağımsızlıklarını elde etmeye başlamışlardı. Son günlerini yaşayan Selçuklu Hanedanı batar batmaz Anadolu'yu tavaif-i mülûk yâni küçük küçük Beylikler kaplamıştır.

Mısır beylerinden Kıpçak, Beytimur, İlbeyi üç yüz kadar adamıyla Gazan'a gelip sığındılar ve bir ordu gönderirse Suriye'yi zaptedeceklerini bildirdiler.

Gazan, Kutluk Timur'un kızı Karamun (Keramun) ile evlendi.

Bu sırada dört bin kişilik bir Mısır ordusu Diyarbakır'a girdi ve Mardin'i aldı. Bu askerler Mardin'de Ramazan ayında camide müslüman kızlarına dokunmuşlar ve şarap içmişlerdi. Bu olaydan dolayı gazaba

gelen Gazan, Suriye'ye sefere çıkma girişiminde bulundu.

Mısır'da Laçın Sultan idi. Büyük bir makamı, kendi adamı Mangu Timur'a vermek için buna karşı olan beylerden kurtulmak istiyordu. Bunun için de Kilikya'ya sefer açtı. Ermeni Kralı İkinci Hetum, Gazan'ın yanından dönünce kardeşi Toros ile beraber Bizans İmparatoru Mişel'in karısı olan kızkardeşini görmek üzere İstanbul'a gitmiş, yerine ikinci kardeşi Senpad'ı vekil bırakmış, Senpad da Gazan'a başvurup, krallığını ilan etmişti. Senpad, Gazan'a başvurup, krallığını O'na da onaylattırınca, İlhan, Senpad'ı hısımlarından bir kız ile evlendirmişti. Senpad Papa'ya da başvurarak, Roma Kilisesi'nin himayesini de almıştı.

Hetum ve Toros İstanbul'dan dönünce, onları ülkeye sokmamış, İstanbul'a geri göndermişti. Bu iki adam İmparatordan yardım istemişler, ancak bir şey alamamışlardı. Gazan'ın yanına giderlerken Kayseri'de yakalandılar. Senpad'ın teşvikiyle İlhan tarafından Toros öldürtüldü, Hetum'un gözlerine mil çektirildi. Bunun intikamını almak için Senpad'ın diğer kardeşi Kostantin, Sis üzerine yürüyüp Senpad'ı yenerek tahta geçmişti (1298). Laçın'ın bu Kilikya Seferi'nde işte bu Kostantin Ermeni Kralı bulunuyordu. Kostantin, Laçın'a yavardı, ancak bir yarar sağlayamadı. Mısır Ordusu bütün Kilikya'yı talan edip Maraş'ı bile aldı. Mısırlılar birçok Ermeni öldürdüler. Hesapsız ganimet ve kadın, kız tutsakla döndüler. Aynı zamanda on bir kale zaptettiler.

Bu sıralarda Ay Toğdı adında biri, Şam Valisi Kıpçak'a, İlhanlılar'ın Suriye'ye saldırıya hazırlandıkları haberini ve sınıra hareket etmesi emrini getirdi. Bunun aslı olmadığını öğrenen Kıpçak, başına bir kaza getirilmek istenildiğini anlayıp kurtulma yolunu düşündü. Halep'de zehirletilmek istenen diğer komutanları durumundan haberdar etti. Hepsi birleşip kaçtı ve Bağdat'a geldi. O zamana kadar aslı olmayan İlhanlılar saldırısını bunlar teşvik ettiler. Mısır'daki anarşi de bu teşebbüsü kuvvetlendirdi.

Bu olay Laçın'ın öldürülmesine neden oldu. Laçın, sağken Mangu Timur'u yoketmek imkanını göremeyen düşmanları Laçın'ı sarayında öldürdüler. Ondan sonra hemen Mangu Timur'un da işini bitirdiler. Bu işlerin başında Laçın'ın Muhafız Bölüğü'nün komutanı Gürcü bulunuyordu. Adet üzerine verilen şölende beyler sağ ve sol kanat komutanları toplandı. Kalavun'un oğlu tahta geçirilmek istendiyse de Gürcü, «Sultanı öldüren benim, Tuğcu sultan olmalıdır (suikastçıların başlarındandır.) Ben de onun başkomutanı olacağım. Buna karşı çıkan olursa vay haline!» dedi.

Bu sırada Kilikya Seferi'ne komuta etmiş olan Beytaş ordusuyla geldi. Tuğcu görenek gereği karşılamaya çıktı. Beytaş, Tuğcu'yu öldürdü. Sonra Gürcü'nün de işini bitirdi. Kalavun'un oğlu Nasır getirilip tahta çıkarıldı. Başkomutan olarak da Salar atandı. Kıpçak ve arkadaşları affedildiyse de, onlar Gazan'ın yanına kaçmış bulunuyorlardı. Fakat af edildiklerini öğrenince acele ettiklerine ağladılar. Gazan bunları bizzat karşıladı, kendilerine paralar ve armağanlar verdi. Onurlarına şölenler düzenletip şenlikler yaptırdı.

Gazan, müslüman olmasına rağmen Mısır üzerine sefer açmak istiyordu. Sefere yapmasının uygun olup olmayacağı hakkında imamlar ve

din bilginlerinden fetva istedi. Her ne kadar Mısır müslüman ise de, din bilginleri adetleri üzere, seferin uygun olacağına ilişkin fetva vermekten çekinmediler. 16 Ekim 1299 yılında Gazan, Tebriz'den hareket edip Nusaybin'de ordusunu teftiş etti.

Kutluk Şah başkomutan oldu ve öncü birlikleriyle yürüdü. Askeri arasında birçok Hıristiyan Gürcü vardı. Kentleri kuşatmadan Halep'den geçip ilerledi. Mısır Ordusu Gazze'ye geldiği sırada, orduda isyan çıktı. İsyanı çıkaranlar Oyratlar idi. Ayaklanma bastırıldı; fakat Mısır Ordusu'nun maneviyatı bozuldu. Nihayet Mısır Ordusu da yürüyüp Humus'a geldi. Gazan Ordusu'nun atlarının çoğu uzun yoldan dolayı işe yaramaz bir hale geldiğinden bütün orduyu piyade yaptı. Sonra da piyade savaşı yapılmasını emretti.

Mısırlılar Gazan'ın merkezine hücum edip, O'nu yerinden oynattılar. Sonra sağ kanatlarına hücum ettiler. Onu da bozup beş bin ölü verdirdiler. Sağ kanata komuta eden Kutluk Şah, Gazan'ın yanına geldi. Gazan soğukkanlılığı ile ordusunu bozgundan kurtardı. Bu sefer Gazan, merkez ile sol kanatı ileri sürdü. Kendisi bizzat kargı elde birçok hücum yapıp büyük kahramanlıklar gösterdi. Mısır Ordusu'nun sağ kanadını bozdu. Bu sağ kanatı oluşturanlar bedevi Araplar ve Suriyeliler idi. Bunlar her zaman değersiz askerlerdir. Bozgun merkeze de yansıdı. Kaçıştılar, galip gelmiş olan Mısır sağ kanatı döndüğü zaman ordudan eser bulamadı. Gazan'ın kaybı Mısırlılarınkine oranla pek çok oldu. Bu nedenle geri çekilmelerini hile sanıp güvenle ilerleyemedi.

Humus'da Mısır Sultanı'nın bütün hazinesini ve ordusunun değerli eşyasını buldu. Mısır Ordusu'nun kaçak askerlerini de yollarda bedeviler soydular. Bu onların sanatıdır.

Bu sırada Ermeni Kralı beş bin askerle Gazan'a geldi. Bu Kral, İkinci Hetum'dur. Gazan tarafından gözüne mil çekilmiş ise de, iyi çekilmemiş olacak ki, gözü görüyordu. Tekrar tahta çıkmıştı. Böyle olduğu halde Gazan'a yardıma geldi.

Gazan Şam'a doğru yoluna devam etti. Şam'dan ve her taraftan kaçan kaçana oldu. Şam'da kalanlar Gazan'a imam ve din bilginlerinden oluşan bir kurulu gönderdiler. Aman dilediler. Gazan zaten amanın verilmiş olduğunu söyledi. Bir subay gönderip Şam'da halkı camie toplatarak aman yarlığını okuttu (30 Aralık 1299). İç Kale'nin komutanı Sancar savunmaya hazırlandı. İlhan komutana teslim olmasını, sonra halka zarar geleceğini söyledi. Bütün halk, Gazan'la beraber bulunan Kıpçak ve diğer arkadaşları da teslim olmasını söyledilerse de, teslim önerisini hakaretle reddetti. Gazan Şam halkına, «Sizin hiçbir değeriniz yoktur. Ancak sizi ölülerinize bağışlıyorum» dedi. Bu ölülerden amacı Peygamber, sahabe ve evliya türbeleridir.

Gazan bütün Suriye'ye Kıpçak'ı vali atandı. Asker yağma müsaadesi istedi. Gazan şiddetle men'etti; fakat Ermeniler Salahiye'yi, camilere, medrese ve türbelere varıncaya kadar yağmaladılar, sonra da yaktılar. Halkı kestiler ve kalan on bin kişiyi tutsak olarak aldılar. Ermeni vahşileri Şam'ı da harap etmek ve halkını kesmek istedilerse de Kıpçak şiddetle engel oldu.

Şam'dan İlhan hazinesi için yüz milyon altı yüz bin dirhemlik savaş

vergisi toplandı. Bundan başka at, silah, yiyecek gibi şeyler de alındı.

Kutluk Şah yirmi dört bin askerle Suriye komutanı atandı.

Bu sırada Kaydu ve Sogd'dan saldırı geldiği için sıcaklardan da korkarak Gazan döndü. Caber Kalesi önünden Fırat'ı geçip gitti.

Kutluk Şah İç Kale'yi kuşatma altına aldı. Sonra da kuşatmayı kaldırdı. Büyük bir zafer kazanmıştı; fakat Suriye'deki kalelerden hiç biri teslim olmamıştı. Bu sırada Mısır'dan yeni bir ordu geliyordu. Bu 24.000 kişilik kuvvet de Suriye'den çekilip gitti. Kahire'de büyük çaba gösterilip yeni bir ordu ortaya çıkarıldı. Mısır Türkleri bu ordu ile Suriye'ye girip, yeniden bütün Suriye'ye sahip oldular. Yalnız Halep'de bir miktar İlhanlı askeri ile karşılaştılar ve onları da tepelediler. Şam'da İlhanlılar'a casusluk ve hizmet edenlerin kimisini çarmıha gerdiler, kimisini astılar, keminin el ya da ayağını kestiler, kimisinin gözünü oydular. Bedevi şeyhlerini getirip yağmaladıkları ordu eşyasını geri aldılar. Bozgun sırasında Mısır ordusuna çok kötülük etmiş olan Dürziler üzerine de bir ordu gönderdiler. Onları da iyice cezalandırdılar ve yağma ettikleri eşyaları ellerinden aldılar.

Gazan ganimetlerle Suriye seferinden dönünce güzel sanatlarla uğraşmaya ve hayrat işleri yapmaya başladı. Merağa Gözlemevi'ni ziyaret etti. Tebriz çevresinde inşaata başladı. Kendisine bir türbe ve yanına da bir cami, iki medrese, bir tekke, bir han, bir hastane, bir gözlemevi, bir kütüphane, bir hamam, bir sarnıç yaptırdı ve bunları vakıflara verdi. Bunlar arasında aşevine sokağa bırakılmış çocuklar için süt nine bile koydu. Fakir kadınlara iplik yapmaları için pamuk, kuşlara serpilmek için darı, testisini kıran hizmetçilere dayak yememeleri için testi verdi ve yolların taşlarını kaldırmak için işçiler görevlendirdi. Bütün özel evlerini bunlara vakfetti. Bunlar bir milyon altın gelir sağlıyordu. Vakıfların yönetimine meşhur Reşideddin'i görevlendirdi. Burada az zamanda Tebriz'den büyük bir kent ortaya çıktı ve adına «Gazaniye» dendi. Her taraftan değerli süs ağaçları ve meyve ağaçları getirtip diktirdi. Tebriz'in çevresine bir kale yaptırdı. Sokakların düz olmasına dikkat etti. Sağlığa uygun olmadıkları için yüksek bina yapımını yasakladı. İftihar edelim ki, bunlar Avrupa'da bugünkü uygar düşünceler ve işlerdir.

Bundan sonra ilkbaharları geçirdiği «Ucan» kentinde de hanlar, hamamlar, çarşılar yaptırdı. Şiraz'ın çevresine bir kale ve geniş bir hendek yaptırdı. Bir kanal açtırarak Fırat'tan Kerbela'ya su getirdi ve oraları canlandırdı. Kerbela'da iki kanal daha açtırdı. Böylece verimi artan toprakların gelirleri de vakıflara verildi. Ebu'l Vefa Türbesi'ndeki halkı bedevi saldırısından korumak için çevresine bir de kale inşa ettirdi. Ayrıca kalenin içinde de bir han ve bir hamam yaptırdı. Bu suretle çölde bağlı bahçeli bir kent meydana geldi.

Aynı zamanda cami ve hamamı olmayan bütün köylerde de cami ve hamam yapılmasını emretti. İki yıl içinde bunlar tamamlandı.

Bütün büyük kentlerde Hazret-i Ali'nin çocukları için konukevleri yaptırdı. Hz. Muhammed'in soyundan olan kimselere çok saygı gösterirdi. Hazret-i Ali'yi sahabelerin hepsinden çok severdi. Şii olduğunu söylerler.

Bakşı'ların da Müslüman olmasını emretti. Ya da yalandan Müslüman olmaktansa ülkelerine gitmelerini söyledi. Onlardan bir kısmını sünnet ettirdi.

Sonbahar'da tekrar Suriye'ye sefer açmak istedi. Kutluk Şah'ı öncü olarak gönderdi (1300). Kendisi de arkasından yetişti. Halep çevresinde birçok kadın, kız ve oğlan tutsak alındı. Ermeniler bunların çoğunu Adalardaki Frank'lara sattılar. Mısır Ordusu da Suriye'ye girdi. Sürekli ve şiddetli yağmurlar, kar yağışı Gazan Ordusuna büyük kayıplar ve güçlükler verdiğinden geri çekildi. Mısır'a elçi kurulu ve bir mektup gönderdi. Bu kurula Melik Nasır da cevap olarak bir mektup verdi. Bu mektuplarda hem birbirini korkutmak, hem suçlamak, hem de barış istemek vardır. Bundan sonra Gazan Mısır'a bir başka elçi kurulu daha gönderdi.

Gazan Kirmanşah'a geldi. O civarda Nevruz olayında bir gece gayet üzgün bir biçimde, adamsız, çadırsız bir ağaç altında uyumuştu. Bunu hatırlayıp yanındakilere o geceyi anlattı. İnsanın kendi kuvvetine güvenip kibir etmemesini, bunalımlı zamanlarında hiç üzülmemek gerektiğini söyledi.

Polad Çing Sang, «Kubilay Kaan'ın Merkitler üzerine giderken bir ağacın önünde attan inip Tanrı'ya yalvardığını, eğer zaferi kazanırsa ağacı ziyaret edeceğini, kıymetli kumaşlarla süsleyeceğini adamıştı. Zaferi kazınınca gelip ağacı süslemiş ve çevresinde askeriyle beraber dans etmiş olduğunu» söyledi. Gazan hemen ağacı süsletti. Kendisi ve yanındakiler ağacın çevresinde dans ettiler. Ağaçlara tapınmak, adak adamak eski Türk dininde vardı. Müslüman olan Gazan şamanlığa da uyuyordu. Bugün türbelere bez bağlamak ihtimal bu adetin sonucudur.

Bizanslılar'dan elçi geldi. Bizans imparatoru Anadolu Türkleri'nin saldırılarını önleyemiyor, kızını Gazan'a vererek bu tecavüzleri durdurmak istiyordu. Elçi, İmparator'un kızını Gazan'a eş olarak önerdi ve saldırıların önlenmesini rica etti. Gazan kabul etti. Gazan Halep'deyken Mısır'a gönderdiği elçi ile beraber Mısır Elçileri de geldi. Getirdikleri cevap memnuniyet verecek biçimde değildi. Mısır Elçilerini Tebriz'e gönderip hapsettirdi. Aynı zamanda Mangu Timur'un oğlu Toktuka'dan da bir elçi kurulu geldi. Toktuka, Cuci soyundan olup 1291 yılından beri Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyinde ta Kuzey Donmuş Denizi'ne kadar olan topraklarda saltanat sürüyordu.

Bazı Avrupa devletlerinden de Suriye zaferini kutlamak üzere elçiler geldi. Bunlar hala Hıristiyanlık peşinde, Gazan'dan bu yolda yardım umudundaydılar. Olup bitenlerden pek haberleri yoktu.

1298 yılında Gazan, Çin İmparatoru Timur Kaan'a değerli armağanlarla beraber bir elçilik heyeti gönderdi.

Gazan, 1303'de Suriye üzerine bir üçüncü sefere başladı. Veziri Sa'deddin ve doktoru Şemseddin yanında idiler. Ordusunun bir kısmı Halep'e, Hama ve Şam'a vardı. Mısır Sultanı Melik Nasır da ordusuyla geldi. Gazan'ın ordusu elli bin kişi idi. Birer de Ermeni ve Gürcü tümenleri vardı. Müruc-üs Saffer (Sarı Çayır) de ordular savaş düzenini aldılar. Nasır, ordusunun arkasına eşya ve develerden bir hat yaptı. Askerinden kaçanların vurulması için de önlem aldı. Savaş, Kutluk Şah'ın

Mısır sağ kanatına taarruzu ile başladı. Kutluk Şah Mısırlılara fazla kayıp verdirdi. Fakat Mısır Ordusunun merkez ve solundan yardım gelerek Kutluk Şah'ı sağ kanat üzerinden çekilmeye mecbur etti. Yardıma gelenleri de Mısır generallerinden Esen Demir püskürttü. Bu sefer eski Mısır generallerden Kıpçak, Kutlu Bey Burlogı koluna hücum edip onu fena halde bozguna uğrattı. Mısır Ordusu'nun sağ kanadı bozuldu. Askerler Sultan'ın eşyasını yağma ederek kaçtılar. Fakat bunlar yine toplandı.

Mısır Ordusu, İlhan Ordusunun bulunduğu dağı çevirdi. Oradan kaçıp gelen Mısır'lı bir tutsak, Gazan Ordusunun susuzluktan perişan olduğunu bildirdi. Mısırlılar İlhanlılara dağdan inmeleri ve kolayca işlerinin bitirilmesi için bir yol açtılar. Yol açılınca İlhanlılar doğru çaya koştular. Birçok atlar bataklığa saplandı. Mısırlılar bunları kovaladılar. Kaçaklardan çoğunu öldürdüler. Bedevi Arap kılavuzları İlhanlıları takım takım yanlış yola götürüp çölde tepelediler. Kalanlar da susuzluktan öldüler. Gazan Ordusu'nun tamamına yakını yok oldu.

Melik Nasır, zaferi güvercinlerle her tarafa ilan eti. Büyük şenlikler yapıldı. Gazze'ye güvercinle emir gönderilip, kaçaklar tutuldu ve hazineden yağma ettikleri şeyler toplandı. Nasır büyük bir alayla Kahire'ye girdi. Alayın önünde mızraklara geçirilmiş altı bin Gazan askeri başı, ondan sonra zincire vurulmuş altı yüz İlhanlı tutsak vardı. Bu tutsakların her birinin boynuna da savaşta öldürülmüş bir İlhanlı askerin başı asılmıştı.

Gazan hezimet haberini Erdebil'de aldı. Ordusunun kalan bölümü de geldi. Bu kalanlar, asıl ordunun onda biri bile değildi. Bozguna neden olanları cezalandırdı. Çok üzüldü, bu yüzden burnundan kan boşandı. Kutluk Şah'ı idam ediyordu. Fakat yalvarıp ölümden kurtardılarsa da tahtının yanında ayakta durdurup herkesi birer birer yüzüne tükürttü. Birçok komutan ve subaya dayak cezası verdi.

Gazan'ın hazinesi boşalmıştı. Yolsuzlukların ardı arkası kesilmediği için vergi yeterli gelmiyordu. Kulahu'nun Tela Kale'sine sakladığı Halifelerin, Suriye'nin, Batınlılar'ın hazinelerini -«balış» (som çubuk halinde altın)ları, mücevherleri satarak- bizzat bunların bekçileri soymuşlardı. Sultan Ahmed'in topladığı hazinelerse öldüğü vakit ortadan kaybolmuştu.

Hiçbir servet toplayamamıştı. Gazan, askere verecek para, hatta gelen elçilere verilecek armağan bulamıyordu; fakat herkes bunu Gazan'ın cimriliğine veriyordu. Bunu anlayan Gazan gerçek durumu, gerekli kişilere, gelenlere anlatmıştı. Saltanatının üçüncü yılında bizzat maliye ile meşgul olup ülkeyi doldurmuş olan eşkiyayı temizledi ve işleri yoluna koydu. Hazine zenginleşince de büyük cömertlikler yaptı.

Gazan Tebriz'e döndü. Hemen Suriye üzerine bir yeni sefer hazırlıkları başladı. Avrupa devletlerine «Arz-ı Mukaddes»e (Kutsal Topraklar) asker göndermelerini rica için de elçiler gönderdi. Çıkar yamandır. Her şeyi; insanın dini düşüncesini de yeniyor. Bir müslüman, Haçlıları davet ediyor!. 1303 yılında Paris'e gelen elçiler, Fransa Kralı'na Suriye'de beraber hareket için bir anaşma önerdikleri gibi Gazan'ın Hıristiyan olacağını da bildirdiler.

Bu sırada Gazan göz hastalığına uğradı. Çinli hekimler vücudunun iki yerine hacamat yaptılar. Tebriz'de Pir Yakub adında birinin «yakında Keyhatu'nun oğlu Elafrenik'in tahta çıkacağını görünmeden seslenen melekten öğrendiğini» söyleyerek, Gazan'ın ordusunda propaganda yapmaya ve taraftar kazanmaya çalışan adamları yakalandı. Bu gizli cemiyetin başkanı ve üyeleri tutulup idam edildi. Rey yakınlarında Gazan tekrar hastalandı. Pek ağırlaştığından eşlerinden Bulgan Hatun'u çağırttı. Devlet adamlarını ve beyleri de toplayıp, yerine, dört yıl önce veliaht yaptığı Harbende Olcaytu'nun geçirilmesini vasiyet etti.

17 Mayıs 1304 yılında 33 yaşında öldü. Cenazesi Tebriz'e götürüldü. Yolarda kadın, erkek herkes baş açık ve yalın ayak sokağa çıkıyor, başlarına toprak atıyor, bağırıyorlardı. Tebriz halkı yedi gün yas simgesi olan yırtık ve koyu mavi elbise giydi. Tebriz civarında yaptırdığı türbeye gömüldü.

Sekiz eşi vardı. Bunlardan ikincisi olan Bulgan Hatun'dan Alcu adında bir oğlu ile Olcay Kutluk adında bir kızı olmuştu.

Gazan akıllı, bilgin, tedbirli, cömert bir hakandı. Birçok inşaat ve hayrat yaptırmıştı. Sözlerinde hikmetler vardı. Biraz Arapça, Acemce, Hintçe, Keşmirce, Tibetçe bilirdi. Genel tarihi, özellikle Moğol tarihini bilirdi. Ünlü yazar Reşidüddin, Moğol şeceresinin çok kısmını Gazan'dan öğrendiğini söylemektedir. Sanata da çok ilgi gösterirdi. Kendisi demircilik, marangozluk, nakkaşlık gibi birçok sanatları yapardı. Özellikle kimyayı iyi bilirdi. Tıp bilimini pek severdi. Otları ve her birinin özelliklerini öğrenmişti. Hekimler gibi otları kökçü dükkanlarında öğrenmez, dağlara çıkar, incelerdi. Bu yolla Türkistan'a, Hint'e, Çin'e özgü sanılan birçok otları İran'da bulmuştur. Yanına Türklerden meşhur Botanik bilginleri getirtmişti. Dağları, ovaları bunlarla beraber dolaşırdı. Çok iyi bir panzehir yaptı. Hayvan ve maden bilimlerini de pek severdi. Remil (kum), azm-i gelef (omuz kemiği), at dişleri ile fala bakmasını bilirdi. Kozmografya bilir, çoğunlukla Merağa Gözlemevi'ne giderdi. Tebriz civarında «Şeneb»de yaptırdığı gözlemevinin üstünü güneşi gözleyebilmek için özel bir kubbe biçiminde yaptırdı. Bu buluş kendisine aittir. Çevresine bilginleri, düşünürleri toplar, onlarla sohbet ederdi. Namuslu ve değerli adamları bulunca onlara iş verir, güvenir, haklarında yapılan dedikodulara asla kulak vermezdi. Onların onurlarını okşardı. «Dünya'da doğruluktan yüksek şey yoktur» derdi ve adaleti uygularken merhamet bilmezdi. Hakimlere:

«Vali ve memurlar aleyhine olan şikayetlerde en iyi yöntem kamuya başvurmaktır» derdi. Bunun gibi çok özdeyişleri vardır. Yönetimde de pek iktidarlı idi. Kendisinden önce yönetim vezirerin elinde iken O şahsen kendisi yönetti. Namus konusunda da pek dürüst idi.

Bir kadın güzelliği ile dikkati celbetse, yalnız göz ile bakmaktan ileri gitmezdi. Haremlerinden ayrı olduğu zaman devlet adamları kendisine güzel kadınlar sunmak isterlerdi. Kabul etmezdi. Memur ve askerlerinden ırz düşmanlarını şiddetle cezalandırırdı.

Kendisinden önce bozulmuş olan yönetimi, devletin her kademesinde tamamen yoluna koydu. İlhanlılar Devleti, Gazan zamanındaki kadar düzeni önce de, sonra da görmedi. Devletine bir yasa düzeni bıraktı. Za-

manında sarhoşluk çoktu. Her tarafta, hatta cami yanlarında genelevler vardı. Tutsak kızları bu evlere satarlardı. Oysa bu kızlardan fuhuş yapmak istemeyenler vardı. Gazan istemeyen kızların oraya satılmasını yasakladığı gibi, oralara satılmış olanlardan kalmak istemeyenleri çıkarttı.

Zamanında hükümet ve kabineye «divan», üyelerine «vezir», hayvan sürüsünden alınan vergiye «koyçur» ve diğer vergilere «haraç», para halinde olursa «mal» (demek bizim «maliye» buradan geliyor), gümrük gelirlerine «tamga», bir kentin toplam gümrük gelirine «kent tamgası», gümrük memuruna «tamgacı», maliye memuruna «bitikci», valilere «melik», eyalet baş memurlarına «şahne», komutanlara «başkak», tacire «ortak», timara «ahta» (akta), mirâhûra(*) «ahtacı», fermana «yarlığ», ilm-i habere «yafta», genel çiftlikçilere «mutasarrıf» derlerdi. Bir de «kurucu» memuriyeti vardı. Para birimi Dinar'dı. On bin dinarın adı «tuman»dı. En ufak para «danuk» idi.

Gazan Han ile himayesi altında olan Gürcü Kralı üçüncü Vahtang'ın ortak parası (1301-1307).

Sarayın sorfacılarına «idacı», hükümdarın mührüne «al tamga», (bu mühür «yeşim» taşından yapılırdı). Mühürdarda «alcı», memurlara alemet olarak verilen madenden plakalara «payza» (bunların birinci derecesinde arslan başı resmi vardı), postacılara «yam» (Acemler «yamha» diye çoğullaştırmışlardır), tümen komutanlarına da özel yam'ları olduğundan bunlara «tuman yamı» (bunlar Gazan zamanında lağvedildi) denirdi. Kentler arasında haberleşme görevi yapanlara «İlçi», Gazan'ın seyahatte olanların yatması için her yerde yaptırdığı hanlara «İlçihane», hassa alayına «kızık», hükümdar ve vezirin emrine «pervane», levazım memurlarına «bukaul», bir han veya hükümdara bağlı olan halkın genel adına «ulus» (bu deyime göre: Millet), araziye «yurt», yerleşme ve işletme için verilen toprağa «yurtluk», vakıflara «vakıf», sivil ve askerî her çeşit memura «kul», yolların güvenliği ile görevli olanlara «tangaul», hükümdarın mücevherlerinin bulunduğu hazineye «narin», altın eşya ve kıymetli kumaşların bulunduğu hazineye «beydun» (Moğolca «kalın» demektir), hükümetin hayvanlarına bakan memurlara «kancı», doğanlara bakanlara «kuşçı», av için beslenen barsları kullananlara (bars: Ceylan gibi avları yapan; kaplandan küçük ve kolay alışan hayvandır. Türklerce meşhurdur) «barscı», seyislere «kutelci«, posta bargirlerine «ulaf»,, muhzır'a «muhzır», polis memuruna «vekil», çarşı ve pazarların müfettişine «muhtesip», yarım okkalık ölçüsüne «man», daha büyük ağırlık ölçülerine özgü olan ölçüye «kuban», 10 man'a «kile», 10 kileye «tugar», arşın'a «gez» derlerdi.

Zamanında İlhanlılar Devleti tamamıyla bir İslam devleti halini aldı. Büyük hükümdarlardandı. 9 yıl tahtta kaldı.

(*) **Mirâhûr:** Saraylarda binek ve yük hayvanlarına bakan kimselere veya padişahın ahır müdürüne verilen ad. (Toker Yayın Komisyonu).

OLCAYTU İLHAN:

Horasan'da bulunan Harbende Olcaytu henüz tahta çıkmak üzere yola çıkmamıştı. Keyhatu'nun oğlu Elafernik, Horasan'da başkomutan General Harkudak'ın yardımıyla tahta geçmek girişiminde bulundu. Olcaytu Elafernik'i öldürttü. Harkudak üzerine de asker sevk edip kanlı bir savaştan sonra onu ve adamlarını da yakalayıp öldürttü. Kurultay kurulup oy birliği ile ve «Sultan Muhammed Olcaytu» ünvanıyla İlhan seçildi (12 Temmuz 1304). Argun'un üçüncü oğlu olup anası Uruk Hatun'dur. 1281 yılında doğdu. Uruk Hatun, Dokuz Hatun'un kardeşi türe Sarıca'nın kızıdır. Olcaytu, Merv çevresinde çölde susuzluk içindeyken doğmuş ve doğar doğmaz bol yağmur yağmış olduğundan kendisine Olcaytu Buğa adı konmuştu. «Olcaytu» «talihli» demektir. Biraz sonra Tamudar, nihayet acemce Hurbende adını almıştı. Belgelerin çoğunluğunda adı «Sultan Olcaytu Muhammed Hüdabende» olarak yazılıdır.

Önce Uruk Hatun tarafından Hıristiyan yapılmış ve «Nikola» adı verilmişse de, küçüklüğünde evlendiği Kuncu Sikat Hatun tarafından, Uruk Hatun ölünce Müslüman edilmiştir.

Müslümanlığa ve Gazan Han'ın yasasına son derece uyulmasını emretti. Suğuş işlerini (Savaş Bakanlığı) Moğol Ulusunun başları olan Kutluk Şah ile Çoban Noyan'a, maliye işlerini Hoca Reşideddin ile Saveli Hoca Sa'deddin'e, vakıf işlerini Kutluk Kaya ile Bahaeddin Yakub'a verdi. Diğer bütün komutan ve memurları yerinde bıraktı. Hazine tükeninceye kadar ihsan dağıttı.

Aynı yılda 6 Ağustos'ta Tebriz'e geldi. 19 Eylül'de Çin İmparatoru Timur Kaan'ın, Kaydu'nun oğlu Çabar'ın, Burak'ın oğlu Dua'nın elçilerini Merağa'da huzuruna kabul etti. Biraz sonra Tokta Bey elçileri ile geldi. Kutlama ve barış güvenceleri getirdiler. 8 Ocak'ta Mısır'a elçi gönderdi. Mısır'a giden elçi Olcaytu'nun tahta çıktığı haberini ve barış isteğini götürdü.

İren Çin'in kızı Kutluk Şah Hatun'la evlendi. Üç ay sonra da Bulgan Hatun'la evlendi.

Kirman Hanı Şah Cihan'ı azletti. Yerine bir vali atadı. Bununla, yüz yıldır Kirman'da saltanat süren Karahıtaylılar Sülalesi bitti.

Bir yıl sonra, yani 1305 yılında «Sultaniye» adıyla bir kent yaptı. Burada eczanesi ve her şeyiyle bir hastane, bir medrese yaptırdı. Bin ev de masrafı kendisinden olmak üzere Reşideddin tarafından yaptırıldı. Bu kentin çevresine de kesme taşlardan bir kale duvarı çevrildi. Aynı zamanda bir saray, bir türbe de yaptırıldı.

14 Nisan 1305'de Reşideddin «Cami-üt Tevarih» adındaki meşhur eserini Olcaytu'ya sundu.

Küçük küçük on iki prens tarafından yönetilen dağlık ve bir ucu Hazar Denizi'ne dayanan «Geylan»ı fethe teşebbüs etti (1307). Çeşitlikollardan dört ordu gönderdi. Bunlar bazı yerleri aldılarsa da Kutluk Şah kolu bozuldu ve sonunda 40 kişi ile kalan Kutluk Şah geri çekilmeyip kahramanca vuruştu. Kendisi de vurulup düştü. Orduda bulunan Ermeni, Gürcü ve Moğollar pek çok yağma, katliam ve alçakça

işler yaptılar. Olcaytu, Kutluk Şah'ın uğradığı felaketi haber alınca intikam almak için o tarafa üç bin seçme atlı göndérdiyse de bu birlik bozulacağını anlayıp etrafına hendek çevirdi ve İlhan'a birini koşturup yardım istedi. Gelen yeni yardımla birlikte kanlı bir savaştan sonra Geylanlıları bozguna uğratmayı başardılar. Bu zaferden sonra Temican üzerine ilerlediler. Oranın prensi teslim olacağını bildirdiyse de, talan edebilmek için kabul etmediler. Başka çare olmadığını gören Prens, kahramanca savaşarak İlhan ordusunu perişan etti. Az adam Kazvin'e kaçabildi; fakat sonunda çare olmadığını gören Prens, bizzat Olcaytu'ya teslim oldu. Böylece Geylan fethi tamamlandı. Olcaytu, Geylan prenslerinden en önemlisi ve kahramanı olan Soluk ve diğer bir ikisini tutsak alıp götürdü. «Soluk» adına bakılırsa Geylanlılar Türk'dü.

İlhan, bir süre sonra Herat üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordunun komutanı Danışmend, Herat'ı şartlı olarak teslim aldı. Bu komutanın bayrağında bir ejderha resmi vardı. Kendisi saf bir Türk'tü. Hile ile iç kale'yi de almak istiyordu. Oranın komutanı Muhammed Sam teslim olmuyordu. Danışmend, hile ve silahsız olmak şartıyla birkaç yüz adamı içeri sokmaya Sam'dan izin aldı. Bu adamları bellerine ve çizmelerinin içine hançerler gizleterek gönderdi. Kendisi de girdi. Adamlarına işaret verdiği vakit Sam'ı yakalamalarını tenbih etmişti. Oysa Sam da pusuya asker koyup, askerlerine Danişmend'in öldürüleceği noktayı söylemiş, oraya gelince üzerine hücum etmelerini emretmişti. Tam o noktaya gelince Sam'ın beylerinden Tacettin Yılduz önünden gelip Danişmend'in elini öptü ve geçmesi için açıldı. Danışmend ilerleyince kafasına bir gürz vurdu. O anda saklı olan biri çıkıp bir kılıç ile Danışmend'in kafasını uçurdu. Yanındakiler kapıya doğru kaçışmaya başladılarsa da, kapının kapalı olduğunu gördüler. Hepsi kesildi. Danışmend'in komutanlarından İnal Tekin ve Tutak Bela bu haberi alınca kaçtılar. Sam, askeriyle çıkıp bunları kovaladı ve çoğunu öldürdü.

Bunun üzerine Danışmend'in iki oğlu, babalarının öcünü almak için otuz bin kişi ile gelip kenti kuşattılar. Şiddetli savaşlar oldu. Savaşın gidişinden Kale'ye kuvvetle girilemeyeceği anlaşıldı. İki kardeş hileyi ele alıp, Kale'deki subaylar arasında ikilik çıkarmayı düşündüler. Kale'deki subaylardan birisine «Muhammed Sam'ı tutuklayacağına ilişkin söz vermiştin. Hala sözünü yerine getirmedin» diye bir mektup yazıp, bunu bir adamla Kale'ye gönderdiler. Ok ucuna takıp başka mektuplar da attırdılar. Muhammed Sam işin düzen olduğunu anladı. Aynı yalanı Danışmend'in oğullarına yaptı. Bununki de başarılı olmadı. Bu sırada kaleyi kuşatanlara yardım geldi. Kale'de açlık başlayınca altı bin kişi açlıktan öldü. Sam, halkı Kale'den dışarı çıkardı; fakat kaleyi kuşatan askerler bu aç insanların üzerine hücum edip öldürdüler. Bir gün sonra da yazı ile ve bütün ordu subaylarının imzası ile verilen hayatına dokunmamak sözü üzerine Sam teslim oldu.

Olcaytu Hemedan'da av yapmaktaydı. Musa adında bir Kürt Şiilerin Mehdisi iddiasıyla çıkıp bayrağı altına birçok kürt topladıysa da kafası kesildi.

Bir İlhanlı generali Kilikya'da Ermeni Kralı Dördüncü Leon'u öldürdü. Ermeniler, Kulahu'dan beri İlhanlılara sadık kalmışlardı. Çünkü

kuzeyde Selçuk, güneyde Mısır Türklerine düşman idiler. Bu da en çok din yüzündendi. Gazan ölünce Mısırlılar Bedrettin Bektaş komutasında Kilikya'ya bir akın yaptılar (1304). Birçok tutsak ve ganimetle döndüler. Bir yıl sonra Mısır'ın Halep Valisi Kara Sungur, Kuş Timur komutasında bir akın daha yaptı, fakat büyük kayıplar vererek geri çekildi.

İlhan 1306 yılında İren Çin'i, Selçuk Ülkesine askeri vali olarak atadı. Bu general Müslüman idi. Kilikya'dan geçerken Ermenilere fena muamele yaptı. Şimdiye kadar İlhanlılara sığınan Ermeniler, şimdi o tarafta da Müslüman görüyorlardı. Bir taraftan Mısır'a, bir taraftan İlhanlılar'a vergi veriyorlardı. Ermeni Kralı, İlhanlılar'dan bir generali İlhan'a şikayet etmişti. Öc almak için bu general, Ermeniler'i sıkıştırıyordu. Leon, gizlice Mısırlılardan yardım istedi. Mısır'dan gelen memur, Leon'un başvurusunu İlhanlılar General'ine söyledi. General, Mısır'lı görevli ile birlikte görüşme yapmak üzere Leon'u davet etti. Leon, dayısı İkinci Hetum ve kırk kadar baron ile beraber geldi. General, çadırında Leon'u tekbir getirerek öldürdü. Tekbir'i işiten adamları da dışarıda bekleyen Ermenileri öldürdüler. Leon'un yerine İkinci Hetum'un beş kardeşinden en küçüğü olan Osin geçirildi. Ermenilerin Kilikya'da bütün hayatlarında politikalarının odak noktası din, Türk ve Müslüman düşmanlığı olmuştur. İlhanlılar Müslüman olunca ve Avrupa Haçlılarından da umut kesilince, Ermeniler Müslümanlar arasında birinden diğerine sığınarak yaşamak yolunu tuttular. Bizans sınırındaki Selçuk enkazından türeyen Türkmen beyleri, bunlardan özellikle Osman Bey, Bizanslıları sürekli vuruyordu. İmparator Andronik, Olcaytu ile hısım olursa, İlhanlılar'ın emriyle bu Türkmenler'in saldırılarından kurtulacağını umut ederek Olcaytuya kızkardeşi Mari'yi verdi. Olcaytu bu Mari'ye «Despina Hatun» adını verdi.

Olcaytu Hanefi mezhebindendi. Paralarına ilk dört halifenin (Çıhariyar-ı Güzin) adlarını yazdırmıştı. Hanefilerin, Olcaytu'dan yüz bularak, burunları kalkmıştı. Bu da düşmanlarının çoğalmasına neden oldu. Şafii olan vezir Şemseddin de bunlar arasındaydı. Şafii ve Hanefi bilginleri birbirini hükümdarın gözünden düşürmek için çalışıyorlardı. Bunların en meşhurları Olcaytu'nun önünde bir mezhep tartışması yaptılar. Bu tartışma pek şiddetli oldu. Tartışmada bir adamın ana ve kız kardeşi ile evlenebileceğine, erkekler arasındaki cinsel ilişkinin haram olmadığına kadar iş uzadı. Olcaytu ve beyler bu tartışmadan iğrendiler. Moğollar «Bizim atalarımızın dini çok iyi idi. Bu Arap dininin bir çok mezhebi var ve erkeklere analarıyla, kızkardeşleriyle, kızlarıyla yatmaya izin veriyor. Bu din için Cengiz Han'ın dinini bıraktık!... Eski dinimize dönelim!» dediler. Moğolların anlâdıkları pek yanlış idi. Fakat kendi anladıkları gibi diğer Moğolların arasına yaydılar. Özellikle prensler pek kızdılar. Bu da din bilginlerinin hatası idi. Bu adamlar az kaldı, Moğolları tekrar dinden çıkaracaklardı. Zaten ne kadar çok iyi Müslümanı bunlar dinden çıkarmışlardır.

Rusların Müslümanlığı kabulden vazgeçmelerine yine bu din adamları neden oldu. Bereket versin Olcaytu üç ay tereddütten sonra Müslümanlıkta kalarak durumu kurtardı. Bu sefer de Aleviler, alevi olması için çalıştılar. Nihayet 1210 yılında Olcaytu Hazret-i Ali'nin türbesine

gidip Şii oldu. İlhanlılar'ın pek azı sünni kalıp, diğerleri Şiiliğe girdiler. Hutbe'den Hazreti Ebubekir, Ömer ve Osman'ın adlarını çıkarıp, yalnız Hazreti Ali, Hasan ve Hüseyin'i okuttu. Paralarda da aynı şeyi yaptı. Alevi bilginlerini çevresine toplayıp alevilik için bir de okul açtı.

Para işlerindeki yolsuzluktan dolayı vezir Sa'deddin Savcı'yı idam ettirdi.

Bundan biraz sonra bir Yahudi, türe Tukmak'ın tahsildarı Cevheri adında diğer bir Yahudiye İbranice bir mektup yazdı. Bu mektupta Sultan'ı zehirlemesi öneriliyordu. Uydurma olduğu anlaşılıp Yahudi idam edildi. Yahudi, idamından önce mektubun Sa'deddin'in adamları ve Taceddin Uc ile oğullarının tertibi olduğunu itiraf ettiğinden bunlar da idam edildi.

Bu işler Bağdat'ta olmuştu. Olcaytu Bağdat'tan dönerken Cümhal Geçidi'nde «Sultanabad» kentinin inşasını emretti. Sultaniye'ye gelince Taceddin Alişah'ı Maliye Veziri yaptı. Bu adam mücevher ve kumaş tüccarı idi. Böylece bir iki prense çatmış ve onlar tarafından Hükümdara takdim edilip vezir yapılmıştı. Sesi güzel Bağdat'lı bir aktrisi Olcaytu'nun yanına götürerek bu sayede büsbütün İlhan'ın teveccühünü kazandı. Alişah Hükümdara takdim ettiği bu kadınla evlendi. Sa'deddin, Alişah'ı çekemiyordu. Reşideddin ise onun damarına basıyordu. Bu durum o vakte kadar birlik olan bu iki veziri birbirinden ayırdı.

Kışları Bağdat'ta, yazları Sultaniye'de geçirmeyi adet eden Olcaytu'ya 1312 Ağustosunda Mısır'dan, Sultan Nasır'dan kaçan Halep Valisi Kara Sungur, Şam ordusu kumandanlarından Ay Timur, Bilban, Beybars, Trablus Valisi Akkuş Sultaniye'ye gelip sığındılar. Bunun üzerine Olcaytu Suriye üzerine sefer hazırlıklarına başladı ve Suriye'ye girdiyse de, askeri sıcaklara dayanamadığından çekildi.

1313'de Sogd ve Türkistan hükümdarı, Çağatay neslinden ve Burak'ın oğlu Dua'nın oğlu İsen Buğa'nın elçileri geldi. Dua 1306'da ölmüş, yerine geçen oğlu Guncuk ancak 18 ay saltanat sürmüştü. Onun da yerine Talikua geçmişti. Dua'nın küçük oğlu Gebek, Talikua'yı öldürdü. Kurultay, Dua'nın oğlu İsen Buğa'yı Han yaptı. Bu Han Kaydu'nun geniş ülkesinin büyük bir kısmını aldı. Horasan'ı da zaptetti. «Kut Tağ»daki Çin Kaanı'nın ordusuna hücum etmek üzere yürüdüyse de, «Tanrı Tağ»da bozuldu. İsen Buğa bütün kuvveti ile Kaan'a karşı koymak istiyordu.

Olcaytu Horasan'ı oğlu Ebu Said'e vermişti. Çünkü hep Horasan Valileri tahta geçiyordu. Ebu Said, Sevinç Bey'i «Atabey» atamıştı. İsen Buğa, türe Yasavur'u öldürmek istediğinden, Yasavur, İsen Buğa ordusuyla savaşırken, Olcaytu'nun orduları yetişip savaşı Yasavur'a kazandırdılar. Yasavur Semerkant, Buhara, Tirmiz ve başka kentlerin halkını Ceyhun'un güneyine geçirdi.

1314 yılında Karaman Beyi Mehmed Bey Konya'yı zaptetmişti. Olcaytu üç tümenle Çoban'ı gönderdi. Mehmed Konya'ya kapandı. Çoban Konya'yı kuşattı. Anadolu'da çekirge yüzünden büyük bir kıtlık olduğundan kuşatmaya dayanmak mümkün değildi. Barış yoluyla teslim olmasını önerdi. Mehmed bey geceleyin kaçtı ise de yakalandı. Kefeni boynunda, elinde kılıç affını rica etti ve affedildi.

1315'de Mısır Ordusu, Ayıntab (Antep) yoluyla Kilikya'ya girdi, Malatya'yı aldı ve kenti yağmalayıp yaktı. Gerçi çekilirken Malatya'da mevcut olan on dokuz bin çulha (bez işleyen) sanatkarını da alıp Halep'e götürdü. Biraz sonra Çoban gelip Malatya'ya sahip oldu. Mısırlılar bir müddet sonra bir akın daha yapıp Darende'yi aldılar. Orada buldukları bin Ermeni'yi kestiler.

Ebu Said, ordusu için bir düziye para istiyordu. Olcaytu Han vezirlerine para göndermelerini söylüyordu. Bunlardan Reşideddin, Maliye işlerine asla karışmadığını, demek ki bu işte kabahatlı olmadığını bildiriyordu. Alişah «Devleti beraber yönetiyoruz» diyordu. Reşideddin de «Ben mühürümü bu işlere asla basmadım. Sorumlu sensin. Adamların karun oldular» cevabını verdi. Alişah da; «Öyleyse bundan böyle mührünü bas!» diyordu. Nihayet Olcaytu bu işi ikisinin bölüşmeleri için mi verdi.

Alişah, Sultan'ın arkadaşlarından Tukmak ile takıştı. Horasan'dan ise para yetiştirilmesi için haber haber üstüne geliyordu. Alişah da Olcaytu'ya hazinede para olmadığını bildiriyordu. Bunun üzerine anın ne olduğunu soran hükümdara Reşiddedin, Alişah'ın aldığını söyledi. Alişah'ın üç yıllık hesabı incelettirildi. Alişah'ın dört tahsildarının üç yüz tuman açığı çıktı. Açığı kapatmaları önerilen görevliler, Alişah'a kendilerini perişan olmaktan kurtarmasını rica ettiler. O da gece hükümdarın yanına girip etkili sözlerle bu adamları affettirdi.

Beyler, özellikle İren Çin ve Çoban buna kızdılar: «Şimdiye kadar beylerin izni olmadan bir Tacik hükümdar ile konuşar azdı. Şimdi Tacik, gece yarısı hükümdarın yanına giriyor» dediler. Alişah pek kızmış olan Çoban'a armağanlar vererek ağzını kapattı. Reşideddin birkaç aydır gut hastalığından dışarı çıkamıyordu. Alişah, Reşideddin aleyhine çalışıyordu. Durumun fenalaşmakta olduğunu gören Reşideddin para vererek Tukmak'ın himayesini rica etti. İki vezirin barışması için buyruk verildi ve barıştılar.

1316 yılı sonlarında Olcaytu Sultaniye'de gut hastalığına tutuldu. Şiddetli bir perhiz yaptırıldı. Bu sırada hareme girip çıktıktan sonra uzun süre hamamda kaldı ve orada hazmı güç bir et yemeği yedi. Bu sefer mide hastalığına uğradı. Yapılan konsültasyonda, hekimler tedavisinde ikiye ayrıldılar. Çoğu hafif bir müshil verilmesini tavsiye ettiler. Bir ihtiyar hekim çok kuvvet verici bir ilaç verilmesinde ısrar etti. Ve çok miktarda kuvvetlendirici bir ilaç verildi. Hastalık arttı. Olcaytu kusma ve ishalden öldü (16 Aralık 1316). Altın, gümüş ve mücevher ile süslenmiş olan tabutu tahtın üzerine konup devlet adamları ve subaylar kendisine son saygıyı yaptılar. Koyu mavi elbiseler giyerek sekiz gün yas tutuldu. 36 yaşında öldü. Yerine oğlu Ebu Said geçti.

12 yıl, 5 ay hakanlık yaptı.

İyi, liberal bir hükümdardı. Çok içki içerdi. Başlıca işi eğlenceydi. 12 kadın ile evlenmişti. 6 oğlu, 5 kızı olmuştu. Fransa Kralı Filip Löbel'e Moğolca ve Uygur yazısıyla bir mektup göndermiştir. Papa, Olcaytu'nun Müslüman olduğunu bilmeyerek, O'nu Müslümanlar aleyhine «Arz-ı Mukaddes»i(*) almak için teşvik ediyordu.

(*) Arz-ı Mukaddes: Kudüs, Kutsal Topraklar. (Toker Yayın Komisyonu)

Avrupa o vakit böyle cahildi. Yani bizim şimdiki Avrupa'yı bilmediğimiz gibi idiler. Avrupa'nın bu cahilliğinin başlıca nedeni de Ermeniler idi. Onlar Avrupa'yı böyle yanıltarak yeni bir Haçlı Seferi başlatmaya çabalıyorlardı. Nitekim son çeyrek asırda da Avrupa ve Amerika'yı aleyhimize kışkırtmışlardır.

Kilikya Ermenileri bütün hayatlarında Türkler ve Müslümanlar üzerine Avrupa'yı üşüştürmeye, Türkleri yok ettirmeye çalışmışlardır. Bu durum tarihî bir Ermeni zihniyeti, heves ve planıdır. Bundan sonra olmayacağına inanmamalıyız. Gaflet etmemeliyiz.

EBU SAİD İLHAN :

Devletin ileri gelenleri ve beyler Olcaytu'nun hastalığının giderek ağırlaştığını görünce Ebu Said'i Horasan'dan acele çağırdılar. Bütün devlet adamları karalar giymiş oldukları halde kendisini karşılayıp, yaklaşınca atlardan indiler. Birçok defa önünde olcaştılar. Saygı gereği attan inmek eski Türk göreneklerindendir. Halen Anadolu'da karşılaşan iki atlı birbirine saygı göstermek için derhal attan inerler. Ya da küçük olan iner. Ebu Said, Sultaniye'ye gelip babası için halka yemek dağıttı. Halen bizde ölü için lokma dağıtmak göreneği vardır. Bu da şamanlıktan kalma olmalıdır. Hemen hatunlarla birlikte Kurultay toplanıp oybirliği ile kendisini «İlhan» seçtiler. Börklerini çıkarıp kuşaklarını enselerine attıktan sonra birkaç defa olcaşarak Ebu Said'e saygılarını sundular. Bir elinden Çoban, diğer elinden Sevinç tutup kendisini tahta oturttular ve başından inci ve değerli taşlar saçtılar (Nisan 1317).

12 yaşında tahta çıktı. «Ala-üd Dünya ve'l Din Ebu Said Sultan» ünvanını aldı.

Çoban, «Ulu Noyan» atanıdı. İlhanlıların bu rütbesi en büyük komutanlıktır ve diğer çeşitli Türklerde «beylerbeyliği»ne eşdeğerdir. Bunu sonraları Arapçaya tercüme ederek «Emir-ül Ümera» demişlerdir.

Alişah ile Reşideddin çekişme içinde, birbirleriyle uğraşıyorlardı. Reşideddin herşeye egemen olan Çoban üzerinde çok etkili olmuştu. Alişah bundan telaş ediyordu. Reşideddin'in adamlarından üç kişi Alişah aleyhine yolsuzluk suçlamasında bulunabilmek için izin istediler. Reşideddin razı olmadı. Razı olmayınca Alişah'a haber verir korkusuyla, bu sefer Alişah'a gittiler ve onunla birleştiler. Entrikalar çevirerek Reşideddin'i Çoban'a azlettirdiler. Sevinç buna memnun olmadıysa da o aralık öldü. Reşideddin Tebriz'e çekildi.

Çoban, Reşideddin'i görüp tekrar iş başına gelmesini rica etti ve: «Yemeğe tuz nasıl lazımsa, senin de re'yin hükümete öyle lazımdır» dedi. Reşideddin kabul etmemek için pek yalvardıysa da Çoban ısrar etti.

Bu haberi alan Alişah telaşa düşüp yeni dolaplar çevirmeye başladı. Bu sefer Alişah'ın adamları Reşideddin'in oğlu Sultan İbrahim aracılığı ile Olcaytu'yu zehirlediğini ileri sürdüler. Bir söylentiye göre saray hekimleri onu Olcaytu'da ishal varken müshil vererek öldürmekle suçlamışlardır. Sözün kısası Reşideddin sorgulanmak üzere orduya çağırıldı. Tukmak ve diğer biri Reşideddin ve oğlu aleyhine tanıklık

yaptılar. İkisi de idama mahkum edildi. Reşideddin idam edilirken, «Alişah'a söyleyiniz! O'na hiçbir fenalık yapmayan bir adamın kanını akıtıyor; fakat intikamımı ondan alırlar» dedi. Zavallı... Vücudunun ortasından ikiye bölündü. Evi yağma ettirildi. Ailesini talancılar tutsak aldılar. Kesik başı Tebriz'e götürülüp günlerce «Bu hâin Yahudi başıdır!» diye bağırılarak sokaklarda dolaştırıldı. Vücudu da yakıldı.

«Reşid-üd Devle ve'l Din Ebu'l Fazl» idam edildiği vakit 80 yaşındaydı. Hemedan'lı bir Yahudi olup Müslüman olmuştu. Hekimliği sayesinde Gazan'ın teveccühünü kazanıp en büyük makama kadar çıkmıştı. Herkesce bir feylesof olarak tanınırdı.

Sonra tanıkların yalancılığı meydana çıktı. Bu tanıklar, Çoban tarafından idam edildi.

Çağatay'ın torunlarından Yasavur Horasan'da ayaklandı. Aynı zamanda Özbek Han Derbend üzerine yürüyordu. Mısırlılar da Diyarbakır'e girmişlerdi. Ebu Said, Horasan ve Diyarbakır üzerine birer ordu gönderdi, kendisi de bizzat Özbek Han'a karşı gitti. Kuvveti az idiyse de Özbek, ordusunu çok güçlü sanıp çekildi. Yasavur birçok subay elde etmişti. Tahta geçmeyi düşünüyordu. Bir ordu hazırlayıp «Sultan Ebu Said'i beylerinin baskısından kurtarmak» iddiasını ileri sürerek Irak üzerine yürüyordu. Horasan'a girdiyse de Ebu Said ordusunun yaklaştığını haber alınca geri çekilmeye başladı. Subaylarından çoğu kendisini bırakıp dağıldı. Yasavur'un adamlarından Bektut on altı bin kişi ile Herat'ı kuşattı, fakat bir şey yapamayıp Yasavur'un yanına çekildi.

Çoban Noyan, Derbend Hareketi'nde kaçan bazı komutan ve subayları askeri yasa gereğince dayak cezasıyla cezalandırmıştı. Bu dayak cezası «meydan dayağı» adıyla son zamana kadar bizim orduda da mevcuttu. Dayak yediklerinden kızan bu komutanlar Çoban'ı öldürmek için gizli bir anlaşma yaptılar. Çoban ordusunu dağıtıp Gürcistan'a yaylağa giderken «Gökçe Tengiz» civarından az bir maiyetiyle geçiyordu. Suikastçılar seçme bir atlı birliği ile yetiştiler. Kanlı bir çarpışma oldu. Çoban ancak oğlu ile beraber kaçabildi. Tebriz'de bulunan Alişah olayı haber alıp bir atlı birliği ile yardımına koştu. Suikastçılar General İren Çin'den yardım istediler. İren Çin, Çoban'ın düşmanıydı. Çünkü Diyarbakır ilini elinden almıştı. Suikastçıların tarafını tuttu. Bunlar Sultan Ebu Said adına hareket ettiklerini, Çoban'ı öldürmek için emir aldıklarını sahte bir yarlığ göstererek ilan ediyorlardı. Bu suretle kuvvetleri artıyordu. Aynı zamanda Sultan'a da Çoban'ın isyan ettiğine ve kendisini izlemeye mecbur olduklarına ilişkin bir haber göndermişlerdi. Fakat Alişah bir gün sonra Sultaniye'ye yetişip gerçeği Hükümdar'a anlattı. Çoban da geldi. Bunun üzerine Ebu Said isyancıların üzerine kendisi yürüdü.

Ebu Said hatunlardan birinin ricası üzerine barış ve af işareti olarak ak bayrak çekti. Bunu gören İren Çin, Sultan'ın korktuğuna hükmederek hücum etti. Pek kanlı bir savaş oldu. İren Çin'in karısı Kiçik de dalkılıç hücum etti. Önüne geleni tepeledi. Kahramanlıkta erkekleri geçti. Ebu Said'in askeri bozulmaya başladı. Bunu gören Ebu Said bizzat taarruza geçti. Onu gören askeri gayret geldi. Bu sefer İren Çin ordusu bozulup kaçtı. İren Çin yakalandı. Bu savaşta gösterdiği kahra-

manlıktan dolayı resmi kayıtlarda Ebu Said'in adına «Bahadır Han» ünvanı eklendi. Karısı öldüğünden Çoban'a Ebu Said'in kızkardeşi Satı Bek verildi.

1318'de Soğd ve Türkistan Hanı Gebek kırk bin kişilik bir ordu ile Horasan'a Yasavur üzerine yürüdü. Ebu Said tarafından da bir ordu gönderildi. Sogd'lular, Yasavur'un adamlarını gizlice elde ettiler. Savaş başladığı zaman Yasavur'un ordusu düşman tarafına geçti. İki yüz kişi ile kaçabildiyse de yakalanıp öldürüldü.

1318 yılında Diyarbakır, Mezopotamya ve Kürdistan'da şiddetli bir kıtlık oldu. İnsanlar cenazeleri yediler. Mardin, Cezire't'ül Ömer, Miyafarikin, Musul ve Erbil halkı göç etti, bu kentler boş kaldı. Bu kıtlığın nedeni kuraklık ve çekirge idi. Arkasından Tebriz'de büyük bir dolu yağıp çok sayıda hayvanı öldürdü. Derken, arkasından bir taşkın oldu. Ebu Said din adamlarına bunların nedenini sordu. Onlar da zulüm ve özellikle cami, medrese ve tekkelerin yanlarında meyhane ve genelevlerin bulunmasını neden gösterdiler. Ebu Said bir yarlıg ile meyhaneleri kaldırdı. İçkiler döküldü.

Mısır Sultanı Melik Nasır, İlhanlılar'a kaçan Kara Sungur'u öldürtmek için Tebriz'e otuz Batınlı adamını gönderdi. Ancak bunlardan biri Kara Sungur'a haber verdi. Kara Sungur suikastçıların çoğunu yakalayıp öldürdü. Ele geçmeyen bir Batınlı suikasd girişimini birkaç kez tekrar etti. Sultan'a, Çoban'a ve daha diğer devlet adamlarına da suikast olacağını sandıklarından barış için Mısır'a elçi gönderildi. Ebu Said'in koşullarını Melik Nasır uygun buldu. Mısır'la anlaşma yapıldı (1323). Mısır beylerinden Aytmış, Ebu Said'le vezirlerinin yeminini Mısır'a götürdü. Bir İlhanlı elçi de Mısır'a gidip Nasır ile vezirlerinin yeminlerini aldı.

Anadolu'da vali olan Çoban'ın oğlu Timurtaş bağımsızlığını ve Mehdi'liğini ilan edip adına hutbe okuttu ve para bastırdı (1322). Mısır Sultanlarından yardım istedi. Babası bizzat üzerine yürüdü. Çoban, Timurtaş'ı yakalayıp bağladı. Ebu Said'e götürdü. Ebu Said affetti ve yine eski görevini verdi.

Barıştan sonra Ebu Said Ermenileri Mısırlılardan kurtardıysa da anlaşmanın süresi bitince Kart Tay komutasında Mısırlıların bir ordusu tekrar Kilikya'ya girdi. Talan ettiler. Ermeni Kralı Beşinci Leon idi. Ermeniler yine Papa'ya «Hıristiyanlığın yardımı»nı rica ettiler. Bu, Ermenilerin çok eskiden beri uyguladıkları sonsuz istekleri ve göreneklerdir. Papa Ön ikinci Jan «Avrupa krallarının birbirleriyle savaştıkları için Doğu'ya gelemiyeceklerini; fakat bir miktar asker göndereceklerini» Ermenilere bildirdi. Bunu öğrenen Melik Nasır, Kilikya'ya acele ordular gönderip Ermenileri kırdı, geçirdi. Yirmi beş bin tutsak sürdü götürdü. Bu sırada Adana yandı, kalesi yıkıldı. Bu işler olurken Ermeniler birleşip yurt savunması yapacaklarına baronlar ve ileri gelen kişiler birbirlerini yediler. Papa bütün Avrupa'ya haberler gönderip, Ermeniler için para ve asker istedi; kiliselerde dualar ettirdi ise de, ancak bir miktar para toplayıp Leon'a gönderebildi. Papa, bir mektupla Ebu Said'den de Ermenilere yardım etmesinin rica etti. Papa bu vesile ile Ebu Said'i Hıristiyanlığı kabule de davet etmiş, Tebriz'e papaslar göndermişti. Er-

meniler de Ebu Said'e ricada bulundular. Ebu Said Ermenilerin yardımına yirmi bin kişilik bir ordu gönderdi.

1324 yılında Vezir Alişah öldü. Şimdiye kadar İlhanlılarda hiçbir vezir eceliyle ölmemişti.

Çoban bir ordu ile Özbek üzerine yürüdü. Derbend'i geçip Terek Irmağı kenarına kadar vardı. Büyük ganimetlerle döndü.

Ebu Said 21 yaşına gelmiş, artık Çoban'ın ve diğer beylerin hükmünü çekemez olmuştu. Bu sırada Ebu Said, Celayir uruku'ndan Büyük Noyan Şeyh Hasan'ın karısı ve Çoban'ın kızı eşsiz bir güzel olan Bağdat Hatun'a aşık olmuştu. Hükümdarın sevdiği bir kadını, kocasının bırakması Cengizlilerde görenekti. Ebu Said, Çoban'a birini göndererek aşkını bildirdi. Çoban'ın canı sıkıldı. Red cevabı verip Ebu Said'e aşkını gidermesi için oradan uzaklaşmasını tavsiye etti. «Gözden ırak olmak ve zaman, hasta gönülleri iyileştirir» öğüdünü verdi. Ebu Said, Çoban'ın sözlerini reddedemeyip Bağdat'a gitti. Çoban da kızını, damadı ile beraber Karabağ'a gönderdi.

Ebu Said, Bağdat'ta aşkından daha çok hastalandı. Çoban, av gibi oyunlarla onu avutmak istediyse de mümkün olmadı.

Sogd Hanı Termeşirin, Ceyhun'u geçip saldırdı. Ancak Gazneyn çevresinde Çoban'ın oğlu Hüseyin tarafından bozguna uğratıldı (1326).

Çoban Horasan'dayken oğlu Dımaşk Hoca iş başına geçmiş, gereksiz yere para harcama, yolsuzluk, haksız idam, içki, kadın ve oğlanlara tecavüz gibi her şeyi yapmıştı. Ebu Said bunları biliyor; fakat Çoban'ın oğluna dokunmaya korkuyordu. Dımaşk Hoca, İlhan'ın yanına girenlere müsaade etmemeye kadar hükümdar üzerinde de baskı yapıyordu. Artık İlhan, hoşgörüsünün sonuna gelmişti. Beylerden akrabası olan birkaçına dert yandı. Açılan soruşturmada Dımaşk Hoca'nın, Olcaytu'nun odalıklarından biriyle gizli görüştüğü anlaşıldı. Önlem alındı. Dımaşk, kadının yanından çıkınca öldürülecekti. Bir gece kadının yanına girdi; fakat kadının yanına giren Dımaşk işi öğrendi ve çıkmadı. Generalleri kendi tarafına çekmek istediyse de başarılı olamadı. Ebu Said, kadının evini kuşattırdı. Dımaşk Hoca kuşatmayı yarıp böyle bir durum için yıllardır beslediği bir ata binerek kaçtı. Ancak izlenip yakalandı ve öldürüldü.

Ebu Said bunun üzerine, oğlunun başına gelenden haber alıp öc almağa kalkmadan Çoban'ın da öldürülmesine teşebbüs etti. Çoban'ı öldürmeleri için güvendiği Horasan'daki birkaç generale gizlice mektup yazdı. Oysa bu adamlar mektubu Çoban'a gösterdiler. Çoban, oğlu Hasan'ı çağırıp durumu görüştü.

Hasan: «Ben Horasan'a egemenim. Timurtaş (Çoban'ın diğer oğlu) Rum'a (Anadolu'ya), Mahmud (diğer oğlu) Gürcistan'a sahiptir. Ebu Said'i her taraftan kuşatırız. Madem ki bize düşman olmuştur, savaştan başka çare yok. Bu işi sana haber verenlere güvenilemez. Senin hayatın için onu öldürmek gereklidir» dedi.

Çoban, çok gururlu idi. Büyük ve uzun bir iktidar gözlerini hiçbir şeyi görmez etmişti. Bu öğüdü dinlemedi. Yetmiş bin kişilik bir ordu ile Irak üzerine yürüdü. Ebu Said de ordusunu topladı. Gelip Kazvin Ovasına ordu kurdu. Çoban'ın ordusundan otuz bin kişi bir gece ayrılıp

Ebu Said tarafına geçti. Çoban sabahleyin bunu görünce, oğlunun öğüdünü dinlemediğine döğündü. Bütün para ve eşyasını bırakıp Horasan'a, hem de çölden, kaçtı. Yolda maiyeti kendisini terk ede ede nihayet on yedi kişiyle kaldı. Kendisine Türkistan'a, Çin'e veya Hint'e kaçması tavsiye edildiyse de, pek eski ve iyi dostu olan Herat Meliki'ne (Valisine) sığınmakta ısrar etti. Ebu Said Herat Meliki'ne bir mektup gönderip Çoban'ı öldürürse büyük ödüllere sahip olacağını bildirdi. Melik, Çoban'ı ve maiyetini idam etti.

Ebu Said'in Bağdat Hatun'a olan aşkı hala devam ediyordu. Şimdi Çoban ortadan kalkınca engel kalmamıştı. Kadi-l-kuzat (Baş Kadı) Mübarek Şah'ı Bağdat Hatun'un kocasına gönderdi. Karısını istedi. Kocası çaresiz razı oldu. Gebe olup olmadığını anlamak için Ebu Said'i üç ay beklettiler. Üç ay nihayetinde büyük bir düğünle evlendi. Bağdat Hatun'a «Hüdavendigar» ünvanı verildi.

Çoban Kabe'ye bendlerle su götürmüştü. Vasiyeti üzere cenazesi Medine'ye götürüldü. Suriye'de mükemmel hanlar yaptırmıştı. Hayatı seven, çok cesur bir kişiydi. Devletine bağlılıktan asla ayrılmamıştı. Babası, kızının güzelliğinin cezasını çekmiştir!...

Çoban'ın Rum (Anadolu)da vali olan oğlu Timurtaş, Bizans ülkesinde de fetihler yaparak Akdeniz'e kadar dayanmıştı. Babasının felaketini işitince Mısır'a, Melik Nasır'a sığındı. Gitmeden önce halktan büyük bir vergi topladı. Paraları alıp gitti (22 Eylül 1327). Suriye sınırına girince valiler güvercinler uçurarak Kahire'ye haber gönderdiler. Nasır kendisini pek iyi kabul edip ikramlara boğdu. Bir komutanlık verdi. Nasır, ailesini de getirtmek için Karaman Beyine yazdı ise de, Karamanlılar'dan aldığı cevapta, ailesinin gelmek istemediğini, Timurtaş'ın Mısır'a geçmesi, Mısır'a sultan olmak niyetinden ileri geldiğini bildiriliyordu. Bu mektup Nasır'da kuşku uyandırdı. Biraz sonra da Ebu Said'den bir mektupla Abacı adında bir elçi geldi. Ebu Said mektubunda şöyle diyordu: «...Çoban kanunsuz hareketler ediyordu. Beni öldürüp yerime geçecekti. Böyle kabahatları kabul etmek, iki taraf için firarları teşvik etmektir. Timurtaş'ı bana teslim edin...»

Dünya böyledir. Zavallı Çoban tam bir devlet adamı idi. Pek değerliydi. Devlete çok hizmetler yapmıştı. Hatta isyan eden oğlunu bizzat tutup hükümdara teslim etmişti. Belki oğlu Dımaşk'ın edepsizliği vardı; fakat asıl iş Ebu Said'in aşkı idi. Kızını almak için bu işler yapılmıştı. Toprak altına sokulduktan sonra, şimdi de zavallı Noyan Çoban ne alçakça bir suçlama altına sokuluyordu.

İnsanların aşk ve şu bu ihtiraslarının neler yaptığına güzel bir örnek, olacak olay, iyi bir ders!... Nasır ise Timurtaş'ı vermediği gibi tatlı bir mektupla ailesinin Mısır'a gönderilmesini rica etti; fakat bu görünüşü kurtarmak için idi. Gizlice bir elçi gönderip Timurtaş'ı teslim edeceğini bildirdi. Nasır Karamanlılar'ın dedikoduları ile Timurtaş'ın aleyhine dönmüştü. Timurtaş'ı zincire vurup hapse attı. Nasır, Timurtaş'ı gönderecekti; fakat bacısı Bağdat Hatun'un şefaatiyle kurtulması ihtimalini düşünerek öldürttü. Dostluklarını kanıtlamak için öldürdüğünü yazdığı mektupla birlikte Timurtaş'ın kellesini de Ebu Said'e gönderdi.

Dostluğunu kanıtlamak için bir sığınmacıyı, hem de zulme, iftiraya

uğramış değerli bir insanı öldürmekten utanmayan alçak hükümdar!... Timurtaş, Bizanslılar ülkesinde fetihler yapıp İslam Toprağını Adalar Denizi'ne kadar götürmüş bir kahramandı. İslamlıktan sözeden Nasır bu noktayı bile dikkate almamıştı. İslamlık da, her şey de bunların elinde çıkardır, mevki sağlamak için aracın maskesidir. Değişik olanını görmedim gibi bir şey!... Oysa Nasır, Timurtaş'a karşılık Ebu Said'den Kara Sungur'u istemişti. Ebu Said'in devlet adamları: «Devletin çıkarları her şeyin üstündedir. Verilsin» dedikleri halde Kara Sungur'u vermemişti. Biraz sonra Kara Sungur kendiliğinden ölmüştü. Kara Sungur'un ölümünü haber alan Nasır, «İsterdim ki, benim kılıcımla ölsün!» demekten de kendini alamamıştı.

Bundan sonra Ebu Said'in bütün saltanatı süresince İlhanlılar ve Mısırlılar dost geçinmişlerdir. Birbirlerine «Kardeşim!» diye hitap etmişler, sık sık elçiler ve armağanlar göndermişlerdir. Bu dostluk o kadar ileriydi ki, Mısır elçileri İlhanlılar toprağından askerleri, alayları, açılmış bayrakları ve askerî muzıkalarıyla geçerlerdi.

Vezir Reşideddin'in oğlu Hoca Gıyaseddin Muhammed vezir oldu ve tarıma büyük yararları oldu. Maliyeyi düzeltti.

Ebu Said, Horasan Valisi Narin Togay üzerine dayısı Ali Padişah'ı gönderdi. Ali Padişah, bunun, Ebu Said'in yöneticileri tarafından kendisini uzaklaştırmak amacına yönelik olduğunu anladı. Çoban'ı yok ettikten sonra böylece meydanın bu yöneticilere kalmasına üzüldü. Ordusuyla Ebu Said'in bulunduğu Ucan üzerine yürüdü. Bu haberi alan Ebu Said ve anası, yani Ali Padişah'ın kızkardeşi Hacı Hatun, geri dönmesi haberini gönderdilerse de, Ali Padişah, bir kere daha İlhan'ın ayaklarını öpmek onuruna sahip olmak istediği haberini gönderdi. Fakat İlhan ailesinden olan türeler Ebu Said tarafına geçip Ali Padişah'ın amacını da Ebu Said'e bildirdiler. Anası araya girip Ali Padişah'ın affını ve yurduna sürülmesini rica etti. Taş Timur ve diğer suikastçılar da affedilerek sürgüne gönderildi.

Nârin Togay, Çoban ve ailesinin felâketinin en önemli aktörüydü ve onların bütün servetini alarak zengin olmuştu. Bu suretle de Ebû Saîd'in gizli dostluğunu kazanmıştı. Fakat biraz sonra Ebû Saîd ondan ürkmüş, O'nu Horasan'a vali yaparak merkezden uzaklaştırmıştı. Nârin Togay'ın gözü «Emîr-ül Ümerâlık«ta idi. İktidarı, hattâ namusluluğu çekilemeyenlerin, vücudu kendi mevkileri için muzır görülenlerin, rekâbetinden korkulanların, ya da yaman amaçları olanların merkezden bir tatlı bahane ile uzaklaştırılmaları tarihte gördüğümüz eski politik oyunlardandır.

Taş Timur sürüldüğü yer olan Diyarbakır'a giderken, Sultaniye'ye gitmekte olan Narin Togay'a rastgeldi. Orada sözleşip bir gizli örgüt kurdular. Ali Padişah'a da haber gönderdiler. O da bu gizli örgüte girdi. Ali Padişah'ın böyle yapması doğaldı. Kendisine fena bir şey yapılandan daima korkmak gerekir. Ya da «siyaset-i bî-aman» derler. Siyaset amansız olup onu ordudan yok etmek gerekir. Örgüte daha birçok subay aldılar. Narin Togay'ın gidip Ebu Said Han'ı yok etmesini ve yöneticilerin başlıcalarını idam ettirmesini, eğer bu plân başarılı olmazsa silaha başvurulmasını kararlaştırdılar.

Narin Togay Sultaniye'ye geldiyse de huzura kabul edilmedi. Engel olan Bağdat Hatun idi. Babasının ve ailesinin felaket nedeni olan bu adamı huzura sokturmadı. Bunun üzerine Narin Togay Ordugahtaki subayları elde etmeye çalıştı. Bunlardan biri Vezir Gıyaseddin'e durumu bildirdi. Zorları esasen Gıyaseddin ile idi. Oysa bunların hepsine de Vezir'in iyiliği vardı. Onları idamdan kurtarmıştı. Gıyaseddin esasen çok iyi bir kişiydi. Pek insancıl duygularla doluydu. Yine bir şey yapmadı. Üzülen Narin Togay suikast yapmak için Gıyaseddin'den ziyaretine müsaade isteyip bir miktar askerle gitti. Bu sırada Vezir'in kardeşi geldi. Bu durumu görünce Narin'in silahlarını aldı. Kapıda bekledi. Bir şey yapamayacağını anlayınca Narin, Vezir'e İlhan'ın huzuruna çıkarılması için yalvardı. Vezir söz verdi. Bu sefer Narin askerini Vezir'in geçeceği yere sakladı ve yolunu beklediyse de Vezir, başka bir kapıdan çıkıp İlhan'ın yanına gitti ve Narin'i huzura kabul etmesini rica etti. Oysa Ebu Said işlerden tamamen haberli idi. Vezir'e başına gelecek şeyi bilmediğini söyledi. Narin Togay'ın tutuklanmasını emretti. Narin tutuklanacağı haberini alınca hemen atına binerek kaçtı. İzlenmesi için Hoca Lulu gönderildi. Rey dolaylarında yakalanıp zincire vurularak Sultaniye'ye götürüldü. Taş Timur'u da yakalayıp zincirleyerek Sultaniye'ye götürdüler. Bağdat Hatun'un ısrarıyla idam edildiler. Böylece Hatun, babasının intikamını aldı.

Ebu Said 1332 yılında Dımaşk Hoca'nın kızı Dilşad Hatun'la evlendi.

1334 yılında «Arran» topraklarında «Karabağ»da Ebu Said, hastalanıp öldü.

İbn-i Tanrıbirdi'ye göre Ebu Said değerli, heybetli, cömert ve zeki bir hükümdardı. Yazısı güzeldi. Müzik bilirdi. Şarkılar bestelerdi. Ahlakı düzgündü. Fazla vergileri kaldırmış; içkiyi yasak etmişti. Hanefi mezhebindeydi. Kiliseleri yıktırmıştı. Zamanında İran tamamen müslüman olmuştu. Bu dönemde Türe Timur Kaşgar'da, Özbek Han Kıpçak'da hüküm süren hanlardı.

Ebu Said'in çocuğu olmadı.

Sultaniye'de yaptırdığı türbeye gömüldü. Yerine Tulay'ın oğlu Arık Buğa'nın çocuklarından Arpa Guan, Kurultay'ın seçimiyle ve Vezir Gıyaseddin'in yardımıyla geçti.

Ebu Said, 17 yıl saltanat sürdü.

Bununla İlhanlılar tahtında Kulahu'nun nesli kesilmiş oldu.

ARPA İLHAN:

Özbek «Kur Irmağı»na doğru ilerliyordu. Ebu Said'in karısı Bağdat Hatun gebe idi. Öldürüleceğinden korkup Irak Arabistanında vali olan dayısı Ali Padişah'ın yanına kaçtı. Arpa Han bu kadını Ebu Said'i zehirlemek ve Özbek'le gizli haberleşmelerde bulunmakla suçlayıp öldürttü. Bağdat Hatun babasının, ailesinin intikamlarını almıştı. Yalnız kendisini almak için babasını öldüren kocası kalmıştı. Bu suçlama belki de doğrudur. Kaçmak istemesi de bu düşünceyi kuvvetlendirir.

Arpa İlhan derhal ordusuyla Özbek Han'a karşı gitti. Savaş başlayacağı zaman usta bir manevra ile Özbek Ordusu'nun geri çekilme

yolunu engelledi. Özbek çekilmeye mecbur oldu. Bu seferden dönünce Çoban'ın karısı ve Olcaytu'nun kızı Satı Bek'le evlendi.

Ali Padişah kendi haberi olmaksızın yapılan seçime itiraz edip Kulahu çocuklarından Musa'yı tahta geçirmek üzere Bağdat'ta isyan bayrağını kaldırdı. Ali Padişah Oyrat Uruğu'nun reisi idi. Arpa, Ali Padişah üzerine yürüdü.

Savaş sırasında Vezir Gıyaseddin'i sevmeyen birkaç general Ali Padişah'ın tarafına geçtiler. Arpa mağlup olup kaçtı. Vezir yakalanıp Ali Padişah'a götürüldü ve öldürüldü. Arpa Han da yakalanıp parçalandı.

Arpa Han 1336 yılında öldü ve 2 yıl saltanat sürdü.

TAVAİF-İ MÜLÜK
(DEVLETİN BÖLÜNMESİ)

Ali Padişah galip geldi; fakat generallerden emin değildi. Anadolu Valisi, Celayir'lerden ve Bağdat Hatun'un eski kocası Şeyh Hasan, Kulahu soyundan Yol Kutluğ'un oğlu Muhammed'i «Sultan» ilan etti ve Tebriz üzerine yürüdü. Aladağ'da Ali Padişah'ın ordusuyla karşılaştı. Bu iki baş kendilerinin karışmayıp, ilhan olmak isteyenlerin döğüşmesini teklif ettiler. Onlar adamlarıyla beraber karşılaşıp vuruştular.

Musa galip gelip düşmanını izlemeye koyuldu. Ali Parişah bundan memnun olup abdest almak için bir çeşmenin yanına indi. Şeyh Hasan bu fırsatı kaçırmadı. Ali Padişah'ın üzerine çullanıp orada işini bitirdi. Ondan sonra Musa üzerine yürüdü. Durumu öğrenen Musa kaçtı. Şeyh Hasan, Muhammed'i Tebriz'e götürdü. Azerbaycan ve Irak'a sahip oldular. Muhammed, Dilşad Hatun'la evlendi. Bu sırada Horasan Valisi Ali Kuşçu oğlu Şeyh Ali de isyan etti. Önce Cengiz Han'ın oğlu Cuci Hazar neslinden Togay Timur'u «Horasan Hükümdarı» ilan ettiler. Sonra Irak üzerine yürüdüler. Musa Han da bunlara katıldı. Merağa'da Muhammed Han ile karşılaştılar. Savaş başlayacağı zaman Togay Timur kaçtı. Musa Han kahramanca döğüştüyse de bozguna uğradı ve tutsak edilip öldürüldü (1337).

Togay Timur Horasan'a vardı. Horasan ve Mazenderan egemenliği altında kaldı. Böylece İlhanlar Ülkesinde iken hükümdar ortaya çıktı. Bu sırada Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan da Anadolu'da gizlendiği yerden çıkıp babasına benzeyen Karacar adında bir köleyi babası Timurtaş olarak ilan etti. Timurtaş'ın Mısır'dan hapishaneden kaçtığını, uzun yollardan, uzun zamanda gelebildiğini söyledi. Anasını da Karacar'a verdi. Bu, Çoban'ın taraftarlarını çevresine toplamak için bir plandı. Birçok adam yanına koştu.

Şeyh Hasan'a diğerinden ayırmak için «Küçük», «Çobani», ya da «Selduz», diğerine de «Büyük», «İlhani» ya da «Celayir» lakabı verildi. Bütün Çoban Ailesi taraftarları ve Oyratlar Küçük Şeyh Hasan tarafına geçtiler. Sahte «Timurtaş», Büyük Şeyh Hasan üzerine yürüyüp Nahcıvan dolaylarında onunla karşılaştı. Büyük Şeyh Hasan'ın askerinden bir kısmı, Küçük Şeyh Hasan tarafına geçti. Savaş başlayınca Büyük Şeyh Hasan kaçtı. Tebriz'de saklandı. Muhammed Han savaşa tutuştu ise de mağlup olup ele geçti ve öldürüldü.

Bu başarılarından dolayı hırsı artan yalancı Timurtaş, Küçük Şeyh Hasan'ı öldürerek iktidarı kendisine hazırlamak hevesine düştü. Çadırında Küçük Şeyh Hasan'ı kılıçla öldürmek istediyse de Küçük Şeyh Hasan üzerine atladı, ancak mağlup oldu. Oradan Bağdat'a döndü. Küçük Şeyh Hasan Satı Bek Hatun'u tahta çıkarıp adına hutbe okuttu, para bastırdı. Ordusuyla Büyük Şeyh Hasan üzerine yürüdü, fakat savaşmayıp bütün ülkeyi türeler ve generaller arasında taksim ettiler. Bununla ülke baştan aşağı birçok parçalara ayrıldı.

Şeyh Hasan İlhani bu barışa güvenmeyip Togay Timur tarafını tutarak onu Irak'a davet etti. Sonra da pişman oldu.

Küçük Şeyh Hasan ise Yalancı Timurtaş'ı öldürdü. Uyuşmak için Togay Timur'la Büyük Şeyh Hasan'a adam gönderdi. Aynı zamanda Togay Timur'a Satı Bek Hatun'la evlenmek fikrini aşıladı. Ve Togay Timur'u Büyük Şeyh Hasan aleyhine kışkırttı. Togay Timur'dan Büyük Şeyh Hasan aleyhine bir mektup almayı başardı. Bu mektubu Büyük Şeyh Hasan'a gösterdi. Büyük Şeyh Hasan da bunu Togay Timur'a gösterdi. Togay utanıp derhal ayrıldı ve Horasan'a gitti.

Büyük Şeyh Hasan, Abaka soyundan Şah-ı Cihan Timur İzzeddin'i Irak'ta tahta çıkardı.

Küçük Şeyh Hasan, Satı Bek Hatun'un kendisini öldürmek niyetinde olduğunu öğrenerek, bazı subayları ve oğlunu öldürüp yerine Kulahu soyundan Süleyman Han'ı tahta geçirdi ve Satı Bek Hatun'u ona nikahladı.

1340'da Büyük, Küçük'e hücum etti. Yapılan savaşta Büyük Şeyh Hasan bozuldu. Büyük Şeyh Hasan Bağdat'a dönüp, Han yaptığı Şah-ı Cihan Timur Han'ı tahtan indirerek kendisi yerine geçti.

Bir yıl sonra Togay Timur Irak'ı zaptetmeye kalkıştı. Küçük Hasan bunları bozdu.

Küçük Şeyh Hasan, Büyük Şeyh Hasan'a karşı Bağdat üzerine yürüdü. Birini bir kabahatından dolayı yolda hapsetmişti. Karısı bu adamla ilişkide bulunuyordu. Kadın bu işin duyulduğunu sandı ve sarhoş olarak uyuyan kocasının hayalarını sıkarak öldürdü. Bizde bu yöntemle erkek öldürmeleri masal halinde ve pek yayılmış bir biçimde vardır. Kadın kaçmış ise de, yakalandı ve etleri parça parça kesilerek öldürüldü. Bunun üzerine Süleyman Han Karabağ'a döndü. Bu sefer Büyük Şeyh Hasan, Süleyman Han üzerine yürüdü. Bu sırada Nuşirevan-ı Adil adında biri Han ilan edildi. Timurtaş oğlu Eşref Nuşirevan'ı tahttan indirip Azerbaycan ve Tebriz'de kendisini Han ilan etti.

1347'de Eşref, Bağdat'ta Büyük Şeyh Hasan'ı kuşattı ise de bir şey yapamayıp döndü. Eşref, zalim ve açgözlü bir adamdı. Parasını almak için şunu bunu öldürürdü.

Halk, Kıpçak Hanı Canı Bek Han'a başvurdu. O da Eşref üzerine bir ordu gönderip yakalattı ve öldürttü. Azerbaycan, Kıpçaklar'a geçti.

Bu sırada Herat'ta Maaz-üd din Hüseyin Kert, Sogd'da Emir Gazgan hükümdar idiler.

1353 yılında Togay Timur katledildi.

Abdurrezzak adında biri «Serebdar» adını alarak asker ve dervişleri toplamış, Sebzevar şehrini zaptetmişti. Bunlar hemen her ay birbirini

öldürerek tahta geçmişlerdi.

Büyük Şeyh Hasan da 1358 yılında Bağdat'ta öldü. Yerine Han olan Sultan Üveys, Azerbaycan üzerine yürüdü. Tebriz'e girdi; fakat biraz sonra çekilmek zorunda kaldı.

Her tarafın beyleri, bu sayısız tavaif-i mülük birbirini yediler, durdular. Taht için kardeş kardeşi kesti, biçti.

Bu durum, 1384 yıllarına kadar sürdü. Nihayet İlhanlılar Devleti battı. İşte bu sırada Aksak Timur Han ortaya çıktı.

Timur Han gelip İran'ı zaptedecek, bu müthiş anarşiye son verecektir.

İLHANLILAR'IN LİSTESİ

Adlar	Tahtta Geçiş Tarihleri
Kulahu	.....
Abaka	1265
Ahmed	1282
Argun	1284
Gayhatu	1291
Baydu	1295
Gazan	1295
Olcaytu	1304
Ebu Said	1317
Arpa Guan	1335
Musa	1336
Muhammed	1336
Togay Timur	1337
Cihan Timur	1338
Süleyman	1338

Bu Devlet'te son dönemdeki bazı önemsiz hanlar dikkate alınmazsa on beş hükümdar gelip geçti. Bunların on tanesi önemli hükümdarlardı.

Bu Devlet'i, Kaluhu'nun İran'a gönderildiği 1253 tarihinden başlatır ve Timur zamanı olan 1384 yılında bitmiş sayarsak, İlhanlılar Devleti 131 yıllık bir ömür sürmüştür. Gerçi bu Devlet, çok zaman Çin'deki Cengiz nesli Kaan'lara bağlı kalmış ise de bu, isim yönünden olan bir bağlılıktan ibaretti. Kaan'lar bunların yalnız tahta geçişlerini onaylarlardı. Bu nedenle bu Devlet'i, başlı başına bir devlet gibi almak gerekir ve biz de öyle düşündük.

Bu Devletin hükümdarlarına «İlhan», hükümdarlarının eşlerine «Hatun» ünvanı verilirdi. Araplar, Acemler bu Devlete «Devlet-i İlhaniyye» demişlerdir. Bizler «İlhanlılar» demişiz. Artık Türkçe dil kuralları gereği «İlhanlılar» diyeceğiz.

Bunlarda «Noyan» ünvanı, bizdeki «Beylerbeyi» makamında ve en büyük askerî komutan rütbesi idi. «Noyanlık» bütün Cengiz

İmparatorluğu'nda vardır. İlhanlılar «Ak Bayrak» kullanırlardı. Bunlar, sonunda Müslüman olmuş ve İran'ın İslamlaşmasını tamamlamışlardır. Sonraları Şii olup, İran'da Şiiliğin yayılmasını arttırmışlardır. Bugün İran'daki Türklerin Şii olması bunların yüzündendir. Hatta Şiiliğin Selçuklu Sülalesi zamanında Anadolu Türklerine geçmesi de Selçuklular'ın İlhanlılar himayesine düşmüş olmalarındandır.

İlhanlılar'da hilat (kaftan) vermek, yarlıg (ferman) ve aynı zamanda payza göreneği vardı. «Payza», üzerinde yazı ve resim olan madeni bir levha idi. Memurlara ve tutsaklardan özgürlüklerini kazananlara verilirdi.

İçlerinden büyük hükümdarlar yetişmiş, bunlar İran'ı baştan aşağı bayındır bir hale getirmiş ve bu ülkede bilime büyük yer vermişlerdir. Fakat sonraları Hanedan üyesi ve devlet adamları arasındaki post kavgaları, yönetimsizlik ve yolsuzluklar bu devletin çökmesine neden olmuştur. Bu koca Türk Devleti de tarihe karışıp gitmiştir.

Bu Devlet, Mısır Türkleriyle pek çok uğraşmıştır. Bu çekişmeye başlıca neden dindir. Kulahu'nun Hıristiyanlığı himayesi, Papa, Haçlılar ve Avrupalılar'ın İlhanlılar nezdindeki kışkırtmaları buna neden olmuştur. Kudüs'ü isteyen Avrupa, bu amacı için, iki Türk'ü birbirine vurdurmuştur. Bu nedenle, bu Devlet'le Papa, Fransa ve İngiltere Kralları arasında birçok diplomatik ilişki olmuştur.

Avrupa parmağıyla Mısır Türkleri ve İlhanlılar arasında başlayan fesada Ermeniler uzun süre ve sonuna kadar devam etmişlerdir. Bu Ermeniler'dir ki, Mısır Türklerine karşı İhanlı Türkleri'nden daima yardım ve merhamet dilenmişlerdir. İşte Kilikya Ermenileri, bu iki takım Türk arasında uzun zamanlar savaş nedeni olmuşlardır. Bu savaşlar uzun sürmüş, kanlı olmuş, çok can ve mal gitmiş, Türkler'e, hatta Ermenilere de pahalıya oturmuştur.

İlhanlılar zamanında İran'ın bayındır hale getirilmesi, İran'da bilim ve edebiyatın gelişmesi önemli bir biçimde belirtilecek bir noktadır. Acemlerin yapamadıkları gelişmeleri bu Türkler yapmışlardır. İran'daki uygarlık eserlerinin çoğu İlhanlılar'a aittir. Bu, güzel bir monografi konusudur. Böyle bir mongrafi, hem Acem Uygarlığını ve bunun ne kadarının Türk'e ait olduğunu gösterecektir. Ayrıca bu iki milletin zeka ve yeteneğini karşılaştırması bakımında da çok yararlı olacaktır. Böyle bir monografi genel olarak Avrupa'da ve hatta bizde yerleşmiş olan bir takım tarihten gelen hurafeleri de ortadan kaldırır.

TİMURLULAR İMPARATORLUĞU

AKSAK TİMUR HAN:

On dördüncü Yüzyıl, Türklerden yine olağanüstü bir insan doğurmuştur. Bu harikanın adı Timur Bey'dir. Bu çok değerli Türk 11 Mart 1336 tarihinde bir Salı günü «Şehr-i Sebz» de doğmuştur. Timur, Cengiz'den 110 yıl sonra dünyaya gelmiştir.

«Timur» bizim şivece «demir» anlamındadır. Hatta son zamana kadar imlada «timur» biçimini korumuşuz, ancak imlaya rağmen «demir» okumuşuzdur.(*)

Timur'un babası «Barlas»lardan bir beydir. Ailesinin adı «Köreken»dir. Bu kelime doğu kitaplarında «Gürgan» biçiminde geçer. Babasının adı Taragay (Turgay)dır. Taragay Semerkant'ın güneyinde Keş ve Nahşeb vilayetlerinin valisiydi. O zaman Türkistan ve Sogd'da Kazgan Han hüküm sürüyordu. Anasının adı Tekin Hatun'dur. Bu kadın Cengiz Han Sülalesi'ndendir.

Timur'a aile adıyla «Timur-i Gürgani», sonraları savaşta yaralanıp topal olduğundan «Aksak Timur» demişlerdir. Sonra bunu da Farsça'ya çevirerek «Timurlenk» yapmışlardır. Bu «Timurlenk»i de Avrupalılar «Tamerlen» biçimine sokmuşlardır. «Köreken» Türkçe «güzel» demektir. Bu kelimenin eski Türkçe'de biçimi «kurıkan»dır.

Timur ailesi olan Körekenler en soylu ailelerden olmak üzere Sekizinci Yüzyıl'dan beri Türk Dünyası'nda bilinir. Kül Tegin yazıtında bunların adı en soylular arasında yazılıdır. Tarihçi Taberî tarafından, Maveraünnehir'de Araplarla savaşan Türkler arasında «Kurikan» adında bir beyin bulunduğunun, bu Bey'in Çin İmparatoru'nun yeğeni olduğunun yazılması, Timur Bey'in ailesinin soyluluğunun diğer bir delilidir. Timur'a Moğol diyenler en büyük hatayı işlerler. Bu böyle olunca, Hindistan'da İmparatorluk kuran Timur oğulları devletine de «Moğol İmparatorluğu» demek, elbet pek yanlış bir şeydir. Onun ailesi büyük Türk Kül Tegin yazıtında en soylu Türk aileleri arasında yazılmıştır. Bu aile, Maveraünnehir'in en eski, saf Türk ve toprağa yerleşmiş olan ailelerindendir.

(*) Arap harfleriyle yazıp, okumaktan söz ediliyor. (Toker Yayın Komisyonu.)

Timur, bir eli kapalı ve kanla dolu olarak doğmuştur.Vaktiyle atalarından Şahkulı Bahadır'ın gördüğü düşde; Sahkulı Bahadır'dan 8 yıldız çıkar. Bunlardan sekizincisi pek parlak olup dünyayı tutacağını bildirirler. İşte Timur, bu oğlandır.

Timur'un babası o zamanın öteki soylu aileleri gibi Keş köylerinden birinde oturuyordu. Aile fakir düşmüştü. Timur'un babası köyünde iki üç arkadaşı beyle oturuyor, Türk göreneklerine göre doğan, tazı besliyor, avla zamanını geçiriyordu.

Kazgan'ın bütün Türklerin başına geçtiği, Hüseyin Gert üzerine hareket ettiği zaman, Kazgan Han Ordusunda henüz yirmi iki yaşında olan Timur Bey de vardı. Kazgan, Timur'u çok seviyordu. Çünkü Timur hem soylu idi, hem de kahramandı; hem de ahlakı ve büyük kişisel becerileriyle çevresindekilerin gıpta ettiği bir yiğit, bir çelebi idi. Timur, kendi yazdığı yaşam öyküsünde «12 yaşımda iken kendimde büyüklük hissediyordum. Gençliğimi okuyup yazmak, her silahın kullanılmasını öğrenmek, satranç oynamakla geçirdim» diyor. Bu yaşam öyküsü Timur'un «Tüzük»ünde mevcuttur. «Tüzük» Türkçe, düzülmüş şey; nizam» demektir. Bizim şivece (t), (d) olduğundan «düzük»tür; «düzmek» mastarından gelir. «Düzen» de bu asıldandır. Sonra bu kelimeyi Arapca çoğul yaparak «Tüzükat-ı Timur» demişler, «Tüzükat» biçiminde yazmışlardır.

Timur çocukken, öteki çocuklarla asker oyunu oynar, onların karşısında kendisini bir hükümdar yerine koyar, çocuklardan değerli olanları subay ya da komutan atardı. Daha büyüyünce büyük bir merakla iyi ata binmek, koşularda birinci gelmek, iyi kılıç kullanmak, oku yüzüğün deliğinden geçirmek gibi talimlerle uğraştı. Ava da çok düşkündü. Timur gençliğinde okuduğu eserler arasında o vakit Sogd'da çok okunan Türkçe «Sayın Batur» ile «Şehname» de vardı. «Sayın» Türkçe «iyi», «saf», «halis» demektir. «Batur« un eski Türkçesi «pagatur»dur. Yani «bahadır» demek. Sözün kısası Timur hem talimler, hem tahsil ile gençliğini geçirdi. Kendisinde de kahraman olmak aşkı vardı. Bu aşk ile askerlik talimlerine hevesle devam etmiştir. Genç kalbi yalnız kahramanlıkla dünyaya şan vermek için çarpıyordu.

Timur, Kazgan ordusunda iken iki yıl içinde beş «sultan» seçildiğini görmüş, «sultan» olmanın mümkün ve biraz cesarete bağlı olduğunu öğrenmişti. Kazgan, Timuru «Minilik Başı» (Binbaşı) yapmıştı. Babası ölmüş, artık Timur, Barlas'ların soy gereği başı olmuştu. Kazgan O'na «Celayir»lerden Olcay Türkan adındaki prensesi nikahla alarak Timur'u Celayirlere de akraba yapmıştı.

Çağatay soyundan olan bu Kazgan Han halkı ezen yönetiminden dolayı halk tarafından öldürülmüş, yerine geçen diğer üç Han da aynı akıbete uğratılmış, ülke parçalanmış, çeşitli beylikler ortaya çıkmış ve anarşi doğmuştu.

Kazgan katledildikten sonra Barlas'larla Celayir'ler bütün umutlarını Timur'a bağladılar. O zaman 25 yaşında olan Timur, hemen Barlas ve Celayirlere Kazgan'ın öcünü almak için birlikte çalışmalarını önerdi. Mertlik, yiğitlik bunu gerektiriyordu. Timur'un bu hareketi herkesin hoşuna gitti. Kendisine olan sevgiyi artırdı. Çünkü Türk, mertliği sever,

en çok hoşuna giden ve saygı gösterdiği mert insanlardır.

Çağatay Tahtı'na yeni Sultan olan Tukluk Timur (Tuğluk; Tuğlu) da Devleti'nin kuvvet bulması için Timur Bey'e bel bağladı. Timur'u Maveraünnehir'e komutan yapıp emrine on bin kişilik kuvvet verdi. Timur bu kez sarayda politikayla meşgul oldu. Politikada da ustalık gösterdi.

Biraz sonra Tukluk Timur saltanatına ortaklık edenleri temizlemek amacıyla, Almalık'tan, Maveraünnehir üzerine yürüdü. Barlaslar ve Celayirler korkup birşey yapamadılar. Timur'un amcası Hacı Seyfeddin-î Barlas ile Bayezid-i Celayir Horasan'a kaçmak istediler. Timur kaçmamaları hakında öğüt verdiyse de dinlemediler. Timur sofî şeyhi Pir Kutb-ül Aktab Zeyneddin Ebubekir'e danıştı. Kendisini tarikat kucağına attı. Timur sonra bu kişiyi «Sadr» («göğüs» demektir. Din bilginleri arasında bir rütbedir) yapmıştır. Zeyneddin Ebubekir ile fakih Mir Seyyid Şerif, Nakşıbendi kurucusu Hoca Bahaeddin bu dindar Timur Bey'in büyümesine, iktidar mevkine geçmesine çok çalışmışlardır. Doğal olarak bütün hocalar, dervişler bunlarla beraberdir. Bu birlik ve dayanışma sona kadar bozulmadan devam etmiştir. Demek Timur, kuvveti din adamlarından almak politikasını tercih etmiş, o yönde işe başlamıştı. Doğal olarak iktidara geçtiği zaman da edecekti ve nitekim etmiştir. Devlet işlerini softaların eline vermiştir.

Timur Bey Tukluk'un vezirlerini para ile satın almaya başladı. Hatta Sultan Tukluk'a da armağanlar vererek, ona da kendini sevdirdi. Bu paraları vakıf veriyordu. Şeyhler, din adamları vakıfı Timur'un tükenmez bir hazinesi haline koymuşlardı. Armağanlardan sonra Sultan Tukluk Timur Bey'e danışır, O'nun görüşüne göre hareket ederdi. Timur ise ona sürekli zararlı görüşler verirdi. Timur, Sultana daima şeyhler ve din adamlarının bağlılıklarından söz ederdi. İyi vezir ve komutanlarını yolsuzluk suçlamalarıyla attırır, sürdürürdü. Bunların yerlerine de Barlas ve Celayir'lerden adamlar koydururdu. Fena muamele gören beyler, onları görüp korkan büyükler boyuna kaçtılar ve her tarafa kötülüğü yaydılar. Sultan, bu durumda Maveraünnehir'de tutunamayıp Hucend ve Fargana'ya gitmeye mecbur oldu. Devletin her türlü masrafı için para bulacak olan Sogd idi. Fergana fakir idi. Sogd'u yönetecek Timur Bey'den başkası yoktu. Sultan Tukluk, Maveraünnehir'e Timur'u vali atadı, gereken mühür ve fermanları verdi. İşte Timur, entirakalarını yapmış ilk politik rolünü oynamış, emelini elde etmiş oldu.

Timur şimdi Sogd'a iyice ve bağımsız biçimde sahip olmak istiyordu. Ondan sonra da başka planlar gelecekti. Timur, pek zeki ve kurnazdı, işi birden zorlamıyordu. Uyur gibi duruyordu. Pir'i ona şu öğüdü verirdi. «Hükümet yönetim tekniği bir taraftan sabır ve sebat, diğer taraftan bildiklerini bilmez görünmektir» Bu bir makyavelizmdir.(*) Demek Avrupa'da bilinen bu şeyler, Asya'da da bilinirdi. Önemli bir taktiktir. Tukluk bir ordu gönderip Sogd'un beylerinden Hüseyin'i bozdu. Yerine kendi oğlu İlyas Hoca'yı atadı. Timur'u da İlyas Hoca'ya vezir ve komutan yaptı.

(*) Makyavelizm: Her türlü ahlak yasasını hiçe sayan politik sistem. Siyaset ve ahlâkta bağımsızlığı öngörür. (Toker Yayın Komisyonu.)

Nihayet Tukluk Han Timur'dan şüphelenmeğe, korkmağa başladı. Timur bunu da bilmezlikten geldi. Valilikten istifa edip komutan kaldı. İlyas'ın askerleri yağmacılığa koyuldular. Halk, özellikle menlalar (bizim «hoca» yerine Orta Asya'da «menla» deyimi kullanılır) ve derviş takımı da yaygarayı kopardılar. Askerler 70 seyyide zincir vurdular. İlyas bunları önleyemiyordu. Bunlar ise Timur'un istediği şeylerdi. Orta Asya'da bir söz vardır: «İki menla bir kişi, bir menla hatun kişi!» Artık vakit gelmişti. Timur Özbek'leri ezdi. Seyyidleri ellerinden kurtardı. Bundan böyle Çit Türkleri «Özbek» adıyla anılmışlardır. Halk Timur'u alkışladı. Timur artık halkın gözünde dinin hamisi olmuştu. Kendisine «Min (men; ben) Timur, Tangrı kulu» diyordu. Bunun üzerine Tukluk'a Timur'un isyan ettiğini yazdılar. O da idam edilmesini bildirdi. Oysa bu haberleşmeler Timur'un eline geçmişti.

Timur, hayatının bu dönemine «İkinci planım» diyor.

Timur, din adamları ile bir anlaşma yaptı. Hocalar bu anlaşmada «Biz din adamları, şeyhler ve müminler; mala, namusa, cana tecavüz eden zalim Özbek'leri kovmak için mal ve canımızı vermeye yemin ediyoruz. Eğer yemini bozarsak Allah'ın korumasından yoksun, şeytanın gazabına mahkum olalım!» dediler. Bu iş olunca hocalar faaliyet için el altından çalışmaya başladılar. Timur da Barlas'lardan yanına topladığı adamlarla beraber atlara bindi. İlyas Hoca'yı bırakıp Hüseyin'in tarafına geçti. Timur karısını da terkisine alarak, dağ yolunu tuttu. Timur'un Semerkant'tan çıkarken yanında yalnız 60 adamı vardı.

Artık Tukluk, Marevarünnehir'i kesin olarak egemenliği altına aldı ve rahat edeceğini sandı.

Şimdi Timur dağa çıkıyordu. O dağda dolaşacak, hocalar önlemleri alacaktı. Nihayet ihtilal yapılacak, Timur iktidara geçecekti.

Günler geçiyordu; fakat hoca takımı hâlâ yemini uygulamıyordu. Timur umutsuzluğa kapılıyor ve sabırsızlanıyordu. Timur Semerkant civarındaki dağlarda boşuna bekliyordu. Henüz bir hafta geçmişti ki, Tekel Bagatur adında deneyimli bir komutan bin kişilik bir birlikle Timur'u izlemeye gönderildi. Komutan, Timur'u ölü ya da diri yakalamak emrini almıştı. Timur'un artık savaşmaktan başka çaresi kalmamıştı. Hoca ve şeyh takımı sözünü tutmamıştı. Bu durum onlarda günümüze kadar daima görülecektir. İş başa düştü. Politikayı bıraktı. Kılıcı ele aldı. Yanındakiler hep akrabası, yukarı tabaka, roman ve şiir okuyanlar, soylu yaşamına alışık olanlar idi. Timur korkmayıp altmış kişi ile bu bin kişiye karşı koydu. Kıran kırana bir savaş oldu. Altmıştan on, binden elli kişi ve zafer Timur'da kaldı.

Timur tam üç yıl bu efelik hayatını yaşadı. Kahramanlığı her yerde duyuldu. Bu nedenle her tarafta saygı kazandı. Şanı arttıkça arttı. Timur'un bu hayatında yaptığı işler her biri belli başlı, meraklı, heyecanlı, şanlı birer roman konusudur.

İlk zaferinden sonra sağ kalan arkadaşları Timur'u terkedip savuştular. Karısıyla yalnız kaldı. Rastladıkları bir uğru (hırsız) başı Timur'u yakalayıp hapsetti. Hapishanesinde Timur haydutları gözledi. Fırsat bulunca bekçinin boğazına sarıldı, kılıcını aldı, kendisini yakalayan hırsızın odasına girdi. Hırsızdan at ve silahlarını aldı. Oradan

karısıyla beraber doğru çöle daldı. Çölde birkaç viranaye rastgeldi. Atından indi. Orada bulunan Türkmen'ler «soyalım!» diye bağırdılar. Timur karısından kaygılanıp, onu arkasından viranenin içine attı. Hemen Türkmenlere saldırdı. O anda Türkmenlerin içinden biri kendisini tanıyıp «Timur Bey!» diye bağırdı. Ayağına kapandı. Timur kalpağını bu adamın başına koydu. Bu kahramanlığa hayran olan Türkmenler bu davranıştan da memnun kalarak hepsi Timur'un adamı oldular.

Gittikçe Timur'un adamları çoğaldı. Serüven arayanlar, yağmacılık, haydutluk etmek için iyi bir baş isteyenler her taraftan, hatta Horasan'dan Timur'un yanına gelmeye başladılar. Yanındakilerin sayısı pek çok arttı. Bu sefer ulular, beyler de katılmaya başladılar. İlk önce Mübarek Şah adında bir Tacik vali kendisine katıldı. Vali ile beraber birtakım seyyidler de geldiler. «Seyyid» Peygamber Sülalesi'ne denir. Bu yüzyıllarda ve daha önceleri hırsız, haydut, katil, aç, dilenci Arap sürüleri Arabistan çölerinden kopup akın akın Irak, Anadolu, İran, Maveraünnehir ve Türkistan'a gidip kendilerine «Peygamber soyundanız» demişler, hatta düzme şecereler bile göstermişler, halkı kandırmış, yerleşmiş ve zengin olmuşlardır. Oralarda bu seyyidlerden on binlerce vardı. Halk bunlara saygı gösterir, bunlar da halkı bir güzel soyarlardı. Bu seyidler o yüzyıllarda, o ülkelerin politikalarına doğrudan karışırlardı. Hatta biz Türkiye Türkleri'nin Osmanlı Sülalesi'nin ilk zamanlarında da bu insanlardan hesapsız miktarda Anadolu'ya gelip yerleşmiş, devletin politikasına karışmış, hatta önemli bir isyan bile çıkarmışlar, nihayet bunlardan binlercesinin kesilmesi gerekmiştir. Eğer bu isyan olup da bunlar kesilmeseydi, bugün Anadolu'da bir de seyyid Arap ailesi olacaktı. Yurdumuzun, bir de «Arabistan» olduğu iddia edilecekti. Halen Türkistan, Buhara ve Hiyve'nin dağı taşı seyyidle doludur. Bu seyyidler oralarda zengin, halk üzerinde en büyük etkinliğe sahip olan kimselerdir. Zavallı Türkler halen bunlara saygı gösterirler. Bunlarsa halkı daima çehalete, tutuculuğa yöneltmektedirler. İran'da da bunların sayısı çok büyüktür. Bir peygamberin bu kadar nesli olur mu, bilmem?

Timur, yanındakiler iki yüz kişi olunca Semerkant üzerine yürümek girişiminde bulundu. Yanındakileri Buhara etrafındaki köylerde sakladı. Kendisi urukların ulusları ve halk ile görüşüp onları elde etmek üzere Semerkant'a gitti. Timur'un karısı Buhara çevresinde bir köyde gizlenmiş, orada çalışıyor, entrikalar yapıyor, Timur'a haberler veriyordu. Bütün Türk kadınları Timur'u ve karısını seviyorlardı. Zaten Timur, Tukluk tarafından vücut ve ruhu büyük bir acı içinde bırakılmıştı. Saraylardan, haremlerden pazarlara, dükkanlara ve en fakir köylü kulübelerine varıncaya kadar her yerde Timur'un karısının felaketlerine acınıyor, bu soylu prensese, bu güzel kadına yazık olduğu söyleniyordu. Kırgızlarda, Sibir Tatarlarında halen Timur'un türküleri vardır. Bu türküler Timur'un savaşlarına, kahramanlıklarına, felaketlerine ilişkin ve ona karşı büyük şefkatlerle doludur. Bu türküler ve destanlar hâlâ oralarda mevcuttur. Bir Kırgız türküsünün sözleri şöyledir:

«Dünya Timur'un şanıyla doldu. Temir (Demir, Timur) Han şair idi. Zalim Han karısını bir sandığa koyup denize attırmıştı. Kadıncağız dal-

galar arasında çalkanırken Temir Han'ın tatlı türküsünü işitti. Sandığı türkü sesi gelen kenara doğru gitti ve yanaştı. Karısını görünce Temir'in gözlerinden yaş aktı. İki sevgili birbirlerinin gözlerinin içine tatlı tatlı, hasretli hasretli baktılar durdular. Temir kalkıp hüngür hüngür ağlayarak, Sevgilim! Seni yitirmiştim. İşte buldum, dedi.»

Timur'un hayatı bütün oraların gençlerine yüzyıllarca model olmuştur.[11]

Bütün ihtilale dahil olanlar Semerkant'ta toplanacaklardı. Uruklarından iki bin kişi bayrağı altına gelecekti.

Timur Bey bir gece karanlığında Semerkant kentine girip ablası Türkan Aka (Ağa)nın evine indi. Tam kırk sekiz gün bu evde kapanıp, karısıyla şeyhlerin Buhara'da düzenleyecekleri ihtilal hazırlıklarının tamamlanmasını bekledi. Bu sırada kendisi de Semerkant soylularını ihtilale dahil etmeye çalışıyordu. Soylular ihtilal hazırlıklarına katılmadıkları gibi, kendisini haber vereceklerini söyleyerek Timur'u tehdit ettiler. Soylulardan elde edebildiği 50 kişi ile kentten geceleyin kaçtı. Bu sırada Çit'lerden bir ordu geliyordu. Fırsat kaybolmuştu. Timur girişiminden vazgeçti. Çekilip, vilayetlerden birini elde etmek, orada kuvvetlenip, sonra Buhara ve Semerkant'a hücum etmek planını kurdu. Yolda Türkmenler'den birkaç yüz at aldı ve paralarını verdi. Adamlarının hepsini toplayıp Horasan'ı, Afganistan'ı ve Kandehar'ı aldı.

Şimdi Timur'a daha çok para gerekiyordu. Siyistan Valisi yedi kalesini zaptettiklerini, eğer onları geri alıverirse askerinin altı aylık parasını vereceğini söyledi. Timur, kalelerin beş tanesini alıp parayı istedi. Bu sefer Vali telaşa düşüp eski düşmanlarıyla birleşti. Timur'u zor durumda bıraktı. O da Vali'nin üzerine hücum etti. Çatışma sırasında bir ok Timur'un kolunu deldi, biri de ayağına saplandı. İşte burada aldığı ayağındaki bu yaradan Timur topal olmuş, Türklerce «Aksak» Acemlerce «Lenk» lakabını almıştır. İki ay tedavi olundu.

Artık Timur, kendisine bir ocak, bir dayanacak yer sağlamıştı. Şimdi Maveraünnehir'in zaptı sırası gelmişti. Ancak askeri çoğaltmak gerekiyordu. Adamları azalmış, yalnız kırk kişi kalmıştı. Fakat bu kırk kişinin hepsi de yiğit insanlardı. Artık Maveraünnehir'den de Timur'un çevresine adamlar geliyordu. İlk önce on beş atlı ile Satık Barlas, iki yüz kişi ile Özbek'lerden ayrılan Tarançı Batur, yetmiş kişi ile Tukluk Hoca Barlas, Timur'un amcası Seyfeddin Barlas ve Celayir beylerinden biri geldiler. Timur artık bunları öpüyor, üzerinde ne varsa onlara armağan olarak dağıtıyor, başındakini Tukluk'a, belindeki kemerini Seyfeddin'e, deri gömleğini Celayir'e veriyordu. Timur o gün onlara şölen verdi. Namazı hepsi beraber kıldılar, sözün kısası sevinç son derece olup şenlik yaptılar. Şir Behram adında biri Timur'un yanından kaçmıştı. O sırada tekrar gelip af diledi. Timur onu da affetti. Ve o kadar iltifat etti ki, Behram utanıp, ölene kadar kendisine sadık kalmıştır.

Bu durum o yüzyılda Avrupa'da da aynı biçimde oluyordu. Milan'daki İsforça (Sforza de Milan), Fransa'nın Dokuzuncu Lui'si buna güzel birer örnektirler.

---

11 - Bazı müellifler bu türkülerin Altın Ordu'ya mensup diğer bir Timur'a ait olduğunu bildirmektedirler.

Demek o yüzyıllarda Asya ve Avrupa aynı haldeydi? Her iki toprakta da insanlar, ahlaklar, politikalar hep aynı idi. On altıncı Yüzyıl'dan sonradır ki, Avrupa uygarlıkta ilerleyerek başkalaşmış, Asya tersine gerilemiştir. Böylece aradaki bugünkü büyük fark ortaya çıkmıştır.

İlyas Hoca, Hüseyin üzerine asker göndermişse de bozulup doğuya kaçtı. Almalık'ta babası Sultan Tukluk ölmüştü. Yerine geçti.

Timur 1363'den 1369 yılına kadar Maveraünnehir'i serbestletmek için sürekli olarak yukarıdan Sibir ve Çağatay Sülalesi artıkları ile, aşağıdan Horasan'la çarpıştı. Bu savaşlar Cengiz Han'ın büyük savaşlarına benzemeyip, küçük savaşlardır. Bu savaşlarda büyük kahramanlıklar, ustaca taktikler vardır, fakat stratejiden yoksundur.

Çağatay Sülalesi yalnız Almalık ile Türkistan'da kalmışlardı. Bununla beraber Timur, Çağatay Sülalesini Buhara ve Semerkant'tan tamamen atmıştı. Yalnız onların yanına aynı sülaleden Kazgan'ın oğlu Hüseyin Bey'i koymuştu; fakat Hüseyin entrika yapıyordu. Timur'un ona hiç güveni yoktu. Timur onu Veli Şemseddin'in türbesine götürüp birbirlerine hıyanet etmeyeceklerine dair Kur'an'a el bastırarak yemin ettirdi. Fakat Hüseyin yine entrikasından vazgeçmedi. Bunları halk biliyordu. Yeminini bozduğu için doğal olarak halkın gözünden düşüyordu. Timur'un herkesçe bilinen bu yeminlerle yapmak istediği de zaten buydu.

Bir bela da beylerin komutanların doymak bilmemesiydi. Gözlerini doyurmak için bunların kimine bir, kimine yedi «hoşun» (Moğolca «hoşıgun» veriyordu. Biz «hoşun»a «sancak», «mutasarrıflık» diyorduk, şimdi «valilik» diyoruz. Azerbaycan'da «ordu»ya «hoşun» diyorlar.) Yanlarına da güvenli olmak için birer asker görevli katıyordu. Mükemmel bir gizli haber alma örgütü kurdu. Bütün dervişler Timur hesabına hafiyeliği koyuldular. Aynı zamanda bol bol armağanlar da veriyordu. Böylece beylerini korku ve umut içinde tutuyordu.

Nihayet Hüseyin'i yakaladı. Hüseyin yaptıklarını itiraf etti. Kendisini birinci derecede teşvik edenin de kızkardeşi, yani Timur'un karısı Olcay Türkan olduğunu söyledi. Gerçekten de onu bir taraftan kızkardeşi kışkırtıyor, bir taraftan da Timur'un düzenleri özendiriyordu. Nihayet Hüseyin ilk olarak isyan eti. Belh'i Timur'un elinden almak istedi. Timur, Hüseyin'i ve derebeylerini ezdi. Timur, Hüseyin için, «Akrabam idi, fakat hiç bir zaman dostum olmadı» diyor. Bu olay din adamları ve şeyhlerin Özbek'leri kâfir ilan etmesine neden oldu. Hüseyin affolundu; fakat bundan sonra da dört defa daha isyan etti ve cezalandırıldı.

Hüseyin hayatı boyunca Timur'u mutlak tuzağa düşürmek için elinden her geleni yaptı, ancak Timur O'na değil, dostuna bile inananlardan değildi. Hüseyin'in dolaplarına girmedi. Timur Sülalesi'nden Hindistan'ı zapteden ve orada büyük bir Türk Saltanatı kuran Babür Şah'ın[12] özdeyişi olan, «İnanmaggın dostluğa, saman tıkar postuga!» doğal olarak kurnaz Timur'ca da biliniyordu.

12- «Babür» Türkçe, arslan ile kaplan arasında pek çevik, cesur ve Orta Asya'ya özgü yırtıcı bir hayvandır. Bu kelime «bûber» şeklinde Rusça'ya da geçmiştir. Ruslar «üstün»leri daima «ötre» yapmışlardır. Arap harfleriyle yazılan kitaplarda «Bâber» biçimindedir.

Gerçekten bu özdeyiş olayların her gün kanıtladığı bir gerçektir. Hüseyin son olarak Timur'a bir pusu kurdu; oysa Timur, Hüseyin'in pususundan haberliydi. Çünkü Şir Behram görünüşte Hüseyin tarafına geçmişti; fakat bu geçiş bir oyundu. Hüseyin'in harekatını Timur'a haber vermek içindi. Ve haber veriyordu. Timur gerekli önlemleri alarak «kavuş»a(*) gitti. Hüseyin bunu haber alıp Behram'ın kafasına kestirdi; fakat bununla kendi taraftarı olan soyluları kızdırdı. Bu da Timur'un ekmeğine yağ sürdü. Timur kılıcıyla işi çözümledi.

Artık Hüseyin'in işi bitmişti. Hayatını kurtarmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Bundan böyle Timur rakipsiz, gerçek bir Han'dı. 8 Nisan 1369 tarihinde Belh'de resmen ve Türk görenekleri üzere «Ak Keçe» üzerine oturtulup hakan ilan edildi. Başı üzerinden para ve mücevher saçıldı. Başkenti Keş'de kurduysa da halk ve özellikle hoca ve şeyh takımı sızlanmağa başlayınca, merkezini Semerkant'a kaldırdı. Toplanan «Kurultay» kendisine «Sahib-i Kur'an» ünvanını verdi.

İşte böylece yeni bir Türk Devleti kuruldu. Bu devlet de büyük fetihlerle cihangir olacak, tarihi şanla dolacaktır. İşte bu suretle yine yeni bir Türk cihangiri yeryüzünde türüyor. Cengiz Han'ın yerini boş bırakmıyor. Yeter ki dünyanın taşı toprağı ezelden beri alıştıkları Türk kahramanlıklarını izlemekten yoksun olmasın...

Hüseyin Mekke'ye hacca gitmek istedi. Yolda giderken daha önce hakaret etmiş olduğu beyler kendisini yakalayıp boğazladılar. Timur'un Hüseyin için, kitabında «cezasını buldu» demesine, «katilleri izlememesine bakılırsa, cinayeti kendisinin işlettiğini sanmak gerekir«, diyenlere hak verdirir.

Sultan İlyas Hoca ölünce, Çağatay'lardan Kabul Şah Türkistan'da «Sultan» oldu. Timur onu tanımazlık etmedi; fakat şimdi iki sultan var demekti. Bu sefer din adamları, iki sultanın birden olamayacağına ilişkin ve İslam devletlerinde tekrarlanmış bulunan meşhur fetvayı verdiler. Şimdi birini tahttan kaldırmak gerekiyordu. Kaldırılacak olan da Kabul Şah idi.

Timur, «yasak» yerine «şeriat»ı koydu, «yarlık»ı (örf) kaldırıp, yerine kendi «Tüzük»ünü ekledi. «Tüzük»ünde, «Ben devletimi İslamiyet üzerine kurdum» diyor. Bununla Timur Kurultay'a karşı değil, Cenab-ı Hak'a karşı sorumlu oluyor. Timur, halkı on iki sınıfa ayırdı. «Kutadgu Bilig» ise on bir sınıfa ayırmıştı. Çinli tarihçiler eski Tukyu'ların yirmi sekiz sınıfı olduğunu söylerler. Timur bütün tarhanlıkları vakıf yaptı. Yani tarhanların arazisini din işlerine verdi. Tarhanlar Türklerde, saray halkından, soylulardan olan kimselerdir. Ruhani sınıfına yöneticilikler de verdi. Eski yargucı'ların (hakim) yasak (kanun) ve yarlık (Türk örfü) ile karar verdikleri yamenler (mahkeme) yerine şeriat mahkemelerini koydu. Böylece hükümet yönetimini laik olmaktan çıkarıp hükümetle dini birbirine karıştırdı. Timur'un en büyük kabahatı, işte, dini devlet işlerine karıştırmasıdır.

Türkler bu yeni örgüte pek alışamıyorlardı. Bundan da fena sonuçlar çıkacaktı. Bunu gören Timur askerler için ayrıcalıklı yasa yaptı.

(*) Kavuş: Buluşma yapılması kararlaştırılan yer. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bir kadıyı halk için, bir kadıyı asker için, bir başka kadıyı da halk ve asker arasında çıkacak anlaşmazlıklar için atadı. Asker kadısına «kadı-el asker» ya da «Kadı-i leşker» dendi. Asker hakkındaki ayrıcalıklı yasa herkesin askere yazılması özendiriyordu. Bu ise önemli bir para istiyordu. Bu ihtiyaç Timur Han'ı fetihlere yöneltti. Yani Timur'un fetihlerinin, cihangir olmasının tek etkeni budur. Askere giremeyenler iş bulamadılar. Bunlar, ellerinden tarhanlık gidenlerle beraber Kıpçak içlerine kaçtılar, «kazak» oldular.

Cengiz örgütünde «ulus» kelimesi vardır. «Ulus» Türkçe «kabile» demektir. «İl» ise «millet» demektir. Timur, «Bir ulusta kırk omak var» diyor. «Omak», «soylu», «reis» de demek ise de «klan» karşılığı olabilir. Timur mesela bir Barlas Kabilesini kırk omağa bölüyor.

Şimdiye kadar önemli Türk akınları kuzeyden güneye, doğudan batıya olurken, şimdi artık aksine oluyordu. Yani Maveraünnehir'den Türkistan'a, Beş Baluk'a yapılıyordu. Altı yılda (1380-1386) Timur beş kez Türkistan'a girdi. Bu savaşlar sırasında büyük oğlu Cihangir Semerkant'ta öldü. Timur Han savaştan dönüp Semerkant'a geldiği vakit, halk karalar ve maviler giymiş ve açık başlarına toz, toprak koymuş oldukları halde kendisini karşıladı. Ordu da kara ve mavi giydi. Timur, bu oğlu için çok ağladı.

Timur Han sonradan Dilşad Ağa adında, yine Çağatay Sülalesi'nden genç bir prensesle evlendiyse de yine Olcay'ı yanından ayırmadı.

Timur nihayet Türkistan ve Havarezm'i egemenliği altına aldı. Sonra İran'ın üzerine yürüdü. Paraya olan ihtiyaç nedeniyle zengin İran'ı da almak gerekiyordu. Horasan'da Gıyaseddin vardı; halka eziyet ediyordu. Bu bahane ile onu tepeledi. Horasan Timur'un oldu (1381). O zamanlar Çit'ler, Horasan tamamen Türk idi. Şimdi sıra, Türkleşmekte ilerlemiş olan İran'ındı. İlk önce Siyistan'ı, sonra Mazenderan'ı aldı. Siyistan kalelerinden birinde iki bin tutsaktan, ellerini, ayaklarını bağlayarak diri diri birbiri üstüne koyup, bir kule yaptı.

Bu sırada bir kızı ile bacısı ve karılarından biri öldü. Bu kederle fetihleri bırakmışken ve hükümet işlerine bile bakmaz olmuşken, itaatsızlığa başlayan Moğollar üzerine yürüyüp onları tepeledi. Oradan dönüp «Irak-ı Acem» ve Fars üzerine sefer yaptı. Irak-ı Acem ve Fars'da «Muzafferi» türeleri saltanat sürüyorlardı. İsfahan kenti teslim oldu. Mala, cana güvence verilip yalnız bir savaş vergisi konuldu. Bu para toplanırken bir demirci, başına topladığı halk ile para toplayan görevlilerle beraber üç bin Timur askerini kesti. Bunun üzerine Timur Han gelip Isfahan'ı zaptetti, halkı kılıçtan geçirdi, kenti de yaktı. Timur bu isyanı Cengiz Han yöntemiyle bastırdı. Yalnız din adamlarına dokunmadı. Halkın kellelerinden yetmiş bini ile kule yapıldı.

Bu suretle İran seferi bitince Azerbaycan'ı zaptedip, başkent olan Şiraz'ı yağmaladı. Oradan gelip Ermenistan'ı aldı. Tutsak düşen Ermeni Kralı Hipokrat'ı müslüman yaptı. Üç yıl süren İran ve Azerbaycan fetihlerinden sonra Semerkant'a döndü.

Çin'de bu tarihteki Türklerin durumu şöyle idi: 1370 ihtilali ile Türk saltanatı sönmüş, Çin, Çinlilere kalmıştı. Türkler Çin'in kuzeyinde on yüzyıldır imparator olarak egemenlik sürdürüyorlar, bazan Güney Çin'i

de ellerine geçiriyorlardı. Fakat bu sefer Çin'den büsbütün el çekmişlerdi. Çağatay Sülalesi ve İlhanlılar batmışlardı. Anadolu'da Türkiye Devleti'nin Selçuklu Hanedanı sönmüş, yerlerine Osmanlılar geçmiş, Osmanlı Hanedanı büyüyüp duruyordu. Taa Bulgar'a kadar zaptetmiş bulunuyordu. «Hilafet» Mısır'a geçmiş, Irak çökmüş gitmişti. Volga, Kırım taraflarında Cuci soyu saltanat sürüyordu. Bunlar Volga üzerindeki «Saray» kentini başkent yapmışlardı. Yine bu nesilden Şeyban Han «Kuban» ve Kıpçaklarda, Tugay Timur'unkiler Kırım'da Bahçesaray'da hükümet ediyorlardı. Yine Cuci Sülalesi'nden Orus Han isminde biri Saray'da Han'lığı yakalamıştı.

Bu sırada Orus Han, Kırım Hanı Toktamış ile savaştı, Toktamış mağlup olup kaçtı, Timur'dan yardım ve himaye istedi. Bu başvuru, oralara doğru seferler doğuruyordu.

Timur, Toktamış'a Türkistan'da, Otrar'dan arazi verdi. Orus Han'ın yerine oğlu Tokta Kaya geçmiş, onun yerine geçen Mamay, Moskova Prensi Dimitri İvanoviç'e 1378'de «Voyka» ve «Kulikova» savaşlarında mağlup olmuştu. İşte yenilgilerin sonucu eskiden beri Türklere tutsak olan, Moskova ile Petersburg arasındaki göllerde balıkçılık yaparak yaşayan, sayıları bir-iki milyonu geçmeyen Rusları kurtarmış, yalnız kurtarmış değil, büyültmüş ve bugünkü duruma gelmelerine neden olmuştur. Moskova'da bu galebelerin dinsel anıtları ve tablolar halinde anıları vardır. Halen Ruslarda saygıyla saklanır. Gözleri önünde duran bu anılar onlara kurtuluşlarının ve bugünkü büyüklüklerinin değerini anlatır durur. İşte bu sayededir ki bugün(*) nüfusu yetmiş milyon olan ve yetmiş milyondan çok yabancı milletleri egemenliği altında tutan bir büyük Rus milleti görüyoruz. Bu Rus milletinin nüfusu, Ruslaştırılan Türklerle çoğalmıştır.

Toktamış sonra gelip Ruslardan, Türkler aleyhine olan hareketlerinin intikamını aldı ve Moskova'yı yaktı (1382). Ancak biraz sonra Timur'la arasının bozulması Rusları tekrar kurtardı. Yani Ruslar Aksak Timur sayesinde kurtuldu.

Timur 1389'da Kıpçak'ı tamamen bitirmek üzere atıldı. Yayık'a kadar geldi. 1391'de orada kesin ve pek kanlı olan savaşı kazanarak Toktamış'ı Moskova'ya kadar izledi. Rusya'yı kana boyadı. Macaristan'a ulaştı. Bu savaşta seyyidlerden İmam Berke yanında idi. Timur'un tahta çıkacağını vaktiyle kendisine o haber vermişti. Timur, onu severdi. Savaş başlamadan önce Timur her zaman yaptığı gibi namaz kıldı ve dua etti. İmam Berke de başı açık, ellerini göğe kaldırıp dua ettikten sonra, yerden bir avuç toprak alıp düşman tarafına attı. «Zafer senindir. Yürü!» dedi. Savaş böyle başladı. Toktamış'ın tuğcusu Timur tarafından elde edilmişti. Savaşın kazanılmasına bu tuğcunun haince davranışı neden oldu.

Yoksa okumakla, toprak atmakla savaş kazanılmaz. Bunlar din adamları ve şeyhlerin din adına sahte davranışlarıdır.

Timur Ordusu Volga kıyılarındaki çimenliklerde bu zaferin eğlence ve düğünlerini yaptı. Subaylar Timur Han ile beraber sofralarda yemekler

(*) Bu eserin 1920'lerde yazıldığına dikkat edilmelidir. (Toker Yayın Komisyonu.)

yediler. Bu yemeklerde güzel örülmüş saçları yerlere kadar uzanan genç kızlar altın kadehlerle içkiler dağıttılar, türküler söylediler, çalgılar çaldılar ve oyunlar oynadılar.

Cengiz Han olsaydı kazanılan bu savaştan sonra oraları tamamen ülkesine katardı. Timur sadece dönüp Semerkant'a geldi. Timur'da Cengiz Ordusu'ndaki gibi bir yönetim ve yöneticiler yoktu. Bu nedenle her nereye gittiyse fetihlerin ürünlerini toplayamadı. Kendisi döner dönmez, oralardaki egemenliği de ortadan kalkıyordu. Bu durum Anadolu'da, Suriye'de de böyle olmuş, Timur'un fetihleri bir şimşek çakması gibi kaybolmuştur.

Dört yıl sonra Toktamış yine gelmiş, tekrar üzerine sefer yapmak gerekmişti. Toktamış Derbend'i aldı, Azerbaycan'ı tehdit etti. Bu sırada Toktamış Türklerce milli bir kahraman, Timur ise artık şeriatçı idi. İçlerine şeriat o kadar girmemiş olan; yasa ve töreye bağlı yani nasyonalist bulunan Yukarı Türkler, doğal olarak Toktamış'ı seviyorlardı. Sibir Türkleri arasında halen Toktamış'la ilgili türküler vardır.

Azerbaycan yüzyıllar öncesinden beri halkı ve dili bakımından Türktü. Orada İlhanlılar ve Kulahu neslinden olan Han, kızını Timur'un küçük oğlu Cihangir Mirza'nın oğlu Pir Muhammed'e vererek Timur'la akraba oldu.

Timur 1380-1386 yılları arasında Siyistan, Belucistan ve Afganistan'ı da zaptetti. Henüz Kars yöresi Türkmen, Kürt ve Çerkes askerleri sayesinde direniyordu. Oranın da zaptını tamamladı. Timur'ın hoca ve şeyhleri Timur'a Şiiliği kaldırtmak istiyorlardı. Bu nedenle O'nu İran fethine yöneltmişlerdi. 1392'de Bağdat'ı ve Irak'ı aldı. Kerbela'ya kadar dayandı. Oradan dönüp Gürcistan'ı zaptetti. Mazenderan'da isyan patladı. Bu isyanı bastırdı. Şiraz Valisi Şah Mansur da isyan etti. Şiraz üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Şah Mansur'u bozdu. Timur'un oğlu ve 17 yaşında olan Şahruh savaş sırasında Şah Mansur'un başını kesip getirdi, babasının önüne attı. İran'ı bu suretle ikinci defa fethettikten sonra, harap olan bu ülkenin onarımı ve refahı için çalıştı. Bu işler için İran'a oğlu Ömer Şeyh'i görevlendirdi. Azerbaycan'a da oğullarından Mirza Miran Han'ı atadı. Bu «Miranşah Mirza» da denilen oğlu huysuz, fena bir adamdı.

Timur Bağdat üzerine yürüyüp Sultan Ahmet Celayir'i kaçırdı ve Bağdat'ı aldı. Böylece Irak'ın Arap bölümü de Timur'un eline geçti.

Veliaht olan oğlu Şahruh'u Horasan, Siyistan ve Mazenderan hükümdarı yaptı. Kurultay'da oğluna hükümdarlık asası verdi. Alnından ve gözlerinden öptü. Bu sıradaki küçük oğlu Mirza İskender'i de evlendirdi. Bunlardan sonra ülkenin yönetimini görmek, halk ile ilişki kurup sevgisini kazanmak üzere bütün ülkesini dolaştı.

M. 1398 yılında Hindistan Seferi'ne başladı. Hindistan o vakit küçük küçük devletleri yöneten zalim prenslerin elindeydi. Kandehar Valisi Mirza Pir Muhammed'i öncü olarak gönderdi. Kendisi de doksan iki bin kişilik bir ordu ile yola çıktı. Bunu cihad olarak yapıyordu. Oradaki kafirleri Müslüman yapmak niyetindeydi. Fakat tuhaf olan şu idi. En büyük dehşeti Delhi Sultanı ve gerçek Müslüman olan Sultan Mahmud-ı Guri'ye karşı gösterdi. Sind Irmağı'ndan Ganj Irmağı'na kadar olan yer-

leri zaptetti. Hindistan'ın başkenti olan Delhi'yi kuşattı. Delhi Valisi Mahmud ile yaptığı savaşta Mahmud fillerle bir savaş safı oluşturdu. Timurluların atları fillerden ürküp kaçtılar. Ertesi günü Timur ordusunun ilk safına develeri koyup üzerlerinde saman yaktı. Filler ateşten ürküp kaçtılar. Timur ordusu hücum edip Hintlilerin işini bitirdiler. Delhi zaptolundu. Orada büyük zaferler elde etti ve büyük ve korkunç katliam yaptı.

Timur Han bu sırada 65 yaşındaydı. Hindistan'dan mimarlar getirip Semerkant'ta bir cami yaptırdı. Bu zafer için her yerde şenlikler yapıldı.

Havarezm isyan etti. Timur isyanı bastırıp başkentini yaktı ve halkını Semerkant'a götürdü. Yıktığı bu kenti üç yıl sonra yeniden yaptırdı.

Timur «Halife» olmaya göz dikmişti. Osmanlı Türklerini müslümandan saymıyordu. Yalnız kendisini İslamın koruyucusu sanıyordu. Yıldırım Bayezid Han'a «Kayzer-i Rum» diyordu. Bu deyimin bir müslümana verilen ünvan olmadığını Yıldırım elbette biliyordu ve kızıyordu. Yıldırım'ı saf müslüman saymadığı gibi, saf Türk de saymıyordu. Timur'dan kaçan, Osmanlılar'a gelen Azerbaycan'daki Türkmenlerden «Kara Koyunlular»ın hükümdarı Kara Yusuf'u Yıldırım'dan istedi. Yıldırım aleyhine, Mısır Kölemenler'i ile anlaşma yaptı. Avrupa'da «Kastil» Kralı ile de savaşa girdi. Hatta Kastil Kralı Üçüncü Hanri'nin Klavio adında bir elçisi de yanına geldi. Aynı zamanda Fransızlar'la da Türkiye Türkleri aleyhine anlaştı.

Halife olabilmek için Mekke ve Medine'yi zaptetmek gerekiyordu. Bunun da yolu Suriye idi. Bunu da hesap ediyordu. Yıldırım, Timur'un Kara Yusuf hakkındaki Türk Töresi'ne, mertliğine zıt olan önerisini reddetti. Yusuf'u vermedi. Yazdığı cevapta Timur Han için «kelb-i akur» (kuduz köpek) deyimini kullandı. Aralarında tarihçe meşhur olan yazışma başladı. Timur bu sırada isyan eden Ermenistan üzerine tekrar yürümüştü. Yıldırım da Timur'a bağlı olan Azarbaycan'a saldırıyordu. Bizans İmparatoru Paleolog, Yıldırım Han'dan pek korktuğundan Timur'u «Osmanlıları vurursan sana bağlı olurum» diyerek Osmanlı aleyhine kışkırtıyordu.

Timur, Osmanlı Türkleri'nden korktuğundan işi barış ile çözümlemek istediyse de Yıldırım yanaşmadı. Bunun üzerine sekiz yüz bin kişilik bir ordu ile Anadolu'ya girip Sivas Kalesi'ni muhasara ve zaptetti. Kalede Yıldırım'ın oğlu Ertuğrul vardı. Kırk bin kişiyi kuyulara doldurup üstlerini toprakla örttürdü. Kelleden kuleler yaptırdı. Yıldırım bu olaya çok kederlendi. Kaval çalan bir çobana rastladı ve ona, «Çal Çoban, çal! Sivas gibi kal'am, Ertuğrul gibi oğlum gitti!...» dedi.

Timur Han Suriye'de hüküm süren Ferec'e elçi gönderdi. Ferec bu elçiyi hapsetti. Bunun üzerine Suriye'ye hücum edip Halep'i aldı. Ferec kaçtı. Halep'de büyük ganimetler elde ettiler. Halep'in din adamları ile kendi din adamlarına dinsel tartışmalar yaptırdı. Halep'den Şam üzerine yürüdü. Şamlılar para vererek aman dilediler. Bu şartla Kale'nin kapılarını açtılar. Aksak Timur Han Şam'a girince, «Siz Şam'lılar Emevilere hizmet, Ali-i Muhammed'e hıyanet ettiniz. Allah cezanızı bugün veriyor!» dedi. Gerçekten Şamlılar İslam Dünyası'nda daima bir fesat mik-

robu ve Şam da fitne yuvası olmuştur.

Timur'un hakkı vardı. Nitekim bu halk Dünya Savaşı'nda da biz Türklere karşı olmadık fenalıklar yaptı. Dine çıkarlarıyla bağlı olduklarını gösterdiler çıkarları uğruna insanlığa yakışmayan işler yaptılar. Asker Şam kentini yağmaladı. Meydandaki para ve eşya bitince, gömdükleri paraları da çıkarttırdılar. Kent, ateş alıp baştan aşağı yandı. Timur, sevmediği ve pek hakaret ettiği Şam'lıların kesilen kellelerinden de kuleler yaptırdı. Şam'dan Ermenistan'a, oradan isyan eden Bağdat'a gitti. Bağdat'ı alıp insan kellesinden yüz yirmi kule yaptı. Kent ateşe verildi.

Yıldırım Azerbaycan'ı almıştı. Timur'un büyük hazırlıklar yaptığını işitince barış istemişti. Timur da buna sevinmişti ve barış olmak üzereyken hacıları soyan Kara Yusuf, bu iki hakanın arasını yeniden açtı. Kara Yusuf, Yıldırım'a sığındı. Timur, Yusuf'u istediyse de Yıldırım Yusuf'u vermedi. Aksak Timur'un askerleri pek yorulmuş, vatanlarını özlüyor, artık savaşmak istemiyorlardı. Osmanlılardan da çekiniyorlardı. Timur hemen bunun çaresini buldu. Müneccime danıştı. O'na, «Bir kuyruklu yıldız doğacak, doğudan gelen ordu Anadolu'yu fethedecek» dedirtti. Böylece askerin maneviyatını düzeltti. Timur'un ordusu, sekiz yüz bin kişiydi. Haziran 1402 tarihinde 66 yaşında iken Ankara'yı kuşattı. Yıldırım Han ordusuyla geldi. Bunun üzerine Timur Han kuşatmayı kaldırıp biraz çekildi. Yıldırım Çubuk Çayı kenarında bir yerdeydi. O da yerini değiştirdi. Komutanları bu yeri terk etmemesini, sonra sudan sıkıntı çekileceğini söyledilerse de dinlemedi. Timur derhal gelip aynı yeri tuttu ve tarihçe meşhur olan savaş başladı. Timur, merkez ve kanatların komutanlıklarını birer oğluna vermiş, kendisi seçme kırk alay ile yedekte kalmıştı. Merkezinin önünde ateş arabaları, bir kısmında da filler vardı.

Yıldırım sağ kanadın komutanlığını demir zırhlı atlılar ile kayını Sırp Pezirlas'a, sol kanat komutanlığını oğlu Çelebi Mehmed'e vermiş, kendisi merkez komutanlığını almıştı.

Timur Ordusu ateş arabalarıyla hücum etti. Yıldırım Ordusu hücumu savuşturdu. Timurlular hücum şiddetini artırdılar. Yıldırım'ın sağ ve sol kanatlarında geri çekilmeler görüldü. Biraz sonra kayını Sırp komutan savaş alanında yaralanarak öldü. Sağ kanat bozuldu. Yıldırım yüksek bir yere çıktı. Timur gelip kendisini kuşattı. Kanlı bir savaş oldu. Yıldırım'ın bazı komutanları Timur tarafına geçtiler. Timur daima yaptığı gibi, bu sefer Osmanlı komutanlarından da bazısını elde etmişti. Yıldırım pek büyük bir kayıp verdi. Nihayet tutsak düştü.

Yıldırım'ı elleri, ayakları bağlı halde yanına getirdikleri zaman, Ankara Savaşı'nda Timur tarafında bulunmuş olan Şeref-üd-din Ali'ye göre, Timur onun bağlarını çözmüş, kendisine pek iyi muamele etmiştir. Arap, Bizans ve Osmanlı tarihçileri ise, Timur'un Yıldırım'ı zincire vurup bir altın kafese koyduğunu, ata binerken bu kafese basarak bindiğini, Yıldırım'ın karı ve kızlarına yarı çıplak olarak şölenlerde ve Yıldırım'ın gözü önünde hizmet ettirdiğini söylerler. Hatta bu kafesi binek taşı yaparak ata bindiğini resimleyen ve Avrupa'da basılmış eserler vardır.

Bir söylenti de şudur: Yıldırım Bayezid yanına getirilince Timur gülmüş, Yıldırım: «Timur! Felaketimle eğlenme! İmparatorlukları insanlara veren Tanrı, yarın da alır» demiş. Timur da, «Dediğin doğrudur. Felaketinle eğlenmedim. Ancak yüzünü görünce aklıma şu geldi: Tanrı, galiba imparator yaptığı insanlara dikkat etmiyor. Sen kör, ben topal!» cevabını vermiş.

Bu zafer üzerine Aksak Timur Anadolu'nun her tarafına birlikler gönderip yağma ettirdi. Bursa'dan Bayezid'in hazinelerini ve ailesini aldırdı.

İspanya'dan Kastil Kralı Üçüncü Hanri'nin elçileri gelmiş, Ankara Savaşı'nda bulunmuştu. Timur da «Muhammed-ül Kadı» adında birini İspanya'ya elçi gönderdi. Bizans'tan cizye istedi.

Timur, Yıldırım'a ne kadar iyi muamele ettiyse de, kederinden Yıldırım'a inme inip, 1402 Mart'ında Akşehir'de öldü. Timur Yıldırım'ın ölümüne ağladı. Biraz sonra Timur'un 19 yaşındaki oğlu Mirza Muhammed Sultan da öldü. Timur bu oğluna pek çok ağladı. Çünkü kendi zekasını onda görüyordu. İmparatorluğun geleceğini ona bağlamıştı. Ordu da büyük bir yas tutuldu. Görenekler gereği Mirza Muhammed Sultan'ın tunç davulu kırıldı. Ak ve kula atlara binilmedi.

Yuğ şöleninden sonra Timur, ordusunu alıp döndü. Harap ettiği Bağdat'ın yeniden inşasını emretti. Kara Yusuf üzerine Irak'a bir ordu gönderdi. Anlaşmaya uymayan Ermeni Kralı Guregin üzerine yürüdüyse de, kral, akıllı davranıp cizye vererek barışı sağladı.

Kışı Karabağ'da geçirdi (1404). Kederden kendisini kurtaramayan Timur'u teselli için İmam Berke de Karabağ'a gelmiş ve kendisini teselliye çalışmışsa da, o da ölmüş, böyle büyük bir dostunun kaybolması da Timur'u daha çok kederlendirmiştir.

İlkbahar'da hareket edip Aras Irmağını geçmiş, oğlu Mirza Ömer'e İran ve Horasan'ı vermiştir.

Yedi yıl süren bu seferlerden sonra Semerkant'a girdi. Bu yedi yıl zarfında yapılmış olan medrese, cami, hastane ve başka yapıları denetledi. Şam'dan getirdiği işçilerle bir saray inşası başlattı. Bu sarayın dışını «Keşan» çinileriyle süsletti. Bir Kurultay toplayıp bunu büyük törenlerle açtı. Türeleri evlendirdi. Şahruh oğlu İbrahim Sultan oğlu Uluğ Beğ de bunlarla beraber evlenmiştir. Timur subaylarına, askerine armağanlar verdi. İki ay zevk ve sefa içinde geçti. Timur'un amacı, ordusunu böyle eğlence ve armağanlarla Çin Seferi'ni kabule razı etmekti. Çünkü ordusu artık savaştan bıkmış, sefere gitmek istemiyordu. Bu sırada Çinliler Kaşgar ve Türkistan'ı istilaya kalkışmışlardı.

Kurultay'da askerine verdiği nutukta Timur Han şunları söyledi:

«Kahraman Arkadaşlar! Tanrı bize bu kadar zafer verdi. Fakat biz zafer sarhoşluğu ile çok Müslüman kanı da döktük. Bu cinayettir. Bu günahımızı affettirmek gerekir. Çin, kafir yatağı. Gidelim, onların putlarını kıralım. Tapınaklarını yıkalım. Yerlerine camiler yapalım. Bunlardır ki günahlarımızı affettirir. İş buna kalmıştır.»

Bu sözleri orduyu galeyana getirdi. Çin Seferi'ni kabul ettiler.

Hazırlıklar yapıldı. 1404 Aralık ayında Timur, altın, gümüş ve değerli taşlarla süslenmiş eğer ve takımlı bir kır ata binerek iki yüzbin kişilik

bir ordu ile Semerkant'tan çıktı. Her ne kadar her yer karlı ise de falcıların eşref saat olarak gösterdikleri bu tarihte Çin Seferi'ne gidildi. Orduda soğuktan kayıplar veriliyordu. Seyhun'un buzları üzerinden geçildi. Aynı yılın Şubat'ında Çin sınırındaki «Otrar»a varıldı.

Timur artık yetmiş yaşındaydı. Orada soğuk alıp yatağa düştü. Bir daha kalkamadı. Ölürken döşeğinde Müslüman kanı dökecek yerde, Çin ve Tibet kâfirleri üzerine hareket etmemiş olduğuna pişmanlık gösterdi. Bu seferi tamamlayıp, günahlarını bağışlatamadı. Döktüğü Müslüman ve hem de Türk kanlarının kefaretini ödemek ahirete kalmıştı. Ancak her aklı başında Tük'ün gizli düşmanlığına hedef olarak dünyadan gitmiştir.

Ölüm döşeğindeyken hekimi Fazlullah, umut kalmadığını açıkça söyleyince, yerine torunu Pir Muhammed'i atadı. Mirza Cihangir'in oğlu olan Pir Muhammed, oğullarının hepsinden dindar, hepsinden kahramandı. Cenazesi başkent olan Semerkant'a götürüldü. Pir Seyyid Berke için yaptırdığı türbenin yanında gömülmesini vasiyet etmişti. Pir Muhammed'e kendisine itaat ettikleri gibi itaat edeceklerine dair, bütün devlet adamlarına yemin ettirdi. Oğlu Şahruh'u göremeden öldüğüne yandığını söyledi.

Oğullarına, «Çocuklarım! Benim size bıraktığım vasiyeti (tüzükleri) unutmayınız! Halkın dertlerine derman bulun! Zayıfları himaye edin! Hele fakirleri zenginlerin zulmünden koruyun! Her işinizde rehberiniz adalet olsun! Eğer benim gibi uzun zaman saltanat sürmek isterseniz kılıcı tedbir ve bilgi ile kullanın! Dikkat edin, aranıza fitne ve ayrılık girmesin! Çünkü arkadaşlarınız, düşmanlarınız yararlanmak için aranıza ikilik sokmaya çalışırlar. Vasiyetlerime bağlı kalırsanız tacınız daima başınızda kalır. Ölüm döşeğinde olan babanızın sözlerini her vakit hatırlayınız!» dedi. Ve son söz olarak, «Lâilâhe illallah Muhmmed-ür Resûlullah» deyip öldü. Cesedi mumyalanıp Semerkant'a götürüldü. İmam Berke Türbesi'ne gömüldü. Timur Çin Seferi'ne giderken 1405 yılında, 19 Mart'ta öldü.

Timur'un dört oğlu olmuştur: Cihangir Sultan, Şeyh Ömer, Miran Şah, Şahruh.

Timur doğuştan büyük bir insandır. Sayılı cihangirlerdendir. Son derece kahraman, pek zeki, pek nazik, kibar, pek ince gözlemci, eleştirmen, aynı zamanda güzel sanatları edebiyatı sever, bilginleri korur ve onlara saygı gösterirdi. Timur özellikle tarihî eserleri okumayı çok severdi. Bilginler, düşünürler, yöneticiler yanına gelince tahtından iner, onlarla yanyana oturur, konuşurdu. Onların gönüllerini almaya ülkeler fethetmek kadar önem verirdi.

Oğulları da sanatsever idiler. Oğullarından Şahruh resim meraklısı, Halil Sultan şairdi. Şahruh'un oğlu olup daha sonra tahta geçen, 39 yıl saltanat sürüp 59 yaşında iken oğluna tutsak düşüp, oğlu tarafından öldürülen meşhur matematik ve astronomi bilginlerinden Uluğ Beğ ve meşhur «Hatırat»ını, «Mecmua-i Eş'arin»i yazan Hindistan fatihi ve Sultanı Babür Şah ile onun oğlu Hümayun da bilgin, eşi az bulunur kişilerdi. Hümayun'un oğlu Hint hükümdarı meşhur Ekber Han ise en büyük düşünürlerden, en büyük yenilik yanlısı ve devlet adamıdır. Bu

kişi Hindistan'da «Ordu» dilini icat edip yaymıştır. Yeri geldiğinde bu konuda bilgi verilecektir.

Timur'un kahramanlığı, hele, her becerisinden büyüktür. Timur «Kerş» Kalesi'ni fethe 243 kişi ile gitmiş, askeri bir kilometre kadar uzakta bırakıp, gece 40 kişi ile kale'yi keşfe varmış, kalenin etrafındaki hendek su ile dolu olduğundan bir oluk bulup buradan geçerek kapıyı vurmuş, kimse ses vermeyince uyuduklarını anlayıp dönmüş, askerini aynı yoldan geçirmiş, hazırlattığı merdivenle kaleye çıkmış, boruyu çaldırmış, aşağıda kalanlar kapıya hücum etmişler. Adamlarından Buka (Buğa) Derviş, kapıyı balta ile kırmış, bu suretle kaleyi almıştır. Bir defa da altmış kişiyle bin kişiye karşı durmuştur. Bu olaylar Timur'daki cesaretin ender bulunacağını göstermektedir.

Timur Han Orta Asya'da bilime, uygarlığa pek büyük hizmetler etmiştir. İnşaata pek meraklıydı. Maveraünnehir'i bayındır hale getirmiştir. Semerkant ile diğer Maveraünnehir kentlerini pek güzel yapılarla süslemiştir. Yapıların duvarlarını, yağlı boya resim ve nakışlarla bezemişti. Semerkant'ta yaptırdığı cami pek meşhurdur. Semerkant'ta mükemmel bahçeler yaptırmış buralara çeşit çeşit hayvan koymuştur. Yani Timur Han o yüzyılda Orta Asya'da Avrupa'daki şimdiki benzerlerinden daha mükemmel botanik ve hayvan bahçeleri yaptırmıştır. Yine kentlerde medreseler, hastaneler, hamamlar, her tarafta hanlar, kervansaraylar inşa ettirmiştir. Ziraatın gelişmesi için çok gayret edip Amu Derya ile Sir Derya arasında birçok kanallar açtırarak oraları sulatmış, pamuk ektirmiştir. Oralarda pamuk ürününün bugün ne büyük bir servet oluşturduğu, Rusların büyüklük ve refahlarının bir önemli direği olduğu bilinmektedir. Timur ipekçiliğe de önem vermiş, bunu da pek ilerletmiştir. Kenevir ve keten getirtip bunları da ektirmiştir. Dokuma tezgahları ve fabrikalara da önem vermiştir. Ayrıca Semerkant'ta bir kağıt Fabrikası da kurdurmuştur.

Oğulları da bayındırlık ve inşaat işlerini sürdürmüşlerdir. Mesela Uluğ Bey, Herat'ta öyle güzel bir köşk yaptırmıştır ki, duvarlarına, tavanlarına bütün Hint savaşlarını anlatan büyük levhalar halinde resimler yaptırmıştır. Aynı zamanda Uluğ Bey'in üç katlı gözlemevi meşhur yapılardandır.

Timur, daima halk ile ilişki kurar, onların dertlerini, ihtiyaçlarını bizzat dinler, anlardı. Her tarafa iyi yöneticiler gönderirdi. İyi memur seçmekte büyük bir ustalığı vardı. Bu beceri hükümdarlar, cumhurbaşkanları gibi baş yöneticiler için çok önemlidir. Timur'da o da vardı.

Timur, dost değerini, dostunu muhafazayı, kalbin kalp ile kazanılacağını bilirdi. Adalet duygusu onda pek yüksekti. Davalara bizzat baktığı olurdu. Vergi tahsilinde yolsuzluk yapanların cezası idamdı.

Zenginlerin, faizle borç para verenlerin halkı soymasının önünü almak için her tarafa ayrıca özel görevliler göndermişti. Sürekli yönetim işleriyle meşgul olmuştur. Birkaç saat zaman bulursa kitap okur veya eğlenirdi. Eğlencesi av, satranç oyunu idi. Satranç oyununu geliştirmişti. Fakat eğlenceye zamanı pek azdı. «İyi bir hükümdarın asla boş zamanı yoktur. Hükümdarlar, Tanrı'nın emanet ettiği halkın mutluluğu için çalışmakla yükümlüdürler. Halkımın mutluluğu için çalışmak

benim tek amacımdır. Ahrette benim eteğime sarılmalarını istemem!» derdi. Boş zamanlarının büyük bir kısmını, yanına topladığı bilginlere tarihî «Ruzname»sini tutturmaya ayırırdı. Bunları okutup dinler, yanlışlarını düzeltirdi. Şerefeddin Aliyyül Yezdî, işte bu «Ruzname»lerden yararlanarak Timur'un ölümünden 19 yıl sonra, torunu İbrahim Sultan'ın emriyle «Zafername-i Timur Gürgân»i yazmıştır. Bu eser de Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

Timur çocuklarına disiplin ruhu, asker eğitimi vermeye çalışmış, onları sefahat ve zevk alemlerinden uzak yaşatmıştır.

Timur pek dindar olduğundan yönetim işlerine din adamlarını, şeyh ve dervişleri karıştırmış, böylece devlet yönetimi bunların eline geçmiştir. Timur o kadar dindardı ki, onun her işinde, hareketinde -esas olarak- dinsel düşünce aramak gerekir.

Timur, Cengiz gibi dünyayı fethetmek arzusunda ve insanlığın o zaman mutluluğa ereceğine inanıyordu.«Gökte nasıl bir Tanrı varsa, yerde de bir hakan olmalı. Yeryüzü bir hakan için büyük müdür?» derdi.

Timur'a zâlim demek doğru değildir. Timur'un zulmünden edilen şikayetler pek abartılmıştır. O'nu dünyaya zâlim diye yayan şey mağluplarının kinleridir. Bu mağluplar da Kıpçak ve Osmanlı Türkleri, Acemler ve Araplardır. Timur da bizim gibi bir Türk olduğu halde, biz Türkiye Türkleri Timur için kötü şeyler yazmışız, fena küfürler savurmuşuzdur. Keşke Sultan Yıldırım'la Timur Han'ın, bu iki kardeşin arasında o feci olay olmasaydı! İki kahramanın düşman olması, iki Türk'ün birbirinin değerli ve soylu kanını dökmesi ne acınacak şeydir!... Mesela Timur Şam'da, denildiği gibi zulüm yapmamıştır, Şam camisini yakmamıştır. Son zamanlarda yapılan kazılar bu caminin taşlarından bazılarını ortaya çıkarmış ve taşların ateş görmediği saptanmıştır. Şam fethi sırasında meşhur Arap tarihçi Mağribli Kuzey-Batı Afrika: (Fas, Tunus, Cezayir) İbn-i Haldun Şam'da bulunmuştu. Bu kişi, Timur'un zulmünden sözetmiyor. Yalnız Timur'un bilginlere saygılı olduğunu, kendisini yemeğe davet ettiğini ve kendisiyle söyleşi yaptığını yazıyor.

Timur'da bariz iki huy vardır: Birisi, düşman ordusu komutanlarını elde etmek suretiyle bozmak, diğeri düşman kellelerinden kule yapmaktır. Hele kule yapmak, adeta kendisine özgü bir buluştur.

Bu büyük yaradılışlı Timur Han, bu büyüklükleriyle beraber, pek büyük bir hata ve kabahat de işlemiştir. O da zaten İslamiyet'in ortaya çıkışından beri, gerçeği anlamamak yüzünden darbe yiyen Türk Töre ve Yasasını, bunlarla beraber Türk milliyetçiliğini baltalayıp devirmesidir. O'nun asıl kusuru budur.

Denebilir ki, Timur, Türk'ün dehasını kurutmuştur. O'nu Arap gelenekleriyle afyon yutmuş gibi uyutup ölü haline getirmiştir. Türklük, Timur'un bazı kabahatini sonsuza kadar affedemeyecektir. Bu kadar şanlı işler gören bu talihsiz adam Türk milliyeti düşmanı tanınacaktır. Bir Türk olmasına rağmen bir hain durumuna düşmüştür. Adı tarih sayfalarında bu sıfatla yaşayacak, Türk nesilleri dilinde bu biçimde söylenecektir. Derim ki, lanetle söylenmeye layıktır.

Oysa tuhaf olan şudur: Bazı hareketlerine göre Timur milliyetçi bir Türk idi. Hindistan Seferi'nde söylediği söz ve bu seferden «Orada

karışır, cinsimiz bozulur, dilimizi unuturuz» diye dönmesi, Yıldırım Bayezid Han'a «Rumlaşmış Türk» diye hakaret etmesi, «Tus»a (Şimdiki «Meşhed») girdiği vakit İmam Rıza, Harun Reşid, Vezir Nizamülmülk, Nasir Tusi ve Firdevsi'nin mezarlarından önce ilk olarak Eba Müslim Horasani'nin mezarını ziyareti, Firdevsi'nin mezarına ayağıyla vurup «Kalk, Türk'ü gör!» demesi, sonra da Türklüğü böyle kökünden devirmesi nedendir? Bunun nedeni aşikardır. Timur önce iktidara geçebilmek, sonra politakada başarılı olabilmek için olanca varlığıyla dine sarılmıştır. Her ne umduysa Müslümanlıktan ummuş, beklemiş; onu devlet işlerine karıştırmış ve yerleştirmiştir. Böylece hem din ile devleti karıştırmak, hem Türk milliyetçiliğini yıkmak hatalarını işlemiş, dini politikaya alet etmek küçüklüğünü göstermiştir. Eğer dini, milliyeti ayrı ayrı tutsaydı kendisi daha çok başarılı olurdu. Ayrıca devleti ile millet de ve din de aynı zamanda yükselirdi.

Timur'un diğer büyük bir kabahati de Kıpçakları, Tatarları ezerek Ruslara başkaldırmak ve büyümek fırsatını vermiş olmasıdır. İşte O'nun sayesindedir ki Ruslar, önlerindeki Türk settini yıkık bulup sel gibi taşmışlar, Türk Dünyası'nın büyük kısmını kemirmişler, eritip bitirmişler ve bugünkü duruma koymuşlardır.

Timur Han'ın Türklük için yalnız bir yararı olmuştur. O'ndan önce ve yine o'nun zamanında da Türk bilginleri, yazar ve şairleri eserlerini ya Arapça, ya Acemce yazıyorlardı. Timur Han zamanında ise Türkçe yazmak geçerlilik kazanmıştır. Gerçi Türkçe eser yazmaya Timur Han zamanından önce meşhur Hoca Ahmed Yesevi, O'ndan önce de Yusuf Has Hacip başlamışsa da yaygınlaşması onuru Timur'a aittir.

*
* *

Timur ölür ölmez oğulları saltanat davasıyla birbirlerine girdiler. Sanki Timur onlara böyle demişti! Timur'un gayretleri, oğullarına verdiği askerî eğitim, bıraktığı tüzükler, verdiği öğütler ve vasiyeti sanki böyle idi!... Miran Şah'ın oğlu Mirza Halil'in, Şadülmülk adında meşhur bir kapatması vardı. Kendisini bu işlere yönelten o idi. Timur'un oğlu Şahruh ile Mirza Halil çarpıştılar. Nihayet Mirza Halil yenildi. Metresi kendisinde bırakılmak üzere herşeyi kabul edip mevkiini Şahruh'a terketti. Şahruh'un Horasan'ın merkezi olan Meşhed'de karısı Gevher Şad adına yaptırdığı cami halen güzelliği ve sağlamlığı ile takdirler içinde seyredilmektedir.

Oğulları Baysungur ile Sultan İbrahim hattattılar. «Gevher Şad Camisi»nde güzel yazıları vardır. Şahruh'un yerine, torunu «Uluğ Bey» adı ile bilim dünyasında meşhur olan Muhammed Turgay geçti. Bu kişi Timur soyundaki en değerli hakandı. Semerkant'ta meşhur gözlem evnini yaptırmıştı. Orada çalışırdı. «Uluğ Bey Zici»(*) denilen zic'i yapmıştır. Kozmografya hakkındaki eseri çeşitli Avrupa dillerine birkaç defa tercüme edilmiş, değerli bir kitap olarak son yüzyıla kadar mekteplerde okutturulmuştur. Zic'i bütün ülkelerce kabul edilmiş ve kullanılmıştır.

(*) Zic: Yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için düzenlemiş cetvel. (Toker Yayın Komisyonu.)

Uluğ Bey bilimden baş kaldıramıyordu. Yumuşak insandı. Azmış olan din bilginlerini, seyyidleri, halkın ileri gelenlerini hizaya getirecek şiddet kendisinde yoktu. Oğlu Abdüllatif çok kez isyan etmiş, babası kendisini birçok kere cezalandırmış ve aynı zamanda da affetmiştir. Nihayet Abdüllatif, tutsak düşen babasını öldürmüştür (1449). Uluğ Bey 59 yaşında öldü ve 39 yıl hakanlık yaptı. Bu olay üzerine Aksak Timur İmparatorluğu küçük hanlıklar halinde tavaif-i mülûk biçimine girdi. Bu Han'lar uzun zaman birbirleriyle boğuştular. Sonunda Orta Asya, Avrupa'nın Ortaçağ'daki durumuna düşmüştür. Müslüman bilginler, Müslüman bilimleri bırakıp sırf dinsel konulara daldılar. Böylece Sufilik (tasavvuf) mezhebi yayılarak, tarikatlar artarak halk tutuculuğa gömülmüş, mistisizm yayılmıştır. Bu tutuculuk halen devam etmektedir.

Orta Asya Türkleri, Aksak Timur ile milliyetlerini dinlerine feda ettiler. Kültür alanında ve ruhen Araplaştılar. Eskiden her yerdeki urukları, ayrı dinde de olsalar, birbirlerini severlerken artık Nogay'lara «Nogay Kafiri», şamanlıkta kaldıklarından şimdiki Kalmuk'lara «Kalmuk» dediler. İşte bu yüzden Avrupa barış ve uygarlıkta geri gitmeye başlayan Asya'yı geçip ilerlemeye başladı. Çöküşümüz ve Avrupa'nın bizi geçmesi tarihi, işte bu onbeşinci Yüzyıl'dır. Bunda önemli etken işte bu Aksak Timur'dur. Orta Asya'nın aydın ve özgür düşünce sahipleri, din adamlarının zulmünden kaçıp Hindistan'a, Babür Şah'a gittiler.

Nihayet Buhara ve Hıyve Hanlıkları meydana geldi. Özbek, Türkmen yüzyıllarca birbirini yediler. O güzel Türk Yurdu harap ve halkı fakir üştü. Karanlık bir cehaletle battılar. Sonunda da Ruslar gelip buralarını zaptettiler. Türlü zulümler ve görülmemiş toplu cinayetler işlediler.

Timur, Cengiz Soyunun her kolunun ülkelerini, mülklerini ellerinden alarak Orta Asya, İran, Kafkasya ve kısmen Kıpçak'ta kendi imparatorluğunu kurmuştur. Timur, Cengililer'in neleri, ne varlıkları varsa sürüp götürüp yok eden bir sel, bir tufandır. Fakat kendi varlığı da süreklilik gösteremeyip sel gibi başlamış, neye rastgeldiyse önüne katıp sel gibi gitmiş, bir selin aktığı süre kadar varlık göstererek akıp bitmiştir.

Bu imparatorluk 82 yıl ömür sürmüştür. Türk Devletleri arasında kısa ömürlü olanlardandır.

Timur'un ülkesi Turan, İran, Rum, Mağrib, Suriye, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem, Mazenderan, Geylan, Şirvan, Azerbaycan, Fars, Horasan, Cidde, Büyük Tataristan, Havarezm, Hotan, Kabilistan (Afganistan), Bahterzemin ve Hindistan'dan oluşmuştur. Timur ve oğulları zamanında Orta Asya, ilim ve uygarlık alanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu sülale bilime, bayındırlık işlerine özellikle şiir, müzik ve hattatlık gibi güzel sanatlara çok hizmet vermiştir.[13]

13- Üzülerek bildiririm ki eserimde bilimsel ve toplumsal açıklamalar veremiyorum. Siyaset, yönetim ve savaş bölümlerinden çok bu konularda bilgi vermek önemlidir. Tarih biliminin hedefi de son zamanlarda budur. Fakat eldeki belgeler siyasal ve savaşla ilgili bölümlere önem vermekte, bilimsel, toplumsal konulardan ve uygarlıktan ya hiç, ya da pek az söz etmektedir. Bu konular yeni inceleme alanlarıdır. Birer monografi ister. O zaman Türk Tarihini genel biçimde yazanlar, bu konulara uzun sayfalar ayırmak olanağını bulurlar.

TÜZÜKAT-I TİMUR

Burada bu önemli eserden söz etmek ve içeriğini belirtmek gerekir. «Tüzükat'ın aslı, daha önce açıkladığımız gibi «tüzük»dür. «Nizam» demektir. Türkçe «Timur Tüzükleri» denmelidir.

Timur'un «Tüzük»ü Farsça'dan Fransızca'ya ve Fransızca'dan Mustafa Rahmi Bey tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Timur bu eserini «saltanatlar fatihi bahtlı çocuklarıma, cihanın ulu hakanları olan neslime» diye yazmıştır. Bu eser on iki kuralı içermektedir. Timur kuralları sayesinde cihangir bir devlet kurduğunu, fethettiği yerleri koruduğunu söylüyor.

Timur adamlarını da on iki sınıfa ayırıyor. Eserin ruhu, oğullarına öğüt vermek ve izleyecekleri ve tutacakları yolları göstermektir. Eserin büyük bir kısmı dine uymayı ve saygı göstermeyi tavsiye etmektedir. Timur bilginlere danışmaktan, uyanıklık, ihtiyat ve faaliyetten çok yararlandığını ve yumuşak davranarak sabırlı ve insancıl hareket ettiğini, hiç meşgul olmuyor gibi görünerek her şeyi dikkat altında tuttuğunu, dost ve düşmanlarına eşit iltifat ettiğini söylüyor. Düzen ve yasaya uymanın asıl kuvvetini oluşturduğunu anlatıyor. Subay ve askerlerine gayrete getirmek için altın ve değerli taşların verilmesinden çekinmediğini; onları sofrasında oturttuğunu; ihtiyaçlarını karşılayıp, üzüntülerine katılmak sayesinde onların bağlılığını sağladığını; böylece yirmi yedi imparatorluğu fethettiğini; hakan olunca rahata veda ettiğini; on iki yaşından beri çok güçlük çektiğini; askerler ve subaylar arasında dolaşarak onların itaatsızlıklarını görmeye, katı sözlerini işitmeye alıştığını ve fakat daima sabredip önem vermiyor, görmüyor, işitmiyor gibi görünerek onları yatıştırdığını; adalet, hikmet ve tarafsızlık ile herkesin sevgisini kazandığını; kabahatlılara daha iyi muamele ettiğini; tam bir adalet ile herkesi umut ve korku arasında tuttuğunu vurguluyor.

Zulme uğrayanları koruduğunu, zalimleri şiddetle terbiye ettiğini, bir suçsuzu asla suçlu çıkarmadığını, en büyük düşmanı da olsa aman dileyeni daima af ettiğini kabahatini unuttuğunu, bilginlere ve tarihçilere ayrıcalıklı muamele ettiğini, onlarla sıkı ilişkide bulunduğunu, iyi ve cesur insanları gönüllerini kazanarak kendisine dost ettiğini, başları aleyhinde söyleyenleri sarayından kovduğunu bildiriyor ve şöyle diyor: «Bir plan yaptım mı, onu mutlaka gerçekleştirmeden bırakmazdım. Hiçbir zaman işim sözümü yalan çıkarmadı. Bütün eski hakanları ve onların yasalarını inceledim. Onların hayatlarının güzel kısımlarını kendimde âdet ve huy yapmaya özendim. Onların düştükleri hatalardan çekinmeye gayret ettim. Rüşvet ve yolsuzluğun bir toplumu yok eden bir hastalık olduğun bildiğimden, bunları önlemeye çalıştım. Büyüklere kardeş, küçüklere oğul muamelesi yaptım. Her dostluğu iyilik ile karşıladım. Bana dostluk eden adamlar asla pişman olmadılar. Hizmet

edenler asla ödülsüz kalmadı. Adamlarımı önce iyice inceler, değerlerine göre onlara muamele ederdim. Felaketli günlerimin deneyimleri dostlara ve düşmanlara nasıl muamele edileceğini bana öğretmiştir.»

Bu sözler gerçekten büyük hikmetlerdir. Devlet yönetenlere ibretli derslerdir. Bu hikmetler günümüzde bile değerlerini ve kuvvetlerini kaybetmemişlerdir.

Koca Aksak Timur! Kolayına dünyayı fethetmemiş!...

«Tüzük»de bayrağı altına giren kabilelere, kudret ve şefkatinin büyümesine, ordu örgütüne, savaşa, askerin ödeneğine, hanedan üyelerinin cezalarına, vergiye, devlet ve il yönetimine, haber alma işlerine ve daha birçok konuya ait düzenlemeler getiren kurallar vardır. Bunlar içinde pek çok hikmetler ve değerli şeyler bulunmaktadır.

UYGUR DEVLETİ

Bu Uygur Devleti'nin başlangıcı, kuruluşu ve bütün hayatı hakkında araştırıp bulduğumuz yalnızca birbirine ters düşen, eksik ve açık olmayan dağınık bilgilerden ibarettir.

Uygurların İsa'dan bir yüzyıl önce şimdiki Çin Türkistanı'nda oldukları ve kendilerine Türk, dillerine Türkçe dedikleri bilinmektedir. Bu tarihten öncesi ise bilinemiyor.

Çinliler Uygurlara «Hoveyho» derler. Hoveyho, Çince «barbar» demektir. Çin tarihçileri Uygur'ların, Tele'lerin nesli olduklarını söylerler.

Uygurların yurdu hakkında, Ebulgazi'nin sözünü ettiği «On Tozuk Irmak» karanlık bir öyküden ibarettir. Orta Asya'nın ve Sibir'in geniş bozkırlarından, Türk urukları arasından ayrılarak sürekli bir yurt edinmek üzere güneye yürüyen ilk Türk kabilesinin Uygurlar olduğu bir gerçektir.

Uygur Ülkesinin Sınırları:

Doğu'da Çin'in Kansu Eyaleti ve Gobi Çölü, Tibet ve Ku'enlun Dağı; Batı'da Pamir Yaylası, Kuzey'de Çungarya Kıtası ve Altay Dağları'nın güney ayaklarıdır. Uygurlar bu son yönden diğer Türklerle ilişkilerini sürdürdüler. Uygurların merkezi bugünkü Kumul, Turfan ve Karaşar (Karaşehir) çevresidir. Daha sonra özellikle Kaşgar, Semerkant, «Karşi» de Uygur idi. O halde Uyguristan, bugünkü Doğu Türkistan ya da Çin Türkistanı'dır. Bu yere bazı Batılı yazarlar yanlış olarak «Çin Tataristanı» da derler. Fakat bu son ad pek az söylenmiştir. Uygur Devleti bu Doğu Türkistan'da kuruldu.

Uygurların büyük bir imparatorluk mu ya da küçük küçük ayrı devletçikler mi oluşturdukları ise kesin bilinmemektedir. Ancak ikinci ihtimal daha sağlamdır.

«Kutadgu Bilig» On birinci Yüzyıl'da Buğra Han'ın egemen olduğu bir «Kaşgar İli»nden sözettiği gibi doğuda, yani Kumul civarında egemenlik süren diğer bir hükümdardan da söz etmektedir. Asıl bu hükümdardır ki, Uygur el yazısını getirtmiştir. Bizim burada asıl Uygur Devleti diye anlatacağımız devlet, Buğra Han'ın devletidir.

Uygurların doğudaki Çinliler ve batıdaki komşularıyla ilişkilerinin derecesi hakında da pek az bilgi vardır.

Çinliler İsa'dan bir yüzyıl önce Kansu Eyaletini Çinlileştirmeye başlamışlardır.

460'da «Yuan-Yuan» uruku Hiyong-Nu'lar ülkesini ve Turfan'ı, daha sonra Altı Baluk'ı aldı; fakat bu istila çarçabuk geçti. Yuan-Yuan'lardan ayrılan «Hoa», ya da «Eptalit» denilen uruk, Sogd ve Horasan'da bir devlet kurdu. Doğu Türkistan'ı, Kaşgar'ı tahrip etti (İ.S. 500). 560 yılında da Uyguristan'da Tele Türkleri egemenliği başladı.

Çin'de Tang Sülalesi tahta geçince Karaşar, Küça, Kaşgar ve Hotan'ı zaptetti.

Uygurlar Tukyu'ların egemenliği altına düştüler. Ancak Dokuz Oğuz'ların yardımıyla onlardan kurtuldular. Bundan sonra diğer Türk uruklarıyla savaştılar. Fakat yenilerek kısmen Kansu'ya kaçtılar ve orada bir devlet kurdular (700-1028).

İ.S. 710 yıllarında Kuteybe, Uygur ülkesine girdi. 715'de Halife Velid'in ölümü haberi üzerine Kuteybe geri döndü. Çinliler gelip Kaşgar'ı, hatta daha ilerleyip Semerkant'ı aldılar.

Uygurlar 745 yılında Doğu Çungurya'dan Urumçi'ye kadar devlet kurdular. 780'de Tibetlilerin elinden Turfan'ı aldılar. Karluklarla Tibetlilerin ortak saldırılarından sonra bellerini doğrultamayıp 846 yılında battılar. Bunlar batınca «Kiye Kiya-Su»lar bağımsızlıklarını kazandılarsa da çok tutunamadılar. Batan Uygur Devleti ileri gelenlerinden Lung-tele «Gans» dolaylarında Han oldu. (856). Bunlara Çinliler «Kan-Çe'u» Uygurları, Araplar «Teguz Guz» (Dokuz Oğuz) dediler. Bu devlet de büyük bir kuvvet sağlamasına rağmen tutunamayıp Hıtaylıların hücumuyla zayıfladı. Tibetlilerle Türklerin karışması sonucu ortaya çıkan «Hiya»ların elinde battılar. Bunun üzerine Uygurlardan diğer bir grup Hiyaları Turfan kentinden kovup bir devlet kurdu (873). Bunlar buralara «Biş Baluk» adını verip Karahoça'yı başkent yaptılar. Uyguristan işte asıl bu Biş Baluk'tur. Bu devlet Cengiz istilasına kadar devam etti.

Yine Uygurlardan bir uruk başı «Türk Hakanları» denilen bir hanedan ve bir devlet kurdu. Bunlar kendilerini eski Türk sülalesi olan Afrasyab Sülalesi'nden sayıyorlardı. Bunun oğlu meşhur Satık (Satuk) Buğra Han'dır. İ.S. 950'de Buharalı bir tacir bu kişiyi Müslüman yapmıştır. Bilinen ilk Uygur hükümdarı, bu Buğra Han'dır. «Buğra» Türkçe «aygır, deve» demektir. Bu devlete «Karahanlılar Devleti» de demişlerdir. «Hakaniye» adı da verilmiştir. Buğra Han, Müslüman olduktan sonra «Abdülkerim Kara Han» adını almıştır. Samanlılar kendisinden kuvvetli oldukları için, onların himayesine girmiştir.

Kara Buğra Han Müslüman olunca amcasını öldürüp iki bin çadır halkı olan urukunu Müslüman yaptı ve bu devleti kurdu. Kaşgar'ı zaptederek halkına Müslümanlığı kabul ettirdi. Buda dininde ve bağımsız olan Hotan (Huten) halkı müslümanlığı kabul etmediklerinden İ.S. 980 yılında Buğra Han Hotan'ı zapt etti ve bu devleti ortadan kaldırdı. Bundan sonra Buda dini, Uygurlar arasında azalmaya ve bitmeye başladı. Doğu Türkistan'da İslamiyeti yayan bu kişidir. İslam gayretlisi idi. Bu konuda söylentiler vardır:

Buğra Müslüman tacirler aracılığı ile on iki yaşında veliaht iken Müslüman edildi ve «Gazi Satık Buğra Han» adını alıp evliyaullahdan ol-

du. Oralarda halk hâlâ: «Peygamber, «Benden 333 yıl sonra Türk Yurdu'nda Satık Buğra Han adında bir veli gelip on iki yaşında İslamiyet'i kabul edecektir, » diye haber vermiştir» derler. Ve «Evvel min İslam min el-Türk» (Yani: Türk'ten ilk Müslüman olan) hadisinin de Buğra için söylenmiş olduğuna inanırlar. Yine oralarda şu söylenti dilden dile dolaşırdı:

Buğra'nın babası Harun, oğlunun Müslüman olduğundan şüphelenip denemek için, yaptırmakta olduğu puthaneye tuğla götürmesini önerir. O da tacirin tavsiyesiyle onu cami yapmak niyetiyle götürür. O gece kılıcını çekip babasının üzerine yürür. Dine davet eder. Babası kabul etmez. Buğra babasını vurmaya kıyamaz. Allah'a yalvarır. Hemen bir deprem olur. Yer yarılır. Harun dizlerine kadar gömülür. Buğra babasına, «Ey kafir, dine gel! Allah'a yalvarayım, seni kurtarsın» der. Harun: «Senin dinine girmektense yerin dibine girmeyi tercih ederim» cevabını verir. Yer açılır. Harun boğazına kadar batar. Buğra yine babasını İslam dinine davet eder ve yalvarır, fakat fayda vermez. Yer biraz daha açılıp Harun gömülür gider. Bu anda bir nur doğar, şafak başlar. Buğra şöyle haykırır: «Adıma İslam davulunu çalın! Artık inancın zafercisi Sultan Satık Buğra'nın Hakan olduğunu bildirin. Mileti namaza davet edin!»

Buğra Han'ın kızı Alanur Hanım da erenlerden sayılmaktadır. Alanur Hanım için de söylentiler vardır.

Bir gece namazda iken Cebrail Alanur'un yanarı gelir. Kız gebe kalır. Cebrail'den Said Arslan Han adında bir oğlu olur. Bu Said Han'ın vücudunu hiç bir şey kesmez ve delemezmiş. Ancak namaz kılarken onu bıçak kesebilirmiş. Yalandan müslüman olan bir hain bu sırrı öğrenip Çinlilere bildirmiş, onlar da ibadet ederken Said Han'a «martir şerbeti»ni içirmişler. O sırada Said Han, Çin müşrikleriyle savaşmaktaymış. Zehrin etkisiyle savaş alanında ölmüş. Kızı Meryem savaşı sürdürüp yirmi beş kafiri öldürmüş. O anda Allah müşriklerin hakaretinden kurtarmak için bu mübarek kızı yerin altına alıp gizlemiştir.

Bu söylenti hiçbir şey ifade etmese de, Türklerin Çinlilerle soylar boyu düşmanlıklarını gösterir. Gösterdiği diğer önemli bir şey de Türklerde, Müslüman oldukları halde Hıristiyanlarda Meryem Ana'nın İsa'ya gebe kalmasının Türk zihinlerinde bulunmasıdır.

Satık Buğra Han üzerine «Tezkire-i Satuk Buğra» adında bir kitap yazılmıştır. Bu kitap halen Kaşgar taraflarında okunmaktadır.

Meşhur Türk kitabı «Kutadgu Bilig»i yazan Yusuf Has Hacib bu Buğra Han'ın veziridir.

Dokuzuncu Yüzyıl'da Uygurlar Müslüman idiler. Fakat Buğra Han bütün hayatında yine kendi gibi Müslüman olan Selçuklular'la savaştı. Demek ki, veliliği kendisini dindaşlarıyla birlikte savaşmaktan menetmiyordu. Gerçek böyledir! Samanlılar'dan İkinci Nuh'un beylerinden Ebu Ali, Kaşgar ve Balasagun (Kara Balgasun) kentine kaçıp, Buğra Han'ı, Samanlılar Devleti'ni zaptetmek için kışkırtmıştı.

Satık Buğra Han İ.S. 959 yılında öldü.

Buğra Han'ın yerine geçen Musa Han bilim meraklısı idi. Her taraftan bilginler topladı, camiler yaptırdı. Bunlardan bir de Salur Han

vardır. «Salur», «salmak» mastarındandır. Diğer bir şiveye göre «Salar»dır. Bizim imla ile «salmak» olur. Türklerde savaş ad ve ünvanlarındandır. Acemlerin meşhur «sipehsalar» ünvanındaki «salar» işte bu Türkçe kelimedir. Biz de onu bilmiyerek aynıyla alıp, acemce diye yüzyıllarca bir övünç ünvanı olarak kullanmışız.

Yine bunlardan Şahad-üd Devle Harun Buğra Han, ülkesini Çin'e ve Hazar Denizi'ne kadar büyüttü. Samanlılardan Ebu'l Kasım'ı bozguna uğratıp başkentleri olan Buhara ile Semerkant ve bütün memleketlerini aldı, ancak hastalanıp Kaşgar'a döndüğünden, Samanlılar yine Buhara'yı kurtardılar (993). Buğra Harun Han da aynı yılda öldü. Fakat bunlardan Şems-üd Devle Nasr İlig Han (Nasr bin Ali) Samanlılar Devleti'ni mahvetti (997).

Şems-üd Devle İlig Han zamanında Samanlılar Buhara'yı geri almışlarsa da, aralarında bazen galip, bazen mağlup bir iki savaştan sonra Uygurlar, Samanlıları kesin biçimde bitirdiler (998). Buna «Pek İlig Hakan» da derler. Kül Tegin Yazıtı'nda görüldüğü üzere bu sırada Uygur Hakanlarına «Pek» ünvanı verilirdi. «Pek» bildiğimiz «kavi, sert ve alâ» anlamındadır. «İlig» kelimesi, çeşitli doğu eserlerinde «İlık» «İlig[14]» «ilk» biçimlerinde yazılıdır. Bu kelime belki de «meşhur» anlamına gelen «İli»nin doğu şivesidir. «Birinci» anlamında sanılması hatadır.

İlig Hakan iki yıl içinde Buhara, Semerkant ve Horasan'ı alıp oralarda bulunan Samanlıların kökünü kazıdı. Sultan Gazneli Mahmud'un isteği üzerine İlig Han o'na kızını verdi. Akrabalık bile devlet işlerinde çoğunlukla etkili olamadığı için aralarındaki savaşı önleyemedi. Sultan Mahmud'un, Multan üzerine hareketini fırsat bilen İlig Han subaşısı, yani seraskeri Tekin ile kardeşi Cafer Tekin'i Horasan üzerine gönderdi. Horasan'ı zaptettilerse de Sultan Mahmud dönüp bunları kaçırdı. Bu sefer İlig Han, Hıtay Hakanı Buğra Han ile anlaşarak Horasan'a beraber yürüdüler. İki gün devam eden bir savaşta Sultan Mahmud ikisini de bozguna uğrattı (1004)).

İlig Han 1014 yılında öldü. Yerine kardeşi Doğan (Toğan) Han geçti. Bu kişi Sultan Mahmud'a elçi gönderip, «Elhamdüllilâh ikimiz de Müslümanız. Bize yakışan şey senin Hint kafirleriyle, benim Türk kafirleriyle cihat yapmamızdır» dedi. Sultan Mahmud bu öneriyi kabul etti. Gerçekten Doğan'ın dediği gibi yaptılar; fakat Doğan Hıtaylılara mağlup oldu, ülkesinin bir kısmı onlar tarafından zaptedildi. Nihayet Doğan Han yüz yirmi bin kişilik bir ordu toplayıp üç yüz bin çadır halkı, yani tahmini bir milyon beş yüz bin kişi olan Hıtaylıları ülkesinden çıkardı.

Öldüğünde yerine kardeşi Şeref-üd Devle Ebu'l Muzaffer Arslan Han geçti. Bu kişi Hıtay hükümdarı Katar Han ile önce savaş, sonra barış yaptı. Katar Han'ın adını bazı kitaplar «Kader» yazarlar. Aslı «Katr» yani «Katar»dır. «Katarmak» mastarından geniş zamandır. «Kargı, süngü saplamak» demektir. Bu kelimeyi «Kudz » yazanlar da vardır. Bu da «kuduz» olup eski şivesince «kutuz»dur ki, eski Türklerde savaş adı olarak kullanılırdı.

14- Uygur Hanlarının bu genel adları tarihte hemen hepsine «İlig Han» diyerek yer verildiğinden, bütün Uygur Hanlarının birbirine karıştırılmalarına neden olmuştur.

Tarihte bu adda Türk hakan ve komutanlar vardır. Burada anlaşmazlık Türkçe yazının noktalı olmasından ve Arapça kitaplarda Arap'a özgü imla ile yazılmasından ileri gelmiştir. Bir de kitaptan kitaba geçtikçe ya «dal» harfinin noktası unutulmuş, ya da nokta eklenmemiştir.

Arslan'la Katar bu sefer birleşip Sultan Mahmud üzerine yürüdüler; fakat Mahmud bunları yine bozdu. Arslan Han bu bozguna çok üzüldü ve tahtını Katar Han'a bıraktı.

Sultan Mahmud meşhur filleriyle Katar Han üzerine yürüyeceği söylentisini çıkardı. Katar Han da buna karşılık kağnılara odun doldurup ateşleyerek filleri kaçıracağını, bu suretle ününü kıracağını bildirdi. Sultan Mahmud bundan çekinip barış yaptı.

Katar Han müzikle ilgilenirdi. Ölünce yerine Şeref-üd Devle Ebû Şeca Arslan geçti. Hıtay, Balasagun ve Kaşgar'da saltanat sürdü. Fakat az zaman içinde bu ülkede küçük küçük hanlıklar ortaya çıktı. Sonunda devlet 1046 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölündü.

Bu hakan ilim ve şiirle meşgul olurdu. Talas tarafına hükmeden kardeşi Buğra Han gelip yerine geçti. Buğra Han ülkeyi kuvvetli bir hale getirdi. Öldüğü vakit yerine büyük oğlu Cafer Tekin geçti. Üvey anası kendisini ve amcası Arslan'ı zehirleyip kendi oğlu İbrahim'i geçirdi. Fakat İbrahim'i de diğer kardeşleri rahat bırakmadı. Ülkede işler karmakarışık oldu. Bundan yararlanan Semerkant Hanı İmad-üd Devle Ebu'l Muzaffer Tamgaç da bütün buraları zaptetti.

Balasagun'daki devlet, 1128 yılında Karahıtaylılar'ın eline geçti. Bu arada Kaşgar'daki devlet de önceleri büyümüş ve kuvvetlenmiş, ancak bir gün gelmiş o da Karahıtaylılar'ın elinde yokolmuştur.

BATI UYGUR HAKANLIĞI

Batı Uygur Hakanlığı Maveraünnehir'de egemenlik sürdü. Bunların hanları önce «Tapgaç» (Tafgaç) ya da «Tamgaç», sonra «Hanlar Hanı» ünvanını taşıdılar. Birinci hakanları Ebu'l Muzaffer Tamgaç 1068 yılında öldü. Bunların ikinci hakanı olan Şemsül-Mülk 1079 yılında öldü, yerine kardeşi Hazar Han geçti. Karahıtaylılar bu Hanlığa da hücum ettiler. Hazar Han'ın çok kısa süren saltanatından sonra tahta oğlu Ahmed Han geçti.

Ahmed Han kötü huylu ve zalim bir hakandı. Halkı Selçuklular'dan Sultan Melikşah'a ve veziri Nizam-ül Mülk'e başvurup kendilerini zulümden kurtarmasını istediler. Bunun üzerine Melikşah Semerkant'ı zaptetti. Ahmed'i tutsak aldılar, boynuna lale (demir halka) geçirip Melikşah'ın önüne getirdiler. Melikşah, Ahmed'i bağışladı, Isfahan'da hapsetti. Selçuklu Sultanı, Semerkant'a bir vali atadı. Ancak halk valiye itaat etmedi ve Ahmet'i hapisten çıkardı. Ahmet halkına sadakat yemini etti ve böylece tekrar tahta geçti.

Öldükten sonra yerine Mahmud Han geçti.

Bu devlet de Selçukluların yıldızlarının parladığı zamana tesadüf etmiş olmasından dolayı daima onların baskısı altında bulunuyordu. Bu baskı ne kadar hayırlı olsa da arada ihtilafa neden oluyordu. Mahmud Han'la Selçuklular arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine Sultan San-

car Şah, Mahmud'u tepeledi. Yerine Arslan Şah'ı tayin etti. Bu kişi az zaman içinde öldüğünden yerine Sancar Şah, Mahmud Han adında birini atadı.

1128 yılında Karahıtaylılar Uygurlar'ın ülkesini istila etti. Bu tarihten sonra Karluk Türkleri gelip Uygurlarla birleştiler. Karluklar da Şaman, Buda, Maniah, Mazdek, Hıristiyan dinlerindeydiler.

1136 yılında Gür Han Türkistan'a hücum edip Mahmud'u fena halde bozdu. Semerkant'a kaçırdı. Mahmud Sancar Şah'a sığındı. Sancar Şah Mahmud'a yüz bin kişilik bir ordu ile yardım etti. Meydan savaşında Sancar da bozguna uğradı (1141). Bu bozgun Selçukluların ilk başarısızlığıdır. Fakat bu başarısızlık o kadar önemliydi ki, bununla bütün saygınlıkları düşmeğe başladı. Sancar «Tirmiz»e, oradan Belh'e kaçtı. Türkistan bu galibiyet ile Sultan Muhammed Havarezmşah zamanına kadar Hıtay Türkleri elinde kaldı.

Sancar ile Mahmud Horasan'a gittiler. Sancar «Gur»lara tutsak düştü. Mahmud bütün Horasan'ı eline geçirdi. Sancar'ın ölümü de bunu büsbütün kolaylaştırdı. Mahmud da az zaman sonra öldü. Yerine Tağaç Han geçti. Bu hakan 1154 yılında Hıtay Türkleri ile yaptığı savaşta öldü. Yerine Celaleddin Hur Han, onun yerine de Nasreddin Kılıç Arslan Osman Han geçti.

Havarezmliler'den Sultan Muhammed, Osman'ı bozup tutsak aldı. Fakat kendisi bizzat buralarını yönetemiyeceğini anlayıp Osman'a kızını vererek yerinde bıraktı. Buna rağmen Osman Havarezmlileri çekemedi ve bir gün Semerkant'ta ne kadar Havarezmli varsa kestirdi. Hatta karısını bile öldürmek istediyse de kadın maiyetiyle kaleye kapanıp kendisini savundu. Kocasına şu haberi gönderdi: «Ben bir kadınım. Senin avradınım. Benim ne cürmüm var ki, katlime kalkarsın? Babamla ne halin varsa gör!» Neyse, kadıncağızın bu mantıkî sözü Osman'ı etkiledi ve o zalimi karısını öldürmekten vazgeçirdi. Diğer taraftan Sultan Muhammed de misilleme yaparak Hıtaylıları kırmaya teşebbüs etti. Annesi, «Bunların ne günahı var?» diyerek onu kanlı bir işten vazgeçirtti. Ancak Muhammed işi kökünden düzeltmeye azmederek Osman'ın üzerine yürüyüp kendisini idam etti. Bu söylentilere göre hâlâ kadınlar Türklerde siyasal rol oynuyorlardı. Müslümanlık henüz bu Türk göreneğini tamamen bitirememişti.

1209 yılında Nayman Hanı ve Budist olan Küşlük (Küçlük) Han İli Irmağı boyundan gelip Kaşgar'ı zapederek akla gelmez zulümler yaptı. Cengiz Han Küşlük'ü perişan edip Doğu Türkistan'ı aldı. Bununla Uygur Devleti battı ve Uygurlar Cengiz Han yönetimine geçtiler. O İmparatorluğun önemli bir kolu oldular (1212). Bundan böyle Uyguristan, Cengiz Han soyundan Çağatay sülalesi tarafından yönetildi. Bunlardan Tuğluk Timur Müslüman olunca, Buda dini ve öteki dinler tamamen kayboldu ve Uuyguristan halkı Müslümanlığı kabul etti.

Çağatay Sülalesi zamanında Doğu Türkistan'ın bir kısmı Pekin İmparatoru Yüen'in egemenliği altında kaldı. Ming'ler saltanatı başladığı (1368) zaman Çağatay Sülalesi Turfan'ı, 1431'de Kumul'ı zaptetti. Böylece beş yüzyıldan beri ayrı yaşamış olan doğu Turan'ın iki kısmı yeniden birleşmiş oldu. Bu sırada artık her iki kısım da Müslü-

man idi.

Çağatay Sülalesi On altıncı Yüzyıl'ın sonlarında çökünce buralarda anarşi başgösterdi. Semerkant hocaları bu anarşiden yararlanarak Doğu Türkistan'a sokulup orada şeyhlik ve dervişliğe kuvvet verdiler. Dinsel baskılarla halkı egemenlikleri altına aldılar ve tutuculuğa yönelttiler. Böylece şeyhlerden, hocalardan küçük beylik biçiminde çok sayıda devletcikler kuruldu.

Doğu Turan bu durumdayken yeniden 1756'da Çinliler tarafından zaptolundu(*). Birkaç yüzyıldır Çinliler unutulmuştu, Uygurlar yeniden Çin ve Maçin halkını gördüler.

Bir süre sonra Yakub Bey adında biri Hıtaylıları uzaklaştırıp bir devlet kurdu. Ancak bu devlet devam edememiştir. Halen bu zavallı kardeşlerimiz Çin boyunduruğu ve zulmü altında inlemektedirler. Bu yurdun bugünkü durumu, kitabımızın «Yeniden Uyanma» bölümünde yazılmıştır. (Birinci cilte bakınız.)

Bu devlet hakkındaki bilgi, düzenli değildir. Eğer bir kişi yalnız bu konu ile uğraşırsa, belki de Uygurlar'ın tarihini açık ve en az yanlışlıkla meydana çıkarabilir.

Bu devlete, «Karahıtaylılar Devleti» diyenler varsa da bir benzeşmeden dolayı olsa gerektir.

Uygurlar hakanlarına «Han» deyip «Pek» ünvanını verirlerdi. Sonra «İdi Kut» ünvanını verdiler. «İdi Kut» «Devlet sahibi » demektir. Bu hakanlarda «İlig» ünvanı da vardır. Bazen «pek» ve «İlig» ünvanları aynı zamanda beraber olarak da kullanılmıştır.

«İlig», «meşhur» anlamında olan «İli»nin oradaki şive ile söylenişidir. Bu devletin başkenti Balasagun'dur. Buna Karahıtaylılar «Güzel Kent» anlamında «Gubaluk» demişlerdir. Çin ve Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre Balasagun'un yerinde şimdi «Tukmak» kenti vardır. Bu hanedanın hakanları genelikle «Buğra», Müslümanlıktan sonra «Kara Buğra» ünvanını taşımışlardır. «Kara» lakabı Türklerde soylulara verilirdi.

Doğu Devleti önce Balasagun'u, biraz sonra Kaşgar'ı başkent yaptı. Bunlar Kaşgar'a çekilince, Balasagun'da da yine aynı hanedandan biri, bir başka devlet kurdu. Demek Doğu Devleti de, yani Doğu Turan da ikiye ayrıldı.

(*) Doğu Türkistan tarihinde bu dönem «Hocalar Dönemi» diye anılmaktadır. Bu Hocalar'dan İmam Kozi Han ve karısı Dilşad Hatun ile Kozi Han'ın kardeşi Hoca Cihan'ın Çinlilerle olan mücadeleleri pek kahramancadır. Özellikle Türk kadınlığının namusuna ve vatan sevgisine en güzel örnek oluşturan Dilşad Hatun'un Kozi Han'la beraber üstün Çinli sürülerine karşı yaptığı mücadele övgüye değer. Sonunda Çin İmparatoru tarafından esir alınan ve güzelliği dillere destan olan Dilşad Hatun Çinlilerce Prenses Şiang-Fe (Güzel Kokulu Prenses) adıyla tanınıyordu. Bu Türk kadınına aşık olan Çin imparatorunun bütün evlenme önerilerine, hatta yurt özlemi çekmemesi için Pekin'in banliyösünde Türk tarzı mimarlığıyla camisi, köşkü, bahçeleri vs. olan bir Türk kenti kurmasına rağmen Dilşad Hatun'un bütün bunları reddedişi, namus ve Türklük onurunu Çin İmparatoriçeliğine tercih edişi, onun bütün Çin ve Doğu Türkistan'da namus ve kadınlık simgesi olarak takdirle anılmasına neden olmuştur. Bu konuda Japonların bir filmi, piyesleri ve birkaç romanları olduğu Doğu Türkistanlılarca söylenmektir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Müslüman olan kısım Batı Turan'a, yani şimdiki Fargana, Buhara, Hiyve ve Taşkent'e, diğer kısım Çin'e katıldı. Fakat iç bağımsızlıklarını korudular. Bu olay Arslan Han zamanında oldu. Arslan Han'ın devleti Kuça ile Kumul arasındaki kısımdır. Kaşgar'daki Uyguristan Müslüman iken, bu Uyguristan Buda dininde bulunuyordu. Bunlardan Kaşgar'daki hanlar «Buğra» adını devam ettirdiler. Balasagun'dakiler «İlig» lakabını kullandılar.

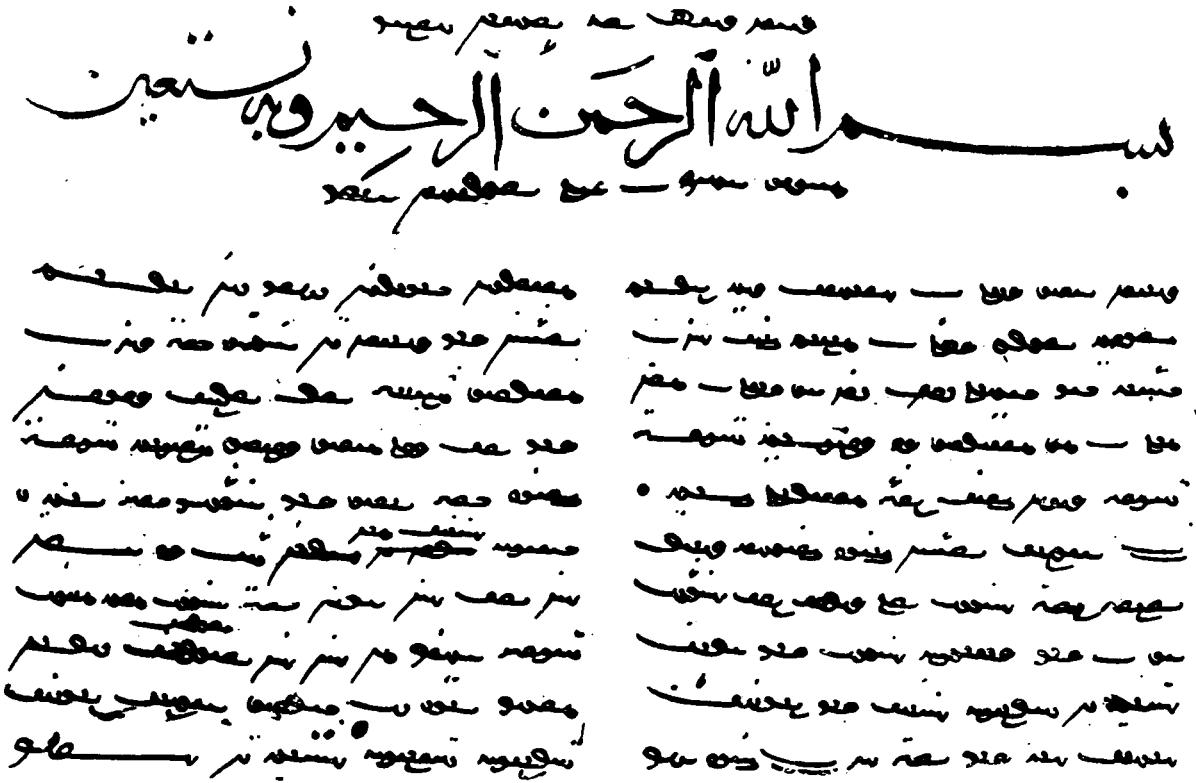
UYGUR MEDENİYETİ

Uygurlar büyük ve parlak bir Türk Uygarlığı yaratmışlardır. Bu uygarlık iki bölümdür. Biri İslamiyet'ten önce olup, diğeri Uygur'ların müslümanlığı zamanına aittir. Uygurlar'da İslamiyet'ten önce parlak bir uygarlığın varlığını, Kaşgar'da bir genel kütüphane bulunduğunu, Çin ve Bizans tarihçileri kaydetmişlerdir. Çinlilerden Çang-Kien İ.Ö. 140'da Doğu Turan'da uygarlık gördüğünü söylüyor. Batı Turan'da ise daha eski zamanlardan beri uygarlık olduğu tarihçe bilinmektedir. Türkçe'nin Uygur yazısı denilen yazı, bunların buluşudur. Nasturi'lerden aldıkları bu yazıyı kendilerine göre geliştirmişlerdir. Bu yazı ile matbaa tarzında basılmak üzere tahtadan harfler bile yapmışlardır. Bu harfleri Petersburg Kütüphanesi'nde gördüm. Uygurlar'ın başkentlerinden biri olan Kara Hoça (Turfan) kentinin harabesinde halen duvarlarında resimler bulunan tapınaklar vardır. Bu harebede yapılan kazıda zengin bir uygarlığa tanıklık eden muazzam yapılar, heykeller, duvarlarda resimler, canfes, deri ve kağıt üzerinde resimler, kitaplar gibi birçok eser bulunmuştur. Deriler şimdiki güderiler gibi zariftir. Yazılar, resimler pek mükemmeldir.

Uygurların uygarlıklarının en parlak dönemi Mani dininde oldukları dönemdir. Turfan kenti 843'de tahrip edilmiş, sonra yeniden yapılmıştır. Uygurlar şaman, buda, maniah, mazdek ve hıristiyanlık dinlerinden her birine girmişlerdir. Buda dinini Çinliler sokmuşlardır. Sekizinci Yüzyıl'a kadar Budist idiler. Özellikle Turfan Budizm merkezi olmuştur. Budistlikten sonra Mani dinine girmişlerdir. Hıristiyanlığı Nasturiler getirmişlerdir. Şamanlık bu dinlerle beraberce yaşamıştır. Hıristiyanlık Yedinci Yüzyıl'dan sonra önem kazanmış, bu çeşitli dinler çok zaman yanyana yaşamışlardır. Uygur yazısının aslı da Nasturilerle bareber gelmiştir. Doğu Türkistan'a Müslümanlık girdiği vakit Uygurlarda takım takım bu dinlerin hemen hepsi vardı. Halk bu dinlerin hiç birine büyük bir ilgi göstermemiştir. Ancak sonraları İslamiyet'te tutucu olmuşlardır.

Uygurların yazılmış yasaları, milli olaylardan söz eden tarihleri, edebiyatları vardı. Bu konuda ilk devrelerde Hint ve Çin etkisi altında idiler. Sonra İran ve nihayet Arap etkisi altında kaldılar. Çin etkisi, Çin işgali zamanında oluyor, Çin dil ve uygarlığı yayılıyordu, fakat tam bir etkilenme gerçekleşmedi ve işgal biter bitmez siliniverdi.

Beşinci Yüzyıl'da birçok Çin eserlerini Uygurcaya tercüme etmişlerdir. Buna rağmen Uygur edebiyatı yine Türklüğünü önemli ölçüde korumuştur. Türkler içinde en orijinal Türk edebiyatı Uygurlarınkidir.

"Kutadgu Bilig"in uygur yazısı ile olan aslının, yâni orijinal nüshasının aynen kopyası
(Kitabın başıdır)

İlk yazıları Hint'ten gelmişti. Sonra Nastürilerle Süryani alfabesi gelmiş, ondan Uygur yazısını çıkarmışlardır.

Uygurlar şimdiki bilgilere göre, Türkler arasındaki yönetimde ve toplum içindeki düzenli örgütleriyle dikkat çeken bir uruktur. Hâlâ, Orta Asya'da bunların becerikliliğini gösteren «Uygur akıllı» özdeyişi vardır.

Kaşgarlılar Çinlilerden ipek böceği beslemesini öğrenmişler, ipek yapıp Sogd ve Horasan'a göndermişlerdir.

Müslüman Uygurlardan bize önemli bir eser kalmıştır. Bu eserin adı «Kutadgu Bilig» dir. Bu ünlü kitap 1068 beyitlik manzum bir eser olup, bir hükümdara, devlet yönetimi nasıl olur, öğretir. Buğra Han bu kitabı çok sevdiğinden yazarına «Has Hacib» ünvanını vermiş, onu kendisine vezir yapmıştır. O zaman vezirlere «hacib» derlerdi. «Kudatmak» Türkçe «devlet yönetmek, politika yapmak» demek olup Kudatgu (Kutadgu) «devlet işlerini yönetmek», «politika» anlamındadır. Tıpkı «burmak» mastarından yapılan «burgu» gibi isimdir. «Bilig», «bilim» anlamında olup Türkçe'de tamamen Avrupalıların «logie» (loji) edatı karşılığıdır. Avrupalılar bu edatı fen terimlerinde kullanmışlardır. Bu edatla Türkçe bütün bilim terimlerini yapabiliriz. «Kutadgu Bilig» «saadet veren bilgi» anlamında değildir.(*)

Uygurların, Müslümanlığı kabul ettikten sonra Batı ile ilişkileri artmış, dillerine Acemce, Arapça karışmıştır. İslamiyet'ten önceye ait Uygur eserleri yoktur. Bununla beraber **«Kutadgu Bilig»** büyük bir hazinedir. Bütün Çin eserlerinden daha önemlidir. **«Kutadgu Bilig»**, bugün Orta Asya'da en basit kabileden en çok incelmiş hükümetlerine kadar Türk'ün yönetim ve toplumsal durumunu bize göstermektedir. Bu eserde toplumsal sınıfların **«kara budun» «tapukçı»** biçiminde bölünmesi, Kırgızların **«Kara Süngek»** ve **«Ak Süngek»** bölünmesine benzer. Halkın satıkcı (tüccar), tarancı (çiftçi), iğdişçi (hayvan besleyen) olarak bölünmesi ve seyyid, otacı (doktor), afsuncu ve falcı rütbeleri müslüman Türklerde ilk ilkel bölünmedir.

«Kutadgu Bilig» de görülen politik ve toplumsal kurumlara Part Uygarlığı'nın tesiri olmamıştır. **Kutadgu Bilig**'de Türk düşünce tarzından başka bir şeye tesadüf olunmaz. Vezir **«Öğdilmiş»**in hükümdar hizmetine giren oğluna verdiği, bugün bir Özbeğin oğluna verdiği öğütlerin aynıdır. **«Kutadgu Bilig»**de olduğu gibi her yerde cesaret, doğruluk, bağlılık, az söylemek, talihe karşı teslimiyet, ahlakın esasıdır.

(*) Bu konuda daha geniş ve bilimsel araştırma yapmak isteyenlerin şu eserlere başvurmaları –konu önemli olduğu için- uygun olur:

Prof. Reşit Rahmeti ARAT'ın Kutadgu Bilig ve Tercümesine ilişkin eserleri

Prof. Sadri Maksudi ARSAL - Türk Tarihi ve Hukuk, 1947, İstanbul

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu - 1970-1971 «Bozkır Kültürü Ders Notları»

Prof. Sadri Maksudi ARSAL - Türk Dili İçin, 1930, İstanbul

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu - Türk Tarih Enstitüsü Dergisi Sayı: 1, Ekim 1970, İstanbul (Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig- Numan Külekçi, Toker Yayınları, 1980.)

Fakat «**Kutadgu Bilig**»de ortaya konulan ve tavsiye olunan büyüklere itaat, mutluluğun en üst tabakasında bile huy, kadere razı olma, cömertlik, alçak gönüllülüktür. Bunlar o vakit bu Uygurlarda ve bütün Türklerde olduğu gibi Türk devlet ve aile hayatının belirgin niteliklerindendir. Bu, bugün bile böyledir. Bu özellikler hiçbir Asya kavminde bu kadar kuvvetli değildir.

Asya'da şimdiki Türk'ün durumunu, yani cehaletini bilenlerce yalnız bir yönde şaşkınlık görülür. O da, «**Kutadgu Bilig**» 'in bilimi, beceriyi, soyluluğu, servetten ve bütün dünya hazinelerinden daha yüce tutmasıdır. Bu kitabın her sayfasında buna kuvvet verilmiştir.

Uygurlar, pek erkenden, daha batıda sakin olan Orta Asya halkından daha uygar idiler. Hatta bugünkü uygar Avrupa o vakit vahşi ve barbar iken Uygurların bir milli edebiyat sahibi olmaları, biz Türklerin göğüslerini kabartır.

«**Kutadgu Bilig**» Uygurların, hatta bütün Türklerin bilinen en eski eserleridir. Bununla biz Uygur lisanının ve Uygurların diğer Türk kabileleriyle olan ilişkilerini bir derece anlayabiliriz.

«**Kutadgu Bilig**» in şiir şekli mesnevidir. Dil, arı Türkçe'dir. Arapça ve Acemce olarak belki de yüz kadar kelime vardır. Bunlar da çoğunlukla dinsel kelimelerden ibarettir.

Bu eser ilk önce Uygur yazısı ile (1068) sonra Arap harfleriyle yazılmıştır. **Radloff,** kitabın Uygur yazısıyla olan aslını fotoğrafla kopya ederek, bir de Uygur matbaa harfleriyle iki kitap olarak aynen yayınlamıştır. Nüshaları Petrograd Kütüphanesi'ndedir. Bunlardan birer nüsha bende vardır. Buraya onlardan birer örnek aldım. **Vambery** de matbaa harfleriyle ve Almanca tercüme ve açıklamasıyla yayınlamıştır. Arap harfleriyle yazılı olan eski bir nüsha Kahire Kütüphanesi'ndedir. Bu nüshayı değerli bilgin Nureddin Mustafa Bey'e haber vermiş, kopya ettirmesini rica etmiştim. Nureddin Bey bu Arapça nüshayı kopya ettirmiştir. Aynen ve bizim şive ile açıklanarak yayınlanması önemli bir hizmet olacaktır. «**Kutadgu Bilig**» o zaman ora Türklerine ve örgütlerine ait pek çok şeyden söz eden önemli bir eserdir. Milli ve doğal olarak Türk hissiyatına tercüman olan pek nefis bir kitaptır. Türk'ün elde bulunan en eski kitabıdır.

Yusuf Has Hacib, Türk «Bey»lerini «dünyanın en iyi, en yüksek insanlarıdır» diye övüyor. «**Kutadgu Bilig**» de Türk milliyetperverliği pek yüksek derecededir. Eserde bir düziye «Türk» denir ve Türkçe kelime bol bol geçer. Demek henüz İslamiyet Türk milliyetini Kaşgar'da kendi içinde eritememiş. Bugün ise büsbütün yok ettiğini görüyoruz.(*) Bugün Buhara, bütün Maveraünnehir ve Türkistan'da da halk Türklüğünü unutmuş, yalnız «Müslümanım» demektedir. Halen oradaki halkın eşrafı «seyyid» ve Arap olduklarını farz ve onunla iftihar etmektedirler.

(*) Bu sözü böyle değil, şöyle söylemek daha doğru olurdu: «O zamanki Türk'ün tertemiz inancı olan İslamiyet, Türklüğe ait özellikleri ve hasletleri yıkma aracı olarak kabul edilmiyordu. Bugün ise İslamiyet bir kısım çağdışı yobazların planları gereğince Türklüğü yok etme aleti şeklinde istismar ediliyor. Oysa Türklük ve İslamiyet, madde, ruh ve kültür alanında bu milletin soylu karakterinin ana hatlarını oluşturmuştur. (Toker Yayın Komisyonu.)

"Kutadgu Bilig"in Uygur Matbaa harfleriyle basılmış şekli

«**Kutadgu Bilig**»de de «**seyyid**»leri görüyoruz. Bunun nedeni «el-İslam ümmete vahdete» düsturudur. Hocalarımız bunu yanlış yorumlamamalıdır. Bir de Araplar, hem de Peygamber soyundan olanların bu savaşta(*) bize yaptıklarına bakılırsa, «ümmet» ile «millet» kelimelerinin anlamlarının ayrı olduğuna, ya da Türk'le Arap arasında bağlılık kalmadığına inanmak gerekir. (Milliyete düşman bir) İslamiyet'in (anlayışının) Türk Milleti'ni yıktığına en açık delil, bugünkü Osmanlı Türklerinin hoca (ulema) takımının zihniyetidir. Türk oldukları halde bunların bir kısmı milliyetseverliğin ve bu yolda çaba gösterenlerin şiddetle aleyhindedirler. Hâlâ Arabı «muhterem», «soylu» ve «kardeş» saymak gafletindedirler. Hâlâ «delil» adındaki Arap dilencileri Anadolu'ya geliyor, saygı görüyor, din adına yalan dolan dinletiyor, para vuruyorlar!... Müslümanlık, Arabın malı değildir. O, Allah'ı ve Peygamberi tanıyan herkesindir. Bu nedenle Müslüman olduklarından dolayı Arap Miletine saygı ve bu suretle Türk düşmanlığı neden gereksin?... Türklük de, müslümanlık da bizim malımızdır. Çünkü, Allah «**Rabb'ül Alemin**»dir; Arab'ın Rabbı değildir. Müslümanlık da herkesindir; Arab'ın değildir.

Türk Milliyetseverliği Müslümanlıkla bir vücut gibi hareket edebilir. Tarih çeşitli milletlerin ancak din sayesinde kurtulabildiği hakında bize çok örnekler göstermektedir. Mesela Rumluk, Ermenilik. Bu milletler yüzyıllarca sırf kendi kiliselerinin içinde yaşamışlardır. Çünkü dinleri milli şekilde kaynaşmıştı. Bereket versin ki bu savaş Türk'ün Anadolu'da, Avrupa ve Asya'da gözünü açmış, Türklerde milliyet duygusunu büyütmeye ve yaymaya başlamıştı. Bütün Türkler bizim için can kurtaran sağlam ipin Türklük ve milliyet olduğunu anlamışlardır.

«**Kutadgu Bilig**» tamamıyla orijinal ve Türktür. Asla taklit ve kopya değildir. Yusuf'un şiirleri Arap ve Acem'in şiirleri gibi göklere çıkmaz, yerdedir, hayali değil, gerçektir. Bu, Türk karakterinin ürünüdür. Candan, yürekten bir aşk ile doğayı anlatır. Ne güzel!... Ta o zamanda kitabında bu Yusuf adlı Türk Kaşgar'da «dialog» yapmış, anlamlı sözler (allegorie) söyletmiştir. Bu sanattan dolayı Yunanlıları takdir edenler bizi neden takdir etmezler bilmem?! Bu zamandan sonraki bir zamanda bile Araplar böyle şeyler bilememişlerdir. Onların şiirleri yalnız bir kasideden ibarettir. Arapların uygarlığını yükseltenler; neden bizi uygarlıktan, edebiyattan yoksun sayarlar? Bunların nedeni hep Avrupa'dan uzak olmamız, onların bizi bilmemeleri ve Haçlılar savaşında onların karşısına çıkanların hep Türk olmalarıdır. Ayrıca Türk'e bu biçimde garez bağlamaları, yine Osmanlı Türklerinin yarı yarıya Avrupa'yı zaptetmesi ve Türklerin kitaplarını hep Arapça ve Acemce yazmalarıdır.

Bu Arap ve Acemlerin yerleşik hayata karşı duyarlı olmadıklarını, Türk'ün toprağa bağlılığını göstermektedir. «**Kutadgu Bilig**»in bir bahar nitelemesi vardır ki, pek parlaktır. Bu niteleme Türk'ün toprağına, suya, çimene, ağaca, hayvana olan sevgisini göstermektedir.

Bu kitap felsefe ile ilgili düşünceleri ve devlet yönetimi konularını da içermektedir. «**Kutadgu Bilig**»e göre o zaman ki Uygur toplumunca sınıflar, rütbeler sırayla şunlardır:

(*) Birinci Dünya Savaşı kastediliyor.

1- Tapukçı (memur, hizmet gören) en baş rütbedir.
2- Sübaşı (komutan)
3- Kara budun (halk)

Halk sınıfları şunlardır:
1- Seyyidler (Peygamber soyu)
2- Tarhanlar (Çiftçiler)
3- Tacirler
4- «Emci»ler (hekimler)
5- Üfürükçüler (büyücüler)
6- Çobanlar
7- Fakirler

Demek o vakit kaynaşmış bir Türk toplumu vardır. Bu toplumda kadının yeri yüksekti.

Yusuf kadın için yüz güzelliğine bakılmayıp daha çok işine ve namusuna bakılmasını tavsiye ediyor.

Kadın hakkındaki şiirlerinden bir parça:

«Kali evlük tilese özünün
Talusin tileget yiti aç közünin
Tubi edgü bolsın uruk hem turik
Basa o kızı al ilig tegmedik
Sinigdin atın er yüzün körmedik
Seni sevgisindin atın bilmegi
Nügüter işitgil sınanmış kişi
Sınanmış kişinin pişig ol işi
Yüzi körgi kulma kılınç edgü kul
Kılıç edgü bolsa barudgay seni.»

Türkiye şivesince:

«Evlenmek dilese özün iyisini dile; gözünü yedi aç, suyu huyu iyi olsun; el değmedik, senden başka erkek yüzü görmedik, seni sevecek, senden başkasını tanımıyacak kızı al; deneyimli adamların dediğini dinle, sınanmışın işi pişkin olur. Kılıcın dışı değil, içi insanı korur.»

Çok üzücüdür ki, Selçuk Türkleri «**Siyasetname**»yi Acemce olarak yazıyorlardı. Türkçe yazma kuralına uymamışlardı. Türk töresi yerine Arap ve Acem geleneklerini, göreneklerini, yasalarını koyuyorlardı. Türk Dili yerine Acemce kullanıyorlardı.**Yusuf** hekimlerle üfürükçülerin birbirlerine inanmayıp düşman olduklarını söylüyor. Bizde hâlâ da öyle ya. Fakat şükür, günümüzde üfürükcülerin köküne kıran girmiş, saygınlıkları kalmamış, nesilleri bitmek üzeredir.

Yusuf, öğütleri arasında, «Kızı evde çok tutma, çabuk evlendir! Yoksa hasta olmaksızın dert içinde yaşar ve pişmanlıktan ölürsün. Kadının soyluluğu şöhretidir. Ona dikkat et. Nice binlerce kahraman yiğitler kadın yüzünden perişan oldular!... Binlerce yüce ve ünlü adamları kadınlar diri diri toprak altına soktular!...» diyor.

Halen bizdeki «Kızı ya er, ya yer paklar!» özdeyişi ve **İshak Hoca**'nın:

«Bu mesel cari oldu duhterde:
On beşinde ya yerlerde, ya er'de.»

şiiri **Yusuf**'un bu sözlerine ne kadar uyuyor..

«**Kutadgu Bilig**» Türklerin pek önemli ve en eski bir kitabı olduğu için «**Türk Şiirbiliği**» adlı eserimde hakkında yaptığım incelemeye burada yer veriyorum.

YUSUF HACİB

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ilk Türk şairi **Yusuf Hacib**, ilk şiir kitabı «**Kutadgu Bilig**»dir. **Yusuf**, «**Kutadgu Bilig**»in yazarıdır. «**Kutadgu**» Türkçe «**kutadmak**» mastarından gelir, tıpkı «burmak»tan «burgu» nasılsa öyledir. «Kutadmak» politika yapmak, devlet yönetmek demek olduğundan, «kutadgu» politika, devlet yönetimi, devlet idaresi» demek olur. «**Bilig**» bilim anlamındadır ve Avrupa bilim terimlerindeki «logie» (loji) gibidir. Bu halde «Kutadgu Bilig» «Politika Bilimi», «Siyasetname» demektir. Ben «bilig» ile «şiirbilig» gibi bilimsel terimler yapıyordum. Kahire'de «Kütüphane-i Hıdıvi»[15] de Arap harfleriyle yazılmış «Kutadgu Bilig» nüshasını görünce Türklerin dokuz yüz yıl önce de böyle terimler kullandıklarını hayret ve sevinçle anlamıştım.

Arapça nüshası girişimim üzerine sayın şair **Nureddin Mustafa Bey** tarafından kopya ettirilmiştir. Petrograd'a seyahatım sırasında, oranın kütüphanesinden de eserin Uygurca aslının aynen ve matbaa harfleriyle **Radloff** tarafından döktürülüp bastırılan iki Uygur yazısı nüshasını da tedarik ettim. Aynı zamanda elimde Herat'da yazılıp oradan Tokat'a, sonra İstanbul'a gelen, İstanbul'dan **Hammer** vasıtasıyla Viyana'ya götürülüp halen orada «Hoff Bibliotek» de bulunan nüshanın Almanca tercümesi ile **Vambery** tarafından yayınlanan nüsha vardır. Şiirleri bilhassa bu nüshadan inceledim.

Yusuf Hacib Kaşgar'da **Buğra Han**'ın baş veziridir. O vakit orada başvezirlere «**Has Hacib**» derlerdi. Eserini orada Uygur şivesiyle ve Uygur yazısıyla yazmıştır. O zaman Kaşgar Türkleri Müslüman olmuştu. Fakat Arapça ve Acemce henüz o kadar dilimize girememişti. Bu koca kitapta **Leon Cahun**'a göre ancak Arapca ve Acemce olarak doksan iki yabancı kelime vardır.

«**Kutadgu Bilig**» nazım olarak yazılmıştır. **Yusuf** şair, hekim, politikacı idi. Toplumsal ahlakçı bir şairdi.

Elde bulunan en eski Türk şiiri belgesi bu eser olduğundan **Yusuf Hacib**'i şimdilik en eski ve ilk Türk şairi sayacağız.

«**Kutadgu Bilig**» in ruhu Türk ruhudur. Eserin Türklüğü gibi yazarının Türklüğünde de kuşku yoktur. Bizzat **Yusuf** kendisi, «Biz Turanlılar bu kitaba Kutadgu Bilig deriz» diyor. «**Kutadgu Bilig**» ondan sonraki zamanki Türk şiirleri gibi ne ruhca, ne de kelimece Arap ve Acem taklidi değildir. Çin etkisi de azdır. Çin tarihçileri bu eserin eşsiz olduğunda birleşmişlerdir. Bu eserde Türk düşüncesinden başka bir şeye rastlanmaz.

15- Şimdiki adı «Kütüphane-i Sultani»dir.

«**Kutadgu Bilig**» naturalisttir. Türk'ün doğaya olan eğilimini açık bir biçimde göstermektedir. Sonra kahramanlık örnekleri yer alır. Türk milliyetini sever. Bilimin erdemini öğretir. Bilimi soyluluk, asalet, servet ve bütün dünya hazinelerinden yüksek tutar. «**Dünyanın en iyi türe (prens)leri Türk beyleridir. Bir elinde kılıç; onunla millete emreder; diğerinde bilim; onunla millete yolu düzeltir**» diyor.

Bu kitap ruh ve şiir bakımından pek yüksek ve sanatsaldır. Bu kadar zaman önce diyalog, tartışma ve anlamlı söz söyleme sanatı yapmıştır. Oysa Araplar henüz diyalog bilmezler. O halde bu Türk şairinin kıymeti eski Yunan şairlerininkinden eksik midir? Yusuf Hacib'in alma, çalma hiçbir şeyi yoktur. Acem ve Arap'taki gibi onda hayal oyunu yoktur. O hayal dünyasında değil yerdedir. Saf ve yalnız bir naturalisttir. Doğayı tatlı tatlı anlatır ve nitelendirir. Şiirleri doğanın huzurunda türlü renklere boyanmıştır. Hiçbir Acem ve Arap şairi **Yusuf** kadar toprak yaşamı ile ilgili olmamıştır. **Yusuf**'un ruhu toprakta canlanır, duyguları insanlıkla iç içedir ve yerde ateşlenir.

Hükümdarı övmek için ilkbahar anlatımı ile işe giriyor. O parçadaki ruh, ne yüce Türk ruhudur. **Leon Cahun** diyor ki, bu şiir Türk'ün toprağa, suya, ağaca, ota, anadan doğma aşkının özetidir.

Yusuf bu eseri sayesinde **Buğra Han**'dan çok saygı görmüş ve «Has Hacib» rütbesini almıştır. Bu eserini on sekiz ayda yazmıştır. Kitabın yarısını doğu Türkistan'da Kumul'da, diğer yasını Kaşgar'da yazmıştır. Acemler bu esere «Türk'ün Şehnamesi» derler. Bu eser her yönden o kadar mükemmeldir ki, Türk düşüncesinin güçlü, parlak, gösterişli bir örneğidir. Eserde İslamiyet'in etkisi açıktır. Çünkü Cenab-ı Hak, Peygamber, Çıhar-ı Yar-ı Güzin'in(*) övgüleri vardır. Fakat azdır; yer ve esas ruh tamamıyle Türk ve Altay'a mensuptur.

«**Kutadgu Bilig**» o zamanki Türk toplumunu anlatır ve tasvir eder. Halkı sınıflara ayırır. Bu bölüm bize gerekli değildir.

«**Kutadgu Bilig**» şimdiye kadar bilinen en eski Uygurca ile yazılmıştır. Şive Uygurcadır. Bugünkü Çağatayca bu şiveye benzer. Bu şive bugün Kaşgar'da Çağatayca'ya yaklaşmıştır. Esasen Çağatayca Uygurca'dan doğmuştur. Müslümanlık ile Arap ve Acem kelime, kural ve ruhları girdikçe Uygurca, Batı Türkistan'da Çağatayca haline geçmiştir.

«**Kutadgu Bilig**»in **Vambery**'nin bastırdığı nüsha bir nesir, diğeri nazım iki önsöz, yetmiş iki bölüm ve bir son bölümden oluşur.

Bu bölümlerden her biri bir konu üzerine yazılmıştır. Bütün «**Kutadgu Bilig**»de bin beyit vardır. Yani iki bin mısradır. Şiir biçimi tamamen mesnevidir. **Vambery** baskısında bölümler birbirine karıştırılıp, şiirler genel otuz beş konu üzerinde düzenlenmiştir. Konuların her birine bir mesnevi demek uygun olur. Bu mesnevilerin en çok beyitlisi yüz altmış üç beyitli, en az beyitlisi dört beyitlidir. Elli beyitliden yukarı olanlar 5; 25 beyitliden yukarı olan 12 tanedir. Yani 25 ile 50 arasında olanlar yedi tanedir. On beyitliden aşağı olan ise sekiz tanedir. On ile 25 beyitli arasında olanlar 14 tanedir.

(*) Çıhar-ı Yar-ı Güzin: İlk dört Halife. Hz. Ebubekir, Hz.Ömer, Hz. Osman ve Hz.Ali. (Toker Yayın Komisyonu.)

Demek **Yusuf Hacib** en ziyade beyitlerinin adedi 10 ile 25 ve ondan sonra 25 ile elli arasında olan mesneviler yazmışdır.(*)

Necip Asım Bey «**Kutadgu Bilig**» in vezninin 11 heceli vezin, **Köprülüzade Fuat Bey** aruz vezni (feulün İlah...) olduğunu eserlerinde söylerler.

Vezin bakımından incelendiğinde **Kutadgu Bilig**'in vezninin milli vezin ve 11 heceli ya da «feulün, feulün, feulün, feul» vezninde olduğu anlaşılır.

Vambery basılışını ve Kahire Kütüphanesi'ndeki Arap Harfleriyle yazılmış el yazması nüshayı inceledim. Buna göre bu şiirlerin aruz vezninde olduğunu kabul etsek, hem çok vezin bozuklukları görürüz, hem de baştan aşağı imaleler(**) yapılmış olması gerekir ki, doğru değildir. Oysa 6+5=11 tarzı, eserde genel gibidir. Bana gelen kuvvetli kanaat «**Kutadgu Bilig**»'in vezni parmak hesabı ve 11 hecelidir. Kahire'deki nüshanın pek yanlış olduğu söyleniyor. Ben **Vambery** nüshasını esas tuttum.

Vezinler incelendiği zaman bazen on, bazen on iki, hatta bazen dokuz ya da on üç hece bulunuyorsa da genel olarak 11 hecelidir. Bazen da sezür (cesure) yok ise de böylesi azdır. Genel olarak sezürler düzenlidir. Bunları şairin şiir sanatındaki kudretinde eksik gibi görmek yerine, eserin sonradan elden ele kopya edilirken bazı yanlışlıklar yapılmış olmasına bağlamak gerekir. Şu da var ki sezür(***) kusuru çoğunlukla vezni düşük olan mısralarda görülmektedir. Bu da bu görüşü doğrular.

«**Kutadgu Bilig**»in genel incelemesi bana bu sonuçları vermiştir. Anlam güzelliği ile konu yönünü dikkate alarak yayınladığım yüz yetmiş sekiz mısranın tahlilleri de bu düşüncelere güzel bir örnektir. Bu yüz yetmiş sekiz mısranın birkaçının vezni kelime eksikliği yüzünden ölçülememiştir. Fakat vezni ölçülenlerden ancak yirmi yedi mısrada sezür olmamasına karşılık yüz yirmi sekiz mısrada muntazam sezür vardır. Bu rakam sezür lehine büyük bir orandır. Ondan sonra sezürsüzlük de çoğunlukla on yada on iki hatta dokuz ve on üç heceli mısralara tesadüf etmektedir. Oysa vezin «feulün, feulün, feulün, feul» farzedilse idi, eser baştan aşağı 11 heceli mısralardan oluşurdu. Bu da gösterir ki, sezürsüzlükler vezinsiz mısralara tesadüf etmektedir. O halde vezinsizlikler, doğal olarak, sezürsüzlükleri doğurmuştur. Bu vezinsizlikler de istisnâ haller sırasında meydana gelmiş olacaktır. Demek ki sezür vardır. Sezürün varlığı veznin hece vezni olduğunu kanıtlar. Aruz vezniyle ölçüldüğü vakit de bol bol sakin yerine hareketli, hareketli yerine sakin raslaması, hesapsız imaleler bulunması, veznim 11 heceli milli vezin olduğuna diğer bir kanıttır. Demek ki bu yöntem çerçevsinde ve rakama dayanan bu inceleme bizi **Necip Asım Bey** tarafına katmıştır.

(*) Buradaki bilgiler oldukça hatalıdır. Belki de eski baskısında dizgi-tertipte yapılmış bir hatadır. Eserin altı bin altı yüz kırk beş beyit olması gerekir. (Bakınız: Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig - Numan Külekçi - Toker Yayınları 1980.)

(**) İmale: Edebiyatta kısa bir hecenin vezin gereği uzun okunmasıdır.

(***) Sezür: Durak. Hece vezni ile yazılan şiirlerde mısraların hece sayısına göre sıralanması ve belli ölçülere göre bölünmesi gerekir. İşte bu bölüme yani durak yerlerinden 6+5=11, 4+4+3=11 gibi şemalar ortaya çıkar. (Toker Yayın Komisyonu).

Bu halde «**Kutadgu Bilig**» in vezni milli vezindir. Bu eserde sezür 6+5 tarzıdır. Bazen 5+6 biçimindedir. Fakat bu ikinci biçim pek azdır.On bir heceli vezin bugün Türk millî vezninin en genel biçimidir. Demek dokuz yüzyıl kadar önce de öyle imiş. Aynı zamanda 11 hecelilerde 6+5 sezür biçimi de en doğal ve genel Türk usulüdür.

Şair **Yusuf Hacib** «bu», «ol» gibi edatlar ile belirtilenlerin arasına sezür koymuştur. Örnek:

«Butunninin akı bu + mülükler öze
Mülükninin akı bu + butuntin tüze»

Yusuf, iki sesizli heceyi bir hece saymıştır. «Güvenç» gibi. Örnek:
«İşi barsa etilip küvençge teger»

Kafiyeleri güzel ve sanatlı olmakla beraber hemen yarı yarıya eski Türk kafiyesidir.[16] Ancak imla harflerinin uygunluğuna bakmayıp yalnız konsünlerin uymasına bakarak «a», «ö», «ı» arasında kafiye yapmak eski Türk kafiyesinde çok görülen bir özelliktir ki «**Kutadgu Bilig**» de azdır. Bu şekle örnek:

«Uçı ot, uçı su, uçı bolır yel
Uçı keldi toprak, açun boldı il.»

Ancak ötre'de ince ve kalına bakmamıştır. Bir «o», ile «u» arasında kafiye yapmıştır. Mesela «kalır» ile «gelir» kafiye olması gibi. Aynı zamanda üstün ve esrelerde de incelik ve kalınlık aramamıştır.

Kafiyesiz mısralar varsa da pek azdır. Bu belki yanlış kopyalar ve basılıştandır. Bazen geçmiş, geniş ve haber kiplerinde fiilleri kafiye yapar. Mesela «yapmadı» ile «kulmadı», «barır» (varır) ile «kalır» «Öğdülmiş» ile «temiş» (demiş) gibi. Keza «nı» gibi edatlarla da kafiye yapmıştır. Örnek:

«Uçı yaznı yulduz, uçı yaynı (yaz) bil!
Uçi küzni (sonbahar) yulduz, uçı kışnı, bil!»

Bunların hepsine rağmen kafiyeler pek güzel ve pek tatlı ve çoğunlukla tamdır.

Bazı sessizleri birbiriyle kafiye yapmıştır:
d = t kafiyesine örnek:

«Körüp sevdi hacib bu Aytoldı'nı (Aytolu'yu)
Tilinge yürütti kamug ögtini[17]»

16- Eski Türk kafiyesi bizde genellikle ve hatta Köprülüzade Fuad Bey tarafından da Fransızların «assonance»ı sanılmış ise de doğru değildir. Eski Türk kafiyesi sessiz harflerle yapılmaktadır. Onda sesli harflerin hiçbir etkisi ve değeri yoktur. Oysa Fransızların assonansı sesli harflerle yapılır. Aradaki fark büyüktür.

17- Öğtü: «Medhetmek» demek olan «övmek» mastarındandır ki, «övme» anlamındadır. «Övmek», «övünmek» mastarları halen Anadolu'da kullanılmaktadır.

Bizim şiveyle:
«Görüp sevdi hacib bu «Aytoldu»yı
Diline yürüttü bütün medhini»

Aynı zamanda z =s kafiyesine örnek:
«Asıglık turur ol yok ol neçe yazı
Oğuz Türkler okumak munıng manası»
Aynı zamanda z = ş ve ö = i kafiyesine örnek:
«İlik köz tutaşı kitap sözleri
İki kün açunda yiter işleri»

Aynı zamanda ş = s kafiyesine örnek:
«Kalı bolsa arslanga at başçısı
Ol arslan bolur barça at sakışı[18]»

Bizim şiveyle:
«At arslana başçı olsa, (yani arslanı at sevketse)
O arslan daima at fikirli olur (kendisini at zanneder)»

ş =ç kafiyesine örnek:
«Kör arslan bolu berse atga başı
Bu at barça arslan bolur öz tuçı»

Bizim şiveyle:
«Gör arslan ata başçı olursa
Bu atların hepsi arslan kesilir.»

c = ç kafiyesine örnek:
«Bulardin ekinge bu arkuk kılınc
Bu arkuk kılınclık ne mungluk irinç»

Bizim şiveyle:
«Bunlardan ekseriya fena hareket, yani fenalık çıkar.
Bu fena hareketler ne zahmetli neticelere erer.»

«ç» ile «z» sessizleri «açuk» ile «yazuk» örneğinde olduğu gibi kafiye yapılmıştır. Keza «kef», «gef», «nef» ve «nun» ile kafiye yapılmıştır. «v», «f», «p», «b» hele Uygurcada sürekli birbirine karışır. Zaten Uygur yazısında bunlar için tek harf vardır. Bununla beraber bu tarz kafiyeler azdır.

«**Kutadgu Bilig**»de az sayıda redif bile vardır.

İşte şu sanatça pek mükemmel bulunan «Kutadgu Bilig»de büyük şair, diyalog bile yapmıştır. Bu diyaloglar **İlig Han** yani **Buğra Han** ile **Odgurmuş** ve **İlig Han**'la **Aytoğdı** arasındadır. Edebiyatta önemli olan bu sanatı Araplar hâlâ son zamana kadar bilememişlerken bu koca Türk şairi dokuz yüzyıl önce yapmıştır.

18- Sakış: Adet, fikir, benzeyiş.

Uygur şivesine, Türk'ün o vakitki şairinin yüce, ince ruhuna, doğa sevgisi ile doğa güzelliği önündeki coşkunluğuna örnek olarak şu parçayı gösteriyorum:

«Yaruk Yaz Faslı, Uluğ Buğra Han
Öğdüsün Ayur[19]

1- Tukardin (doğuda) yese eldi ongdin yili
2- Açun (evren) edgüge açtı uçmak (cennet) yoli
3- Yakız (yağız) yer içi toldı kafur ketip (ketmek-giyinmek)
4- Bizenmek tiler dünya gürgin (gürgan gibi güzel) itip
5- Andin can... surdi yakhşı aşın
6- Yaruk yaz yine kurdu devlet yaşın
7- Kuvarmış yığaçlar toktı yaşıl
8- Bizendi bütün al, sarık, kök, kızıl
9- Yakız yer yaşıl tüker yüzge batı
10- Hıtay arkışı (Çin Kervanı) yattı (yetti) Tapgaç atı (adı)
11- Yazu (düzlük), tag (dağ)tareri (düzeyi) tüzendi yatıp
12- Atındı (boyandı) kolı (eli),kaşı (kirpiği) gök al ketip
13- Tümendi çeçekler yazıldı köle
14- Yipar toldı kafur açın id bile
15- Sabah yili kopdı karanfil yitin
16- Açun barça büterü yipar vurdukin
17- Kaz, Ördek, kuku, kılkılı, kıyık, tutı
18- Kakılayu (kakılmak - ötmek) katnar (gitmek) yukarı kutı
19- Kayusı kupar, kör, kayusı kunar
20- Kayusı çapar, kör, kayusı içer
21- Kükiş, turna kökte ötin yançışlar
22- Tizelmiş hep birtek uçar yetküler.
23- Olar kukuş ötin tartdı ondaraşin
24- Silin siz okur tep göngül bermişin
25- Ünin attı keklik küle katkura
26- Kızıl Gazi Han tek kaşı kap kara
27- Kara çumçun attı siba tumşıkın
28- Üni oklaka kaz üni tek yakın
29- Çiçeklikte siniç atar minin ünün
30- Okur sure-i ibare günün hemen tünün
31- Hâlık kaşı tökti közi yaş saçar
32- Çeçek yazdı yüz köz yola katkanır
33- Bu od (vakıt) da açun öz özige bakıp
34- Keyenip süyünüp ebinge bakıp
35- Ayladı menga tunya açtı sözün
36- Ayur köremdinin bu hakan yüzün
37- Otır (Otımak: Uyumak) erdinin erse Türkçe minin köz
38- Eşitmedinin erse eşit mende söz.
..... ilh..... »

19- **Ayur:** «Aytur»un eski biçimi olması gerekir. «Ayıtmak» mastarındandır ve «konu», «zikretmek» demektir. «Ayıtmak» sonraları «eyitmek» olmuştur. Osmanlı şivesinin ilk yüzyıllarına ait kitaplarda bu kelime vardır.

Bugünkü Türkiye Şivesine göre:

«Parlak (Nurlu) Bahar Faslı, Ulu Buğra Han Öğtüsü (Övgü) Konusu[20]

1- Doğudan ese geldi gündoğusu yeli
2- Evren iyiliğe cennet yolunu açtı
3- Kara yer kafur giyindi
4- Dünya güzel olup bezenmek diler
5- (*).....
6- Parlak ilkbahar yine mutluluk çağı kurdu
7- Güvermiş (kurumuş, yanmış) ağaçlar yeşil döktü
8- Bütün al, sarı, gök, kızıl ile bezendi
9- Kara yer yüze yeşiler döker
10- Çin kervanı Tapgaç adını eriştirdi.
11- Yetüp ova, dağ yüzü tüzendi.
12- Eli, kirpiği al, gök giyenerek boyandı
13- On binlerce çiçekler açıldı.
14- Yıpar kafurla, evren mutlulukla doldu
15- Sabah yeli karanfil kokusuyla yerinden deprendi
16- Dünya tamamen amber kokusuyla doldu
17- Kaz, ördek, kuğu, saksağan..., kumru (papağan)
18- Öterek yukarı, aşağı gider
19- Bak, bazısı yerinden kopar, bazısı uçar
20- Bak, bazısı yer koşar, bazısı su içer
21- Kukuk, turna gökte öterler
22- Dizilmiş sıra ile uçarlar
23- Onlar hızla seslerini işittirirler
24- Gönüllerindekini aşkla okuyorlar.
25- Keklik şikayet ederek sesini attı (öttü)
26- Bu kekliğin kirpikleri Kızıl Gazi Han'ınki gibi kapkaradır
27- Kara serçe parlak ağzını açtı
28- Sesiyle hemen kazı taklit ederek
29- Çiçek bahçesinde sinek kuşu (?) bin makamda öter
30- Gündüz ve Gece Suresi'ni okur
31- Halık kirpiklerini döktü, gözü yaş saçar
32- Çiçek açtı, yüz göz yola yaslı bakar
33- Bu zamanda kainat kendi kendisine bakar
34- Memnun olup sevinip evine bakar
35- Dünya bana döndü, söz açtı
36- Bu hakanın yüzünü görmedin mi dedi
37- Uyuyor idin ise Türkçe bin gözle (derin)
38- İşitmedinse bendeki sözü işit
.v.b.....»

Bu kitabın içeriğinin daha iyi anlaşılması için şu şiirleri ekliyorum.

20- Her şiirden sonra böyle bizim şiveye geçirilmiştir; fakat şiveye tamamı tamamına geçirmeyi başaramadım.

(*) "5- Bahar rüzgarı eziyetli kışı sürüp, götürdü" (Toker Yayın Komisyonu)

«Tarığçılar Birle Katılmakın Ayur»

1- Tarıkçı türür kör takı bir kutı
2- Kereklik kişiler türür bu butı
3- Bularnının bile sen katıl hem karıl
4- Bugaztın singersin sakın siz tiril
5- Kamuk tepretürge bulardın aşıg
6- Tüzüge tenir yem içmedin tatıg
7- Törüdin tokuklı hacibtutguçı
8- Mungar boldu muninlig tiriğ bulguçı
9- Sanga da kesiksiz kerek bu kişi
10- Yetilse anın otru bugazunın işi
11- Bularnının birle katıl ay kataş
12- Arık bulga bugazunın, helal bulga aşı
13- Ne güter işitgil sakı yok başı
14- Kamuk türlük iştin sakınmış kişi
.....
.....
35- Bularga katılgıl, karılgıl özünin
36- Tilin yahşı sözle, açuk tut yüzünin»

Bugünkü Türkiye şivesine göre:

«Çiftçilere Muameleden Söz Eder»

1- Çiftçiler bile bak bir sınıftır
2- Bunların hepsi gerekli insanlardürür (dır)
3- Sen bunlara karış ve ilişkide bulun
4- Bunlarsız yaşarsan boğazdan yoksun olursun
5- Bütün canlılara bunlardan yemek (fayda) gelir
6- Herkese yemekten, içmekten tat gelir
7- Vezirleri olan anadan doğma prens
8- Diri oldukça bunlara muhtaçtır
9- Sana da bu adamlar aralıksız (daima) gereklidir
10- Ondan dolayı boğazının işi yapılsa
11- Bunlarla beraber (bunlara) katıl ey dost
12- Boğazın temiz olur, yemeğin helal olur
13- Kusursuz başı (insanı) işit ne diyor
14- (O baş, yani) Her türlü işten sakınmış (kendisini saklamış kişi)
.....
.....
35- Kendini bunlara karıştır, bunlara katıl
36- Dilini tatlı, yüzün açık tut

«Otçılar Birle Katılmakın Ayur»

1- Bularda basa kaç kutı bar atın
2- Baka körse bilgi biligdin öngin
3- Olarda birisi otçı (hekim) türür
4- Kamuk ig tukaga bu emci türür
5- Yime ön kerek ol sanga bu kişi
6- Bularnın emi ol tiriglik başı
7- Tirig (diri) bolsa yalguk (insan) yime iglerin
8- İgin emçi körse yime emlerin
9- İg ol kör kişige ölüm kuşnısı
10- Ölüm ol kişige tiriğlik közi
11- Bularnı edgü tutgıl bakin
12- Kereklik kişi kütez kıl akin (Ak: Burc, hak)

Bugünkü Türkiye şivesine göre:

«Doktorlara Muameleden Söz Eder»

1- Bunlardan başka birkaç sınıf daha vardır
2- Baksan görürsün ki bunların bilgileri diğer bilginlerden üstündür
3- Onlardan birisi hekimdir.
4- Bütün hastalıklara bu şifacıdır
5- Bu adamlar sana çok gereklidir
6- Bunların ilacı hayatın başıdır
7- İnsan sağ olsa bütün hastalar için
8- Doktor görse hastalığı ilaçlar verir
9- Gör insan için hastalık ölüm komşusudur
10- Ölüm insana hayatın gözüdür
11- Bunlara iyi tut, iyi bak
12- Bunlar gerekli adamlardır. Onları gözet, onlara karış borcunu yap

«Ogul, Kız Togsa Ne Küterek Ergütgüsin Ayur

1- Ogul, kız türüse seninin ay tirin
2- Evünde egitgil egitme öngin
3- Opur (terbiye) tagı edgü kişi tut arık
4- Ogul, kız arık bolsa kopgu arık
5- Ogul, kız ögret bilig hem edeb
6- Anga iki acun anıg asgı tep
7- Ogulga tişi al, kızın erge ber
8- Sevüncin tirilgil aya kutlug er
9- Kamuk artam (çıkar) ögret ogulga tükel (çok)
10- Ol artam bile ol ogul kızga mal
11- Kızın tutma evde, özünin tengisizin
12- Ögünc (pişmanlık) birle ölgü özünin igsizin

13- Aya kuldaş ataş söz aydım kisa
14- Bu kız togmasa yeğ tirig turmasa
15- Kalı togsa yigrek eger bir kuti
16- Agı bulsa kuşnı (beraber) ölüğler toyı
17- Tişilerni evde kötezgil tuşı
18- Tişinin taşı tek bolması içi
19- Batık evde itme çıkarma tişinin
20- Körüp yolda alkan köz ol bu kişin
21- Közün körmese arzu kulmas köngül
22- Közün körse köngülünün kulur ey ogul
23- Közüngini kötezgil köngül kulmaga
24- Köngül kulmasa öz bulun bulmaga
25- Tişinin itme erge yeni içgide
26- Kali kattının erse keçer keçgüge
27- Tişinin itme evdin oyuncın kalı
28- Kalı çıksa itrür konilig yolı
29- Tişi aslı at ol kötezgil atın
30- Yetim at kötezmese bolmas epin
31- Akır tut tişinin sen negü kılsa ber
32- Evünin kapıgı bekle yırak tutgıl er
33- Tişide vefa yok özedin berü
34- Közi kança baksa bu köngili nerü
35- Cafabirle onmış egitmiş yıgaç
36- Yemişi agu ol anga bolma aç
37- Naça minig eriglig erin erkigi
38- Tişilerden ötrü özüldi köki
39- Naça kırgu engilik, yüzü süblük er
40- Tişilerden ötrü özi boldı yir.
41- Naça minig külüg çavlık (şöhretli) erziglerin (soylu)
42- Tişiler anı kömdi yirge tirin
43- Naça adam erse ya Eyüp, Yusuf
44- Kerek Lut yulavaç kişig töktü sub
45- Negüteg kötezgü bulardın tutup
46- Kötezinli Tanlı kötezgü otup

Oğul, Kız Doğsa Nasıl Terbiye Edilmesinden Söz Eder

1- Senin oğlun, kızın olsa ey dikkat et
2- Evinde terbiye et, başka yerde terbiye etme
3- Temiz ve iyi insan olan bir eğitici tut
4- Oğul ve kız temiz olursa temiz büyür
5- Oğul ve kıza ilim ve edeb öğret
6- Ona iki cihanda yararı olur
7- Oğlana bir kadın al, kızını ere ver
8- Ey kutsal adam sevinç içinde yaşa
9- Oğula bütün yararalı şeyleri tamamen öğret
10- Oğul yararlı şeylerle ol kıza mal, hazinedir
11- Kızı evde tutma, kendin üzülürsün

12- Hasta olmadan bile pişmanlık içinde ölürsün
13- Ey dost, ey adaş ben kıssa söyledim
14- Kız doğmasa veya hayatta kalmasa yeğdir
15- Eğer doğarsa yer altına girmesi evladır
16- Ölü şöleni ile beraber olsa daha iyidir
17- Kadınları daima evde tut, gözet
18- Kadının dışı içi gibi olmaz
19- Kadını dışarı çıkarma, yabancı eve gönderme
20- Yolda görüp onu aldatan göz olur
21- Göz görmezse gönül istemez
22- Ey oğul, gözün görürse gönlün ister
23- Gönül istemesin için gözünü muhafaza et
24- Gönül istememesi ve seni felakete yöneltmemesi için
25- Yeme, içmede karını erkekle beraber bulundurma
26- Beraber olurlarsa fena yola sapar
27- Karını eğlence için evden dışarı yollama
28- Eğer çıkarsa doğruluk yolunu yitirir
29- .....(*)
30- .....(**)
31- Karını sıkı tut, ne türlü olsa ver
32- Evinin kapısını bekle, erkekleri uzak tut
33- Kadında esasından beri vefa yoktur
34- Gözü nereye baksa kalbi başka yerdedir
35- O güçlükle yetişen ve büyüyen bir ağaçtır
36- Yemişi ağudur, ona iştahlanma
37- Nice bin kahraman erkeğin
38- Kadınlar yüzünden kökü kırıldı
39- Nice parlak yüz, nice onurlu er
40- Kadınlar yüzünden toprak oldu
41- Nice bin şöhretli ve soylu kimseleri
42- Kadınlar diri diri yere gömdüler
43- Ne kadar adam varsa, hatta Eyüp, Yusuf
44- Lut gibi Peygamberleri felakete düşürdü
45- Bunları nasıl muhafaza etmek gerekse
46- Mutlak Tanrı olan Allah öylece onları mufaza etsin.

Odgurmuş'un İligge Pend Beridmişin
Ayur

1- Atangını, anangını ölüm kotmadı
2- Seni mu kotur, kör, yetilse otı
3- Olarga cafa kıldı dünya titip
4- Sanga mu vefa kılga kılgın epip
5- Küsüş tut tiriglik kerek işge it
6- Ölenenin kişige muyan özge tit
7- Keçer kün içinde kereginin alın

(*) «Kadının aslı ettir, eti korumalı.»
(**) «Gözetmezsen et kokar; bunun çaresi yoktur.» (Toker Yayın Komisyonu)

8- Keçürge seni ot edi yengilin
9- Özünün yutatı munça bütün yükleri
10- Otag tur, usul bolma, sakını yöri
11- Kalın aç böriler yıkıldı sanga
12- Kapug ket kötezgil ay ilçi tunga
13- Elininde biregi keçe kalsa aç
14- Anı sendin eytür Bayat közini aç
15- Yolateg küyersen bu kün ay ilig
16- Yazukluk atınga turur ay silig
17- Tiriglig uçuksa yetilse yaşının
18- Negüteg tüzülge sanga bu işinin
19- Özünün otga atma kişiler üçün
20- Özüngini küyerme körürdü küçün
21- Ululuk, batukluk, bu beglik kamuk
22- Kalır bu ölüm kelse tutsa kapug
23- Köni bol könilik üze kıl törü
24- Uzun turga beğlik atagun örü
25- Begütmek tilese bu beglik olı
26- Törü bergü tutga könilik yolı
27- Tagı bir açunun tutayın tese
28- Köniligini tutgıl söz aydım kise
29- Ay beg men tegüçi batutma köngül
30- Vefasız turur dünya töngül
31- Bu dünya kutınga inanma ayık
32- İnançsız tururgür kılıncı yayık
33- Ay İlig bu karşı bu ordu saray
34- Seni kutmağa bu keçer yıl, kün, ay
35- Ay ilig bu karşı but ordu orun
36- Sanga tegmişi bir tüzün ol karun
37- Senigdin uzakı tüşüp keçtiler
38- Tanugmadı tüşte otı küçitiler
39- Sanga tegdi emdi bu ordu orun
40- Küçüngini özüngdin öze it burun
41- Bukün munda etme bu karşı saray
42- Seni kutmagay bu keçer yıl, kün, ay
43- Özünün yatgu özni kör belgülüg
44- Edi edgü bile ay gülüp
45- Meningin tep bilirsin bu karşın bu kün
46- Hakikat baka körse ermes o kün

Odgurmuş'un İlige Nasihat Vermesinden Söz Eder:

1- Ölüm babanı, ananı bırakmadı
2- Vakti gelince seni bırakır mı?
3- Onlara dünya cefa geldi
4- Sana mı vefa kılacaktır?
5- Ömürden istifade et, onu lüzumlu şeylere kullan

6- Malları taksim et
7- Fani günde lazımlı şeyleri al
8- Sana zaman kalmaz iyilik et
9- Bunca yükleri sen yüklendin
10- Hazır dur, tenbel olma, dikkatli yürü.
11- Bir çok aç kurtlar etrafına yığıldı
12- Ey ulu hükümdar (ilçi) kapını çok gözet
13- Bunlardan biri aç kalsa
14- Onu senden sorar Allah, gözünü aç
15- Ey İlig (ili-meşhur) bugünse meşale gibi yanıyorsun
16- Ey temiz adam senin adına yazık
17- Yaşın yetse, ömrün geçse
18- Sana bu işin nasıl düzelir
19- Başkaları için kendini ateşe atmak
20- Gayretle kendini yakma (telef etme)
21- Ululuk, yükseklik, bu hükümdarlık herkesin
22- Ölüm gelip kapını tutsa hepsi kalır
23- Adil ol, adaletle törenin hükmünü yap
24- Babanın tahtı bu hükümdarlık uzun süre
25- Bu hükümet binasını sağlamlatmak dilersen
26- İstikametle adalet yolunu tut
27- Daha (iyisi) bir cihanı tutayım dersen
28- Adalete tutun, kısa sözüm budur
29- Ey bey göğsünü kabartma (böbürlenme) ben diyorum
30- Dönek (istikrarsız) dünya vefasızdır
31- Bu dünya ikbaline (kutınga: hükümranlığına) inanma, ayık
32- İnançsızdır (güvenilmez) kılıncı, yayı
33- Ey İlig (hükümdar), bu kasır, bu çiftlik, bu saray
34- Yıl, ay, gün geçer seni kurtarmaz
35- Ey ilig bu kasır, bu çiftlik, bu taht
36- Şiddeti, zulmü kendinden uzaklat
37- Senden uzağa düşüp geçtiler
38- Bu rüyayı anlamayıp uykuda göçtüler
39- Şimdi bu çiftlik, bu taht sana kaldı
40- Zulüm ve zorlamayı kendinden uzaklaştır
41- Bugün burda kasır, saray bina etme
42- Bu geçer yıl, ay, gün seni kurtarmaz
43- Kendine bir istirahat yeri bul
44- Ey Ademoğlu bu iyilik ile olur
45- Bugün bu saraya benim diyebilirsin
46- Gerçeğe bakarsan doğru değildir

İKİNCİ CİLDİN SONU

TOKER YAYINLARI

TARİHÎ ESERLERDEN SEÇMELER

RIZA NUR TÜRK TARİHİ/ 14 Cilt

Bütün Ansiklopedilere ve yayınlanmış Türk Tarihleri'ne kaynak olan bu eser, bu alanda basılmış olan en ünlü şaheserdir.
Baskısı, Toker Yayınları tarafından iki ayrı şekilde yapılmıştır:

BÜYÜK BOY (16x24 cm. ebadında): Birinci hamur Avrupa kağıt./ Selofan kaplı, iplik dikişli lüks cilt./ Uzmanlarca sadeleştirilmiş, dip notlar ilave edilmiş, haritaları yeniden yapılmış metin./ 13 ve 14. Ciltlere ait Ek Ciltler, Rıza Nur'un Hatıratı'ndan derlenerek **«Millî Kıyam-Millî Mücadele'nin İçyüzü»** adı ile hazırlanmıştır./ Orijinal baskılı kutusu içinde piyasaya sunulmuştur.

ORTA BOY (13,5x19,5 cm. ebadında): Üçüncü hamur yerli kağıt./ Türk mavisi renkte lüks bez cilt./ Dip notlu, harita ve resimli orjinal metin./ 13 ve 14. Ciltlere ait Ek Ciltler, Rıza Nur'un Hatıratı'ndan derlenerek **«Millî Kıyam-Millî Mücadele'nin İçyüzü»** adı ile hazırlanmıştır./ Özel kutusu içinde piyasaya sunulmuştur.

LA MARTİNE OSMANLI TARİHİ/ Tek Cilt
Dünyaca ünlü bu büyük klâsik eser 1032 sahifelik tek bir cilt hâlinde basılmıştır./ Uzman tarihçiler tarafından dip notlar ve açıklamalar eklenmiş, orijinal padişah resimleri ve haritalarla eser daha da zenginleştirilmiştir./ 16x24 ebadında .Büyük Boy, Birinci hamur Avrupa kağıt./ Selofan kaplı, iplik dikişli, lüks cilt.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ/ Tek Cilt
Büyük bir ihtiyacı karşılayacak olan bu başvuru kitabı **Dr. Ekrem Uykucu** tarafından hazırlanmıştır. Millî Mücadele döneminden günümüze kadar, Türkiye Cumhuriyeti Devletini kuran ve yöneten askerî ve sivil devlet adamları, fotoğrafları, biyografileri, objektif bir değerlendirme içinde bu eserde yer almaktadır./ 16x24 ebadında Büyük Boy 424 sahife./ Birinci hamur Avrupa kağıt./ Selofan kaplı, iplik dikişli lüks cilt.

İSLAM TARİHİ/ Tek Cilt
İslâmiyetin nâzil oluşundan günümüze kadar yayılışı.. Yazarı: **Mevlana Şah Muhammed İsmail Panipati** isimli değerli bir Pakistanlı bilgindir./ 720 sahife, 16x24 ebadında Büyük Boy./ Birinci hamur Avrupa kağıt baskılı./ Selofon kaplı, iplik dikişli lüks cilt.

SULTAN ABDÜLHAMİD VE KOMİTACILAR/ Tek Cilt
Yazan: Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu/ 686 sayfa, 3. hamur kağıt, orta boy./ Selofan kaplı gümüş yaldızlı kapak içinde bir şaheser.

TOKER YAYINLARI

İHTİYAÇ KİTAPLAR DİZİSİ

YEMEK VE TATLI/*Serpil Toker*
460 Sayfa. Alfabetik fihristli. En güzel Türk ve alafranga yemek tarifleri tatlılar, pastalar, turşular.

RÜYA TABİRLERİ/ *Serpil Toker*
416 Sayfa. Rüya yorumları alfabetik olarak tasnif edilmiştir.

SAĞLIK KILAVUZU/*Prof. Sadi Irmak*
370 Sayfa. 12. baskısı yapılmış olan bu eser bir aile doktoru gibi size hizmet verebilir. Bütün hastalıklar alfabetik bir fihrist içinde sunulmuştur.

ZAYIFLAMA REJİMLERİ/*Dr. İrwin Maxwell*
206 Sayfa. Çabuk kilo vermenin ve ince kalmanın sağlıklı öğütlerinin sunulduğu bu eserin her aile kütüphanesinde bulunması bir ihtiyaçtır.

SEÇME FIKRALAR/*Serhat Bayram*
318 Sayfa. Türk ve dünya mizahının en seçilmiş örnekleri bu kitapta. Anadolu, Karadeniz, siyasî ve askerî fıkralar. Doktor, Cimri, Avcı, Bektaşi fıkraları ve daha pek çok çeşit.

ÖZLÜ VE GÜZEL SÖZLER/*Şerif Oktürk*
344 Sayfa. 5. Baskı. Herkesin, her sohbette faydalanacağı bir eserdir. Ayrıca öğrenciler için kompozisyon ünitelerine yardımcı nitelikteki bu değerli eser, hikmetli sözler, vecizeler ve özdeyişleri alfabetik olarak sunmaktadır. Bakanlıktan tavsiyelidir.

EVLİLİKTE CİNSEL UYUM VE MUTLULUK/*W.E. Sargent*
120 Sayfa. Gençkızların ve ailelerin aradığı kitap.

ÖZGEÇMİŞ YAZMA VE KENDİNİ TANITMA SANATI/*Prof. A. Kerim Kar ve Dr. Vahap Kabahasanoğlu*
Profesöründen sade vatandaşa kadar herkesin, her zaman bu esere ihtiyacı vardır. Özellikle iş arayanlar bu kitabı mutlaka almalıdırlar.

İLERLE VE İLERLET/*Casson*
Ömer Rıza Doğrul tarafından çevrilen bu eser de 112 sayfadır. Bakanlıkça tavsiyelidir.

100 BÜYÜK EDİP-ŞAİR DİZİSİ

(Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından incelenmiş olan bu eserler, Tebliğler Dergisi'nin çeşitli sayalarında tavsiye edilmiştir.)

AHMET YESEVİ - EDİP AHMET **(Komisyon)**
ALİ ŞİR NEVAİ (ÇAĞATAY EDEBİYATI) **(Komisyon)**
ARİF NİHAT ASYA **(Sakin Öner)**
AŞIK VEYSEL **(Tahir Kutsi)**
CAHİT SITKI TARANCI **(İlhan Geçer)**
DADALOĞLU **(Tahir Kutsi)**
DEDE KORKUT **(Necati Sepetçioğlu)**
FARUK NAFIZ ÇAMLIBEL **(V. Kabahasanoğlu)**
İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK EDEBİYATI **(Komisyon)**
KAŞGARLI MAHMUT (DİVAN-I LÜGAT-İT TÜRK)
KARACAOĞLAN **(Tahir Kutsi)**
KÖROĞLU **(Tahir Kutsi)**
MEHMET AKİF **(Osman Nuri Ekiz)**
MEHMET EMİN YURDAKUL **(Yüksel Yazıcı)**
MEHMET RAUF **(Erdoğan Coşkun)**
MİLLİ EDEBİYAT BEŞ HECECİLER **(O. S. Kocahanoğlu)**
NAMIK KEMAL **(Erdoğan Coşkun)**
NİHAL ATSIZ **(Sakin Öner)**
NECİP FAZIL KISAKÜREK **(Komisyon)**
ÖMER SEYFETTİN **(Yalçın Toker)**
PEYAMİ SAFA **(Komisyon)**
REMZİ OĞUZ ARIK **(Emin Sezer)**
SERVETİ FÜNUN EDEBİYATI ANTOLOJİSİ **(Ş. Kutlu)**
TANZİMAT EDEBİYATI ANTOLOJİSİ **(Şemsettin Kutlu)**
TÜRK ROMANLARI (ÖZETLER) **(Şemsettin Kutlu)**
TÜRK HALK ŞİİRİ ANTOLOJİSİ **(Tahir Kutsi)**
TÜRK TİYATROSU **(Hilmi Kurtuluş)**
TÜRK DESTANLARI **(Necati Sepetçioğlu)**
YENİ TÜRK EDEBİYATI ANTOLOJİSİ **(O. Ekiz-M.Ergül)**
YAHYA KEMAL BEYATLI **(Komisyon)**
YUNUS EMRE **(Osman Nuri Ekiz)**
YUSUF HAS HACİP (KUTADGU BİLİG) **(Numan Külekçi)**
ZİYA GÖKALP **(Hasan Tuncay)**
BATI EDEBİYATI (3 Cilt) **(Vahap Kabahasanoğlu)**
ANSİKLOPEDİK EDEBİYAT BİLGİLERİ SÖZLÜĞÜ **(Osman Nuri Ekiz)**

Türk Tarihi

DÜNYA'DA EN BÜYÜK İFTİHARIM TÜRK YARATILDIĞIMDIR. BU KADAR TARİH OKUDUM, TÜRK KADAR KAHRAMAN, MERT,İYİ YÜREKLİ, ZEKİ VE AKL-I SELİM SAHİBİ İNSAN,TÜRK KADAR BÜYÜK VE YÜKSEK BİR TARİHE MALİK BİR MİLLET GÖRMEDİM, BU KADAR MİLLET TANIDIM, BUGÜNKÜ MEDENİYET ALEMİNDE EN YÜKSEK MEVKİE ÇIKMAK İÇİN LAZIM OLAN KABİLİYETLERİ KENDİNDE VE YURDUNDA BUGÜNKÜ KADAR TOPLAMIŞ OLANINI GÖRMEDİM...

Dr.Rıza NUR

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No.)
ISBN 975-445-022-6